ANATOLY M. KHAZANOV

Göçebe ve Dış Dünya

geçmiş, gelecek ve şimdiki hâli üzerine mukayese

Tercüme Ömer Suveren

antropoloji DOĞUKÜTÜPHANESİ

YAZAR HAKKINDA

ANATOLY M. KHAZANOV, 1937 yılında Moskova'da doğdu. 1966 yılında Rusya Bilimler Akademisinden doktorasını tamamlayan Khazanov, Avrasya'nın tarih öncesi göçebeleri üzerine konusunda uzmanlaştı. Antropoloji, arkeoloji ve tarih çalışmalarında bir taraftan Avrasya tarihinin en eski zamanlarından günümüze uzanan, bir taraftan da dünyanın başka yerlerindeki göçebe toplulukları karşılaştırmalı olarak inceleyen yazar, bu alanda dünyanın otorite isimlerinden biri haline geldi. Marksist tarih anlayışının çelişkilerine ortaya koymasıyla, Sovyet yönetimiyle arası bozulması üzerine, önce İsrail'e, ardından ABD'ye sığındı. Khazanov 1985 yılından beri Wisconsin Üniversitesinde antropoloji bölümünde çalışmaktadır. Esas alanının yanında 1990'lardan itibaren milliyetçilik, kimlikler, toplumsal hafıza, değişim, gelişim ve çağdaşlaşma gibi güncel entelektüel konularla da uğraşan yazarın 200'ün üzerindeki makalesinin yanında şu eserleri bulunmaktadır: Nomads and the Outside World (1984, 1994, çok sayıda dile de çevrildi), Soviet Nationality Policy During Perestroika (1991), After the U.S.S.R.: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States (1995), Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in the Anthropological Perspective (1992, editör, Ofer Bar-Yosef ile), Changing Nomads in a Changing World (1998, editör, Joseph Ginat ile), Nomads in the Sedentary World (2001, editör, André Wink ile), Perpetrators, Accomplices, and Victims in Twentieth Century Politics: Reckoning with the Past (2009, editör, Stanley Payne ile), Who Owns the Stock? Collective and Property Rights in Animals (2012, editör, Günther Schlee ile).

ANATOLY M. KHAZANOV

Göçebe ve Dış Dünya

Çeviren
Ömer Suveren

Redaksiyon
Osman Osmancıklı

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Göçebe ve Dış Dünya

ANATOLY M. KHAZANOV

Yayın Yönetmeni
Erol Cihangir

Koordinatör
Derya Aydın

Grafik Uygulama
Necminur Çimen

Mizanpaj
Mehmet Esat

Doğu Kütüphanesi 97
Antropoloji Dizisi 4

1. Baskı, 2015, İstanbul

Ofset Baskı
Ofis Yayın Matbaacılık, Güven Sanayi Sitesi, B Blok,
No: 386 Tel: (0212) 576 47 15 Topkapı-İstanbul

©Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereğince yayınevine aittir.

T.C. Kültür Bakanlığı Sertifika No: 19492

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI
ISBN 978-605-5227-05-0

DOĞU KÜTÜPHANESI
Bâb-ı Âli Yokuşu, Cemal Nadir Sk., B.Milas Han,
No: 24/114 Sirkeci - İstanbul Tel: (0212) 520 27 19
www.dogukutuphanesi.com
e-posta: ercihangir@yahoo.fr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 5

Teşekkür / 29
İkinci Baskıya Giriş / 33
Giriş / 75
Göçebelik Olgusu: Mitler ve Problemler / 75

1. Bölüm
Besin Üretim Ekonomisinin Farklı Şekli Göçebelik / 93
Göçebelik Nedir / 93
Pastoral Tam Göçebelik / 96
Yarı Yerleşik Pastoralizm / 101
Sığırtmaç Hayvancılığı / 102
Sürülerdeki Hayvan Cinsi Dağılımı / 107
Ekolojik Alanlardan Faydalanma / 116
Pastoral Göçlerin Karakteri / 121
Pastoral Göçebeliğin Temel Türleri / 125
Pastoral İktisadın Problemleri / 161

2. Bölüm
Pastoral Göçebeliğin Kökenleri / 181
Yakın Doğu / 196
Ortadoğu / 202
Afrika / 208
Kuzey Avrasya / 214
Yüksek İç Asya / 218

3. Bölüm
Göçebeler ve Dış Dünya Arasındaki İlişkiler / 223
Folk Modeli, Teorik Model ve Gerçeklik / 223
Göçebe Toplumlarında Mülkiyet / 228
Göçebe Toplumlarda Aile ve Hâne / 232
Göçebe Toplumlarda Akrabalık ve Soybağı / 246
Göçebe Toplumlarda Segmenter Sistemi / 252
Göçebe Toplumlarda Sosyal Farklılaşma / 262

4. Bölüm
Göçebelerin Dış Dünyaya Uyum Yöntemleri / 315
Yerleşikleşme / 316
Ticaret ve Ticarete Aracılık Etme / 320
Göçebelerin Yerleşik Toplumlara Bağımlılıkları / 332

5. Bölüm
Göçebeler ve Devlet / 349
Göçebelerin Devletleşmesi ve Ortaya Çıkış Şartları / 349
Göçebe Devlet Oluşumlarında Temel Tip ve Eğilimler / 353
Avrasya Bozkırları / 355
Orta Doğu / 391
Yakın Doğu / 403
Doğu Afrika / 422

Sonuç / 437

Dizin / 441
Bibliyoğrafya / 451

Önsöz

Khazanov'un pastoral göçebelik üzerine kaleme almış olduğu mukayeseli bu çalışma, günümüzün en seçkin akademik çalışmalarından birini teşkil etmektedir. Bu eserin en dikkâte değer yanı, bu konuda daha önce hiç denenmemiş bir muhtevada yazılmış olmasıdır. Bunun, gerçekten tam da böylesi bir ihtiyaç olduğu dönemde ve üstelik bu kadar başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş olması, ilim âlemi açısından büyük bir şans olarak addedilmelidir. Böyle bir eser ancak Khazanov gibi yüksek bilgi birikim ve donanıma sahip bir ilim adamı tarafından yazılabilirdi. Kendisinin bundan bir önceki büyük eseri "İskitlerin İçtimaî Tarihi"[1] üzerineydi. Khazanov'un diğer bütün vasıflarının yanında, İskitler hakkındaki klâsik kaynaklara hâkim olan bir de tarihçi kimliği vardır. Klâsik kaynaklara olan hâkimiyetinin yanında, Orta çağ ve modern zamanlar Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebeler konusunda da derin bir vukufiyete sahip olan Khazanov, Batılı ilim adamlarının dünyanın muhtelif bölgelerinde yaşayan göçebe topluluklar hakkında yaptıkları antropolojik çalışmaları da yakından takip etmektedir. Zaten bu eserde okuyucuya sunulan bakış açısı da ancak böylesine eşsiz bir ilmî donanımla mümkün olabilirdi. Ne var ki, mesele sadece ilgili kaynaklara hâkim olmaktan ibaret olmayıp, pastoral göçebelik hakkındaki tetkiklerin ilham kaynağı olan pastoral göçebelerin halen süregelen ve çözümsüz kalan meseleleridir. Dolayısıyla, bu çalışmanın arka plânında Khazanov'un

1 A. M. Khazanov, Sotsialnaia istoriia skifov, Nauka, Moskva, 1975

derin bilgi birikiminin yanında, kendisinin de bir parçası olduğu Sovyet entelektüel geleneğinin karşı karşıya kaldığı bir takım problemleri de içinde barındırmış olmasıdır.

Göçebe ve göçebe dünyası üzerine önde gelen araştırmaların Rusya'da yapılıyor olması şaşırtıcı bir durum değildir. Rus tarihinde ve Rus halkının şuur altında-ister eğitim sebebiyle, ister halk hafızasının etkisiyle-göçebe ve göçebelik konusu diğer Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha önemli bir yer tutar. Bu konuda meselâ Macarlar, göçebe geçmişlerine romantik bir açıdan bakmayı tercih etmekle, popülist Macar etnografların 19. yy'da bile bazı Macar köylerinde yaşamaya devam eden birtakım müesseselerin kökenlerini göçebeliğe dayandırma eğiliminde olmalarına karşılık, Rusların göçebelerle olan bağları çok daha derin ve sağlam temellere dayanmaktadır. Zira, ilk Rus devleti göçebeler tarafından yıkılmış, Moskova knezliği tarih sahnesine ilk olarak bir göçebe imparatorluğun vergilerini toplamakla yükümlü vassalı olarak ortaya çıkmıştır. Güç dengesinin, bozkır halklarından, orman halkları lehine döndüğünde vergi toplayıcısı olan bu prenslik, önceleri topladığı vergileri imparatorluğa vermekten vazgeçip, kendisi için alıkoymaya başlamış, sonrasında gelişip büyüyerek –içlerinde kendi eski efendilerinin de bulunduğu-birçok göçebe topluluğu bünyesinde toplayarak, hâkim bir imparatorluk hâline gelmiştir. Kısaca eskinin sömürgecileri olan göçebeler, artık kendileri sömürge olmuşlardır. Göçebe istilâları, Rus kimliği, mitolojisi ve edebiyatı üzerinde derin tesirler bırakmış, sonraki dönemlerde göçebelerin Rus egemenliği altına girmeleri, göçebe toplumların idarî ve içtimaî hayatları hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır.

Rusya'da göçebeler ve göçebe dünyasına olan bu ilginin sebebi, sadece Rusya'ya has tarihî bir arka plândan ibaret değildir. Marksist sosyoloji ve 19. yy Rus ilim camiasına hâkim olan akademik gelenek de bu ilgide önemli rol oynamıştır.[2] Bu geleneğin dayandığı temel kavramlar; ilerleme ve sosyal tekamül kavramları olup, bu bakış açısı, 19.yy'ın ilim çevreleri için son derece olağan

2 Krş. Alexander Vucinich, Social Thoght in Russia, The Quest for a General Science of Society,1861-1917, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1976.

olmakla birlikte, arka plânında kesintisiz bir değişim evresinin gözlemlenmiş olması yatmaktadır.

O dönemlerde batı antropoloji ve sosyolojisinde bu görüşe rakip bir görüş olan işlevselcilik (fonctionalism) hâkimdi. Bu görüş, temel çıkış noktası olarak sosyal uyum ve sürekliliği esas alarak, bunları açıklamaya çalışıyordu. Bu görüşe yönelik en yaygın tenkit, akademik çevrelerde artık bir espri haline gelmiş olan "... sosyal değişimleri göz önüne almayı unutmuş olmasıydı" diye başlar. İşlevselcilik akımına yönelik tenkitler bazen daha da ileri giderek, bu akım mensuplarının değişimi gözardı edişleri veya reddedişlerinin arkasında siyâsî sebepler olduğunun ileri sürülmesiydi. Bir değişimin başlamasının durdurulması veya engellenmesi, kişilerin bu değişimi başlatmaktan alıkonması, toplumun aslında kendi varlığını idame ettiren ve yeniden üreten bir sistem olduğu ve normlardan uzaklaşmanın doğuracağı patolojik sonuçlar fikrinin işlenmesi karşılığında, muhtemelen maddî çıkarlar elde ettikleri bile iddia edilmiştir.

İşlevselciliğe getirilen temel tenkitler bu yönde olmakla birlikte, tabiî olarak bu arada şu soru da sorulmalıdır. 19.yy'ın ilmî hayatında değişim ve gelişimin sosyal hayatın bu derece merkezine yerleştirilmiş olması gerçekten de haklı bir gerekçeye dayanmakta mıdır? Acaba insan tabiatına asıl aykırı olan, değişimin kendisi midir ve açmazların kaynağı da bu değişimler midir?

Marksizmin bu soruyla karşı karşıya gelmesi, pastoral göçebeliğe dair tetkikler sonucu değil, o adından çok bahsedilen "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) tartışmaları ile olmuştur. Bu tarz bir toplum -tabiî eğer varsa- hem sosyoloji teorileriyle, hem de Marksizmin eskatalojik umutlarıyla birçok yönden tezat teşkil etmektedir. Zira, Asya Tipi Üretim Tarzının hâkim olduğu bir toplum durağan olması hasebiyle, kendi mensuplarına bir umut da vaad edemeyeceğinden, dışarıdan gelecek bir kurtuluşa muhtaçtır ve daha gelişmiş bir toplumun bu "oriental" toplumu hükmü altına almasına bağlıdır. Asya Tipi Üretim toplumundaki devlet mekânizması sadece mekânizmanın üyelerine hizmet eder. Baskı mekânizmaları, üretim ilişkilerinden doğan sınıf sistemini korumak için ortaya çıkmayıp, doğrudan baskı ve şiddeti kontrolünde tutan zümre tarafından yaratılmış ve onun hizmetindedir. Bu du-

rum, baskının iktisadî sömürü sisteminin bir yan ürünü olduğu ve sömürü sona erdiğinde, baskının da sona ereceği yönündeki iyimser teorilerle de çelişmektedir. Sovyet antropologları bu teorilere "şiddetin idealist teorileri" adını vermişlerdir. Marksizmin temel doktrini ile, Asya Tipi Üretim Tarzı arasındaki bu tezat, hem Marksizme, hem de genel olarak Asya Tipi Üretim Tarzı'na karşı ciddi muhalefete yol açmıştır.[3]

Marksizm açısından, pastoral göçebelik, Asya Tipi Üretim Tarzı kadar karmaşık olmasa da, en azından onun kadar temel bir problem teşkil etmektedir. Pastoral göçebe topluluklar içeriden bakıldığında, dönem dönem tahakküm altına aldıkları şanssız toplulukların gözünden görüldüğü gibi saldırgan ve vahşi topluluklar olmayıp, bilâkis onları inceleyen bir gözlemci için sadece bir gözlem nesnesi olmanın çok daha ötesinde, saygı uyandıran topluluklardır. Bir Sovyet ilim adamının tabiriyle ifade etmek gerekirse, göçebe bir topluluğun mensubu, sadece bir çoban değil, aynı zamanda bir masal anlatıcısı, bir asker, bir tarihçi, bir senatör ve bir saz şairidir de. Göçebe toplumlarda belli bir oranda eşitlik söz konusu olup (eşitsizliklerin içsel ve kalıcı karakterde olmasına engel olan sistemleri vardır), medenî, siyâsî ve askerî konulara katılım yüksek, topluluğun her mensubu topluluk kültürünün taşıyıcısıdır. Uzmanlaşmaya dayalı işbölümünden nefrete varacak kadar bilinçli bir şekilde uzak durulur. Bir konuda uzmanlaşmış kişilere ihtiyaç duyulduğunda dahi, onların bu bakışları değişmediği gibi, uzmanlaşmış kişi, daha düşük bir sosyal statüye yerleştirilir. Eğer bu uzmanlık dinî bir konuda ve söz konusu uzmana saygı gösterilmesini gerektiriyorsa, gösterilen bu saygı da biraz mecburiyetten kaynaklanmaktadır.

İronik bir şekilde, göçebe toplumların Marksist açıdan cezbedici toplumsal yanları aynı zamanda problemin sebebini teş-

3 Marksizmin temel doktrini ile, Asya Tipi Üretim Tarzının uyuşmazlığı üzerine mükemmel bir tartışmayı V. N. Nikiforov'da bulabilirsiniz (Vostok i vsemirnia istoriia, Nauka, Moskva, 1975). Nikiforov'un çalışması Wittfogel'ın tezlerine karşı Sovyet görüşünün bir cevabı olmakla birlikte, aynı zamanda Asya Tipi Üretim Tarzı ile Marksizmin uyuşmazlığı konusunda Wittfogel ile hemfikirdir. Wittfogel ile ters düştüğü tek konu, Asyatik Üretim Tarzı veya Marksizmden hangisinin geri adım atması gerektiği hususundadır. Nikiforov'un tezleri üzerine bir değerlendirmeyi "Soviets against Wittfogel" isimli çalışmamda bulabilirsiniz.

kil etmektedir. Göçebe toplumun cazibesi, aslında madalyonun sadece bir yüzünü oluştururken, diğer yüzünü, Rus tarih arşivlerinde bol miktarda malzeme bulabileceğimiz istilâlar ve şiddet potansiyeli oluşturur. Ancak yine de mesele yaratan, madalyonun bu birbirine olan zıt yüzleri değildir. Eğer göçebeler hâlen ilkel komünal düzende yaşıyor veya ancak bu düzeni yakın bir geçmişte terk etmiş olsalardı, göçebe toplumların dayanışmacı karakterleri, eşitlikçi yanları, geniş çaplı toplumsal katılımcı yanları, uzmanlığa karşı olan tavırları, az gelişmiş siyâsî teşkilâtlanmaları ve benzeri özellikleri sosyolojik teoriyi doğrulayan deliller olarak kabûl edilebilir ve bu özellikler özel mülkiyetin olmaması veya daha başlangıç aşamasında olması ile ilişkilendirilebilirdi. Ne var ki, tarihî gerçekler bu teoriyi doğrulayacak yönde değildir. Sovyet etnografları arasında geniş kabûl gören-ve benim de hemfikir olduğum-bakış açısına göre, göçebelerin içtimaî teşkilâtlanmaları şu temeller üzerine kuruludur: otlaklar üzerinde müşterek/ortak mülkiyetle, sürüler üzerindeki aile mülkiyeti. Asıl münakaşa konusu olan da zaten sürülerin mülkiyetinden ziyade, göçebelerin toprak üzerindeki imtiyazlarıyla, buna yönelik temel itirazın, toprak üzerindeki hakların göçebe toplumun bir sınıfının elinde tekelleşmesiyle ilgilidir. Sürülerin ortak mülkiyette olmadığı, geçmişte hâtta M.Ö. 1. binyılda bile özel mülkiyette olduğu konusunda zaten her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Eğer bazı Sovyet ilim adamlarının ileri sürdükleri gibi göçebe toplumlar ilkel bir komünizm aşamasından geçmişlerse, bu dönemin arkada her hangi bir arkeolojik veya başka bir iz bırakmayacak kadar kısa bir sürmüş olmasıdır.

Kavramsal arka plândaki farklılıklar sebebiyle, Khazanov'un eserinin yanlış anlaşılabileceği hususlar bunlardır. Khazanov, göçebe toplum içerisindeki eşitsizliklerden bahseder ki, bu elbette tartışmaya açık bir konu olup, göçebe toplumlardaki eşitsizlikler yere ve zaman göre değişebilmekte ve hiç şüphesiz pastoralizmin göreceli bir eşitlikçiliğe zemin hazırlayan bir iktisadî yapısı olduğuna dair ilmî veriler de mevcuttur. Fakat bu itirazların çoğunluğu terminolojik ve kavram yönünden olup, esasa ilişkin değildir. İlkel komünizmin yeniden inşa aşamasıyla ilgili olsun veya olmasın, Sovyet etnografi teorisinde bu "ilkel toplum" kavramına

batıda olduğundan çok daha büyük bir anlam yüklenmiş olması ve bir Sovyet ilim adamı için bu kavramları bir kenara bırakmak ve seçtiği üslûbu bunlardan arındırmak oldukça zordur. Batılı bir ilim adamının gözünde Asyadaki yerleşik tarım toplumlarında hüküm süren aşırı boyuttaki eşitsizliklere kıyasla, göçebeler şaşırtıcı derecede eşitlikçi sayılırlar. Bir Sovyet ilim adamı nazarında göçebelerin komünal hayat tarzları, ilkel siyâsî merkeziyetçilikleri ve toprak üzerindeki ortak kontrol, toplum içerisinde uzmanlaşmanın olmayışı veya sınırlı oluşu gibi hususları göz ardı etmese de, ilkel komünizmle kıyasladığında, göçebe toplumlar "daha az eşitlikçi" olarak değerlendirilir.

Pastoral göçebelik, Marksist açıdan incelenmesi gereken önemli bir konu teşkil eder, zira Asya Tipi Üretim Tarzı'nda olduğu gibi, göçebe toplumlarda da siyâsî yapıyı, iktisadî ve sınıflı sistemin ihtiyaçlarının ön şartıyla açıklamak güçtür. Özel mülkiyetin hayvan sürüleriyle sınırlı olması, devlet kurma ve sosyal tabakalaşma yönünde ziyade, başlangıç aşamalarında olduklarını düşündürür, ama devlet kurma ve sosyal tabakalaşma kavramlarının oldukça muğlak ve geniş kapsamlı olduklarını da unutmamak gerekir.

Buna mukabil, göçebelerin kurmuş oldukları baş döndürücü büyüklükteki imparatorlukları, bu konuda aslında çok ileri aşamalara ulaşmış olduklarına da delâlet eder. Ancak bu haliyle göçebeler, anlaşılacağı üzere, daima ya "çok fazla" veya "çok az" arasında kalmışlar, fakat asla "olmaları gerektiği kadar" olamamışlardır. Üstyapı, kendini asla tabanın ihtiyaçlarına göre şekillendirmemiştir. Teorik açıdan bakıldığında, idarî yapı "az gelişmiş" ve "çok gelişmiş" uçlar arasında gidip gelirken, tabanın da benzer şekilde git-gel içinde olması-hâtta tabanın biraz daha öncelikli olarak gidip gelmesi-beklenir, ama eldeki araştırmalar fiiliyatta bunun böyle olmadığını göstermektedir. Üstyapının genel karakteri ve toplumun sosyal ve siyâsî kurumları toplumun üretim ilişkilerinin ihtiyaçlarına göre değil, siyâsî ve askerî önceliklere yâni savunma, güvenlik, birliktelik ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir.

Bütün bunlarla ilgili olarak "göçebe toplumların gelişip gelişmedikleri" sorusu ortaya çıkmaktadır. "Aynı nehirde iki defa yıkanılmaz" düsturu hatırlandığında, Marksizm bilindiği gibi de-

ğişimin her şeyin temeli olduğundan yola çıkar. Sınıflı bir toplumun kendi iç dinamikleri sonucu yeni ve daha yüksek kurumlara dönüşmesi, Marksizmin sosyolojik mekânizması açısından temel bir rol oynar ve insanlığın kurtuluşu için çıkış noktası oluşturur. Khazanov'un göçebeleri ele alışındaki temel bakış açısını da bu oluşturur. Burada ana hatlarını özetleyebileceğimiz bu bakış biçiminin Sovyet düşünce tarihinde çok önemli bir yeri olduğunu da bildirmeliyiz.

Sovyet geleneğinin bir dönem pastoral göçebeliği insanlığın genel evrim hattı üzerinde bir yerlere yerleştirmeye çalışmış olmaları, bir bakıma hâlen devam etmektedir. Bu sebeple, pastoralizmin içerisinde kendine has bir göçebe feodalizmi barındırdığı öne sürülmüştür. Bu görüşe göre, ilkel komünal toplum içinde bir kişinin, bir diğerine tâbi olabilmesine imkân veren mekânizmalar, dolayısıyla feodalizme açılabilecek yollar mevcuttur. Çarlık dönemi Rus etnograflarının karşı karşıya kaldıkları çelişkilerden biri de –Marksist bakış açından- şuydu: hâlen yarı-patriarkal karakterini muhafaza ettiği halde, tam olarak feodal olmayan bir göçebe topluluğun mevcut olmamasıydı. Buna mukabil, pazar ekonomisine dahil olmuş olanlarınsa, yarı kapitalist olarak, feodal karakterlerini yitirmiş olmalarıydı. Dolayısıyla, hepsi ya çok daha erken aşamalarda veya artık feodalizmden çıkmış olmak üzere, göçebe dünyasında hiçbir feodal topluluğa rastlanmıyor olmasıdır. Kısaca yelpazenin her iki tarafında renkler vardır, ama tam ortadakiler eksikti.

Buna rağmen yine de göçebeliğin, feodal bir biçim olduğu kabûl edilmiştir. Bu hususta, göçebe feodalizmi fikrini ileri sürenlerin önde gelenlerinden biri Vladimirtsov idi (ölümü 1931). Akademik geçmişi devrim öncesi Çarlık dönemine dayanan Vladimirtsov, 1905'de Rusyanın yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon savaşı sonrasında Doğu ile ilgilenmeye başlamış ve Japonya üzerine uzmanlaşmaya karar vermiştir. Ancak St. Petersburg Üniversitesi Japon bölümünün yetersizliği yanında, pek çok Moğol ve Moğolistan uzmanı ilim adamının olması, Vladimirtsov'un ilgi alanını Moğolistan'a çevirmesine sebeb olacaktır. Günlüklerinde yazdıklarından öğrendiğimiz kadarıyla, daha 1910 yılında Moğolların sosyal yapısını incelemeye karar veren Vladimirtsov,

hayatının çoğunu Moğol dili ve edebiyatı konusunda çalışmalara yönelterek, bu konuda eserler vermekle geçirecektir. Kaleme aldığı Cengiz Han biyografisi 1930 yılında Prens Mirsky'nin tercümesiyle Londra'da yayınlanır. Hayatının sonuna doğru, 1930'da yazmaya başladığı en önemli eseri olan "Moğol Göçebe Feodalizmi" ölümünden sonra yayımlanacaktır.[4]

Görüşlerine katılmasanız da Vladimirtsov'un eseri oldukça etkileyici bir çalışmadır. Bir başka önemli yanı da Stalinizm'in aşırılıklarından önceki dönemlere ait çalışmalar olması hasebiyle, ileri sürdüğü tezlerde her hangi bir siyâsî güdü veya rejime yaranına endişesi görülmemesidir. Eseri okurken Vladimirtsov'un aslında bir oryantalist olduğu ve her şeyden çok yazılı kaynakları temel aldığı farkedilir. Ancak, kabûl etmek gerekir ki, yazılı kaynaklar çoğu zaman müşahhas toplumsal gerçekleri değil, ideallere ve kurallara uygun olanları yansıtırlar. Yazılı kaynaklara göre Moğol toplumu çeşitli imtiyazlara sahip zümrelere ayrılmıştır ve bunların hak ve yükümlülükleri oldukça farklılık göstermektedir ki, bu da elbette feodal bir topluma işaret etmektedir. Buna ilâve olarak, feodal yapı iddiasını destekleyen malzemenin çoğunluğu Moğolların imparatorluk dönemine, yâni Moğol çobanlarının artık imparatorluk askeri oldukları, askeri teşkilâtın klan sisteminin yerini aldığı dönemlere ilişkin bilgilerdir. Ondalık düzene göre teşkilâtlandırılmış birimlerin komutanları, birimlerini imparatorun belirlediği alanlara yerleştiriyor ve sıradan Moğollar da hayvanlarını askeri reislere tahsis edilen bölgelerde otlatıyorlardı. Bu

4 B. Ya. Vladimirtsov: Obschchestvennyi stroi mongolov. Mongolskii kochevoi feodalizm. Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad,1934. Bu eser Fransızcaya da çevrilmiştir: "Le Régime Social des Mongols: le feodalisme nomade; préface par René Grousset; translation par Michael Carsaw. Paris: Adrien Maisonneuve, 1948". Feodalist tezi destekleyen ilk Sovyet etnograflarından biri de R. Kabo'dur. "Ocherski istorii i ekonomiki Tuvy (Tuva'nın Ekonomik ve Siyasi Tarihinin Ana Hatları), Gosudarstvennoe Sotsialno-ekonomicheskoe Izdatelstvo, Moskva/Leningrad, 1934". Bu tartışmaya önemli bir teorik katkı da aynı yıl S. F. Tolstov tarafından yapılmıştır; Genezis feodalizma v kochevykh skotovodcheskikh obshchestvakh (Pastoral Göçebe Toplumlarda Feodalizmin Doğuşu) isimli makalesi, 1934 yılında yayımlanan Osnovnye problemy genezisa i razvitia feodalnovo obschchestva (Feodal Toplumun Doğuşu ve Gelişiminin Temel Problemleri) kitabının (ed. S. N. Bykovskii ve diğerleri, OGIZ, 1934) bir bölümünü oluşturmaktaydı. Tolstov Sovyet etnografyasında önemli bir yer tutar. Konunun siyasi yönüne yaptığı açık vurgu sebebi ile katkıları özel bir önem taşır.

durum, askeri hizmet karşılığı toprak tahsisi olarak değerlendirilmiştir. Moğolların feodal oldukları tezine getirilebilecek en temel tenkit, feodal yapıya ilişkin öne sürülen bütün delillerin Moğolların fetih hareketlerine giriştikleri veya boyun eğdikleri Mançu İmparatorluğuna tebaa oldukları dönemlere ait olanıdır.

Vladimirtsov'un daha önceki yıllarda yazdığı ve pek de doktriner olmayan eserleri arasında Marksist klâsiklerden alıntı bile yoktur-hâtta sonraki yıllarda revizyonistler bile eserlerinden alıntılar yapmışlardır-fakat onun fikirleri ilerleyen sonraki dönemlerde önem kazanmaya başlamış, bu yoldan olmak üzere 1954'te Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan'daki göçebe halkların hayat tarzları üzerine toplanan kongre sonrasında itibarı daha da artmıştır.[5] Bu kongrede feodalist tezlerin hakim olmasına rağmen, karşı tezler de tamamen çürütememişler, burada sadece Tolybekov aksi yönde sesini yükseltmiştir. Ancak, feodal tezler üzerindeki tartışmaların daha derinlerine inmeden önce, Sovyetler Birliğindeki eski göçebelerin milliyetleri ve insanlığın tarihi seyri içindeki konumlarıyla yakından ilgili bir başka eserden bahsetmek gerekmektedir. Bu çalışma, 1947'de Sovyet Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan ve tartışmanın tarihî açıdan son derece büyük önem taşıyan Vyatkin'in "Batır Sırım"[6] isimli eseridir. Tartışmaya yol açan konunun kahramanı 18. yy'da Çarlık Rus emperyalizmine karşı mücadeleye girişen bir Kırgız (Kazak) lideridir. Kitap ağırlıklı olarak milliyet ve milliyetçilik üzerine olup, göçebe Kazak toplumunun analizi ikinci plânda kalmakla, Kazak millî mücadelesine sınıf savaşı terminolojisi üzerinden yaklaşmaktadır. Vyatkin'in meseleyi kurgulayışı da oldukça ilginçtir. Zira Vyatkin, çözümlemeye Stalin'in "milliyet meselesi özünde köylü problemidir" tesbitinden yola çıkmıştır. Ama asıl sıkıntı da zaten burada başlamaktadır. Milliyetçi mücadeleye girenler köylüler değil de, çobanlar ve pastoralistler ise, çevrede köylüler ve serfler yoksa bu nasıl açıklanabilirdi? Acaba milliyet problemi

5 Materialy Obedinennoi nauchnoi sessi, posviashchennoi istorii Srednei Azii i Kazakhstana v dooktiabrskii period. Izdatelstvo Akademii nauk Uzbeksksoi SSR, Tashkent, 1955. L. P. Potapov da Tuva bölgesine atıf yaparak feodal teze destek verir.

6 M. P. Vytakin: Batyr Srym. Izdaveltsvo Akademii Nauk SSSr, Moskva - Leningrad, 1947.

sadece köylü meselesi olmayıp, aynı zamanda çobanların da mı meselesiydi? Anlaşılacağı üzere bu konuda kesin bir karar mercii mevcut olmadığından, bu durumda ne yapmak gerekiyordu?

Neyse ki bu probleme bir başka çözüm bulundu. Vyatkin, 1921 yılındaki 10. CPSU(b) kongresinde yoldaş Stalin'in bu meselenin çözümüne paha biçilmez bir katkı sağladığını belirtir ki, o da Stalin'in bu kongrede Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan pastoral/göçebe halkları "patriarkal-feodal" olarak tanımlamasıdır. Vyatkin'in buradaki çıkış noktası şu olmuştur: Göçebeler, Ekim devrimi esnasında bile hâlen patriarkal özellikler göstermişlerse, bundan iki yüz yıl önce bu özelliklerin çok daha belirgin olduklarını kabûl etmek gerekir. Göçebe toplumların hem patriarkal komünal, hem de feodal özellikleri bir arada gösterdiklerini esas alan bu yaklaşım tarzı, sonraki dönemlerde Tolybekov'un Kazak toplumunda yaptığı çalışmalarda da görülecektir.

Vyatkin, pastoral göçebelik şartlarında "uruk" yapısının idamesinin hayatî öneme sahip olduğu ve bu durumun sonuç olarak toprak üzerinde ortak mülkiyeti getirdiğini görmüştür. Bu sebeple, bir sınıfın toprak üzerindeki hakları, kendi ellerinde topladığı ve "uruk" oluşturan diğer grupları serfleştirdiği tam bir feodalizm gelişme şansı bulamaz. Buna mukabil, akrabalık ve "birim" bağları görüntüsü altında feodal ilişkiler ortaya çıkmaya başlar. Vyatkin, eserinde geçen kahramanı, hem emperyalist Çarlık Rusyasına, hem de kendi çıkarları için işgalci düşmanla işbirliği içine giren Kazak aristokrasisine karşı ezilen Kazakların önderi olarak sahneye çıkarır. Ancak, Avrupa tarihlerinde görülen şekliyle, bir "Bauernkrieg"in göçebe/pastoral yansıması sayılabilecek bir hareket gelişmez. Bunun sebebi de, ne bu önderin, ne de arkasındaki kitlelerin kabile bilincinden elbette kendilerini kurtaramamış olmalarıdır. Vyatkin eserinde sık sık karşımıza çıkan bir başka olgu da, pastoral göçebelerde görülen feodalizmin yabancı tahakkümü ile ilişkilendirilmesidir. Vyatkin eseri Stalinizmin dorukta olduğu dönemlerde kaleme alınmış olmakla, kaçınılmaz olarak resmi Sovyet bakış açısının etkilerini taşımasına rağmen, yine de üst seviyede tartışma başlatmış olması hasebiyle önemli bir çalışmadır.

Bu konuda bir sonraki önemli gelişme Stalin'in ölümünü takiben 1954 yılında düzenlenen disiplinlerarası kongrede yaşanmış-

tır. Orta Asya ve Kazakistan halklarının devrim öncesi tarihleri üzerine Taşkent'te düzenlenen bu kongreye sunulan tebliğler bir sonraki yıl kitap halinde yayınlanmıştır.[7] Bu kongre, pastoral göçebelik konusunda feodalizm ve evrim teorilerinin genel kabûl görmeye başladığı dönüm noktası olarak kabûl edilebilir. Bu konuda başı çekenlerin önde gelen isimlerinden biri L. P. Potapov idi. Potapov'un[8] "devrim öncesinde bu halkların akrabalık ilişkilerinin hâkim olduğu kabile yapıları içerisinde yaşadıkları, dolayısıyla sınıf ve sınıf çatışmalarının olmadığı" yolundaki görüşleri "burjuva milliyetçileri, oportünist sağcılar ve dar kafalı ideologların teorileri" olmakla suçlanacaktır.

Potapov'un bakış tarzı, Vyatkin'den daha farklı idi. Vyatkin iki yüz yıl önce yaşanmış bir millî mücadeleyi, sınıf çatışması kavramlarıyla açıklamaya çalışırken, Patopov yakın dönemi, devrim sonrası yaşanan çatışmaları açıklamaya çalışıyordu. Eğer bu göçebe halkların her hangi bir sınıf oluşumuna sahip olmayan, akrabalık ilişkileri üzerine kurulu topluluklar olduğu fikri kabûl edildiği takdirde, ciddi bir mesele ortaya çıkabilirdi. Sürüsünü otlatan bir Kırgız çobanının aklına "Devrim öncesi eğer gerçek anlamda sınıflar yoksa, peki bizim devrimden sonra ortadan kaldırdığımız şeyler neydi?" sorusu gelebilirdi.

Potapov'un feodalizm açıklaması bu soruya çok kesin bir açıklama getirme çabası içeriyordu. Ve bu Kırgız çobanın sorusuna cevap, kendi sözleriyle ifade etmek gerekirse; "Ortadan kaldırılmaya mahkûm sömürücü sınıflar" olacaktı. Görüleceği gibi, cevap oldukça açık ve netti. Bunun yanında göçebeler de insanlığın tarihî seyrinde bir yere yerleştirilmiş oluyorlardı. Potapov'a göre göçebeler, pastoral göçebe olarak üç temel aşamadan geçmişlerdir; "ilkel komünizm", "patriarkal toplum" ve "feodalizm". Potapov, birçok defa eski dönemlerdeki pastoral göçebe toplumlarda sadece otlakların değil, aynı zamanda sürülerin de ortak mülkiyette olduğu fikrini ileri sürüyordu.[9] Potapov, pastoral göçebelik şartlarının ortak sürü mülkiyeti için uygun olmadığını, M.Ö. 1. binyılda ilkel komünal hayattan göçebeliğe geçildiğini kabûl eder.

7 Materialy Obedinennoi nauchnoi sessi etc.

8 Op.cit., s.17

9 Op.cit., s.12

Potapov'a göre ilkel komünal hayatın bakiyeleri, halen çağdaş etnografya araştırmalarında ortaya çıkmaktadır. Bunu doğru kabûl ettiğimiz takdirde, kendi içindeki yapısal uyumsuzluk sebebiyle ancak birkaç yüz yıl sürmüş olan bir toplumsal yapının göçebelerin sosyal yapılarında 2500 yıl süren izler bırakmış olduğunun da kabûl edilmesi gerekirdi.

Antropoloji alanındaki fikirlerin arkasındaki dayanaklar her ne olursa olsun, Potapov'un kullandığı dilin siyâsî bazı imalar barındırdığı aşikâr olmakla,[10] bunun adresi de S. E. Tolybekov idi. Potapov, muarızı Tolybekov'a *"Anladığım kadarı ile Yoldaş Tolybekov, hanlar ve sultanlar burada olsalardı sizi ayakta alkışlarlardı"* diye itham ettiği konuşmasını; *"söz konusu sultan ve hanların göçebe topluluk üyelerinin kullandıkları toprak ve otlakların mülkiyetine sahip olmamaları sebebiyle, onların gerçek anlamda feodal beyler olmadıklarını öne sürmektedir ve muhtemelen de söz konusu feodal beyler orada bulunsalardı Tolybekov ile hemfikir olacaklardı"* şeklinde devam ettirir. Potapov, yanlış teorik kabûllerden yola çıkılarak, yanlış siyâsî sonuçlara varılacağını ve kişinin kendini bir anda büyük toprak sahibi feodalleri savunurken bulabileceğini ve Yoldaş Tolybekov'un tehlikeli bir yolda olduğunu da sözlerine eklemeyi ihmal etmez.

Yoldaş Tolybekov'un bulunduğu tehlikeli nokta onun (bu tehlike her iki anlamda da geçerli olabilir) gözünü korkutmadığı gibi, hâtta bütün hayatını Kırgız (Kazak) toplumunun sosyal tarihini incelemeye itecektir. Bu hırsın arkasındaki itici güç de, feodal tezi çürütme arzusu idi. Bu konuda kaleme aldığı her iki eseri de –her ne kadar bazı yönlerden bir diğerini tekrar ediyor olsa da- Tolybekov'un temel yaklaşımını yansıtan çok başarılı ve oldukça yerinde etnografik örnekler içermektedir.[11]

10 Op.cit., s.138.

11 S. E. Tolybekov: Obschchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v XVII-XIX vekakh. Kazgosizdat, Alma Ata, 1959 ve S. E. Tolybekov: Kochevoe obschchestvo kazakhov v XVII – nachale XX veka. Politiko – ekonomicheskii analiz. Alma Ata, 1971. Tolybekov'un ilk kitabından bir yıl önce, Kazaklar hakkında 19. yüzyıl başlarında bir nevi feodal yapıda olduklarını destekleyen bir kitap yayınlandı. Yazarı S. Z. Zimanov idi: Obschchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka (Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, Alma Ata, 1958). Zimanov tezini "feodallerin otlaklar üzerindeki hakları kendi ellerinde toplamaları hukuki –teorik dayanağı olmayan fili bir

Tolybekov'un en ilginç yönlerinden biri de, sahip olduğu değerler manzumesiydi. Zira Tolybekov, Kırgız (Kazak) kökenli olup, asıl adı Tolu Beg adının Ruslaştırılmış şeklidir (Kırgızlarda, diğer Türk topluluklarının aksine "Bey" kelimesi soydan gelen bir aristokrasiyi ifade etmez). Tolybekov, selefi Vyatkin'in aksine, Batır Sırım'ın (Batur Sarı) 1783 tarihindeki ayaklanma sebeplerinin yağma, köle edinme ve Yeni cüz'ün[12] Rusya'ya katılmasına karşı çıkma olduğunu ileri sürer. Tolybekov bir çok yerde Kazakların Rus İmparatorluğuna gönüllü olarak katıldıklarını ifade etmektedir (Çarın koruması altına girmeyi istemelerinde Cungarya Moğollarının saldırılarından duydukları tedirginlik de etkili olmuş olabilir). Tolybekov, Batır Sırım'ın yağma akınlarından sadece Sırın'ın kendisinin de mensubu olduğu asalak "Batur" sınıfının fayda sağladığını, Batır Sırım ve taraftarlarının bu sebeple Rusya ile birleşmeye karşı olduklarını öne sürüyordu. (Tolybekov bu noktada, aslında Sırım'ın ayaklanmasına daha ılımlı bakan S. Z. Zimanov ile örtüşmektedir. Bkz. n.11) Sırım, Tolybekov'un nazarında halkçı bir eşkiya değil, feodal bir hayduttur.

durumdu" şeklinde daha ılımlı bir hale getirmişti (Op.cit., s.148). Bu eserde de feodalizmin kabile ve akrabalık bağları gibi kisveler altında eski yasal kalıplar içerisinde geliştiği anlatılır. Zimanov eserinde Kazak toplumundaki iki ana sınıf arasındaki farklılığın muğlaklığı sebebi ile güçlü bir sınıf bilincinin gelişememesi üzerinde özellikle durur. Bu durumun sonucu olarak da gerçek bir sosyal hareket ortaya çıktığında -Sırın hareketini de bu kategoride görmektedir- hareketin sonuçları asıl itici gücü olan "narod"ların (halkın) değil, yönetici sınıfın çıkarları doğrultusunda olur (op.cit., s.288-9). Zimanov Kazak feodalizminin ilkel bir aşamada olduğunu kabûl eder, ama bu durumu şehirli tüccarların ve zanaatkarların yokluğuna bağlar (op. cit., s.290). Aynı düşünce S. Vainshtein'da da (bkz.n.18) görülür. Kırgızlar için de buna benzer, kısmen feodal, kısmen patriarkal ve komünal toplum saptaması S. M. Abramzon tarafından Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye sviazi (Nauka, Leningrad, 1971) eserinde yapılmıştır. Yazar Kırgız topluluklarında 16. ve 17. yüzyıllarda feodal ilişkilerin bulunduğunu ve bu ilişkilerin ortaya çıkışlarının M.S. 1. binyıldan daha önceki zamanlara dayandığını ileri sürer. Ama bunun hemen ardından da pastoral göçebe toplumlardaki üretici güçlerin hem az gelişmiş, hem de sayıca az olmaları sebebi ile bu feodal ilişkilerin "feodalite öncesi, patriarkal akrabalık bağları" ve "komünal ilişkiler" ile iç içe geçmiş olduklarını (s.155-156) anlatır. Bu bakış açısı Tolybekov'unki ile oldukça uyumludur. Abramzon bunun dışında L. Krader (Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads, Indiana Univ. Publ., 1963) ile de polemiğe girer ve Krader'i akraba gruplarının önemini abartmak ve feodal özellikleri göz ardı etmekle itham eder.

12 Ç.N. Kazak toplumunu oluşturan üç büyük-orta ve küçük cüz- boy birliğinden biri

Tolybekov'un, Kazakistan'ın Rus imparatorluğuna iltihakı hususunda ileri sürdüğü tezler, oportünist ve siyâsî kaygılar taşıyan tezler olmaktan uzakta, ciddi değerlendirmelere sahipti. Tolybekov'un, Kazakların Çarlık Rus emperyalizmine karşı mücadele verdikleri fikrini reddederken, öne sürdüğü tezler sıklıkla karşımıza çıkan "göçebe toplumunun durağanlığına" dair sosyolojik bir gerçeği teyit ediyor olmakla, bu toplumun pastoral göçebe bir topluluk olarak daha ileri aşamalara geçme imkânının olamayacağıdır. Sosyolojik açıdan bu durum "çıkmaz bir sokak" veya Rusça tabiriyle "tupik"tir. Nitekim, bunun arkasında yatan sebepleri de, oldukça ince ayrıntılarına kadar çok başarılı bir şekilde sosyolojik olarak izah etmiştir. Sözkonusu bu eser hakkında, burada yapabileceğimizden çok daha teferruatlı bir şekilde incelenmesi gereklidir. Tolybekov eserinde, meselâ develerin uzun süren gebelik süreleri sebebiyle iktisadî açıdan fayda beklentisinin daha ileriki dönemlere yönelik olduğunu ve bunun da üretici güçlerin gelişmesini engellediği gibi, üzerinde durulması gereken fikirler ileri sürer ki, bu tez Dr. James Woodburn'ün Batı antropolojisine sokmuş olduğu "gecikmeli getiri" (delayed return) kavramı ile tezat teşkil eder. "Gecikmeli getiri" kavramı, tarım gibi emeğin peşinen sarf edilmesinden sonra getiri için beklenilmesi gereken (meselâ, avcılık-toplayıcılık ekonomisinin aksine) iktisadî sistemleri ifade eder ve yeniliklerin ortaya çıkmasındaki temel unsur olarak kabûl edilir.[13] Tolybekov'un Kazak ayrılıkçı hareketini reddedişinin temeli de, bu teoriye dayanmakdır, ona göre göçebe Kazaklar kendi başlarına sosyal alanda gerçek bir ilerleme kaydetme potansiyeline sahip değildirler.

Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Tolybekov oldukça geniş etnografik ve tarihi kaynaklardan yola çıkarak, özelde Kazakların, genelde pastoral göçebelerin gelişmiş ve tam bir feodalizme ulaşabilecek potansiyele sahip olmadıklarını ileri sürer. Düşünceleri kısaca "yerleşik hayata geçmeden, feodalizm olamaz" şeklinde de özetlenebilir. Tolybekov'un yaptığı tetkik ve tahliller sonucu ortaya koyduğu ananevî Kazak toplumu resmî, batılı ilim adamlarının pastoral göçebe toplumlarını tanımlarken

13 "Hunters and Gatherers Today and Reconstruction of the Past", E. Gellner (ed) Soviet and Western Anthropology, Duckworth and Columbia University Press, London - New York, 1980.

kullandıkları "segmenter" kavramının barındırdığı siyâsî merkeziyetçiliğin zayıf ve geçici tabiatı, siyâsî katılımla gücün geniş kitlelere yayılması, sosyal farklılaşmanın göreceli hafif ve istikrarsız karakteriyle, topluluk içi dayanışma ve savunma maksatlı müşterek kurumların varlığını kapsayan bütün özellikleri yansıtır. Her ne kadar bu topluluk içerisinde yönetici zümre ve tebaa gruplar varsa da, toplumun sıradan hür mensuplarıyla kıyaslandığında bunlar sayı olarak çok azdırlar. Bu sebeple Tolybekov, feodal tezi savunanları Orta Çağ Avrupa veya Rusyasında yaşanan gelişmeleri, Avrasya bozkırlarına da aynen monte etmeye çalışmakla suçlar. Ona göre Hun veya Moğol hükümdarları, fetihlerinin en parlak dönemlerinde bile, uzun dönemler boyunca köle emeği kullanmaya alışmış olan Töton kabileleri gibi feodalizme geçebilecek bir potansiyele sahip olmamışlardır. Tolybekov, batıdaki barbarların, Orta Asyadakilerle kıyaslandığında sosyal ilerleme açısından daha yüksek bir potansiyele sahip olduklarını öne sürer. Bu yolda, Orta Asya'da feodalizmi kurmaya en çok yaklaşanlar Harezmdeki yerleşikler olmuşlarsa da, onlar da Tatarlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Tolybekov bunların dışında, S.P. Tolstov'un "Moğollara direnip, onların kuvvetlerini tüketen ve Avrupa'ya akmalarını engelleyen unsurun Harezm ve Kiev'in direnişleriyle, fedakârlıkları olduğu, Harezm ve Kiev'in döktükleri kanlar olmasa, Avrupa'nın yakılıp yıkılacağı ve gelişme imkânı bulamayacağı"[14] tezini de benimser.

Sonuç olarak Tolybekov'a göre, pastoral göçebe toplumların insanlığın gelişimine bir katkısı olmadığı gibi, gelişimin önünde bir engel teşkil etmişlerdir. Bu toplumların bırakın daha ileri aşamalara geçmesini, gelişkin bir feodal aşamaya bile ulaşamadıkları görüşündedir. Seleflerinin ileri sürdükleri, göçebelerin patriarkal ve kan bağına dayalı söylemlerinin arkaplânında feodal yapının gizli olduğu fikrini kesinlikle reddeden Tolybekov, feodalizmin Batır Sırım gibi potansiyel rakiplerinin gözünü boyamak için patriarkal ve klan yapılarının arkasına gizlendiği tezini başarılı bir şekilde çürütür. Tolybekov'a göre eğer bu gizli feodalizm fikri doğru olsaydı, bir sosyal aşamadan diğerine, yani feodalizme

14 Po sledam drevnekhorezmskoi tsivilizatsii, Moskva - Leningrad, 1948, s.321-2.

hiçbir şekilde şiddet kullanılmadan, barışçı şekilde geçişin de mümkün olması gerekirdi. Tolybekov, göçebeliği patriarkal-feodal bir vakıa olarak nitelendirir. Ona göre göçebelik, zayıf bazı feodal özelliklerin görüldüğü feodalizm öncesi bir geçiş aşamasıdır. Tolybekov'un burada "geçiş" (perekhodnye) kavramını kullanması oldukça şaşırtıcıdır, zira tezlerinin merkezinde göçebelerin göçebe oldukları müddetçe hiçbir dönüşüm gerçekleştiremeyecekleri fikri vardır. Asla tamamlanamayacak olan bir dönüşüm, dönüşüm sayılabilir mi? Bir köprünün "çıkmaz sokak/yol" olması mümkün müdür? Ancak bütün bunlara rağmen, Tolybekov'un gerek göçebe toplumu gelişme potansiyeline sahip olmadığı değerlendirmesi, gerekse göçebelerin gelişmeye açık bir toplumla birleşmelerini olumlu karşılamasında, göçebe kültürüne, özelde Kırgız/Kazak kültürüne yönelik hasmane bir tutum söz konusu olmadığı gibi, hâtta göçebe kültürüne yönelik övgü dolu değerlendirmeler de yeralır.

"15. yy'dan 18. yy'a kadar-bütün diğer göçebe kavimlerde olduğu gibi- Kırgız/Kazaklar arasında da okuma yazma oranı oldukça düşüktür ve her göçebe Kırgız/Kazak aynı zamanda hem çoban, hem asker, hem tarihçi, hem saz şairi, hem ozan, hem masal anlatıcısıdır. Halkın, nesiller boyunca birikmiş bütün bilgeliği, sözlü kültür hafızasında saklıdır"[15]

Her ne kadar Tolybekov bu şekilde ifade etmese de, aslında göçebe toplumlar Marks'ın *Alman İdeolojisi* kitabında geleceğin hürleştirilmiş insanında olacağını varsaydığı bazı özellikleri -meselâ iş bölümünün reddi v.s.- sergilemektedirler. Tolybekov'un Rus okuyucularına aynı zamanda Kazak lirik-epik şiirinin güzelliklerinden bahsederken, bir çeşit Troyalı Helen tabir edebileceğimiz güzel Kırgız kızı Jibek'in yürüyüşünü, üç yaşında bir koça benzetmesi gibi örnekler sunması, böylesi bir güzellik teşbihinin, ancak estetik duygunun hayatın maddi şartları içinde şekillendiği gerçeği göz önüne alındığında anlaşılabileceğini belirtir. Toplumun pastoral altyapısı, bir kızın üç yaşında bir koç ile kıyaslanmasına gayet uygundur. Ben şahsen pastoral bir göçebe olmamama rağmen, üç yaşında koç gibi hareket eden bir kızı oldukça heyecan verici bulmaktayım.

15 S. E. Tolybekov,Obschchstvenno-ekonomicheskii stroi vd., s.426.

Kırgız/Kazak kültürünün ayrıntıları ve Tolybekov'un bunu anlatmak için verdiği örnekler her ne olursa olsun, genel olarak pastoral göçebeliği, özelde Kazak toplumunu çok başarılı bir şeklide ortaya koyduğuna şüphe yoktur. Ancak, Kazak kültüründe toplum tabanına yayılmış ve nüfuz etmiş haliyle toplumsal tabakalaşma zayıf, siyâsî yapılar dönemsel karakterde ve kırılgandır. Bu durum tabiî olarak bazı hâllerde teşekkül eden büyük ölçekli siyâsî yapılarda toplumda geri dönüşsüz ve kalıcı dönüşümlere yol açmamıştır. Tolybekov'un çalışmalarının esasını oluşturan ve "göçebe feodalite" tezi ile hayat boyu süren mücadelesinin merkezinde yeralan düşünce de budur. Ulaştığı sonuçların doğruluğundan tamamen bağımsız olarak, sırf toplamış olduğu tarihî ve etnografik malzemenin zenginliği ve değeriyle bile Tolybekov'un çalışmaları tek başına takdiri hak eden çalışmalardır.

Tolybekov'dan sonra onun feodalite karşıtı düşüncelerini paylaşan ve pastoral göçebe toplumun durağan olduğu veya ancak sınırlı bir süre içerisinde geri dönüşlü değişimler yaşayabildiğini kabûl eden iki ilim adamı daha vardır. Bunlarlardan biri G. E. Markov, diğeriyse A. M. Khazanov'dur. Elinizdeki kitap zaten Khazanov'un bu konudaki düşünceleri hakkında yeterli bilgiyi sunacağı için burada onun fikirlerini tekrar etmeye çalışmayacağım.Lâkin hâlihazırda Moskova Üniversitesi, Etnografya Bölüm Başkanı olan Markov'un çalışmaları üzerinde özel olarak durulması gerektiği kanaatindeyim.[16]

Markov ve Khazanov (Markov yaş olarak biraz daha büyüktür), birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları çalışmalarla, aynı sonuçlara ulaşmış görünmektedirler. Tolybekov –her ne kadar kitabın sonunda ulaştığı sonuçları bütün göçebeler için genellemişse de- asli olarak Kırgız/Kazakları incelemiştir. Hâlbuki Markov'un eseri ve Khazanov'un şu anda elinizdeki kitabı karşılaştırmalı çalışmalardır. Her ikisini de bu konuya yönelten ilmî geçmişleri farklıdır. Markov, sözkonusu kitabında Sovyetler Birliğinde yaşayan eski veya hâlen göçebe olan topluluklar arasında yıllar boyu yapmış olduğu saha çalışmalarında topladığı etnografik malzemeleri Asya göçebeleri hakkındaki ananevi tarihî kay-

16 G. E. Markov: Kochevniki Azii. Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1976.

nakları da kullanarak bir araya getirirken, Khazanov, aslında İskit tarihi üzerine uzman bir tarihçi olarak, kendisinin daha önceki çalışmaları da görüleceği üzere İskitler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sebeple, Khazanov'un İskit tarihinde gözlemlediği döngüsel iniş ve çıkışlarla, gelişme hattı, onu pastoral göçebelik üzerine genel bir teori geliştirmeye yöneltmiştir.

Markov'un sözkonusu çalışması artık batı dillerine de tercüme edilmiş olduğu için burada bazı önemli noktaları üzerinde durmak daha uygun olacaktır. Markov, pastoral göçebeliğin kökeninin hâlen bilinmemekle beraber, öncesinde göçebe olmayan bir tarımcılık aşamasından geçmiş olduğu kanaatindedir.[17] Tam göçebeliğin ortaya çıkışını M.Ö. 1. binyıl civarlarına tarihlendiren Markov, Tolybekov'un "M.Ö. 3. ve 2. yy'larda Hun, 11. ve 12.yy'larda Moğol ve 15. Ve 18. yy'lardaki Kazak toplumunun birçok temel sosyal özelliklerinin benzer olduğu" şeklindeki tezinde mutabıktır. Buna mukabil, her ne kadar Tolybekov'un "feodal teze" getirmiş olduğu tenkidleri paylaşsa da, onun göçebe toplumu için kullandığı "geçiş dönemi patriarkal feodal" terimini hatalı bulur. Ancak, bunun yanında göçebe toplumlarda görülen feodal toprak ilişkilerinin -Çar hükümetinin Kazaklara veya Cengiz Han'ın askeri maksatla Moğol kabilelerine dayattığı- toplumun kendi iç dinamiklerinden değil, dış etkenlerden kaynaklanan ilişkiler olduğu konusunda da Tolybekov ile hemfikir olup, göçebe toplumlarda sınıf çatışmasının gelişkin biçimlerinin görülemeyeceğini "Tarihte köylü ayaklanmaları ile kıyaslanabilir bir göçebe ayaklanması yoktur"[18] ifadesiyle dile getirir.

Göçebeler arasında eşitsizlik çok açık olmamakla beraber, ortaya çıkabilecek eşitsizlikler de çoğunlukla savaşlar veya ticaret sonucu ortaya çıkar. Toplumun normal işleyişinde göçebe lider-

17 Bu konuyla ilgili yeni bir çalışma da V. A. Shnirelman tarafından yapılmıştır: Proiskhozhdenei skotovodstva, Nauka, Moskva, 1980. Göçebelerin sosyopolitik teşkilatlanmalarına ilişkin en son çalışma da S. A. Pletneva'nın Kochevniki srednevekovia (Orta Çağ Göçebeleri), Nauka, Moskva, 1982, eseridir. Bu eserde yazar göçebe toplumların kalıcı olmayan siyasi yapılarına vurgu yaparak göçebe toplum hakkında üç aşamalı bir teori öne sürmektedir.

18 Op.cit.,p.305. Merkezi Asya'da belirgin bir sosyal tabakalaşmanın olmaması Sovyetler için hem teorik hem de pratik ve siyasi bir problem oluşturmaktaydı. Krş. Gregory J. Massel, Surrogate Proleteriat, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1974.

ler veya yönetici zümre mensupları toplumun diğer mensuplarının herhangi bir üretim aracına ulaşmasını engelleyemediğinden, eşitsizlik de büyümez. Göçebe tolumda üretim ilişkileri ve iktisadî işbirliği rıza üzerine olup, feodal tebaiyet üzerine kurulu değildir. Burada Markov'un Tolybekov'a getirdiği karşı çıkış noktası; Tolybekov'un aslında oldukça küçük bir zümreyi oluşturan yönetici ve tebaa konumundakiler üzerine gereğinden fazla vurgu yapması ve tipik orta tabakayı oluşturan, sayıca çok daha fazla olan hür göçebeleri gözardı etmesidir. Zaten Tolybekov'un "patriarkal-feodal" tanımlamasında feodali işin içine katmasından kaynaklanan hata da buradadır.

Başka şekilde ifade etmek gerekirse, Markov'un Tolybekov'dan farklı olan yanı, teorik dikkâtini yoğunlaştırdığı yerdir. Tolybekov pastoral göçebeliği bir geçiş (asla sonuca ulaşmayacak bir geçiş) olarak nitelendirirken, Markov göçebeliği sosyolojik açıdan herhangi bir kalıba koymaz. Tolybekov, göçebelerin bulundukları konumdan daha ileri bir sosyal aşamaya geçmelerinin mümkün olmadığını ileri sürerken, Markov sadece "asla gelmemiş olduklarını" söylemekle yetinir ve göçebelerin sosyal yapılarını anlamak için toplum içinde reislerin yeri ve rollerinin daha iyi anlaşılması gerektiğini ileri sürer. Bu rol, savaş veya fetih dönemlerinde geçici olarak onların önemini artırabilir, ancak bu olağanüstü durum sona erdiğinde, ayrıcalıklı konumlarını kaybettiklerinde, kendi içlerinde kapalı bir zümre oluşturmazlar. Bu hususta meselâ, Cengiz Han'ın soyundan gelenlerde bazı imtiyazlar görülürse de, bu imtiyazlar sanıldığı kadar fazla değildir. "Ak Kemik Uruğu" adı verilen ve Cengiz Han'ın soyundan geldiklerine inanan bu kişiler, reis olsalar bile, çok büyük bir güce sahip değillerdir. Nitekim bunlar, herhangi bir kira veya vergi gelirlerine sahip olmadıkları gibi, üstelik kendilerine ağır bir mali yük getiren ağırlamaları da yerine getirmek mecburiyetindedirler.

Markov, göçebe imparatorlukların iktisadî bir temele dayanmadığını ileri sürer. Tarım toplumlarında merkezî bir idare ortaya çıktığında, bu durum bütün toplumda geri dönüşü olmayan ve kalıcı yapısal değişimlere yol açarken, göçebe toplumlarda ortaya çıkan merkezî idareler, tam olgunlaşmamış, geçici karakterde olmakla, çoğunlukla eski hâle doğru bir geri dönüş yaşanır. Dola-

yısıyle Markov göçebelerin sosyal yapılarını–ismini anmasa da- İbni Haldununkinden pek de farklı olmayan; döngüsel veya belli aralıklar arasında gelip giden bir tarz olarak tanımlar. Burada Markov'un çıkarımlarını İbni Haldun sosyolojisiyle kıyaslarken, bazı farklılıkları da belirtmemiz gerekir (Bu farklılıklar, Avrasya bozkırları ile Arap yarımadası ve Kuzey Afrika arasındaki farklılıklardan kaynaklanıyor olabilir). İbni Haldun'a göre şehir hayatı bir gereklilik, pastoral kabilecilikse, devlet oluşumunun yegane kaynağıdır. Devlet kavramı, kabilelerin şehirlere hediyesidir. Ancak Markov, şehirlerin varlığını göçebeler için o kadar da mecburi bir yere koymaz. Markov'a göre yerleşik toplumlar, göçebe istilâsına maruz kalmadan da siyâsî bir birlik oluşturabilirler.

Khazanov'un İskitler üzerine kaleme aldığı bundan bir önceki eserinde bu kitapta teorik temel teşkil eden fikirlerin ana hatlarını görmek mümkündür. Buna göre temel fikir, Avrasya bozkırlarında ileriye doğru bir gelişmeden ziyade, bir *sürekliliğin* söz konusu olduğudur. Bu coğrafyada (Avrasya) yüzyıllar boyunca İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Türkler, Tatarlar; Kumanlar, Altın Ordalılar, Kırgızlar (Kazaklar) ve diğer birçok halk birbirini takip etmiş, ancak içtimaî yapılarında çok büyük bir farklılık göstermemişlerdir. Khazanov, Vainshtein[19], Artamanov, Griaznov, Chernikov ve Smirnov gibi ilim adamlarının eski dönemlerle, yakın dönemlerdeki göçebeler arasında sistematik farklılıkları keşfetmek için gösterdikleri çabayı tenkit eder. Evet, bir zamanların tekerlekli evleri, yerlerini artık sökülüp taşınabilen "yurt"lara bırakmış veya İran dili konuşan göçebelerin yerini artık Türk/Moğol dilleri almıştır, ama sosyal yönden kayda değer bir değişim husûle gelmemiştir.

İskit tarihinde bile belli döngüsel kalıplar vardır. İskitler üç

19 Bu çalışmalardan biri İngilizce'ye de çevrilmiştir. (Bkz. Sevyan Vainshtein: Nomads of South Siberia. Edited and with an introduction by Caroline Humphrey, Cambridge University Press, Cambridge, 1980) Vainshtein'ın bu eseri teorik bir çalışma olmaktan ziyade, Tuvinian toplumu üzerine etnografik bir çalışmadır, ancak bu konular üzerine Sovyet ilim çevrelerinde yapılan tartışmaları da kısaca özetlemektedir. Batılı bilim adamlarının bu konudaki tartışmalara yakın zamanlardaki katkıları için "Pastoral Production and Society" (Cambridge University Press, Cambridge, 1979) kitabına bakılabilir. Rusya'daki Orta Asya halkları ile yakından ilgili bir Batılı antropolog ise L. Krader'dir. (Bkz. Peoples of Central Asia, The Hague, 1963).

imparatorluk kurmuşlar, fakat bunların ancak sonuncusu gerçek anlamda bir yerleşik devlet olmuş, diğer ikisi baç/haraç toplayan gevşek bir siyâsî yapıdan öteye gidememiştir. Bu ilk dönemlerde yerleşik şehirli hayat ile pastoral göçebe hayat arasındaki gerilim çok belirgin olmaktadır. Bu durum Yunanlılarla, İskitler arasında düşmanlık şeklinde ortaya çıkmıştır. İktisadî ve kültürel bütünleşme ne kadar yükselirse, siyâsî çatışma da aynı derecede yükselmiştir. Khazanov, "Genç İskitler"i (Khazanov burada Jöntürklerle imâlı bir karşılaştırma yapmakta) Yunan müziği ve şarabına düşkün esir bir Yunanlının çaldığı flütün sesinden zevk alan kişiler olarak tarif eder. Ama İskit kralı bu batılılaşma eğilimlerini reddeder ve atının kişnemesini, bu lânet olası Yunan flütçüsüne tercih edeceğini söyler. *Plus ça change plus c'est la même chose...*

Khazanov'un İskitler hakkındaki bu çalışması netice itibarıyla şu şekilde özetlenebilir: Şehirliler ve kabileler arasında varolan karşılıklı iktisadî bağımlılık, siyâsî ve kültürel gerilime sebep olmaktadır. Siyâsî gelişim döngüseldir ve göçebe toplum içindeki sosyal tabakalaşma ve siyâsî merkeziyetçi yapı-başka toplulukları istilâ ettikleri dönemler dışında- zayıftır. Varılan sonuçlar, bu önsözün sahibi kendisi de inanmış bir İbni Halduncu olan yazarına ancak büyük bir keyif verir...

Fontanili, Eylül 1981

Ernest Gellner

Teşekkür

Bu kitabı kaleme alma fikri, sadece yazarın kendisine ait değil, aynı zamanda London School of Economics'ten Ernest Gellner'in de bunda payı vardır.

Bundan birkaç yıl önce Avrasya bozkırlarındaki Antik çağ göçebeleri -ağırlıklı olarak da İskitler- hakkında bir monografi yayınladıktan sonra, bu bölge göçebelerinin tarihî antropolojisini kaleme alma fikri aklıma düşmüştü. Profesör Gellner beni Avrasya bozkırlarındaki göçebelikle, diğer bölgelerdeki göçebelikleri mukayese etmem konusunda teşvik etti. Bu mukayese elbette ki tek bir kişinin altından kalkacağı bir iş olmayıp, oldukça geniş kapsamlı bir işti. Dolayısıyla çalışmamı kanaatimce göçebeliği anlamak için en hassas alanlardan biri olan göçebe toplulukların, yerleşik topluluklarla olan etkileşimleri veya bu çalışmada kullandığım tabirle ifade edersek "dış dünya" ile sınırlamalıydım ki, öyle de karar verdim.

Kitabın yazım aşamasında Ernest Gellner bana paha biçilmez desteğini sundu, benim yetersiz İngilizcemle yazdığım taslakları okuyup, cesaretlendirerek, çalışmamla ilgili fikirlerini paylaştı. Kitabın taslakları üzerinde çok değerli yorumlar ve tavsiyelerde bulunarak, kitabın gelişmesine katkıda bulundu. Onun yardımları olmasaydı bu kitabı ortaya çıkartamayacağıma inanıyorum (Kitabın muhtevasıyla ilgili bütün sorumluluk elbette ki bana aittir).

Bir ilim adamının bir ülkede, yayıncısının da bir başka ülkede olması durumunda -özellikle de bu ülkeler dil, yasalar, gelenekler v.b. yönlerden birbirlerinden çok farklı ise- hemen her aşamada teknik bir takım zorluklar yaşanır. Cambridge University Press'ten sayın Patricia Williams ve Stephan Barr bu güçlüklerin üstesinden gelebilmem için ellerinden gelen bütün çabayı gösterdiler. Onların iyi niyetleri ve anlayışlı davranışları bu kitabın yazılma süresini -her ne kadar pek kolay olmasa da- bir zevk haline getirdi. Bu satırlarda onlara en derin ve içten şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

Doğu dillerindeki yer ve isimlerin transliterasyonu her zaman için zor olmuştur. Bu dillerin uzmanları bile orijinali Latin alfabesi ile olmayan kelimelerin yazımında her zaman birbirleriyle örtüşmeyen sistemler kullanmaktalar. Birçok tarihî şahsiyetin değişik kaynaklarda, değişik isimler altında yeralmış olması bu zorluğu daha da çetrefilleştirmektedir. Bu kitap ne bir oryantalist tarafından, ne de oryantalistler için yazılmıştır, dolayısıyla isimlerin transliterasyonunu olabildiğince anlaşılabilecek basit halde yazmaya çalıştım.

Pek tabiî olarak Kiril alfabesinin Latin alfabesine çevrilmesi de bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Bu sebeple, bu kitapta uygulanan yöntem, mütercim tarafından seçilen yöntemdir.

Sovyet Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü'nde beraber çalıştığım meslektaşlarım Dr. Krupnik, profesör Pershits, Dr. Chlenov ve Dr. Zhukovskaya kitabın taslağının çeşitli bölümlerini okuyarak bana çok değerli yorumlar ve tavsiyelerde bulundular. Leiden Üniversitesi'nden profesör Claessen ile devletin ve sınıfın kökeni konusunu detaylıca tartışma imkânı buldum. Bütün bu meslektaşlarıma en derin şükranlarımı sunarım.

Bunun dışında kitabın yazım aşamasında ihtiyacım olan bütün kitap, makale ve bilgileri bana gönderen başka ülkelerdeki meslektaşlarımdan; öncelikli olarak Cambridge University Press ve bayan Williams'a, profesör Barth, profesör Bates, profesör Bessac, Dr. Bonte, profesör Claessen; bayan David, profesör Dumezil, profesör Ferdinand, profesör Fukui, profesör Gellner, profesör Ghrishman, profesör Glatzer, profesör Grønhaug, profesör Gunda, profesör Hjort, profesör Jettmar, Dr. Komoroczy, profesör

von Kussmaul, profesör Malhotra, Dr. Masetti, profesör Pastner, profesör Salzman, Dr. Sarkozy, profesör Shanklin, Melle Schiltz, profesör Spooner, profesör Stewart, profesör Sweet, Melle Sugita, Dr. Szynkiewicz ve profesör Van Stone'a özellikle teşekkürlerimi iletmek istiyorum.

Bu kitabı yazdığım dönemde hep yanımda olan, hiçbir yardımı esirgemeyen, ilim adamlığımın eş ve baba oluşumun önüne geçtiği durumları sabırla kabûllenen eşim İrina ve oğlum Yakov'a sevgilerimle adıyorum.

İkinci Baskıya Giriş

Habent sua fata libelli[20]

Bu kitabın ilk baskısının metni 1979 yılında Moskova'da tamamlandığında, tamamlanır tamamlanmaz Cambridge'e gönderildi. Bu kadar acele etmek için oldukça geçerli sebeplerim vardı. Zira, SSCB'de gittikçe kötüleşen siyâsî ve ideolojik ortamda revizyonist (Khazanov, 1992a) olarak damgalanma ve kitabı bir daha yayımlama şansı olmama ihtimâli söz konusuydu. Sovyet yetkilileri kitabın Batı'da bile yayınlanmasını engellemeye çalışabilirlerdi. Metnin başına bir hâl gelmeden İngiltere'ye ulaşmasından iki hafta sonra Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal etti. Ondan iki hafta sonra da ben göç başvurusunda bulundum.

Aslında göç başvurusunda bulunmaya birkaç yıl öncesinden karar vermiştim ama bu kitabın yazımıyla uğraştığım için başvuruyu hep ertelemiştim. 1980 yılının Ocak ayı böyle bir hareket için pek uygun bir zaman değildi. Sovyetlerde o günlerde genel olarak kapitalist cehennemi, sosyalist cennete tercih edenlere pek iyi gözle bakılmazdı, ama özellikle 80'li yılların başında yumuşama (détente) sona erip, tansiyonunun yükseldiği bu ortamda müsamaha daha da azalmıştı. Göç başvurumun reddedilmesinde beni şaşırtan "*...çıkarlarına uygun*" bulunmaması ibaresi olmuştu. Bütün çabalarıma rağmen yetkililerin bahsettikleri bu çıkarların neler olduğunu -dahası bu çıkarların benim mi, Sovyet devletinin mi, yoksa dünya kapitalist sisteminin mi olduğunu- bir türlü

20 Ç.N. Kitapların kendi yazgıları vardır

öğrenemeyecektim ve bu şekilde "refusenik"lerin[21] arasına ben de katılmış oluyordum. Göçmenlik başvurum sonrasında Sovyet yetkilileri, Batı ile bütün irtibatımı kesmem için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Bunda başarılı olamadıkları durumlar ise onların suçu değildi, Demir Perde'nin bile bazı açık noktaları vardı.

Bu kitabın basılabilmesi neredeyse beş yıl sürdü. Bütün bu süre boyunca Cambridge University Press personeli son derece sabırlı, anlayışlı ve iyi niyetli davrandığı gibi, mümkün olan her konuda bana yardımcı olmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Bu vesile ile onlara tekrar teşekkür etmek istiyorum. Bazıları meslektaşım, bazıları ise antropoloji ile hiç bir ilgisi bulunmayan birçok insan da bana çok büyük yardımlarda bulundular. Meselâ, o dönemde Moskova'da yaşayan Michael Lavigne isimli bir Amerikalı kendi emniyetini büyük ölçüde tehlikeye atma pahasına gizli kanallardan Batı ile irtibat kurmamı sağladı. Neal Naimer isimli genç bir İngiliz ise, posta ile ulaşmayan bazı evrakları kaçak yoldan bana ulaştırmak için Moskova'ya geldi. Bütün bu insanların kalbimde çok özel yerleri olduğunu söylememe bilmem gerek var mı?

Bu dönemde başka ilginç olaylar da yaşandı. Bir defasında, ben tam kitabımın indeks hazırlama çalışmalarına dalmış ve kartoteks kartlarını çalışma odamın zeminine yaymışken, KGB elemanları daireme arama yapmak üzere geldiler. Memurlara kartları dağıtmamalarını söyledim ve o esnada aklıma ironik bir şekilde Arşimet geldi. Şaşırtıcı şekilde KGB memurları Romalı müfrezeden daha kibar çıktılar ve evimde saatlerce Sovyet karşıtı propaganda unsurları aramalarına rağmen, kartlarımı fazla dağıtmadılar. Sonuçta sadece arşivimdeki bazı malzemeyle, bütün İbranice kitaplarıma el koymakla yetindiler.

Bu kitabın hatıralarımı aktarma dışında, asıl maksadın başka şey olduğu için bu aşamaları kısaca anlatmakla yetineceğim. Kitap 1984 yılında yayımlandığında, yayımlanması için hiçbir olumlu çaba göstermemiş olan Sovyet bürokrasisi telif haklarımın üzerine el koymak konusunda hiç vakit kaybetmedi. Aslında bu pek de şaşırtıcı bir durum değildi, Sovyet komünistleri her ne

21 Eski Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu ülkelerinde yurtdışına göç başvurusu reddedilen kişilere gayrî resmi olarak verilen isim, Ç.N.

kadar Batı demokrasilerinden nefret etseler de, Batılı ülkelerin paralarını pek seviyorlardı. Aynı sene, kitabımla doğrudan ilişkilendirilmese de, KGB tarafından "devlet karşıtı" faaliyetlerime son vermem için son bir defa olarak resmen ikaz edildim. Bundan yedi ay sonra da -aslında artık pek de beklemediğim halde- ülkeden ayrılma iznine kavuştum. Bütün arşivim ve sahip olduğum her şeyi geride bırakarak, birkaç gün içerisinde ülkeden ayrılmam isteniyordu. Bu esnada Batı'daki meslektaşlarımın benim muhtemel bir tutukluluğumu önleme ve Sovyet yetkililerini benden kurtulmanın en iyi yolunun ülkeden çıkışıma izin vermek olduğuna ikna etme konusunda çok büyük yardımları olduğuna inanıyorum. Özellikle iki eski dostum Henri Claesen ve Ernest Gellner'in isimlerini burada zikretmek istiyorum. Onların dışında, isimlerini anmak istediğim başka birçok kişi var, ama içlerinden bazılarını unutmaktan çekiniyorum. İçlerinde; benim için yaptıklarını başkalarından öğrendiğim, bana bunların sözünü bile etmeyecek kadar alçakgönüllü kişilerin de bulunduğu bu insanlara duyduğum minneti yeterince asla ifade edemeyeceğime inanıyorum.

Sonuç olarak, 7 Temmuz 1985 tarihinde, eşim, oğlum ve ben Kudüs'e vardık. Kudüs'teki İbrani Üniversitesinin profesörlük teklifini kabûl etmiştim. Bu sırada kitabım hakkında çeşitli ülkelerdeki ilim adamları değerlendirmeler yazmışlardı. (Bates, 1984; Flather, 1984; Leach, 1984; Al-Azmeh, 1985; Ecsedy, 1985; Flaes, 1985; Golzio, 1985; Hart, 1985; Humphre, 1985; Ingold, 1985; Ingold, 1985a; Kent, 1985; Oliver, 1985; Tapper, 1985; Wilkinson, 1985; Shimkin, 1986; Tapper, 1986). Bazı tenkitler olmakla beraber, genelde kitabımı inceleyenler bulgu ve vardığım sonuçları kabûl ediyorlardı. En önemli olumsuz tenkit Spooner (1986) tarafından gelmişti. Tenkidinin çıkış noktası, pastoral ve göçebe toplumlar konusunda bir uzman olarak kendisinin bildiği literatürden fazla yararlanılmamış olmasıydı. Bunun karşısında tek söyleyebileceğim söz, onun daha fazla okuması gerektiğidir. Kitaba getirdiği ikinci tenkit ise, kitabın antropoloji veya tarih kitabı olmaktan ziyade, oryantalist karakterde olduğu idi. Bu konuda da münakaşaya girme ihtiyacı duymuyorum. Anlaşılan saygıdeğer meslektaşımla ben antropoloji ve özellikle de tarihsel antropoloji

adı altında farklı şeyler anlamaktayız. Spooner'in kitaba getirdiği üçüncü tenkit, bu çalışmanın daha değişik ve daha güzel yapılabileceği konusunda idi. Bu konuda kesinlikle kendisine katılıyorum. Söyleyebileceğim tek şey, eskilerin deyimi ile *"feci quod potui, faciant meliora potentes"*.[22] Uzun yıllar boyu Spooner'in daha iyi bir çalışma yapmasını bekledim, halen de kendisinin pastoral göçebelik üzerine yazacağı kitabı beklemekteyim.

Sonuç itibarıyla, son onbeş yıldır pastoralizm üzerine pek çok yeni araştırmalar yapıldı ve birçok yeni eser yayımlandı. Pastoralizm veya pastoral göçebeler üzerine ne zaman bir seminer veya ders programı hazırlayacak olsam, her defasında kaynak listemi ve okumalarımı güncellemek zorunda kalıyorum. Çeşitli ülkelerdeki öğrencilerim ve meslektaşlarım da bana kitabımın artık baskısının tükenmiş olduğunu ve ikinci bir baskı yapılmasının gerekli olduğunu -ve bu ikinci baskının da daha makûl bir bedelde olması için karton kapaklı olması gerektiğini iletiyorlar. Bu söylenenlerin haklılığını özellikle Wisconsin Üniversitesinin teklifini kabûl edip, 1990'da buraya yerleştiğim vakit daha iyi anladım. Dolayısıyla Wisconsin Üniversitesi yayınevi kitabın karton kapaklı olarak ikinci baskısını yapmayı teklif ettiğinde aklımdaki diğer projeleri bir kenara bırakarak, ikinci baskıya girişi yazmaya başladım. İlk başta, bu "ikinci baskıya önsöz"de günümüz pastoralizm araştırmalarının ana akımları, problemleri ve ihtilaf konularını özetlemeyi düşünüyordum, ancak bu konuda epeyce bir şeyler yazdıktan sonra istemeden de olsa bundan vazgeçmek zorunda kaldım. Zira, düşündüklerimi hakkıyla izah etmeye kalktığımda bu girişin inanılmaz derecede uzun olacaktı. Bunun yerine başka bir kitap yazmak daha uygun olurdu. Dolayısıyla, kendimi sadece yeni yayımların en önemlilerinin aslında tam da olmayan bir taraması ile sınırlamak zorunda kaldım. Sayfa sınırlaması sebebiyle genelde sadece kitaplara yer vermek zorunda kaldım, ne kadar önemli ve ilginç olurlarsa olsunlar, maalesef makalelere fazla yer veremedim. Konu o kadar geniş ki, bu giriş yazısında iteratürün ancak bir kısmından bahsedebildim, ama çeşitli sebeplerle ilk baskıda yer almamış olan bazı konular hakkındaki tartışmalara kısaca da olsa değinme imkânı buldum.

22 Elimden gelenin en iyisini yaptım, başkaları daha iyisini yapsınlar, Ç.N.

Bu kitabın çıkış noktası, göçebelikte uzmanlaşma daha fazla bağımlılığı, tebaa olmayı getirir. Dolayısıyla gezgin pastoralist toplumlar ne derece uzmanlaşırlarsa, dış dünyaya, pastoral olmayan topluluklara, özellikle yerleşiklere olan bağımlılıkları artar. Bu sebeple, çalışmamda kültürel ve ideolojik bağımlılıkları değil, asıl olarak iktisadî ve sosyo-politik bağımlılıkları üzerine odaklandım. Aslında pastoral göçebeler, ideolojik ve kültürel yönden de yerleşik topluluklara bağımlıdırlar. Göçebelerin yerleşik toplumlara olan iktisadî bağımlılıklarıyla, siyâsî yönden onlara sağladıkları uyum ideolojik motifler de taşımaktadır. Göçebe iktisadı, tarım ve el sanatları yönünden yerleşik ekonomiler tarafından tamamlanırken, kültürde bir kaynak, bütünleştirici bir parça, bir kıyaslama, taklit etme veya reddetme modeli olarak yerleşik kültürden etkilenirler. Bu kültürel bağımlılığı/ilişkiyi bir sonraki çalışmamda kısmen de olsa ışık tutmayı umuyorum.

Bu kitapta okuyucu bazı ilim adamlarının kabûl edip, bazılarının tenkit ettiği sınıflandırmalar ve tipolojilerle karşılaşacaktır. Ancak belirtmeliyim ki, bu tanımlamalar, kategoriler, tipolojiler ve sınıflandırmalar bir araştırmanın hedefi değil, sadece o araştırmanın metodolojisini yansıtan analitik araçlardır. Doğrulukları ve değerleri ne derece kesin olduklarıyla değil, araştırmanın hedefine ulaşmak için ne derece yeterli olduklarıyla ilgilidir.

Kitapta bahsi geçtiği şekliyle pastoralizm kavramı çok geniş bir çeşitliliğe sahip olan özel -ve kullanılan ölçülere bağlı olarak, oldukça esnek-bir iktisadî stratejidir. Kesin sınıflandırmalardan genellikle kaçınmama rağmen, sığırtmaç hayvancılığı (transhumance), yarı yerleşik pastoralizm (agro-pastoralizm), yarı göçebe pastoralizm ve son olarak da tam pastoral göçebelik tipolojilerinin bu çalışma için yeterli ayrımları ifade ettiğine inanıyorum. Bu tipolojiler iki zıt uç, yâni pastoralizm ve tarım veya gezginlikle, yerleşiklik arasındaki yelpazeyi kapsamaktadır. Benim sınıflandırmam ise, esasen iktisadî yöndendir. Bu sınıflandırma ilk aşamada gezgin pastoralizmin özel bir tür iktisadî faaliyet alanı olarak karakterini belirleyen unsurun pastoralizm olduğu varsayımından hareket eder. İkinci aşamada ise, söz konusu toplumun hayatını idame ettirmede tarımın tuttuğu yer ve bunun büyüklüğüne odaklanır.

Ancak, göründüğü kadarıyla pastoralizm ve gezginlik arasındaki ilişki, benim düşündüğümden daha az belirgindir. Pastoral göçebeliği, gezginlik ve doğal kaynakların sahiplenilmesi ile karakterize eden ve pastoralistlerin de bu yönden avcı-toplayıcı toplumlarla benzerlik gösterdiğini ileri süren Ingold (1986:165); benim sınıflandırmama itiraz etmekle birlikte (Ingold, 1986:13), kendi çalışmasında bu konudaki görüşlerinin bazı çelişkiler taşıdığını da ifade etmektedir. Her ne kadar kendisinin ilmî samimiyetini takdir etmemle birlikte, bu çelişkileri ortadan kaldıracak kişi, yine ilim adamının kendisinden bir başkası değildir. Bu bakış açısının sonucunda Ingold (1980:83,91), gıda toplayıcı ve üretici ekonomiler arasındaki zıtlığı, hâtta Neolitik devrimi bile reddetmektedir. Ben, bu hususta yerleşiklik veya gezginliğin kendi başlarına genel bir iktisâdî faaliyeti ifade etmediklerini tekrarlamakla yetineceğim. Her iktisâdî faaliyet türünün, daha az veya daha çok gezgin ve yerleşik çeşitleri olabilir. Buna ilâve olarak, aynı topluluk içerisindeki değişik alt gruplar, aileler veya şahıslar değişik derecelerde yerleşik veya gezgin de olabilirler.

GENEL OLARAK GEZGİNLİK	
GÖÇLER	**EKONOMİK GEZGİNLİK**
Tek yönlü	Gezicilik* (avcılar-toplayıcılar) Gezgin bahçe tarımcılığı Pastoral gezginlik Gezgin etnik-profesyonel gruplar Endüstriyel gezginlik

* Avcı-toplayıcılar için kullandığım gezici (wandering) terimi onları tanımlayacak en uygun terim olmayabilir. Ama onların gezginlikleri ile, pastoralistlerin gezginlikleri arasında çok büyük farklılıklar vardır.

Tarım devriminin (Neolitik devrim) hâlâ geçerli bir kavram olduğuna inanan bir ilim adamının- ki, bu satırların yazarı da önceki dönemlerdeki muhalif çizgisine rağmen, bu grupta yer almaktadır- yiyecek toplama (avcılık bu kategoridedir) ve gıda üretim ekonomileri arasındaki farklılıkları veya Ingold'un hafife aldığı ehlileştirilmiş hayvan-vahşi hayvan farklılığını reddetmesi pek kolay değildir.

Benim kanaatime göre, gezgin pastoralizmin bütün çeşitlerinin ortak özelliği, özel bir iktisadî uzmanlaşma alanı olmaları ve bu özel uzmanlaşmanın da pek tabiî olarak yanında özel bir hayat tarzı, dünya görüşü, kültürel değerler, tercihler ve idealler getirmesidir. Kısaca pastoralizm, sadece hayatını sürdürmenin bir yolu değil, aynı zamanda bir hayat tarzıdır. Bu kitapta gezgin pastoralizmin bu yönlerine ağırlık vermeyişimin sebebi, gezgin pastoralizmin bu yönlerini önemsiz veya gereksiz bulmamdan değil, her kitabın olduğu gibi bu kitabın da belli sınırlar içinde yazılmış olmasıdır. Zira, her konuda ayrıntıya girmeye kalktığımızda, her konuda çok yüzeysel kalma ve hiçbir konuda önemli bir şey söyleyememe tehlikesiyle karşı karşıyasınız demektir.

Her ne kadar son dönemlerde konuyla ilgili edebiyata/literatür pastoralizmin çeşitli yönleriyle, pastoral toplumlar ve insanlar üzerine bir çok yeni eser girmiş olmasına rağmen, bu konuda karşılaştırmalı ve kültürlerarası çapta eserler oldukça azdır. Üstelik bunların önemli kısmı da günümüz pastoralistleri hakkında olup, meselenin tarihî boyutunu gözardı etmektedirler. Gelecekte daha fazla sayıda ilim adamının benim tarih ve antropolojiyi biraraya getirmek konusundaki çabalarımı devam ettireceklerini umuyorum.

Barfield'ın bu konudaki çalışması (1993), konuyla ilgili genel bir giriş yönünden oldukça başarılı bir eser veya kendi tabiriyle bir ders kitabıdır. Galaty ve Johnson'ın 1990'da yayımlanan eserleri ise beş kıtada yapmış oldukları gözlemlerle, günümüzdeki pastoralizmin en geniş ve en güncel araştırmasını içermekle birlikte, yazarların gezgin pastoralizmi sınıflandırma yöntemleri biraz sıkıntılı görünmektedir. Galaty ve Johnson, gezgin pastoralizmi "düzlük pastoralizmi (yarı çorak arazi pastoralizmi)"; "çöl ve tundra pastoralizmi (çorak arazi pastoralizmi)" ve "dağ (dikey) pastoralizmi" olarak sınıflandırmaktadırlar. Bu tarz bir sınıflandırma yapıldığında, değişik bölgelere has pastoralizm türleri (meselâ, Mali, Hindistan veya Sahra ve Botswana veya And Dağları ve Fas) ortaya çıkar ki, bunlar aslında birbirlerine gerçekte olduğundan çok daha benzer görülmektedirler. Oysa, gerçekte Pamir dağlarında yaşayan Kırgız "dağ pastoralistleri"nin komşuları olan Kazak "düzlük pastoralistleri" ile ortak yönleri, Tibetteki "dağ pastoralistleri"nden

çok daha fazladır. Kafkas ve And dağlarındakilerle kıyaslama bile yapmamıza gerek yok. Bunun dışında, pastoral göçebelik üzerine Almanya'da yayımlanan iki makale de (Krusche, 1981; Scholz, 1991) gerçekten dikkâte değer çalışmalardır.

Avrasya Bozkır göçebeleri üzerine son dönemlerde yayımlanan eserler arasında ilk bahsetmek istediğim Golden'in yapmış olduğu çalışma olup (1992), son derece başarılı olan bu eseri yazar, büyük bir alçak gönüllülükle "sadece bir giriş" olarak nitelendirmektedir. Buna mukabil, "Cambridge History of Early Inner Asia" (Sinor, 1990) kitabını kavramsal açıdan pek başarılı bulmadığımı burada belirtmeliyim. Meselâ, Orta Asya coğrafya ve kültürü hakkında yazarın yaptığı tanımlamalara katılınam mümkün olmamakla birlikte, yazarın muhtelif göçebe halklara ayırmış olduğu bölümler -birkaç istisna dışında- gerçekten çok kaliteli bir çalışmanın ürünüdür. Barfield (1989), Lattimore'un Orta Asya tarihi üzerine yaptığı çalışmaları daha da ileri götürmüş ve Orta Asya göçebelerinin kurdukları devletlerin daha iyi anlaşılması için önemli katkılar sunmaktadır. Bu alanda diğer önemli katkı sahipleri arasında Beckwith (1987), Jagchid (Jagchid ve Van Jay Simmons, 1989) ve Waldron (1990) gibi isimleri de zikretmek gerekir.

Gumilëv'in (1989), Avrasya bozkır göçebeleri hakkında Rusya'da yayımlanan oldukça iddialı monografisinin sözünü etmeye değer yönü, küstahlık seviyesindeki hayalperestliği ve hastalık derecesindeki Yahudi düşmanlığıdır. Bunun özellikle hayâl kırıcı ve üzücü olan yanı ise, yazarın iki değerli Rus şairi Nikolai Gumilëv ve Anna Ahmatova'nın çocukları olmasıdır. Yakın dönemde Rusya'da Avrasya bozkır göçebeleri hakkında yayımlanan daha ciddi bir çalışma ise, Kradin'in (1992) kitabıdır. Kradin, Sovyet Marksist ekolden olmasına ve halen bu terminolojiyi kullanmasına rağmen bu bakış tarzının açık noktalarını da açık yüreklilikle ifade etmektedir. Kradin, bu bakış tarzının taşıdığı bazı çelişkilerini bertaraf edebilmek için pastoral göçebeliğin özel bir sosyo-ekonomik oluşum olduğu açıklamasını yapmaktadır. Ernest Gellner, muhtemelen Sovyet sonrası dönemde Marksizmin hâlâ yaşamaya devam ettiğinin ispatı olarak bu kitaptan çok hoşlanacaktır (krş. Gellner, 1988). Ancak ben kendi adıma bu hususta ölü bir ideolojiden medet ummamayı tercih ediyorum.

Son dönemlerde muhtelif göçebe toplulukların komşuları olan yerleşiklerle kurdukları hâkimiyet veya tebaiyet ilişkisi hakkında tarih alanında oldukça fazla çalışma yayımlanmıştır (Jagchid ve Hyer, 1979; Golden, 1980; Dalai, 1983; Vorob'ev, 1983; Egorov, 1985; Morgan, 1986; Allsen, 1987; Halperin, 1987; Jagchid, 1988; Rossabi, 1988; Akhindzanov, 1989; Endicott-West, 1989; Manz, 1989; Kadirbaev, 1990; Ratchnevsky, 1991; Khodarkovsky, 1992; Kliashtornyi ve Sultanov, 1992; Trepavlov, 1993). Etnografik veya antropolojik çalışmalar ise nispeten daha mahduttur. Bunların en önemlileri arasında Kuzeev, 1978; Vainshtein, 1980; Szynkiewicz, 1981; Masanov, 1984; Zhukovskaia, 1988; Vainshtein, 1991 gibi isimler sayılabilir. Birkaç istisna (Humphrey, 1983; Abylgozhin, Kozybaev ve Tatimov, 1989; Bawden, 1989; Zhukovskaia, 1990; Black vd., 1991; Forsyth, 1992) dışında, komünist rejim altında göçebe toplulukların geçirmiş oldukları dönüşümler hakkında pek fazla objektif çalışma yapılmamıştır. Geçmişte bazı Sovyet ve Moğol ya da Lattimore gibi batılı "yoldaş" bilim adamlarının yaptıklarına benzer, mazur gösterici tarzdaki çalışmalara itibar etmenin pek bir anlamı yoktur. Eski komünist ülkelerdeki gelecek kuşak ilim adamlarının bu konuda çok daha ayrıntılı çalışmalarla katkı sağlayacaklarına inanıyorum.

Başta İran olmak üzere, Orta Doğu (Türkiye, İran ve Afganistan) pastoralizmi ve pastoral göçebelik-hâlen birçok ilim adamının ilgisini çekmeye devam etmektedir. (bkz. Oberling, 1974; Ehman, 1975; Stöber, 1978; Şahsevenler hakkında Tapper, 1979; Bahtiyariler hakkında Diggard, 1981; Garthwaite, 1983; Beck, 1986; Lurlar hakkında Black-Michaud, 1986; Komaçiler hakkında Bradburd, 1990; Kaşgaylar hakkında Beck, 1991. Sovyet işgali öncesindeki Afganistan göçebeleri hakkında bilgi edinmek için de Shahrani (1979); Barfield (1981); Tapper'a (1991) başvurulabilir.

Orta Doğu göçebeleri hakkında yakın dönemde çıkan tarih ve tarihsel antropoloji çalışmaları arasında en önemlilerden biri Briant'ın (1982) Akhamenid İmparatorluğu ve Büyük İskender İmparatorluğu sınırlarında pastoralizm ve pastoral göçebelik hakkındaki kitabıdır. Bunun yanında, Savory'nin (1980) Safevilerin doğuşu hakkında; Garthwaite'ın (1983) Bahtiyari tarihi hakkında; Bosworth ve Hillenbrand'ın (1983) Kaçar Hanedanı

dönemi İran'ı hakkında; Lindner'in (1983) Orta Çağ sonlarında Osmanlı Devletindeki göçebeler hakkında; Reid'in (1983) Kızılbaş sisteminin ortaya çıkışı ve dönüşümü hakkındaki kitapları; Beck'in (1986) Kaşgay yönetiminin tarihî gelişimi hakkındaki araştırması ve Gommans'ın (1993) Hint-Afgan devletinin kuruluşuna dair tezi bu konudaki önemli yeni yayımlar arasındadırlar.

Yakın-Doğu pastoralistleri ve göçebeleri üzerine yakın dönemlerde yapılan araştırma ve incelemelerin çoğu, göçebe toplumlarında modern çağlarda görülen değişiklikleri üzerinedir. (Bknz. Arap ülkelerindeki bedeviler ve pastoralistler için Behnke,1980; Lancaster,1981; Scholz,1981; Fabietti,1984; Anderson,1986; Janzen,1986; Lewis,1987; Hobbs,1989; Peters,1990, İsraildeki Bedeviler için bknz. Marx and Shmeli,1984; Stewart,1986, Ginat,1987; Grossman,1992; Somalideki pastoral göçebeler için Cassanelli, 1982 ve Samatar,1982 ve Tuaregler için bknz. Spittler,1989). Orta Arabistandaki Raşidi kabilesi hakkında Al Rasheed (1991) ve Vasilev'in (1982) eserleri bu tür değerli çalışmalar arasındadır. Aynı şekilde, Meeker'in (1979) siyâsî yapılar arası ilişkiler ve Bedevi sözlü edebiyatı üzerine eseri de bu tür önemli bir çalışmadır.

Mümbit topraklar (Verimli Hilal/Mezopotamya) ülkeleri ve Arabistandaki antik çağ pastoralistleri ve göçebeler üzerine en önemli yeni yayımlar arasında Matthews (1978); Vardiman (1979); Dostal (1979); Adams (1981); Eph'al (1982); Shahid (1984, 1984a); Anbar (1985); Parker (1986); Richard (1987); Graf (1989); Finkelstein and Perevolotsky (1990) ve La Bianca (1992) sayılabilir. İslâmın ilk dönemlerinde Bedevi toplumu üzerine Crone (1980,1987); Donner (1981) ve Piotrovsky'nin (1985) eserleri kayda değer çalışmalardandır. Yakın Doğudaki müslüman toplumlarda göçebelerin yeri üzerine Gellner önemli araştırmalar yapmıştır (Bknz. Gellner,1981). Göçebelerin bu bölgede oynadıkları tarihî rol; Berque (1974); Laroui (1977); Abun Nasr (1987) gibi araştırmacıların genel kapsamlı eserleriyle Berque (1972); Brett (1979); Levtzion (1979); Norris (1986) ve Hamani (1989) gibi daha özel çalışmalarda teferruatlı bir şekilde aktarılmıştır.

Yakın ve Orta Doğu göçebeleri hakkında yapılan çalışmaların yanında, teorik alanda segmenter soy sisteminin tabiatı/doğası ve kabile teşekkülü üzerine yapılan tartışmalarsa devam etmektedir.

Tartışma konuları arasında segmenter sistemlerdeki hiyerarşinin çeşitleri, dereceleri ve kabilenin tabiatı gibi konular yeralmaktadır. Kabile, siyâsî bir kategori mi, yoksa kültürel veya reislikle bir tutulabilir mi? Ama göründüğü kadarıyla, artık tartışma devletler ve kabileler arasındaki etkileşimler üzerine yoğunlaşmakta, kabilelerin devlet oluşumundaki rolleri -veya tam tersi. Bu konuda oldukça fazla sayıda yayın arasında özellikle bknz. Eickelman (1981); Kuper (1982); Ahmed and Hart (1984); Crone (1989) ve Khouri and Kostiner'den (1990) bahsetmek gerekir.

Afrikaya dair büyük baş hayvan pastoralizmi konusunda uzman sayılmam. Bu bölgeyi gezme ve saha çalışması yapma fırsatım olmadığı gibi, bu bölgeye ilişkin literatür bilgim de sınırlı olması hasebiyle, bölge pastoralist sosyal yapılarının en önemli parçası olan yaş grubu sistemi tartışmasına katılabilecek birikime de sahip değilim. Ama yine de Afrikalı pastoralistlerin sadece pastoral üretim ile varlıklarını devam ettirmelerinin mümkün olmadığını ve önemli bir bölümünün çeşitli derecelerde tarımla da uğraştıkları ve Doğu Afrika'da yüksek uzmanlaşmaya dayalı bir pastoralizmin ancak daha sonraki aşamalarda ortaya çıktığı konusundaki görüşlerimde ısrarcıyım. Afrikadaki büyük baş pastoralistlerinin çoğunluğunun Avrasya Bozkır veya Orta Doğu göçebelerine nazaran daha eşitlikçi olmaları ve bu toplumlarda kalıcı ve kurumsal liderliklerin olmaması, başka unsurların tesiri sonucundadır. Bu unsurlar arasında, askeri gücün önemli bir aracı olan binek hayvan kullanımının bu bölge göçebeleri arasında diğer göçebeler kadar yaygın olmaması ve komşu yerleşik bölgelerde güçlü merkezi devlet yapılarının bulunmaması sayılabilir.

Son dönemde yayımlanan eserler arasında Afrika pastoralizminin yayılmış olduğu çeşitli coğrafî ve kültürel bölgeler üzerine önemli çalışmalar bulunmakta, bunlar arasında; Sahra-Sahel bölgesi üzerine Beckwith (1983); Dumas-Champion (1983); Baroin (1985); Adamu ve Kirk-Greene (1986); Bonfiglioli (1988), Sudan bölgesi üzerine Deng (1978); Kelly (1985); Robertshaw (1987); Beck (1988); Hutchinson (1988), Johnson (1989), Etiyopya üzerine Carr (1977); Almagor (1978), Doğu Afrika üzerine Fukui ve Turton (1977); Dahl (1979); Langley (1979); Schlee (1979); Schneider (1979); Tablino (1980); Dyson-Hudson ve Mc Cabe (1985);

Rigby (1985); Robinson (1985); Laube (1986); Spencer (1988); Kalinovskaia (1989); Schlee'nin (1989) eserlerini sayabiliriz. Mukayeseli çalışmalar arasında Galaty ve Bonte (1991) oldukça orijinal fikirler barındırmasına rağmen, benim kanaatime göre doyuruculuktan biraz uzak olan Mecker'in (1989) monografisi sayılabilir.

Etnografik ve antropolojik yayımlar dışında son dönemlerde Afrika pastoralistlerinin gelişmişlik konusu hakkında da çok sayıda kitap yayımlanmış olup, bunların arasından Konczacki (1978); Raikes (1981); Sanford (1983); Evangelou (1984); Simpson ve Evangelou (1984); Glantz (1987); Bovin ve Manger (1990); Stone (1991); Little (1992) isimlerini sayabiliriz.

Tibet göçebeleri hakkında yeni çalışmaların sayısı ise tahmin edilen sebeplerle oldukça azdır; Clark (1987); Goldstein ve Beall (1989,1991). Son yirmi yıl boyunca bu bölgeye batılı antropologların girişleri bir takım sınırlamalara tabidir. Fennoscandia ve Kuzey Rusya'daki ren geyiği pastoralizminin gerek geçmişi, gerekse bu günü üzerine yapılmakta olan çalışmaların sayısında da önemli bir artış vardır. Bu konuda yayımlanan önemli yeni eserler arasında Ingold (1976); Gurvich (1977); Nickul (1977); Ingold (1980); Beach (1986); Aikio (1989); Krupnik (1989); Beach (1990); Pomishin (1990); Beach (1992) bahsetmek mümkündür.

Kitapta da belirtmiş olduğum sebepler yüzünden Güney Asya'ya fazla bir yer ayırmadım. Ama bu bölge hakkında da kayda değer bazı yeni çalışmalar yayımlanmıştır. Wink'in (1990) bu hususta göçebelerin Orta Çağda Hindistan'a göçleri konusunda önemli bilgiler sunmaktadır (aynı şekilde bkz. Azimdjanova, 1977 ve Chaudhuri, 1990:138-44, 263-96). Hindistan pastoralistlerinin günümüzdeki durumlarına ilişkin kapsamlı bir başka çalışma ise, Misra ve Malhotra (1982) tarafından gerçekleştirilmiştir (Bu konuda ayrıca bkz. Sontheimer, 1976; Gadgil ve Malhotra, 1979; Rao ve Casimir, 1982; George, 1985; Salzman, 1986; George, 1990; Gooch, 1992).

Avrupa'da (Akdeniz dahil) görülen dağ tipi veya Alp pastoralizmiyle (transhumance), Kafkas ve And dağlarında görülen pastoralizm tipleri, bu kitapta bilerek göz ardı edilmiştir; zira, bu tür pastoralizmler aslında ayrı bir ekonomi olmayıp, sadece tarım ekonomisi içerisinde uzmanlaşma alanı oluşturmaktadır.

"transhumance"ın Avrupa'da gelişimine dair arkeolojik ve tarihî veriler için bkz. Whittaker, 1988). Braudel, "transhumance, en yaygın olduğu dönemlerde bile, nüfusun ancak uzmanlaşmış bir bölümünün, çobanların iştigal alanı idi ve sabit yerleşimlere sahip bir tarım ekonomisi içerisindeki iş bölümünden ibarettir" (1972:87) tesbitinde çok haklıdır. Bu sebeple, Avrupa'da görülen Alp tipi, Tibet veya Pamir dağlarında görülen pastoral göçebelik veya yarı göçebelikten oldukça farklıdır. Aralarındaki farkı oluşturan en önemli husus, Avrupa'da pastoralist uzmanlaşmaya sahip kişi veya grupların ayrı bir topluluk oluşturmayıp, yerleşik tarımcı toplumun bir parçası olarak kalmaya devam etmeleri ve bu tarımcı toplulukla sosyal bağlarını devam ettirmeleridir. Bu çobanlar, yerleşik toplumun kültür, temel değer ve normlarını bazı küçük farklılıklara rağmen paylaşıp, benimserler. Barfield (1993:5) bu durumu çok basit bir şekilde "Heidi de her yaz sığır ve keçi gütmekte, fakat kitap İsviçreli bir göçebe kızın hikayesi değildir" sözleri ile özetler. Lama pastoralistlerinin durumu da bunlardan daha farklı değildir (Bu konudaki yeni eserlerden bazıları, Orlove, 1977; Flores-Ochoa, 1979; Orlowe, 1981; Browman, 1987; Brotherston, 1989; Flanner vd., 1989 ve Browman, 1990).

Yeni Dünya'da Araucan yerlileri; General Julio A. Roca 1879-80 savaşları ile onları yok edene kadar pastoral bir toplum idiler. Yeni Dünya'da halen pastoralizmin son temsilcileri 1680 yılındaki Pueblo ayaklanması sonrasında pastoralizme geçiş yapan Navajo yerlileridirler (Underhill, 1956:41-3; Vogt, 1961:296; Ellis, 1974:309-24,481; ayrıca bkz. Kluckhohn ve Leighton, 1962; Downs, 1964; Terrel, 1970 ve Iverson, 1981). Burada Great Plains bölgesindeki yerlileri, hâlen pastoralist kategorisine almamakta kararlıyım. Bu konuda bazı ilim adamlarının eleştirilerinin hedefi olduğum için beni bu kanaate iten sebepler üzerinde biraz durmak istiyorum. Çoğu ilim adamının Great Plains'deki yerlilerin kültürlerinin temel karakteristiklerinin şunlar olduğu konusunda hemfikir olacakları kanaati taşıyorum.

1- Diğer pastoral kültürlerde olduğu gibi Great Plains yerlilerinin kültürü de bahçe tarımı için uygun olmayan çorak bir bölgede doğmuş (Webb, 1931) ve bu geniş arazilerden faydalanabilmeleri ancak yük hayvanları sayesinde olmuştur.

2- Bu kültür, Eski Dünya pastoral kültürleri gibi kendiliğinden gelişmemiş, erken dönem sömürgecilik sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bölgedeki yerli kültürleri, Avrupalıların baskısıyla kendi-içinde bahçe tarımı da bulunan- eski ekonomilerini terk etmek zorunda kalan yeni siyâsî ve fizikî çevreye uyum sağlamaya çalışan yerlilerce oluşturulmuştur (Ewers, 1955:152; Wedel, 1961:284-92). Bu uyumu da Avrupalılardan edindikleri at ve silâhlarla gerçekleştirdiler.

3- Köpek dışında yerlilerin yetiştirdikleri tek hayvan at olmuş, koyun veya keçi yetiştirmekle ilgilenmemişlerdir. Sahip oldukları at sayısı da çok fazla değildir, ortalama olarak kişi başına iki civarında at düşmektedir (Barsh, 1990:104). Geçimlik ekonomilerinin temel direği bizon avcılığı olup, diğer avcı kültürleriyle de oldukça farklılık göstermektedirler (Murdock, 1968:13-15).

4- At, her ne kadar beslenme için tüketilmese de, Great Plains yerlilerinin daha iyi şartlar altında avlanabilmelerine imkân sağlamıştır. Ehlileştirilmiş atların varlığı; atların otlatılması, bakımı, beslenmesi gibi bazı pastoral unsurların kültürlerine girmesine yol açmıştır.

5- Kültürlerine atın girmesi, her ne kadar diğer pastoral topluluklarda benzeri bazı değerlerin gelişmesine yol açmışsa da, sosyal tabakalaşmanın başlaması ve militarizm tarzı bazı kurumların oluşumunun sebebi atın gelişi ile değil, Avrupalı göçmenlerin tesiriyle olmuştur (krş. Ewers, 1955).

Great Plains yerlilerininin atlı avcılar olarak mı, yoksa göçebe pastoralistler olarak mı nitelendirileceği mevzusu, aslında pastoralizmin nasıl tanımlandığına bağlıdır. Oliver'ın (1962a:35) pastoralizmi bir sosyo-kültürel sistem olarak gören tanımlamasına katılıyorsanız, at sırtında avlanıyor olmaları sebebiyle Great Plains yerlileri sizin için pastoralizme çok yakın görünebilirler. Hâlbuki pastoralizm, kendine has bir besin üretim ekonomisi türüdür. Diğer taraftan aynı şekilde, eğer gezginliği pastoralizmin temel unsuru olarak nitelendiren Ingold'un (1986:167) tanımlamasını benimserseniz, atlı avcılık ile pastoralizm arasındaki fark daha da bulanıklaşmaktadır. Lâkin pastoralizm, besin üretim ekonomisi olması sebebiyle, atlı avcılıktan da çok farklılık gösterir. Great Plains yerlileri, her ne kadar tipik avcı toplum özel-

likleri göstermeseler de, sonuç olarak avcı topluluklar olup, besin toplayıcı olmaları itibariyla pastoral besin üreticilerinden farklıdırlar. Atlı avcıların periyodik yer değişiklikleriyle, pastoralistlerin göçleri de hem karakter yönünden hem de, arkalarında yatan sebepler yönünden farklıdır (Oliver, 1962). Zira, yerlilerin yer değiştirmeleri, bizon sürülerinin öngörülemeyen göçleri ile ilgilidir (Barsh, 1990:14,15). Atlı avcılar ve pastoral göçebelerin kültürlerindeki bazı öğelerin benzerlik göstermiş olmasına rağmen, bunların arkasındaki sebepler oldukça farklıdır ve bu öğelere dayanarak Great Plains yerlilerinin bir nevi pastoral hayat yaşadıklarını ileri sürmek ekonomilerinin pastoral yönünün abartılmasıdır.

Ingold (1986:167), ilim âleminde avcı-toplayıcıların göçebe olduklarının reddedilmesinin, göçebelerin avcı-toplayıcı komşularını aşağı gören düşünce yapılarının antropolojik alandaki yansıması olduğunu ileri sürer. İlmî çalışmalarda duygularla değil, gerçek olaylar ve olgulardan hareket etmek her zaman için sağlıklı sonuçlar verir, duygular yanıltıcı olabilirler ve korkarım ki Ingold'un bu konudaki yaklaşımı, yel değirmenlerine saldırmakla eşdeğerdir. Ne ben, ne de-bildiğim kadarıyla-diğer çağdaşım olan meslektaşlarım avcı-toplayıcılara karşı herhangi bir önyargı taşımıyoruz. Ingold, göçebelerin avcı-toplayıcıları hor gördüklerine-veya tarımcıları gördüklerinden daha aşağıda gördüklerine dair herhangi bir delil de sunamamaktadırlar. Robertshaw (1989:211), çok doğru bir tespitle pastoralistlere atfedilen avcılığı hor görme eğiliminin aslında etnograftan kaynaklanıyor olabileceğine dikkât çekmektedir. Her ne olursa olsun, Doğu Afrika'da söz konusu olan bu hor görme durumu, genel göçebeliğe has bir şey değil olmayıp, orada zaten avcılığın bir geçim kaynağı olarak hor görülmesinden ziyade, sosyal faktörlerle ilişkilidir. Avrasya bozkırlarında, Yakın ve Orta Doğudaki pastoralistlerin gözünde avcılık, her zaman için itibarlı bir iş olmuştur.

Özellikle Levant[23] ve çevresindeki bölgelerde son dönemlerde yapılan araştırmalar, hayvanların ehlileştirilişi, ilkel pastoralizmin prehistorik türleri ve pastoralizmin dünya üzerinde yayılması konusundaki bilgilerimizi önemli ölçüde artırmıştır (Bkz. Msl. Shnirel'man, 1980; Clutton-Brock, 1981, 1981a; Gauthier-Pil-

23 Ç.N. Levant, Akdeniz çevresini oluşturan beşeri coğrafya

ters, 1981; Rowton, 1981; Clutton-Brock ve Grigson, 1983, 1984; Clutton-Brock, 1987; Rosen, 1988; Russel, 1988; Browman, 1989; Clutton-Brock, 1989a; Helmer, 1989; Shnirel'man, 1989; Zagarell, 1989; Gautier, 1990; Hemmer, 1990; Pomishin, 1990; Zarins, 1990; Cribb, 1991; Sadr, 1991; Bar-Yosef ve Khazanov, 1992). Biyolojik ve kültürel perspektiften bakıldığında görüldüğü kadarıyla ehlileştirme dönemi şu temel aşamalardan oluşmaktadır: Uygun hayvan türünün tespiti, yakalama, hayvanın izole edilmesi, evcilleştirme, davranış kontrolü, kontrollü üretim (morfolojik değişiklikler), hayvanların yeni hayat alanlarına götürülmesi ve yeni çevreye uyumdur (melez ırkların yaratılması da buna dahildir).

Levant bölgesinde yapılan prehistorya çalışmaları hayvan yetiştiriciliğinin avcılıktan doğmadığını ve ehlileştirme aşamasının büyük ölçüde tarımcılar tarafından gerçekleştirilip (Helmer, 1989), tarımın tarihinin hayvan yetiştiriciliğinden önceye dayandığını ortaya koymaktadır. Tarih öncesi dönemlerde avcı-toplayıcıların bazı hayvanları besledikleri bilinmektedir. Elimizdeki etnografik veriler muhtelif memelileri, kuşları hâtta sürüngenleri zevk veya faydalanmak için beslediklerini doğrulamakla birlikte, ancak hayvan beslemek ile yetiştirmek farklı kavramlardır. Yetiştiricilik, hayvanların düzenli şekilde çiftleşmelerini sağlayarak, üretmeyi, hâtta tabiî veya suni seleksiyon yoluyla yeni genotipler ortaya çıkarmayı da içerir. Hayvan yetiştiriciliğinin üç ön şartı vardır. Bunlardan birincisi, yetiştirilecek hayvanın davranışları hakkında iyi derecede bilgi sahibi olmak, ikincisi göreceli yerleşik bir hayat tarzı, üçüncüsü yem olarak kullanılabilecek tarımsal üretim fazlasının olmasıdır. Avcılar, özellikle uzmanlaşmış avcı topluluklar her ne kadar ilk şartı yerine getirebilseler de, genel olarak ikinci ve üçüncü şartları sağlamakta yetersiz kalacaklardır. Ama yine de ekonomileri yoğun bitki toplayıcılığına dayanan, yiyecek saklamayı bilen ve bunun yanında avcılık konusunda uzmanlaşmış bazı toplulukların da hayvan yetiştiriciliğine başlamış olabilecekleri ihtimalini de göz ardı edemeyiz. Meselâ, bazı ilim adamları Güney Amerika'da Lama veya Alpaka yetiştiriciliğinin tarımdan daha önce başlamış olduğunu ileri sürmektedirler (Browman, 1989; Mc Greevy, 1989). Buna mukabil, diğer taraftan

bazı avcı toplulukların bir şekilde ehlileştirilmiş hayvanlara sahip olduktan sonra pastoralizme geçiş yaptıkları fikrini destekleyen bir takım tarihî deliller de mevcuttur. Başka topluluklardan sadece hayvan yetiştiriciliği fikrinin mi, yoksa hayvanların kendilerininde mi alınmış olduğu konusu halen tam açıklığa kavuşturulmamış olmakla birlikte, bazı ilim adamları sadece fikrin bile yeterli olduğu kanaatindedirler. İlim âleminin önemli bir kısmı, Sahra bölgesindeki ilk yiyecek istihsâl ekonomilerinin pastoral ekonomiler olduğu ve sığırların ehlileştirilmesinin bu bölgede ilk tarımcı olmayan Orta Taş devri toplulukları tarafından gerçekleştirildiği konusunda hemfikirdirler (Bkz. Muzzolin, 1983; Banks, 1984; Holl, 1989; Clutton-Brock, 1989). Fakat yine de, ehlileştirilmiş hayvan edinen–hâtta sadece hayvan ehlileştirme fikrine sahip olan- avcıların pastoralizmi yayma ihtimâlini fazla abartmamak gerekir. Elimizdeki etnografik veriler avcıların, yerleşik topluluklardan köpek, at, ren geyiği ve hâtta deve gibi ehlileştirilmiş hayvanları genel olarak avda veya yük taşımakta kullanmak yâni kendi geleneksel geçim kaynaklarına yardımcı olma maksadıyla aldıklarını göstermektedir (Shnirel'man, 1980:216-7). Daha az akla yatkın bir ihtimâl de, tam pastoral göçebeliğin tarih öncesi dönemlerde de var olduğu üzerinedir. Her ne kadar arkeolojik yöntemlerde çok büyük aşamalar kaydedilmiş olmasa da, incelenen bir kamp yeri kalıntısının pastoral göçebe veya yarı göçebelere mi, yoksa yerleşik bir topluluğun sığır hayvancılığı yapan mensuplarına mı ait olduğunun tespit etmek pek mümkün olmamaktadır. Her zaman için -özellikle de kalıntılarda bazı kültürel unsurlara rastlandıysa da- toplumun sığırtmaçlıkta uzman bir grubun toplumun kendisi ile karıştırma riski vardır.

Etnografik bilgiler, her ne kadar bize tarih öncesi dönemler hakkında geliştirdiğimiz modeller açısından mukayeseli veriler sunup, paralel ilişkiler kurma imkanı veriyorsa da, bunları arkeolojik bulguları yorumlamada kullanırken dikkâtli olmak gerekir. Bu konuda prehistorya uzmanları sık sık tarihî verileri kullanmak yerine, günümüze dair etnografik verilerle hareket etme hatasına düşmektedirler. Zira aynı coğrafî bölgede etnografik açıdan çok farklı pastoral sistemler görülebileceği Yakın ve Orta Doğu'da -tahmin ederim ki Sahra altı bölgesi için de bu geçerlidir-etnog-

rafik benzerliklerin kullanımı özel bir dikkâti gerekli kılmaktadır. Meselâ, Sherrat (1981, 1983), "süt, yün, tiftik elde etme veya çekim ve yük hayvanı olarak kullanma gibi koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğinin ikinci dereceden ürünlerinin kullanımının M.Ö. 5. ve 4. binyıl kadar eskilere uzandığı" yönündeki hipotezini desteklemek için çok ciddi deliller ortaya koymaktadır. Pastoralizmin tarihte bilinen çeşitli tiplere dönüşmesinin bu tarihlerden sonra gerçekleşmiş olması da elbette mümkündür.

Arkeolog Cribb'in (1991:16) "tamamen göçebe bir toplum aramak yerine, değişik topluluklarda muhtelif derece ve yoğunlukta görülebilen göçebe eğilimler üzerine yoğunlaşılmalı" şeklindeki görüşüne katılıyorsanız, zaten göçebelik türleri arasındaki farklılıklar da fazla bir önem taşımayacaktır. Ancak bir şeyi asla aklımızdan çıkartmamalıyız ki, o da bir soruyu yok saymak, onun çözülmüş olduğu anlamına gelmez.

Şahsi kanaatime göre at ve deve gibi binek hayvanlarının yüksek oranda kullanıldığı tam pastoral göçebeliğin ortaya çıkması ve gelişmesi için bazı özel ön şartların gerçekleşmiş olması gereklidir. Binek hayvanı kullanımı Avrasya bozkırlarında sonraki aşamalarda ortaya çıkarken, Yakın Doğu'da ortaya çıkışı daha sonralarıdır (krş. Zarins, 1989). İlginç şekilde ne Sümer, ne de Akad dillerinde "göçebe" kelimesini tam olarak karşılayan bir kelime olmayıp, o dönemlerde pastoralizm bu derece uzmanlaşmış bir hâlde olmadığı gibi, çoğu kabile veya topluluğun içinde hem göçebe, hem de yerleşik gruplar bulunmaktaydı (Rawton, 1981:28). At-ve muhtemelen devenin- binek hayvanı olarak kullanılmasının sanıldığından çok daha önceki dönemlerde başlamış olması mümkündür (Anthony ve Brown, 1991) ancak, yaygınlaşması çok daha uzun bir süre almıştır. Hâlen elimizde bu hayvanların binek hayvanı olarak kullanılmasının, tekerleğin kullanımından daha öncesinde başladığına dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.

Afrika'da pastoralizmin yayılışı üzerine en son bilgiler Smith'in (1992) kitabında özetlenmiş olmasına rağmen (bu konuda ayrıca bkz. Webster, 1979; Spear, 1981; Ehret ve Pasnonsky, 1982; Clark ve Brandt, 1984; Robertshaw, 1989; Maggs ve Whitelaw, 1991; Sadr, 1991), yine de birçok sorunun cevabı hâlen muallâktadır. Meselâ, evcil koyun Kuzey Afrika ve Salıra bölgesine Yakın

Doğu'dan mı gelmiştir, yoksa hayvan yetiştirme fikri bölgeye yerleştikten sonra buralarda mı ehlileştirilmiştir? Bir başka önemli soru da, Sahra'da ve muhtemelen Afrikanın başka bölgelerinde gerçekten avcılıktan hayvancılığa doğrudan bir geçişin yaşanıp yaşanmadığı sorusudur. Keza bunun yanında hâlen cevap bekleyen bir başka soru da, tarımın yayılışından önceki dönemlerde, hayvan yetiştiriciliği ve pastoral uygulamaların Afrika genelinde ne derece yayılmış olduğudur. Bu konularda sessiz kalmayı tercih etmek tabiî olarak ilmî bir ispat yöntemi olamaz. Robertshaw ve Collet (1983), Doğu Afrikanın Neolitik dönem sakinlerinin karma bir iktisadî yapıya sahip olduklarını ve iskân merkezlerindeki arkeolojik araştırmalarda tohum bulunmamasının çok daha başka sebepleri olabileceğini ileri sürerler. Onlara göre erken dönem Demir çağı çiftçilerinin Rift vadisine yerleşmeleri (M.S. 200-300); pastoralistlere tarım ürünlerini kendileri ekmek zorunda kalmadan ulaşabilme şansı vermiş ve M.S. 500 civarlarında sığırtmaçlıkta uzmanlaşmaya başlamışlar (krş. Marshall, 1990); gerçek manâda bir pastoralizmin ortaya çıkışı ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir (Denbow, 1986).

Kitabımızın birinci baskısında çeşitli sebeplerle yeterince yer veremediğimiz konulardan biri de, günümüz pastoral göçebeleriyle, genel olarak gezgin pastoralistlerinin durumudur. Son yirmi yıl içerisinde bu konuda çok değerli eserler yayımlanmıştır (Bkz. Salzman, 1980; Galaty, Aronson, Salzman ve Chouinard, 1981; Raikes, 1981; Salzman, 1982; Sanford, 1983; Simpson ve Evangelou, 1984; Bovin ve Manger, 1990; Galaty ve Johnson, 1990; Galaty ve Bonte, 1991; ayrıca bkz. Institute of Development Studies, University of Sussex, The Scandinavian Institute of African Studies vb. kurumların çeşitli yayınları).

Kısaca özetlemek gerekirse, pastoralistlerin genelde "perişan" olarak tanımlanabilecek bir durumda olmaları, dış dünya ile ilişkilerindeki değişikliklerle yakından alâkalı olup, günümüzde çok nazik bir dengede bulunmakla, gelecekleri de oldukça müphem görünmektedir. Hâtta birçok araştırmacı göçebeliğin bir geleceği olmadığını düşünmektedir. Geçmiş dönemlerde gezgin pastoralistler, yerleşikler karşısında bazı askerî ve içtimaî önceliklere sahiptiler ve bu öncelikler sayesinde dışa bağımlı ekonomilerinin

pek çok noksanlarını telâfi edebiliyorlardı. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, askerî üstünlükleri ve toplumsal alanda iş bölümünün gelişmemiş olması, onlara siyâsî güç olma şansı veriyordu. Bu durum, her göçebe erkeğin aynı zamanda savaşçı-çoğunlukla da atlı savaşçı (süvari)- olduğu Avrasya bozkırlaryla, Yakın ve Orta Doğu göçebelerinde özellikle çok belirgindir.

Modern çağlarda yerleşik toplulukların ulaşım ve askerî alanlarda gelişme kaydetmeleriyle beraber, pastoral topluluklar da zayıflamaya başladılar. Önce yelkenli gemilerle başlayan nakliye işi, daha sonraları devreye buharlı gemilerin girmesi ve kervanların yerini almaya başlamasıyla çözüldüğünde, yerleşik devletler ordularını uzun menzilli ateşli silahlarla donatarak, göçebelerin düzensiz süvarilerinin gücünü kırdılar (krş. Headrick, 1981). İlk olarak Rus, Çin ve Osmanlı İmparatorlukları gezgin pastoralistlerin hayat alanlarını ele geçirirken, diğer devletler de onları takibettiler. Bu dönem, bazı yerlerde daha erken veya daha geç olmakla beraber, bütün dünyada hemen hemen benzer şekilde cereyan etti. Pastoralistler, önce askerî üstünlüklerini, daha sonra siyâsî bağımsızlıklarını yitirip, en sonunda hiçbir şekilde kendi kontrollerinde olmayan dış tesirlerle -modern veya "modernleştirici" yerleşik dünyanın iktisadî yapısına dahil olmak üzere uyum sağlamak zorunda kaldılar. Sömürgeci güçlere veya merkezî hükümetlere–genel olarak dış dünyaya- bağımlılıkları arttığı oranda, yaşadıkları araziler gittikçe küçülüp, ekonomik yapılarının temelleri sarsılarak, içtimaî yapılarının dokusu bozuldu.

Birçok ülkede tarım nüfusunun artması ve merkezî yönetimlerin takibettiği anti-pastoralist politikalar sebebiyle, çiftçiler pastoralistlerin yaşadıkları alanlara yerleşmeye başladılar. Meselâ, Bolşevik ihtilâlinden çok daha önceki dönemlerde Rus hükümeti Kazakların yazlık otlaklarını (yaylaklar) -hâtta bazı kışlıklarına da (kışla)- el koyarak, buralara Rus çiftçileri yerleştirmişti (Demko, 1969). 19. yy. sonu ile 20. yy. başlarında 1,5 milyon civarında Rus yerleşimci, Avrupa Rusyasından Kazakistan'a geldiklerinde (Dakhshleger, 1965:51), pastoral göçebe Kırgızlar/Kazaklar zaman içinde Orta ve Güney Kazakistandaki çorak topraklara sürülmüşlerdir. Keza, 1950'li yıllarda başlayan "bakir topraklar" seferberliği ile Kuzey Kazakistan bozkırlarındaki geniş düzlükler,

buğday tarımına açılmış ve Avrupa Rusyasından getirilen 1,5-2 milyon civarında yeni Rus yerleşimci bu bölgeye iskân edilmiş, bu esnada birçok hayvan çiftliği kapandığı gibi, buralarda çalışan Kazakların tarımla uğraşmaları da engellenmiştir.

Bu durum sadece Merkezi Asya'da yaşanmadı. Benzer şekilde Güney Moğolistan'da da tarımla uğraşan Çinli yerleşimciler, göçebeleri marjinal arazilere sürüp, yerli göçebeler kendi topraklarında etnik azınlık hâline geldiler (Lattimore, 1940).

Güney Afrika, Svaziland, Lestho, Botisvana ve Zimbabve'de de sömürge idareleri benzeri şekilde pastoralistlerin kullandıkları toprakları daraltmakla kalmayıp, aynı zamanda göçlerine de sınırlama getirdiler (Silitshena, 1990; Smith,1992: 218 vd.). Kenya'daki Maasai ve diğer pastoralistler, sömürge dönemi ve sonrasında meralarının çok önemli bir bölümünü kaybetmişlerdi. Meraların elden çıkışı, tabiî olarak ilk beyaz yerleşimci/işgâlcilerin gelişiyle başlayıp, ardından tarımın Maasai topraklarına doğru yayılması ve son olarak da "doğal hayat parkları"nın kurulması ile devam etti (Hjort af Ornäs, 1990:97 vd.; krş. Bernus, 1990:167 vd.; Sahel bölgesi için Bovin, 1990; Tanzanya için bkz. Loiske, 1990:82-83; Afrika'daki durumun genel bir özeti için bkz. Galaty ve Bonte, 1991a).

Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki hükümetler de benzer siyâsetler izlediler. Meselâ, 1962-63 yıllarında İran'da yürürlüğe giren "Toprak Reformu Kanununa" göre ekilmeyen araziler (otlaklar da dahil olmak üzere) hazine arazisi olarak kaydedilirken (Beck, 1986:157,251 vd.; Black-Michaud, 1986:209-10; Bradburd, 1990:21 vd.), Suriye'de 1958'de ekilmeyen bütün kır ve çöl alanları kamu arazisi olarak tescil edilip, pastoralistlerin yaşadıkları topraklar tarıma açıldı (Bahhady, 1981:260-1; Lewis, 1987:186; Shoup, 1990:198 vd.).

İskandinavya ve Sibirya'da da ren geyiklerinin otladığı birçok meranın tarıma açılması veya hidroelektrik santrallerinin kurulması gibi sebeplerle meralar pastoralistlerin ellerinden çıktı (Paine, 1982; Savoskuş ve Karlov, 1988:166-8; Morris, 1990:198-202; Beach, 1990:261-2; Beach, Andersen, Aikio, 1992:60 vd.; Forsyth, 1992:402-3). Bu konuda yetkililer her ne kadar Kuzey Rusyadaki sanayileşmenin bölgede pastoral hayatı etkilemediğini ve devle-

te ait ren geyiği çiftliklerinin övgüye değer durumda olduklarını iddia etseler de, Rusyadaki ren geyiği çobanlığının günümüzdeki durumu oldukça trajiktir (Beach, 1990:293). Burada tehlikede olan elbette sadece ren geyiği çobanlığı değil, aynı zamanda geçimini bu yolla sağlayan etnik azınlıklardır. Kuzey Rusyadaki bu yerli halklar olayların gidişatına müdahale hakkından mahrum, sadece seyirci konumunda kalmışlardır. Sibirya'nın yerli halkları arasındaki ortalama hayat sınırı 43 yılı aşmamakta ve bu Rusya genelinden 18 ilâ 20; Kanada ve Alaska'da yaşayan Eskimolardan 29 yıl daha düşüktür. Sovyetler Birliği döneminde Kuzey Rusyadaki arazilerin sanayiye açılması ve Sovyet idarecilerinin yerli halka yönelik uyguladıkları kollektivizm siyâseti, bölgede büyük oranda ekolojik tahribata ve geleneksel geçim kaynaklarının yok olmasına sebep olmuştur. Bu yoldan olmak üzere, avcılık ve balıkçılık oldukça gerilerken, ren geyiği sayısı 1.800.000 adet ile 20. yüzyılın en düşük seviyesine inmiştir (Pika ve Prokhorov, 1988:78, 80).

Bölgedeki sanayileşme sonucunda Kuzeydeki otlak araziler 20 milyon hektar azalarak, ancak 100.000 ren geyiğine yetecek otlak alanına inmiştir. Meselâ, Magadan oblastında 70'li yılların başlarında 1.000.000 olan ren geyiği sayısı, 80'li yılların sonunda 600.000'e, Hanty-Mansi özerk bölgesinde 1930'larda 71.100 olan ren geyiği sayısı 1982'de 52.200'e düşmüş olup, hâlen de düşmeye devam etmektedir (Sokolova, 1990:158). Taimir yarımadasındaki otlak alanların önemli bölümü Norilsk'teki sanayinin çıkardığı zehirli gazlar ve asit yağmurları yüzünden tahrip olmuş, Mossoiakha-Norilsk arasındaki doğal gaz hattı vahşi rengeyiği sürülerinin göç güzergâhını kestiği için bu hayvanlar da ehlileştirilmiş ve ren geyikleri otladıkları bu alanlara mahkûm olmuşlardır. Bu durum otlakların kısa zamanda tükenmesine yol açmıştır (Tarasov, 1993:6). Yamal yarımadasındaki otlaklar-henüz gaz üretimi başlamamış olsa da-iş makinelerinin paletleri ve tekerlekleri altında ezilip mahvolmuştur. Açılan her petrol sondaj kuyusu 4 ila 9 hektar arası toprağı harap etmekle, 2000'li yıllarda Yamal yarımadasındaki otlak alanların en az yarısının otlak vasfını kaybetmiş olacağı tahmin edilmektedir (Leibzon, 1992:4).

Sovyet idarecileri, Kuzey Rusyadaki yerli halkları mecburi iskâna zorlayıp, mahallî geçim kaynaklarını devlete ait tarım ve

hayvan çiftlikleri yoluyla devam ettirme politikası izlediler. Yerli halkları büyük yerleşim merkezlerine iskâna tâbi tutarak, onları Rus nüfus arasında, ayrımcılığa maruz bir azınlık haline getirirken, bunlardan büyük bir kısmı ya işsiz kaldı ya da vasıfsız işçi olarak ancak ağır işlerde çalışabildiler. 1950'li yılların sonlarında Kuzey Rusya yerli halklarının yüzde 70'ten fazlası ren geyiği pastoralizmi, avcılık ve balıkçılık gibi faaliyetlerle geçimini sağlarken, 1980'lerde bu oran yüzde 43 seviyesine düşmüştür. Bu toplulukların ancak yüzde 10 kadarı göçebe bir hayat sürmeye devam etmekte, diğerleri ailelerinden uzak bir şekilde aylar boyu hayvanlarının başında çobanlık yapmaktalar (Pika ve Prohorov, 1988:77). Yerli halkların çocuklarının ailelerinin rızası dışında uzak bölgelerdeki devlet okullarına gönderilmeleri de, çocukların kendi kültürlerine yabancılaşmalarına, ana dil, etnik kültür ve geleneksel hayat tarzlarını yitirmelerine yol açmaktadır.

Ren geyiği nüfusundaki azalma, lümpenleşme ve yüksek işsizlik oranı Kuzey Rusyadaki etnik halkların geleneksel hayat tarzlarını, değer yargılarını, beslenme alışkanlıklarını da etkileyerek, önemli değişmelere yol açmış, bunun sonucunda, bu halklar arasında sağlık problemleri, yoksulluk, alkolizm, yüksek intihar oranı yaygın şekilde görülmeye başlamıştır. Bu insanların pek çoğu bu sebeple aile kuramamakta ve yalnızlığa mahkûm olmaktadır. İlk defa bundan birkaç yıl önce Rus hükümeti, Kuzey Rusya halklarının çok zor bir durumda olduğunu kabûl etmiş olmasına rağmen, bu durumun ciddiyetle ele alındığına dair bir emare görülmemiştir. Konu üzerine düzenlenen -ve propaganda niteliğinde olmaktan öteye geçmeyen- birçok seminer ve benzeri faaliyetlere rağmen, gerçekten meseleyi ortaya koymaya yönelik bir niyet de hâlen görünmemektedir. Konunun uzmanı olan kimseler, sadece bu propaganda için harcanan meblağın bile bu etnik halklara mesken ve mesleki âletleri sağlamaya yeteceğini ileri sürmekte, ancak durum giderek daha da vahimleşerek devam etmektedir. Nitekim, 1993 yazında Taimir pastoralistleri bir buçuk ay boyunca çocuklarına verecek bir parça ekmek bile bulamaz duruma düşmüşlerdir (Tarasov, 1993:6).

Pastoralizmin geleneksel hâliyle günümüz dünyasında ayakta kalamayacağı kesin olup, modernleşme kaçınılmazdır. Günü-

müzde "modernleşme" terimi artık pek revaçta olmayıp, onun yerine gelişme ve değişim gibi muğlak ifadelerin kullanılmasının sebebi, biraz da 1950'li ve 60'lı yıllarda bazı modernizm taraftarlarının savundukları "bütün modern sistemlerin zaman içerisinde benzer kurumsal özellikler geliştirecekleri ve bunun da kaçınılmaz olarak liberal demokrasiyi getireceği" yönündeki fikirlerine dayanmasıdır. Bugün artık birçok sosyal bilimci teorisyen, sosyopolitik gelişimin Batılı şablona uygun olacağı konusunda ısrarcı olmanın hatalı olduğunu kabûl etmektedir. Ben ise, ideolojik imajından ayrı düşünüldüğünde aslında modernleşme teriminin gayet doğru olduğuna inanıyorum. Modernleşme aşamalarında yaşanmış olan başarısızlıklar ve yetersiz kaldığı durumlar, bize bu evreyi baltalayabilecek veya kesintiye uğratabilecek sosyal, iktisadî ve kültürel kurumların da dönüşmesi gerektirdiğini göstermiştir. Birçok Üçüncü Dünya ülkesinin yaptığı ve başarısızlıkla sonuçlanan modernleşme denemeleri, özellikle modernleşmenin dışarıdan dayatılması durumunda karşılaşılacak güçlükleri net bir şekilde ortaya koymuştur. Zira, geleneksel sosyal ve iktisadî yapıların ortadan kaldırılması; yeni ve modern yapıların kendiliğinden gelişmesini sağlamadığı gibi, hâtta çoğu zaman kargaşa ve düzensizliğe yol açmıştır. (Eisenstadt, 1973, 1983).

Her ne kadar devletler onları modernleştirmek için çeşitli plân ve programlar hazırlasalar da, genelde dünyanın birçok yerindeki pastoral göçebeler için modernleşme hâlâ yabancı bir kavramdır. Modernleşmeyi sadece teknolojik gelişme ve iktisadî büyüme olarak anladığımız takdirde, gezgin pastoralistlerin modern bir toplumun bir parçası olmadıkları sürece, modernleşemeyeceklerini de düşünebiliriz. Bu konu siyâsî, iktisadî, ekolojik ve insanî boyutları olan bir meseledir. Sadece antropologlar değil, sosyologlar, iktisatçılar, plânlamacılar, gelişme uzmanları, siyâsetçiler, milletlerarası kuruluşlar ve benzeri bir takım kurumların bunun çözümü için devrede olmalarına rağmen, ne yazık ki ortaya konan çözümler, genel olarak pastoralistlerin kötüye giden durumlarının önüne geçememişlerdir (Khazanov, 1990).

Geleneksel gezgin pastoralizminin ekolojik, iktisadî ve sosyal temelleri üzerinde, uzun vadede verimlilik artışına dayalı bir üretim artışı beklemek mümkün değildir. Geçmiş dönemlerdeki

pastoral ekonomiler kâr gayesine yönelik olmadığı gibi, pazardaki talebi karşılamak gibi bir hedefleri de yoktu; hayatı idame ettirme üzerine kurulu geçimlik ekonomilerdi. Günümüzde ise pastoralistler, gittikçe daha yüksek oranda bölgesel veya milletlerarası malî ekonomiye katılmakta ve daha fazla üretim yapmaya itilmektedirler.

Geçimlik ekonomiler, pazar ekonomisine dahil olduklarında ve daha fazla üretim yapmaya zorlandıklarında dengeleri bozulur, zira geçimlik bir ekonominin geleneksel teknolojileri pazar talebine cevap verecek durumda değildir.Üstelik bu geçimlik ekonomi, teknolojisinin modernleşmesine rağmen, hâlâ kendi geleneksel toplumsal yapısı ve mülkiyet ilişkileri içerisinde faaliyet gösteriyorsa, bu denge daha da bozulabilir. Geleneksel ekonomilerin modern ekonomilere -değil rekabet etmek- uyum sağlaması bile çok güç olduğundan, geleneksel gezgin pastoralizminin modern bir iktisadî sitemde ayakta kalması oldukça zordur. Dolayısıyla, modern ekonomiye uyum sağlamak için ya modernleşip pazarın gerektirdiği üretimlerde uzmanlaşmak, ya da ekonomisini çeşitlendirerek, başka modern faaliyetlere girişmek zorundadırlar. Bunları gerçekleştiremediği takdirde, ya marjinalleşip asimile olur (örn. Mısır'daki Bedeviler, bkz. Hobbs, 1989) veya bazı romantiklerle, turistlerin merak nesnesi olan etnografik teşhir ürünleri haline gelirler (örn. İsrail işgalinde Güney Sina'da Mzeina bedevileri gibi, bkz. Lavie, 1990). Böylesi durumlarda çok vahim sosyal problemlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Gezgin pastoralizmin geleneksel ve özellikle tam göçebe türleri bir şekilde varlıklarını sürdürebilmelerine rağmen, modern sanayi toplumuna uyum sağlayamama sebebiyle artık bütün dünyada yavaş yavaş hayatiyetlerini sonlandırmak üzeredirler. Modernleşme esnasında tabiî olarak geleneksel pastoral topluluklar da değişimler yaşamaktadırlar. Bir toplumun bir hayat tarzından diğerine bu derece sert geçiş yapması, sancılı olduğu kadar, iktisadî ve içtimaî yönden de çoğu zaman pek başarılı olamamaktadır.

Bu durumda geleneksel gezgin pastoralistlere nasıl yaklaşılmalıdır ve onların modernleşmesi için en uygun yol nedir?[24] Be-

24 Khazanov, daha baştan kendisinin de belirttiği gibi, modernleşmeyi temel bir önerme olarak kabûl etmektedir ki, bizim açımızdan elbette bunu

nim kanaatime göre sorunun bu şekilde sorulması bile hatalıdır. Bir topluluk için uygulanması plânlanan bir geliştirme politikası varsa, bu öncelikle söz konusu toplulukla iletişim kurma ve tartışma ortamı içerisinde hazırlanarak, pastoralistlere ne yapmaları gerektiğini söylemek yerine, asıl onların ne yapmak istediklerinin öğrenilmels ve modernleşmenin icaplarına nasıl uyum sağlayabileceklerini kendilerinin belirleyip sağlanmasıdır. Pastoralistlere böylesi sancılı aşamada yardımcı olabilmenin ön şartı budur. Ne var ki, hükümetler ve milletlerararası kuruluşlar tam aksi bir istikâmette hareket etmeyi tercih etmekte; kendi aralarında konuşup karar vererek, bu gelişim aşamasının asıl katılımcılarını karar verme mekânizmasına dahil etmemektedirler. Pastoral toplulukları bu mekânizmaya katılmaya ikna etmenin her zaman çok da kolay olmadığı malûm olmakla birlikte, karar vericiler -özel bazı siyâsî hedefler söz konusu olmasa bile- ne yazık ki çoğunlukla iki varsayım üzerinden hareket etmektedirler. Bunlardan birincisi, "pastoralistlerin içinde bulunduğumuz modern çağda (belki de post-modern demek daha doğru olur) kendi geleneksel hayat tarzları ve geçimlik ekonomilerini devam ettirmelerine imkân olmayıp, zamana uyum göstermek zorundadırlar" varsayımı, ikincisi de "pastoralistler kendi başlarına uyum sağlama stratejilerini geliştirme yeteneğine sahip olmamakla, yönlendirilmeleri gerekir" varsayımı üzerinedir. Bu iki varsayımdan ilki bana da mantıklı gelmekle birlikte, ikincisine hiçbir şekilde katılmak mümkün değildir.

Şimdiye kadar pastoralistler konusunda denenmiş olan -ve çoğunlukla da hayâl kırıklığı yaratan- iki çözüm yolu olmuştur. Bu çözüm yollarından -çoğunlukla da batılı uzmanlar tarafından savunulan- ilki, geleneksel pastoralistlerin, ticarî maksatlı hayvan yetiştiricilerine -hâtta kapitalist çiftlik sahiplerine- dönüşmesini destekleme yönündedir. Ancak, birkaç istisna dışında bu yolda harcanan çabalarda, çöl ve yarı çöl bölgeleri için geliştirilen bu tür çeşitli çiftlik sistemlerinin hemen hemen hepsi-çoğunlukla da çevre sebebiyle-başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu bölgelerdeki yağışlar genelde öngörülebilir bir düzende olmadığı

kabûl etmek mümkün değildir. Khazanov göçebe toplumu dönüştürme veya bir başka şekilde modernizme eklemleme çabası içindedir. E.C.

gibi, meraların verimlilikleri hem yüksek değil, hem de yıldan yıla farklılık göstermektedir. Pek tabiî olarak pastoralistlerin hayvanlarına besin temin eden otlaklardan istifade edebilmeleri, sürüleriyle beraber geniş bir coğrafyada dolaşabilmelerine, yâni hareket halinde olmalarına bağlıdır. Diğer taraftan otlak alanların özelleştirilmesi veya belli gruplara tahsis edilmesi gibi uygulamalarda ancak sınırlı bir başarı sağlamışlardır (Raikes, 1981; Sandford, 1983; Simpson ve Evangelou, 1984). Meselâ, Kenya'da Maasailerin ellerindeki toprakların büyük arazilere bölünerek özel kişilere tapulanması, böylece geleceğin et üreticisi çiftçilerini yaratma projeleri çok basit bir sebeple -yeterli toprak olmadığı anlaşıldığında- durdurulmuştur. Aslında bir bütün olarak bölgedeki pastoralistler için kâfi olan Maasai bölgesi, bu projeyle kendi kendine olan yeterliliğini kaybetmeye başlaması üzerine bu defa birkaç aileden oluşan kurumsal çiftlik uygulama denemesine teşebbüs edilmiş, ancak uygulanan bu politika da, otlakların mevsimlik kullanıldığı geleneksel uygulamalarla çelişmiş, üstelik bazı pastoralistleri olumsuz duruma düşürdüğü için sosyal gerilimin tırmanmasına yol açmıştır.[25]

Bunun sonucunda, birçok pastoralist, eskinin ortak mülkiyeti olan bazı otlaklardan şimdi kendi kabilelerindeki belli kişilerin -hâtta bazı zamanlar başka kabilelerden kişilerin- faydalanmalarını seyretmek mecburiyetinde kalmakta, meraların tapulu topraklara çevrilmesi, sadece geleneksel hayat tarzını değil, Maasai topluluğunun varlığını da tehdit etmektedir (Galaty,1980:161 vd.; Evangelou, 1984; Halderman, 1987; Bennet, 1988:49 vd.; Graham, 1988; Bekure ve Pasha, 1990; Hjort af Ornäs, 1990:98 vd.; Galaty, 1992:26 vd.; Little, 1992).

Pastoralistleri hayvan üreticileri haline dönüştürmek isteyen idareci ve plânlamacılar, üretimin sadece iktisadî değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir faaliyet olduğunu hâlen anlamış değillerdir. Bu sebeple geleneksel pastoralistlerin toplumsal ya-

25 Buradan da anlaşılacağı üzere pastoralizm, tıpkı meterolojik hadiseler gibi- yağmurun, karın yağması, rüzgarın esmesi..- savanada, bozkırda veya çölde ekolojik sistemin tabiî denge unsurlarından biri haline gelmiştir. Eğer diğer tabiî durumlara müdahale edildiğinde ekol sistem nasıl bozuluyorsa, pastoralistlere müdahale edildiğinde de eko sistem arıza vermeye başladığı görülmektedir. E. C.

pılarının özelliklerini ve arazi konusundaki fikirlerini -özellikle de pastoralistlerin gözünde toprağın cari bir değerinin olmaması ve özel mülkiyete tabi olamayacağı düşüncesini- görmek istememektedirler.

1960 ve 70'li yıllarda bir çok hayvancılık projesine ilham kaynağı olan Batılı ekonomi teorileri, gerekli ekonomik ve teknolojik girdiler sağlandığı takdirde, doğal olarak arzulanan iktisadî hedeflere ulaşılacağı zannediyorlardı. Fakat, özellikle Afrikadaki pek çok pastoralist grup pazar için hayvan üretmeye pek istekli olmamışlardır, zira hayvan varlıkları onlar için sadece hayatlarını idame ettirmenin bir yolu değil, aynı zamanda zenginliğin göstergesi, toplumsal bir sermaye ve itibarın da kaynağıdır. Bu projelerin varsayımlarından biri de, hayvan fiyatlarının ticarî maksatlı hayvan üretimini özendirecek seviyede seyredeceği düşüncesiydi, ancak hükümetler çoğu zaman şehirli nüfusu memnun etmek için hayvan ve hayvan ürünlerinin fiyatlarını suni olarak düşük tutmayı tercih ettiklerinde, bunun da cazibesi kalmamıştır (Raikes, 1981:189; Bennett, 1988:52-5).

19. yy'ın son çeyreği ile 20. yy'ın başlarında Kuzey Amerika, Avustralya ve Arjantin gibi ülkelerde geliştirilen açık mera sistemi hayvancılık, geleneksel pastoral ekonomilere uygun bir yapı olmaktan uzak düşmüştür. Bu sistem tabiî olarak kâr maksatlı kapitalist ekonomilere uygun bir sistem olup (Atherton, 1961; Frantz ve Choate, 1966; Gilles, 1987), "sözkonusu sistemde hayvanların daha ilk baştan satış için üretilmesini" öngörüyordu. Orta Doğu, Orta Asya veya Afrika'da olduğu gibi "geçimi sağlamak ve hayatı idame ettirmek için yetiştirme" kavramı bu sistemde en başından itibaren yoktu. Diğer tarafta, Kuzey Amerikalı çobanlar aslında en başından beri birer iş adamları idiler" (Bennett, 1985:90) ve bu sebeple açık mera sistemi kısa zamanda gelişmiş bir üretim sistemine dönüşmüş, sulama sisteminin olduğu otlaklar, makine ve techizat, besi otları, özel çiftleştirmeler, çitler gibi yenilikler işin içine girmiştir.

Toprak üzerindeki ortak mülkiyeti kaldırıp, birçoğunun meralara ulaşımını engellemedikçe, sosyal yapılarını köklü bir şekilde değiştirip, sosyal ve iktisadî hayatta bir fark yaratmadıkça, geleneksel pastoralist bir topluluğu kapitalist çiftlik sahipleri hali-

ne getirmek mümkün değildir. Bunun gerçekleşmesi halinde pek tabiî olarak sosyal maliyeti çok yüksek olabilmektedir. Toprakların kişilere tahsisinin olumsuz tesirleri çoğu zaman getiriyi gölgede bırakmakta ve topraksız kalanların durumunu telâfi etmeye yönelik mekânizmalar çoğunlukla ya yok ya da çok zayıf kalmaktadır. Gelişmekte olan ülke ekonomilerinin diğer sektörleri bu insanlara istihdam sağlamakta yetersiz kaldığı için, bu insanlar çoğunlukla işsizler ordusuna katılmaktadırlar (Sahel bölgesi için bkz. Bovin, 1990:37-8,43; Sudan için bkz. Salih, 1990:74; Botswana için bkz. Worby, 1988:161 vd.).

Bunun dışında geleneksel pastoralistler, pazar için üretim yapacak bir çiftliği kurmak veya çekip çevirmek için gerekli tecrübe ve sermayeye de sahip değillerdir. Dolayısıyla, meselâ Türkiyedeki hayvancılık tesislerini kuran yerleşik iş adamları ve müteşebbisler pastoralistler değil, adı üzerinde işadamı/kapitalistlerdir. Meraları kiralayanlar, pazarlık yapıp et ve süt mamüllerinin pazara ulaşmasını düzenleyenler, hep bu müteşebbisler olup, bunların yanında Yörükler, en iyi ihtimalle çoban olarak istihdam edilmektedirler. Ne var ki, bu bile nadiren görülmektedir, zira tesisleri kuranlar genelde bu iş için göçebe/çobanları değil yerleşik köylüleri tercih etmektedirler .(Bates, 1980:125 vd.; Sahel bölgesindeki durum için bkz. Bovin, 1990:48-50; Kenyadaki durum için bkz. Little, 1985:145 ff). Sürülerin güdülmesi için çoban istihdam edilme uygulaması, eski Sovyet Cumhuriyetlerinde ve Moğolistan'da da gittikçe yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Moğolistandaki durum için bkz. Mearns, 1993).

Geleneksel gezgin pastoralizm için getirilen ikinci çözüm yolu ise, iskân edilme ve/veya kolektivizasyondur. Özellikle komünist idareler ve birçok Üçüncü Dünya hükümetleri bu yaklaşımı tercih etmişlerdir.

Bu idarelerin pastoralizme bakış açıları; "vadesi dolmuş, kârsız bir ekonomi" ile "ilerleme yolunda bir engel" arasında değişmektedir. Bazı Sovyet ilim adamları, pastoralizmi halen sosyal tekamülde çıkmaz bir sokak olarak görmektedirler ki (bkz. Shnirel'man, 1986:244; Kradin, 1992:191) bu düşüncenin arkaplânında çoğunlukla -pastoralistlere bu fikri aşılamak veya merkezî hükümetin konumunu güçlendirmek gibi- siyâsî bir

takım hedefler yatmaktadır. Sömürge yönetimleri çoğunlukla genel asayişin sağlanması ve pastoralistlerin vergi vermeleri ile yetinirken, millî hükümetler pastoralistler üzerinde doğrudan hâkimiyet tesis etmeyi tercih etmektedirler. 1973 yılında Sahel bölgesinde çok şiddetli bir kuraklık yaşanıp, birçok pastoralistin hayvanlarını telef olduğunda, ülkenin "Kuraklık Kontrol Komitesi" sekreteri İbrahim Konate durumdan duyduğu memnuniyeti şu sözlerle ifade edecektir: "Bu insanları disiplin altına almalı, otlaklarını ve göçlerini kontrol altında tutmalıyız. Onların başına buyruk yaşamaları bize çok pahalıya mâloluyor. Bu felaket bizim için bir fırsat olabilir" (Marnham, 1979:9).

İyi niyetli, fakat ne yazık ki tek yanlı ve ziyadesiyle paternalist bir bakış açısına çarpıcı bir örnek olarak, Ahmadu Bello Üniversitesinde 1979 yılında verilen bir konferansta sarf edilen şu sözleri gösterebiliriz: "Konferansımız, pastoralistlerin sürdüğü göçebe hayat tarzının, toprağa olan ihtiyacın gittikçe artması karşısında artık savunulabilir bir yanlarının kalmadığını, göçebe veya yarı göçebe hayat tarzının artık pastoralistler açısından bile sürdürülebilir olmadığını ortaya koymaktadır" (Adamu ve Kirk-Greene, 1986:xvii).

Bu husuta birçok Sudanlı yazar, bir taraftan hükümetin plânlamadaki başarısızlığını tenkit ederken, diğer yandan da iskân politikasını desteklemeye yönelik, meselâ Hogali,1980 (krş. El-Arifi, 1975:157; Salih, 1990:64 vd.); pastoralistlerin gezginliğine eleştirisini -sanki pastoralistler göç esnasında aylaklıkla vakit geçiriyorlarmış gibi-, bu göçler esnasında geçirilen zamanın aslında insan kaynağının boşa harcanması olduğunu ileri sürmüştür.

İskân siyâseti genel olarak -özellikle de çoğu zaman olduğu gibi, cebren yapılması durumunda- hem pastoralistler, hem de devletler için kötü sonuçlar doğurmaktadır.

Meselâ, Rıza Şah dönemi İran'ında hükümet pastoral göçebeliği modernleşmenin önünde bir engel ve siyâsî yönden kabûl edilemez bir durum olarak görmekteydi. Ancak tatbik edilen cebrî iskân politikası, göçebelerin kısa süre içerisinde daha da yoksullaşmalarına ve hayvan varlıklarının yüzde 75'ini yitirmekle, İran ekonomisine et, süt, yün ve koşum hayvanı gibi emtialara darlık

olarak yansımıştır. (Irons, 1975; Tapper, 1979:22; Beck, 1986:129 vd. Black-Michaud, 1986:83 vd.).

Yakın zamana kadar Sovyet propaganda mekânizması tarafından Üçüncü Dünya ülkelerine gıpta edilecek bir gelişme modeli olarak sunulan Sovyet örneği ise bu konuda daha da çarpıcıdır. Sovyetler Birliğinde bu kapsamdaki ilk büyük ölçekli çalışmalara 1920'lerin sonu ile 1930'ların başlarında girişilmiş, Orta Asya ve diğer bölgelerdeki göçebeler ve pastoralistler yeni kurulan hayvancılık kolektiflerine yerleştirilmişlerdi. Bu durum, hayvanlar üzerindeki özel mülkiyetin sona ermesi anlamına geldiğinden, tabiî olarak göçebe hayat tarzının engellenmesiyle, kollektivizasyona karşı göçebeler arasında muhalefete yol açmış, buna direnenler ya öldürülmüş, ya sürgüne gönderilmiş, veya kimileri ülke dışına çıkarak canlarını kurtarmışlardı. Çok sayıda insanın açlıktan hayatını kaybetmesi pahasına merkezi yönetim siyâsî hedefine ulaşmış, göçebeler ağır bir bedel ödeyerek de olsa "ehlileştirilmişlerdi". Ancak, göçebelerin geleneksel hayat tarzları alt üst olduğu gibi, bu arada Sovyet ekonomisi de önemli ölçüde sarsılmıştı.

SSCB'nin en kalabalık göçebe nüfusunu teşkil eden Kırgızlar/Kazaklar bu trajik olayları en iyi yansıtan örneklerden birini teşkil ederler. 1930'lu yılların başlarında mecburî kollektivizasyon ve iskân faaliyetleri esnasında 550.000 göçebe ve yarı göçebe, hayvancılık yapmanın mümkün olmadığı susuz arazilere zorla yerleştirilmişler, diğerleri ise vasıfsız sanayi işçisi olarak çalışmak üzere şehir ve kasabalara göç etmişler, fakat bunların ekseriyeti iş bulamayıp, sefil olmuşlardır (Nurmukhamedov, Savosko ve Suleimanov, 1966:195-6; Olcott, 1987:179-87; Abylgozhin, Kozibaev ve Tatimov, 1989).

Aşağıdaki tablodaki rakamlarda görüleceği üzere mecburi iskâna tabi tutulan iki milyon kadar Kırgız/Kazak'ın ölümüne ve hayvan varlıklarının neredeyse tamamına yakınının telef olmasına sebep olmuştur. Hayvan varlığının kollektivizasyon dönemi öncesindeki seviyesine ulaşması bile nesiller boyu sürmüştür. Sovyet ekonomisinde kronik hâl alan et sıkıntısının kökeni 1930'lu yıllardaki bu politikalara dayanmakdır.

KAZAKİSTANDAKİ KAZAK NÜFUS		
1930	1939	1959
4.120.000	2.307.000	2.755.000

KAZAKİSTANDAKİ HAYVAN VARLIĞI		
1928	1933	1975
30.305.000	4.800.600	29.700.000

Kaynak: Khazanov, 1990a.

Sovyetler Birliği ekonomisinin hayvancılık sektöründe kalmaya devam eden eski göçebelerin tek tercihi, devlet çiftliklerinde çalışmaktı. Hayvanların mülkiyeti ellerinden alınmış, düşük ücretli, emeklerine yabancılaşmış işçiler, yaptıkları işin sonuçları onları pek ilgilendirmediğinden, bunun sonucunda verimlilik büyük oranda düşerek, hayvancılık sektörü durgunluğa girmiştir.

1970'li yılların başında, yarı çöl bir bölge olan Kalmukya'da saha çalışması yaptığım dönemlerde, en önde gelen devlet çiftliklerinden birini gezmiştim. Hayvanlar bir otlaktan diğerine kamyonlarla taşınıyor ve su sarnıçları ile sürülerin sulanması sağlanıyordu. Çiftliğin Ukraynalı olan müdürü uzman bir meslek erbabı olup, hükümet ona "Sosyalist Emek Kahramanı" armağanı vermişti. Uzman, bana çiftlikte uygulamaya koydukları bazı yeniliklerden olmak üzere gururla; 800 koyunluk bir sürünün sadece sekiz çoban tarafından güdülebildiğini, dolayısıyla çiftlikte ulaştıkları yüksek iş gücü verimliliğini anlattığında, ben de ona; kolektivizasyon öncesi dönemde atlı bir Kalmuk çoban, küçük oğlu ve birkaç köpek yardımıyla hemen hemen aynı sayıda hayvanı güdebildiklerini anlattığımda, müdür başta buna inanmak istemediyse de, konuşmamıza şahit olan yanımızdaki Kalmuk çobanların mânidar gülümsemeleri sözlerimi teyid eder görünüyordu. Kalmuk çobanlarıyla aynı şekilde çalışabilseler daha mutlu olacakları yüzlerinden belli idi. Kısa bir suskunluktan sonra müdür bu tartışmadaki son kozunu kullanarak: "Tamam, sana

inanıyorum, ama bu tip kıyaslamalar yapmak doğru değildir. Eski dönemlerde sürüler pastoralistlere aitti, ama şimdi devlete ait" diye bitirdi konuşmasını. Bu sözlerin üzerine herhangi bir yorum yapmama gerek yoktu.

Yeni kurulan bağımsız Kazakistan devletinde, hem halkın hem de konunun uzmanlarının genel olarak hayvanlarda özel mülkiyeti savunmalarına karşılık, arazilerin özel mülkiyette olmasına karşı çıkmamaları dikkâte değer bir durumdur. Bu karşı çıkışın sebebi, arazilerin özelleştirilmesinin millî ekonominin hayvancılık sektörünün gelişmesine engel olacağı düşüncesidir. Kazaklar, toprakların özelleştirilmesi hâlinde bu toprakların pazar ekonomisi konusunda daha bilgili olan yabancılar tarafından ele geçirileceğinden korkuyorlardı. Nitekim, yakın zamanlarda Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, toprak mülkiyeti fikrine duyduğu antipatiyi açıkça belirtirken, bu tarz mülkiyetin kendi göçebe geçmişlerinin mirasına ve fikri yapısına aykırı olduğuna özellikle vurgu yapmış oluyordu (Khazanov, 1991).

Sovyet tipi kollektivizasyonun mecburî iskân uygulaması olmasa bile, göçebeler için etkileri yıkıcı olmuştur. Bir başka komünist ülke olan Moğolistan'da 1930'lu yılların başlarında uygulamaya konulan Sovyet tipi kollektivizasyon da başarılı olmamış, sonuçta Moğol göçebeler ayaklanmış ve ayaklanma ancak Sovyet ordusunun sert müdahalesiyle bastırılmış, ancak kitleler halinde ülkeden kaçışların başlaması üzerine komünist Moğol yönetimi geri adım atmak zorunda kalmıştır. 1950'li yıllarda ikinci bir kolektivizasyon denemesine girişildiğinde, bu seferki kansız bir şekilde gerçekleştirilmiş, fakat Moğolistan ekonomisinin hayvancılık sektörü o dönemden itibaren bir daha eski hâline gelmemek üzere, bütün canlılığını yitirip, durağan hâle gelmiştir (Bawden, 1989:290 vd.). Netice olarak, Moğolistan'da komünist rejim yıkılır yıkılmaz, Moğol hükümetinin ilk yaptığı iş, kollektivizasyon sistemini terketmek olmuştur.

Kollektif çiftliklerin dağıtılması ve toprak reformu halen Moğolistan'da devam etmesine rağmen, yeni yönetimin önünde çok büyük güçlükler bulunmaktadır. Bunların arasında en önemlileri eski hayvancılık kolektifleri gibi devlet kurumlarının yerini hangi kurumların alacağı konusu gelmektedir. Devlet bü-

rokrasisinin toprak tahsisi, hayvan ürünlerinin arz ve talebi gibi konularda denetimi elden bırakmak istememesi de başka bir konudur. Moğolistan örneğinde dikkât çekici bir başka gelişme, kolektif çiftliklerin dağılmasından sonra Moğolların yeniden, kendi aralarında akrabalığa dayalı işbirliği grupları kurmaya başlamış olmalarıdır.

SSCB'de olduğu gibi, Kültür Devrimi esnasında Çin hükümeti de Orta Asya göçebelerini hayvancılık kolektifleri altında toplamaya başlamış ve bunun sonucunda bölgedeki hayvancılık büyük zarar görmüştür. 1930'lu yıllarda açlıkla karşı karşıya gelen ve bu yüzden Sovyetler Birliğinden Çin'e kaçmış olan Kazak pastoralistlerinin çocukları, bu defa geri kaçmaya başlamışlardır. 1980'li yıllarda kollektifler tasfiye edilmeye başlandığında, hayvanlar "hane sorumluluğu" sistemi içinde ailelere dağıtılarak, pazar için üretim teşvik edilerek, pastoralizm tarımla daha entegre bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. O dönemden beri Orta Asya pastoralizmi en azından mahallî ihtiyaçları karşılayabilecek, hâtta bir miktar da artı değer sağlayabilecek bir konuma gelmiştir (Barfield, 1993:172-6).

Neyse, bütün iskân politikaları zorla ve kanlı şekilde olmasa da hâlen günümüzde bile iskân edilme gönüllü bir seçim olarak değil, genellikle fakirleşme ve yoksulluğun getirdiği bir sonuç olarak gerçekleşmektedir.

Yoksulluğun, gezgin pastoralistlerin yerleşik hayata geçişlerinde önemli bir unsur olduğu uzun bir süredir bilinmektedir. Bu durum göçebe hayatının vazgeçilmez olgularından biridir. Geçmişte, göçebe toplulukların kitle halinde başarılı bir şekilde yerleşik hayata geçişleri genelde tarıma uygun bölgelere göç edip bu toprakları -çoğunlukla da güç kullanarak-sahiplendiklerinde gerçekleşmiştir (Khazanov, 1992). Günümüzde ise, yerleşik hayata geçmenin önünde tarıma uygun boş arazilerin azalması, nüfus baskısı v.s. gibi yeni engeller bulunmaktadır. Verimli araziler zaten başkaları tarafından sahiplenilmişlerse, tarıma geçmek kolay olmayacağından, bunun sonucu olarak eskinin pastoralistlerine yerleşip, tarım yapabilmeleri için genelde tarım getirisinin düşük olduğu marjinal araziler kalmaktadır. Bu araziler de yoğun olarak işlenmelerinin tabiî sonucu olarak, bir süre sonra verimliliklerini

iyice yitirmektedirler. Bu tür arazilerin etkin bir şekilde değerlendirilmesi çoğu zaman pahalı sulama projeleri ve yüksek miktarda sermaye yatırımı yapılmasına bağlı olduğundan, nadir istisnalar dışında, ne milli devletler, ne de milletlerarası kurum ve kuruluşlar, bu alanlara yatırım yapmakta çok da hevesli görünmemektedirler.

Buna bağlı olarak, düşük eğitim seviyesi, sanayiye uygun becerilerin olmaması, gelişmekte olan ülkelerdeki yüksek işsizlik oranları gibi sebepler yüzünden pastoralistlerin ekonominin diğer alanlarında iş bulma fırsatları fazla yüksek değildir. Ayrıca, iskânlaşma döneminin başka şekiller ve başka sebeplerle gerçekleştiği de görülür. Meselâ, petrol üreticisi zengin Arap ülkelerinde bedeviler, sosyal ve kültürel sebeplerle toplum içerisinde değer verilen bir topluluk olmaları hasebiyle, çoğu zaman hükümetler hayat şartlarını düzeltmek için önemli kaynaklar ayırarak bedevileri hoş tutmaya çalışırlar. Bunu oldukça değişik -hâtta bazen birbirleriyle çelişen yöntemlerle yaparlar. Bunlar arasında altyapı yatırımları, eğitim ve sağlık tesisleri kurmak, toprak tahsis etmek, iş sağlamak, malzeme desteği veya malî yardım vs. gibi uygulamalarda görmek mümkündür. Bu tebirler, her ne kadar bedevilerin durumlarının kötüleşmesini engellese de, genelde pastoral ekonominin modernleşmesi konusunda bir etkileri olmadığı gibi, çoğu zaman bedevilerin ekonominin üretici alanlarına katılımlarını azaltmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1973 yılında ham petrol fiyatlarındaki ani yükseliş sonrasında devlet gelirlerinde çok büyük bir artış yaşayan Umman Sultanlığı, isyancı Dhofar bölgesinde siyâsî istikrarı sağlamak için bir gelişme proğramını uygulamaya koymuş, proğram gereği isyancı bedevilere, hem aynî, hem de nakdî olarak devlet yardımı yapılmış, bürokrasi ve orduda binlerce münhâl kadro açılmıştır. Bunun sonucunda kolay kazanılan paraya alışan bölge bedevileri, devlet desteğine bağımlı hâle gelmişlerdir (Jansen, 1986; Mohammed, 1991; Scholz, 1991; krş. Katakura, 1977; Cole, 1981; Lancester, 1981; Fabietti, 1982a:186-97; Fabietti, 1986:22-9; Lancester, 1986:45-7; Suudi Arabistan'daki durum için bkz. Kostiner, 1990:244 vd.).

1970'lerin Libyasında ise göçebeler, petrol sanayiinde veya kamu görevlerinde istihdam edilip, devletin tahsis ettiği evlerden

oluşan köylerde yaşamaya başladıklarında, Sirenaika kırsalında nüfus ciddi biçimde azalarak, gezgin pastoralizm pazara yönelik çiftlik tipi hayvancılık yönüne doğru değişmeye başlamıştır. Aslında bu model başarılı olabilirdi, ama akrabalık bağları ve patronaj ilişkileri üzerine kurulu olması modelin hedefine ulaşmasını engellemiştir. Üst düzey kamu görevlerinde olanlar genelde sürülerini Mısır'dan getirttikleri çobanlara teslim etmiş, geri kalan bedeviler de devlet tarafından suni olarak yaratılan işlere ve bu işlerin sağladığı refaha bağımlı hâle gelmişlerdir (Behnke, 1980).

Bütün bunlar göz önüne alındığında, hâlihazırda bu gidişat acaba ne derece kalıcı olacaktır sorusu sorulabilir? Petrol fiyatlarında veya dünya pazarlarındaki gelişmelere bağlı olarak devletlerin sağladığı destek ve teşvikler kesildiğinde veya azaldığında bu eski pastoralistlere ne olacaktır? Bu hususta meselâ zengin bir ülke olmayan Ürdün'de yaşananlar oldukça öğreticidir. Ürdün'de bedevilerin iskân edilmesi ordu kadroları ve kamu bürokrasisinde görev verme biçiminde gerçekleştirildiğinde, sonuç olarak birkaç yönetici elitin elinde kalan az sayıdaki hayvan çiftlikleri ülkenin et ihtiyacını karşılamaya yetmediğinden, ülke et ihtiyacının hemen hemen tamamını ithal etmek zorunda kalmıştır (Abu Jaber ve Gharaibeh, 1981; Hiatt, 1984).

Gezgin pastoralizm, tarımın elverişli olmadığı veya getirisinin çok düşük olduğu yerlerde tarıma bir alternatif olarak ortaya çıkmış ve hâlen de yaygın olduğu birçok bölge için bu durum geçerlidir. Örnek vermek gerekirse, Orta Asyanın birçok yerinde hâlen uygulanmakta olan sığır hayvancılığı, pamuk üretiminden çok daha kârlıdır. Bu bölgelerde yaşayan halk, Sovyet döneminde pamuk üretimine yönlendirilmiş ve bunun sonucunda hem halkın hayat şartları daha kötüleşmiş, hem de tabiî çevre ciddi derecede tahribata uğramıştır (Khazanov, 1990b; Wolfson, 1990).

Çorak arazilerde uygulanan tarım işletmeciliği, çoğunlukla vahim sonuçlar doğurmuştur, meselâ Kazakistandaki Rus mültecilerin tek ürüne dayalı kuru tarım uygulamaları, toprağın veriminin tükenmesine ve üretimin daha da azalmasına yol açmıştır. Kuzey Kazakistan, tabiî çevre ve iklim şartları yönünden ABD düzlüklerine yakın özellikler taşıyan bir yerdir, ama buralarda tarım geliştirme çalışmalarında 1930'lu yıllarda ABD'nin yaptı-

ğı hatalardan ders alınmamış, uygulanan yanlış tarım teknikleri tarlaları zararlı otların istilâ etmesine, toz fırtınalarına, erozyon vb. sebep olmuş, onbeş sene içerisinde üç milyon hektar arazinin kumlu toprağa dönüşmesine ve 12 milyon hektar arazinin de erozyona açık hâl almasına sebep olmuştur (Uteshev ve Semenov, 1967:5; McCauley, 1970:100-11; Komarov, 1978:53). Benzer bir durum Rusya Avrupasının güneydoğu bozkırlarında yaşanmıştır (Kotliakov, Zonn ve Chernychev, 1988:62-3).

Bozkırları tarıma açma projeleri içinde, benzeri şekilde Suriye'de 1960'lı yıllarda marjinal arazilerde yapılmaya çalışılan tarım, yüksek oranda makineleşmeye rağmen istenen sonuçları veremediği gibi, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Toprağın sürülmesi tabiî çevrede büyük tahribata yol açmış, toprağın verimliliği azalmış, erozyonla kaybedilen toprak miktarının olağanüstü artması üzerine 1973'te bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Bahhady, 1981:261 vd.; Lewis, 1987:186 vd.).

Gezgin pastoralizmin varlığını sürdürebilmesi çevre tartışmaları ve koruma ahlâkı ile yakından ilgilidir. Afrika ve başka birçok bölgede pastoralistler, kuraklık ve çölleşmenin sebebi olarak gösterilmektedirler. Pastoralizmin tabiî çevrenin tahribatına yol açtığı konusundaki mesnetsiz iddialar zaman zaman hâlâ gündeme gelmeye devam etmektedir. Oysa, değişik gezgin pastoralizm tiplerinin ortaya çıkışı, sadece bir tek büyük ekolojik değişime sebep olmuştur ki- o da, vahşi otçulların sayısının azalıp, yerlerini evcillere bırakmış oldukları dönemdir. Bunun sebebi de zaten otlak alan rekabeti ile açıklanabilir. Pastoralistlerin ekosistem üzerindeki menfi sayılabilecek etkileri, gerçekte modern tarım ve hayvancılık çiftliklerinden çok daha azdır. Zira, 1730-1887 yılları arasında ABD'nin Great Plains bölgesinde 75 milyon bizon yok edilmiştir ki, bunun çoğunluğu Pine Ridge gibi Kızılderili arazilerinin beyazlar tarafından işgâl edilip, ele geçirilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Avrasya bozkırlarında ise 3000 yıl boyunca böylesi bir kıyım asla söz konusu olmamış, son yüzyılda tarım arazileri bozkırlara yanaştıkça, eskiye nazaran daha nadir görülüyor olmakla birlikte, ceylan ve antilop sürüleri hâlen Avrasya bozkırlarında dolaşmaktadırlar.

Genel olarak bilinegelenin tersine pastoralizm, bitki örtüsü-

nün tahrip olmasına sebep olmadığı gibi, aşırı olmayan otlatmalar, bitki örtüsünün kendini yenileyebilmesi açısından da oldukça faydalıdır. Pastoralizm, bitki örtüsüne ancak aşırı otlatma durumunda zarar verirse de, bu zarar sadece aşırı otlatma dönemi ile sınırlı kalmakta, sona erdiğinde bitki örtüsü kendisini yenilemektedir. Geleneksel pastoralizmde tabiî kaynaklar, hayvan sayısı ve insan nüfusu arasında dinamik bir denge söz konusudur ve aşırı otlatma durumu er veya geç insan ve hayvan sayısında bir düşüşle sonuçlanır ki, bu da meraların tekrar kendilerini toparlamasını sağlar. Bu konuda Hardin'in (1968:1243-8; Hardin ve Baden, 1977) "müşterek alanların trajedisi" tezi birçok bilim adamı tarafından (bkz. örn. McCay ve Acheson, 1987) tenkit edilmiştir. Genel kural, temel kaynaklar üzerindeki ortak mülkiyet, buraların göçebelerinin erişimine tamamen açık olduğu anlamına gelmemektedir (Berkes, vd., 1989:93). Günümüzde meralarda görülen aşırı otlatmalar, hemen her zaman hükümetlerin gerçekçilikten uzak gelişme politikaları, göçebelerin hareket alanlarının sınırlandırılması, meralarına el konulması gibi siyâsî sebeplere dayanmaktadır.

Eko-sistemlerin tüketilip, vasıflarını kaybetmeleri, hâtta çölleşmenin bir başka sebebi de, halen geleneksel pastoral yapısını koruyan toplulukların ticarileşmeye başlamaları, yeni teknolojileri uygulamaya itilmeleridir (Reining, 1978). Batı Afrikadaki Sahel bölgesinde veya eski Sovyetler Birliğinde örneği görülen, sürülerin sahipleri tarafından başkalarına temlik edilmeleri durumu da bazen ekolojik dengenin bozulmasına sebep olabilmektedir (Maliki, 1986:4-5). Kalmukya ve Kuzey Kafkasya bozkırlarındaki bitki örtüleri; mevsimlik otlakların bütün yıl boyunca kullanılmaları sebebiyle gittikçe vasıflarını yitirmektedir (Kotliakov, Zonn ve Chernychev, 1988:62-3,69). Kazakistan ve Türkmenistan'da da geniş meralar, bütün yıl boyunca aşırı otlatma ve birden fazla hayvan türü içeren sürü yapısından, tek türe dayalı sürü yapısına geçiş eğilimi sebebiyle çölleşmeye başlamıştır ki, bu çölleşme Sahra ve Sahel bölgeleri ile kıyaslanabilecek bir hızda devam etmektedir. Geçmişte Karakum ve Kızılkum çöllerinin yayıldıkları alanlar, Kazakistanın yüzde 24'üne tekabül ederken, şimdilerde bu oran yüzde 35'lere tırmanmış durumdadır (Wolfson, 1990:41-2).

Geleneksel pastoralizmi ilmî metotlar kullanarak geliştirme çabaları çoğu zaman güçlüklerle karşı karşıya kamaktadır. Kimi zaman yöneticiler bazı geleneksel uygulamaları başarılı bir şekilde modern tekniklere adapte edebilmeyi gözardı ederken, kimi zaman da geleneksel hayat tarzları ve toprak mülkiyeti muhafaza edilerek yapılan otlak alanların verimini artırmak veya hayvan ırklarını ıslah etme çalışmaları -özellikle de denge unsuru gözetilmemişse- hiç istenmeyen sonuçlara sebep olabilmektedir.

Bu konudan olmak üzere, yabancı danışmanlardan yardım alan bazı Afrika hükümetleri otlak alanlara artezyen kuyuları açma veya geleneksel süt ürünleri üretimi yerine, et üretimini teşvik etme gibi uygulamalara girişmişlerdir. Eskiden su kaynakları belli pastoral grupların denetiminde iken, yeni su kuyuları herkese açık olduğundan, bunun sonucunda yeni kuyuların çevrelerindeki meralar aşırı otlatmaya maruz kalmaktadır (Horowitz, 1981:66-88; Goldschmidt, 1981:104 vd.; Bernus, 1990:166-7). Sahel bölgesinin yakın tarihi bize alelacele uygulanmaya çalışılan bu tür bir modernleşmenin nasıl öncelikle aşırı otlatmaya, sonrasında kuraklık dönemleriyle birleştiğinde otlakların vasıflarını yitirmelerine sebep olabildiğine ilişkin çarpıcı bir örnek teşkil eder. (Gorse ve Steeds, 1987).

Kuraklıkla, çöl sınırlarının genişlemeye başlaması her ne kadar -en azından bir dereceye kadar- tabiî bazı gelişmeler olsa da, otlak alanların zaman içerisinde azalışının üzerinde modern döneme ait sosyo-politik, iktisadî, teknik ve demografik gelişmelerin de çok önemli bir etkisi vardır. Günümüzün tarım plânlamacıları pastoralistlerin bir bölgede fazla uzun kalmaları veya yeterli doğal alana sahip olmamaları durumunda, o bölgedeki doğal kaynakların azalmaya başlayacağı gerçeğine kulaklarını tıkamaya hâlen devam etmektedirler.

Ekolojik açıdan bakıldığında, dünyanın birçok bölgesindeki çorak ve yarı çorak arazilerin en uygun şekilde değerlendirilme biçimi, hâlen gezgin pastoralizmin çeşitli türlerinin varlığıyla ilgili olup, bu hususta özellikle şunu belirtmek isteriz ki, pastoralizm sadece bir geçim kaynağı, hayatı idame ettirmenin yolu değil, aynı zamanda bir hayat tarzıdır. Burada karşı karşıya olduğumuz husus, pastoralizmin yerine ne tür bir iktisadî faaliyet koyacağı-

mızdan ziyade, pastoralistlerin geleneksel ekonomileri ve toplum yapılarının geçireceği kaçınılmaz dönüşümün onlar için nasıl en az sancılı ve azami fayda sağlayacak şekilde gerçekleşebileceğidir. Bu konuda dünya üzerindeki bütün ülkelere ve topluluklara uyabilecek ortak bir reçete elbette yoktur, fakat pastoralistlerin kendilerine faydalı olacağını düşündükleri yenilikleri benimsemekte pek tereddüt etmediklerine ilişkin pek çok da örnek bulunmaktadır. Meselâ Ürdün, Suriye, Irak ve Suudi Arabistan bedevileri arasında motorlu taşıt kullanımının yaygınlaşması bunun örneklerinden sadece biridir. (Chatty, 1986).

Bu arada özellikle bir konunun artık gayet açık olarak anlaşılmış olduğuna inanıyorum. İyi niyetle de olsa abartılı bir "paternalizm' pek bir işe yaramaz. Pastoralistlerin kendilerini geliştirmelerine izin verecek, hızlandıracak, teşvik edecek yöntemler geliştiremezsek, iktisadî anlamda gelişmelerini sağlamak da mümkün olmayacaktır. Plânlamacılar, gelirler ve giderler; koltuklarında yayılıp sadece plân hazırlamanın çok ötesinde çaba da gösterseler, sonuçta hükümetlerin politikaları ve öncelikleri değişir, teşvik ve destekler verilir veya kaldırılabilir, ama bütün bu siyâsetlerin sonuçlarıyla baş başa kalanlar pastoralistlerin kendileridir. Çoğu zaman siyâsî önceliklere göre hazırlanan ve pastoralistlerin gerçek ihtiyaçlarının gözardı edildiği hatalı projelerin bedelini de onlar öderler. Ancak ve ancak pastoralistlerin bakış açılarını da hesaba kattığımızda ve karar alma mekânizmalarına iştirak etmelerini sağladığımızda onlardan başarılı bir modernleşme bekleyebiliriz.

Okuyucularımı bu kitaptaki coğrafi terminolojiye dair bazı tutarsızlıklar konusunda da uyarmak istiyorum. Kitabın ilk baskısında hâliyle Rus akademi geleneğine sadık kalarak, Batı geleneğinde Merkezi Asya olarak tabir edilen bölgeyi Orta Asya olarak adlandırdım. Eski Sovyet Orta Asyasında yakın dönemde kurulan yeni devletler ise -muhtemelen siyâsî bazı gerekçelerlebu bölgenin "Merkezi Asya" olarak adlandırılmasını tercih ettiler ve günümüzde bu terim Moskova'da bile kullanılmaktadır. Bu eğilime karşı çıkmak gibi bir niyetim de yok. Dolayısıyla kitabın giriş bölümünde "Merkezi Asya" olarak tabir edilen bölge kitapta "Orta Asya" olarak geçen bölgeyi ifade etmektedir. Bu karışıklık

için özür beyan ederim, ama bölgedeki siyâsî gelişmeler konusunda benim elimden gelebilecek bir şey olmadığını da ifade etmeliyim.

Cambridge University Press yetkililerine, kitabın telif haklarını bana verdikleri için ve University of Nebraska Press'in yetkililerine de bu ikinci baskıya önsöz bölümünde "Pastoral Nomads in the Past, Present and Future: A Comparative View" isimli makalemden (İlk olarak "The Struggle for the Land, Lincoln and Londan, University of Nebraska Press, 1990:81-99'da yayımlandı) alıntı yapmama izin verdikleri için teşekkür ederim.

Batıda yaşadığım yıllar boyunca çok sayıda meslektaşımla görüşmelerimde, onlarla pastoralistlerle ilgili antropolojik ve tarihî konuları tartışma fırsatım oldu. Özellikle Robert Mc C. Adams, Thomas Allsen, Victor Azarya, Ofer Bar-Yosef, Thomas Barfield, Clifford Bosworth, Michael Chamberlaine, Patricia Crone, John Davis, Shmuel Eisenstadt, Ugo Fabietti, Ernest Gellner, Yosef Ginat, Peter Golden, Stephan Hodginson, Tim Ingold, John Karras, Mark Kenoyer, Thomas Levy, Herbert Lewis, Rudi Lindner, Beatrice Manz, Emanuel Marx, Robin Mearns, Thomas Noonan, Steven Rosen, Yulay Şamiloğlu (Uli Schamiloglu), Haim Tadmor, Arthur Waldron, André Fink daha pekçok başka isimlerle ilişkilerim ve görüşmelerden büyük ölçüde faydalandım. Bütün hata ve eksiklerimin sorumluluğu bana aittir. Hâlâ eski Sovyetler Birliğinde yaşayan ve bana burada Batı'da bulamayacağım yayınları ulaştıran dostlarıma ve meslektaşlarıma da minnettarım. Lisansüstü öğrencim Jeff Kaufmann'ın da bu yeni önsözün hazırlanmasında bana çok değerli yardımları oldu.

Gerek Kudüs'teki İbrani Üniversitesi, gerekse Wisconsin Üniversitesinde derslerime devam eden öğrencilerime özellikle minnettarlıklarımı sunmak istiyorum. Merakları, ilgileri ve benim gibi eski kuşak antropologların düşüncelerine getirdikleri tenkidî bakış açıları benim için bir teşvik ve cesaret kaynağı olduğunu da burada belirtmeliyim.

Giriş

Göçebelik Olgusu: Mitler ve Problemler

Çeşitli dönemlerde pek çok şair, bozkırların, çöllerin veya tundranın büyüleyici güzellikleriyle, göçebe hayatının hazzı üzerine şiirler yazmışlardır (Bu şiirlerin güzelliği elbette şahsi beğeniler ve şairin kabiliyeti ile ilgilidir). Bu aslında şaşılacak bir şey de değildir, zira çoğu geleneksel toplum, etraflarını kuşatan tabiat ve onun güzellikleriyle içiçe yaşarlar. Burada ilginç olan, bu şiirleri yazan şairlerin önemli bir kısmının göçebeler değil, göçebe olmayanlar arasından çıkmış olmasıdır.

Yerleşiklerin göçebelere bakışı, her zaman biraz belirsiz olmuştur. Göçebeliğe övgü mitleri, muhtemelen "asil vahşilik" (noble savage)[26] mitinden çok daha eskilere dayanmaktadır. Nitekim bu konuda "Tarihin Babası" olarak bilinen Heredot'un M.Ö. 5. yy ortalarında yazmış olduğu eserinde, göçebe İskitleri idealize edilerek tasvir edildiğini görürüz. Ephorus'da da buna benzer hâtta daha da ileri derecede idealize edilmiş tasvirlere rastlanır ki, M.Ö. 4. yy'da Stoacılar ve Sinistler, medeniyetin çürümüşlüğü ile tabiî ve bozulmamış barbarlık arasındaki zıtlığı mukayese ederken, bu eserlere telmihte bulunurlar.

Göçebelik miti, Orta çağ döneminde de devam eder. İman-

26 Fransızca menşeli olan bu kavram, "bon sauvage", insanın kendi tabiatında asil olma durumunu ifade etmekte olup, 18. yy'da Rousseau, Dryden gibi düşünürler tarafından ortaya atılmıştır. Ç.N.

sızların[27] boyunduruğu altındaki Hıristiyanları kurtarmak için göreve çağrılan Rahip John'un "Doğu Krallığı" efsanesinin doğuşunda da muhtemelen bu göçebelik mitinin payı olduğu muhtemeldir. Bu efsaneye göre, Doğu'da imansızların sultasındaki topraklarda rahip John'un kurduğu hür ve güçlü bir Hıristiyan krallığı bulunmaktadır.

Modern zamanlarda bu her iki mit de (göçebelik ve vahşilik) yeniden canlandırılmış olmakla, anlaşılan o ki, bu göçebe/lik mitinin ömrü daha çok uzun olacak gibi görünmektedir. Bu konuda filozoflar seyyahları, seyyahlar ilim adamlarını etkilemişler, çeşitli kaynaklardan şairlere, yazarlara ve toplumun okuyan kesimine pek de doğru olmayan bilgilerin sunulmuş olması, bu akışta göçebelik hakkında yarım yamalak bilgilere aç olan ve bunların arayışında olan kitle tarafından beslenmiş ve göçebeliğin, yerleşik hayatla olan aykırılığı, şehirliler için büyük bir merak yaratmıştır. Gerçeklerin bu şekilde tahrif edilmesi de tabiatıyla bir nevi "hayâl âlemi" olarak nitelenebilecek algılara yol açmıştır. Göçebelik hakkında oluşmuş klişelerin başında, göçebelerin gerçek veya hayâli hürriyetleriyle, siyâsî bağımsızlıklarıdır. Dışarıdan bakanların nazarında, fakirliği ve diğer olumsuzluklar yanında göçebe hayatının çok büyük bir önceliği "hayat kalitesi" olup, bu ifadeyi ilk kullanan kişi de yüzyılın başında A. C. Pigou olmuştur.

Mitler, onlara ihtiyaç duyulduğu müddetçe yaşamaya devam ederken, klişeleşmiş düşünceler ve yargılar oldukça yavaş değişir. Hollywood filmlerinde idealize edilen kovboyluk, bir bakıma göçebelik mitinin doğrudan veya dolaylı olarak varisi sayılabilir. Bu yönüyle, her ikisine de bir ve aynı şey olarak bakmak mümkündür.

Mitin belli bir hedefi olmakla, ara tonları (renkleri) gizler. Aslında mitlerde anlatılan güzelliklerin dışında göçebeliğin, şeytanın ete kemiğe bürünmüş hâli olarak algılanmasına sebep olan karanlık yanları da vardır. Bu hususta Konfiçüyus inancına mensup Çinliler, göçebeliği, medeni bir hayat tarzı sürmeyi becerememeyen barbarlar olarak hor görürler. Hunların, şeytanî ruhların

27 Batı literatüründe imansızlar kavramı, başlangıçta Asyalı göçebe fatihler-Türkler-için kullanılırken, daha sonra İslam fetihlerinin başlamasıyla bütün Müslüman kavimler için kullanılmıştır. E. C.

ve cadıların soyundan geldiğine inanan Jordanes'in (Getica, 121) gerek öncesi, gerek sonrasında Batı'daki göçebe algılamasının çoğunlukla bu yönde olduğu çoğu kimsenin malûmudur. Kutsal kitaplarda sözü edilen peygamberler çağından beri göçebe algısı, genelde göçebelerin zalim ve vahşi oldukları, tanrının insanları cezalandırmak ver onları hizaya sokmak için gönderdiği yolladığı yönündedir. İlk dönem Hıristiyan yazarlarının eserlerinde bu fikir açıkça görülmekle, Atilla da bu sebeple "Tanrının Kırbacı" olarak adlandırılıp, Ortaçağda bu kanaat sık sık dile getirilerek, göçebeler çoğunlukla veba ve kolera gibi felâketlerle aynı adla anılmışlardır.

Göçebelerin artık bir nevi tabiî felâket olarak görülmediği daha sonraki dönemlerde ise göçebelik algısı her ne kadar daha olumlu olsa da, egzotik karakterini muhafaza etmiş olması, bu hâliyle bile göçebelik mitindeki olumsuz yanları ortadan kaldırabilmiş değildir. Gerek sömürgecilik dönemi, gerekse sonraki dönemlerde siyâsetçiler halk kitlelerini yönlendirmek için bunları kullanmaktan imtina etmemiş, kimi zaman tek yanlı, kimi zaman tamamen saptırılmış şekilde aktarılan göçebe hayatının gerçekleriyle yaratılan bu "hayâl âlemi" birbirinin içine girmiştir.

Artık bu mitleri bir kenara bırakmanın zamanı gelmiş bulunuyor. Göçebeliğin, uzmanlaşmaya dayalı pastoral ekonominin ulaştığı nihaî bir sonuç olduğu ve insanlık tarihiyle, tekamül açısından sadece iktisadî bir uyum örneğinden daha öte bir anlam taşıdığını anlamak gerekiyor. Bunun için, gerek göçebelerin kendi kendilerine, gerekse başka uyum ve tekamül biçimleri geliştirmiş olan yabancı toplulukların göçebeler hakkında yaptıkları bütün öznel ve duygusal değerlendirmelerden uzak durmalıyız.

Göçebelik olgusuna, meselâ Kuzey Buz denizi kıyılarındaki yerleşik deniz memeli avcıları veya Kuzey Amerikanın nehir deltalarındaki yerleşik balıkçılarla, hâtta tropik enlemlerde rastlanan ve bahçe tarımıyla uğraşan gezgin topluluklara daha değişik bir şey gözüyle bakabilir miyiz? Göçebelik söz konusu olduğunda, acaba iktisadî gelişmenin bir merhalesiyle karşı karşıya değil miyiz (besin toplayıcı değil, besin üreten ekonomi) veya belli bir ekonominin özel bir türü ile mi -her ne kadar son tahlilde bütün ekonomi çeşitleri özel bir tür sayılsa da- karşı karşıya bulu-

nuyoruz? Yoksa göçebelik aslında gayet bilindik, ama akademik tanımlaması tam olarak yapılmamış bir şey midir?

Bir olgunun, sadece nadir görülen, alışılagelmişin dışında ve kendine has bir şey olması gerekmez; pek tabiî olarak yaygın ve sonuçları itibariyla evrensel de olabilir. Tazmanyalılar veya Afrikadaki Bushmanların hayat tarzları, günümüz itibariyla nadir rastlanır şeyler olabilir, ama benim kanaatime göre göçebelik olgusu;

a) Özel bir durum olmaması, özellikle geçmişte Avustralya ve belli bir dereceye kadar Amerika dışındaki bütün dünyada var olmuş olması,

b) Muhtelif kültürler ve toplulukların birbirleriyle irtibatını sağlaması,

c) Sadece iktisadî yönden değil, sosyal ve tarihî açıdan da kendine mahsus özellikleri sebebiyle evrensel bir karaktere sahiptir.

Bu kitabın konuyla ilgili muhtevası ve vardığı sonuçlar tezat teşkil ediyormuş gibi görünebilir. Bu tezadı kısaca şöyle ifade edebiliriz; besin üretim ekonomisinin özel bir türüne dayanan toplumlarda teknoloji durağandır ve zaman içerisinde fazla değişmez. Bu tarz toplulukların, göçebe olmayan ve daha gelişmiş ve daha çeşitli teknolojiye sahip toplulukların evrimleriyle, sosyal ve siyâsî fonksiyonları üzerinde büyük etkisi olur. Pastoral uzmanlaşma, göçebe topluluğun ekonomik yönden tek yönlülüğünü, dolayısıyla ekonomik dışa bağımlılığı getirirken, topluluğun dışında bu özellikler, sosyal hareketlilik sağlayarak, siyâsî faaliyetin yükselmesine yol açar. Hepsinden önemlisi dış dünya, yerleşik topluluklar ve onların iktisadî sistemleri olmadan göçebelik var olamayacağı gibi, daha da ötesinde, göçebe topluluklar sadece yerleşikler var olduğu için değil, yerleşikler göçebelerin kendileriyle münasebetlerine izin verdiği için var olabilirler. Bu münasebet, iktisadî, içtimaî, siyâsî, kültürel, yani kısaca çok yönlü bir etkileşim olup, göçebeler bu sayede göçebe olarak kalabilirler.

Benim kanaatime göre göçebeliğin göçebelik olarak kalmasında en önemli olguyu, dış dünya ile, yâni değişik iktisadî ve sosyal sistemlerle kurmuş olduğu kopmaz ve zarurî bağlar teşkil etmektedir. Bu çalışma da zaten bu tezin kurgulanması üzerinedir.

Beşerî ilimlerde ve antropolojide basite indirgeme ve çoklu unsurların teker teker ele alınması araştırmacıların konu hakkında fikir üretme evrelerini kolaylaştırmakla beraber, gerçekte nadiren işe yarayan bir yöntem olup, tabiî ilimler için mümkün olan bu yaklaşım tarzı, beşerî ilimlere pek uygun düşmez. Bu konuda göçebelik tetkikleri de buna iyi bir örnek teşkil eder.

Göçebelik, hiçbir şekilde kapalı bir sistem değildir. Ekolojik ve sosyo-ekonomik determinist bakış açısında olduğu gibi, göçebe toplulukların işleyiş ve gelişimlerini sadece kendi ortamlarında içeriden bakarak tanımlamaya çalışmak asla başarılı bir sonuç vermez. Zaten, her ne kadar halen bazı uygulamalarını görsek de, determinizmin artık itibar edilen bir düşünce tarzı olmaması sebebiyle, bu tarz bir çalışmanın artık kabûl görmeyeceği de aşikardır.

Bir çok ilim adamının çalışmalarında göçebe toplulukların özel karakterlerini belirlemede ekoloji ve ekonomi yegane belirleyici unsur olmasa da, yine de en önemli unsur oldukları ortaya konmuştur, ama bu karakterin teşekkülünde çok çeşitli başka unsurlar da yer alır. İktisadî unsurların yanında, sosyo-ekonomik unsurlar ve hepsinden önemlisi, sadece topluluk içi değil, topluluk dışı unsurlar da göçebe karakterini şekillendirir.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda genel olarak, insanlığın tarihî gelişim modelleri genişletilerek bunun içine göçebelik de dahil edilmeye çalışılmış, ancak bu çabalar pek başarılı olmamıştır. Benim bu noktadaki maksadım, her hangi bir modelin bir başka modele göre üstünlüklerini ortaya koymak değildir. Zira, bu modeller genellikle yerleşik toplulukların -çoğunlukla belirli bölgelerdeki yerleşiklerin- evrimleri hakkındaki bilgiler üzerine kurulmuş ve göçebelik, kurgulanan bu modele kendi özellikleri göz önüne alınmadan oldukça mekânik bir şekilde dahil edilmiştir. Hâlbuki, göçebelerle dış dünya arasında bir bağın olması başka bir şey, göçebeliğin dış dünyaya göre tanımlanması ise çok daha başka bir şeydir. Göçebeliğin kendine has özelliklerinin küçümsenmesi, bu özelliklerin mübalâğa edilmesi kadar hatalı bir davranıştır. Bu sebeple "Göçebeler ve Dış Dünya"nın konu aldığı problemler basite indirgeme yoluyla ele alınamayacak kadar karmaşık ve çok yönlüdür. Herhangi bir göçebe topluluk için geçerli

olan bir fikir veya bakış biçiminin bir diğerine uygun olup olmadığı her defasında tekrar kontrol edilmesi ve bu esnada tarihî perspektifin muhafaza edilmesi gereklidir. Bu sebeple, günümüz göçebeleri için geçerli olan şeyler, antik dönem veya Orta çağ göçebeliğini açıklamakta yetersiz kalabilmektedir.

Herhangi bir araştırmacının, bütün göçebe topluluklar bir yana, sadece bir bölümüne ilişkin bile sadece günümüzü değil, tarihî akışı da gözönüne alan bir çalışma yapabilmesi pek mümkün görünmemektedir. Böylesi bir çaba, tabiî olarak muhtemelen bir kişinin tek başına dünya tarihini derlemeye girişmesi gibi olağanüstü bir şey olur.

Karşımızdaki bellibaşlı meselelerden biri, tipolojiler, modeller ve genellemelere gidilerek, gerçeğin basitleştirilip şematik hâle sokulmasıdır. Böyle bir çalışma tarzını seçen araştırmacılar, peşinen meslektaşlarının şüpheci tepkilerine maruz kalacaklarına kendilerini hazırlamalıdırlar. Tabiî olarak araştırmacının çalışmasında birçok yüzeysel nokta ve tartışmaya açık yerler bulunacağından, muhtemel tutarsızlıklar ve hatalar meslektaşları tarafından yeri geldikçe nazik bir şekilde karşısına çıkartılacaktır. Kısaca söylemek gerekirse, araştırmacı kendini övgülere değil, tenkitlere hazırlamalıdır. Bu satırların yazarı, göçebeler ve dış dünya arasındaki etkileşimler için belli bir kalıp olduğu için değil, artık böyle bir çalışma yapmanın gerekli olduğuna inandığı için, belirli bir göçebe grubu veya belli bir bölgedeki göçebeler üzerine yeni bir araştırma daha yapmaktansa, emeğini kapsamlı bir model oluşturabilmek için harcamayı tercih etmiştir. Artık tek tek ağaçları değil, ormanın tamamını görme zamanı gelmiştir.

Bu kitapta kullanılan coğrafi terminoloji bir çok kişiye garip gelebilir. İlerleyen bölümlerde daha rahat anlaşılabilecek sebeplerle yazar, Yakın Doğu (Irak, Arap yarım adası, "verimli hilal" ülkeleriyle, Sudan'a kadar Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika) ve Orta Doğu (Türkiye, İran, Afganistan) olarak bir ayrım yapmaktadır. Orta Doğu terimi, İkinci Dünya savaşı vesilesiyle yaygın kullanım kazanmış bir terim olup, ortaya çıkışını Fisher (1966:1-2) şu sözlerle anlatmaktadır: "1939'a kadar Güney Asya oldukça muğlak bir şekilde Yakın, Orta ve Uzak Doğu olarak üçe ayrılırdı. 1939 yılından sonra Batı Asya'nın bölgelerine ilişkin bu tanımla-

malar sadece akademik çevrelerin bir tartışması olmaktan çıkıp, İran'dan Trablus'a kadar uzanan askerî cephe Orta Doğu olarak adlandırılmaya başlandı". Bir antropolog ise, kendini bu tanımlamaya bağlı hissetmek durumunda değildir.

Rusya ve kısmen kıta Avrupasının akademik gelenekleri icabı bu kitapta da Orta Asya; İç (merkez) Asya'dan ayrı tutulacaktır. Anglo-Sakson akademi geleneğinde her iki bölge de Merkez Asya adıyla anılmaktadır. Tarihî olarak bu iki bölge birbirleriyle çok yakın bir ilişki içinde olmasına rağmen, bu bölgeleri gezen veya bu bölgenin coğrafyası hakkında araştırmalara girişen herkesin bileceği gibi, aslında aralarında çok ciddi farklılıklar vardır. Bu sebeple bu kitabın yazarı, Orta Asya olarak kuzeyde Aral gölü ve Kazakistan bozkırları, güneyde Kopet dağ havzası, batıda Hazar denizi ve doğuda Pamir dağlarıyla sınırlı olan bölgeyi kastetmektedir. İç (Merkez) Asya ise, Kaşgar bölgesi, Cungarya havzası, Moğolistan ve Tibet'i içine alır; güneyde Himalayalar, kuzeydoğuda İnshan ve Büyük Khingan dağlarına kadar uzanmaktadır.

Çalışmada Avrasya bozkırlarındaki çöl ve yarı çöllerdeki göçebelere, diğer bölge göçebelerine nazaran daha fazla yer verilmiştir. Bunda, yazarın geçmişte göçebeler ve göçebelik üzerine yaptığı araştırmalarının çoğunluğunu bu bölgede yapmış olmasının dışında özel bir sebebi yoktur. Konuyla ilgili literatürdeki araştırmalar ve kendisinin bizzat bulunduğu saha çalışmaları (Orta Asya, Kalmukya, Dağıstan bölgelerindeki etnoloji ve Güney Rusya bozkırları, Orta Asya ve Kuzey Kafkasya bölgelerindeki arkeoloji üzerine) sebebiyle, Avrasya göçebelerini ve göçebeliğini dünyanın diğer bölgelerindeki göçebeliklerden çok daha iyi tanımaktadır.

Bu kitabın bir bölümü pastoral göçebeliğin kökenlerine ayrılmıştır ki, bunun sebebi yazarın hâlihazırdaki hipotez ve teorilerden tatmin olmaması değil, göçebeler ve yerleşiklerin dünyasının karşılıklı ilişkileri üzerine yapılan bir çalışmanın bu etkileşimlerin tarihiyle başlamasının hem daha ilginç, hem daha uygun olduğunun düşünülmesidir. Yazar bu hususta, Boas'ın (1940:305) "Bir olguyu anlamak için sadece ne olduğunu bilmemiz yetmez, nasıl meydana geldiğinin de bilinmesi gerekir" yaklaşımı ile hemfikirdir. Dolayısıyla, bu çalışmada mümkün oldukça Antik Çağ ve

Orta Çağ göçebeliğine atıf yapılmasının sebeplerinden biri de budur. Günümüzde göçebeler, doğrudan veya dolaylı olarak yerleşik dünyanın iktisadî ve siyâsî sistemine dahil olmalarına rağmen, bu geçmişte olduğundan farklı yollarla ve daha farklı esaslar üzerinden olmuştur. Göçebeler ve dış dünya arasındaki tesir ve ilişkilerin karakteri, niteliksel değişimler geçirmiştir. Göçebe toplumlardaki değişimler o kadar hızlı gerçekleşmiştir ki, antropologlar çoğu zaman bunları kayda geçirecek fırsatı dahi bulamamışlardır. Bu sebeple, bu kitapta içinde bulunduğumuz yüzyıldan bahsedildiğinde şimdiki zaman kipi kullanılması sadece biçim yönündendir.

Modern çağlar, her yerde eşzamanlı olmayıp, göçebelerin yeryüzündeki konumlarını esastan değiştiren asıl dönem, Orta Çağın sonunda Osmanlı, Rus ve Çin imparatorlukları gibi büyük merkezi devletlerin ortaya çıkışları ile başlamış, sömürgecilik faaliyetleri bu dönemi güçlendirmiş ve daha da yaygınlaştırmıştır. Göçebeliğin günümüz dünyasında varolmaya devam edip etmeyeceği sorusunun cevabıysa şüphelidir. Göçebeliğin kendini dış dünyaya uydurmakta pek fazla şansı olmamakla, *"Kabil bir defa daha Habil'i öldürmektedir."* Ancak, bu defa çok daha asil gerekçelerle; sessiz, lâkin kesin adımlarla göçebelik ortadan kalkmaktadır. Günümüzde, istisnai bir durum olarak bazı bölgelerde göçebeliğin tekrar canlandığı görülmesine rağmen, bu tür canlanmalar mahallî/yerel karakterde olup, fazla uzun süreli de olmayacaktır. Sonuç olarak, göçebeler ve dış dünya arasındaki karşılıklı ilişki ve tesirlerin karakterinin son iki veya üç yüzyıldır geçirdiği değişimleri göz önüne almadan, günümüzde yapılan saha çalışmalarıyla geçmişe yönelik tahminlerde bulunmak birçok yönden risklidir.

Göçebeler hakkında Antik dönem ve Orta Çağdan kalma bilgiler, pek çok temel eksiklikleri barındırmaktadır. Bu bilgilerin kıtlığı ve yetersizliği yanında, konunun uzmanı antropologlar tarafından değil de, göçebeler ve onların hayat tarzlarıyla bir şekilde karşılaşmış olan -ve normal olarak meselâ Lattimore, Barth veya Dyson-Hudson gibi uzmanları hiç okumamış olan- kişiler tarafından derlenmiş olmaları konuyu daha da zorlaştırdığından, göçebelik incelenirken sadece şimdiki acıklı durumuyla yetinmeyip, tarihî açıdan bakmak isteyen biri de bu durumu dikkâte almak zorundadır.

Eğer burada göçebeliğin üretim esaslarını veya ekolojisini inceliyorsanız, durum biraz kolaylaşmaktadır; çünkü tarihî kaynaklarda en ayrıntılı olarak anlatılan konular bu konular olduğu gibi, bir diğer yandan göçebeliğin bu yönleri zaman içerisinde en az değişmiş olan taraflarını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla, bazı sınırlar içinde kalmak kaydıyla, bugünün veya yakın geçmişin olaylarına bakarak tahmin yürütmek veya sonuç çıkarmak, sadece mazur görülebilir değil, aynı zamanda gerekli de olabilir. Ancak, ilgilendiğiniz konu göçebeliğin sosyo-ekonomik yapılarıyla, yerleşik topluluklarla ilişki ve etkileşim biçimleri olduğunda, tarihî kaynaklara başvurmak elzem hâle gelmektedir. Neyse ki Antik Çağda yerleşik toplumların göçebelere olan ilgisi, sadece göçebeler üzerine mitler yaratmakla sınırlı kalmamıştır.

Keşifler, kendiliklerinden ortaya çıkmaz; toplumun ihtiyaçları onları gerektirdiğinde ortaya çıkarırlar. Göründüğü kadarıyla, göçebelerin keşfetmek gibi herhangi bir hevesleri olmamış, dış dünyaya olan ilgileri çoğunlukla ondan nasıl istifade edebilecekleri üzerine olmuştur. Dış dünya ise, göçebelerle ilk karşılaştıklarından itibaren göçebe hayatının muhtelif yönlerine ilgi duymuştur. Bu ilgi, ilk başlarda onlardan istifade etmeye yönelik ve duygusal, daha sonrasında ise kademeli olarak akademik bir ilgi hâline dönüşmüştür. Aslında -her ne kadar şimdiye kadar yapılmamış olsa da- bu konuda yapılacak teferruatlı bir araştırma başka bir çalışmanın konusu olabileceği gibi, aynı zamanda kesinlikle çok faydalı ve ilgi çekici bir kitabın da konusu olabilir. Ben bu eserde, tam ve teferruatlı olmaktan uzak olmakla birlikte, göçebelik araştırmalarının gelişiminin temel aşamalarını ortaya koymaya çalıştım.

Gerçek göçebeliğin ortaya çıkışından çok daha öncesinde kadim Batı Asya devletleri, gezgin pastoralistler ve yarı göçebelerle ilişki içindeydiler. Her ne kadar etnografik bilgiler ihtiva etmeseler de, bu toplulukların hayat tarzlarının yerleşikler için ne kadar alışılmadık bir şey olduğunu yazılanlardan anlamak mümkündür.

Milattan önceki son binyılın ilk yüzyıllarında Batı Asyanın çeşitli bölgelerinde, aslında başka bölgelerden buralara gelmiş olan gerçek göçebeler, gezgin (mobile) pastoralistlerle yarı göçebelerin yerini almaya başlamışlardı. Bu dönemler, o zamanlara kadar

hiç bilinmeyen yıkıcı bir gücün ortaya çıktığı dönemler olup, bu dönemlere ilişkin en iyi anlatımlar veya ilk malûmatlar muhtemelen kutsal kitap rivayetlerinde yer almaktadır (meselâ, Jeremiah; 5.15-17). Ahd-i Atik ve Asur-Babil kaynaklarında bu dönem göçebelerinin siyâsî tarihlerine dair bazı bilgilere rastlansa da, etnografik yönden bilgilere sahip değiliz.

Göçebelik araştırmalarının geçmişini inceleyecek olursak, bu araştırmaların ilk dönemini kadim devirler ve Orta Çağın bir bölümünü kapsar. Orta Çağda da Antik dönemin teamülleri devam etmiş ve göçebeler her ne kadar çoğunlukla istenmeyen, rahatsız edici topluluklar olarak görülseler de, bu dönemde dünya düzeninin daimî bir unsuru olarak görülmeye başlamışlardır. Yerleşik toplumların siyasî ve askerî idarecileri, göçebelerle en çok alâkası olan ve ilişkiye giren kişiler olmalarına rağmen, göçebeleri akademik yönden inceleme gereği duymamışlardır. Birkaç istisna dışında konu hakkında eser verenlerse, genelde göçebelerin bulundukları bölgelerde yaşamayan kişiler olup, yazdıkları çoğunlukla göçebelerin hayat tarzları ve gelenekleri hakkında birbirinin tekrarı tasvirlerden ibarettir. Bu tasvirlerin hepsinde göçebelerin tarımla uğraşmayıp, belirli bir göç güzergâhları olmadığı, hayvanlarına su ve ot bulmak için oradan oraya göç ettikleri anlatılır. Bu tasvirler, Yunan, Roma, Çin ve hâtta bazı Orta Çağ kaynaklarında bile sanki biri diğerinden kopya edilmişçesine, hemen hemen aynı kelimelerle tekrarlardan ibarettir (bkz. İskitler için Heredot IV.46; Nebatîler için Diodorus IX.94.2; Büyük Hunlar için Ssu-Ma Ch'ien, Shih Chi, 10.Bölüm; Araplar için Ammianus Marcellinus XIV.4.3.5 ve Batı Hunları için XXXI.2.10).

Bütün bunlara rağmen Antik çağ geleneği bize, içindeki herkesin birbirinin aynı -ama dış dünyadakilerden de çok farklı- olduğu özel bir göçebe dünyası fikri sunar. Sadece gözlemlere değil, ziyadesiyle spekülasyonlara dayanan bu bakış açısı, çok uzun bir süre etkisini sürdürür. Konuyla ilgili olarak Halifelik sarayı ilim adamları, Antik Çağ seleflerinin bu bakış açısını daha da yaygınlaştırırlar. 12. yy âlimlerinden Mervezî, Doğu Avrupa bozkırlarındaki göçebeler hakkında Hipokrat'tan (şimdilerde düzmece Hipokrat olarak bilinir) alıntılar yapar. Mervezi'ye göre Türkler, antik dönemlerin İskitler olup, aralarında önemli bir fark olma-

dığından bahisle; "Avrupadaki Türklerin hepsinin birbirine benzeyip, başka halklara benzemediklerini" kaydeder. Antik dönem Yunanlılarının gözünde İskit kelimesi özel bir etnik grubu, genelde de kuzeyli göçebeleri ifade ederken, Halifelik dönemi ilim adamları için Türk kelimesinin buna benzer bir anlam taşıyordu. Bu bakış tarzının arkasında yatan sebep, göçebe toplulukların iktisadî yapısıyla, bu yapının tabiî çevreyle olan bağımlılığında, konunun ekolojik unsurlarının göçebe tetkiklerinde göz önüne alınmasının kökleri, Antik çağlara kadar uzanıyor olmasıdır.

Göçebeliğin, insanlık tarihinin genel akışı içinde bir yerlere yerleştirilmesine dair ilk denemeler yine bu birinci aşamada ortaya çıkar. Bu teşebbüsler genelde, ya geçmişte kalan Altın çağın efsaneleştirilmesi veya bunun zıddı yönünde olsa da, Varro'nun üç bölümlü teorisi, bunlar arasında oldukça akademik sayılabilecek bir yaklaşım tarzı olarak görülebilir. Göçebelerin sosyal ve iktisadî yapıları üzerine tamamen pratik sebeplerle kafa yoran dönemin ileri görüşlü ve tecrübe sahibi siyâsetçileri, göçebeliğin güçlü ve zayıf yanlarının tam da bu özelliklerden ileri geldiği sonucuna varırlar. Göçebelik üzerine araştırmaların sosyo-politik eksende yapılmasının başlangıcı da- belki de tamamen pragmatik sebeplerle- bu dönemde gerçekleşecektir.

Göçebe/lik araştırmalarının ikinci aşaması ise, Orta Çağda başlar ve modern zamanların bir bölümünü kapsar. Bu dönemde bir önceki dönemin geleneği kısmen devam ettirilip, genişletilmiş olmakla beraber, aynı zamanda bir sonraki dönemin alt yapısını oluşturan bazı yenilikler ortaya çıkar.

Göçebe istilâlarını yaşamış veya bu istilâlara şahit olmuş kişilerin onlar hakkındaki duygu ve intibaları çoğu zaman Kimmerler veya Batı Asya'da İskitlerin çöküşünü anlatan Kutsal kitap metinlerinden pek de farklı olmamıştır. Ancak, meselâ Reşidüddin ve İbni Haldun gibi tesbit ve tanımlamalarında duygularının tesirinden uzakta kalmayı başarmış, göçebeleri siyâsî sistemin ayrılmaz bir parçası olarak gören kişiler de yok değildir. Bu kişiler, siyâsî hüviyetlerinin yanında, aynı zamanda birer ilim adamıydılar ve takdire şayan eserler ortaya koymuşlardı. Göçebelik ve özel bir tabiî çevre arasındaki ilişkinin varlığı ilk olarak onların eserlerinde ciddi bir şekilde ele alınarak, göçebe toplumların sosyal teşkilâtlanmaları

hakkında çok önemli bilgiler sunar. Bu konuda Reşidüddin, göçebe topluluklarda akrabalık ve soy ağacının ne derece önemli olduğuna dikkât çeken ilk araştırmacılardandır. Hepsinden önemlisi, göçebeliğin medenileşmenin bir yan ürünü, zıddı veya tarihî aşamanın saptığı bir kör nokta değil, tarihin ayrılmaz bir parçası olduğunu eserlerinde ilk olarak dile getirenler (onlar kadar bilinmeseler de, bazı selef ve halefleri dışında) bu iki ilim adamı olmuştur. Keza, İbni Haldun'un kurgulamış olduğu "medeniyet döngüsü" kavramının ayrılmaz bir parçasını da göçebeler oluşturur.

Göçebelik araştırmalarının üçüncü aşaması, modern tarih ve antropoloji ilimlerinin gelişimi ile başlar. Bu dönemlerde Batı Avrupa'da göçebe akınlarının yarattığı korkular artık çok gerilerde kaldığından, göçebelik üzerine araştırmalar Doğudakilere nazaran çok daha az derecede tatbiki tecrübelere dayanmaktadır. Batıda, göçebe ve pastoralistlerin tarihteki ve evrimleşmedeki yerlerini tanımlama konusunda çalışmalar başlar.

18. ve 19. yy'larda "üç bölümlü teori" oldukça rağbet görmesine rağmen, bu teori İbni Haldun'dan beri bir çok ilim adamının zihnini meşgul eden bazı soruları cevaplamaya yeterli gelmiyordu. Birçok araştırmacı sadece göçebeliği tanımlamakla yetinmeyip, göçebeliğin insanlığın gelişim çizgisinde, devlet kurumu ve medeniyet köklerindeki rollerini de ortaya koymaya çalışıyorlardı ki, aynı dönemde Montesquieu ve benzeri bazı düşünürler göçebe toplumunun eşitlikçiliğini üzerine veya Ferguson ve Adam Smith gibi isimler, pastoralizmin gelişmesinin sosyal farklılaşmaya yol açışı üzerinde fikir üretmekteydiler. Bu yoldan olmak üzere Kant, devletin kökenini göçebeler ve yerleşik tarıncıların arasındaki çatışmada görürken; Hegel, göçebeliği devletlerin ortaya çıkışından önceki aşama olan ikinci prehistorik devre bağlıyordu. Bu şekilde 19. yy'ın başlarına doğru göçebelik üzerine yapılan teorik tartışmalar durağan bir noktaya geldiğinde, göçebeler ve pastoralistler (bu ikisi arasındaki ayrım o dönem henüz yapılmamıştı) o dönemde etnografik bir olgu olarak görülmeyip, insanlığın genel gelişim çizgisindeki unsurlardan biri olarak düşünülüyorlardı. Göçebeleri tanımlamaya çalışanlar kimseler, yerleşikler olmaktan öte, yerleşik toplumun şehirli ve medeni üyeleri idiler. Araştırmacıların ilgi alanına göçebeler, araştırmacıların

ellerindeki tarihî gelişim şemalarına oturtulabildikleri ölçüde giriyorlardı ki, bu şemalar da şehirliler tarafından hazırlanmış, medeniyetin ilerlemesiyle, tarım ve şehirleşmenin gelişimini esas alan tarihî gelişim şemaları idi.

18. yy'dan itibaren, özellikle 19. yy'da göçebelik araştırmalarında yukarıda özetlediğimiz bakış açısıyla görece zayıf bir bağ olan yeni bir bakış açısı ortaya çıkacaktı. Filozoflar ve tarihçiler kendileri sahaya çıkmayıp, oturdukları yerden göçebelik üzerine fikir yürütmeye devam ederken, saha araştırmacıları Afrika, Orta ve Yakın Doğu, Avrasya bozkırları ve İç Asya'da çalışmalara girişmişlerdi. Bu araştırmacılar meslekten antropologlar olmayıp, genellikle pratik bazı sebeplerden dolayı oralarda bulunmaktaydılar ama çeşitli göçebe topluluklar hakkında ilk spesifik bilgiler de bu kişiler tarafından derlenmişti. Onların sağladıkları bu bilgiler, çoğu zaman yeterli detaylardan veya içerikten mahrum olmasına rağmen, antropologların üzerinde çalışabilecekleri bol miktarda birinci dereceden malzeme sağlamış oldu.

Göçebe araştırmalarının dördüncü aşaması ise 20. yy'ın ilk yarısında başlayacaktır. Bu dönemin özelliği, göçebelik araştırmaları bir taraftan antropolojik bir karakter kazanırken, diğer taraftan antropoloji teorilerinin gelişimiyle bunun göçebe topluluklara uyarlanması arasında ciddi bir boşluğun oluşmasıdır. Üstelik bu boşluk, saha çalışmalarının artık meslekten kimseler tarafından yapılmaya başlandığı bu dönemde oluşmuş olmasıdır. Bu hususta, N. Dyson-Hudson (1972) kaleme aldığı eserinde buna dikkât çekerek, izahatta bulunacaktır.

"Kulturkreislehre" gibi genel teorilerde göçebelere dair çok fazla malzeme bulunmasına rağmen, bu malzemeler genelde daha önceden kurgulanmış olan teorilerin desteklenmesi için örnek olarak kullanılır. Buna ilâve olarak, geçen yüzyılın sonlarıyla, bu yüzyılın başlarının önde gelen araştırmacılardan Ratzel, Gumplowicz, Oppenheimer ve Thurnwald gibi tanınmış araştırmacı ve ilim adamlarının göçebelere yönelik gösterdikleri ilginin sebebi, göçebeleri o dönemlerde geliştirdikleri "fetih teorisi"nin bir unsuru olarak görmeleridir. Bu teori ile onlar da göçebe araştırmalarının eski seyrini devam ettirirler.

Hemen hemen aynı dönemde, yeni teoriler ve teorik yakla-

şımlar da ortaya çıkar. Bunlar bölgeyle ilgli, sosyo-kültürel ve çevre ile uyum, işlevsel-yapısal, kültürlerarası, psikolojik, yeni-evrimci ve ekolojik yaklaşımlar olarak isimlendirilecektir. Bu dönemde pek çok teorik yaklaşım geliştirilmiş olmasına rağmen, bu yaklaşımların ampirik bilgileri fazla kullanmamaları sebebiyle göçebe araştırmalarına fazla bir etkileri olmayacaktır.

Göçebelik üzerine yapılan antropoloji ve tarih tetkikleri arasında oluşan boşluk zaman içerisinde kapanmamasına rağmen, gittikçe daha çok telaffuz edilmeye başlar. Ancak, çeşitli fikir akımlarına mensup ilim adamlarının insanlık tarihi ve evrimi üzerine ortaya koydukları modellerde göçebelere hiçbir zaman özel bir yer verilmemiş olup, bunun tek istisnası Toynbee'nin çalışmalarıdır. Aynı dönemde antropologlar güncel araştırmalara odaklanmayı tercih ederek, tarihî malzemelere çok nadir başvururlar. Lattimore'un 1940 yılında yayılanan konuyla ilgili göz kamaştırıcı çalışması, bu anlayışın bir istisnasını teşkil edecektir.

Sovyetler Birliğinde antropolojik araştırmaların temeli 1930 ve 1940'lı yıllarda atılan Marxist ilim anlayışı çerçevesinde başlar. Bu dönemin karakteristik hususiyeti, somut araştırmalardan ziyade hesaplamaların, saha çalışmalarından ziyade teorik çalışmaların ağırlık kazanmasıdır. Sovyet ilim disiplininde araştırmaların hedefi, göçebe toplulukların gelişimlerinin yerleşik toplumların gelişmelerinden daha farklı bir yanının olmayıp, her ikisinin de tarihî materyalizmin ön gördüğü sosyo-ekonomik aşamalardan biri olduğunu ispatlama çabasıdır. Pek de şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu dönemde göçebe toplumlarda da kölelik kurumuyla, feodal aşamaların keşfedilmiş olmasıdır. Bu dönemin Sovyet araştırmacılarının tamamının Marksist yaklaşımın etkisi altında olmaları ve akademik geleneğin Batıdakinden farklı olmasına rağmen, araştırmacıların ortaya koydukları tarihî, arkeolojik ve antropolojik verilerle, teoriler arasında herhangi bir tutarsızlığın görülmemesidir.[28]

28 Bu gayet tabiîdir, zira hem Batı'nın Avrupa merkezci tarih anlayışı, hem de Sovyet Marksizminin kökleri Batı pozitivizminin ürünüdür. Dahası, Marks ve Engels'in Kapitalizmin kökeni ve oluşum evrelerinin açıklanmasına yönelik olarak giriştikleri antropolik verilerde ilk başvuru kaynakları, Kitabı mukaddes rivayetleriyle, özellikle Lumarc ve Darwin'in epeyce revaçta olduğu (19.yy) tabiî seleksiyonlu evrim teorisiyle, daha sonra Amerikalı evrimci

Göçebe araştırmalarının beşinci aşaması, batıda ve Sovyetler Birliğinde hemen hemen aynı dönemlerde (1950'li yılların ortalarında) başlar ve günümüze kadar devam eder. 1970'li yılların ortalarında yeni bir aşamaya girilmiş olduğu muhtemelse de, şu anda bunu söylemek için vaktin henüz erken olduğunu, bunu ancak ilerleyen zaman içerisinde görmek mümkün olacaktır.

Beşinci dönemin özelliği, göçebeler hakkında saha araştırmalarının çok daha yaygınlaşması, göçebeler ve göçebelik üzerine çalışan araştırmacı sayısının bir hayli artmış olmasıdır. Göçebeler hakkında derlenen bunca malzeme, çağdaş antropolojinin çoğu alanının tekrar gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Sovyetler Birliği siyâsî hayatında Stalin sonrası dönemde meydana gelen değişimler, Sovyet akademi dünyasını da etkilemiş, Sovyet antropoloji iliminde, göçebe topluluklarla yerleşik topluluklar arasındaki farklılıklara, göçebe toplulukların sosyo-politik yapıları ve bu yapıların nasıl işledikleri ve geliştiklerine dair artık çok daha büyük bir ilgi duyulmaya başlanmıştır. Bu konudaki tartışmalar 1950'li yıllarda başlamış ve günümüze kadar devam etmektedir. Kaldı ki, son dönemlerde gelişen ekolojik yaklaşımla, konu daha da bir önem kazanmaya başlamıştır.

Bu aşamanın özelliklerinden bahsederken, belirli teorik yaklaşım ve paradigmaları temel alan araştırmacıların isimlerini anmayışım, bilinçli olarak yaptığım bir tercih olup, hâlen hayatta olan ve faal bir şekilde çalışıp üreten bir meslektaşın adını, öznel bazı değerlendirmelerde bulunmadan anmanın güçlüğündendir. Onların teorik yaklaşımlarının kendileri veya gelecek nesil araştırmacılar tarafından dile getirilmesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyim.

Burada giriş bölümünde, yakın dönemlerde göçebeler üzerine yapılan herhangi bir çalışmanın fazlalıkları ve eksiklerini tartışmamayı özellikle tercih ettim. Bu tercih sebebim, herhangi bir meslektaşımı tenkit etmekten çekiniyor olmam değil, nitekim kitabın ilerleyen bölümlerinde bazı çalışmalar hakkında birtakım tenkide dayalı değerlendirmeler yapmam gerektiğindendir. Ama bura-

antropolog Morgan'a yapılan atıflar bu konuda oldukça önemlidir. Bknz, Muoris Bloch, Marksist Antropoloji E.C. Sovyet ilim adamları tarafından işin ikinci ve daha önemli yanı, Sovyet sisteminin göçebe bozkır dünyasında hâkim kılmak için, siyasi olarak antropolojik verilerden yola çıkarak, bozkır toplumunu, yerleşik toplumla eklemleme çabasını içeriyor olmasıydı.

da asıl belirtmek istediğim husus, eski veya yeni olsun, göçebelik üzerine okumuş olduğum bütün çalışmaların değerli ve faydalı olduklarına inanıyor oluşum ve göçebelik olgusunu incelerken benimsenebilecek her yaklaşımın kendine göre birtakım öncelikleri olduğudur. Bu yaklaşımların önceliklerini kabûl ediyor olmak, onları benimsemek anlamına gelmeyip, ihtiyacımız olan şeyin önyargılardan bağımsız bir şekilde olaylara yaklaşılabilmesidir.

Özellikle belirtmek istediğim bir başka husus da, bu konularda artık bol miktarda malzeme birikmiş olduğu, teorik araştırmaların çok ciddi ilerlemeler kaydettiği ve göçebeliğin artık bütün karmaşıklığına rağmen bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi gerektiğidir. Göçebelik, hem bütün iç, hem de dış sistemleri, yapıları, işlevleri ve ilişkileriyle incelenmeli, evrimin belli yerlere has, izole bir aşaması olarak değil, insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak kabûl edilmesidir.

Son olarak, senkronize çalışmaların göçebelik antropolojisinde hâlen sahip olduğu ağırlığın diakronik araştırmalar lehine değişmesi gerektiğine inandığımı belirtmek istiyorum. Bu konuda Evans-Prichard'ın "Yakın zamanda antropoloji, ya tarih hâline gelmek veya bir hiç olmak arasında seçim yapmak zorunda kalacaktır" biçiminde oldukça keskin sayılabilecek hükmünü tekrarlamakla yetineceğim. Tarihî kaynaklarla çalışmak elbette ki, -çoğu diğer kaynaklarla olduğu gibi- belirli bazı zorluklar getirir; bu kaynaklar çoğu zaman tam veya anlaşılabilir değillerdir, ama bu kaynaklarda aynı zamanda oldukça elzem ve faydalı bilgiler de bulunabilir. Bir paleontologun küçük bir kemik parçasına veya bir arkeoloğun kırık bir tencere kulpuna burun kıvırma şansı olmamakla, buldukları ile yetinmek zorundadırlar. Paleo-antropolog olabilmek için bir antropoloğun öncelikle elindeki tarihî malzemeye razı olması ve bunu en iyi şekilde değerlendirmeyi öğrenmesi gerekir. Yazılı kaynaklar söz konusu olduğunda, antropolojik tenkit tarihî tenkide göre daha emekleme aşamasındadır ve ben antropolojik tenkidin geniş imkânlar ve bakış açıları barındırdığına inanıyorum.

Eski dönem gezginleriyle, göçebe toplumları gözlemleme imkânı bulmuş kimselerin tuttukları notların küçümsenmesinin makûl bir gerekçesi yoktur. Volney veya Burckhardt'ın, Marx

veya Bonte'yi okumamış olmaları üzücü bir şey olabilir, ama bu onların yazdıklarını bir antropolog için değersiz bir hale getirmez. Bu iki araştırmacının eserlerini yayınladıkları dönemden itibaren göçebe toplumlarda gerçekleşen değişimleri göz önüne aldığımızda, antropologların önünde iki tercih bulunmaktadır. Bunların birincisi, kendilerini bu toplulukların şimdiki hâllerini incelemekle sınırlamak, ikincisi de bu kişilerden kalan bu bilgileri yetersiz diye bir kenara atmak yerine, çağdaş ilmî bilgi ve metotları kullanarak bu bilgileri inceleyip değerlendirmek.

Bu konuda tarih ve antropolojinin birleşmesi veya en azından karşılıklı bir ilişki içinde olmaları mükemmelen uygulanabilecek bir yaklaşım olarak, gelecekte çok daha verimli sonuçlar doğurabilir. Geçmişte bunun örnekleri de vardır. Konuyu daha fazla dağıtmamak için kısaca eski nesil İngiliz ilim adamlarından Andrew Lang, Jane Harrison, Gilbert Murray, H. M. Chadwick ve yeni nesilden M. I. Finley'in adını vermek yeterli olacaktır. Şimdiye kadar bu ilişkiden tarih ilminin antropolojiye nazaran daha fazla istifade etmiş olmasının tek sebebi, tarihçilerin antropolojik malzeme ve metotlara başvurmaya, antropologların tarihî malzemeye başvurmaya başlamalarından çok daha erken başlamış olmalarıdır. Finley'in (1975, 108) şu sözü çok yerindedir: "Malinovski'den beri antropologlar, seleflerinin tarihî varsayımlarına ve tek yönlü evrimciliklerine fazlasıyla tepkili davrandılar ve anlaşılmaz bir şekilde, sadece onların hatalı metotlarını değil, araştırma konularını bile reddettiler". Bu cümlelere tek ekleyebileceğim şeyse şudur: "Antropolojide tarihî yaklaşımın sıklıkla Marksizm veya tek yönlü evrimcilikle özdeşleştirilmesinin makûl bir gerekçesi yoktur. Tarihsel yaklaşım, antropolojinin çeşitli ekolleri ve yaklaşımları ile bağdaştırılabilir"

Göçebelik olgusu, hem geçmiş çalışmalar, hem de çağdaş akademik kavramlar göz önüne alınarak yeniden bir bütün olarak ele alınmalıdır. En ideal yaklaşım, ormanın tamamına bakarken, tek bir ağacı bile gözden kaçırmamaktır. Bu iş, tek bir araştırmacı için imkânsızdır, fakat bu satırların yazarı bu hayalinde tek başına olmadığını biliyor olmaktan dolayı da çok mutludur. Bu yönde çalışmalar artık yapılmaya başlandı ve gelecekte de yapılmaya devam edecektir. Ve en sonunda, de nihilo nihil...

I. Bölüm

Besin Üretim Ekonomisinin Farklı Bir Şekli Olarak Göçebelik

Göçebelik Nedir?

Terminoloji üzerinde tartışmak yerine, mutabakat sağlanması gereken bir şey olmakla beraber, ne yazık ki bu kural pratikte pek uygulanmadığından, göçebelik konusu da bunun istisnası değildir. "Göçebe" kavramı, çeşitli ilim adamları için değişik anlamlar ifade etmesine rağmen, uzun bir süredir artık iki ana eğilimi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir grup ilim adamı göçebeleri, kendilerine has iktisadî yapılardan bağımsız şekilde ele alıp, gezgin bir hayat tarzı olarak tanımlarlarken, diğer bir grup ise göçebeleri tarımla uğraşmayan veya uğraşsalar bile sınırlı bir şekilde ve ikinci dereceden bir iktisadî bir faaliyet olarak yapan gezgin pastoralistler olarak tanımlamaktadırlar.

Göçebeliğe dair oldukça yaygın olan birinci tanım, son dönemlerde tedrici olarak daha az kullanılır olmasına rağmen, yine de çeşitli kaynaklarda hâlen rastlanmaktadır (meselâ, Planhol (1966, 277). Avustralya Aborijinlerini göçebe olarak, Lee ve De Vore (1968, 11-12) bütün avcı ve toplayıcı toplulukları genel olarak göçebe olarak nitelendirirken, Averkieva (1970, 3 vd.) bu terimi dağlı bizon avcıları için kullanır. Aynısı Murdock ve Wilson (1972, 256-7) ve Simonsen'de de (1972, 190) görülebilir.

Bana göre gezici avcı ve toplayıcılarla, gezgin pastoralistlerin aynı başlık altında toplanabilecek kadar müşterek yanları yoktur. Avcı ve toplayıcıların iktisadî hayatları besin toplamaya, pastora-

listlerinse besin üretmeye dayanmakta, dolayısıyla her iki grubun gezgin olmak için sebepleri ve gezginliklerinin karakterleri farklılık arzetmektedir. Kroeber (1947) "pastoral göçebe" ve "ilkel göçebe" ayrımını yaptığında muhtemelen bunları göz önüne almış olmalıydı. Göçebe kelimesi, başka gezgin grupları; meselâ çingeneleri veya Güneydoğu Asyadaki bazı denizci göçebelerle, gezgin bahçe tarımcılarını veya çağdaş sanayi toplumlarında birtakım gezgin işçileri ifade etmek için pek de uygun düşmemektedir.

Sonuç olarak, yerleşik bir hayat sürmeyen avcı ve toplayıcıların "gezici" (wandering) (yarı gezgin veya yarı yerleşik olarak da adlandırıldıkları olur), ilkel gezgin (mobile extensive) pastoralistlerin ise "göçebe" kelimesi ile tanımlanması en doğrusu olacağı kanaatindeyim. Son dönemlerde birçok ilim adamı tarafından bu bakış açısı benimsenmiştir (Forde (1963, 33-4), von Wissmann ve von Kussmaul (1959, 874), Krader (1966, 408-9), Spooner (1973, 3), Khazanov (1975, 5-6), Andrianov (1978, 120) gibi). Bu şekilde, kelimenin antik Yunanlıların νομάς, νομάδες, νομάδεςιχός kelimeleri ile ifade ettikleri orijinal anlamına da geri dönülmüş olunmaktadır ki, kısaca her şey aslına rücû etmektedir.

Ancak, bütün gezgin pastoralistler göçebe olarak değerlendirildiği takdirde, kavrama yine çok genel ve kesinlikten uzak bir anlam verilmiş olunur ki, gezgin pastoralizmin de çok değişik türleri vardır. Pastoral göçebeliği, besin üretim ekonomisinin özel bir çeşidi olarak tanımladığımızda, bu tanımlama onun diğer iktisadî faaliyet çeşitlerinden farklılaşmış olan iktisadî özelliklerini temel almaktadır.

Benim bakış açıma göre, pastoral göçebeliğin iktisadî esaslarını belirleyen karakteristik özellikler şunlardır:

1- İktisadî faaliyetin ağırlıklı alanının pastoralizm olması,

2- İlkel karakteri (Hayvanların bakımının yıl boyunca açık mera sisteminde yapılması ve ahır sisteminin kullanılmaması),

3- Pastoral iktisadî yapının gerekliliklerine uygun olarak, belirli bir otlak bölgesi içerisinde veya belirli otlak bölgeleri arasında dönemsel olarak yer değiştirmelerin gerçekleşmesi,[29]

29 Düzenli olarak yapılan göçler (meselâ, Avrasya bozkırlarındaki göçebelerin mevsimlere göre meralara göçü) ile düzensiz-rastgele yapılan göçler (meselâ, Sahra çölündeki göçebelerin göçleri) arasında bir ayrım yapılması

4- Topluluğun tamamının veya büyük çoğunluğunun hayvanlarla beraber göç etmesi (Hayvanların çobanlar tarafından güdülerek yeni otlaklara götürüldüğü ve topluluğun küçük bir bölümünün hayvanlarla beraber göç ettiği topluluklar bu sınıfa girmezler),

5- Üretimin hedefinin topluluğun geçimini sağlamak olması. (Günümüz kapitalist sistemindeki et ve süt hayvancılığında olduğu gibi, pazar için üretim söz konusu değildir).

Elbette beşinci özelliğe günümüz şartlarında artık ya hiç rastlanmamakta veya kısmen rastlanmaktadır. Zira, göçebe topluluklar dünya pazar sisteminin içine gittikçe daha çok girmektedirler. Pastoral göçebelik, iktisadî anlamda kendine yeterli bir sistem oluşturmamış olmasına rağmen, pazar için değil, geçim amaçlı üretim, pastoral göçebeliğin geçmişteki özelliklerinden biri olup, her ne kadar o dönemlerde üretimin önemli bir bölümü pazarda mübadele maksatlı yapılıyorsa da, belli bir kâr hedefinin olduğu bir üretim biçimi değildir.

Göçebeliğin temel iktisadî özellikleri bunlar olmakla beraber, bu özellikler bir taraftan göçebeliğin bir besin üretim ekonomisi olarak kendine has yanlarıyla, diğer iktisadî faaliyetlerden ayrılan farklı yanları ve tâbi olduğu sınırlamaları ortaya koyarken, diğer taraftan da bize aynı ve alt kategorilerdeki iktisadî faaliyetleri tek başlık altında toplayıp, belli bir sistem içerisinde ele alma imkânı verirler. Göçebeliğin temel iktisadî, sosyal, siyâsî, kültürel parametreleri ve hâtta dış dünya ile olan etkileşimleri de son tahlilde az veya çok bu karakteristik özelliklerle ilişkilidir.

İktisadî bakış açısından tanımlanacak olursa, pastoral göçebelik, yaygın ve ağırlıklı bir iktisadî faaliyetin gezgin hayvancılık türü olduğu ve topluluk üyelerinin çoğunluğunun hayvanlarıyla beraber göç ettiği kendine has bir besin üretim ekonomi tipidir. Pek tabiî olarak bu tanıma, pastoral göçebeliğin, teknolojik gelişmenin belli bir aşamayla da ilişkili olduğu ilâve edilebilir. Bu aşama iki temel devrim, Neolitik devrim ile Sanayi devrimi arasındaki döneme karşılık gelmektedir. Burada teklif edilen bu tanımlamaya göre pastoral göçebelik, besin üretim ekonomilerinin

gereklidir. Ama son tahlilde, pastoral göçebelikte düzenli veya düzensiz olarak yapılan göçler kaçınılmazdır.

özel bir çeşidi olarak, hem besin toplayıcı ekonomilerden (meselâ, çeşitli balıkçılık, avcılık veya toplayıcılık ekonomilerinden) hem de besin üretim ekonomilerinden (meselâ, gezici bahçe tarımcılığı veya sabanlı yerleşik tarım vb.) farklılık göstermektedir. Ancak, burada şunu da eklemek gerekir ki; pastoral göçebelik iktisadî manâda diğer besin üretim ekonomilerinden tecrit edilmiş bir şey değil, hâtta pastoralizmin zaman içerisinde ortadan kaybolmaya yüz tutan özel konumu sebebiyle, diğer iktisadî yapılara çeşitli geçiş şekilleriyle birbirine bağlıdır. Bu geçiş şekilleri arasında kesin sınır çizgileri mevcut olmayıp (meselâ Kroeber, 1947:323-4), Markov, 1976:209), Marx, 1977:344-5), bu yol açmaktadır. Çok yaygın bir kullanıma sahip olmalarına rağmen, pastoral ve pastoralist kelimeleri kendi başlarına fazla geneldir ve kesinlikten uzaktırlar.

Pastoralizmin Temel Türleri

Pastoralizmin çeşitli türleri hakkında genel olarak kabûl görmüş kesin bir sınıflandırma hâlen olmadığı gibi, bazı antropologlar bunun yapılmasına ihtiyaç olup olmadığını dahi sorgulamaktadırlar (meselâ N. Dyson-Hudson, 1972:8, R. Dyson-Hudson, 1972:31,47), benzer şekilde Leach (1961, 3) tipoloji ve sınıflandırma çalışmalarını "antropolojik kelebek koleksiyonculuğu" olarak nitelendirmektedirler. (krş. Barth, 1962:22). Bu bakış açılarını desteklemek için de çoğunlukla, herhangi bir göçebe topluluğun iktisadî yapı içinde bile kişi veya grup olarak bazı farklılaşmaların varlığını ileri sürmektedirler. Ancak bu tip itirazlar, her ne kadar gerçek saha gözlemlerine dayanmasına rağmen, yeterince ikna edici değildir. Pastoralizmin temel türlerinin sınıflandırılması, tetkik edilen topluluğun iktisadî yapısını kendi bütünlüğü içinde ele alarak, normalde bu ekonomideki belirleyici kurallar ve eğilimlere odaklanır. Meselâ, pastoral yarı göçebe topluluklarla, karma ekonomilerde, hâtta bazı tarım topluluklarında bile hiçbir şekilde tarımla uğraşmayan ve bütün çabasını sadece hayvancılığa ayıran aile veya gruplara rastlanabilir. Ama buna dayanarak, bu toplumları pastoral göçebe olarak nitelemek de hatalı olur. Bu topluluklarda görülen şey, aynı topluluk içerisindeki bir meslekte uzmanlaşma ve iş bölümü olurken, gerçek pastoral göçebe topluluklarda, iş bölümünün değişik topluluklar arasında olduğu varsayılır.

20. yy'ın başından itibaren özellikle Fransız coğrafyacılar pastoral iktisadı sınıflandırmak için çok ciddi çalışmalara girişmişlerdir (meselâ Bernard ve Lacroix, 1906, non vidi, Despois, 1949: 217-325, Sorre, 1950:642-53, Veyret, 1951, Capot-Rey, 1953:251-2). Nitekim Clarke (1959, 95) bunu, "Sınıflandırma bizim coğrafya öğretimimizin temelidir" diye açıklar. Ancak bu coğrafyacıların yaptıkları sınıflandırmalar, çoğunlukla bölgesel karakterde olup, buna ilâve olarak sınıflandırmaları yapan kişilerin kendi asıl uzmanlık alanlarının kural ve önceliklerini yansıtırlar. Bu sebeple de bir antropolog açısından tam olarak kabûl edilebilir değildirler.

Sırf sınıflandırma yapmak için sınıflandırma yapmak da elbette anlamsız bir şeydir. Kaldı ki, bütün özel formları ve mahallî veya dönemsel yapıları kapsayacak bir antropolojik sınıflandırma yapmak elbette mümkün değildir ve bu sebeple sınıflandırmalar, çok kategorik veya katı kurallı olmamalıdır. Zaten, sınıflandırma, kendi başına bir hedef olmayıp, incelenmekte olan olgunun doğuşu ve özünün daha iyi anlaşılabilmesine hizmet ettiği müddetçe faydalıdır. Elbette sınıflandırmalar ve tipolojiler olmadığı müddetçe genellemeler yapmak imkânsızdır ve genellemeler olmadan da antropolojik teoriler ve göçebe teorileri kurmak da mümkün değildir.

Çeşitli ilim adamları pastoral iktisadın sınıflandırılması için hem bölgesel, hem de küresel seviyede çeşitli ölçüler belirlemişlerdir. Bunlar arasında coğrafî dağılım, sürülerin tertibi, göçülen mesafeler, göç yönü, göç sıklığı, barınma çeşitleri, yerleşiklik derecesi, yerleşikliğin karakteristik özellikleri, tarımın iktisadî sistem içerisindeki yeri vb. vardır. (Daha önce bahsi geçmiş eserlere ilâve olarak Arbos, 1923:559-61, Patai, 1951:401-14, Bacon, 1954-55, Barth, 1962:342-3, Nomadic Pastoralism as a Method of Land Use, 1962:358, Jacobs, 1965:145-9, Whyte, 1966, Poucha, 1968:121-2, Rathjens, 1969:20-8, Johnson, 1969, Rudenko, 1969: 15-26, Murdoch ve Wilson, 1972:256-7, Baxter, 1975:207, Khazanov, 1975:5-8, Khazanov, 1978b, Simakov, 1978, Andrianov, 1978:123 gibi). Bütün bunların historiyografik araştırması bile muhtemelen bu kitabın en azından büyük bir bölümünü oluşturabilir. Bu sınıflandırmaların çoğunluğu, doğru veya yanlış olarak değerlendiremeyeceğimiz sınıflandırmaları içerir. Ancak

burada sormamız gereken soru, yaptığımız araştırmanın özel hedeflerine ne kadar faydalı olduğudur. Yapılması muhtemel bir "tipoloji yaratanlar, neden bir referans noktasını değil de, diğerini seçtiklerini asla açıklamazlar (Leach, 1961, 3)" tenkidini savuşturabilmek adına peşinen şunu da belirtmek isteriz: Geleneksel toplumlardaki besin üretim ekonomileri içerisinde pastoralizmin rolünün kademeli olarak azalışı bu kitapta kullanılan sınıflandırmanın arka plânını oluşturmaktadır. [30]

Burada (yine bana göre) iktisadî sistem içerisinde pastoralizm ve tarımın göreceli oranları göçebeliğin derecesinden daha büyük bir önem taşımasıdır. Bunun sebebi, tarımda da çeşitli göçebelik türlerinin olmasıdır. Bu tarımsal göçebelik türleri arasında "orman yakarak, toprak kazanma" veya "nadaslı tarla dönüşüm sistemi" sayılabilir. Adı geçen bu ikinci sistem 19. yy'a kadar Doğu Slavları arasında uygulanmaktaydı (Shennikov, 1971).

Pastoralizmin özel türlerini saymakla bitiremeyiz, ama aşağıda saydıklarımız bunların en temel türleridir.

Pastoral Tam Göçebelik

Bu tür göçebeliğin temel özelliği, tarımın ikinci dereceden bir geçim kaynağı olarak bile var olmamasıdır. Bu konuda değişik görüşler olsa da, tam göçebelik olgusuna sadece dünyanın belli bölgelerinde (Avrasyanın kuzeyi, İç Asyanın yüksek bölgeleri, Avrasya bozkırları, Arabistan, Sahra) rastlanmasıdır. Fakat bu bölgelerde bile " pastoral tam göçebelik", "yarı göçebe pastoralizm"in çeşitli türleri ile beraber var olagelmiştir. "Yarı göçebe pastoralizm" ise, dünyada daha yaygın görülen bir göçebelik türüdür.

Yarı Göçebe Pastoralizmi

Bu türün karakteristik özelliği, ağırlıklı olarak pastoralist iktisadî yapı, yıl boyu veya yılın çoğunda düzenli olarak yeni otlak alanlara göçülmesidir. Hayvancılık her ne kadar asıl uğraş ala-

30 Bu kriterin uygulanabilirliğine dair şüphelerini belirtmiş olan bazı ilim adamlarının da sıklıkla - bazen tutarsız şekilde de olsa- bu kriteri kullandıklarını görmekteyiz (Meselâ Johnson, 1969: 17, 94, 97, 106, 148, 164, 170, 174-175).

nı ise de, ikinci uğraş olarak tarım faaliyetlerine yer verilir. Kuzey Avrasya'da görülen "yarı göçebe pastoralizm"de ise, başka ikinci ekonomik faaliyetler görülür. (Aşağıda "Kuzey Avrasya Tipi" bahsinde ayrıntıya girilecektir).

Sınırlı da olsa tarımla uğraşılıyor olmanın yarı göçebelerin hayatlarında, özellikle de sürülerindeki hayvan türü tercihi veya göç güzergâhının ve göç döneminin belirlenmesi gibi konularda önemli bir etkisi vardır. (Bu konuda örnekler için bkz. Avrasya bozkırlarının yarı-göçerleri için Khazanov, 1975, 11 vd.; Arabistan'ın yarı-göçerleri için Doughty, 1888, I, 234, Pershits, 1961, 37-9; Kuzey Afrika ve Sahra'nın yarı-göçerleri için Evans-Prichard, 1949, 35; Clarke, 1959; Johnson, 1969:105, 109, 112-113, 115, 119, 130, 142, 148, 164, 168, 174-175; Humr Baggara hakkında Cunnison, 1966:22; Belucistan yarı-göçerleri için Barth, 1964b:15-22; Swidler, 1973:33-7; Spooner, 1975:176; Afganistan yarı-göçerleri için Ferdinand, 1969:143; Ferdinand, 1969a:108 vd; Tibet yarı-göçerleri için Kussmaul, 1962:223).

Yarı göçebe pastoralizmi de kendi içinde birçok çeşidi barındırır. Bunların en önemli ikisi şunlardır:

1- Bir toplulukta yer alan aynı grupların hem tarım, hem de hayvancılıkla uğraştıkları yarı göçebelik,

2- Bir topluluk yapısı içinde birinci veya yegane iktisadî faaliyet olarak hayvancılıkla uğraşan grupların yanında, temel iktisadî faaliyet alanı olarak tarımla uğraşan farklı grupların birlikte varoluşları.

Yarı göçebelerin bulunduğu bütün bölgelerde her iki çeşide de rastlanır (Meselâ Ahal Türkmen yarı-göçerleri için Orazov, 1975:215-216; Sahra yarı-göçerler için Capot-Ray, 1953:220; Sirenayka yarı-göçerleri için Evans-Prichard, 1949:35; Güneybatı İran Boyr Ahmed topluluğu için Fazel, 1973:131; Afganistan yarı-göçerleri için Ferdinand, 1969:147; Kuhistaniler için Barth, 1956:1082).

Mısır'ın batısındaki çöllerde yaşayan Cevabi kabilesi mensuplarının hepsi hem tarım, hem de hayvancılıkla uğraşıp, aynı zamanda çölde taşımacılık yaparlar, fakat yine aynı çölde kendi içlerinde iki gruba bölünmüş kabileler de vardır. Bu gruplardan

bir tanesi yerleşik hayat geçmiş, diğeri göçebe hayatına devam etmekte olup, her iki grup da aynı şeyhin liderliği altında toplanmıştır (Awad, 1962:334). Kuzey Tanzanyadaki Iraqw'leri inceleyen Fukyi (1970: 108-109, 121) "karma çiftçilik ekonomisinin" (agrico-pastoral ekonomi) aksine, her iki ekonomik faaliyetin birbirinden ayrılmış olduğu özel bir iktisadî yapı olduğuna işaret eder. Açıkça görülebileceği gibi bu da, yarı göçebe pastoralizmin ikinci çeşidinin somut bir tezahürünü oluşturur. Aynı gözlem meselâ, Doğu Afrikada Pokot kabileleri arasında da görülür, ama Pokotların farkı, aralarında yarı göçebe pastoralizmin her iki çeşidinin de bulunmasıdır (Schneider, 1957:279; Schneider, 1964:70; Porter, 1965:409-20; Conant, 1966: 505-7).

Yarı göçebe pastoralizmin birinci çeşidinin bir alt türü de erkeklerin hayvanlarıyla beraber yeni otlaklara göçerken, kadınların yerlerinde kalarak tarımla uğraşmalarıdır. Bu tür pastoralizm Doğu Afrika'da Jie ve Karimojong kabileleri arasında gözlenmiştir ve Jie dilinde yer alan "kadının aslı tahıldır" sözünde kendini ifade eder.[31] (Gulliver, 1955:61; R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:79). Buna benzer şekilde Somali'de birçok toplulukta erkekler hayvancılık, kadınlar tarımla uğraşırken (Lewis, 1955:88), bu duruma Fulaniler (Stenning, 1959:7), Tedalar (Johnson, 1969:151-2) ve Sahra bölgesindeki birtakım pastoralist topluluklarda da (Capot-Rey, 1953:220) rastlanır.

İktisadî bakış açısından göçebe ve yarı göçebe pastoralizmi birbirlerine yakın, hâtta çoğu zaman karşılıklı olarak birbirine bağımlı olup, mahallî ve tarihî özel durumlar ve elbette ekolojik şartlarla ilişkili olarak çeşitli geçiş aşamaları oluştururlar. Meselâ, gerektiğinde pastoral göçebelikle, tarımın düzenli, lâkin ikinci bir ekonomik faaliyet olarak icra edildiği yarı göçebe pastoralizm arasında, tarım faaliyetinin düzensiz olduğu veya her yıl yapılmadığı bazı geçiş aşamaları mevcuttur. Bu tarz yapılara Libya, Kuzey

31 Anlaşılacağı üzere göçebeleri sınıflandırırken tam manasıyla Batı'nın atomize mantığı uygulanarak en küçük detayına kadar ayrıştırılmış. Oysa, göçebe dünyasında böylesine bilinçli bir ayrılık sözkonusu olmadığı gibi,- şartlara göre davranma- yukarıdaki durum, göçebenin bilinçli bir tercihi değil, doğrudan doğruya o göçebenin yaşadığı iklim, toprak, yani geçim kaygusunun oluşturduğu tabiat şartları ve coğrafya ile ilgili, kendiliğinden tabiî olarak gelişen bir durumdur. E.C.

Cezayir, Kuzey Fas, Moritanya ve Sahra'da yaşayan Beja kabileleri arasında rastlanmaktadır (Paul, 1954:13; Capot-Rey, 1953:220; Nicolaisen, 1963:184). Bazı durumlarda, yarı göçebe pastoralizmi sabit bir iktisadî sistem halini alır ve fazla bir değişim göstermeden uzun bir müddet devam ederken, bazı durumlarda pastoral göçebelikle, karma iktisadî yapı arasında bir geçiş aşaması işlevini görür. Bazı durumlarda ise tam tersine, karma iktisadî yapının pastoral göçebeliğe dönüşmesinde ara bir aşama oluşturur.

Avrasya bozkır halklarının tarih boyunca -ve hâlen- göçebe olarak nitelendirilmiş olan bir çoğu, meselâ İskitler, Hunlar, Hazarlar, Altın Orda Tatarları, Kırım Tatarları, Türkmenler vb. aslında yarı göçebe hâtta kimi zaman yerleşik denilebilecek topluluklardır (Rudenko, 1969: 17; Khazanov, 1975:11-12). Fulaniler (Stenning, 1965:366) ve Beluçlar (Swidler, 1973:37) arasında yarı göçebe ekonomiye dönüşüm her iki yönde cereyan ederken, Tibet'de bu durum yarı göçebe pastoralizmi, sadece tam göçebeliğe doğru dönüşmüştür (Ekvall, 1968:22-3).

Krader'in (1959, 505) yapmış olduğu tesbite göre, yarı göçebeler arasında bile tarım, ikinci dereceden bir iktisadî bir faaliyet olup, aslî değil, tali bir geçim kaynağıdır. Dolayısıyla ihtiyaçlara tam olarak karşılık veremez. Buna bağlı olarak yarı göçebe pastoralizmi de, tam göçebelik gibi dış dünyaya bağımlıdır.

Bazı bölgelerde, özellikle de Avrasya bozkırlarıyla, Yakın ve Orta Doğu arazilerinde "yarı yerleşik pastoralizm" ve "yarı göçebe pastoralizm" şeklinde bir ayrım yapmak gerekli olabilir. Sınıflandırma açısından pek de fayda sağlamayan ufak tefek farklılıkları gözardı edip, genel bir sınıflandırmaya gidildiği takdirde, "yarı yerleşik pastoralizm"in aslında az ve ya çok Forde'nin (1963:404) "hayvancılık destekli yerleşik çiftçiler" tanımlamasına ve daha da yakın şekilde "karma çiftçilik" (Barth, 1976:75) tanımlamasına uyduğunu görürüz.

Yarı Yerleşik Pastoralizm

Bu türü "yarı göçebe pastoralizmin"den ayıran en temel özellik, topluluğun genel iktisadî yapı içerisinde tarımın ağırlıklı yer işgâl etmesidir. Yarı yerleşik pastoralist topluluklarda mevsime

bağlı göçler ve/veya ağırlıklı olarak pastoral olan ailelerle, aile grupları görülür. Bu göçler genellikle aynı coğrafî bölgede yaşayan yarı göçebe toplulukların göçlerine nazaran daha kısa mesafeli ve daha kısa sürelidir. Yarı yerleşik pastorallerde sık sık görülen bir başka özellik de, hayvanlar için belli bir miktar yem stoğunun yapılmasıdır. Meselâ, "aul"[32] adı verdikleri köylerinde yaşayan Karakalpaklar, yaz geldiğinde otlak alanlara göç eder ve orada "yurt" adını verdikleri çadırlarda yaşarlar. Kmi zaman bu otlaklar köye çok yakın, hâtta sadece birkaç yüz metre uzağındadır (Narody Srednei Azii i Kazakhstana, 1962:440-1). 19. yy sonu ve 20. yy başlarında yarı yerleşik Kırgızların göçleri üç ila üç buçuk ay kadar sürmekte ve aile fertlerinin bazıları bu göçe katılmayıp, meskun oldukları yerlerde kalmakta ve tarım yapmaya devam etmekteydiler (Simakov, 1978:24; Afganistan yarı yerleşik pastoralistleri (krş. Ferdinand, 1969:129) bu türdendir.

"Sığırtmaç Hayvancılığı", veya "Uzak Mera hayvancılığı"

Bu terimler, topluluğun çoğunluğunun yerleşik hayat sürüp, tarımla uğraştığı, hayvanların en azından bir bölümünün kimi zaman yerleşim yerinden çok uzaklarda olan mera alanlarında bu iş için özel olarak görevlendirilmiş sığırtmaçlar tarafından bakıldığı toplumları ifade etmektedir. Hayvanlar senenin bir bölümünde çitle çevrili otlaklarla, ahır ve ağıllarda tutulurlar ve bu da hayvan yemi depolanmasını gerektirir. Alman ekolünde bu tarz pastoralizme "Teilnomadismus"[33] adı verilir.

"Uzak mera hayvancılığı"nın temel vasfı, sadece topluluğun tamamının hayvanlarıyla beraber göç etmemesinden ibaret değildir. Bazı göçebe ve yarı göçebelerde topluluğun çoğunluğunun hayvanlardan farklı başka bir göç güzergâhı takibettikleri görülür

32 Türkiye Türkçesinde "ağıl" olarak kullanılan bu kelime, sadece hayvanlarıyla birlikte yaşaşayan çoban veya çoban ailenin barınma yeri olarak kullanılırken, zaman içinde yarı yerleşik hayata geçen "Yörük"ler için günümüzde sadece çoban ve sürüsünün barınma yeri olarak kullanılmaktadır. Ancak geçmiş zamanlarda hemen hemen bütün büyük obaların tamamının çoban hayatı yaşadığı dönemler dikkâte alındığında kelimenin tam anlamıyla bir ağıl hayatı yaşandığı da böylelikle teyid edilmektedir. E.C.

33 Bkz. Poucha, 1968:121; Kussmaul, 1969:32

(Meselâ Turkana veya Esad'lar için bkz. Gulliver, 1955:125-6; Karabişler için aynı yazar 1970:19). Bu tarz pastoralizmin en önemli yanı, topluluğu oluşturan insanların çoğunluğuna sürekli olarak yerleşik bir hayat sürme şansı vermesidir.

"Sığırtmaç hayvancılığı"nın görüldüğü topluluklarda ağırlıklı olarak tarım yapılmasına rağmen, hayvancılık ekonominin en önemli bir kolu olup, hâtta ekonomiye "karma ekonomi" karakteri verecek kadar önem taşımaktadır.

Antik Çağlardan itibaren "sığırtmaç hayvancılığı" Avrasya bozkırları başta olmak üzere, Arabistan, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da yaygın olarak görülmektedir. Yakın zamanlara kadar çoğu Özbek kabileleri koyunlarını ilkbahar ve yaz aylarında meralara çıkartır, sonbahar ve kış aylarında kışlaklarına yakın yerlerdeki ağıllara indirirlerdi. Bir meslek olarak sığırtmaçlığın, belli aileler içerisinde nesilden nesile aktarıldığı olur (Narody Srednei Azii i Kazakhstana, 1962, 221-2). Nitekim, Medine bölgesinde yerleşik bir kabilenin üyesi olarak dünyaya gelen Arap şairlerinden Hassan İbn Sabit, kadim Arap şiiri kalıplarının dışına çıkarak, bedevi hayat tarzını övmek yerine, kendi kabilesini ve kabilesindeki "sığırtmaç hayvancılık" hayat tarzı pastoralizmini şu mısralarla dile getirir:

"Kabilemizin dağlarla çevrili,
taşlı topraklarında,
insanlarımız evlerini kurup, hayat sürerler...
Buralarda palmiyeler yükselir
ve taşlı kumlu toprağa kanallar kazılıp, surlar örülür...
Bu taşlı yere gelince,
binek hayvanlarının olduğu ahırlar ve
otlayan hayvanları görürsün..."

(nakleden: Fishtinsky, 1977:147).

19. yy Necid bölgesi vakanüvislerinden İbn Bişr, birinci Vahhabi devleti döneminde Arabistan vahalarında yapılan "sığırtmaç hayvancılığını" şu şekilde anlatır:

"Bahar geldiğinde Sudeyr'de yaşayanlar, bir adam tutup, develerini, değerli safkan ve diğer atlarını mera alanlarında bırakırlar. Adam hayvanların sularını verir, efendisini ziyaret eder, sonra

yine hayvanların yanına döner. Hayvanların bakımlarını yapar, sonra da ayrılır (nakleden, Vasilev, 1967:200-1).

İran köylerinde de benzeri şekilde çoğunlukla özel sığırtmaçlar vardır; bu sığırtmaçlar her yıl üç dört ay boyunca hayvanların çöl veya bozkırlardaki bakımlarını üstlenirler (Lurlar ve İran Azerbaycanlıları için bkz. Barth, 1962:342; aynı şekilde Plankol,1966a: 295-6, 303-4; Sangsari için Spooner, 1976). Bu tarz pastoralizmin en belirgin çeşitlerinden biri "dağ tipi sığırtmaç hayvancılığı" olup, Sovyet antropoloji geleneğinde "yaylag pastoralizmi" olarak adlandırılır (Bu kavram, yaz aylarında çıkılan yayla otlakları anlamındaki Türkçe yaylak, yayla kelimesinden türetilmiştir).

Yayla pastoralizmi, insanlara kendileri belli bir bölgede tarım yaparken, aynı zamanda başka bölgelerde en verimli oldukları dönemde mera alanı olarak kullanma imkanı sağlar (Barth, 1962:342). Senenin bir bölümünde hayvanlara yüksek yaylalara çıkarılıp, diğer dönemlerde alçak bölgelere indirilirler. "Yaylag pastoralizmi" terimi, Batılı antropoloji literatüründe "transhumance" veya "transhumanz" adı verilen kavrama yakın bir anlam taşır. Bu konuda meselâ, Krader'in (1966, 409) teklif etmiş olduğu tanıma bakılabilir. Ama Johnson'ın (1969, 18-19) da belirtmiş olduğu gibi, birçok ilim adamı "transhumance"ı pastoral göçebelik veya yarı göçebe pastoralizmin dikey varyantları ile karıştırmaktadırlar. Ne var ki, bunu yaparken gözardı ettikleri iki husus vardır. Birincisi, İspanyolcadan türemiş olan ve ilk olarak Pirenelerle, Alp dağları ve Avrupanın diğer dağlık bölgelerine has pastoralizm türlerini tanımlamak için kullanılmış olan bu kelimenin etimolojisini göz ardı etmeleri (Sorre, 1950:647), ikincisi de, hayvanların yüksek bölgelere götürülmelerinin tek başına pastoral ekonominin bir göstergesi olmayıp, pastoral ekonominin özelliklerinden biri oluşudur (Bacon, 1954:54).

Bazen de bu terim, pastoralizmin çeşitli türlerinde görülebilen her çeşit mevsimlik göçleri ifade etmek için çok daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Bu göçlerin bazıları değişik ekolojik özellikteki alanların mevsimlik kullanım amaçlı göçler olmayabilir (Örn. bkz. Krader, 1955:302; Krader, 1959:500; Gulliver, 1955:18, 29; Brémand ve Pagot, 1962:320, 324; Barth, 1962:342; Bohannan, 1966:48; Lattimore, 1967:309, n.56; Klima, 1970:18).

Yayla pastoralizminin çeşitli türleri içinde, pek çoğu "sığırtmaç hayvancılığı"nı andırsa da, bazıları yarı göçebe pastoralizmine benzer (Avrupa ve Kafkasların dağlık bölgelerindeki pastoralizm hakkında detaylı bilgiler için bkz. Arbos, 1923:562-4; Häufler, 1955; Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, 1961; Krandžalov, 1963; Matley, 1968:231-61; Gamkrelidze, 1968:237-47; Viehwirtschaft und Hirtenkultur, 1969; Mandybura, 1972:7-9; Ismailov, 1973:59; Mambetov, 1974:134 vd.; Klepikova, 1974:5-36, Robakidze, 1978:15-18; Shamiladze, 1979).

Buna mukabil Avrasya bozkırları, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da "yayla pastoralizmi" çoğunlukla yarı göçebe pastoralizmiyle, pastoral göçebelikle birarada görülür (Meselâ Afganistan'da Kuzey Taymanileri için bkz. Janata, 1962:63, 95-6; Schurmann, 1962:68-70, 277-8; Yukarı Atlas bölgesi Berberileri hakkında Gellner, 1969: 31-2, 207-8).

Yerleşik Hayvan Yetiştiriciliği

Yerleşik hayvan yetiştiriciliği ise, ilkel ve geleneksel toplumların temel iktisadî yapısı olmayıp, pastoralizmin çeşitli türleriyle bir arada tarımın yanında ek bir geçim kaynağı olarak görünür.Bu türlerden bir diğeri, aile tipi ahır hayvancılığı olup, bu tarz hayvan yetiştiriciliğinde iklim şartlarına, mevsime, uzmanlaşmaya, iktisadî sistemin teknolojik seviyesine ve bir dizi başka unsurlara bağlı olarak hayvanlar, yazın yerleşim alanı yakınlarındaki meralarda otlatılır, (hayvanlar genelde akşamları yerleşim yerine geri dönerler), kışın da ahırlara veya çitle çevrili alanlarda bakılırlar.

Hayvancılık bu şekilde çok çeşitli alt gruplara bölünebilir, bu sınıflandırmalarda temel ölçü, hayvanların bakımı için yem depolanması olup, depolamanın ne derece ağırlıklı olduğuna bağlı olarak hayvancılığın alt grupları tespit edilir.

Yerleşik hayvan yetiştiriciliğinin bir alt türü "açık mera tarzı yerleşik hayvan yetiştiriciliği"dir. Bu tip hayvan yetiştiriciliği pastoralizmin en ilkel türlerinden biri olup, yem depolanmasına ve hayvanların ahırlarda veya çitle çevrili alanlarda bakılmasına rastlanmaz veya çok sınırlı olarak rastlanır. Her ne kadar açık mera tarzı yerleşik hayvan yetiştiriciliği pastoralizmin en eski çe-

şidi olsa da, daha gelişkin hâlleriyle tarım toplumlarında çok sonraları bile var olmaya devam etmiştir. Meselâ, Rusya'da 14. ve 15., hâtta 16. yy'a kadar yaşamaya devam etmiştir (Shapiro, 1977:72). Bu yetiştiricilik türünün karakteristik yanı, az sayıda hayvana, hayvanların bakımına asgari vakit ayırarak yapılıyor olmasıdır.

Sonuç olarak şunu belirtmeliyiz ki, yukarıda yapmış olduğumuz bu sınıflandırma, sadece teorik olarak yapılmış bir çalışmanın ürünü değildir, aynı zamanda pastoralist toplumların yüzyıllar boyunca kendileri hakkında geliştirmiş oldukları fikirlere ve ölçülere dayanmaktadır. Buhara'da 16. yy'dan kalma bir vesikada köy, kışlak ve bozkırlarda yaşayanlar arasındaki; yani yerleşik çiftçiler, yarı göçebeler ve göçebeler arasındaki farklılıklardan bahsedilmektedir (Barthold, 1963d:467). Araplar arasında da tam göçebe olan deve yetiştiricileriyle, kimi yarı göçebe, kimisi yarı yerleşik pastoralist ve tarımcı olan koyun yetiştiricileri birbirinden ayrı tuttukları görülür (Meselâ, Musil, 1928, 44-5; Dickson, 1951, 108-11; Coon, 1976, 198-9).

İncelenmiş olan pastoralizm türlerinin hepsi son tahlilde çeşitli iktisadî uyum mekânizmalarıdır ve bu uyum mekânizmaları birçok değişik unsur tarafından belirlenmektedir. Göz önünde bulundurmamız gereken bir başka husus ise, toplum yapıları içinde pastoralizm türlerinin hiçbir şekilde durağan bir karakterde olmayıp, iktisadî dengelerin değişmesiyle bunların da dönüşüm geçirebilecekleridir. Aynı coğrafi bölge içerisinde bir pastoralizm türü, bir diğerine baskın çıkabildiği gibi, bu dönüşüm her defasında aynı yönde de olmayabilir. Pastoral ekonominin özü, çoğunlukla göçebelik–yerleşiklik karşıtlığı üzerinden tanımlanırken, bu noktada tarımın varlığı ve boyutu en önemli ölçüyü oluşturur.

Pastoral göçebelik ve ilkel pastoralizmin diğer biçimleri kendi içlerinde çeşitli alt gruplarda geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bu kitapta, bu yelpazeyi oluşturan değişik özellikleri tek tek sayıp dökmek gibi bir amacımız da, buna yeterli yerimiz de yoktur. Benim buradaki maksadım, pastoral göçebeliğin coğrafî dağılıma bağlı tipoloji oluşturabilmek için, bu özellikleri ölçü olarak kullanma yollarını bulmaktır.

Sürülerdeki Hayvan Cinsi Dağılımları

Sürülerin hayvan cinsi dağılımları ve hayvanların cinsiyet ve yaş olarak dağılımları (yapıları) ve bu hayvanlardan nasıl faydalanıldığı öncelikle hayvanların biyolojik özelliklerine ve bölgenin tabiat şartlarına bağlı olmakla birlikte, iktisadî, içtimaî, siyâsî ve kültürel unsurlar da bu çevre/iklim şartlarına etki ederler (Jones ve Wittlesey, 1932:379; Forde, 1963:400).

1950'li yılların Moğolistanında, aynı çevre/iklim şartları altında, nispeten daha zengin olan kimseler büyükbaş hayvan beslerken, daha fakir olanlar küçükbaş hayvanları tercih etmekteydiler. Küçükbaş hayvan yetiştiren zenginler ağırlıklı olarak koyun yetiştirirken, fakirler keçi yetiştirmeyi tercih ediyorlardı (Zhagvaral, 1974:98). Birçok Moğol, iktisadî şartların verdiğinden daha fazla sayıda ata sahip olmaya çalışıyordu. Bir Moğol 1948 yılında bu konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştı: "Atlarım olduğu için onları başkalarına seyâhatlerinde binmeleri veya kımız[34] yapabilmeleri için ödünç verebiliyorum ve bu yüzden insanlar beni sevip, itibar ediyorlar. Yardıma ihtiyacım olduğunda bana yardım ediyor, göç zamanı hayvanlarıma bakıyor, koyunları kırkarken veya yün toplarken beraber çalışıyoruz. Bunlar, at sahibi olmanın getirileridir." (Zhagvaral, 1974:99).

Keza, Arabistan bedevileri de bir itibar göstergesi olduğu kadar, savaşta kullanıldığı için at beslerler, ama aslında atlar Arabistan coğrafyası için uygun hayvanlar değildirler. Buna rağmen atlarının şecereleri ile sanki kendi soylarındanmış gibi gurur duyarlar.

Stauffer'e göre (1965, 292), İran göçebelerinin sürülerinde koyun ve keçi miktarı, satış bölgelerine olan uzaklıkla orantılı olarak, pazar yerlerine olan mesafelerle orantılı olarak koyun bulunur, zira pazarda koyuna talep daha yüksektir. Ancak, pazar yerlerinden uzaklaştıkça, sürülerin içinde keçiler ağırlık kazanmaya başlar, çünkü keçilerin bakımı daha kolaydır ve koyunlara nazaran yüzde 50-100 oranında daha fazla süt verirler.

Günümüz sürü hayvanlarının atalarının da içinde olduğu toynaklı hayvanlar (ungulata), Buzul çağının sonlarında veya iklim değişiklikleri sebebiyle orman örtüsünün ortadan kalktığı dö-

34 Kımız: Mayalanmış kısrak sütü.

nemlerde süratli bir şekilde yeryüzüne yayılmışlardır. Toynaklı hayvanlarla, onların günümüzdeki torunları olan çiftlik hayvanlarının en önemli özellikleri, muhtelif şartlara uyum sağlayabilmeleri ve ortamları değiştiğinde daha ilk nesilden itibaren buna uygun davranışlar geliştirebilmiş olmalarıdır (Baskin, 1976:187). Toynaklıların yeryüzündeki dağılımı, tabiî olarak çevre/iklim sınırlamalarına tâbidir, meselâ ren geyikleri ancak tundra bölgelerinde yetiştirilebilirken, develer çöl bölgelerinde, yaklar da yüksek dağlık bölgelerde yetişmektedir. Güney Kardofan ve Darfur bölgelerindeki Arap kabileleri savana şartlarının uygun olmaması sebebiyle deve yetiştiriciliğini bırakmışlardır (Awad, 1962:330). Develerin beslenme konusunda pek müşkülpesent olmamaları, aslında sadece tuz bakımından zengin çöl bitkileri söz konusu olduğunda geçerlidir. Çöl şartlarında yetişmiş develer, savana bitkileriyle beslendiklerinde zayıf düşüp ölmektedirler (Baskin, 1976:71). Ahaggar Tuareglerinin zebu (hörgüçlü hint sığırı) yetiştirme denemeleri de benzer çevre/iklim sebebiyle başarısız olmuştur (Nicolaisen, 1963:49).

Koyun, keçi hâtta kısmen at ve sığırların uyum yeteneği bahsetmiş olduğumuz bu özel türlerden çok daha yüksek olup, bu sebeple bu hayvanların yeryüzündeki coğrafî dağılımı çok daha geniş bir sahayı işgâl etmekle birlikte, bu hayvanların uyum yetenekleriyle, yetiştirmenin iktisadî gücü ve faydası birbirinden ayrı şeylerdir.

Koyunlar ve keçiler, aynı çevre/iklim ortamda yaşayıp otlanabildiklerinden, Avrasya bozkırları başta olmak üzere, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da çoğunlukla bir arada beslenirler. Bu durumda genelde bir teke (erkek keçi) sürünün liderliğini üstlenir. Keçiler beslenme konusunda daha az müşkülpesent, ısı değişimlerine daha rahat uyumlu ve daha dayanıklı olmalarına karşı, rutubetli çevrelerden pek hoşlanmazlar (Dahl ve Hjort, 1976:250-1) ve bazı özel türler dışında tüyleri, yünleri koyun yününe kıyasla daha düşük kalitededir. Tuaregler, türler arasındaki bu biyolojik farklılıkları gözlemlemiş olmalılar ki, meselâ Güney Ayr bölgesinde sürüler ağırlıklı olarak koyunlardan oluşurken, Tassili gibi bölgelerde küçükbaş hayvan sürüleri genelde keçilerden meydana gelir (Nicolaisen, 1963, 45-6).

Sürülerin hayvan cinsi dağılımına bakarak, pastoral göçebelik "tek cinsli" ve "çok cinsli" olarak ikiye ayrılabilir. En kuzey enlemlerde yaşayan göçebelerin sürüleri sadece ren geyiklerinden oluşurken, Eski Dünyadaki çoğu göçebe topluluğun sürülerinde aynı anda değişik hayvan cinsleri -elbette ki değişik oranlarda- bulunur (Yeni Dünya'da göçebelik konusu için sayfa 68'e bakınız). "Tek cinsli" hayvancılığa bağlı olarak göçebeliğin de kendi içerisinde muhtelif çeşitleri olabilir ve bu ayrım, Krader'in (1959, 500) yapmış olduğu gibi basit şekilde göz ardı edilecek cinsten değildir. Ren geyiği yetiştiren kuzeyli kabileler arasında tek hayvan cinsinden oluşan sürüler, göçebe toplumun temel karakteri olurken, diğer tarafta meselâ Orta Doğu'da bazı göçebe gruplar daha büyük bir iktisadî sistemin bir parçası hâlini almışlardır ve bu gruplar nesiller boyunca geleneksel olarak tek bir tür hayvan yetiştirirler.

Pastoral göçebelikte belli bir hayvan cinsi üzerinde uzmanlaşma, çoğunlukla çevre/iklim şartlarıyla ilgili olup, birden fazla cinsin yetiştirildiği durumlarda pastoral göçebelik çeşitleri daha sağlıklı ve uzun vadeli yapılardır ve otlak alanların daha verimli kullanımını sağlarlar. Cinslerden birinde yaşanan kayıp veya azalma diğer bir cins ile telâfi edilebilir, zira her hayvan cinsinin tabiî afetlere direnme ve yeniden üreyebilme yeteneği diğerinden farklıdır. Tek bir hayvan cinsine dayanan pastoral göçebeliğin karakteristik özelliklerinden biri de, tabiî ve biyolojik şartlara bağlı olarak birbirini takipeden refah veya sıkıntı dönemlerinin görülmesidir.

Sürü hayvanlarının biyolojik özellikleri sadece sürüdeki hayvan cinslerinin dağılımını değil, coğrafî şartlara bağlı olarak sürülerin hangi otlaklara götürüleceğini de belirler. Arabistan bedevileri, Sahra Tuaregleri veya Somali göçebelerinin hayatlarını sürdürdükleri çetin tabiat şartlarında deve veya koyun-keçi yetiştiriciliği bir arada yapılmaya uygun olmadığından, bu göçebeler yaşadıkları bölgelere göre değişik cinsten hayvan beslerler. Avrasya bozkırlarındaki göçebelerse genellikle atlarını, koyunlarını ve büyükbaş hayvanlarını bir arada otlatırlar (Bkz. sayfa 49).

Göçebe sürülerinin yapısı, tabiî olarak hayvanların biyolojik özellikleriyle ilgilidir. Göçebe sürüleriyle, doğal hayatta yaşayan vahşi toynaklı hayvan sürüleri arasındaki en önemli farklılıklardan biri, göçebelerin sürüdeki dağılımın dengesini sürdürebilme

adına sık sık sürüye müdahale etmeleridir. Meselâ, göçebe sürüleri, vahşi hayattaki sürülerden çok daha gençtirler. Sürülerde yaşlı hayvanların olmaması, liderliğin olmamasını ve sürünün güdülmesi için insanlara ihtiyaç duyulmasını da beraberinde getirir (Baskin, 1976:271).

Sürüde üretken olan ve olmayan hayvanların sayısı, sürü sahibi göçebe topluluğun ihtiyaçlarına göre belirlenir. Bu ihtiyaçlar, topluluğun sürdüğü pastoralizmin türüne, doğrudan hayvancılıkla ilgili olmayan ihtiyaçlara -meselâ taşıma vs. işleri için duyulan ihtiyaç (Humr Baggara için bkz. Cunnison, 1966: 38)- veya topluluğun kültürel değerlerine göre (Spooner, 1973: 12; Digard, 1973: 45-8; Dahl ve Hjort, 1976: 28 vd., 32) değişebilir.

Çeşitli göçebe topluluklar, hayvanlarını ve pastoralist ekonominin ürünlerini değişik şekillerde kullanırlar. Arabistan bedevileri için deve yetiştiriciliği vazgeçilmez bir besin kaynağı iken, Avrasya bozkırları ve Orta Doğu göçebelerinde develer yük taşıma için kullanılırlar; Turkanalar ise develeri bir nevi sığır olarak gördüklerinden, nakliye maksadıyla kullanmazlar (Gulliver, 1955: 39, 260-1). Diğer taraftan Ahaggar Tuareglerinin çoğu için deve beslemenin besin kaynağı olarak pek bir önemi yoktur. Fakat bilindiği gibi geçmiş dönemlerde develer binek hayvanı olarak göçler ve tacirler arasında ticaret kervanlarında vazgeçilmez bir yere sahiplerdi ve bu ticaret kervanları Tuareglerin ihtiyaç duydukları nebati besinlerin asıl tedarik kaynağı idiler (Nicolaisen, 1963:404; Lovejoy ve Baier, 1976:155).

Pastoralizmin türleriyle, sürülerin hayvan cinsi dağılımı arasında açık bir ilişki yoktur. Bu konuda sadece, belli bir coğrafî bölgedeki pastoralizm türlerinin belli hayvan türlerine bağlı olduğunu veya şartların bu hayvan türünü gerekli kıldığını söylemek mümkündür. Genel kural olarak Avrasya çölleriyle, bozkırlarda tarımla uğraşmayan veya nispeten az uğraşan göçebe topluluklarda ağırlıklı olarak deve ve at yetiştiriciliği görülürken, tarımın daha yaygın olduğu topluluklarda, büyükbaş sığır yetiştiriciliği daha yoğun görülmektedir. Başka tabiat şartlarının hüküm sürdüğü Doğu Afrika'da ise göçebe sürülerini çoğunlukla sığır meydana getirir.

Sürülerin Büyüklükleri

Son yıllarda antropologlar sürü büyüklüğüne ve bununla ilgili konulara büyük bir önem vermeye başlamışlardır. Ancak, sürülerin azami ve asgari büyüklükleri gibi temel bazı kavramların faydaları ve kullanılabilirliği çok da fazla abartılmamalıdır (Khazanov, 1980). Spooner (1973:9) ve benzeri bazı antropologlar "... çobanın belli bir havalide güdebileceği hayvan sayısının sürünün azami büyüklüğünü sınırlayan temel belirleyici olduğunu, sürünün asgari büyüklüğünü ise bu sürüden geçimini sağlayan aile veya grubun ihtiyaçlarının belirlediğini" ileri sürmüşlerdir.

Öncelikle bu iki kavram birbirlerinden bağımsız görünse de, aslında pastoral iktisadî hayatın değişik boyutlarıyla ilgili olduklarını ve pek de birbirlerinden ayrı şeyler olmadıklarını belirtmek gerekir. Zira "sürünün azami büyüklüğü" verimli bir şekilde sevk ve idaresiyle, "sürünün asgari büyüklüğü" ise asgari geçim seviyesinin gerektirdiği ihtiyaçlarla ilgilidir.

Aynı anda bir arada otlatılabilecek olan hayvan sayısını aslında çeşitli çevre ve iklim şartları belirler. Bu şartlar arasında tabiî çevre, söz konusu senenin hâtta mevsimin iklim şartları, bölgenin bitki örtüsü, sürüyü oluşturan hayvanların cins olarak dağılımı, sürünün yaş ve cinsiyet dağılımı gibi unsurlar yeralır. Aynı şekilde, her bir hane halkının tasarrufundaki hayvan sayısı, hayvanlar için ayrılabilecek iş gücü, hayvanların nasıl beslendikleri ve onlardan ne yönde faydalanıldığı gibi sosyo-ekonomik unsurlar ve son olarak gelenekler ve şahsi beceriler sürünün azami büyüklüğüne etki ederler. Saydığımız bu unsurların çoğunluğu göçebe topluluğun içinde, hâtta hane halkını oluşturan kişiler arasında bile değişkenlik gösterebildiği gibi, azami sürü büyüklüğü konusunda sabit bir ölçü yoktur ve bu sebeple sürü büyüklüğü, muhtelif göçebe toplulukları kıyaslamak için bir ölçü olarak kullanılamaz. Aynı şekilde, asgari sürü büyüklüğü kavramı da bize pek bir fayda sağlamamaktadır. Herhangi bir uzman iktisatçıya asgari geçim seviyesinin ne olduğu sorulduğu takdirde, size günümüz toplumlarında asgari geçim seviyesinin çok muğlak ve değişken bir tanım olduğunu, bunun söz konusu toplumun gelişmişlik seviyesi, iktisadî, konjonktürel, siyâsî kanaatler, hâtta hesaplama yöntemleri ile ilişkili olduğunu söyleyecektir. Bu tip hesaplama-

lardan bahsederken, Disraeli'nin "istatistiğin" yalan söylemenin bir yolu olarak nitelendirdiğini hatırlatmak yeterli olacaktır. Göçebe topluluklar elbette para ekonomisi üzerine kurulu olmadığı gibi, geçmişte de olmamışlardır. Göçebe iktisadının kendi içinde yeterli olmaması sebebiyle, sürünün asgari büyüklüğünü geçimini devam ettirebilmek için dışarıdan sağlanması gereken kaynakların miktarı belirler. İhtiyaç duyulan bu kaynaklar, hem topluluktan topluluğa, hem de aynı topluluk içinde yeralan aileler arasında farklılık göstermekte, hâtta tarihî ve iktisadî unsurlara bağlı olarak yıldan yıla da değişebilmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Ekvall'in (1968:19) Tibet göçebeleri hakkında yapmış olduğu "geçimlerini sağlayabilmek için neye ihtiyaçları olduğunu tam olarak hesaplamakta güçlük çektikleri" tesbiti oldukça yerindedir. Bu sebeple, çeşitli ilim adamlarının asgari sürü büyüklüğü için vermiş oldukları rakamların sadece bölgeler arasında değil, aynı bölge için bile birbirlerinden bu kadar farklılık arzetmesi aslında çok da şaşırtıcı değildir. Sözkonu bu ilmî itirazların dışında, hesaplamaların yetersizliği veya toplanan bilgilerin gerçeği yansıtmaması (geleneksel toplumlarda bile istatistikler bilinçli olarak yalan amaçlı olarak kullanılabilir) gibi öznel sebepler durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Buna ilişkin birtakım örneklere bakacak olursak;

Avrasya Bozkırları

Pallas'a (1776:226) göre, 18. yy ortalarında beş kişilik bir Kalmuk ailesinin hayatta kalmak için 8 kısrak, 1 aygır, 10 inek ve 1 boğaya ihtiyacı vardı. Zhitetsky (1892:212), Kalmuklarda asgari sürü büyüklüğünün aile başına 50 ila 100 arasında değiştiğini aktarır. Georgi (1776:125), zengin bir Kazak ailesinin 30 ilâ 50 atı, 100 koyunu, 15 ilâ 25 büyük baş hayvanı, 20 ilâ 50 keçisi, birkaç da devesinin olduğunu anlatır. Slovtsov (1881:23-5); Akmolinsk Kazaklarından beş ilâ altı kişilik bir ailenin hayatını idame ettirebilmek için 5 at, 10 koç ve 6 ineğe ihtiyacı olduğunu belirtir. Çeşitli istatistiklere göre beş kişilik bir ailenin kendi hayatını idame ettirebilmesi için 15 at, 2 deve, 6 büyük baş hayvan, 50 koyuna ihtiyacı vardır (Narody Srednei Azii, 1963:330). Tolybekov (1959:131) dört ilâ altı kişilik bir Kazak ailesinin yavrularıyla beraber 15 ilâ

20 deve, 4 ilâ 5 at ve 100 ilâ 150 koyun veya keçiye ihtiyacı olduğunu ve bunun altında bir sayıda sürünün devam etmesinin bile mümkün olamayacağını aktarır. Maisky (1959:140-1) 20. yy başlarında yaşayan beş kişilik bir Moğol ailesinin 14 at, 3 deve, 13 büyük baş hayvan ve 90 koyun ve keçiye ihtiyacı olduğunu söyler. Rudenko'nun (1969:18) hesaplamalarına göre, beş kişilik bir ailenin asgari ihtiyaçlarını karşılamak için 25 ata eşdeğer hayvan varlığına sahip olması gereklidir. Buna göre 1 at, 6/5 büyükbaş hayvana ve 6 koyun ve keçiye tekabül etmektedir. Bunlara ilâve olarak, göç esnasındaki nakliye işleri için yük hayvanlarına ve her bir aile bireyi için bir de binek hayvanına ihtiyaç vardır.

Orta Doğu

Pastner'e (1970:177) göre Makran bölgesindeki göçebelerin yerel standartlara uygun bir hayat sürebilmeleri için 1deve veya eşekle, 30 keçi veya koyuna ihtiyaçları vardır. Hayvanlardan elde edilen ürünleri de tarım ürünleri ile değiş tokuş edebilirler. Swidler (1973:40, n.13), Brahuilerin geçimlerini hayvan satarak kazandıkları ve hayvan varlıkları 30 koyun veya keçiden az olan Brahui ailelerinin sayısının pek nadir olmadığını aktarır. Barth (1964:16-17; 1964a:73) ise, Kuzey İran'da bir ailenin geçinebilmek için en az 60 koyun ve keçiye sahip olması gerektiğini aktarır. Digard'a göre (1973:37) Bahtiyari göçebelerinden bir ailenin asgari geçimi için en az 50 küçükbaş hayvanının olması gereklidir. Garacistan'da ise kişi başına gerekli asgari hayvan varlığını 10 koyun ve bir deve olarak belirler (Glatzer, 1977:38).

Afrika

Silberman'ın (1959:569) aktardığına göre, Somali'de üç çocuklu bir kadın, 50 koyun ve keçi ve bir süt devesi ile hayatını idame ettirebilir, 100 baş hayvan çok makul bir geçim seviyesi sağlar, bunlara ilâve olarak da taşıma işleri için ayrıca iki hayvana ihtiyaç vardır. Lewis (1961:58) de benzer rakamları telaffuz eder.

Asad (1970:52), bir Kababiş ailesinin başkalarına bağımlı olmadan yaşayabilmesi için 20 ilâ 25 deve ve 40 ilâ 50 koyuna sahip olması gerektiğini belirtir.

Karimajong göçebeleri arasında 100 ilâ 150 büyük baş, 100 koyun veya keçi ve birkaç eşeği olan bir adam, maddî yönden iyi durumda sayılmaktadır (R. ve N. Dyson-Hudson, 1970:107). Gulliver (1955:39), ortalama bir Turkana ailesinin 25 ilâ 30 büyük baş ve 100 ilâ 150 küçük baş hayvan sahibi olduğunu söyler.

Dahl ve Hjort (1976:226) yaptıkları hesaplamalar yoluyla bir göçebe ailesinin hayvan varlığının en az 50 ilâ 64 büyük baş hayvan veya 28 deve veya 100 den fazla küçük baş hayvandan oluşması gerektiğini (bu hesaplamada nebati besinler dikkâte alınmamıştır) öne sürerler. Benzeri başka bazı hesaplamalarda da, hiçbir tarım faaliyetinin olmaması durumunda, kişi başına iki ilâ dört varlık birimi[35] kadar hayvan varlığına ihtiyaç olduğu öne sürülür. Görüleceği üzere, yukarıda yer alan gözlemlerle, bu hesaplamalar karşılaştırıldığında, gözlemlerin sadece belirli bir bölgede ve yapıldığı dönem için geçerli kabûl edilebilecekleri anlaşılabilir. Göçebelerin hayatlarında, hayvan ve tarım ürünü fiyatlarından pastoralizm dışı gelir kaynaklarında kadar o kadar çok değişken unsurlar bulunmaktadır ki, asgari sürü büyüklüğü kavramı genellemeler yapmak açısından çok da büyük bir fayda sağlamaz.

Bu kavramların yetersizliği ve muğlaklığının farkına varan bazı ilim adamları "en uygun sürü büyüklüğü" kavramını ortaya atmışlardır. "En uygun sürü büyüklüğü" azami ile asgari sürü büyüklükleri arasında mak'ûl bir büyüklüktür (meselâ Leeds, 1965:90). Göçebeler sürülerinin büyüklüğünü belirlerken, elbette yüzyıllardır sahip oldukları tecrübelere dayanarak, hayvanların biyolojik özellikleri ve davranış kalıplarını da dikkâte alırlar.

Sürülerin bilinçli olarak büyük tutulmasının sebeplerinden biri de belli bir süre boyunca bir sürü oluşturan hayvanlarda sürü içgüdülerinin ortaya çıkması ve hayvanları güden çobanların bundan istifade edebilmeleridir (Baskin, 1976:271). Koyunlarda görülen ve hepimizin bildiği sürü içgüdüsü, koyunların insanlar tarafından yaratılan suni şartlara uyum yeteneğine bir örnektir. Ama "en uygun sürü büyüklüğüne" ilişkin kesin bir bilgi bulunmamakta, konuyla ilgili rakamlar da yine bölgeden bölgeye

35 SSU (Standart Stock Unit): Bu hesaplama yöntemine göre bir Varlık Birimi (SSU) 10 koyun veya keçi, iki sığır ve bir deveye tekabül etmektedir (Le Houérou, 1977, 25,38n:2)

değişiklik göstermektedir. Dahl ve Hjort'un (1976, 220) hesaplamalarına göre, deve sürüleri için uygun büyüklük 150 hayvandır. Köpeği olmayan bir çobanın güdebileceği küçükbaş hayvan sayısı 400, köpekli olması durumunda ise bu rakam 500 küçükbaş hayvana kadar çıkabilmektedir.[36]

Rwala göçebelerinin deve sürüleri 70 ilâ 80 hayvanı aşmaz (Musil, 1928, 336). Güneydoğu Asya'da bir çoban, arazi yapısının kötü olduğu yerlerde bile 300 ilâ 400 civarı hayvandan oluşan sürüleri güdebilmektedir (Barth, 1962:345; Trubetskoi, 1966:104). Brahui göçebeleri arasında en uygun sürü büyüklüğü 500 baş civarında olup, sürü büyüklüğü 250 başın altına düştüğünde, bunu gerektiren başka şartlar sözkonusudur (Swidler, 1973:28; Barth 1964:22). Bahtiyari göçebelerinde ise küçükbaş hayvan sürüleri genelde 200 hayvanı geçmez (Digard, 1973:45).

19. yy'da iki Kalmuk çobanı 1000 ilâ 1500 koyun veya 300 attan oluşan bir sürüyü güdebiliyordu (Zhitetsky, 1892, 95-6). Yakın geçmişte Türkmen aşiretlerinde 400 ilâ 800 küçükbaş hayvandan oluşan sürüler, bir çoban ve bir çırak tarafından güdülmekteydi (Orazov, 1970:202). 800 küçükbaş hayvandan oluşan sürüler makul büyüklükte kabûl edilmekte, sürünün büyüklüğünün 1000 başı aşması durumunda sevk ve idaresinin zor ve sıkıntılı olacağı düşünülmekteydi (Babadzhanov, 1975:229 n.16). İç Moğolistan'da, yaya bir çoban 150 ilâ 200, atlı bir çoban ise 500 koyunu güdebilirken, iki atlı çoban 2000 koyunu güdebilmekte veya bir atlı tek başına 150 atı güdebilmekteydi. Ama 1000 başı aşan bir koyun sürüsü nadiren görülmektedir, zira koyunlar dolaştıkları meralarda otları geriye bir şey bırakmamacasına kazıdıklarından, bundan daha büyük sürüler, genelde arkadan gelenlere beslenecekleri fazla ot bırakmayacaktır (Goto, 1970:95-6).

Kamçatka ve Çukotka bölgesindeki ren geyiği çobanlarının güttükleri sürüler, azami 1000 ilâ 1500 hayvandan oluşmaktadır. Çobanlar aslında daha büyük sürüleri sevk ve idare edebilmelerine rağmen, bölgedeki meralar daha büyük sürülerin otlamaları durumunda kendilerini yenileme vasıflarını kaybedeceğinden

36 Bence bu rakamlar ve öngörüler son derece sujektiftir ve arazinin durumuna, coğrafi ve iklim şartlarına göre, çok yakın mesafelerde bile değişebilmektedir. E.C.

sürü büyüklükleri sınırlanmıştır. Bu sayıdan daha büyük sürüler artık tundradaki dar vadilerde barınamamakta ve beslenememektedirler (Baskin, 1976:81).

Makûl sürü büyüklüğü iktisadî, sosyal ve çoğu zaman çevre/iklim şartlarına bağlı olarak tespit edilir ve her zaman en ideal durumlar göz önüne alınmayabilir. Cunnison (1966:63, 67 n.7) bu durumu; "Humr Baggara göçebelerinin en uygun sürü büyüklüğü konusunda bazı tahminleri vardır, ama sürü büyüklüklerini belirleyen şartlar genellikle sürünün sevk ve idaresi için ne kadar iş gücü ayrılabileceğine bağlıdır" şeklinde açıklar.

Sonuç olarak, uygun sürü büyüklüğü çoğunlukla hayvanların nasıl otlatıldığına ve başka biyolojik olmayan unsurlara bağlıdır. ABD'de atlı bir çoban 1000 büyük baş hayvandan oluşan bir sürüyü güdebilmektedir. 19. yy ortalarına kadar Avustralya'da bir çoban 300 ilâ 1500 arasında koyundan oluşan bir sürüyü güdebilirken, daha sonraki dönemlerde bu sayı 2500 koyuna kadar çıkmıştır. Arjantin'de her 1000 büyük baş hayvanın sevk ve idaresi için $2^{1/2}$-3 kişiye, her 1000 koyun veya keçi için de $1^{1/2}$ kişiye ihtiyaç vardır (Stricon, 1965:245). 1972 yılında Moğolistandaki Zapadny devlet çiftliğinde bizzat kendi yapmış olduğum gözlemlere göre dört çoban 850 koyunu gütmekteydi. Bu çiftlikte hayvanlar bütün yıl boyunca açık mera sisteminde yetiştirilmekte ve hayvanların sulanması için de araziye su tankları konulmaktaydı.

Bütün bunları aktarmamın sebebi, sürülerin cins veya yaş dağılımı, büyüklükleri gibi faktörleri araştırmanın gereksiz olduğunu düşünmüş olmam değildir. Burada anlatmaya çalıştığım, bütün bu şartlar ve unsurlar konusundaki bilgilerimizin hâlen çok kısıtlı olduğu ve bu bilgilere dayanarak göçebe toplulukları kıyaslamanın ve dış dünya ile olan temaslarını değerlendirmenin kolay bir iş olmadığıdır.

Ekolojik Alanlardan Faydalanma

Bu bölümün konusu olan faydalanma çeşitlerini üç ana grup altında toplamak mümkündür:

1- Göçebeler bulundukları bölgedeki baskın gruplar olmanın yanında, kimi zaman komşu bölgelerden de faydalanır-

lar. Pastoral göçebelik ile sulak tarım bölgeleri arasında çok net coğrafi ve çevre/iklim sınırlarının olduğu Avrasya bozkırları, yarı çöl ve çöl bölgeleri bunun örneklerini teşkil eder. Her ne kadar De Planhol (1970, 45) Orta Asyanın yüksek bölgelerinde pastoral göçebeliğin görüldüğü her yerde tarımın da yapılmasının mümkün olduğunu ileri sürerse de, fiiliyatta bu pek sık görülen bir şey olmamakla, ancak bazı istisnai bölgelerde böylesi iki tür ekonomi arasında geçişlere rastlanmaktadır (Bkz. sayfa, 44-5).

Göçebelerin bulundukları ekolojik bölge içerisinde baskın grup olmalarına bir başka örnek, Uzak Kuzey'deki ren geyiği çobanlarıdır. Bunlar çok kısa bir süre içerisinde tundranın geniş alanlarına yayılmışlar ve 20. yy'a kadar da hayvanlarını otlattıkları alanları genişletmeye devam etmişlerdir (Bkz. sayfa, 72-3, 80). Bu yönden bakıldığında, Orta Asyanın yüksek bölgelerindeki göçebelerin durumu da pek farklı olmayıp, göçebelerle, tarımcılar arasındaki coğrafi sınır kuzeyde sathi, diğer taraflarda arazinin yükseltisine bağlı olarak değişir.

Tarımın sadece vaha bölgelerinde yapıldığı ve bölgenin hâkim nüfusunu göçebelerin oluşturduğu Arabistan ve özellikle Sahranın çöl bölgesi bu birinci gruba dahil edilebilir.

2- Göçebeler birden fazla çevre/iklim (ekolojik) bölgesinden istifade ederlerse de, bu bölgeler başka iktisadî faaliyetlerle-çoğunlukla da tarım-uğraşan toplulukların yaşadığı bölgelerden ayrılmışlardır. Göçebeler tarım bölgelerinden istifade edemeyip, ancak göç esnasında buralardan geçerler. Bu durum, her iki taraf için de bazı olumsuzluklara sebep olabilmekte, aynı ekolojik bölgede çeşitli pastoral topluluklar -veya karma iktisadî topluluklar- dönüşümlü olarak istifade ediyorlarsa, bu meseleler daha da büyük ihtilâflara yol açabilmektedirler.

İkinci grubun en yaygın olduğu yerler, Orta Doğu, nisbeten Yakın Doğu (Barth, 1959-60; Barth, 1962:342; Ferdinand, 1962:124, 129-30; Johnson, 1969; Swidler, 1973:25; Marx, 1977:351, 358) ve kısmen Avrasya bozkırlarıdır. Krasnovodosk yakınlarındaki kumluk çöllerden yazın Türkmenler, kışın da Kazaklar istifade etmektedirler (Ishchenko vd., 1928:81).

3- Göçebeler tamamen veya kısmen tarımcılarla aynı çevre/iklim alanlarını paylaşırlar. Çeşitli şekilleri içeren bazı durum-

larda bölgenin bir bölümü ağırlıklı olarak göçebeler, bir bölümü ağırlıklı olarak tarımcılar, bir bölümü de her iki grup tarafında dönüşümlü olarak kullanılırken, bazan göçebelerin hem kendilerine ait bölgeleri, hem de anlaşma yaparak istifade ettikleri tarımcılara ait alanlar bulunur. Kimi zamanda göçebelerin kullandıkları alanlar, tarımcıların çevre/iklim alanları arasında dağılmıştır.

Üçüncü grubu oluşturan ve varoluş çeşitlerinin hepsini bir arada barındıran bir özellik de göçebelerin hasat yapılmış arazilerde hayvanlarını otlatmalarıdır. Göçebeler, bunun için çiftçilere tarlalarda kalan anızlar için para öderken, bazen de hayvanların geride bıraktıkları gübre için para alırlar. Pastoralistler ve tarımcılar arasındaki bu ikili ilişki, kimi bölgelerde çok eskilere dayanır ki, meselâ bu konuda Mezopotamya' da M.Ö. 2. binyıldan, Mari döneminden kalma bazı kayıtlarda bu tür bilgilere rastlamaktadır.

Orta Doğu göçebeleri genel olarak bu gruba dahildirler (Meselâ Yörükler hakkında Bates ve Lees, 1977:833; Gilan'daki Gilakiler için Narody Serednei Azii; Bahtiyariler için Trubetskoi, 1966:11; Afganistan göçerleri hakkında Schurmann, 1962:262; Belucistan göçerleri hakkında Barth, 1964b; Swidler, 1973:24). Bu göçebelik türü, Yakın Doğu'da (Meselâ Arabistan Bedevileri hakkında Pershits, 1961:31; Güney Irak deve çobanları için Fernea, 1970:12; Cezayir'deki Säid Atba topluluğu için Johnson, 1969:105) ve Sudan-Sahel bölgesinde (Stenning, 1959:6; Thomson, 1977:60; Gallais, 1977; Frantz, 1978:102; Dahl ve Hjort, 1979:7) yaygın olarak görülür. July (1975:160), pastoralistleri bölgelerine davet edenlerin Hausalar olduklarını, bunu yapmaktaki maksatlarının tarlalarının hayvanlar tarafından gübrelenmesini sağlamak olduğunu aktarır. Avrasya bozkırlarında bu durum nadiren görülmekle birlikte, görülen topluluklarda genel olarak yarı göçebe ve sığır hayvancılığının olduğu topluluklardır (Bkz. Sazonova, 1978:68).

Göçebelerin yerleşik tarımcılarla aynı çevre/iklim alanını paylaşmalarına dair oldukça kapsamlı ve çarpıcı örnekler Barth (1956; 1959-60; 1964; 1964b) tarafından ortaya konmuştur. Fakat, Barth'ın çalışmasında ciddi bir biyolojizm konusu hâkimdir. Göçebeleri ve yerleşik tarımcıları aynı tabiî ortamdan değişik şe-

killerde istifade eden, aralarında rekabet olmayan hatta simbiyotik ilişkileri olan tamamen farklı iki canlı türü gibi ele alan Barth, sözkonusu alanın müşterek kullanımının karakterini belirleyen siyâsî ilişkilerle, mülkiyet haklarını yeterince gözönüne almamıştır.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki; ne pastoral göçebelik, ne de bir başka iktisadî yapı tamamen durağan olmayıp, bütün iktisadî sistemler başkalarının aleyhine de olsa genişleme eğilimi taşırlar (Bkz. Barth'ın Kuzeybatı Belücistan'dan derlediği veriler, 1964b:18-19).

İkinci olarak, simbiyotik ilişki sadece birarada varoluştan ibaret değil, karşılıklı etkileşim hâtta bağımlılık ama aynı zamanda da karşılıklı fayda söz konusudur. Hâlbuki göçebeler ve yerleşik tarımcılar arasındaki ilişkiler incelendiğinde, birçok durumun bu tanıma uymadığı görülmektedir. Bu ilişkiler birçok durumda bir *modus vivendi* (geçici anlaşma, geçici çözüm) şeklinde olup, bunun arkasında yatan sebepler sadece karşılıklı ekonomik fayda değildir. Her iki grubun güçlerinin ve dış dünyaya ait unsurların devreye girmesiyle *modus vivendi*'nin dengeleri belirlenir. Karşılıklı faydalar nadiren dengeleyicidir.[37] Swat'ta Pathanlar ve Gyjarlar arasındaki ilişkiyi simbiyotik olarak tanımlamasını kabûl etmek oldukça güçtür. Barth bu ilişkide Pathanları toprak sahipleri, Gyjarları ise onların serfleri veya hizmetlileri olarak nitelendirir. Ancak bu kadar uç noktalarda olmayan durumlar da söz konusudur. Hasadın yapılıp bittiği tarlalarda, hayvanların otlatılmasıyla bu tarlalara zarar verilmesi arasında çok küçük bir adım vardır ve bu adımın atılması, göçebeler için çok faydalı olsa da, tarımcılar için bir yıkım olabilir. Nitekim bu konuda Orta Çağdan kalma Yakın ve Orta Doğu kaynakları, göçebelerin hayvanlarını ekili tarlalara sürmelerinden muzdarip olan çiftçilerin şikayetleriyle doludur (Meselâ Reisner, 1954:43). Yakın zaman kadar bu duruma İran'da oldukça sık rastlanmaktaydı (M. S. Ivanov, 1961:40). Meselâ, 19. yy'ın ikinci yarısında Kuzistan'da Lurlar ve Bahtiyariler, göç güzergâhları üzerinde tarlaları çiğnenmemiş tek bir köy bile bırakmamışlardı (Lambton, 1953:157).

37 Bkz. Interrelations between the Hausa and the Fulani in the Sahel of Niger, Diarra, 1975). Bu sebeple, Barth'ın (1956:1083

Keza, Türkiyenin kıyı bölgelerine yakın yerlerde tarım geliştikçe, Yörükler hayvanlarını birkaç ay boyunca otlatabilmek için tarla sahiplerine gittikçe artan miktarlarda para ödemek zorunda kalmaktadırlar (Kolars, 1963:48-50; De Planhol, 1959:529). Sürülerini yazlık otlaklara götürürken ekili arazilerden geçmeleri ve çiftçilerle çatışmaların önlenmesi için Güneydoğu Anadolu'daki göçebeler de çok elverişsiz yollardan göç etmeye zorlanmaktadırlar (Johnson, 1969:37). Hasadı daha geç yapılan pamuk gibi ticarî ürünlerin Sahel bölgesinde yetiştirilmeye başlanmasıyla göçebeler, artık hayvanlarını kurak mevsimlerde tarlalardaki anızla besleme imkânı bulamamaktalar.

Bütün bu saydığımız durumlarda cereyan eden ilişki, fiiliyatta kuvvetli olan tarafın karşı tarafın çıkarlarını göz önüne almadan kendi çıkarlarına göre simbiyotik yönlendirdiği basit bir ilişki halini almaktadır. Pastoralistler ve tarımcıların aynı ekolojik alanda bir arada yaşamalarının güçlüklerine ilişkin ilginç bir örnek de Gellner (1963:33 vd., 170 vd.) tarafından ortaya konmuştur. Gellner'in aktardığı örnekte, Atlas dağlarında yaşayan berberiler meselenin çözümünü, hayat sahalarını ancak marjinal arazilerinde yaşamaya zorlanmada bulmuşlardır.

19. yy'la, 20. yy'ın başlarında Buhara Emirliğinin Doğu bölgelerinde yerleşikler ve yarı göçebe topluluklar (eski dönemlerde tam göçebeler de mevcuttu) aynı çevre/iklim alanında bir arada yaşamaktaydı ve bu alanın içinde belli başlı özel bölgeler için birbirleriyle rekabet halinde idiler. Ama burada da, karşılıklı faydaya dayalı gruplararası bir iş bölümü olmadığından, çatışma ve mücadeleleri içeren mecburi birarada yaşama sözkonusu idi (Karmysheva, 1976: 145, 164, 190, 263).

R. Cohen (1978b:155) haklı olarak; "Tarihî perspektiften bakıldığında göçebeler ve çiftçiler arasında dengeli bir simbiyotik ilişkinin olduğu varsayımının hatalı olduğunu" belirtir.

Bu konudaki fikirlerimi, iki değişik tür arasında, aşağıda belirteceğim kategorilerdeki etkileşimleri temel alarak ekolojik lisanla ifade edecek olursam:

a) Simbiyotizm (+ +): Türlerin her biri, bir diğerinin gelişmesini hızlandırır.

b) Komensalizm (+ 0): Türlerden biri, diğerine her hangi bir fayda veya zarar vermeden bu ilişkiden fayda sağlar.

c) Predation-Yırtıcılık (+ -): Türlerden biri kendi gelişimini hızlandırırken, diğerinin gelişimini engeller.

d) Rekabet (- -): Türlerin her ikisi de birbirlerinin gelişimini engeller.

Bu sınıflandırmada Smith'in (1974) çalışmasına bazı ilâveler yaparak takip ettim.

Bu dile göre, aynı ekolojik alanda birarada varolan göçebeler ve çiftçilerin etkileşimi (+ +)'dan (- -)'ye kadar bütün sınıfları kapsamaktadır. Barth bunu genel olarak "simbiyotik" diye tabir etmekte, ama gerçekte simbiyotik ilişkiler -eğer herhangi bir yerde gerçekten var iseler- çok nadirdir.

Ben insan topluluklarının biyolojik türler kategorisine indirgenmesi veya doğal eko-sistemler içerisindeki basit birer unsur olarak görülmesi taraftarı değilim. İnsan toplulukları ve doğal ekosistemler karşılıklı bağlar üzerine kurulu üst sistemler meydana getirirler. Hepsinden önemlisi, göçebeler ve göçebe olmayanlar arasındaki etkileşimler, gerek miktar, gerekse çeşitlilik açısından her hangi iki biyolojik tür arasındaki etkileşimden çok daha fazladır. Her karşılıklı iktisadî bağımlılık, hâtta karşılıklı faydalanma durumu, simbiyotik bir ilişki olarak tanımlamaz. Hayvanların dünyasında yeri olmayan siyâsî değerler ve normlar, aynı çevre/iklim alanını paylaşan veya paylaşmayan göçebeler ve göçebe olmayanlar arasındaki etkileşimi şekillendirir.

Çevre/iklim (ekolojik) alanlarından faydalanılmasına ilişkin yaptığımız sınıflandırmalarda ikinci ve üçüncü gruplar, birbirlerine birinci gruba olduklarından çok daha yakındırlar. Ancak bu her üç grup arasında çok kesin çizgiler yoktur. Meselâ Basseriler, aslında ikinci gruba dahil oldukları hâlde, sonbahar ve kış aylarında hayvanlarını çiftçilerin arazilerinde otlatırlar (Barth, 1959:60-7).

Pastoral Göçlerin Karakteri

Bu bölümde tetkik edilecek olan göçler, göçebelerin hayvanlarını beslemek için düzenli olarak yaptıkları göçleri ihtiva etmek-

tedir. Göçebelerin iktisadî temelli olan veya olmayan çeşitli göç sebepleri olabilir. Bu konu çeşitli ilim adamları tarafından araştırılmaktadır (Meselâ Salzman, 1971:132-93).

Göçebelerin göçlerini ve göçün karakterini belirleyen en önemli unsur, hayvanlarına uygun otlaklar bulabilmektir. Lakay Özbeklerinin "hayvanların yemi topraktadır, insan elinden yerlerse doymazlar" anlamı taşıyan deyimleri bu konuya bir örnek teşkil eder.

Göçebeliğin diğer ölçülerinde olduğu gibi, göçün karakterini belirleyen pek çok değişik unsurlar vardır. Sonuç olarak göç, çok yönlü ve değişkenlik gösterebilen bir olgu olmakla birlikte, bütün bu unsurlar arasında çevre en belirleyici olanıdır. Aynı bölgedeki göçebe topluluklar arasında bile göçün karakteri önemli ölçüde farklılıklar gösterir. Göçün düzenliliği ve sabit oluşu,[38] sıklığı (mevsimler arası veya mevsim içinde yapılan göçler), mesafeler, istikâmeti topluluktan topluluğa değişiklik gösteren; dikey[39] veya yatay olarak da yapılabilir. Yatay göçler, doğrusal bir hat üzerinde (ki, bunlar da kuzey-güney doğrultusunda veya doğu-batı doğrultusunda olmak üzere ikiye) veya doğrusal olmaya göçler (bunlar da kendi içerisinde elipsoidal[40] ve dairevî[41] göçler)[42] olarak kendi içerisinde ayrılabilirler. İktisadî öncelikleri farklı olarak, meselâ yiyecek ve/veya su ve/veya ısı ya da bölgedeki kirlilik göçe sebep başlıca etkenler arasındadır.

Otlak alanlarda mevsim içinde meydana gelen değişimler, genelde tabiî olarak iklim şartlarına bağlı olarak, belli alanların

38 Düzenlilik kelimesi ile göçün zamanı, sabitlik kelimesi ile de göç edilen bölgenin hep aynı kalması kastedilmektedir.

39 Dikey göçler ile kastedilen yüksek alanlara göç edilmesidir.

40 Elipsoidal göçler ile kastedilen, harita üzerinde incelendiğinde göç güzergâhının elips veya benzeri bir şekil oluşturmasıdır

41 Dairevî göçler ile kastedilen, belli bir sabit nokta etrafında (genelde sürülerin düzenli olarak gittikleri bir su kaynağı) göçlerin gerçekleşmesidir.

42 Göç güzergâhlarının ilginç ama genel olarak kabûl edilebilir bir sınıflandırması Johnson (1969) tarafından yapılmıştır. Ama benim kanaatime göre Johnson, göçebeliğin genel tipolojisini ortaya koyarken, bu ölçünün önemini biraz fazla abartmıştır. Dikey ve yatay göçler üzerinde bu kadar durulması kanaatimce yanlıştır, çünkü kendisinin de belirtmiş olduğu gibi aynı topluluklar senenin bir bölümünde yatay güzergâh üzerinde göç ederlerken, geri kalan bölümü dikey güzergâhta göç etmekteler.

senenin ancak belli zamanlarında kullanılmalarını gerektirir. Mevsim içi yapılan göçlerde genelde belirleyici olan, hayvanların sayısı, hayvanlar için ihtiyaç duyulan su ve yiyecekle, benzeri sebeplere dayanırken, mevsimlik yapılan göçler, belli bir sıklıkta düzenli olarak gerçekleşip, genel olarak mevsim içi yapılan göçlerden daha uzun mesafelidir. Kuzey enlemlerinde ve ılıman bölgelerde yaşayan göçebelerde mevsim içi ve mevsimlik göçler arasında çok daha net bir ayrım olmasına karşılık, çöllük bölgelerde bu ayrım o kadar belirgin değildir.

Göçlerin sabitliği ise her yıl, senenin aynı döneminde, belli bir bölgede hayvanların ihtiyacı olan yiyecek ve suyun bulunabilir olmasıyla ilgilidir. Arabistan, Sahra ve Doğu Afrikadaki göçebe topluluklar arasında göçlerin sabitliğinin daha az görülmesi bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Ancak tabiî olarak hiçbir göçebe topluluğun göç hareketlerini tamamen sabit veya sabit değil diye nitelendirmek mümkün değildir. En çok bilinen güzergâhların bile bazı yıllar neredeyse hiç kullanılmadığı veya nadir kullanılan bazı güzergâhların ardarda kullanıldığı olabilir. Aynı halka mensup nispeten daha büyük alt grupların göç yollarının küçük alt grupların güzergâhlarından daha büyük bir sabitlik gösterdikleri de söylenebilir. Bu sebeple göç güzergâhlarındaki sabitliği, değişik bölgelerdeki göçebe toplulukları mukayese etmek için bir ölçü olarak kullanmak mümkündür.

Göç güzergâhının mesafesi, yiyecek, su temini, sürünün büyüklüğü, tür dağılımı ve diğer unsurlara bağlı olup, bunun sonucunda Doğu Afrikadaki koyun çobanlarının göç mesafesi 40 ilâ 50 km kadar olabilirken, Arabistan, Avrasya veya Orta Doğu göçebelerinin göç mesafeleri 1000 km veya daha fazla olabilmektedir. Diğer taraftan göçlerin yönleriyle, bu yönleri belirleyen sebepler de oldukça çeşitli olup, bu konuda söylenebilecek tek şey, dünyanın her tarafındaki dikey göçlerdeki belirleyici unsurların coğrafya ve çevre şartları olduğudur. Dikey göç sahaları, sadece İç Asyanın yüksek bölgeleri ve diğer dağlık bölgelerinde ağırlıklı olarak yapılan göç tipidir.

Göçlere sebep olan iktisadî öncelikler hakkında bir genelleme yapmak oldukça güç olmasına rağmen, en önemli iki ekonomik

öncelik olan besin ve suyu[43] ele alacak olursak, kuzey enlemlerinde ve ılıman bölgelerdeki göçebeler için besin, sıcak enlemlerdekiler içinse su daha önceliklidir.

Bazı göçebe topluluklarda, farklı önceliklerin önemli bir rol oynadıkları hesaba katılmalıdır. Büyük sahrada tuz problemi buna iyi bir örnek teşkil eder (Capot-Rey, 1953:37; Smith, 1978:86). Bu konuda meselâ Fulaniler, göç esnasında Çe-çe sineklerinin çeşitli türlerinin ortaya çıkışlarını (Stenning, 1965:371-2), Tibet göçebeleriyse salgın hastalıkları ve bazı bölgelerdeki böcek baskınlarını hesaba katmak zorundadırlar (Ekvall, 1968:19). Ama bölge geneli göz önüne alındığında, bu öncelikler ikincil öncelikler arasındadır.

Pastoral İktisadî Mahsûllerin Değerlendirilmesi ve Beslenme Tarzları

Bu bölümde hem pastoral iktisadî faaliyetlerde mahsûllerin nasıl değerlendirildiği, hem de değişik bölgelerdeki göçebelerin beslenme tarzları göz önüne alınmıştır. Diğer bütün ölçeklerde olduğu gibi, burada da aralarında ekolojik durum, sürülerin tür dağılımları, dış dünya ile olan temaslarının özellikleri ve kültürel (dini ve etnik) değerlerin olduğu bir çok unsur devreye girmektedir.

Konuyla ilgili literatürde ne yazık ki nebatî besine ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Sadece hayvanî gıdalara dayanan bir beslenme tarzı olduğu, fakat bu tarzın sağlıklı ve dengeli olup olmadığı sorusuna kesin bir cevap bulamadık. Konuyla ilgili bilgilerden anladığımız kadarıyla, nebatî takviyeler gerekli olmakla, yaygın bir uygulamadır (krş. Spooner, 1973:6). Hemen hemen bütün göçebelerin beslenme sistemlerinde nebatî besinler yeralmakta, bu besinlerin tüketim miktarı ve tedarik şekilleri çeşitli topluluklarda farklılık göstermektedir. Aynı şekilde pas-

43 Çok kolay olmasa da, teorik bir tahlilde besin ve su arasında ayrım yapmak mümkündür. Suyun olmadığı yerde bitki örtüsü olmaz, ama suyun olduğu her yerde de bitki örtüsü olmayabilir. Bunun dışında, her tür bitki hayvanlara besin olamaz, çeşitli türlerdeki hayvanlar değişik bitkilerle beslenirler. Çoğu zaman bitkilerin ihtiyacına yetecek miktarda su, bitkilerle beslenen hayvanların ihtiyacına yetmeyebilir.

toral ekonominin en temel üç ürünü olan süt ve süt mamûlleri, et ve kanın kullanımı da topluluklar arasında büyük farklılıklar gösterir. Dahl ve Hjort'un (1976:23) tezlerine göre, sütün hayatın idamesi amaçlı kullanılması kuzey enlemlerindekilerle ılıman bölgelerdeki göçebeler için nadiren söz konusudur.

Şu an için, göçebe toplulukların çoğunluğunun beslenme tarzları hakkında yeterli, kesin bilgilere sahip değiliz (hâtta belki de artık uzmanların bu konuda bilgi toplamaları için vakit çok geçtir) ve beslenme proğramlarında yer alan ürünlerin kalori dereceleri hakkında daha da az bilgiye sahibiz. Göçebe toplulukların beslenme alışkanlıkları arasında gözardı edilemeyecek kadar büyük farklılıklar, bilgi eksiklikleriyle birlikte, bu konuda karşılaştırma yapmayı çok daha güçleştirmektedir.

Pastoral Göçebeliğin Temel Türleri

Pastoral göçebeliğin temel coğrafî türleri şimdiye kadar incelemiş olduğumuz ölçüler yardımıyla belirlenebilir. Ancak bunu söylerken, bu sınıflandırmayı tasdik etmeyenlerin eline bana saldırabilecekleri bir koz verdiğimin de tamamen farkındayım. Açıkçası, Kuzey Çin'den Orta Avrupa'ya, Güney Sibirya'dan Güney Afrika'ya kadar uzanan çöl, yarı çöl ve bozkırların yayıldığı bu devasa coğrafyada kesin sınırlardan bahsedilemeyeceği gibi, yaygın olarak görüldüğü bölgelerde de göçebelik pek homojen bir karakter göstermemektedir. Bu bölgelerdeki göçebeler birbirine benzeyen topluluklar olmadığı gibi, bulundukları yerlere uyum sağlamış ve tarihî unsurlar veya başka sebeplerle kimi zaman kendi bölgelerindeki göçebelerden çok daha başka bölgelerdekilere benzerlikler göstermektedirler.

Göçebeliğin yaygın olarak görüldüğü bu bölgeler arasında ortalamayı yansıtan veya çok farklı özellikler gösteren bölgeler vardır ve bu bölgelerdeki pastoral göçebeliği, temel türlerin arasında sınıflandırabilmek gerçekten zordur. Son olarak göçebeliğin bütün çeşitleri, sonsuz sayıda alt gruba veya türe bölünebilir.

Göçebeliğin değişik türlerinin olduğu ve bu türlerinin herhangi birini temsilen seçilen bir örneğin genel olarak incelendiğine, kendi türünün diğer örneklerine diğer türlere ilişkin örneklerden

daha yakın olduğu objektif bir gerçektir. Dolayısıyla, Kroeber'in (1947:323) sadece "Asya pastoral kuşağı"nı seçmiş olması yetersiz kalmaktadır ki, bu konuda başka ilim adamları da benimle aynı sonuca ulaşmışlardır, ama onların seçmiş oldukları pastoral göçebelik türleri genelde tesadüfidir (Meselâ Narol, 1950; Patai, 1951; Patai, 1978; Bacon, 1954; Berque, 1959:481-2; Rathjens, 1969; Johnson, 1969:13-15; Spooner, 1973:6-8; Coon, 1976, 19 vd.; Khazanov, 1975:6-7). Sınıflandırma ölçülerini belirleyen şey, hiç luşkusuz araştırmanın hedefinin ne olduğuna bağlıdır.

Bu bölümde coğrafî ölçüler dışında, sürülerdeki hayvan cinsi dağılımı, topluluğun çevre/iklim alanında işgâl ettiği yer, göçlerin karakteri ve beslenme tarzları gibi ekolojik-ekonomik ölçütlere göre tespit edilmiş olan pastoral göçebelik türleri ele alınmaktadır. Bir sonraki bölümde bu farklı göçebelik türlerinin ortaya çıkışında tarihî unsurların da etkili olduğunu ortaya koymaya çalışacağım.

Kuzey Avrasya Tipi

Bu çalışmada Kuzey Avrasya olarak tabir edilen bölge, Kutup çölleri ve Tundra bölgesinden güneye inen Varanger fiyordu kıyılarından 60° kuzeye, Okhotsk denizi kıyılarına, güneyde Haziran sıcaklığının (izoterm) +10 santigrat çizgisine (Berg, 1955:11-16; Milkov, 1977:26-53) kadar uzanan alanı kapsamaktadır. Bazı durumlarda orman-tundra bölgesi de Kuzey Avrasya'ya dahil edilmektedir.

Bu bölgedeki göçebeliğin en bariz vasfı, göçebeliğin en homojen şekli olan tek cins hayvancılığa, ren geyiğine yetiştiriciliğine dayanmasıdır. Kuzey Avrasya tipi göçebeliği üç alt gruba ayırmak mümkündür: Lapp, Komi-Nenets ve Çukça-Koryak, ama bu türler arasındaki farklılıklar iktisadî değil, etnik-kültürel farklılıkları içerir. Burası her ne kadar coğrafî olarak en izole bir göçebelik tipini oluştursa da, bu bölge sürülerindeki hayvan cinsi dağılımı bakımından tam olarak izole sayılmaz. Zira Tuva bölgesiyle, Kuzey Mançurya'da yakın zamanlara kadar göçebe olmayan ren geyiği çobanlarıyla, koyun ve at güden bozkır ahalisi birarada yaşamaktaydılar (Petri, 1929; Tugarinov, 1926:76 vd.; Veinshtein,

1972:9, 88-99; Vainshtein, 1980:49-50). Göçebe olmayan ren geyiği çobanlarının geçim kaynakları arasında hayvancılığın ikinci dereceden öneme sahip olduğu, asıl geçim kaynaklarının avcılık olduğu da unutulmamalıdır.

Ren geyiği yetiştiriciliği sadece göçebelere has olmayıp, az da olsa tayga ve tundra halkları arasında da rastlanır. Bunlar arasında Orman Nenetsleri, Selkuplar, Nganasanlar, Ob bölgesindeki bazı Ugorlar, Kettler, Orman Enetsleri, bazı Yakut toplulukları, Evenkiler (Tunguzlar), Oroklar, yukarı Amgun Negidalları, Tofalar (Karagaslar), bazı Tuva toplulukları gibi temelde yiyecek toplayıcı ekonomiye sahip topluluklar yeralmaktadırlar (Prokofev, 1928:99-100; Popov, 1948:55-68; Nelleman, 1961:91-2; Narody Siberii, 1956; Vasilev, 1962:67 vd.; Alekseenko, 1967:65-70; Vasilevich, 1969:72-9; Obshchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri. XVII-nachalo XX v., 1970:40; Vainshtein, 1972:9; Vainshtein, 1980:49-50; Khomich, 1976:131-2; Gurvich, 1977:51). Ancak bu insanlar tarafından beslenen evcil ren geyiği sayısı oldukça azdır. Tayga bölgesindeki Hantiler arasında hane halkı başına beslenen geyik sayısı 25-30 arasındadır. Bu rakam Selkuplarda 1 ilâ 20 arasında değişmekte, sadece kuzeyde Taz bölgesindeki Selkuplarda bu sayı hane halkı başına 200 ilâ 300'e çıkmaktadır. Evenkiler arasında ortalama adet 25 başa kadar çıkarken, Kettler de 10 civarındadır (100 hayvanlık sürü istisnai bir durum sayılmaktadır). Tayga Yakutları arasında bu rakam 8-30 baş arasında değişirken, Oroklar arasında 20'yi bulmaktadır.

Tundra halkları arasından sadece bir bölümünün temel geçim kaynağı ren geyiği yetiştiriciliği olup, sürülerinin mevcudunun yüzler, hatta binlerce hayvana ulaştığı görülür ki, göçebe ren geyiği yetiştiriciliğini tundraya has bir olgu olarak kabûl edebiliriz.

Kuzey eko-sisteminin bir karakteristiği olarak, az sayıda özel türler büyük alanlarda yaygınlık kazanırken (Paine, 1971:162), topraklarının tarıma uygun olmaması sebebiyle, tundra bölgesinde ren geyiği yetiştirmede uzmanlaşan topluluklar, göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir. Tabiat şartları sebebiyle sürülerin tek bir cins hayvandan oluşmasının yaratabileceği istikrarsızlığı telâfi etmek için sürüdeki hayvan sayısının artırılması temel gaye halini alır ve ilâve geçim kaynakları arayışı başlar. Ama bu bölgedeki göçebelerin

sürülerini büyütme çabalarının, Barth'ın Orta Doğu göçebeleri için ileri sürdüğü "bir sermaye biriktirme aracı olarak hayvan sayısını artırma" gayesiyle her hangi bir ilgisi yoktur. Tundra göçebelerinin sürülerini büyütmelerinin tek ve en önemli sebebi, geleneksel ekonomilerini bu özel ekolojik alanda devam ettirebilmeleridir.

Kuzey enlemlerinde yaşayan bütün göçebe toplulukların ikinci dereceden iktisadî faaliyetleri, besin toplayıcılığına dayanan avlanma ve balıkçılıktır. Kuzey Avrasya göçebeliğinin en bilinen özelliğinin "pastoral yarı göçebelik" tarzında olmasına karşılık, ren geyiği sığırtmaçlığı ile besin toplama ekonomisinin organik bir kombinasyonu şeklinde pastoral yarı göçebeliğin özel bir çeşidini oluşturmasıdır. Nenets ve Çukça toplulukları karma bir ekonomiye sahipken, ekonomileri ren geyiği sığırtmaçlığı (hane halkı başına ortalama 100-150 adet) ve balıkçılığın bir kombinasyonundan meydana gelir (Maslow, 1935, 111-15; Koviazin, 1936, 3; Narody Sibiri, 1956, 902). Balıkçılık ve avcılıkla iştigal edilmesi aynı tarım gibi, topluluğun hareketliliğini sınırlayan bir unsurdur ve Nenets ve Çukça topluluklarının göçleri hem süre, hem de mesafe olarak sadece ren geyiği sığırtmaçlığı yapan göçebelerden daha kısadır. Ren geyiği sığırtmaçlığı yapan göçebelerde, diğer göçebelik türlerinde görülen, pastoral ekonominin diğer biçimlerine geçiş pek görülmez.

Tundra bölgesinin ekolojik karakteri, tabiatı gereği ren geyiği sığırtmaçlığının hâkim faaliyet olmasına yol açmıştır. Evcil geyik sayısının artması, tabiî hayattaki vahşi geyik sayısının azalmasına sebep olurken, diğer yanda avcılıkla geçimini sağlayan toplulukların hayat şartlarını zorlaştırmaktadır (Gurvich, 1977:52). Ren geyiği sığırtmaçlığı gelişip yaygınlaştıkça, vahşi ren geyikleri de kendilerine ancak tundranın belli bölgelerinde hayat alanı bulmuşlar ve şu anda bol miktarda bulundukları yerler Taimyr yarımadası ile Indigirka ve Kolyma nehirlerinin alt havzalarıdır. Ren geyiği avcılığı bu bölgelerde yaşayan yerli halkların temel geçim kaynaklarındandır (Druri, 1949:25; Krupnik, 1976a:65; Simchenko, 1976:4) ama bu bölgelerdeki vahşi ren geyiği sayısı hızla azalmaktadır. Bu sebeple, çevre/iklim alanının ortaklaşa kullanımından söz edilemez. Göçebe ren geyiği sığırtmaçlarının ekonomisi, avcı ekonomisinin temellerini sarsmaktadır.

Ren geyiği sığırtmaçlığı tundra bölgesinin sadece hâkim geçim kaynağı değil, aslında yegane geçim kaynağı da olabilirdi, ancak bölgedeki toplulukların gelişimi bu doğrultuda olmamış (Sermerikov, 1939:9-11), güneydeki tarım topluluklarından gelen grupları bir kenara bırakacak olursak, tundra bölgesi göçebeler tarafından kendileriyle aslî geçim kaynakları avcılık ve balıkçılık olup ren geyiği yetiştiriciliğini küçük ölçekte yapan topluluklar arasında bölünmüş durumdadır. Bahsi geçen bu topluluklar, Yenisey ve Kolyma nehirleri arasındaki tundra bölgesinde yaşayan Nganasanlar, Tundra Enetsleri, bazı Kuzey Yakut boyları ve Yukagirlerdir. Bu toplulukların yetiştirdikleri ren geyiği sayısı, taygadaki avcı toplulukların sahip olduklarından fazla ise de, göçebe ren geyiği sığırtmaçlarının sahip olduklarından çok daha azdır. Nitekim fakir bir Nganasan'ın sahip olduğu geyik sayısı 50'yi geçmezken, (Popov, 1948:55), fakir bir Yukagir 10 ilâ 20, zengin bir Yukagir 100 ilâ 150 geyiğe sahiptir (Gurvich, 1975:58). Kuzey Yakutlarında ise fakirlerin hayvan varlığı 20 civarında, zenginlerin birkaç yüz, hatta bin kadar hayvanı olabilmektedir (Gurvich, 1977:50).

Ekolojik yönden durumu incelediğimiz takdirde, mevzubahis olan bu topluluklarla, göçebe ren geyiği sığırtmaçlarının bir arada var oluşları *niş* değil *enklavik* bir sistem içerisinde cereyan etmektedir. Niş sistemlerde belli bir ekolojik alanın fizikî olarak ayrılmış olması gerekmez, adacık sistemlerinde ise sınırlama bellidir. Kullandığımız anlamda *adacık* kelimesi, bir ekolojik alan içerisinde yer alan sınırlı bir bölgeyi ifade eder ve bu bölgeden ekonomik yönden faydalanılma şekli, benzer alanların faydalanılma şeklinden daha değişiktir. Adacık alanlarından faydalanan gruplar, bu alan içinde hâkim konumdadırlar.

Kuzey Avrasya göçebelerinin göçleri, sıkı bir şekilde mevsim değişikliklerine bağlı olup, bu sebeple sabit, doğrusal ve kuzey/güney doğrultusundadır. Yaz ve kış otlaklarının seçiminde en önemli kıstas, hayvanlar için yiyecek bulunabilirlikdir. Yazlık otlakların seçimini etkileyen diğer ölçüler ise, ilâve iktisadî faaliyet alanlarının bulunması veya kan emici böceklerin varlığıdır. Kuzey Avrasya göçebeleri genelde kış otlaklarında dört-beş ay, yaz otlaklarında iki ay kadar kalıp, yılın geri kalan bölümünü bu iki bölge arasında göç ederek geçirirler. Otlak bölgelere gelindiğinde

ayda bir veya üç defa mera değişikliği yapılır. Göç esnasında sürüler her gün hareket halinde olup, ara verilmeyip, sadece doğumlar için ara verilir (Kertselli, 1911:5 vd.; Karev, 1968:32-3; Krupnik, 1976, 66 vd.). Göç menzil mesafesi, tundra bölgesi ile sınırlı olup, denizden tayganın kuzey sınırına kadar uzanan mesafe arasında yapılır. Bu yoldan olmak üzere, Çukotka bölgesindeki ren geyiği sığırtmaçlarının göç mesafeleri 50 ilâ 100 km, Finmark bölgesi Lapların 100 ilâ 200 km, Kanin-Timan tundralarında yaşayan Nenetslerin 150 ilâ 200 km, bazı Lap topluluklarının göçleri 320 ilâ 400 km'dir. Elvuney ve Anyuy bölgelerindeki Çukçalar 400 ilâ 500 km, Büyük Tundra'da yaşayan bazı Nenets kabileleri ise 1200 km'ye kadar varan mesafeler arasında göç ederler (Gondatti, 1897:171; Semerikov, 1933:6-8; Terletsky, 1934:43; Vorren ve Manker, 1962:20; Paine, 1972:76; Krupnik, 1976:66).

Göçebe ren geyiği sığırtmaçlarının beslenme alışkanlıkları tabiî olarak et tüketimine dayanmakta, kan da besin maddeleri arasında yeralmaktadır. Ren geyiklerinden elde edilen ürünler balık ve kümes hayvanları ile desteklenirken, sadece bazı topluluklarda ren geyiğinin sütünden de faydalanıldığı olur (Nelleman, 1961:92). Meselâ, Nenetsler süt sağmayı bilmezler (Khomich, 1976:75) ama bazı saha araştırmalarında, Nenetslerin bazen dişi geyiklerinin sütünü emdiklerinden bahis geçer. Spooner (1973:5), ren geyiği sığırtmaçlarının hiçbir tarım ürünü tüketmeyen tek göçebeler olduğunu, Simchenko ise (1976:83-4, 824) ren geyiği etiyle beslenen toplulukların -ister vahşi, ister ehlileştirilmiş ren geyiği olsun- beslenme sistemlerinde nebati gıdalara ihtiyaç duymadıklarını ileri sürer ki, bu her iki iddia da pek inandırıcı gelmemektedir.

Laplar, Avrupa Nenetsleri ve Çukçalar tarım ürünlerini mübadele yoluyla edinirler. Kuzey bölgesinde ren geyiği sığırtmaçlığı büyük sürüler halinde yapılmaya başlanmadan çok öncesinde bile güneydeki toplumlarla ürün mübadelesi yapmakta oldukları bilinmektedir. Zira, daha 18. yy'ın başlarında bile Avrupa Nenetsleri Ruslardan aldıkları una bağımlıydılar (Kolycheva, 1956:86). Elbette bu arada toplayıcılığın da ren geyiği sığırtmaç göçebeler arasında çok yaygın olduğu gözardı edilmemelidir. Burada Linnaeus'un "Lapların beslenme alışkanlıklarında nebati besin-

lerin az bir yer tuttuğu"na dair düşüncesiyse, başka kaynaklardan derlenmiş bilgilerle tam olarak örtüşmemektedir. "...bu bölgede iyi tanınan bir bitki olan Angelica archangelica... Laplar tarafından yüzyıllar boyunca nebatî besin olarak tüketilmiştir... muhtemelen Kutup altı bölge insanlarının beslenmelerinde de önemli bir yer tutmaktadır" (Fjellström, 1964:100. Çukça ve Koryaklar arasında nebati besin kullanımıyla ilgili ayr. bkz. Georgi, 1776:8-9; Beretti, 1929:23; Menovschchikov, 1974:93-4).

Bu konuda kesin olarak söylenebilecek tek şey, Kuzeyli ren geyiği sığırtmaçlarının beslenme alışkanlıklarında nebati besinlerin diğer göçebe topluluklara kıyasla daha az bir yer tuttuğudur.

Avrasya Bozkır Tipi

Bu tip göçebeliğin hâkim olduğu (veya bir zamanlar hâkim olduğu) coğrafî alanlar, Tuna nehri boylarından, Kuzey Çin arasındaki ılıman kuşağa kadar uzanan uçsuz bucaksız bozkır, çöl ve yarı çöl alanlardır. Bu bölgede yaşayan göçebelerin çoğunluğunun bozkırlarda yaşıyor olmaları hasebiyle ve isimlendirmeyi kısa tutabilmek için bu tip göçebeliğe "Avrasya Bozkır Tipi" göçebelik adını vermeyi uygun gördüm. Güneye inilip, ılıman bölge çölleri subtropikal bölge çöllerine dönüştükçe (İran-Turan veya Güney Turan çölleri, Petrov, 1964, 51; Petrov, 1966, 16); "Avrasya Bozkır Tipi" göçebelik de, Orta Doğuya has bir hâl almaya başlar.

Avrasya bölgesi ılıman kuşağını, tarıma, pastoralizme ve her ikisine de uygun bölgeler olarak kolayca alt bölgelere ayırmak mümkün olup, her ikisine de uygun olan bölgelerde hâkim iktisadî faaliyetleri belirleyen unsur ekoloji şartları değil, aynı zamanda bölgelere has tarihî şartlardır (Khazanov, 1973; Khazanov, 1975a; Khazanov, 1978b).

Sulamanın gerekmediği ağaçlıklı (çalılık) bozkırlarda tarım yapılması mümkün olmakla beraber, kuraklık tehlikesi sebebiyle açık bozkırlar tarıma uygun değildir (Her on yılın 3,5 ilâ 6,5'i arasında kuraklık görülmektedir, Fedorovich, 1973, 210-11). Bu sebeple, Moğolistan topraklarının yüzde 89,5'inin yemlik bitkilere, bunun da ancak yüzde 1,5'luk bölümünün çayırlara ayrılmış olması (Kalinina, 1974:143) şaşırtıcı bir durum değildir. Göçebe-

ler, ağaçlıklı bozkırları ancak yazın kullanabilmektedir, zira kışın buralar kalın bir kar örtüsü altında kalmaktadır. Çöl ve yarı çöl bölgelerde ise tarım ancak sulama yapılabildiği ölçüde mümkün olmaduğundan, sadece belirli bölgelerde, meselâ nehir kıyılarıyla, bazı iç havzalarda veya dağlar arasında kalan bazı vadilerde yapılabilmektedir.

Avrasya bozkırlarının binlerce yıl boyunca göçebeliğin varolduğu bölgelerden biri olmasına rağmen, genelde bir husus dikkâtlerden kaçmaktadır, o da; tarih boyunca siyâsî gelişmelere bağlı olarak, kimi zaman tam göçebelik, kimi zaman da yarı göçebelik bu coğrafyanın hâkim göçebe karakterini teşkil etmektedir.[44]

Kırgız/Kazak bozkırlarında ve Moğol istilâsından büyük zarar görmüş olan Karadeniz'in kuzeyindeki Altın Orda topraklarında tarım, her şeye rağmen tam olarak ortadan kaybolmamıştır (Bu konudaki bilgiler için bkz. Ömerî ve Aynî'yi alıntılayan Tizenghauzen, 1884:230, 233, 513; Rubruck, The Mongol Mission, 1955:100; Josapha Barbaro, Travels to Tana and Persia, 1873:21; Mekhovsky, 1936:59; Zajaczkowski, 1968:229-33). Keza, daha önceki dönemlere ait olmak üzere Temin ibn Bahr, Kimeklerin bölgesinde gördüğü yerleşimlerden ve ekili arazilerden bahseder ki (Minorsky, 1948:284; Kumekov, 1972:94-5), Oğuzların ekonomisinde yer alan tarıma ilişkin kayıtlar da bu hususu teyit etmektedir (Karryev, Moshkova, Nasonov, Jakubovsky, 1954:41-2; Agadhzanov, 1969:260). Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Hunlar arasında da halkın bir bölümü tarımla uğraşmaktaydı (Taskin, 1968:24, 121). Strabon ise (XI.2.1) Sarmat kabileleri hakkında "kimileri göçebe, kimileri de çadırlarda yaşayan çiftçilerdir" diye yazar. İskit (Khazanov, 1978:429-30), Wu-Sun (Akishev, 1970:69) Altay bölgesi Antik dönem göçebelerinin (Griaznov, 1947:14-15) ekonomilerinde de faal bir tarım faaliyeti olduğundan bahsedilir.

Göçebelerin yaşadıkları bölgelerin Çarlık Rusyası tarafından fethedilmesiyle birlikte 18. yy'dan itibaren göçebeleri iskân etme

44 Tarihin çoğu döneminde Avrasya bozkırlarında yarı göçebelerin sayısal olarak tam göçebelerden daha fazla oldukları konusunda bir dönem ileri sürmüş olduğum kanaatimi (Khazanov, 1975:11) tekrar gözden geçirmem gerektiğini düşünüyorum.

(yerleşik hayata geçirme) politikaları hayata geçirilmeye başlanmış ve bu politika Sovyetler Birliği döneminde 1930'lu yıllara kadar devam etmiştir. 20. yy başlarında ise tam göçebe topluluklar, Kazakistan'da sadece Mangışlak yarımadasıyla, Sir Derya nehri boyları ve Orta Kazakistanın çöllük bölgelerinde varlığını sürdürmüştür. Bu konuda Coon (1976:224); Bacon'ın (1954:46) daha önce gözden kaçırmış olduğu bir noktaya haklı olarak dikkât çekerek, Avrasya bozkır tipi göçebelikte, göçebe ve çiftçi arasındaki ayrımın Yakın Doğu tipi göçebeliğe nazaran çok daha az keskin olduğunu belirtir.

Avrasya bozkırlarında görülen göçebelikle, yarı göçebelik ve pastoralizmin diğer çeşitleri arasındaki ayrım meselâ Arabistandaki göçebelik çeşitlerine nazaran daha az keskin olup, aralarındaki geçiş ve aynı şekilde geriye dönüşler çok daha kolaydır. Bu sebeple, bu bölgede bir çok değişik geçiş biçimleri görülür ve bu biçimler sabit değildir.

Belli bir bölgedeki göçebelerin sürülerindeki hayvan cinsi dağılımı, hâtta sürüdeki değişik türlerin birbirlerine olan oranları Avrasya bozkır tipi göçebeliğinde uzun dönemler boyunca sabit kalmıştır. Antik dönem Sarmatları ve günümüz Kalmukları (Khazanov, 1974), Kuzey Karakalpakistan bölgesinin 11. ve 14. yy arasındaki ahalisiyle, yakın geçmişteki ahalisi (Tsalkin, 1966:154), Tuva göçebelerinin birinci binyılla, 19. yy ve 20. yy'daki sürü dağılımları (Vainshtein, 1980:52 vd.) ve Orta Çağ Moğollarıyla, günümüzdeki varislerinin (Tsalkin, 1968:22-3) sürü dağılımları bunun en iyi örneklerini teşkil eder.

Her ne kadar Eberhard (1952:107-39; krş. Johnson, 1969:13) "Avrasya Bozkır Tipi" göçebeliği kendi içinde Moğol tipi (sürülerin ağırlıklı olarak atlardan oluşan) ve Türk tipi (sürülerin hayvan türü dağılımının karma olduğu) şeklinde ikiye ayırmaya çalışsa da, bu ayrım makûl bir sebebe dayanmamaktadır. Moğollarda da çeşitli cinslerden oluşan sürülere rastlanmakta veya bazı Türkçe konuşan göçebe toplulukların sürülerinde Moğolların sürülerindeki kadar ağırlıklı at bulunabilmektedir.

"Avrasya Bozkır Tipi" göçebeliği bazı alt gruplara ayırmak mümkündür. Bunlar İç Asya (Moğol), Kazakistan-Orta Asya, Doğu Avrupa ve Güney Orta Asya (Türkmen) tipi göçebelikler-

dir. Bu alt grupların esasını iktisadî değil, etnik-kültürel farklılıkların oluşturduğunu burada özellikle belirtmek gerekir. Bunlar arasında sadece Güney Orta Asya tipi göçebeliğin diğerlerinden ayrı bir yeri vardır ki, bu tür; birçok yönden Orta Doğu ve Yakın Doğu göçebeliğine benzemektedir.

"Avrasya Bozkır Tipi" göçebelikte, sürülerin dağılımını iki ana hayvan cinsi, at ve koyun belirler ki, burada koyunun değerini ayrıca anlatmaya ihtiyaç yoktur. Koyunlar besin olarak çok geniş bir bitki yelpazesini tüketirler ve beslenebildikleri bitkiler arasında atlar ve diğer büyükbaş hayvanlar için uygun olmayan otlar da yeralır. Koyunun 15-17 cm'ye varan kar örtüsü altında bulunan bitkilerle bile otlayabilmeleri önemli bir husustur (Nasimovich, 1955:75). Başka bölgelerdekinin aksine Avrasya bozkırlarındaki göçebeler için koyun itibarlı ve değerli bir hayvandır. Özbekler, koyunun dünyaya gökten indirilmiş olduğuna inanırlar (Narody Srednei Azii, 1962:221).

Diğer tarafta bozkırlarda at, devenin çölde sahip olduğuna eşdeğer bir değere sahiptir. Kazak Hanı Kasım bunu şu sözlerle ifade eder: "Biz bozkır insanlarıyız. Bizim en değerli varlığımız atlarımızdır, en sevdiğimiz yemek at eti, en sevdiğimiz içecek atlarımızın sütü ve ondan yapılan içeceklerdir. Ülkemizde bağ, bahçe veya bina yoktur ve en sevdiğimiz uğraş da sürülerimizi gütmektir " (Mirza Muhammed Haidar Dughlat, 1895, 276). At, hem binek, hem de yük hayvanı olarak çok büyük bir önem taşıdığı gibi, etinden ve sütünden de faydalanılır. Bir Kazak atasözünde ata verilen değer; "ölen adam için değil, atını kaybeden adam için hayıflanmak gerekir"şeklinde ifadesini bulur.

Bozkırın bir diğer unsuru olan keçi ise, bazı istisnai bölgeler (genelde çöl bölgeleri) dışında ikinci dereceden öneme sahiptir. Dünyanın başka çoğu bölgelerinde olduğu gibi keçi, koyunun daha az değerli bir ikâmesi gibi görülür. Moğolistan'da, Gobi çölünün kuru ve kayalık bölgeleriyle, Altay bölgesinin dağlık bölgelerinde keçi yetiştirilmesi yaygın olarak görülür (Shulzhenko, 1954, 38). İç Moğolistan'da Çin kolonizasyonunun genişlemesi sonucu, göçebelerin verimsiz otlaklara yönelmek zorunda kalmış olmaları, sürülerde keçilerin ağırlığın artmasına yol açmıştır (Lattimore, 1967:74 n23). 19. yy'ın başlarında bölgeden geçen bir

seyyah, Moğollar üzerine şu gözlemde bulunmuştur: "Keçiler genelde kendi kendilerine yeterli olmayan kimselerin sürülerinde bulunur" (Timkovsky, 1824:79; Yarı göçer Özbekler için krş. Shaniiazov, 1975:189).

"Avrasya Bozkır Tipi" hayvancılıkta büyükbaş hayvan, her ne kadar küçükbaş hayvanlara nazaran ikinci derecede kalsa da, sürü dağılımı içinde sahip oldukları oran, Yakın ve Orta Doğu tipi göçebelikten çok daha fazladır. Sürülerdeki büyükbaş hayvan oranı konusunda belirtilmesi gereken iki hususun birincisi; bozkır bölgelerindeki sürülerde çöl bölgelerinden fazla oranda büyük baş hayvan bulunması, ikincisi sürülerdeki büyükbaş hayvan oranının topluluğun genel iktisadî yapı içinde tarım ağırlığıyla doğru orantılı oluşudur.

İlerdeki dönemler için yem depolaması yapmayan Avrasya göçebeleri açısından sığır, her ne kadar değerli bir hayvan olsa da, uzun menzilli göçlere dayanıksız yapısıyla pek tercih edilmeyen bir hayvandır. Rychkov (1877:22), "Sığırlar bozkırlarda otlayamadıkları için, Kırgızların fazla sığır beslemediklerini ve içlerinden en zenginlerinin bile en fazla 20 tane sığırı olduğunu" belirtir. Zira yirmidört saat içerisinde bir sığır 48 kg kadar ot tükettiği dikkâte alındığında, şartlar uygun olmadığı takdirde (meselâ otların çok kısa ve seyrek olması veya arazide hareket etmek zor ise) bir gün içerisinde ihtiyacı kadar yiyecek bulamadığında açlıkla karşı karşıya kalacaktır (Fielstrup, 1927:83; Baskin, 1976:114).

Sonuç olarak, Kıgızlar/Kazaklar arasında büyük baş hayvan yetiştiriciliği ancak 18. yy'ın sonlarıyla, 19. yy'ın başlarında Rusların Kazak göçlerini sınırlayıp, yerleşik hayata geçmeye zorladıktan sonra başlamıştır. Ruslarla mücadele dönemlerinde Karakalpaklar ve Kalmuklardan alınan bazı büyükbaş hayvan sürüleri, İdil bölgesindeki Jungaria topraklarına getirilmiştir (Georgi, 1776:126-7; Levshin, 1832, Bölüm iii:189). 1927 yılında bile Aday Kazaklarının sürülerinde büyük baş hayvan oranı, ancak yüzde dört civarında bir ağırlığa sahiptir ve bunların da çoğunluğu yerleşik düzene geçmiş olan yüzde üç oranındaki Aday Kazaklarına aittir (Briskin, 1929:39).

1927 yılı istatistiklerine göre Kırgızistanda Rus kökenlilerin hayvan varlıklarının yüzde 34,3 ilâ yüzde 46,5'i, Özbeklerin

hayvan varlıklarının ise yüzde 40 ilâ yüzde 47,3'ü büyükbaş hayvanlardan oluşmaktaydı. Bu her iki etnik gruptakiler de yerleşik düzene geçmiş tarımcılardı. Hâlen göçebe ve yarı göçebe hayat tarzlarını sürdüren Kırgızların hayvan varlıkları arasında bu oran yüzde 6,85 ilâ yüzde 10,3 arasında, ağırlıklı olarak tarımla uğraşan Kırgızlarda ise yüzde 14,8 ilâ yüzde 24,1 arasında değişmekteydi (Lus ve Kolesnik, 1930:46). Öte yandan, yarı yerleşik bir hayata sahip olan 19. yy Karakalpaklarının hayvan varlıkları ağırlıklı olarak büyük baş hayvanlardan oluşmaktaydı (Narody Srednei Azii, 1962:439). Yerleşik hayata geçişle beraber, büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin artması başka göçebe topluluklar arasında da gözlenmiştir (örn. Lakay Özbekleri hk. Karmysheva, 1954:111; Kalmuklar hk. Erdniev, 1964:25).

Antik Çağlarda göçebelerin sığırları yük hayvanı olarak kullandıkları bilinmekle birlikte, Orta çağda özellikle Moğol sonrası dönemde göçebelerin hareketliliği arttıkça, sığır yetiştiriciliği aşamalı olarak azalmıştır. Milattan önceki 1000 yılda, sığırların çektiği arabalar (kibitka), Avrasya bozkırlarında dolaşan İskitler gibi kavimlerin karakteristik özellikleri arasında yer almakta idi (Pseudo Hippocrates, De äere,25). 19.yy'a gelindiğinde ise bu araçlar sadece Karakalpaklar (Narodny Srednei Azii, 1962, 441), Kalmuklar (Zhitetsky, 1893, 37), Nogailer (P.P.Ivanov, 1958, 43; Shennikov,1973, 53) ve Chumaklar (Kırımdan tuz taşıyan Ukraynalı köylüler) tarafından kullanılmaktaydı.

Avrasya bozkırlarında milattan önceki son iki bin yıla ait herhangi bir deve fosili bulunması bu sebeple oldukça nadirdir. Nitekim konuyla ilgili olarak Ssu-Ma Ch'ien de, Hunların pastoralizminden bahsederken, develerin nadir görüldüğünü aktarır (Taskin, 1968:34). Göründüğü kadarıyla, Avrasya bozkırlarında devenin önem kazanması Moğol ve Moğol sonrası dönemlerde gerçekleşmiş, 13. yy başlarında Moğollar, Tangutların deve sürülerini ele geçirdikten sonra, oldukça büyük ölçekli sayılabilecek deve sürüleri yetiştirmeye başlamışlardır (Valdimirtsov, 1934:36; Kychanov, 1977:47, 50). Avrasya bozkırlarının soğuk ve nemli ikliminde, özellikle karla kaplı otlak alanlarında kendi başlarına yiyecek temin edemeyen develer, fazla bir yaygınlık kazanamamıştır. Bu sebeple Kazaklar, kış aylarında develerini at örtüleriyle

örterek, soğuktan korumaya çalışmışlardır (Georgi, 1776:127; Fielstrup, 1929:90). Devenin önem taşıdığı yerler, sadece güneydeki çöl bölgelerinde, özellikle Türkmenler başta olmak üzere bazı Kazak ve Moğol topluluklarıyla sınırlıdır. Kuru ve çöl karakterli otlaklar olan Güney Moğolistan'da develer, hemen tamamen büyükbaş hayvanların yerini almış, hâtta atlarla rekabet halindedir (Shulzhenko, 1954:38). Kazaklar ve Kırgızlar sürülerini çoğunlukla çift hörgüçlü veya melez develerden oluştururken, Türkmenler tek hörgüçlü develeri tercih etmektedirler (Ischchenko vd.,1928:135; Argynbaev, 1973:156).

Yakın Doğu'nun aksine, Avrasya bozkırlarında devenin binek hayvanı olarak kullanımı nadiren görülmekle beraber, ağırlıklı olarak yük taşıma amaçlı kullanılmakta ve süt temin edilmektedir. Bu satırların yazarı, develerden sağılan Türkmenlerin çal[45] adını verdikleri içecekten tatma zevkine erişmiştir. Keza, deve sütü Aday Kazaklarının yaz aylarındaki en önemli gıdaları arasında yer almaktadır (Ishchenko vd.,1928:46).

Avrasya bozkırlarındaki göçebeler arasında eşek asla önemli bir yer tutmaz. Bir Türkmen özdeyişi fakir bir adamın servetinin ancak bir eşek ile, uyuz bir erkek keçiden (teke) ibaret olduğundan bahseder (Babadzhanov, 1975:222).

Avrasya bozkır göçebeliğinin bir başka özelliği de, küçükbaş hayvan sürüleriyle beraber binek ve yük taşıma maksatlı büyükbaş hayvanların yetiştirilmesi olup, büyükbaş hayvanlar çok maksatlı olarak kullanılmasıdır. Bacon (1954:46), bu tarz göçebeliği "çok cinsli göçebelik" olarak tarif ederken, oldukça isabetli bir tesbitte bulunur. Tek bir hayvan cinsi üzerine uzmanlaşmaya dayanan hayvan yetiştiriciliği "Avrasya Bozkır Tipi" göçebelikte nadir de olsa görülür ki, bunun örneklerine Güney Tacikistan'da Lakayların at, Karlukların ise koyun yetiştiriciliğinde rastlanır. Hâtta Karluklar için "Tanrı Karlukları koyun yetiştirmek için yarattı" deyimi vardır (Karmysheva, 1954:64 vd.).

Sürülerin çeşitli cins hayvanlardan meydana gelmeleri, bütün bu cinslerin bir arada otlatıldıkları anlamına gelmeyip, özellikle kış aylarında değişik cins hayvanların aynı merada dönüşümlü

45 Çal: Mayalanmış deve sütü.

olarak otlatıldığı olur. Arabistan veya Sahra bölgesinin aksine, "Avrasya Bozkır Tipi" göçebelikte sadece deve, at veya sadece koyun yetiştiren topluluklar yoktur. Bunun sebebi, biraz da Avrasya bozkır göçebeliğinin ılıman kuşakta yeralması ve kış mevsiminde hayvanların kar altından beslenmek için ot bulmak zorunda olmalarıdır. Atın 30-40 cm'ye varan kar örtüsüyle kaplı otlaklarda, hâtta bazı durumlarda 50 cm kadar kar altında bile besleneceği otlara ulaşabilmesi, göçebelerin sert kış şartlarının üstesinden gelmelerine yardımcı olur (Nasimovich, 1955:74; Baskin, 1976:55).

Hem Moğolistan bozkırlarında, hem de Moğolistanın batısında yeralan ve Orta Çağ Arap ve Fars yazarlarının "Deşt-i Kıpçak" adını verdikleri bozkırlarla, yine Orta Çağ Rus vaka nüvislerinin Dikoe Pole (Vahşi Arazi) adını verdikleri Doğu Avrupa bozkırlarında göçebe hayat tarzı daima hâkim bir konumda olmuştur. Nehir ve göl kıyılarında yapılan tarım o kadar küçük ölçeklidir ki, herhangi bir ekolojik alanın mevsimlik anlamda ortaklaşa kullanımının olduğunu düşünmek bile zordur. Bu konuda söyleyebileceğimiz tek şey, tarımla uğraşan toplulukların bazı *adacıklar* oluşturmuş olmalarıdır. Avesta'nın kaleme alındığı dönemden, Şahname'nin yazıldığı döneme kadarki İran (yani yerleşik dünya), Turan'ın (yani göçebe dünya) sadece iktisadî açıdan değil, aynı zamanda mahallî şartlar açısından da tam zıddı idi. Zaman içerisinde bu iki farklı dünyanın etnik içerikleri değişmiş olmasına rağmen, bu zıtlığın tabiatı hiç değişmeden devam etmiştir. Ancak marjinal araziler diyebileceğimiz Macar pustaları, Mavera'ün nehir, Yedisu, Ordos gibi yerlerde durum biraz daha farklıdır. Bunların bazılarında tarım kültürü çok eskilere, Antik çağlara kadar uzanmakta olup, göçebeler ve yarı göçebelerle, tarım toplumlarının bu bölgelerde birbirlerine komşu olarak yaşamaları nadir görülen bir durum değildir. Aynı nişler veya alanların ortak kullanımı gerektiği durumlarda ise, hemen her zaman çatışma kaçınılmazdır.

"Avrasya Bozkır Tipi" göçebeliğin yaşandığı ılıman iklim kuşağın, göç yolları ve göçün karakteri üzerinde belirleyici rol oynadığı dikkâte alındığında, dikey göçlere sadece dağlık bölgelerde rastlanır ve bu bölgelerde göçler genelde bütün seneye yayılır ki (bunlar genelde Kırgızlarda, bazı Moğol topluluklarıyla, Tuvalar ve Özbeklerde görülür), bu göçler genelde mevsimlik göçlerdir

ve düzenli, doğrusal bir hat üzerinde kuzey/güney doğrultusunda seyreder. Göç güzergâhları oldukça sabit, mevsimlere göre geçilecek otlaklar belirli ve öncelik yazın su, diğer mevsimlerde ise hayvanlar için yiyecek tedariğidir. "Sürünün yiyecek ihtiyacı, su tedariği ve hayvanların soğuktan korunması kış aylarında göçebelerin ekonomik öncelikleri arasında yeralır. Konaklanan yerlerde kalış süreleri, göçün yönü ve sıklığı ve göç mesafesi, bu unsurlara bağlı olarak belirlenir" (Ischchenko vd.,1928:105). Kazaklarla ilgili yapılmış olan bu gözlem, Avrasya bozkırlarındaki hemen bütün göçebeler için de geçerlidir. Sadece çöllük bölgelerde, meselâ bazı Türkmen topluluklarında asıl önceliğin su bulmak olduğu, dairevî göç güzergâhlarına da rastlanır (Orazov, 1975:217).

Göçlerde düzenliliği belirleyen unsur, ılıman kuşağın mevsimlik döngüleridir. "Kuzeyden güneye yüzlerce kilometrelik bir yol kat eden bir göçebe için, göçün takibettiği güzergâhta bulunan bitki örtüsünün besin değerinin yüksek olduğu döneme denk gelmesi hayati derece önemlidir. Göçebenin, Temmuz ayında kuzeydeki otlaklara varması, kıştan yeni çıkmış zayıf hayvanlar açısından çok ciddi kayıplara yol açabilir, zira Temmuz ayında otlar kurumaya başlamış ve Mayıs veya Haziran ayında olduklarının ancak yarısı kadar besleyici özellikleri kalmıştır. (Ishchenko vd.,1928:44).

Kuzey-güney doğrultusunda yapılan bu göçler, Antik dönemden beri süregelmekte ve Orta Çağlar boyunca bu göç güzergâhları -savaş dönemleri hariç- çok az değişmiştir. İkinci Dünya savaşına kadar Moğolistan "khoshun" adı verilen idari bölgelere bölünmüş ve bu bölgelerin sınırları göç karakteri göz önüne alınarak kuzeyden güneye eliptik olarak belirlenmişti (Graivoronsky, 1979:47). Göçebelerin kuzeye göçmelerinin ardındaki sebep, besin açısından zengin yazlık meraların varlığı olup (Alekhin, 1950:257), kışın aslında besin açısından çok da verimli olmayan güneydeki meralara göçmelerinin sebebi, güneyin nispeten daha sıcak olması ve kar kalınlığının çok fazla olmamasıyla ilgilidir. Çöl bölgelerindeki otlakların besleyici değeri kışın 2-2,5 kat daha azalır (Sredniaia Aziia, 1969:174).

Hayvanların beslenip, kilo aldığı yazlık meralar, göçebelerin çoğunluğu için özel bir öneme sahiptir. Orta Asyanın bozkır böl-

gelerinde bir koyunun bir hektar otlak alana, çölde ise üç ilâ altı hektar hâtta bazı bölgelerde 10 hektar otlak alana ihtiyacı vardır (Seredniaia Aziia, 1969:174). Nitekim 19. yy'da Kazakların istifade ettikleri yazlık meraların büyük kısmı Çarlık hükümeti tarafından ele geçirildiğinde, Kazak göçebe ekonomisi derin bir buhrana girecektir.

Bu göç güzergâhlarında Antik çağdan, modern dönemlere kadar devam edegelen sürekliliğini, Strabo'nun (Strabo, VII.3.17) Antik dönem Avrasya göçebeleri için "...sürülerinin peşinde hareket halinde, hayvanlarına ot bulmak için zaman zaman yer değiştirip, kışı Maeotis gölü civarındaki otlaklarda geçirir, yazın da yükseklerdeki yaylalara çıkarlar", Plano Carpini'nin (The Mongol Mission, 1955:55) Altın Orda göçebeleri için benzeri gözlemi içeren; "...Kışın güneye, denize doğru, yazın da nehri takip ederek kuzeye, dağlara göç ederler..." diye tavsif ettikleri çeşitli eserlerden takibetmek mümkündür. 19. yy sonu ve 20. yy başlarındaki bazı araştırmacılar da Kalmukların, Manich vadisindeki ırmak deltalarına ve göl kenarlarına göçmek için bozkırlarda kışlaklarından ayrıldıklarını aktarırlar (Dubrova, 1898:187; Ochirov, 1925:15). Görüldüğü gibi, hemen hemen iki bin yıldır Doğu Avrupadaki göç güzergâhı hemen hiç değişmeden devam etmiş olmakla, birçok araştırmacı bu göç yollarının değişmezliğine vurgu yapmaktadırlar. Nebolsin (1852:26), Kalmuklar hakkında "Göç güzergâhı sadece bazı özel topografik sebepler veya göç edilecek uygunlukta yerlerin değişmesi ile değişir. Nesiller boyunca zaman ve alışkanlıkların belirlemiş olduğu bu göçlerin sistematiğini öğrenen biri, yılın her hangi bir zamanında, belli bir aşiret veya kabilenin bir bölümünün o esnada bozkırın tam olarak neresinde olduklarını (kibitkalarını sürüyor) bilebilir" demekte ve Kazaklar hakkında; "... başka bir obanın kullandığı güzergâhı takibetmek bir suç sayılır" bilgisini aktarmaktadır (Lialina, 1894:30; Levshin, 1832, III:13).

Sonuç olarak göç güzergâhının uzunluğu, topluluklara göre çok değişik olabilmektedir. Meselâ, İç Moğolistan Moğollarının güzergâhı kimi zaman 150 km'den daha azken (Lattimore, 1967:73 n.21), Dış Moğolistan'ın Gobi bölgesinde bu mesafe 600 km civarındadır (Graivoronsky, 1979:49). Küçük ve Orta Cüz[46]

46 Ç.N.: Kazaklar, her birine jüz adı verilen üç büyük boy birliği halinde ya-

Kazaklarının göç rotaları 1000-1500 km civarındadır (Narody Srednei Azii, 1963, 354). Kırgızların dikey göçlerinin mesafesi 30-40 km ile, 150-200 km arasında değişirken, Türkmenlerin takibettikleri dairevî göç güzergâhı 20-30 km ile 150-200 km arasında değişmektedir (Orazov, 1975:216-17).

Avrasya bozkır göçebelerinin beslenme alışkanlıkları, ılıman kuşağın neresinde bulunduklarıyla ilgili olup, kuzeydeki ren geyiği sığırtmaçları veya İç Asyanın yüksek platolarında pastoralistlere nazaran daha az, fakat Yakın ve Orta Doğuyla, Doğu Afrika göçebelerine göre daha fazla et tüketirler. Ancak, Yakın ve Orta Doğu göçebelerinin daha fazla nebati besin tükettiklerini söyleyebilmek için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Maisky'nin (1921:156) hesaplamalarına göre, bir Moğolun aldığı kalorinin yüzde 55,31'i süt ve süt mamüllerinden, yüzde 24,38'i nebati besinlerden ve sadece yüzde 20,31'i etten gelmektedir.

20. yy ortalarında Moğolistan göçebeleri arasında kişi başına ortalama et tüketimi günde 400 gr veya senede 143 kg (zenginlerin senelik ortalama tüketimi 255 kg, fakirlerin ise 128 kg), süt tüketimi günde 0,78, yılda 260 litre (zenginlerinki yılda 546, fakirlerin 107 litre) idi. Diğer süt ürünlerinin tüketimi için de ayrıca günde 0,68, yılda da 248 litre süt ihtiyacı vardı. Un tüketimi ise günde 49 gr, yılda ise 18 kg. idi[47] (Zhagvaral, 1974:115-16).

Genel olarak, Avrasya bozkır göçebelerinin beslenme proğramları iki temel ürün olan et ve süte dayanıyor olmakla beraber, nebati besinlerle desteklenir. Bacon'ın ileri sürdüğü (1954:46) "sadece süt ürünleri ve et ile sınırsız süre yaşayabilirler" tezi yanlıştır. Nitekim 18. ve 19. yy'larda Hive hanlarının serkeşlik eden Türkmenlere verdiği en ağır ceza, tahıl satılan pazar yerlerine girmelerini yasaklanmasıdır (Narody Srednei Azii, 1962:97).

Beslenme düzeni içerisinde yer alan et ve süt ürünü oranları mevsime bağlı olarak; yazın süt ürünleri ağırlık kazanırken, kışları et tüketimi artmaktadır (Zhukovskaia, 1979).

---

pılanmışlardır. Büyük Jüz Güneydoğu Kazakistan'da, Orta Jüz merkez ve ülkenin kuzeyinde, Küçük Jüz ise ülkenin batısındadır

47 Un tüketimi konusundaki veriler 1948-49 yıllarına aittir. Bu dönemde Moğolistan'da ciddi bir tarım ürün kıtlığı vardı ve tarım ürünleri toplayıcılık yoluyla edinilen başka besin maddeleri ile ikame ediliyordu. Normal şartlar altında un tüketimi çok daha yüksekti.

En fazla tüketilen et, koyun etidir. Keçi yetiştirilen yerlerde tabiî olarak keçi eti fazlalıkla tüketilirken, bunun yanı sıra at eti de beslenme için tüketilir. Avrasya göçebelerini diğer göçebelerden ayıran özelliklerden biri de budur. Avrasya bozkırlarında yetiştirilen diğer hayvan cinslerine kıyasla at etinin kalori değeri ve mineral içeriği daha yüksektir, daha fazla aminoasit, A ve B vitamini ihtiva eder (Gunga, 1976:31). Deve eti ise yaygın tüketilen bir ürün değildir. Bu konuda 10. yy seyyahlarından Ebu Dulef, Kırgızların deve eti dışındaki bütün etleri yediklerini aktarır.

Yetiştirilen bütün hayvanların sütleri sağılırken, Avrasya bozkır göçebelerinin kanı da besin maddesi olarak değerlendirdiklerine ilişkin bilgiler Antik dönemlere kadar uzanır. Antik veya Orta Çağda, kanın besin maddesi olarak göçebelerin beslenme alışkanlıkları içinde belli bir yer tuttuğu varsayılabilir (Bu konuda 16. yy Leh yazarı Mekhovsky'nin yazdıklarına bakılabilir, 1936:59). Ancak İslâm dininin getirdiği yasaklar, kanın besin olarak tüketilmesini ortadan kaldırmış, sonuç olarak kan, Avrasya bozkır tipi göçebeliğin beslenme proğramı içerisinde önemli bir yer tutmamıştır.

Yakın Doğu Tipi

Yakın Doğu tipi göçebelik, yukarıda incelemiş olduğumuz göçebelik tiplerine nazaran kendi içinde daha az bir örnek gösterir. Her ne kadar göçebelik türlerini biz Arabistan, Kuzey Afrika, Sahra ve Kuzeydoğu Afrika tipleri olmak üzere dört ana coğrafî alt gruba bölmüş olsak da, aslında bu alt grupların sayısını çok daha artırmak mümkündür. Bu alt grupların kendileri de epey bir değişkenlik göstermektedir. Pastoralizmin çeşitli biçimleri veya pastoral göçebeliğin alt grupları her zaman belirli coğrafî bölgelerle sınırlı olmamakla birlikte, yine de bu bölgedeki göçebelerde gözlemlenen bazı ortak ekonomik özellikler bize, Yakın Doğu tipi göçebeliğin ana hatlarını ortaya çıkarma şansı vermektedir.

Yakın Doğu'da ilkel pastoralizmin bütün çeşitleri mevcuttur, ama bulundukları bölgeye göre bazı farklılıklar gösterir. Genel kural olarak Arabistan ve Sahra'da tam göçebelerin, Kuzey Afrika, Filistin ve kısmen Suriye ve Irak'ta ise yarı göçebelerin ve

sığırtmaç hayvancılığı ile uğraşan toplulukların olduğu söylenebilir. Bu konuda "Irak bedevilerin mezarıdır" sözü, yaygın olarak kullanılan bir söz olup, Irak'ın tam göçebelerinin yarı göçebeye dönüştürdüğü gerçeğinin bir ifadesidir (Bu konuda bilgi için bkz. Oppenheim, 1939:22 vd.; krş. Fernea, 1970:11)

Pastoralizmin çeşitli türleri, özellikle de tam göçebelerle diğer türleri arasındaki iktisadî sınırlar, Yakın Doğu'da Avrasya'da olduğundan çok daha kesindir. Bedevilerin diğer pastoralistlerden ve tarım topluluklarından farklılaşmalarının temelinde her ne kadar ekolojik şartlar rol oynarsa da, farklılığın derecesini güçlendiren ve belirleyen iktisadî, içtimaî ve siyâsî unsurlarla, kendi değer yargılarıdır. Sadece, gezgin sabanlı tarımın yapıldığı Doğu Afrika bölgesinde pastoralizmin değişik türleri arasındaki sınırlar daha az keskindir ve Arabistan veya Sahra bölgesine nazaran daha geçişli ve geri dönüşlüdür.

Arabistandaki göçebeler de kendi içlerinde meselâ Rwalalar, Şammarlar ve Mutairler gibi deve çobanları, keçi veya koyun çobanları, bedevi ve yarı bedeviler olarak kendi içlerinde ayrılabilirler (Dickson, 1951:109). Ama bu ayrım çok da abartılmamalıdır, zira keçi ve koyun çobanları yük taşıma amaçlı olarak deve besledikleri gibi, aslında deve çobanı olan Mutair kabilesinde de az da olsa koyun ve keçi beslenir.

Güney Arabistan kabileleri arasında yetiştirilen deve miktarı kuzeydekilere nazaran daha azdır; güneyde ağırlıklı olarak keçi yetiştirilir ve eşek bu bölgedeki en önemli ulaşım aracı olarak kullanılır. (Bird, 1834, 196; Coon, 1959, 872). Koyun yetiştiriciliği, çoğunlukla Necid, Kasim ve Cebel Şammar bölgesiyle, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika'da yaygındır (Burckhardt, 1830:330-1; Wallin, 1850:35; Doughty, 1888, I:15, 45, 234, 440; özet bilgi için de Pershits, 1961:36-9).

Yakın Doğu tipi göçebelikte sürüler deve, koyun ve keçilerden oluşan dağılımlara sahiptir. Bu konuda Volney, ilk olarak 1787'de yayımlanan eserinde (1959:203): "Hemen hemen her tarafta deve en önemli binek ve yük hayvanıdır; süt vermesi sebebiyle de ayrıca bir önem taşımaktadır" diye belirtir. Her ne kadar sürü dağılımının belirlenmesinde etnik-kültürel alışkanlıklar ve gelenekler önemli yer tutsa da, başka yerde olduğu gibi buralarda da keçiler

dağlık arazilerde veya daha çetin şartların hüküm sürdüğü yerlerde koyunun yerini almıştır.

Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ise, bazı mahallî ve tam göçebe olmayan grupları gözardı edersek, sadece Kuzeydoğu Afrika alt grubundaki topluluklarda önemli bir yer işgâl eder.[48] Askerî anlamdaki önemi ve sağladığı sosyal itibara rağmen Yakın Doğu tipi göçebelikte atın tuttuğu yer, Avrasya tipi göçebelikte devenin tuttuğu yerden daha azdır. Burckhardt'ın aktardığına göre (1831:57), 19. yy başlarında Anaza kabilesinde altı yedi aileye ancak bir at düşmekteydi. "Atların ekonomik açıdan her hangi bir değeri olmayıp, tek özellikleri sahiplerine etkinlik ve itibar kazandırmaktır" (Musil, 1928:371). Bu bölgede at, sadece binek hayvanı olarak kullanılır, sürülerle beraber otlatılmadığı gibi, etinden ve sütünden de istifade edilmez.

Diğer taraftan yük hayvanı olarak kullanılan eşek, bu bölgede Avrasya'dan daha fazla ama Orta Doğu'ya nazaran daha az önem taşır. Bir eşek, yüz kiloya yakın yük taşıyabilir -bir devenin taşıyabileceğinin iki veya üçte biri- ama buna rağmen yarı göçebelerin (Arapların Şaviye adını verdiği topluluklar), vassal Tuareg kabileleri, diğer ilkel pastoralistler ve tarımcılar arasında yaygın olarak kullanılan bir hayvandır. Eşek sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmış olup, bronz çağı döneminde bu kadar yaygın değildi. Hâlen de gerçek bedeviler ve Tuareg asilleri eşeği binek hayvanı olarak kullanmazlar.

Yakın Doğu göçebeliğinin en önemli karakteristik özelliği, birincide devenin oynadığı rol, diğeriyse değişik hayvan cinslerinin değişik meralarda otlatılmasıdır. Develer küçükbaş hayvanlarla beraber otlatılamazlar. Avrasya bozkırlarında kış aylarında koyun ve keçiler su yerine kar örtüsünden faydalanırken, sıcak çöl ikliminde kışın bile küçükbaş hayvanların -develerin aksine- üç dört günde bir suya götürülmeleri gerekir. Bu durum, Arabistan ve Sahra bölgesinde kabile grupları veya kabileler arasında, Kuzey Afrika gibi bazı yerlerde kabile içinde ve Afrika Boynuzu'nda kimi zaman aile bireyleri arasında uzmanlaşmaya ve iş bölümüne

48 Hint okyanusu kıyısındaki Dhofar'da hörgüçlü sığır ve Güney Irak'ta manda yetiştiriciliği yapan topluluklar vardır (Coon, 1943:209-17; Coon, 1959:872; Thesiger, 1964).

yol açar. Yakın Doğu tipi göçebelikte develerin diğer hayvanlardan ayrı olarak güdülmesi, temel özelliklerden biridir ki, eko-sistem kanunları bu yolda insanların kanunlarından daha baskın gelmektedir. Yakın Doğu göçebelerinin göçlerinin karakterini bu özel durum belirlemektedir. Deve yetiştiricileri, koyun yetiştiricilerinden daha uzun mesafelere göç eder ve göçleri daha uzun sürer, zira su kaynaklarına koyun yetiştiricileri kadar yakın olmak zorunda değillerdir. Kuzey Afrika'da, kış aylarında genelde koyunlar Tell bölgesinde tutulurken, develer kış otlaklarına götürülürler (Dhina, 1956:421-4). Polonyalı şair Julian Tawim'in "bir deve hiçbir şey içmeden bir hafta çalışabilir, bir insansa hiç çalışmadan bir hafta içebilir" mealindeki sözünde 'içmek' olarak alkollü içkiyi kastediyorsa da, alkol yerine suyu koyduğumuz takdirde, bu sözün en azından deve için ne kadar elzem olduğu anlaşılır.

Arabistan, Sahra ve kısmen de Afrika Boynuzundaki göçebeler, tarım yapılan vahalara düzenli olarak göç ederler. Bu vahalarla birçok tarihî, etnik, iktisadî, sosyal ve kültürel bağlar vardır. Arabistan'da, özellikle Suriye sınırıyla, Kasim bölgesindeki göçebeler, Antik dönemlerden beri hasat mevsimi sonrasında hayvanlarını tarlalarda otlatmaya çıkarırlar (Pershits, 1961:31; Smilianskaia, 1979:27). Ekolojik alanların bu şekilde ortak kullanımı, bu bölgede Orta Doğuya nazaran daha az önem taşıyan bir husustur, zira burada tarım yapılan topraklar oldukça sınırlı ve yapılan tarım da ağırlıklı olarak hurma yetiştiriciliğidir. Oysa hurma tarımının artıklarının hayvanlar için tahıl tarımının artıkları gibi besleyici özelliği yoktur. Yaşanabilir alanların ortak kullanımı sadece Kuzey Afrika'da ve "Verimli Hilal" ülkelerinde önem taşır. Bu bölgedeki göçlerin karakterini belirleyen bir başka husus, Yakın Doğunun kuru ve sıcak iklim kuşağında olmasıdır. Yağışların düzensizliği ve bu sebeple otlak alanların belirgin olmaması, göç güzergâhlarının daha az sabit olmasına, hâtta bazı bölgelerde göçlerin Avrasya veya Orta Doğuya nazaran daha düzensiz olmasına sebep olur. Bu konuda Capot-Rey (1953:251), Sahra göçebeleri için şunu yazar: "Oyunun ilk kuralı -hâtta gerçeğini söylemek gerekirse, oyunun yegane kuralı- göçebenin yağmuru takibetmesidir." Göçler, mevsim bazında yapılıyor olmasına rağmen, kimi zamanlar incelediğimiz diğer bölgelerdeki göçlerden daha

düzensiz olup, belirleyici unsur suyun varlığı veya yokluğudur (Marx, 1978:46-9). Arabistan, Sahra ve kısmen Afrika Burnu göçebelerinin göçlerindeki bu karakteristik özellikler göze çarpar. Kuzey Afrika'da göç güzergâhları daha sabittir, fakat bu gruptaki bütün göçebeliklerde mahallî bazı farklılıklar görülür.

Bazı Sahra göçebeleri kuru mevsimi çölün dışında –Tell'dekiler kuzeyde veya Sahel'de güneyde- geçirirken, diğerleri yazı Sahel'de geçirip, kışın çöle geri dönerler. Ergs göçebeleri gibi bazıları ise, yem ve suyun teminine bağlı olarak Sahra içinde dolanırlar ve göçleri mevsimlere bağlı değildir (Capot-Rey, 1953:254-61; krş. Johnson, 1969:116). Sahra'nın kuzeyindeki yarı çöllük bölgelerdeyse, yağışlı sezonun olması sebebiyle göç yolları daha sabittir (Capot-Rey, 1953:18).

Arabistan'da deve yetiştiriciliği yapan göçebelerin yazlık ve kışlık otlakları tamamen yağmura bağlı olmakla, kesin ve belirli bir yerleri pek yoktur (Musil, 1927:45; Coon, 1959:873; Johnson, 1969:45). Rwala ve Mutairlerin göçleri ise genelde mevsimlere bağlı olup, doğrusal olmayan, eliptik bir güzergâh üzerinde cereyan eder.

Kuzey Avrasya ve Avrasya bozkır tipi göçebeliklerde göç güzergâhlarının ağırlıklı olarak doğrusal olmasına karşılık, Yakın Doğu göçebeliğinde, Kuzey Afrika alt grubu istisna tutlursa, bazı Arap kabilelerinin kuzey-güney doğrultusundaki göçleri, hem dairevî, hem de dikey karakter taşır (Pershits, 1961:31).

Göçlerin mesafeleri her bölgenin şartlarına göre değişiklik gösterdiğinden, Rwalaların göçleri 1500 km'ye kadar (Awad, 1962:33), Tuareglerin 300 ilâ 1000 km arasında değişirken (Capot-Rey, 1953:262), Ahaggar Tuareglerinin göçleri 50 km'yi geçmez (Nicolaisen, 1963:149).

Yakın Doğu göçebelerinin temel besin kaynakları süt ve nebati besinlerdir. Bu bölgedeki toplulukların beslenme alışkanlıklarında etin yeri, Avrasya göçebelerine göre daha azdır (Örn. bkz. Tuaregler için Nicolaisen, 1963:38; Rwalalar için Musil, 1928:96). Yakın Doğu'da yetiştirilen deve, koyun ve keçinin hem eti, hem sütü besin olarak tüketilir. Beslenme alışkanlıkları açısından bakıldığında deve, etinden ziyade asıl sütü için önem taşırken, koyun ve özellikle keçi, sadece sütü için değil, eti için de önemlidir.

Yakın Doğu göçebeleri için nebati gıdaların ne derece önemli olduğu konusunda Tuaregler iyi bir örnek teşkil eder. Haftalar boyu süt ürünleri dışında bir şey tüketmedikleri durumda Tuareglerde bitkinlik, hâlsizlik ve mide ağrıları gibi problemler ortaya çıkar (Nicolaisen, 1963:209; krş. Monod, 1979:102). Lhote'nin (1955:213) belirttiğine göre, Ahaggar Tuaregleri yılda kişi başına 187 kg darı, 15 kg hurma ve hurmadan biraz daha fazla buğday tüketmektedirler. Sahra Arapları ise, kişi başına 180 kg buğday, 75 kg hurma tüketirler. Ayr bölgesi Tuaregleri kişi başına günde yarım kg, yılda da 180 kg nebati besin tüketirler (Nicolaisen, 1963, 213). Bunun yanında her ne kadar bölgede çok uzun bir zamandır İslâm dini hâkim olmasına rağmen, Arabistan ve Sahra göçebelerinin beslenme alışkanlıkları içinde kan tüketimi devam etmektedir. Bu durum sadece Sahra'nın Tebuları (Nicolaisen, 1963, 312) için değil, Arabistan bedevileri için de geçerlidir (Doughty, 1888, 1:561; Finbert, 1938:39). Geçmiş dönemlerde beslenme proğramlarında daha büyük bir yeri olduğu tahmin edilen kan, şimdilerde sadece ek bir besin maddesi olarak yer almaktadır (Tuaregler için örn. bkz. Nicolaisen, 1963:235).

Yakın Doğu göçebeliğinin Kuzey Doğu Afrika alt grubunu oluşturan topluluklar genel olarak Somali bölgesindeki topluluklardır. Somali göçebeleri de deve, koyun ve keçi yetiştirmelerine rağmen, deve binek maksadıyla kullanılmaz (Zohrer, 1964-5:150). Yük hayvanı olarak genelde inek ve sınırlı sayıda at kullanılır. Zebu adı verilen sığır (Bos Indicus), güneyde pastoralizmin tarımla beraber yapıldığı bölgelerde diğer bölgelerden daha sık görülür (Lewis, 1955:329-30). Özellikle Kuzey Somali'de yağış oranı yıldan yıla, mevsimden mevsime farklılık gösterdiğinden, yıl içerisinde iki yağışlı, iki kurak mevsim olmasına rağmen, göç güzergâhları sabit değildir (Lewis, 1955:331; Lewis, 1961:41).

Somali göçebelerinin beslenme rejimleri, ağırlıklı olarak süt ve süt ürünlerinden oluşmakla birlikte, et de özellikle hayvanların sütünün azaldığı kurak dönemlerde önemli bir yer tutar. Bu sebeple, et ihtiyacı için hayvan kesilmesi yaygın bir uygulama olup, bazı Somali göçebeleri deve ve sığırların kanlarını da besin olarak tüketirler. Bitkiler, beslenme rejimlerinin ayrılmaz bir parçasıdır (Swift, 1977, 285).

Yakın Doğu tipi göçebeliğin Kuzey Doğu Afrika alt türü devenin binek hayvanı olarak kullanılmaması, sığırın yeri ve kanın besin olarak tüketilmesi gibi bazı yönlerden Doğu Afrika tipi göçebeliği andırır. Bu durum özellikle Turkanalarla, Kenya ve Etiyopya'da, Samburu'nun kuzeyinde yaşayan Gabralar için geçerlidir (Torry, 1976:269-71). Ancak, genel olarak Kuzeydoğu Afrika göçebeliği, Yakın Doğu göçebeliğine daha yakın özellikler gösterir. "Somali ve Arabistan arasındaki ilişkiler Antik dönemlere kadar uzanır" (Lewis, 1955:45). Bu arada Somalideki sığır yetiştiriciliğinin en yaygın olduğu bölgelerin yarı göçebe pastoralizmin ve sığırtmaç hayvancılığının tam göçebelik biçiminden daha yaygın olduğu bölgeler olduğu da dikkâte alınmalıdır.

Sonuç olarak, oldukça büyük bir alanı kapsayıp, belli bir gruba yerleştiremediğim Sudan-Sahel bölgesi göçebeliği hakkında bir hususu daha eklemek istiyorum. Eğer daha teferruatlı bir tipoloji oluşturmayı deneseydim, bu bölgenin göçebeliğini ayrı bir alt tür olarak nitelendirmek zorunda kalırdım (krş. Patai, 1978:16-20). Fakat maksadım, göçebeliğin temel türlerini tesbit etmek olduğu için, bu bölge göçebeliğinin bir geçiş biçimi olduğu ve temel parametreleri arasında fazla bir ortak noktanın bulunmadığı gerçeğini gözardı edemezdim.

Bu konuda Doğu Sudan'ı özel bir kültür bölgesi olarak ayrı tutan Herskovits'in (1962:72-3), bu bölgeyi tanımlamaya çalışırken karşılaştığı güçlükler bu yönden hiç de şaşırtıcı değildir. Horowitz (1967) bu bölgenin tek bir kültür alanı olarak kabûl edilmesini bile sorgulamıştır. Zira, bu bölgedeki pastoral ekonomi (göçebe ekonomisi de dahil olmak üzere) homojen bir karakter göstermemektedir.

Sürülerin hayvan cinsi dağılımlarına bakılacak olursa, deve yetiştiricisi olan Kababişler Kuzey Afrika göçebelerini (Asad, 1970), sığır yetiştiren Baggaralar veya Fulaniler ise Doğu Afrika göçebelerini (Stenning, 1959; Cunnison, 1966) andırırlar. Bejaların sürülerinde develerden çok sığır bulunur (Paul, 1954:16). Ama göçlerin karakteri ve pastoralizmin ürünlerinin değerlendirilmesi söz konusu olduğunda, adı geçen gruplarla, Doğu Afrika göçebeleri ve aynı şekilde Yakın Doğu göçebeleri arasında

çok büyük farklılıklar görülür. Meselâ, Humr Baggaralar, Doğu Afrika göçebelerinin aksine düzenli mevsimlik göçler yaparlar (Cunnison, 1966:13).

Sahel ve Batı Sudan bölgesi mevzubahis olduğunda, durum aynı şekilde daha karmaşık ve çelişkili bir hâl alır. Sahel bölgesinde deve, keçi ve koyunların yanında Zebu sığırları da yetiştirilir ve savanalarda sığır ve koyun en yaygın yetiştirilen hayvan olarak görülürken, atlar da önem kazanmaya başlar (Nicolaisen, 1963:28). 12. paralelin güneyinde deve nadir olarak görülmeye başlar (Awad, 1962:330). Nijer'deki Tuareglerin pastoralizmi, Ahaggar Tuareglerinden ziyade Fulanilerin pastoralizmiyle benzerlik gösterir (Capot-Rey, 1962, 303).

Sahel bölgesindeki mevsim geçişleri Kuzey Afrikadakinden çok daha değişik olup, bu bölgedeki göçebelerin göçleri çok daha az sabitlik gösterir (Brémaud ve Pagot, 1962:318).

Yakın Doğu ve Doğu Afrika'da olduğu gibi, Sudan-Sahel bölgesindeki göçlerdeki en önemli öncelik suya ulaşmaktır. Bunun tek sebebi bölgenin iklim şartları olmayıp, sadece Sudan-Sahel bölgesiyle, Doğu Afrika'ya has olan hayvan cinsi dağılımı göçleri etkiler. Sahel bölgesinde hayvanların otlanmaya götürüldükleri meraların su kaynaklarına mesafesinin 15-20 km'yi aşmaması lâzımdır, çünkü daha uzaklarda otlatılacak olduklarında, hayvanların suya ulaşmak için harcayacakları enerji, aldıkları besinden çok daha fazla olacaktır (Brémaud ve Pagot, 1962:320). Bu sebeple Sudandaki Humr Baggaraları, göç güzergâhlarını yol üzerinde hayvanları için su bulabilecekleri şekilde plânlarlar (Cunnison, 1966:13).

Sudan Sahel bölgesi pastoralistlerinin beslenme alışkanlıklarıyla, Doğu Afrika pastoralistlerininkiler arasında önemli farklılıklar vardır. Meselâ Fulaniler, kanı besin olarak tüketmememelerine karşılık, bol miktarda nebati besin alırlar (Monod, 1975, 143-4).

Bütün bu unsurları göz önüne alarak, bu çalışmada Sudan-Sahel bölgesi göçebeliğini, Yakın Doğu ve Doğu Afrika tipi göçebelikleri arasında uç bir bölgeye yerleştirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyim.

Orta Doğu Tipi

Orta Doğu tipi göçebelik, bazı yönlerden Yakın Doğu ve Avrasya Bozkır tipi göçebelik arasında bir yerde konumlanmaktadır. Bunun, yeraldığı coğrafya ve tarihî gelişim göz önüne alındığında şaşılacak bir tarafı da görülmemektedir (Bkz. 2. Bölüm).

Orta Doğu göçebeliği ile, Avrasya göçebeliği arasında bazı bölgelerde görülen benzerliklerin, Orta Çağda bile göze çarpmasını, 16. yy'da başlarında Babür Şah'ın "Türkler ve Aymakların Horasan ve Semerkand'ın boş alanlarında dolaşması gibi, Hazaralar ve Afganlar da Kabil'in etrafındaki arazilerde başıboş dolaşmaktalar" biçiminde düştüğü notlar teyid eder niteliktedir (The Baburname, 1922, vol. 1:221; Zahir'üddin Babur, 1958:165). Kuzeybatı Afganistan, bu haliyle iki tip göçebeliğin uç noktası olarak görülebilir (Ferdinand, 1969:129). Buna benzer bir başka bölge ise, Kuzeydoğu İran'da, Elbruz dağlarının kuzey bölgeleridir. İran Türkmenlerinin ekonomileri, Türkmenistandakilerden çok az bir farklılık gösterir ki, (Coon, 1976:220-1) bu göçler ancak, 1881'de Rusya ile İran arasında sınır teşkil edildikten sonra birbirlerinden ayrılmıştır (Logasheva, 1976:35-6). Göçebeliğin Türkmen (Güney Orta Asya) alt türü kendi içerisinde bir örnek teşkil etmeyip, bazı yönlerden Orta Doğu tipine yakın bir ara tür olarak görülebilir. Avrasya Bozkır tipi göçebelikte, bu alt tür yukarıdaki satırlarda zikredildiğinden, burada bu konuya geri dönmeyeceğiz.

Aynı dönemlerde Reşidüddin, Yakın Doğu ve Orta Doğu tipi göçebelikler arasındaki benzerliklerler ilişkin yapmış olduğu tespitlerde "İlk olarak bilinmesi gereken şey, bütün bölgelerde biri yerleşik, diğeri göçebe olmak üzere iki değişik topluluğun bulunduğudur. Özellikle çayırlık, bol otluk alanlarda, yerleşim yerlerinin dışındaki yerlerde çoğunlukla göçebeler bulunur. Bunu İran sınırlarında veya Arabistanın ot yetişen lâkin susuz çöllerinde görebiliriz. Bu araziler develer için uygundur çünkü ot yerler, ama az su içerler" (Reşid'düddin, 1952:73) şeklinde ifade edecektir. Orta Çağlarda, kışı Suriye çöllerinde geçirip, yazları Küçük Asya yaylalarına çıkan göçebeler bilinen şeylerdi. 16. yy'dan itibaren Türk göçebelerin yerini almaya başlayan Kürt göçebeler de, bu şekilde göç etmekteydiler (De Planhol, 1959:527-8). Bunlara ilâve olarak, Kuzeydoğu Afganistan'da bazı Kırgız göçebe kabilelerinin

Yüksek İç Asya göçebeliğine benzer özellikler (Meselâ, sürülerinde yak bulunması gibi) gösterdikleri olur (Nazif Mohib Shahrani, 1979). Ancak Sahra ve Arabistan çöllerinin aksine -hâtta Gobi ve Karakum'un da aksine- Deşt-i Lut ve Deşt-i Kavir adı verilen Orta Doğu çöllerinde su ve bitki örtüsü bulunmaz. Dolayısıyla, Orta Doğu'da gerçek bedeviler ve tam göçebeler yoktur. İstahri, Arabistan ve Kuzey Afrika bozkırlarının birkaç küçük istisnai bölge dışında çok iyi otlaklar bulunduğunu ve bu sebeple göçebe kabileler arasında paylaşılmış olduklarını, Horasan bozkırlarında ise yaşayanların olmadığını, bütün arazide göze çarpan tek şeyin, yol boyunca görülen konaklama yerleri olduğunu aktarır (alıntı Barthold, 1971:141).

Orta Doğu göçebeliği, muhtemelen tek biçimliliği en az derecede olan göçebelik tipidir. Bu göçebeliği ayırmış olduğum Batı (dağ), Kuzeybatı; Kuzey, Güney ve Doğu gibi alt türler yeni araştırmalara kapı açmak için yapılmış tecrübe mahiyetinde ayrımlardır. Batı türünün temsilcileri yarı göçebe Lur ve Bahtiyari topluluklarıdır. Kuzeybatı türünün temsilcileri İran Azerbaycanındaki[49] Şahseven ve diğer Türk kökenli topluluklardır. Kuzey türünün temsilcileri Türkmenler ve İran ve Afganistan'da yaşayan diğer Türkçe konuşan topluluklar olup, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi bu tür göçebelik uç (sıra dışı) bir alt tür olarak da nitelenebilir. Güney alt türü ise, 500 km'ye varan mesafelerde kuzey-güney doğrultusunda yapılan (yazları dağlardaki otlaklara, kışları deniz seviyesinde alçak bölgelere), temelde yarı göçebe olan ve asıl temsilcileri Beluç ve Brahuilere mahsus göçebelik türüdür. Bu topluluklar devenin yanında, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğiyle uğraştıkları gibi, aynı zamanda hurma ağaçları dikerek tarımla uğraşırlar ki, bunun doğu alt türü Afganistan göçebeleri arasında görülür. Bu alt türler arasındaki coğrafî hudutlar ve iktisadî farklılıklar belirgin olmayıp, kendi içlerinde tek tip değildirler.

Avrasya bozkırlarında olduğu gibi, Orta Asya'da da ilkel pastoralizmin tam göçebelikten sığırtmaç hayvancılığına kadar uza-

49 Geçmişte bu bölgede çok sayıda göçebe yaşamaktaydı (Petrushevsky, 1949:66) ancak sonraları bunların çoğunluğu artık yerleşik hayata geçmiştir (Tapper, 1979a:101-3).

nan geniş bir yelpazede çeşitlerini görmek mümkündür. Bunların hepsi birbirleriyle bağlantılı ve geçişli olmakla birlikte (Trubetskoy, 1966:101; Coon, 1976:215), yem depolamaya dayalı yerleşik hayvan yetiştiriciliği pek yaygın değildir (Barth, 1962:342). Bölgenin coğrafî yapısıyla ilişkili olarak, sözkonusu çeşitlerin dağ tipi türlerine sıklıkla rastlanır.

Yarı göçebe pastoral hayatı halen Ortadaoğu'da "tam pastoral" göçebelikten çok daha fazla görülmektedir. Ancak bu durum Modern çağın değişimleriyle yakından ilgilidir, zira Orta Çağdaki "tam pastoral göçebelik" bu bölgede çok daha yaygın bir tarz idi.

Orta Doğu tipi göçebelikte sürüler, küçükbaş hayvanlardan (Barth, 1962:344; Ferdinand, 1969:133), özellikle keçilerden oluşur ki, bunlar Avrasya bozkır tipinde olduğundan daha büyük bir yer işgâl eder. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, iddia edildiğinin aksine keçilerin doğal ortama verdikleri zarar oldukça abartılmaktadır (Kolars, 1966). Bazı Orta Doğu göçebelerinin sürülerinde keçilerin koyundan daha fazla yer tutmasına örnek olarak Güney İrandaki Belucları (Spooner, 1972:123; Spooner, 1973:8; Spooner, 1975:178-9) göstermek mümkündür. Şah Navazi göçebelerinin sürülerinde her bir koyuna karşılık, iki keçi (Salzman, 1971:187), Makran bölgesi göçebe sürülerinde ise, her iki tür de hemen hemen eşit oranda yeralırlar (Pastner, 1971:174). Bu ortamda at ve develerin önemi ikinci derecede olup, genellikle yük taşıma amaçlı olarak kullanılırken, binek hayvanı olarak sadece at kullanılır. Devenin özel bir önem taşıdığı topluluklar sadece Beluclar (Coon, 1976:192) ve Pathanlar (Spooner, 1974:175; Ferdinand, 1969:133) olup, Belücistan'da deve yarı göçebeler tarafından tarım işlerinde kullanılır (Swidler, 1973:32).

Orta Doğu'da her iki tür deve -tek ve çift hörgüçlü- ve onların melezleri (Snesarev, 1921:87; Ferdinand, 1962:135; Fisher, 1966:300) bulunmasına rağmen, günümüzde tek hörgüçlü develer çift hörgüçlülerden daha yaygındır. Oysa günümüzün aksine Orta Çağlarda durum böyle değildi (Bulliet, 1975:161). At yetiştirme üzerine uzmanlaşanlar, genelde Kaşgay (Türk) göçebeleridir (Narody Serednei Azii, 1957:248; Patai, 1978:32). 21. yy'a kadar Bahtiyariler arasında at yetiştiriciliği yaygındı (Trubetskoi, 1966:104). Eşekse yük hayvanı olarak çok büyük önem

taşır (Hole, 1978:149). Sığır yetiştiriciliği genelde pek fazla yer tutmayıp, sadece Kuzistan'da Bahtiyariler ve bazı Arap kabileleri arasında rastlanır (Trubetskoi, 1966:12, 103).

Coğrafya ve tabiat şartları sebebiyle Orta Doğu'da, Arabistan, Sahra veya Avrasya bozkırlarında olduğu gibi, sadece göçebelerin kullanımına açık olan geniş arazi parçaları bulunmadığından, göçebelerin hâkim oldukları ekolojik alanlar genelde Orta Çağ göçebelerin yerleşikleri sürüp çıkardıkları ve kendilerine otlak haline getirdikleri alanlardan oluşur (Bkz. sayfa 104). Göçebeler ve tarımcılar aynı çevre/iklim sahalarını paylaşmak durumunda kaldıklarından, Ortadoğu'nun göçebe ve tarımcıları, diğer bölgelere nazaran çok daha iç içe bir hayat sürerler.

Ekolojik alanların ortak kullanımının değişik türleri olmasına rağmen, bunları Barth'ın yukardaki bölümlerde işaret etmiş olduğu iki ana grupta toplamak mümkündür. Barth, İlkel pastoralizmin -ve elbetteki pastoral göçebeliğin- Orta Doğu'da rastlanan bir özelliğine dikkât çeker ki, bu özellik göçebelerin aynı ekolojik alanları dönüşümlü olarak kullanmaları sebebiyle kendi aralarındaki karşılıklı bağımlılık ve ilişkisi içinde olduklarıdır. Ekolojik alanların sadece tarımcılarla değil, diğer göçebelerle paylaşılması ve dönüşümlü olarak kullanılan bu karmaşık sistem sebebiyle Orta Doğu göçebelerinin göç güzergâhları daha sabit ve daha düzenlidir (Spooner, 1972:124).

Orta Doğu göçebeliğinde göç güzergâhları genelde kuzey-güney istikâmetinde doğrusal olmasına rağmen, arazi yapısının dağlık olduğu bölgelerde dikey göçlere uygun olarak, mevsime bağlı düzenlilik gösterir. Bunun tek istisnası bazı Beluci topluluklarıdır. Diğer göçebelik tiplerinde olduğu gibi, Orta Doğu tipi göçebelikte de göç mesafeleri oldukça değişkendir. Yakın zamana kadar, bazı Güney ve Doğu Afganistan göçebeleri 1000 ilâ 1500 km'ye varan göçler yapmaktaydılar (Reisner, 1954:41-2; Ferdinand, 1969:133, 141).

Orta Doğu göçebelerinin beslenme alışkanlıkları, Yakın Doğu göçebelerine benzer. Beslenme proğramları süt, nebatî gıdalar ve etten oluşur. At ürünleri Avrasya bozkır göçebelerine göre, deve ürünleri de Yakın Doğu göçebelerine göre daha az yer alır. Beslenme alışkanlıkları içinde kan tüketimine rastlanmaz. Orta

Doğu göçebeliğine ilişkin kaynaklardan, bu bölge göçebelerinin Avrasya bozkır göçebelerine göre daha az et ve daha çok nebatî besin tükettiklerine ilişkin sonuç çıkartılabilir ki, gerçekten de beslenme proğramlarının ağırlıklı kısmını nebatî besinler oluşturur (Örn. bkz. Güneybatı Asya göçerleri için bir bütün olarak Barth, 1962:345; Basseriler için Barth, 1964a:72; Afganistan göçerleri için Schurmann, 1962:261; Ferdinand, 1969:136; Beluçlar için Salzman, 1971:188; Spooner, 1975:181; Swidler, 1973:30).

Doğu Afrika Tipi

Doğu Afrika tipi göçebelik, Kuzey Avrasya tipi göçebelik gibi homojen ve tek hayvan cinsine dayalı bir özellik göstermemekle birlikte, bir çok yönden Yakın Doğu ve Orta Doğu tipi göçebeliklerine nazaran tek biçimli karakteri daha ağır basar. Kendi içerisinde bazı geçiş biçimlerine rastlanır. Meselâ Rendilleler deve yetiştiriciliği yaparlar ve sürülerinin dağılımı Somali göçebelerinin sürülerini andırır (Spencer, 1965:291; Spencer, 1973:1 vd.).

Forde (1963:304) bu bölgede "tam göçebeliğin" var olmadığını ileri sürmüştü ki, birçok yönden bu fikrinde haklıdır. Samburular (Spencer, 1965:22), Turkanalar (Gulliver, 1955:2) ve Maasailerin çoğunluğunun "tam göçebe" oldukları doğrudur, ancak Doğu Afrika'da gezgin pastoralist toplulukların çoğunluğu -değişik oranlarda da olsa- tarımla uğraşırlar. Bunun örnekleri arasında Jieler, Nandiler, Dodolar, Pkoţlar (Suk), Mandariler, Kipsiler, Karimojonglar, Iraqwlar, Barabaigler ve benzeri pek çok kabileyi saymak mümkündür (Huntingford, 1953:3-4, 7, 77; Gulliver, 1955:51, 61; Deshler, 1965:158; Fukui, 1970:101-4; R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:78-79; R. ve N. Dyson-Hudson, 1970:114-17; Klima, 1970:13; Baker, 1975:189).

Bu hâlleriyle Doğu Avrupa pastoralistleri arasında sürü içi dağılımları büyük oranda benzerlikler gösterir. Sığır hiç şüphesiz en önemli hayvandır, fakat sanıldığının aksine sürüler tek cins hayvandan oluşmayıp, daima küçükbaş hayvanlar da yeralır (Spencer, 1965:3; Bohannan, 1966:129; Dahl ve Hjort, 1976:220; Klima, 1970:104). Doğu Afrika tipi göçebelikte sürülerin ekseriyetinin sığırlardan oluşmasının sebebi tam olarak bilinmese de, muhte-

melen bunda kültürel ve tarihî faktörlerden ziyade, çevre/iklim şartları rol oynamaktadır. Ancak, bu konularda henüz teferruatlı araştırmalar yapılmamıştır. Dahl ve Hjort'un (1976, 234) ileri sürdükleri bazı tezlerse bu konudaki ilk çalışmalardan sayılabilir.

Doğu Afrika tipi göçebeliğin bir başka karakteristik özelliği, deve ve at gibi yük ve binek hayvanlarının olmayışıdır. At, Batı Afrika'da Gine kıyılarında bilinmekteyse de, Doğu Afrika'da halen bilinen bir hayvan sayılmaz, keza aynı durum deve için de geçerlidir; her ne kadar Rendilleler deve yetiştirseler, Turkanalar yakın geçmişte deve yetiştiriciliğine başlamış olsalar da, bu topluluklar develerden sığırlardan faydalandıkları şekilde faydalanamadıkları gibi (Gulliver, 1955:39, 260-1), Doğu Afrika'da sığır bir binek hayvanı olmadığı gibi, deveye de binmemektedirler (Forde, 1963:401). Sudan'daki Baggaralar, boğaları yük taşımak için (Cunnison, 1966:31) kullanmakla birlikte, eşekleri de sınırlı yük hayvanı olarak kullanılmaktadır. Barabaigler ve Karimojonglar ise, eşeği yük için kullandıkları halde, binek hayvanı olarak kullanmazlar (Klima, 1970:100; R. ve N. Dyson-Hudson, 1970:100).

Bazı istisnalar dışında, Doğu Afrika pastoralistlerinin yaşadıkları ekolojik alanda hâkim rol oynadıkları söylenebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, bu bölge pastoralistlerinin çoğunluğu aynı zamanda tarımla da uğraşmakta, ancak bu uğraş genelde *adacık* karakterinde, belli bölgelerle sınırlıdır. Baxter (1975:212) bu durumu "... Sömürge dönemi kanunları yürürlüğe girdiğinden itibaren, Kenyadaki pastoralistler kendilerine ayrılan bölge içerisinde göçlerini gerçekleştirip, yerleşik toplulukların arazilerinden geçen bir güzergâhı takibetmezler" sözleriyle tarif edecektir. Muhtemelen aynı durum sömürge dönemi öncesinde geçerli olmalıydı (Maasai ve Sonjolar için bkz. Alpers ve Ehret, 1975:492). Orta Doğu ve Kuzey Afrika durumun aksine, Doğu Afrika tipi göçebelikte ekolojik alan ve *niş*lerin ortak veya dönüşümlü kullanımı gibi bir şey söz konusu değildir.

Doğu Afrika'da göçlerin karakterini belirleyen en önemli unsurlar, coğrafya ve iklim, özellikle de yağış miktarıdır. Bu sebeple göçebelerin göç güzergâhları sabit ve doğrusal değil, dağınık olup, göçler düzenli değildir (Bkz. Gulliver, 1955:38; Jie, Turkana, Samburu ve Karimojonglar için krş. Gulliver, 1975; Spencer,

1965:7; R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:89). Doğu Afrika göçebelerinin göçlerinin karakteri incelenirken, sürülerin tür dağılımına ilişkin özellikler dikkâte alınmalıdır. Zira sığırlar, develerin aksine susuz uzun mesafe kat edemediklerinden, Samburularda görüleceği üzere, sığırlarını asgari üç günde bir suya götürürler (Spencer, 1965:6). Koyun ve keçiler genellikle beraber otlatılır, sığırlar ise genellikle küçükbaş hayvanlardan ayrı otlatılır (Dahl ve Hjort, 1976:250). Göçler esnasında katedilen mesafe genelde çok uzun değildir.

Doğu Afrika pastoralistlerinin beslenme proğramlarının en önemli kısmını süt oluşturur. Pastoral ekonomi ürünleri arasında ikinci sırayı (en azından kalori açısından) et, üçüncü sırayı da kan alır. Genel beslenme alışkanlıkları içinde etin yeri, çoğu diğer bölge göçebelerinden daha azdır. Bir besin maddesi olarak kan, sütte olmayan demir mineralini içerdiğinden, özellikle süt üretiminin azaldığı kurak mevsimde önemli bir yer tutar. Pek tabiî olarak, alınan günlük kalorinin süt ve etten edinilen kısmı kandan edinilenden çok daha yüksektir (Deshler, 1965:162; Dahl ve Hjort, 1976:173-5).

Her ne kadar Doğu Afrika pastoralistleri, diğer bölgelerdeki göçebelerden daha düşük oranda nebati besin tüketir gibi görünseler de, nebati besinler bu toplulukların beslenme rejimlerinde çok önemli bir yer tutmaktadır (Schneider, 1964, 68). Bu konuda gerek eski, gerekse çağdaş kaynaklar (örn. Baxter, 1975:214) Doğu Afrika göçebelerinin neredeyse tamamen hayvanî gıdalarla beslendiği izlenimini yaratırlar. Oysa, Bohannan (1966:132) "Beslenme ekonomistleri, beslenme uzmanları ve coğrafyacıların son dönemlerdeki araştırmaları, hemen bütün Doğu Afrikalı sığırtmaçların nişastalı besinlerle de beslendiklerini ortaya koyarlar" diye dikkâte değer bir gözlemde bulunur. Gerçek durum da zaten budur; meselâ Deshler (1965:165-6); Dodoların beslenme rejimlerinde tahılın önemli bir yeri olduğunu belirtirken, Karimojongler (R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:79) ve Barabaiglerin de (Klima, 1970:13) düzenli olarak bitkisel besinler tükettikleri bilinmektedir.

Maasailerin durumu ise daha az belirgindir. Forde (1967:293), savaşçılar dışındaki bütün Maasailerin tahıl ve bitki kökleri ye-

diklerini yazarken, Jacobs (1975:407-9), Maasailerin nebati besinleri kesinlikle tüketmediklerini, bu açıdan Doğu Afrika pastoralistleri arasında bir istisna teşkil ettiklerini aktarır. 17. ve 18. yy'larda güneydeki bazı Maasai kabilelerinde hayvanî gıdalar dışındaki bütün besinlerin yasak olduğu konusunda bazı görüşler yeralır (Alpers ve Ehret, 1975:491-2). Burada dikkâte değer bir başka nokta, Doğu Afrika göçebeleri arasında nebati besin tüketme oranının yaş grubu ve cinsiyete göre değişiklik göstermesidir. Meselâ, kadınlar erkeklere nazaran daha fazla nebati besin tüketmektedirler (R. ve N. Dyson-Hudson, 1970:100).

Yüksek İç Asya Tipi

Yüksek İç Asya tipi göçebeliğin asıl temsilcileri Tibet göçebeleri olup (Kussmaul, 1962; Ekvall, 1968), Pamir Kırgızları da bu tipin bir alt türünü meydana getiriler. Pamir dağlarının Tibet'in şartlarının birbirine benzemesinde bu tipin oluşumundaki etkisi tartışılmaz (Agakhaniants, 1965:16 vd.).

Diğer bütün göçebelik türleri gibi, Yüksek İç Asya tipi göçebeliği de coğrafî, iktisadî ve kültürel yönden tamamen izole ve homojen değildir. Tibet platosunun Kuzeybatı Çin ve Moğolistan bozkırlarıyla komşu olduğu kuzeydoğu bölgesindeki sürüler deve, at, koyun ve keçilerden oluşur ve bu yönüyle Avrasya Bozkır göçebeliğini andırır. Amdo (Tsing Hai) bölgesi, etnik açıdan da ilginç özellikler arz eder ki, bu bölgede Moğollar, Salarlar, Kazaklar ve Avrasya bozkırlarının diğer göçebe halkları Tibetlilerle birarada yaşarlar. (Hermanns, 1949, 29-34). Diğer bölgelerde ise Yüksek İç Asya tipi göçebeliğin özellikleri daha açık bir şekilde gözlenebilir.

Hemen diğer tüm bölgelerde olduğu gibi, Tibet'te de yarı göçebelik ve tam göçebelik bir arada görülürken (Downs, 1964:1115-19; Downs ve Ekvall, 1965:180-2), bunun yanı sıra yarı göçebeliğin her iki türü olan, hem dağlarda sığırtmaç hayvancılığına, hem de bir alt türü olan "yayla" tipine rastlamak mümkündür.

Yüksek İç Asya tipi göçebeliğin karakteristik özelliğini sürülerdeki hayvan cinsleri oluşturur. Sürüler genellikle yak ve bir dağ koyunu cinsinden olup, sürü içerisindeki oranları çoğu bölgede

1/4-8 oranında değişir (Ekvall, 1968:11-12). Yaklar aynı zamanda yük hayvanı olarak otuz yaşlarına kadar yük taşıma kapasiteleriyle oldukça önemlidir (Potanin, 1950:308). Batı Tibet'te bazı yerlerde koyunların bile yük hayvanı olarak kullanıldığına rastlanır (Hermanns, 1949:84).

Tibet'in dışında Moğolistan, Mançurya, Trans Baykal bölgesi, Sayan ve Altay dağlarıyla, Tanrı dağlarında da yak yetiştiriciliği yapılır, ancak bu uğraş sadece Pamir bölgesinde Tibetteki kadar önem taşır. Doğu Pamir Kırgızlarının sürülerinde 19. yy sonlarında yedi-sekiz bin yak ile 40-50 bin arasında küçükbaş hayvan bulunmaktaydı (Shibeva, 1973:104).

Tibet'te at ve sığır çok daha az önemlidir. At sayısı oldukça az; et ve sütlerinden faydalanılmadığı gibi, yük hayvanı olarak da kullanılmazlar. Atlar, ancak savaş maksadıyla ve itibar alâmeti olarak önem taşır.

Sığırlar biyolojik özellikleri itibariyla dağlık bölgelere uygun olmadıklarından, Tibet göçebeleri tarafından "zavallı tarımcıların hayvanı" olarak görülürler. Yak ve ineğin çiftleşmesinden meydana gelen melez hayvanlarsa, hem dağlık bölgelere, hem de alçak düzlüklere uyum göstermeleri sebebiyle, iktisadî hayatta tercih edilirler (Downs ve Ekvall, 1965:176-9).

Tibet'de tam göçebe sürüleriyle, yarı göçebelerin sürülerinin cins dağılımı arasında önemli farklılıklar vardır. Yarı göçebelerin sürülerinde yak ve koyun az, sığır daha fazla yer tutmakta, hâtta bazı topluluklar sığır yetiştiriciliği üzerine uzmanlaşmışlardır.

Yüksek İç Asya göçebeleri bulundukları tarım yapılan bölgelerden kesin şekilde ayrılan ekolojik alana tam manâsıyla hâkimdirler. Ekolojik alanlar yükseklikleri itibarıyla ayrılmış olup, burada irtifa, ekili alanları otlak alanlardan ayıran en önemli amil olduğundan (Ekvall, 1968:5), bu alanın kullanımı konusunda herhangi bir rekabet söz konusu değildir. Pastoralistlerin bulundukları bölgeler, tarıma elverişsiz bölgelerdir. Tarımın mümkün olduğu alçak irtifalardaki şartlar yaklar için zorlayıcı olup, hatta 3.000 metreden düşük irtifalarda üreyemediklerinden, Pamir Kırgızları sadece yüksek dağlık bölgelerde yak yetiştiriciliği yaparlar. Kışları alçak vadilere inen Kırgız topluluklarının

sürülerindeki yaklar, tabiî olarak üreyemezler (Lus, 1930:155). Ancak, göçebeleri tarımcılardan ayıran sınır irtifa yine de değişkenlik gösterir. Kuzeydoğu Tibet'de tarıma uygun en yüksek irtifa 3000 metre civarındadır (Potanin, 1950:257). Güney Tibet'te ise Hindistan'dan Himalayalar üzerinden gelen muson yağmurları sebebiyle 4200-4600 metreye kadar arpa, 3900 metreye kadar da buğday yetiştirilebilmektedir (Kovalevsky, 1938:486-7). Dolayısıyla Tibet'te pastoralizm, çoğunlukla ülkenin kuzeybatı, kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde görülür (Kychanov ve Savitsky, 1975:122).

Tibet göçebelerinin göçleri düzenli bir karakter taşır, mevsimlik döngüler gösterir ve göçler dikey karakterdedir. Göçlerdeki temel iktisadî öncelik hayvanlara besin teminidir. Göç yollarının sabite derecesi Avrasya Bozkır tipi göçebeliğe göre daha düşüktür. Bunun sebeplerinden biri, Tibet'in dağlık yapısından kaynaklanan yüksek irtifa ve bölgenin çetin iklim şartları altında hayvanların otlatıldığı yerlerin değişkenlik göstermesidir. Yaklar, tabiî olarak karla kaplı alanlarda beslenebilecekleri otlara ulaşamayacaklarından, göçebeler rüzgarın karları süpürdüğü düzlükler veya kar tutmayan taşlık alanlar aramak zorundadırlar (Baskin, 1976:115).

Yüksek İç Asya göçebelerinin beslenme alışkanlıkları kendine has özellikler gösterir. Pastoral ekonominin üç geleneksel ürünü olan süt, et ve kanın en dengeli tüketim şekline bu göçebelik türünde rastlanır. Dağlık alanlardaki iklim şartları insanların beslenmesinde yüksek bir protein oranı gerektirdiğinden, incelemiş olduğumuz göçebelik tipleri arasında Kuzey Avrasya tipi göçebelikten sonra en yüksek et tüketimi Yüksek İç Asya tipi göçebeliğinde görülür. Kan tüketiminin en yüksek olduğu tip de, muhtemelen Doğu Afrika göçebeliği ile beraber yine Yüksek İç Asya göçebeliğidir ama bununla ilgili elimizde mukayese edebileceğimiz sağlam veri mevcut değildir. Tüketilen et, genellikle koyun ve yak eti ve yak sütüdür. Bu konuda Ekvall her ne kadar "... Herhangi bir sebze, meyve veya tahıl takviyesi olmadan, üç ana besin kaynağından -et, süt ve kan- meydana gelen beslenme rejimleri..." (1968:59) biçiminde not almışsa da, yine de Tibet göçebeleri arasında beslenme proğramında nebati besinlerin

önemli bir yeri vardır. Doğu Pamirlerde etin ana kaynağı koyundur (Shibaeva, 1973:108). Kırgızlar Tibetlilerin aksine süt içmeye pek alışık değillerdir.

Son olarak, pastoralizmin kendine mahsus özellikler gösterdiği iki bölgeden bahsetmek istiyorum. Bu pastoralizm türü, pastoral göçebe tanımına pek uymadığı için çok fazla detaya girme gereği duymuyoruz.

Güney Asya (Hindistan) tipi bir göçebelikten bahsedilme düşüncesi ciddi anlamda tartışmaya açıktır. Hâlihazırda Hindistanda tam göçebe diye nitelendirilebilecek topluluklar olmadığı gibi, yarı göçebe toplulukların sayısı da çok fazla değildir. Rajasthan ve Gujarat bölgelerindeki bazı topluluklar nisbeten yarı göçebe olarak nitelenebilirlerse de (Bose, 1975), hayvanlarını her yıl uzak otlaklara götürmedikleri gibi, bu göçlere hane halkının ancak yüzde 3,5 ile yüzde 37,4'ü arasında bir bölümü katılmaktadır (Bose, 1975:5-8). Bu bölgedeki pastoralizmi en iyi ihtimâlle "sığırtmaç hayvancılığı" olarak adlandırmak daha doğru olabilir. Dolayısıyla buradaki göçebelik, sürülerdeki hayvan cinsi ve başka bazı özellikler göz önüne alındığı takdirde Orta Doğu tipi pastoralizmin bir alt türü olarak zikredilebilir.

Orta Hindistan'ın güneyindeki ormanlık ve dağlık bölgelerde yaşayan Hint pastoralistleri ağırlıklı olarak sığır yetiştiriciliğiyle uğraşmakta ve bulundukları ekolojik alanı tarımcılarla birlikte paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla bu göçebelik, kendi başına bir ekonomik faaliyet olmaktan ziyade, tarım ekonomisinin bir parçası durumundadır (Bkz. Sontheimer, 1975).

Hindistan'daki çoban kastları konusundaki sınıflandırmada iki hususun gözönüne alınması gerektiğinden bahseden Sopher (1975, 195), bunlardan birincisinin çoban kastına mensup olanların çoğunluğunun aslında çiftçilik veya yaşadıkları yerlerde çobanlık dışı işlerle meşgul olan kişiler olduğunu, ikinci olarak, geleneksel çoban kastlarından olmayan kişi veya grupların da pastoral ekonomide yer alıp, hâtta hâkim konumda olabildiklerini belirtir.

Mahapatra'nın (1975:210-11) sunduğu bilgilere dayanarak Ahir, Goala, Gonda, Yadava (Jadav), Gavli (Gowli), Ghosi, Kolari

Kurula, Dhangar, Mirdha, Kurmar, Kurumba, Mainiyani ve ilâve geçim kaynağı olarak tarımla uğraşan diğer kastlar, hâtta Toda gibi kabileler, yerleşik veya yarı yerleşik pastoralistler kategorisine alınmalıdırlar. Gaddi, Bharavad, Rabari (Rehbari), bir kısım Gavli (Gowli) ve Dhangar, Golla, Guada ve diğerleri ise sığırtmaç hayvancılığı kategorisine dahil olmakla birlikte (Himalaya eteklerinde de bu tipin yayla alt türü) köylerinde yerleşik hayatları vardır.

İleri sürülen bir başka göçebelik türü ise And tipi göçebeliktir. Bunlar, And dağlarında lama yetiştiriciliği ile uğraşan ve tarımla uğraşmayan topluluklar (Webster, 1973:116-117) olduğu bilinmektedir. Ancak, lama ve alpaka yetiştiren bu toplulukların bir kısmı pastoralizmin yanında, tarımla da uğraşmaktadırlar. Bu toplulukların pastoralizmi "dağ tipi sığırtmaç hayvancılığı" kategorsindedir (Webster, 1973, Browman, 1974; krş. Murra, 1965:188).

Sömürge dönemi öncesinde And dağlarındaki pastoralizmin tarımla çok yakın bir ilişkisi vardı. Bunun sebepleri arasında süt ve süt ürünleri tüketiminin olmaması, lama ve alpakaların üreme hızlarının düşüklüğü ve ailelerin sahip oldukları sürülerin büyüklüğünün 150-200'ün altında olması (tam pastoral ekonomi için gerekli asgari sayı 150-200 arasıdır) sayılabilir (Murra, 1965:188; Browman, 1974:190).

Pastoral İktisadın Denge ve İktisadî Bağımlılık İlişkileri

Bilindiği üzere pastoralizmin her türü, bir çeşit iktisadî uyum metodu olarak görülebilir ve bunun işleyişi de son tahlilde çevre/iklim ve kullanılan teknolojinin seviyesiyle ilgilidir. Bu sebeple pastoral göçebelik, hem iktisadî açıdan, hem de kültürel açıdan bakıldığında derin uzmanlaşmayı gerektiren bir yapıdır.

Pastoral göçebelik, yaşanılan çevrenin şartlarına bir cevap, üstelik başarılı bir cevaptır. Zira, bütün besin üretim ekonomileri içerisinde atıl durumdaki geniş ekolojik alanların sahip olduğu potansiyelden faydalanmayı başaran tek ekonomi, pastoral göçebe iktisadıdır. Pastoral iktisadın gelişmesi, besin üretim ekonomisinin kıraç ve yarı kıraç arazilerle tundra bölgelerine yayılmasında önemli bir adım olmuştur. Pastoral göçebe ve bazı durumlarda

yarı pastoral göçebe ekonomilerin diğer iktisadî faaliyet türlerine üstünlük sağlayarak gelişip, işlemeye başladığı bölgeler, ilk olarak bu bölgelerdir. Bu üstünlükleri, kitapta bahsi geçen çoğu bölgede 20. yy'a kadar hâtta bazı yerlerde günümüze kadar sürmüştür.

Antik çağlarda Strabo (Strabon, VII., 4.6) Avrasya bozkırları içindeki en verimli toprakların olduğu Kırım'da toprağın bire 30 verdiğini, hâlbuki Mezopotamya'da bu oranın bire 300 olduğunu aktarır. Günümüzde bile bazı bölgelerde ilkel pastoralizmin iktisadî getirisi, tarımdan daha yüksektir (Shulzenk, 1954:217 vd.). Orta Asya sığırtmaç hayvancılığında hayvanlar yıl boyunca otlaklara çıkarıldığından, bu metot hem daha az emeğe mâlolmakta, hem de meselâ pamuk ekimine nazaran 2,5 kat daha kârlıdır (Fedorovich, 1973:218). Buna karşılık, pastoralizmin iktisadî sisteminde yenilikler veya icatlar için çok fazla imkân yoktur. Teknoloji açısından bakılacak olursa, birçok tarım türü zaman içerisinde teknolojik aşamalar geçirirken, pastoral göçebelik ilk ortaya çıkışından itibaren sadece uzmanlaşmaya dayalı kendi alt türlerini üretmekle sınırlı kalmıştır. Buradan göçebeliğin ve onun türleri ve alt türlerinin çıkmaz bir sokak olduğu sonucu çıkartılmamalıdır. Her ne kadar göçebeliğin temelini pastoral ekonomi oluşturuyorsa da, bu sadece pastoral ekonomi ile tanımlanacak bir olgu değildir.

Pastoral göçebeliğin ekolojik temelleri, pastoral göçebeliğin yaygın olduğu bölgelerde karmaşık bir ekonominin gelişmesine imkân tanımayıp, sadece pastoralizm içerisinde ufak tefek bazı farklılıklara izin verir (Meselâ, sürülerdeki hayvan cinsi dağılımındaki değişimler gibi). Göçebelik, hâkim olduğu bir çok ekolojik alanda bu hâkim konumu uzmanlaşmaya ve bu alanlardan uzun süreli istifade ediyor oluşuna borçludur. Diğer yandan bu uzmanlaşma, ekonomik verimlilik artışını sınırladığı gibi, topluluk içinde sosyal tabakalaşma ve siyâsî merkezileşmenin gerçekleştiği durumlarda bile iktisadî imkânlarını azaltır.

İlkel geleneksel ekonomilerdeki uzmanlaşma ile sanayi toplumunun pazar ekonomisindeki uzmanlaşması arasında çok derin farklılıklar vardır. Bunun sebeplerinden biri de, geleneksel ekonominin hayatı idame ettirme gayesine (geçimlik ekonomi) matuf olmasıdır. Uzmanlaşmış bir pastoral ekonomi, çoğu tarım eko-

nomisinin aksine, üyelerinin birinci dereceden ihtiyaçlarının bile tamamını karşılamaya yetmez. Bu sebeple göçebelik, ilâve ekonomik faaliyetlerle, kendisinin bu ekonomik tek yönlülüğünü aşmasına yardımcı olabilecek başka sosyal ve siyâsî faaliyetlerden ayrı düşünülemez. Bu uzmanlaşma göçebeliğin çeşitli türlerinde, hâtta çeşitli göçebe gruplar arasında farklı şekil ve yoğunlukta ortaya çıkar, ama bu konuda Lattimore'un (1967:522) çok bilinen "Gerçek göçebe, fakir göçebedir genellemesi nadiren doğrudur. Fakirleşen göçebeler, diğer göçebelerden daha çok başka geçim yolları bulmaya zorlanırlar ve genel olarak yerleşik hayata geçerler" biçiminde ifade ettiği sözünü genel bir kural olarak kabûl edebiliriz.

Fakirlik ve zenginlik kavramları göreceli ve bir bakıma öznel kavramlar olup, içinde bulunulan döneme, topluma, tarihî ve sosyo-ekonomik şartlara, kültürel değerlere ve geleneklere vs. bağlıdır. Uzmanlaşma ile ilişkili olarak pastoral göçebelikte ortaya çıkan ekonomik meseleler ise daha nesnel ve önemlidir.

Barth ve başka birçok ilim adamının dile getirdiği en önemli mesele, tabiî kaynakların temini (yem ve su), hayvan sayısı ve topluluğun nüfusu arasındaki denge konusudur (Barth, 1963:123 vd.; Sweet, 1965:137; Paine, 1971:161; Swidler, 1973:23-4). Barth (1959-60:8) bu konuda "Yem depolama metotları geliştirilmediği müddetçe, topluluğun nüfusunun yılın en bereketsiz ayında otlakların besleme kapasitesi ile sınırlı" olduğunu belirtir. Ancak, yine de nüfus ile tabiî kaynaklar arasındaki münasebet incelenirken, otlakların en bereketsiz dönemlerinin hesaba katılmasının gerekip gerekmediği tartışmalı bir konudur. Evcil hayvanlar -özellikle develer- iyi beslendikleri dönemlerde bedenlerinde ileride kullanmak üzere enerji biriktirmeyi başarırlar ve göçebeler de -en azından bir bölümü- sürü büyüklüğünü mevsime göre nasıl ayarlamaları gerektiğini, pastoral ekonominin ürünlerini nasıl saklayabileceklerini bilirler. Barth (1959:60-9) Güney İran göçebelerinin göçlerinin, meraları en verimli oldukları dönemlerde kullanmak üzere ayarladıklarını aktarır. Burada göçebe sayısı ve tasarruflarındaki yem kaynakları arasında çok özel bir münasebet var ki, o da hayvan sayısı üzerindendir. Göçebeler, kendi tecrübe ve gözlemleri sayesinde bu ilişkinin farkında olarak, Moğolların bir sözünde belirtildiği gibi, "Ot yoksa hayvan olmaz, hayvan olmazsa aş olmaz".

Göçebelerin pazar ekonomisine ne derece katıldıklarına dair bu denge değişkenlikler gösterebilir ve Bates ve Lee (1977:828) haklı olarak buna işaret ederler. Sonuç olarak, meselâ Karimojonglar veya Turkanalar veya günümüz Somali göçebelerinin ekonomilerindeki denge meselesi (Swift, 1977) ile meselâ her yıl hayvan varlıklarındaki artışın yüzde 25'ini tarım veya el sanatları ürünleri almak için satan Makranların (Pastner, 1971:177) ekonomisindeki denge mevzuları birbirlerinden çok farklıdır. Ama pazar ekonomisi ile yakın ilişki, ancak modern dönem göçebeleri için söz konusu olup, bugün bile bütün göçebe topluluklarda görülen belirleyici özellik değildir.

Pastoral göçebeliğin tıkanmasının asıl sebebi, iktisadî yapılarının ilkelliği ve üretimi yoğunlaştırarak, denge problemini aşmasını sağlayabilecek kalıcı çözümler üretememesidir. Bazı ilim adamlarının yapmış oldukları hesaplamalara göre Hunlar döneminde şimdiki Moğolistan topraklarında kişi başına düşen hayvan sayısı, 1918 yılında muhtar Moğolistan cumhuriyet Moğolları arasında kişi başına düşen hayvan sayısı ile hemen hemen aynı idi. Hunlarda bu sayı 19, Moğollarda ise 17,8 idi (Egami, 1956, non vidi; Taskin, 1968a:41 vd.). Burada belirtilmesi gereken bir başka husussa, her ne kadar 1960'lı yıllarda Moğolistan'ın nüfusu 1918 yılındaki nüfusun iki katına ulaşmışsa da, pastoralist sayısı aynı kalmış, nüfus artışı şehirlerde gerçekleşmiştir (Markovska, 1973:290). Afrikada bir çok göçebe toplulukta da nüfus artışı, tarımla uğraşan topluluklara göre daha azdır (Dahl ve Hjort, 1979:7-8). Bu toplulukların bazıları özellikle kuraklık dönemlerinde bilinçli olarak doğum kontrolu uyguladıkları gibi (Swift, 1977:282), Rendiller arasında bebeklerin öldürülmesi de bu tür doğum kontrol metotlarından biridir. Denge, düzenli olarak bozulduğu için, Rendil nüfusundan Samburu bölgesine düzenli bir nüfus akışı vardır (Douglas, 1966:263, 270).

Otlakların verimliğini artırmak için bazı karmaşık tedbirlerin alınması gerekir, lâkin pastoral göçebeliğin yakın zamana kadar içinde bulunduğu şartlar, bu tedbirlerin alınmasını imkânsız hâle getirmiştir. Dolayısıyla bugün bile geleneksel ilkel pastoralizmin devam edebilmesi için alınan tedbirler, her zaman başarıya ulaşmamakta, hâtta bazı durumlarda istenmeyen sonuçlara yol

açmaktadır. Bu sebeple bazı ülkelerde meralarda sondaj kuyularının açılması, yoğun otlatmaya ve sonuçta meraların vasıflarını kaybetmelerine yol açmıştır (Glantz, 1976; Norton, 1976:260; Le Houérou, 1976:270; Le Houérou, 1977:28).

Göçebeler, hayvanlarının kışlık yemlerini hazırlayıp, depolamadıkları için genellikle haksız yere suçlanırlar. Ne var ki, Avrasya bozkırlarında hasat edildikten sonra otların tekrar büyümesi genellikle birkaç yıl alır ve bu süre içinde de arazi genellikle çalılarla kaplanır ve otlak vasfını tamamen yitirir (Kalinina, 1974:15). Hayvanlar için yem depolamamanın bir başka sebebi de, bu kadar yüksek miktarda ot yetiştirip depolamak için gereken iş gücüdür. Zira, 100 attan oluşan bir sürünün bir yıl boyunca otlatılması için bir kişi yeterliyken, aynı sayıda hayvanı kışın beslemek için yaklaşık 240 ton saman gerekmektedir (Dimitriev, 1903:100).

Göçebe bir ekonomide sadece geçici bir denge söz konusudur. Dengenin devam edebilmesi yukarıda bahsi geçen üç değişkenin düzenli bir biçimde ayarlanmasıyla mümkündür. Sadece düzenli olarak müdahale edildiği takdirde, bu üç unsur arasında en uygun oran kurulabilir; değilse çok küçük dalgalanmalar bile bu dengeyi altüst edebilir. Sovyetler Birliğinde yarı çöl bölgelerdeki yabani bitkilerin miktarı yıllara göre 5,4 kata varan farklılıklar gösterdiği gibi, bazı ot türlerinde bu farklılık 40 katına çıkarken, çöllük bölgelerde beş katına, bazı ot türlerinde ise 60 katına çıkabilmektedir. Bütün bunların pastoral hayat üzerinde olumsuz etkileri kaçınılmaz olup, meselâ Türkmenistan'da 1959-60 yıllarında 5.1 milyon keçi ve koyun varken, bu sayı 1962'de 4.2 milyona düşmüştür (Fedorovich, 1973:216).Bu değişkenlere eş zamanlı olarak müdahale edilmediğinde, durum daha da kötüleşmektedir. Bunları etkileyen çeşitli amiller, geçici ve sürekli, düzenli veya düzensiz karakterde olabilmektedir.

Barth (1962:350), Güneybatı Asya göçebeleri hakkında şunları aktarır: "Nüfus hareketleri, kıtlıklar veya salgın gibi unsurlar, toplam nüfusu uzun dönemlerde belli bir seviyede sabitler." Bu doğrudur ama bir başka gerçek de, nüfustaki oynamaların hayvan sayısındaki oynamaya denk düşmemesidir (12. yy'da Moğolistan için bkz. Khazanov, 1979; Khazanov, 1980a).

19. yy sonuyla 20. yy başlarında Kuzey Avrasya göçebeleri arasında; yüksek doğum oranı, yüksek oranda bebek ölümü ve düşük ama düzenli bir nüfus artışıyla, kendilerine has bir demografik yapı ve nüfus artışı tipi gözlenirken, 20. yy başlarlarında -hâtta muhtemelen daha da önce- Nenets göçebelerinin kullandıkları arazilerde tabiî kaynaklar ve nüfus arasındaki denge bozulmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak otlaklar verimliliklerini yitirmiş ve Nenetsler besin maddelerini ağırlıklı olarak dışardan satın almak zorunda kalmışlardır. Krupnik'in (1976:80 vd.) yapmış olduğu hesaplamalara göre, 1920'lerde Nentsylerin beslenme düzeni içinde aldıkları enerjinin yüzde 45-60'ı satın aldıkları bu besinlere dayanmaktaydı. Yüksek doğum ve ölüm oranları, çoğu geleneksel tarım toplumunun karakteristik özelliği olmakla birlikte, hiç birinde Nenetslerde olduğu kadar hızlı ve dönüşsüz bir sona sebep olmamıştır.

Kalıcı iklim değişiklikleri tabiî olarak hayvanların faydalandığı doğal kaynakları etkileyip dengeyi bozmaktadır, ancak her şey bununla sınırlı değildir. Evcil hayvan nüfusu muhtemelen bu iklim değişiklikleri ile ilişkili olarak, başka sebeplerle de bazı dalgalanmalar gösterir. Meselâ, her 10-15 yılda bir Kuzey Avrasya göçebelerinin geyiklerinin sayısı çeşitli salgın hastalıklar veya Çukotka'daki otlak alanların donması sonucu yüzde 50'ye varan düşüşler gösterir (Krupnik, 1976:113). Kazaklar, 12 hayvanlı Türk takviminin bazı yıllarını zor yıllar olarak adlandırırlar ki, bu yıllar; fare, tavşan ve horoz yıllarıdır ve inançlarına göre her üç tavşan yılından birinde, çok ağır bir kıtlık (jut) baş gösterir (Narody Srednei Azii, 1963:359).

Dengenin bozulmasına sebep olan unsurlar arasında en sık görülen ve dolayısıyla en bilineni tabiî bir afet veya salgın sonucu çok sayıda hayvanın telef olmasıdır. Nitekim, M.Ö. 72 yılında aşırı kar yağışı ve düşman saldırıları sebebiyle Hunlar çok ağır bir kıtlık yaşamışlar, "Her on insandan üçü hayatını kayberken, her on hayvandan beşi telef olmuştur" (Taskin, 1973:28). Kıtlık M.Ö. 68'de tekrar baş gösterdiğindeyse, her on kişiden altı veya yedisi, her on hayvandan da altı veya yedisi ölmüştür (Taskin, 1973:29).

19. yy'da Kazakistan'da jut çok ciddi bir problem olarak ortaya çıkmış ve bazı yıllarda hayvanların yarısı veya dörtte üçü-

nün telef olmasına yol açmıştır. Jut, bölgesel olarak hemen her yıl, geniş çaplı olarak da altı ilâ onbir yılda bir ortaya çıkıyordu (Tolybekov, 1959:54-6; krş. Ishchenko vd., 1928:69 daha makûl rakamlar verir). 20. yy'ın başlarında Moğolistan'da hayvanların yarısının (Viatkina, 1960:151), yine bir mevsim içerisinde Güney İran göçebelerinin hayvanlarının yarısının (Barth, 1964a:71), ya da Çukçaların ren geyiklerinin yarısı ile üçte birine yakınının bir yaz içinde salgın hastalıklar sebebiyle (Bogoras, 1904:80; Paine, 1971:162) telef oldukları görülmüştür.

Gulliver (1955:103, 122) Jielerin nüfusunun nasıl sabit kaldığını ve bu sabitliğin nasıl sağlandığını şöyle anlatır: "Her on yılda bir besin noksanlığı, bazen de çok ciddi kıtlık yaşanır. Her ikisi de hem can kaybına sebep olduğu gibi, hayatta kalanlarınsa hastalıklara karşı dirençlerinin düşmesine sebep olur. Kimi zamanlarda kıtlık yılları, hayvanlarda gelişen salgın hastalıklarla aynı yıllara denk gelir"(Sirenayka göçebe nüfusunun sabitliği hk. krş. Peters, 1967:37).

Sahel bölgesinde yakın zaman önce yaşanan kuraklık ve bunun felâkete varan sonuçları oldukça dikkâte değer bir konu olup, burada kuraklık sebebiyle yüz binden fazla insan hayatını kaybettiği gibi, hayvan varlığının yarısı da telef olmuştur. Sonuçların bu kadar ağır olmasının sebebi, bu yüzyıl içinde gerçekleşen üçüncü büyük kuraklık periyodunun gerçekleşmesidir (The Politics of Natural Disaster, 1976; Glantz, 1977:2-3; Grove, 1978). Ekvall'e göre (1968:19) otlak alan fazlalığı olan Tibet'te bile, toplam hayvan sayısındaki artış diğer pastoral göçebelik tiplerindekine benzer bir eğilime işaret etmektedir.

Ekonomik yapılarının böylesine istikrarsızlığı hakkında göçebelerin kendilerine ait atasözleri de bu gerçeği teyid eder mahiyettedir. Nitekim, göçebe iktisadî yapıları birbiriyle kıyaslandığında, her yerde göçebelerin aynı problemlerle karşı karşıya oldukları görülebilir. Somalililerin "Bolluk ve kıtlık birbirinden çok uzakta değil; zengin de, fakir de dönüp dolaşıp aynı yere gelirler" (Lewis, 1961:37) sözü ile Kazakların "Sürüler aslında ya kar fırtınasına veya güçlü bir düşmana aittir" (Tolybekov, 1959:218) veya Moğolların "Zengin için bir jut, yiğit için de bir ok yeter" (Zhagvaral, 1974:113) sözleri aslında birbirine yakın gerçekleri ifade etmektedir.

"Homeostasis" kelimesini, bir sistemin kendi kendini düzenleme biçimi olarak kullanacak olursak, göçebe ekonomisi bir bakıma "homeostatik" olarak nitelendirilebilir; dengenin devamı, ancak kendi içinde geliştirdiği bazı döngülere bağlıdır. Göçebe ekonomisinin dengesi statik değil, dinamiktir ve bu denge kendine has bir şekilde devam eder. Bu denge, eldeki iş gücünün sahip olunan hayvan varlığına bakmak için yeterli olmasına da bağlıdır (Paine, 1972:78). Bu problem, çoğunlukla topluluk içindeki bazı sosyal mekânizmalar vasıtasıyla çözülür (bkz. 3. Bölüm).

Göçebelerin ekolojik bir dengeyi tutturmaya çalıştıkları ve bulundukları çevreyle, kaynakların dayattığı şartlar altında ekonomik-demografik istikrarı suni olarak korumaya çalıştıkları tezi gerçeği pek yansıtmamaktadır, zira gözlemlenmiş olan örneklerin hiç birinde bu durum söz konusu değildir. Bunun tam aksine, göçebeliğin karakteristik özellikleri, ekonomik ve demografik süreçleri yoğunlaştırmak, şartların olumlu olduğu dönemlerde doğum oranını[50] artırmak, daha fazla üretmek için çaba göstermektir. Ancak böyle davranarak göçebeler kendilerini ve ekonomik yapılarını tabiî afetlere karşı koruyabilirler. Sonuç olarak, şartların olumlu ve olumsuz olduğu dönemler birbirini takip eder ve sistem döngüsel biçimde kendi kendini düzenleyip dengeler.[51]

Göçebelerin otlak alanlara yaklaşımlarının bu dengeyi sürdürme yollarına bağlı olup, göçebelerin otlak alanların korunmasına dair herhangi bir endişe taşımadıkları (Spooner, 1973:16, 24) iddiası da gerçeklerden uzaktır. Ren geyiği yetiştiren göçebelerin kullandıkları otlaklar üzerindeki yükü hafifletmek için çareler aradıkları (Krupnik, 1976:93), bedevilerin yazlık meralara mümkün olduğunca geç çıkmaları (Marx, 1978:49; Bahtiyariler için krş. Digard, 1973:47-8), Somali'de kabile reislerinin, otların büyümelerine vakit kazandırmak için bazı otlak alanların kulla-

50 Afrika pastoralistleri hakkında alıntı yapılan veriler yüksek doğum oranının bütün göçebeler için geçerli bir karakteristik özellik olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bilgilerin, şartların olumsuz geçtiği dönemlerde derlenmiş olması akla uygundur. Bu konuda kesin bir şey söyleyebilmek veya kıyaslama yapabilmek için elimizdeki bilgiler halen çok azdır. Bununla beraber, yüksek doğum oranı ile nüfus artışı birbirine karıştırılmamalıdır.

51 Bu model bazı yönlerden Krupnik'in (1976) tundra bölgesindeki toplulukların (ren geyiği yetiştiricisi olanlar da dahil) geleneksel ekonomilerini tanımlamak için teklif ettiği modeli andırmaktadır.

nımına yasak koyma yetkisine sahip olmaları (Swift, 1977:284) gibi uygulamalara rastlandığı gibi, bunun tam tersini gösteren örneklere de rastlanır. Hâtta, bazı durumlarda göçebelerin otlak alanların korunması konusunda kaygı taşımadıkları da olur. Bu durum eğer günümüz Karimajonglarının durumları (R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:79), 1960'lı yılların Kuzey Kenyası (Dahl ve Hjort, 1979:8), 19. yy Bükey Kazaklarının durumu (Shakhmatov, 1964:64-5) gibi özel bazı sosyal ve siyâsî sebeplere dayanmıyorsa, bahsi geçen göçebe ekonomisinin olumlu şartlar yaşadığı bir dönem için söz konusudur. Sahel bölgesinde, yağış oranının yüksek olduğu yıllarda hayvan ve insan sayısı artar, şartların olumsuz olduğu yıllarda otlak alanların besleyebileceğinin üzerine çıkar (Katz ve Glantz, 1977:96-7). Doğal şartların olumlu olduğu bir dönemi takip eden olumsuz dönemler, otlak alanlar üzerindeki yükü hafifletir ve otlaklar kendilerini yenilerler. Moğolistan'da beş yıl kadar hayvan otlatılmayan alanlardaki ot verimi, hayvan otlatılmış alanlardakinden 3 ila 3,5 kat daha fazla olmaktadır (Zhebrak, 1933:6). Bu konuda Swift (1977:285) Somali göçebeleri için; "Kuraklıklar ve salgın hastalıklar, sürülerde düzenli olarak telefata sebep olur ve uzun vadede bitki örtüsünün kendini yenileme hızıyla uyumlu, dinamik bir denge oluşturduğunu" belirtir.

Pastoral ekonominin kendine has karakteri ve kendini düzenleme yeteneği gözardı edildiği takdirde, göçebelerin hayvanlarını çoğaltma çabaları üzerine yürütülen fikirlerden yanlış sonuçlara varmak mümkündür. Bazı ilim adamları hayvanların sayısının azami derecede artırılmasının göçebelerin en temel ekonomik stratejisi, hâtta başlı başına bir hedef olduğunu ileri sürerler. Meselâ, Paine (1971:168-9) sürünün büyümesinin en temel pastoral değer olduğu ve yeterli otlak alan olup olmadığına bakılmaksızın bu hedefin peşinde koşulduğunu yazar (ren geyiği besleyenler için krş. s.72-3). Göçebeler[52] ve bu konuda çalışan antropologların bu fikre pek itibar ettikleri düşünülemez, zira sürünün uzun vadeli büyümesi, göçebe topluluğun dışında cereyan eden

52 Göçebelerin sürülerin uzun süreli ve sınırsız derecede büyümesinin imkânsız olduğunun farkında olup olmadıkları konusu araştırılması gereken ayrı bir konudur. Benim elimdeki bilgiler, göçebelerin bu gerçeğin hâlen tam olarak farkında olmadıkları yönünde olmakla birlikte, bunun tersi yönde bilgiler de mevcuttur.

şartlarla ilgilidir. Burada aktardıklarımız elbetteki göçebe toplumu hakkında bazı genel ekonomik ve demografik değerlendirmeler olup, göçebe topluluk içindeki tek kişi, aile veya grubun gayeleri, hareket tarzları ve bunların sonuçları farklı olabilir. Imperato (1976:286) Afrikalı pastoralistler konusunda, "Su kaynakları ve otlaklar ortaklaşa kullanılmaktadır. Bu sebeple otlakların aşırı otlatma sonucu tükenmesinin engellenmesi maksadıyla, sürü büyüklüğünü sınırlamak, topluluk içindeki herhangi bir göçebenin rıza göstereceği bir fikir değildir. Aşırı otlatmanın sonuçlarının bilincinde olsa bile -ki içlerinde böyle olanlar vardır- kendi sürüsünün büyüklüğünü sınırlamaya çalışmaz. Bunu yapmaya çalışması demek, çoğunluğu kendisi gibi davranmayacak olan bir topluluk içinde kendi hayatının idamesini tehlikeye atmaktır" der (aynı konuda bkz. Livingstone, 1977:210). Bu sebeple, göçebe toplulukların tamamında, hayvan varlığı dağılımında az veya çok bir eşitsizliğin olması normaldir.

Kısa dönemde kazancını artırmayı hedefleyen bu davranış biçimi, tek tek kişi veya ailelerin durumları istisna olmak üzere, topluluğun genelinde bir üretim artışına sebep olmadığı gibi, tam tersine, kendine has mekânizmalarla homeostasisin, yani dengenin devam etmesini sağlar. Bir göçebe topluluğun bir bütün olarak büyük ölçüde büyümesi imkânsız olup, pastoral ekonominin uzun vadede yerinde saymaya mahkûm bir karakteri vardır. Dahl ve Hjort'un (1976:271) "Sadece hayvanların üremesi yoluyla sürünün büyütülmesinin önündeki engeller, bilinenlerden çok daha fazladır" şeklindeki tesbiti, bu açıdan çok doğru bir tesbittir (Tuaregler için krş. Nicolaisen, 1963:117). Burada Paine (1971:170), pastoralistlerin "ilkel kapitalistler gibi" davrandıklarını ileri sürerken, gerçeklerden değil de formalist ekolün geleneksel kavramlarından hareket etmektedir. Oysa pastoral göçebe toplum ile, kapitalist bir toplum arasında görülebilecek çok yüzeysel bazı benzerlikler, her iki toplumda üretimin hedefleri ve sonuçları arasındaki farkları ortadan kaldırmaya yeterli değildir. Hâtta çoğu zaman birbirinden tamamen farklı bu iki ekonomi arasında yüzeysel bir benzerlik bile görülemez. Sömürge yöneticilerinin kararıyla, Barabaig göçebelerinin hayvanlarına veterinerlik hizmeti verilmeye başlanması, hayvan sayısının artmasına

ve aşırı otlatma sonucu otlakların tükenmesine sebep olmuştu. Burada pek tabiî olarak hayvan varlığının artmasıyla, daha çok hayvanın pazara çıkacağı umuluyordu, ama Barabaigler bu fazla hayvanları kendi geleneklerine uygun olarak değerlendirmeyi tercih ettiklerinden, daha fazla eş alarak kendi sosyal statülerini yükseltmiş oldular.

Bu durum genelde Doğu Afrika pastoralistlerin arasında "sığır açmazı" (Klima, 1970:109-10) olarak ifade edilir. Yâni sürüleri sınırsızca büyütmek için uğraşılması, ancak topluluğun iktisadî kaynaklarının arzulanan bu büyümeyi karşılamaya yeterli olmaması durumuyla ilgilidir. Sir Philip Mitchell'in "Afrikalıların iki tercihleri vardır, ya fazla hayvanlarını yiyecekler veya fazla hayvanlar onları yiyecek" (Allan, 1965:331) sözü bu durumu çok iyi özetlemektedir. Bu söz bugün hâlen geçerliliğini korumaktadır (örn. bkz. Whyte, 1966:345). Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Peki bu *sığır açmazı* ekonomik gereklilikten doğan bir durum mudur? Doğu Afrika göçebelerinin ekonomileri günümüz kapitalist pazar ekonomilerinin bir modeli olarak ele alınmadığı takdirde, "sığır açmazı" meselesinin sadece menfaatle açıklanamayacağı (Doğu Afrika göçebelerinin değerleri ve sosyal sistemleri göz önüne alınmalıdır) ve akıldışı, mantıksız olarak nitelendirilemeyeceği ortadadır.[53] Kuraklıklar, hayvanlar arasındaki salgın hastalıklar ve diğer tabiî afetler göçebe ekonomisinin ayrılmaz parçaları olup, yüksek miktarda hayvan kaybına sebep olurlar. Sonuç olarak da sürülerin sınırsız büyümesi sözkonusu değildir (örn. Turkanalar için bkz. Gulliver, 1955:164; veya Samburular için Spencer, 1965:25).

Hesaba katılması gereken hayvanların üreme hızlarının yavaşlığı (Spooner, 1973, 11-129) ve hayvanların süt salgılama dönemini (laktasyon) uzatma çabaları gibi, sürüdeki genç hayvan sayısına bağlı olan başka amiller de vardır (Stenning, 1965:373). Bunun dışında, kurak mevsimlerde süt üretimi yeterli olmadığı gibi, hayvanların genellikle bu dönemlerde kurban edilmesi, dolayısıyla et ile beslenmenin ağırlıkta olduğu dönemlerin başlama-

53 Shanklin bölgesinde yaptığı araştırmada Cramer (1976) , İrlandalı pastoralistlerin aslında irrasyonel gibi görünen bazı davranışlarının dengeleyici işlevleri olduğunu ve geleneksel bir iktisadî sistem içerisinde tabiî kaynakların korunmasına yaradığını ortaya koymuştur.

sıyla (Schneider, 1957:278-300), hayvan kurbanının toplum içindeki sosyal kurumlarla olan ilişkisini de buna ilâve etmek gerekir.

Bazı dönemlerde günlük hayvan fiyatları; Doğu Afrika pastoralistlerinin pazar ekonomisine dahil olmalarına el vermeyecek kadar düşük olabilmektedir (Karimojonglar hk. R. ve N. Dyson-Hudson, 1969: 82).

Bütün bunlar gözönüne alındığında, sürülerini azami derecede büyütme çabaları, şartların olumlu olduğu yıllarda iktisadî açıdan makul bir hareket olarak görülebilir, zira bu engellenmesi mümkün olmayan tabiî afetlere karşı bir nevi sigorta işlevini görür (Deshler, 1965:167; R. ve N. Dyson-Hudson, 1969; Spencer, 1965:4; Spencer, 1973:180; Baker, 1975:191). Bu durumun, tabiî afetlerin sürünün cinsiyet ve yaş dağılımı üzerindeki olumsuz etkilerinin afet geçtikten yirmi yıl sonra bile devam ettiğini Dahl ve Hjort (1976:129) yaptıkları kapsamlı araştırmalarla ortaya koymuşlardır. (Aynı şekilde bkz. Dahl ve Hjort, 1979:12 vd.).

Tabiî afetlere maruz kalma ve hayvan sayısında bunun sebep olduğu keskin dalgalanmalar, sadece Doğu Afrikadakiler için değil, bütün göçebe toplulukların ortak karakteristik hususiyetidir. Aslında bütün göçebelerin karşı karşıya oldukları ekonomik problemler tek ve aynıdır. Göçebe ekonomisinin kendi başına bu meselelerin üstesinden gelebilmesinin yolları da zaten oldukça sınırlıdır.

Görüleceği üzere üretimin uzun vadede artması, pastoral göçebelik düzenine aykırıdır ve ekonominin kendi iç dengesini kurabilmesini daha da zorlaştırmaktadır. Bu sebeple göçebeler tabiatta yeralan başka kaynakları da kullanarak, refahlarını artırmaya çalışır ve çoğunlukla da avcılık, toplayıcılık, balıkçılık gibi ek geçim kaynakları oluştururlar (örn. Kuzeyin ren geyiği sığırtmaçları için Fjellström, 1964 ve Krupnik, 1976; Moğollar için Formozov, 1928, 142-3 ve Potanin, 1950:130; Kırgızlar hakkında Aitbaev, 1959:77-112 ve Shibaeva, 1973:102; Kazaklar hakkında Viatkin, 1947:70-1; Kalmuklar hakkında Zhitetsky, 1892:37; Türkmenler hakkında Bregel, 1961:49; Behmaylar hakkında Fazel, 1973:137; Lurlar hakkında Hole, 1978:140; Beluclar hakkında Salzman, 1972:187 ve Spooner, 1975:178; Afganistan göçerleri hakkında Ferdinand, 1969:147; Rwalalar ve diğer Arabistan göçerleri hakkında Musil, 1927:15, 95 ve Pershits, 1961:31; Tu-

aregler hakkında Capot Ray, 1962:203 ve Nicolaisen, 1963:170, 179-80 ve Smith, 1962:77-83; Tedalar hakkında Cline, 1950:29 ve Chapelle, 1958:193; Somali için Lewis, 1955:73; Karimajonglar hakkında R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:78-9; Dodolar hakkında Deshler, 1965:166-7; Barabaigler hakkında Klima, 1970:14).

Sonuç olarak, pastoral göçebelik hakkında Salzman'ın (1971) geçim kaynakları açısından teklif etmiş olduğu "saf" ve "çok kaynaklı" ayrımı pek de doğru görünmemektedir. Hemen hemen bütün göçebelik türleri çok kaynaklı karakterdedir (krş. Forde, 1963:405). Ancak, ek geçim kaynağı olarak yapılan yiyecek toplama faaliyetleri de meselenin özünü ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Zira, meselenin esası pastoral göçebe ekonomisinin istikrarsızlığı ve tek yönlü oluşuyla ilgilidir. Örnek vermek gerekirse, Tuareglerde hane halkından herhangi bir kişi, yıl içerisinde yüzlerce kilo yabani ot veya tahıl toplayabilir, ama süt üretiminin düşük olduğu ve nebati besinlere daha fazla ihtiyaç duyulduğu kuraklık yıllarında, toplanabilen bu otların miktarı çok daha az olmaktadır (Nicolaisen, 1963:179).

Bu durumdan çıkış yolu için geçici çözümlerden biri, yeni otlaklar bulmak veya tarım arazilerini otlak alanlara dönüştürmektir. Göçebelerin bazı hâllerde, tarih boyunca Antik dönem ve Orta Çağlarda birçok örneklerine rastlandığı gibi, kendi ekolojik alanlarını genişletme şansları olabilirse de, bu başka şartların da elverişli olmasına bağlıdır. Milattan sonraki ilk yüzyılda Lazygian ve Roxolan isimli Sarmat kabileleri, daha sonraları Hunlar, Pannonia bölgesinin verimli tarlalarını işgâl ettiklerinde (Harmatta, 1970:26 vd.), vatanlarından ayrılmış bazı Oğuz boylarına da dönemin yöneticileri hayvanlarını yaymaları için Maverünnehir bölgesinde otlakları kullanma izni vermişlerdir (Barthold, 1963:317). Keza, Moğolların işgal ettikleri yerlerde tarım yapılan arazilerin miktarı azalmış ve bu alanlar otlak olarak kullanılmaya başlanmış, Kuzey Çin'in işgalinden sonra birçok Moğol aile, hayvanlarıyla beraber Kuzey Çin'e ve Mançurya'ya yerleşmiştir (Valdimirtsov, 1934:125). Reşidüddin'in (1952a:279) "Cengiz Han askerlerine Kitay[54], Cürçe[55] ve Moğolistan'ın sınır boylarında çok

54 Kitay: Kuzey Çin.

55 Mançurya'nın Cürçen bölgesi.

geniş araziler verdi. Sayıları çok fazlaydı ve buralarda bütün bozkırlar, kasabalar, yazlık ve kışlık otlaklar onların eline geçti ve buralara yerleştiler" şeklindeki tesbiti bunları teyid eder niteliktedir.

Moğol öncesi dönemde Yedisu bölgesi oldukça gelişmiş bir tarım bölgesiydi. Bölgenin yerlileri, Moğollara karşı savaşmadan gönüllü olarak boyun eğdiklerinden işgal esnasında nispeten az zarar görmüşler, ama birkaç on yıl sonra Yedisu şehirlerinin büyük bölümü terk edilmiş ve tarım büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Bunun tahmin edileceği gibi tek sebebi bölgenin zengin otlaklarının Moğol göçebeleri cezbedip, sürüleriyle buralara gelmiş olmalarıydı (Barthold, 1963b:153). Moğollar, bugünkü Irak'da Dicle ve Fırat'ı birbirine bağlayan sulama kanallarını tahrip etmişler ve Antik çağlardan beri tarım yapılan bu bölgeyi tekrar çöle çevirmeleriyle (Coon, 1976:148) (Bazı ilim adamları Moğolların Irak'ta sulama kanallarına yaptıkları tahribatın sonuçlarının çok abartıldığını ileri sürerler, bkz. Fernea, 1970:25-37), tarımla uğraşan topluluklar, "Verimli Hilal"in kuzeyindeki Cezire bölgesini terk etmişler ve bölge 20. yy'ın başlarına kadar göçebelerin tasarrufunda kalmıştır (Smilianskaia, 1979:25).

Moğol istilâsı, Timur'u akınları ve bunları takipeden dönemlerdeki iç savaşlar, Mezopotamya örneğinde görüldüğü gibi, Afganistandaki sulama sisteminin de tahrip olmasına sebep olmuş, Kandahar, Kâbil ve Peşaver gibi Antik çağlardan beri tarım yapılan alanlar terk edilerek, hayvanlar için ideal birer otlak alan haline gelmiştir (Reisner, 1954:31).

Kuzey Afrika'da ise, Vandal istilâsı döneminden itibaren göçebeler, tarımcıları yaşadıkları yerlerden sürmüşler, özellikle Benu Hilâl ve Benu Suleym göçebeleriyle, tarımla uğraşanlar istilâlarının yıkıcılığı karşısında kendilerine ancak kıyı bölgeler ve dağlarda yer bulabilmişlerdir (bkz. Julien, 1956a:145; Levtzion, 1977:360; krş. Bovil, 1958:4-8; bu kitapta da s.108, 287-8). Bu karşılıklı itmeler ve çekilmelerden olmak üzere son üçyüz yıl içerisinde Çukçalar, kendi otlak alanlarını komşuları aleyhine büyük oranda genişletmişler (Bogoras, 1904:15, 732; Leeds, 1965:87-90), 17. yy'ın sonlarında Nenetsler, Yamal yarımadasında yayılmaya başlayarak, Enetsleri Taz nehrinin aşağı ve orta havzalarından, Yenisey nehrinin sol yakasından sürmüşler, Komiler

19. yy'da Uralları geçip, Ob nehrinin batısındaki otlaklara yerleşmişler (Vasilev, 1976:326, 334) ve yüzyıllar içerisinde Fulaniler de Sudan-Sahel bölgesinin tamamına yayılmışlardı (Stenning:1957).

Ancak bahsi geçen yayılma ve otlakların genişletilmesime örnekleri kalıcı olarak görülmemelidir, zira bu yayılmalar söz konusu bölgelerdeki güç dengeleriyle yakından ilgilidir. Diğer taraftan, tarımla uğraşan toplulukların güç kazandıkça, göçebeleri bölgelerinden sürüp, otlakları tarıma açınalarına dair sayısız örnek vardır ve özellikle günümüzde ağırlıklı olarak göçebelerin sürülmeleri devam etmektedir (örn. Afrika için bkz. Le Houérou, 1976:269; Gallais, 1977:306 vd.; Dahl ve Hjort, 1979:5 vd.).

Bunun yanı sıra, göçebelerin yayıldıkları arazilerin hepsi de otlak olmaya uygun değildir. Nitekim, göçebe ren geyiği çobanları tayga ormanlarıyla, Afrikalı sığır sığırtmaçları tropik ormanlarla, Avrasya bozkırlarının göçebeleri de kendi bölgelerindeki ormanlarla mücadelede pek başarılı olamamışlardır. Göçebeliğin devam edebileceği yerler tamamen bölgedeki arazi şartlarına bağlıdır. Sahlins ve Service'in de işaret ettiği gibi (1960), göçebeler çevrelerini değiştirmek konusunda kimi zaman daha az uzmanlaşmış kültürlerin daha uzmanlaşmamış olanlardan daha başarılı oldukları görülmektedir. Hepsinden önemlisi, ekolojik alanların genişletilmesi göçebeliğin denge meselesine kalıcı bir çözüm sağlamadığı gibi, sürüler kalabalıklaştığı müddetçe alan büyütülse bile, er ya da geç yine yetersiz olmaya başlayacaktır.

Pastoral göçebelik ekonomisinin dinamik homeostasisi, yâni dengesi genelde sadece ekonominin kendi içindeki amiller veya bunların doğrudan artırılması ile sağlanamaz. Genel kanaat her ne kadar tam tersi yönde olsa da (bkz. Bacon, 1954:57; Nicolaisen, 1963:481), pastoral göçebe ekonomiler bana göre "şartlı özerk/muhtar" ekonomik sistemler olup, yüksek derecede uzmanlaşmayı gerektirdiğinden kendi kendilerine yeterli değillerdir.

Lattimore'un (1967:69, 329) bozkır ekonomisinin kendini yerleşik iktisadî sistemlerden daha iyi idame ettirebileceği yönündeki görüşleri, aslında uzun zamandır geçerliliğini yitirmiş fikirlerin tekrar dile getirilmesinden başka bir şey değildir ve zaten kendisi de bu fikirlerini yeniden gözden geçirme lüzûmunu hissemiştir (krş. Lattimore, 1979:481-3).

Göçebelerin, diğer göçebe ve tarım topluluklarıyla giriştikleri mücadelelerin temel itkisi, tarım ve el sanatları ürünlerine sahip olmak kadar, bu toplulukların hayvanlarını ele geçirme arzusu da önemli bir rol oynar. Nitekim, Moğolların bütün işgal dönemleri boyunca en çok hevesle peşinde koştukları varlıklar, hayvanlar olup, 1205 yılında Tangut'u ele geçirdiklerinde, devasa büyüklükte sürüleri alıp yanlarında götürmek olmuştur (Rashid al-Din, 1952:144; Rashid al-Din, 1952a:150).

Ren geyiği yetiştiriciliği yapan Nenets ve Çukçaların iktisadî yapılarının en dikkât çekici özelliği beslenme düzenlerinde, geyik yetiştiriciliği yoluyla elde edilen besin oranının düşüklüğü sebebiyle, satın alma veya takas yoluyla dışarıdan alınan ürünlere olan bağımlılığın yüksek olmasıdır. Zira, hayvan sayısının büyüklüğü, göçebe ekonominin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir. Nuvet bölgesi Çukçalarının toplam üretimleri, kendi toplumlarının ihtiyaçlarını karşılamaya ancak yetmekte, takasa veya pazarda satışa sunabilecekleri bir artık değer ortaya çıkmamaktadır. Sonuç olarak ren geyiği yetiştiricisi Çukçalar, ren geyiği etini daha yağlı ve kalori değeri yüksek deniz ürünleriyle takas etmek zorundadırlar. Avrupa Nenetsleri de benzeri şekilde dışarıdan yiyecek satın almak zorundaydılar. Bu değiş tokuşa asıl ihtiyaç duyanlar ren geyiği çobanları olup, hayatlarını idame ettirmek için ihtiyaçları olan ürünleri daha yüksek kalorili ürünlerle takas ederken, balıkçılıkla uğraşan topluluklar da kendi avlarının ihtiyaç fazlalarını takasa vermektedirler. (Krupnik, 1976:13, 25).

Somali göçebeleri de hayatta kalabilmek için bazen kurak mevsimlerde hayvanlarını satlığa çıkartırlar (Lewis, 1961:43). Barabaigler her yıl kurak mevsim geldiğinde, yakınlardaki tarımcı topluluklarla hayvanlarını takas edip, karşılığında mısır ve darı alırlar (Klima, 1970:13, 25). Tuaregler ise hemen tamamen tarım ürünler ile beslenirler (Nicolaisen, 1963:200).

Göçebe bir ekonomide iş bölümü imkânları sınırlı olduğundan, özellikle el sanatları ekonominin ayrı bir uzmanlık dalı olarak gelişmesine elverişli değildir (Elbette, buradaki maksadım göçebeler, tarımcılar ve özellikle yerleşik zenaatkarlar arasındaki etkileşimin detaylarını tahlil etmek değildir. Bu mevzu, ileriki bölümlerde teferruatlı olarak incelenecektir). Burada karşılıklı iliş-

kinin özellikle bir yönünü izah etmesi açısından İbni Haldun'un "Çöl medeniyeti, şehir medeniyetinden daha geridedir, zira medeniyetin gerektirdiği ihtiyaçların sadece bir bölümü çöl medeniyeti tarafından sağlanabilir... Bedeviler, şehirlere kendi hayatî ihtiyaçları için muhtaç oldukları halde, şehirler bedevilere lüks ihtiyaçları için muhtaçtırlar. Dolayısıyla Bedeviler çölde yaşamaya devam edip, şehirleri hâkimiyetleri altına almadıkları müddetçe, daima şehirlilere muhtaç olacaklardır" (1962:122) tesbitini, mevzuyu büyük bir açıklık getirmiş olduğu yönünüyle vurgulamak istiyorum.

Çalıştıkları bölgelerdeki göçebe toplulukların iktisadî anlamda kendi kendilerine yeterli olmadıklarını görmüş olan bazı araştırmacıların, mevcut durumun başka bölgelerde daha değişik olduğu yanılgısına düştükleri de olur. Meselâ, Barth (1962:345) Güneydoğu Asya göçebelerinin tarım ve el sanatı ürünleri için yerleşik topluluklara bağımlılıklarını kabûl etmesine rağmen, Kuzey Asya'da ren geyiği çobanları veya Orta Asya göçebelerinin iktisadî açıdan dış dünyaya bağımlılıklarının olmadığını ileri sürmektedir ki, Güneydoğu Asya için yazdıkları doğru olsa bile, diğer bölgeler için söyledikleri doğru değildir. Keza, Orta Doğu göçebelerinin kendi kendilerine yeterli olmadıklarına dair sayısız örnekler vardır (bkz. Schurmann, 1962:261; Ferdinand, 1969:136 vd.; Swidler, 1973:23; Spooner, 1975:173). Bu durum diğer göçebeler için olduğu kadar, ezici çoğunluk için geçerlidir. Nicelik olarak bazı farklılıklar olmasına rağmen, nitelik olarak bir fark bulunmamaktadır. Konuyla ilgili olarak bazı ilim adamları bunun aksini ileri sürseler de, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Avrasya bozkırlarındaki göçebelerin ekonomileri kendi kendilerine yeterli değildir. Çok uzun yıllar önce Kaşgarlı Mahmud'un "Tatsız Türk (göçebe), başsız börk olmaz" sözleri bize bu gerçeği hatırlatmaktadır (Barthold'dan, 1963d:460). İhtiyaçların belirlediği göçebe-yerleşik ilişkisinin tabiî sonucu olarak, hasat ürünlerini ele geçirmek isteyen Polovetslerin (Kumanlar) sonbahar akınlarının özellikle Ruslar için çok büyük bir tehlike teşkil etmesi (Kargalov, 1967:37), Özbek ve Kazak göçebelerin Maveraünnehir'in tarım bölgelerine yaptıkları akınların kış aylarına denk gelmesi bu ilişkinin somut sonuçlarındandır. Zira, bu aylarda hayvanlar için yem sıkıntısıyla, zorlu bir döneme baş-

lamaktadır. Fadlullah ibn Ruzbikhan'ın aktardığına göre, Kazakların Şeybani Han'ın topraklarındaki şehirlere saldırmalarının sebebi, pamuklu ve benzeri giyim eşyalarına olan ihtiyaçlarıdır (Akhmedov, 1965:82-110).

Aynı şekilde Yakın Doğu'daki göçebelerin de tarımcılar ve zenaatkarlara aynı ölçüde ihtiyaçları vardı. Bu konuda fazla örneğe girmeden sadece uzman kimselerle hemfikir olduğumu belirtmekle yetineceğim (Hitti, 1956:19; Capot-Rey, 1953:212; Capot-Rey, 1962:302; Nicolaisen, 1963:209-10, 213-14, 216, 481-3; Rosenfeld, 1965:75; de Planhol, 1966:278).

Doğu Afrika ve Sahel bölgesi pastoralistlerinin kendi kendilerine yeterli oldukları ve tarım topluluklarına bağımlı olmadıkları sık sık öne sürülen konulardan biri olmasına rağmen, bu tezin tekrar gözden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyim (bkz. Gulliver, 1955:6-7; Stenning, 1965:365-72; Deshler, 1965:166; Winans, 1965:173-5; July, 1975:157).

İktisadî istikrarsızlık ve dışa bağımlılık, pastoral göçebe ekonomisinin temel özelliklerinden olup, göçebeler bu durumun üstesinden gelmek için iki temel tercihe sahiptirler. Bunlardan ilki, yerleşik hayata geçmektir. Göçebe toplululuk bunu gerçekleştirdiği takdirde, doğal olarak toplumun temel yapısı sarsılacaktır. Ne var ki, göçebelerin hâkim oldukları ekolojik alanlarda yerleşik hayata geçtikleri, şimdiye kadar çok nadir görülmüştür. Kaldı ki, göçebeliğin tarım yapmanın ekonomik anlamda elverişli olmadığı bölgelerde gelişmiş olduğu göz önüne alındığında, göçebelerin yerleşikleşmesi ya başka bölgelere veya en azından başka bir ekolojik *niş* veya *adacığa*, (bkz. s.199 vd) göç etmek suretiyle veya güç kullanılarak gerçekleşir. Gerçek anlamda yerleşikleşme ancak tarımın mümkün olduğu ve iktisadî yönden pastoral göçebeliğe nazaran önclikli imkânların olduğu bölgelerde gerçekleşmiştir.

Bu açıdan bakıldığında, yarı göçebelik her zaman yerleşikliğe geçişte bir aşama oluşturmadığı gibi, söz konusu ekolojik alanın iktisadî yönden en verimi kullanılışı da değildir. Çoğu zaman, tam göçebeliğin ihtiyaç duyduğu ürünleri talep edilen miktarda/şartlarda dışarıdan tedarik edememesi durumunda, topluluğun kendi arayışlarıyla ortaya koyduğu, bulunulan bölgeye has ve bazen de geçici bir çözüm yoludur.

Göçebe ekonomisinin istikrarsızlığı sebebiyle ortaya çıkan yerleşikleşme, öncelikle topluluğun en fakir kesimini etkiler. Göründüğü kadarıyla yerleşikleşme, göçebe topluluğun yoksullaşmasının muhtemel neticelerinden biri olup, bu durum bütün göçebe topluluklar için geçerlidir. Tam da burada yerleşik hayat, göçebeler tarafından aşağılanan ve istenmeyen bir olgudur. Bu konuda Kuzey Avrasya ren geyiği sığırtmaçlarının yarı göçebeliğinden daha önceki bölümde bahsetmiştik (bkz. s.41-2)

İkincisi; yoksullaşan Laplar, 18. yy gibi erken bir dönemde vadilerde yerleşik hayata geçip, avcılık ve balıkçılıkla uğraşmaya başlamışlardır (Vorre, 1973:146). Çoğunlukla kişilerin fakirleşmesiyle ilişkili olarak ortaya çıktığı için de, kuzey bölgelerindeki yarı göçebelik geçici bir yapı olmuştur.

Bu tür bir yerleşik hayat tarzına geçeme hususunda İskitlerden beri Avrasya bozkırlarında yerleşik hayata geçişlere rastlanır ki (Khazanov, 1975:148-9) İskitler, yoksullaşan ve artık onlarla beraber bir yerden bir yere dolaşamayanları "şerefsiz ve en alt tabakadan insanlar" olarak görürlerdi. Oğuzlar da yoksullaştığı için yerleşik hayata geçenleri, artık topluluğun eşit bir üyesi olarak saymazlardı. Oğuz kanunları ancak göçebe hayat tarzını sürdürenlere karşı insanî idi. Efsanevi Oğuz Kağan'a atfedilen "Hep hareket edin, yerleşik olmayın, bahar, yaz veya kış otlaklarında, nehir kıyılarında topraklarda dolaşın; başka da bir şey istemeyin. Süt, yoğurt ve kimranlarınızın[56] azalmasına izin vermeyin" (alıntı: Agadzhanov'dan, 1969:96-7, 109) sözleri de yerleşik-göçebe çelişkisini teyid etmektedir.

Barth da (1962:350; 1964a:77-8) Güneybatı Asya göçebeleri arasında yerleşikliğe geçmenin en önemli sebebinin yoksullaşma olduğunu aktarır. Aynı durum Afrika için de geçerlidir (Gallais, 1977:310 vd.; Dahl ve Hjort, 1979, 28 vd.).

Bu konuda zor kullanarak yapılan iskân faaliyetlerinin genelde uzun süreli ve kalıcı olmadığı görülmektedir. Göçebelikten vazgeçmeye zorlanan insanlar, durumlarını daima geçici olarak addetmişler ve ilk fırsatta da göçebeliğe geri dönmüşlerdir. 19. yy Kazakları hakkında bir Rus seyyah aldığı notlarda "...ancak tama-

56 Kimran: Kaynatılıp su veya kımız ile karıştırılan inek sütü.

men umutsuz bir yoksulluk hâli, bir göçebeyi toprağa yerleşmeye zorlayabilir. Ama kendisine birkaç hayvan edinir edinmez, küreğini bir kenara attığı gibi, yeniden göçebeliğe geri döner" diye yazmaktadır (Zavadsky-Krasnopolsky, 1874:17).

Barth (1976:76) Dahl ve Hjort'un (1979:28-30) haklı olarak üzerinde durdukları bu tür iskân çabaları insanların-ve elbette sürülerin- tabiî kaynaklar üzerindeki baskısını azaltmakta, göçebe ekonomisinin meselelerini çözmeye fazla bir katkısı olmamaktadır. Göçebeler, başka topluluklardan kopup aralarına katılanlar vasıtasıyla kendi ekonomileri içerisinde tarım veya el sanatları alanlarının da açılmasına çalışacaklardır. Bu durum, ileriki bölümlerde teferruatlı olarak görüleceği gibi, sadece iktisadî değil, siyâsî konularla da bağlantılıdır.

İkinci çare ise, ihtiyaç duyulan ürünlerin değişik yöntemlerle yakınlardaki yerleşik topluluklardan tedarik edilmesidir. Burada yerleşik topluluklar, pastoral ekonominin istikrarının bir nevi garantisi işlevini görürler. Kısaca, göçebe ekonomisinin kendi başına çevresine uyumu tam değildir. Bu ikinci yolda, göçebenin kendini dış dünyaya uyumlu hale getirmesi gereklidir ve kaçınılmazdır.

Bu bölümde, göçebelerin uyum sağlamalarının gerekliliğinin iktisadî sebeplerini ortaya koymaya çalıştık, ama bu gerekliliğin sosyal ve siyâsî sebepleri de vardır.

2. Bölüm

Pastoral Göçebeliğin Kökenleri

Spooner (1973:5) "Göçebeliğin başlangıcı hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir" diye yazsa da, ben o kadar müteredditdeğilim. Elbette, bazı parçaların eksik olması ve benzeri başka sebeplerle, pastoral göçebeliğin tam ve ayrıntılı bir resmini çizmek şimdilik mümkün olmamakla birlikte, ana hatlarıyla göçebelik yine de oldukça belirgin haldedir.

Bu konuda ilk olarak, günümüzde taraftar bulan bazı fikirleri aktarmak gerekiyor. Pastoral göçebelik hakkında bazıları gayet şümûllü, bazıları da diğerlerini tamamlayıcı mahiyette birçok teori vardır, ama bu kitabın gayesi sözkonusu literatürü/edebiyatı yazmak olmadığı için, bu teorileri burada tek tek aktarmayı ne gerekli, ne de mümkün görüyorum. Sadece çok bilinen bazı teoriler üzerinde durmakla yetineceğim.

Bu teorilerden ilki olan "Üç parçalı teori"ye göre pastoralizm, avcılıktan türemiş ve tarımdan daha önce ortaya çıkmıştır. Bu teori uzun bir süre pastoral göçebeliğin kökeni üzerine yapılan çalışmalarda bir hayli etkili olmuştur. Bu teorinin ilk ortaya çıkışı Antik dönemlere rastlasa da, (Dicaearchus, Varro), bilinip, benimsenmesi 18. ve 19. yy'larda olmuştur. Montesquieu, Herder, Condorcet, Mortillet, Lubbock, Morgan ve Engels gibi tanınmış simalar, bu teorinin taraftarı idiler. Bu arada Vico, tarımın pastoralizmden önce ortaya çıktığını ileri sürmüş, fakat kabûl görme-

miştir. Tylor, Lippert, Schurtz, Schmidt, Koppers, Menghin ve Lowie, tarım ve pastoralizmin birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmış olabileceğini düşünmüşlerse de, pastoralizmin avcılıktan türediğine inanmışlardı. Hâtta hayvanların ehlileştirilmesinin ilk olarak bahçe tarımcıları tarafından gerçekleştirildiğini ispatlayan Hahn'ın (1896; krş. Kramer, 1967) antropolog ve arkeologları bu fikre ikna edebilmesi epeyce bir zamanını almıştır. Bu arada, kutsal kitaplarda kronolojik önceliği pastoralizme -dolayısıyla pastoral göçebeliğe- değil, tarıncılığa verdiğini de unutmamalıyız (krş. Yaratılış 4.2 ve özellikle de Yaratılış 4.20).

"Üç parçalı teorinin" taraftarları, pastoralizmin kökenlerini genel olarak incelemiş olmakla birlikte, pastoral göçebeliğin kökenlerine özel bir önem vermişlerdir. Bu ilim adamları pastoral göçebeliğin ortaya çıkmasıyla, otçul memelilerin avlanması arasında doğrudan bir ilişki olduğuna inanıyorlardı. Onlara göre sürüleri takip eden seyyar avcı topluluklar, zaman içerisinde bu hayvanları ehlileştirmeyi başarmış ve pastoral göçebeliğe geçiş yapmışlardır. Ren geyiği çobanları sık sık bu geçişe örnek olarak gösterilmiş ve hâlen de gösterilmektedir. "Üç parçalı teoriyi" şartlı olarak kabûl eden yahut buna karşı çıkan ilim adamları bile ren geyiği çobanlığının, pastoralizmin en eski türü olduğunu ve geçmişinin paleolitik dönemlere kadar uzandığını kabûl etmektedirler (bkz. Bogoraz-Tan, 1928:83-5; Schmidt ve Koppers, 1924:502-28; Schmidt, 1951:1-41; Flor, 1930:86-146, 152-237; Thurnwald, 1932:77; Pohlhausen, 1954; Pohlhausen, 1972:176-95; Hermanns, 1949:216 vd.; Curwen ve Hatt, 1953:37-46, 93-4, 278).

Bunun yanında bazı ilim adamları ise, pastoral göçebelik ve pastoralizmin daha az uzmanlaşmaya dayalı türlerinin yegane kaynağının avcılık olmayabileceği ileri sürmüşlerdir. Bu ilim adamları hayvan yetiştiriciliğinin tarımcılar tarafından başlatılmış olabileceğini kabûl ederler (meselâ Lattimore 1967:327), ancak bu uzlaşma noktası da yanında birçok başka soruyu getirmektedir. Bu sebeple, aşağıdaki bölümlerde, çoğu ilim adamının kafasında yer etmiş olan "ren geyiği sığırtmaçlığının pastoralizmin en eski şekli olduğı" düşüncesinin gerçeklerle çeliştiğini ortaya koymaya çalışacağım. Her ne kadar etnoğrafya literatüründe avcıların hayvanları ehlileştirmesine ilişkin birçok örneğe

rastlansa da, ben avcıların hayvanları ehlileştirip sürüler halinde besledikleri fikrine şüpheyle yaklaşmaktayım. Bana göre avcıların sürdürdükleri gezgin hayat içerisinde hayvanlar için yem depolama imkânlarının olmaması ve benzeri başka sebepler, avcıların hayvanları ehlileştirmelerine engel teşkil etmektedir. Keza, avcıların hayvan sürülerini ehlileştirmeleri başka yönlerden de imkânsızdır: Geyik veya ren geyiği avcıları sürüleri takip edebilmek için yeterli hızda hareket etme kabiliyetinden yoksun oldukları gibi, sürüleri takip edebilseler bile başka bir ekonomik faaliyete zaman ayırabilecek duruma sahip olmaları da mümkün değildir. Avcıların genelde yaptıkları iş, geyiklerin göç yollarını öğrenip, senenin belli dönemlerinde ve belli yerlerde geyikleri avlamaktan ibaretti (Burch, 1972:344-59). Sürülerin değişken yapıları da zaten onların ehlileştirilmesine imkân vermiyordu. Hâtta, avcı toplulukların bazı durumlarda, çoban topluluklardan evcilleştirilmiş ren geyikleri edindikleri görülmektedir. Ren geyiği çobanlığı yapan bazı topluluklar buna iyi bir örnek teşkil eder. Çok yaygın olmasa da, pastoral göçebeliğin dünyada yayılmasının ikinci derece yollarından biri de bu olmuştur. Bu tartışmada Amerikan yerlilerinin pastoralist veya göçebe olmak yerine, bizon avcısı olarak kalmayı tercih etmiş olmaları da bir başka dikkât çekici örnektir.

Bazı ilim adamları, göçebeliğe geçişte iklim değişikliğine (ısınma) büyük önem atfetmektedirler ki (Toynbee, 1935:8; Zeuner, 1956:28), geçmişte iklim değişikliklerinin yaşanmış olduğu artık kabûl gören bir gerçektir, ama bu değişikliklerin nerelerde ve hangi dönemlerde gerçekleştiği halen tartışmaya açık bir konudur. İklim değişiklikleri hakkındaki teoriler genelde birbirlerini çürütmekten ziyade, destekleyici ve tamamlayıcı mahiyette olmakla birlikte, uzmanlar hâlen iklim değişikliklerine ilişkin genel kabûl gören bir teorinin olmadığı görüşündedirler (Sutcliffe, 1963:277; Butzer ve Twidale, 1966:135; Budyko, 1974:5). Goethe, zıt açılardan bakıldığında gerçeği değil, sorular bulacağımızı söylemiştir, ama bazı durumlarda zıt bakış açılarının her biri gerçeğin bir parçasını barındırırlar. İklimin döngüsü, dünyanın yörüngesindeki kaymalardan başlayıp (Milankovich Teorisi), ay ve güneş hareketlerine (Petersson Teorisi), güneş ışımalarında-

ki değişikliklerden, kıta hareketlerine kadar (Brooks,1949; Bell, 1953:123-36; Shapley, 1953; Fairbridge, 1961; Lamb, 1966:3 vd.; Shnitnikov, 1969; Vozonik, 1970) pek çok değişik unsurlardan etkilendiği artık bilinmektedir. Tek başına veya birarada bu unsurların hepsi kısa ve uzun dönemli iklim değişikliklerinin meydana gelmesinde pay sahibidir.

Ne yazık ki, paleoklimatologların[57] kısa dönemli iklim dalgalanmalarının kronolojisini -hâtta kimi zaman varlıklarını biletespit edebilmeleri oldukça güç olmasına rağmen, hem kısa, hem de uzun dönemli değişiklikler araştırma konumuz için özellikle önemlidir. Meselâ, bozkırlar ile ormanlar arasındaki sınır bölgelerinin değişmemesi, iklimin değişmemiş olduğu anlamına gelmez, zira ormanlık alanlar genelde kurak dönemlerde bile orman olarak kendilerini muhafaza ederken, nemli dönemlerde çok yavaş bir değişiklik gösterirler (Milkov, 1967:137; Lamb, 1974:196-7). Buna mukabil, ömrü bir yıl veya bir mevsim olan yabani bitkiler veya kültür bitkileri için nem oranındaki küçük bir değişiklik bile önemli sonuçlara yol açar.

Bildiğim kadarıyla paleoklimatologların çoğunluğu Holocene devrinde iklimin, bazı dönemlik kurak olmakla birlikte, genelde pek değişkenlik göstermediğini ileri süren Huntington ve taraftarlarının (Huntington, 1907; Huntington, 1915; Huntington, 1945; Grumm-Grzhimailo, 1933; Petrov, 1966a:215-11; krş. Chappel, 1971) fikirlerine karşı çıkmaktadırlar (Raikes, 1967:92).

Brooks bu durumu (1949:286), "aşamalı artış teorisi"yle (progressive theory) kesin bir reddiye fırsatı verirken, diğer tarafta "dalgalanma teorisi"nin (theory of fluctuations) bu fırsatı ortadan kaldırdığını dile getirir. Son on ilâ on iki bin yıl içerisinde (Holocen döneminde) hem bölgesel, hem de küresel ölçekte, kimi zaman daha kurak, kimi zaman daha yağışlı olmak üzere çeşitli iklim değişikliği dönemleri yaşandığı gibi, bu dönemlerin bazıları kısa süreli, bazıları da nispeten uzun sürmüştür. Burada bu tür iklim değişikliği dönemlerinin besin üretim ekonomisine sahip toplulukları -bu arada da elbette ki pastoral topluluklar- esaslı bir şekilde etkilemiş olabileceklerini reddetmediğim gibi, bunun tam tersi olabileceğine de inanıyorum. Elbette, zaman zaman kurak dö-

57 Ç.N.: Tarih öncesi dönemlerdeki iklim hareketlerini inceleyen bilim dalı

nemler olmuştur, ama pastoral göçebelik türlerinin ortaya çıkışları bu kurak dönemlerle eş zamanlı veya geçici olmadığı gibi, bir defada ve kalıcı olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Lattimore'un (1967:158) aksine, birçok pastoralizm türünün ortaya çıkmasında iklim değişikliklerinin etkisi olduğunu kabûl etsek bile, iklim değişikliğinin tek başına bu gelişme için yeterli sebep olduğunu düşünmediğim gibi, bunun için bazı iktisadî[58] ve kültürel şartların da oluşmuş olmasının gerekli olduğuna inanıyorum. Özellikle bu konudaki Sovyet literatüründe oldukça taraftar bulan bir başka düşünce biçimi de pastoral göçebeliğe geçişin, sürülerin büyümesi ve hayvanları beslemek için yem temininin zorlaşması üzerine gerçekleştiği üzerinedir. Bu teze göre, yeni otlak alanların arayışında, gittikçe yerleşim alanlarından daha uzaklara gidilmiş ve hayvancılık yapmayı tercih eden gruplar, zaman içerisinde tarımı ikinci dereceden geçim kaynağı olarak görüp, göçebe olmuşlardır (Sauer, 1952:97; Hančar, 1955:556; Griaznov, 1955:19-29; Griaznov, 1957:21-28; Bogoliubsky, 1959:174-5; Gumilev, 1966:67-8; Artamonov, 1977:6; Bu bakış açısının tenkidi için bkz. Markov, 1976:22-3). 19. yy'ın evrimci anlayışını yansıtan bu görüş, yavaş ve kendiliğinden gerçekleşen niceliksel değişimlere büyük önem atfetmekle birlikte, birçok yönden açık nokta bırakmaktadır. İlk olarak elimizdeki etnografik bilgiler, en ilkel pastoralistlerin bile sürülerinin büyüklüklerini, sürünün çoğalma kabiliyetine zarar vermeden sınırlayabilecek ve bunu gerektiği zaman tekrar yapabilecek durumda olduklarını ortaya koymaktadırlar. İkincisi, hayvanların sayısı tabiî hayatta da bir düzenleme mekânizmasına tâbidir. Bu mekânizma tam olarak çözülememiş olmasına rağmen, kesin olarak şunu bilmekteyiz ki, bu düzenleyici amiller hayvan sayısı artıp, besin kaynakları tükenmeye başladığı zamanlarda, hayvan sayısının az olduğu zamanlardan çok daha etkili bir şekilde devreye girmektedir (Lack, 1954). Tabiattaki bu düzenleyici mekânizmanın, yabani atalarından çok da farklı olmayan Antik dönem evcil hayvanları için de geçerli olduğunu kabûl edebiliriz. Üçüncü husus, daha önceki bölümde belirtmiş olduğumuz gibi ilkel pastoralizm şartlarında (sadece pastoral göçebe türlerinde

58 Zeuner (1956:28) deve ve atın iklimin kurulaşması sebebi ile zaten göçebeliğe geçiş yapmış topluluklarca ehlileştirildiğini işleri sürmektedir ama elimizdeki bilgiler onun bu düşüncesinin aksini gösterir.

değil) sürülerin uzun süreli olarak büyümesi mümkün değildir. Sürülerin büyüyebilmeleri ancak yeni ekolojik alanların göçebelerin kullanımına açılması yoluyla olur ki, bu da pastoral göçebeliğe geçişin bir sebebi değil, sonucudur. Bu durum, tek yönlü iktisadî uzmanlaşmanın sebep olduğu bir dizi zafiyeti de beraberinde getirir. Sonuç olarak göçebeleşmenin ardındaki temel itici güç, hiç şüphesiz hayvan sayısını artırma arzusudur.

Göçebeliğin kökenleri üzerine, doğrudan veya dolaylı olarak Lattimore'dan (1967:277-8) çıkmış olan bir başka tez daha vardır. Aslında Lattimore bu tezi özel bir durum gereğinden olmak üzere göçebeliğin İç Asyadaki ortaya çıkışını açıklamak maksadıyla öne sürmüş ve İç Asya göçebeliğinin ortaya çıkışını tarımla uğraşan toplulukların kendilerine nazaran daha zayıf olan komşularını çöl ve bozkırlara sürmeleriyle açıklamaktadır. Nitekim bu tez ardısıra bir çok ilim adamı tarafından (örn. Spooner, 1975:5-6, 40; Lees ve Bates, 1974:187-93; Service, 1975:29-50; Gilbert, 1975:70; krş. Khloplin, 1970:55; Shilov, 1964;102) genelleştirilerek "yerinden edilme teorisi" (theory of displacement) adı ile literatüre geçmiştir. Bu teoriye göre pastoral göçebeliğin ortaya çıkışı, bazı insan gruplarının kendilerinden güçlü komşu topluluklar veya daha kalabalık nüfus yoğunluğu baskısı veya her ikisi bir arada kıraç alanlara sürülmeleri ile açıklanmaktadır. Ancak, Lattimore'un tezinin İç Asya bölgesi için bile tartışmaya açık olduğunu belirtmek gerekir. Bana göre, bu hipotez ilk baştan gerçek olaylara desteklenmediği gibi, en azından genel olarak geçerli durum bu değildir. Bu grupların sürüldüğü çöl ve bozkır alanlarının önemli bir bölümü o dönemlerde bile zaten başka besin üreticisi topluluklar tarafından kullanılmaktaydı. Pastoral göçebelik o derece karmaşık ve çok yönlü bir olgudur ki, ortaya çıkışını tek bir amille açıklayabilmek mümkün değildir. Dolayısıyla, bunun ortaya çıkışını açıklarken, bazı yerel unsurlarla, evrensel kabûller olan kuralları birbirlerinden ayrı tutmak gerekir.

Göçebeliğin dünya üzerine yayılması, çeşitli ekolojik alanlara göre uyum aşamalarından geçmesi, geçirdiği sosyal dönüşümler, pastoralizmin diğer çeşitleri ve diğer iktisadî yapılarla karşılıklı etkileşim gibi konular, en az ortaya çıkışı kadar karmaşık ve çok yönlü olgulardır.

Pastoral göçebeliğin kökleri artık az veya çok belirginlik kazanmış durumdadır ve geçmişi neolitik devrimle, besin üretim ekonomilerinin ortaya çıkışına kadar uzanmaktadır. Eski Dünya'da besin üretim ekonomileri iki ana faaliyet üzerine kurulmuştu: hayvan yetiştiriciliği ve tarım. Toplayıcılığın ileri aşamalarında bazı insan topluluklarının tarıma yakın dönemde geçiş yapmış olan topluluklardan daha önce hayvanları ehlileştirmiş olmaları mümkündür. Burada önemli olan husus, ancak bir nevi yerleşik düzene geçmiş olan ve fazladan nebati besin deposuna sahip olabilen toplulukların hayvan besleyebilecekleri gerçeğidir. Besin üretim ekonomilerinin ortaya çıktıkları bölgelerden dünyaya yayılmalarıysa, genelde göç veya el koyma yoluyla olmuştur. Her halukârda, besin üretim ekonomileri geldikleri yeni ortama uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Bu durum kimi zaman yeni hayvan cinslerinin ehlileştirilmesi, kimi zaman da belli bir ekonomik alanda uzmanlaşma yoluyla gerçekleşmiş, bunun sonucunda özellikle kıraç bölgelerde pastoralizm, tarıma üstün gelmiştir. Ancak, bu evrenin kendiliğinden gerçekleştiği anlamına da gelmemektedir, çünkü pastoralizmin gezgin türleri daha yerleşik pastoralizm türleri arasından tekamül etmiş olmalarına rağmen, yerleşik pastoralizm türleri tamamen ortadan kalkmadığı gibi, çoğu zaman bunların her ikisi de bir arada varolmaya devam etmiş ve ileriki dönemlerde pastoral ekonomi içinde görülen farklılaşma ve uzmanlaşmaları yaratan unsur olmuştur. Sonuç olarak bazı bölgelerde "aile tipi açık mera hayvancılığı" yerleşik pastoralizmin daha gelişkin türlerine evrilirken, bazı yerlerde ise sığırtmaç hayvancılığına dönüşmüştür. Şartların uygun olduğu yerlerde sığırtmaç hayvancılığı kendiliğinden bir dönüşüm geçirerek, önce yarı göçebe pastoralizme geçmiş, sonrasında tam göçebeliğin ilk çıkış noktasını teşkil etmiş olması mümkündür. Göçebeleşme dönemi öngörülebilir bir evre olmadığı gibi, ortaya çıktığı her yerde kendi ön şartları, itici güçleri ve sınırlamalarıyla beraber kendiliğinden gelişir.

Pastoral göçebeliğin birinci ve ikinci dereceden merkezlerinde kökleriyle, yayılma biçimini ise teferruatlı olarak aşağıda inceleyeceğiz.

Avrasya Bozkırları, Çöl ve Yarı Çöller

Besin üretim ekonomilerinin ortaya çıkışıyla, sonrasında pastoral ekonomiye dönüşümlerine yol açacak değişikliklerin meydana gelmesi birkaç bin yıl sürmüştür. Bu dönem, Goodenough'ın (1970) bahsettiğinden çok daha karmaşık bir şekilde gerçekleşmiştir. Goodenough bu dönemi, batıdan gelen "Kurgan"[59] kültürünün bozkırlara yayılmasıyla ilişkilendirir. Gimbutas'ın (1970:155-97) kesin olarak var olduğunu ileri sürdüğü bu kültür, aslında suni ve spekülatif bir yapıdır. Birbirinden çok farklı ve değişik dönemlerde yaşamış arkeolojik kültürler "Kurgan kültürü" üst başlığı altında toplanmıştır. Bacon (1954:49-51) ve Vainshtein'ın (1978:130) ileri sürdükleri "yakınlarındaki tarımla uğraşan toplulukların hayvanlarını ele geçiren avcıların, Avrasya bozkırlarının ilk göçebeleri oldukları" tezi de bu konuda inandırıcılıktan aynı derecede uzaktır.

Besin üretim ekonomisi M.Ö. 6. ve 5. binyıldan itibaren Balkanlardan başlayarak, Doğu Avrupa bozkırlarına yayılmaya başlamıştır (Passek ve Chernysh, 1970; Formozov, 1977:63-79). M.Ö. 6. binyılda Güney Türkistan'da tarım kültürlerinin Batı Asya tarım kültürleriyle doğrudan ilişkiye girmesi, besin üretim ekonomisine dayalı bir alan açmaya başlamıştır. Pastoralizme ilişkin en eski izler M.Ö. 3. binyıldaki "Kelteminar kültürü"nde görülmektedir (Vinogradov, 1968; Formozov, 1977:119). M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına kadar, Orta Asya'nın kuzey bozkır bölgesinde besin üretim ekonomisi görülmez. Daha doğuya, Güney Sibirya'ya gidildiğinde, besin üretim ekonomisinin ilk izlerine M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında, "Afanesevo kültürü"nde rastlanır ki (İstoriia Sibiri, 1968:159-62). Egami'nin (1970:324) düşünülenin aksine, Moğolistan ve Trans-Baykal bölgelerinin Neolitik dönem sakinleri göçebeler değil, avcı ve toplayıcılardır (Volkov, 1967:90; Okladnikov, 1970:179). Besin üretim ekonomisi ancak M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısı ve 2. binyıldan sonra, yani Bronz çağında Avrasya bozkırlarına hâkim olmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, M.Ö. 5. ve 4. binyıllar gibi daha erken bir tarihte Doğu Avrupa'nın güneyinde sığır ve küçükbaş hayvanların, hâtta

59 Kurgan: Tümülüs içinde mezar olan höyük anlamında Rusça'ya bir kelime. Türkçeden geçme bir kelimedir.

atların ehlileştirilmiş olduğu bilinmektedir (Tsalkin, 1970:265). M.Ö. 4. binyıldan 3. binyıla geçilirken, Avrasya bozkırlarının bazı bölgelerinde özellikle İdil ve Urallar arasındaki sahada pastoralizmin, tarım ekonomisine üstünlük sağladığı görülür (Zbenovich, 1974:112-14); Merpert, 1974:102-12). Neolitik ve Bronz çağında pastoralizm, Orta ve Batı Avrupa'da çeşitli alanlara yayılmıştı (bkz. Fleming, 1972; Bradley, 1972). Bazı ilim adamlarının (Merpert, 1974:112; Shilov, 1964:101-102; Masson, 1976:44) ileri sürdüklerinin aksine, bu pastoralistlerin gerçek göçebe olduklarını düşünmek için her hangi bir sebep görünmemektedir.

Osteolojik (kemik bilimi) malzemeler incelendiğinde, Neolitik ve Eneolitik (Kalkolitik) dönemlerle Bronz çağında Avrasya bozkırlarındaki sürülerin hayvan cinsi dağılımlarının bölgedeki günümüz göçebelerininkinden pek de farklı olmadığı görülür (Tsalkin, 1970:253). Arkeolojik bulgular bu bölgede genelde kalıcı yerleşimlerin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır ki, bu da pastoral göçebeliğin o dönemlerde Avrasya bozkırlarında var olmadığına işaret etmektedir.

Avrasya bozkır göçebelerinin atı binek hayvanı olarak kullanmamış olduklarını düşünmek de mümkün değildir. Atın ilk olarak hangi maksatla ehlileştirilmiş olduğu sorusu biraz karmaşık ve araştırılması gereken bir konu olmakla beraber at, Güney Rusya'da M.Ö. 4. binyıl gibi erken bir dönemde ehlileştirilmişti. Atın, o dönemlerde iktisadî yönden şimdi sahip olduğu öneme sahip olmadığı düşünülebilirse de, bunun aksini ispat edebilecek iki örnek mevcuttur: M.Ö. 4. binyıldan (veya tercih edilen kronolojik sisteme göre 3. binyıl) kalma iki yerleşim yerinde -orman-bozkır bölgesindeki Dereivka ve aşağı Don bozkırlarındaki Repin Khutor'da- bulunan evcil hayvan kemiklerinin yüzde 80'ini at kemikleri oluşturmaktadır. Nitekim bu konuda çalışan Tsalkin, (Tsalkin, p, 248,1970) "hayvan yetiştiriciliği tarihindeki ilk at yetiştiricisi kabileler" tanımlamasını bu buluntular üzerine kurmaktadır.

Peki atlar nasıl otlatılmaktaydı? M.Ö. 4. binyılda atın binek hayvanı olarak kullanıldığına ilişkin elimizde somut bilgiler olmamakla beraber, o çağ insanlarının atları yaya olarak güttüklerini tasavvur etmek de oldukça müşkül görünmektedir. Bu

durumda aklıma tek bir açıklama gelmekte: bunun için o kadim probleme, "Fahren und Reiten" (Almanca: "sürmek ve binmek") problemine geri dönmemiz gerekmektedir. Hâlen yaygın olarak taraftar bulan bir bakış açısına göre at, ilk koşum hayvanı olarak ehlileştirilmiş, daha sonraları binek hayvanı olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu hususta bazı ilim adamları atın ehlileştirilme döneminin diğer yönde geliştiğini öne sürmekteler ki (bkz. Curwen ve Hutt, 1953:47; Trubachev, 1960:15; Kovalevskaia, 1977:21), hayvanların koşulduğu tekerlekli arabaların MÖ. 3. binyıldan önce görüldüğüne ilişkin herhangi bir bilgi elimizde olmadığı için bu tezi öne sürenlerin de haklı olmaları mümkündür. Ancak kısmen haklı sayılırlar, zira M.Ö. 4 ve 3. binyıllarda binicilik olsa bile, oldukça ilkel bir aşamada olduğu kesindir. Bu dönemlerde atlar için koşum takımları daha geliştirilmemiş veya oldukça ilkel durumdadır. M.Ö. 2. binyıldan kalma bazı resimlerde eğersiz ve dizginsiz atlar üzerinde görülen insan resimlerindeki figürler gerçek at binicileri olmasalar da, gerçek binicilerin ataları saymak mümkündür. Ancak bu binicilerin hem savaş, hem de hayvan yetiştiriciliği konusundaki yetenekleri sınırlı idi. Herşeyden önemlisi, binicilik yaygın olmayıp, olanlarsa sınırlı, dar gruplardan ibaretti. Atlar küçük sürüler hâlinde çoban köpeği yardımıyla, bazen de at sırtında yerleşim yerlerine yakın mahâllerde otlatılıyorlardı. Dereivka yerleşiminde bulunan çok sayıda domuz kemiği, ağırlıklı olarak yerleşik bir hayat sürüldüğünü ortaya koymaktadır. Burada dikkât çekici olan bir başka husus, kimi zaman at sürülerinin yüzlerce kilometrelik mesafelerde at sırtında güdülüyor olmalarıdır. Elimizdeki bulgulara göre, gerçek anlamda ilk binicilerin ortaya çıkışı M.Ö. 2. binyılın ortalarında gerçekleşmiştir (Smirnov, 1969:46; Zeuner, 1963:337).

M.Ö. 2. binyılda Avrasya bozkırlarında "Bronz bozkır kültürleri" olarak tabir edilen kültürler görülmektedir. Bu kültürlerde pastoralizm ve tarım arasındaki ilişki kültüre ve bölgeye göre farklılıklar gösterse de, hemen hepsinin oldukça karmaşık "pastoral-tarımcı" hatta kimi zaman "tarımcı-pastoral" iktisadî yapılara sahip olmasıyla, bu kültürler hiçbir şekilde göçebe değillerdi (Akishev ve Kushaev, 1963:131; Tsalkin, 1964:29; Tsalkin, 1972:66-81; Istoriia Sibiri, 1968:172-3; Itina, 1977:39).

Elimizdeki birçok bulgu, bozkır kültürlerinin çoğunda ilkel pastoralizm çeşitlerinin görüldüğüne işaret etmektedir. Bronz ve hâtta Eneolitik (Kalkolitik) çağda bozkır sakinleri artık nehir vadilerine ve bozkırın derinliklerine dalmaya başlamışlardı. Urallarla, İdil arasındaki bölgedeki nehir yataklarından 15 ilâ 90 km uzaklıkta bulunan mezarlarlarda sadece erkek değil, kadın ve çocuk cesetlerine rastlanılmasından (Shilov, 1964; Merpert, 1974:98-100) anlaşıldığı kadarıyla, M.Ö. 3. binyılda bozkırlar daha nemli bölgelerdi. M.Ö. 3. binyıldan daha geç olmayan bir dönemde, hayvan koşumlu tekerlekli arabaların Batı Asya'dan, Doğu Avrupa'ya gelmesi, Bronz çağı pastoralistlerinin bozkırlara çıkmalarını kolaylaştıran önemli bir unsur olmuştur.

Sonuç olarak, M.Ö. 3. ve 2. binyılların bozkırlarında dolaşan pastoralistleri şu şekilde tahayyül etmek mümkündür: göçebe hayat tarzları içinde ağırlıklı olarak koyun ve az miktarda büyükbaş hayvandan oluşan sürülerini, kimi zaman öküz veya atların çektikleri arabalarla, kimi zaman at sırtında takip ederek güdüyorlardı. Pastoralizmin çeşitlilik gösterdiği bozkırın değişik bölgelerinde, kimi yerlerde sığırtmaç hayvancılığı, hâtta yarı göçebe pastoralizm gibi gezgin türlere rastlanmaktaydı. Bu topluluklar arasında tarımla hiç uğraşmayanların bulunması da muhtemel olmakla birlikte, bu iddia şimdilik bir varsayımdan ibarettir. Bu tip topluluklar var olmuşlarsa da, daha sonraki dönemlerin tam göçebelerinden ayrı tutulmaları gerekir, zira bunlar ayrı topluluklar oluşturmaktan ziyade, pastoral-tarımcı ekonomiye sahip bir topluluğun parçası durumundaydılar. Bu konuda Kroeber (Kroeber, 1948:278), göçebelerin kendi başlarına bir kültür oluşturmadıklarını, yerleşik komşularına bağımlı bir "yarım kültür" veya "alt kültür" oluşturduklarını belirtir. Bronz çağ dönemi Avrasya bozkır pastoralistleri göz önüne alındığında bu açıklama biraz abartılı görünmektedir, çünkü o dönem pastoralistlerinin kültürü yerleşik tarımcıların kültürü ile aynıdır.

Bronz çağı pastoralistlerinin hareket kabiliyetlerinin görece-li olarak yüksek olması, eldeki bulgulara göre geçmişi M.Ö. 4., 5. ve hâtta 6. binyıllara kadar uzanan göç hareketlerini daha da kolaylaştırmıştır. Birçok araştırmacı Hint-İranlıların gerçek anavatanının Güney Rusya bozkırları olduğuna inanmaktadır. M.Ö.

2. binyılda Hint-İran kavimlerinin Batı Asya, İran ve Hindistan'da görülmeye başlamalarını da pastoral göçler arasında saymaktadırlar. Bu konuda her hangi bir yazılı kaynağa rastlanmamasına rağmen, bu göçler arkeolojik bulgular yoluyla tespit edilebilmektedir (bkz. Zbenovich, 1974:161; Itina, 1977: 188, 234-5; Merpert, 1978:62). Kaldı ki, bu göçler nüfus artışı, otlakların tükenmesi ki,[60] düzenli mevsimlik göç sisteminin olmadığı durumlarda bunun ortaya çıkması çok tabiîdir ve gelişmiş tarım kültür ve medeniyetine daha yakın olma arzusu gibi pek çok değişik sebeplerden kaynaklanmış olabilir. Buna karşılık M.Ö. 2. ve 3. binyılın hâlen tarımla uğraşan pastoralistlerinin göçleri, sonraki yüzyılların atlı pastoralistlerinin göçlerinden oldukça farklıdır. Eski dönemdekilerin göçleri çok daha yavaş ve aşamalı olup, yeni geldikleri yerlerdeki tarım arazileri en az oradaki otlak alanlar kadar ilgilerini çekmekteydi. Bu dönemin Hint-İran kavimlerini İskitler veya Moğollarla aynı kategoride değerlendirip düşünmek (Bkz. Leshnik, 1972: 150-66; Van Lohuizen-de Leeuw, 1975:16) hatalı bir yaklaşım olup, 19. yy için belki makûl görülebilir, ama günümüz için kabûl edilemez.

Pastoral göçebeliğin gelişmesi için gerekli olan şartların, yâni göçebeye uygun sürü yapısı, ilkel pastoralizmin gezgin karakterli türlerinin uzun süreli yapılıyor olması, süt üretimi, hayvanların koşulduğu tekerlekli araçlar ve biniciliğin Avrupa ve Kazak bozkırlarında M.Ö. 2. binin ortalarında görülmeye başlamasına karşılık, "Bronz bozkır kültürleri"nde bu yönde bir gelişmeye rastlanmamaktadır. M.Ö. 2. binyıldan 1. binyıla geçerken ve 1. binyılın başlarında bir önceki dönemin yerleşim yerlerinin ortadan kaybolmaya başlamasıyla, biniciliğe ve göçebeliğe ilişkin bariz belirtilerin izlerini taşıyan yeni kültürlerin ortaya çıkmasına işaret eden dikkât çekici bir geçiş görülür. Antik çağ yazarları bu kültürleri "süt içenler" veya "kısrak sütü içenler" olarak, daha sonraki dönemlerde ise daha özel isimlerle (Kimmeryalılar, İskitler ve Sakalar vs.) tanımlayacaklardır.

Pastoral göçebeliğe geçişin ön şartı, her ne kadar M.Ö. 2. binyılın ortalarında teşekkül etmiş olsa da, en az 500 yıl boyunca

60 Filoloji araştırmaları bize Hint-Avrupa dünya görüşünde ölümden sonraki dünyanın bir mera olarak tasavvur edildiğini göstermektedir (V.V. Ivanov, 1976:33).

pastoral göçebeliğe bir geçiş görülmemiştir. Bu konuda öne sürebileceğimiz yegâne izah, ancak iklim değişikliğiyle iktisadî ve siyâsî şartlarda ortaya çıkan değişiklikler olabilir.

Konuyla alâkalı olarak paleoklimatologların Holocen dönemine ilişkin karşılarına çıkan en büyük problemlerden biri Sub-Boreal iklim dönemidir. Bu dönemde kuru ve sıcak iklimin hâkim olduğunu öne süren Blyti-Sernander'in iklim sınıflandırması artık birçok ilim adamı tarafından tenkit edilmektedir. Onlara göre "Eğer bu iklim değişikliği bütün Avrupa'da eşzamanlı gerçekleşmiş olsaydı, bataklıklarının kuruması sebebiyle turba oluşumunun duracağına işaret eden ve 'Grenzhorizont' olarak adlandırılan geçiş tabakalarının bütün Avrupa'da görülmesi gerekirdi, ama buna ilişkin herhangi bir bulguya rastlanmamasıdır". Turba bataklıkları, konunun uzmanlarından tabiriyle "tabiatın muhteşem arşivleri" olup, aynı zamanda Blyti-Sernander sınıflandırmasına da kaynaklık etmektedir. Blyti-Sernander sınıflandırmasına karşı çıkanlar, bozkır bitki örtüsünün Sub-Boreal iklim döneminde ormanlık alanlara yayıldığına ilişkin bir delil olmadığını ileri sürerken (Predtechensky, 1957:106-7; Buchinsky, 1957:19; Tattar, 1961:336; Neishtadt ve Gudelis, 1961:14-8; Milkov, 1967:127, 131, 136), taraftar olanlarsa, sulak alanların kuruması ve bozkırın ormanlık alanlara doğru yayılmasına dair deliller olduğunu iddia etmektedirler (Kleopov, 1941:231 vd.; Berg, 1947:97 vd.; Thumadzhanov, 1961:263; Kostin, 1965:69; Riabtseva, 1970:117).

Konunun uzmanı olmadığım için hangi tarafın haklı olduğuna dair hüküm vermek bana düşmez, ancak benim için önemli olan çok daha başka bir şey; bu teorik tartışmalar hangi yönde olursa olsun, bütün paleoklimatologların M.Ö. 2. binyılda iklimin kuru olduğu ve en kuru olduğu dönemin de M.Ö. 2. binyıldan 1. binyıla geçiş zamanında olduğu konusunda hemfikir olmalarıdır (Brooks, 1949:296, 305; Buchinsky, 1957:19; Shnitkov, 1957; Shnitkov, 1969; Predtechensky, 1957:98, 106; Tumadzhanov, 1961:262-3; Veryard, 1963:4; Kostin, 1965:69; Lamb, 1966:6; Starkel, 1966:27; Frengel, 1966:113; Butzer ve Twidale, 1966:135; Sinitsyn, 1967:150; Riabtseva, 1970:117). Keza, arkeolojik bulgular da bunu desteklemektedir (Vinogradov ve Mamedov, 1975:251; Piperino ve Tosi, 1975:186).

Bu tarihlendirmenin pastoral göçebeliğin çıkış dönemiyle uyuşmasının, arkeolojik malzeme ve yazılı kayıtlarla ispatlandığından, tesadüfî olması zordur. Göründüğü kadarıyla iklimin kuruması, pastoralistlerin tarımı tamamen bırakıp, tam göçebeliğe geçmeleri için gerekli son merhale olmuştur. Bu geçiş, aynı zamanda Karadeniz'in kuzeyi ile, Orta Asya ve komşu bölgelerde ilk yerleşik devletlerin ortaya çıkışıyla da aynı döneme denk gelmektedir. Bu devletlerle aralarındaki ilişkiler, göçebeler açısından çok büyük iktisadî, içtimaî ve siyâsî önem taşımaktaydı. Nitekim, Kimmeryalılar ve İskitlerin tarih sahnesine ilk çıkışlarının Batı Asya'ya gelişleriyle ilgili olması da tesadüf eseri değildir (Heredotus I.103-6, IV.1).

Göçebeliğe geçiş, Avrasya bozkırlarının doğusunda, yani İç Asya'da batıya nazaran biraz daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Lattimore (Lattimore, 1967: 57-8, 341, 346-9) M.Ö. 1. binyılda Çin'in başına belâ olan kuzeyli ve batılı barbarlarla, Junglar ve Ti'lerin sadece pastoralist olmayıp, tarımla da uğraştıklarını, Chou dönemi Çinlilerinin bu barbarları atlı göçebeler olarak adlandırmadıklarını ileri sürer. Lattimore (Lattimore, 1967:61; krş. Watson, 1972:140) atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyla, Çin sınırlarında göçebelerin görülmeye başlamasının ancak M.Ö. 5. ve 4. yy'larda gerçekleştiğini ileri sürer. Elbette bunların çok daha önce gerçekleşmiş olması da muhtemeldir. Yin yazıtlarında "at ve atları gütme" kelimeleri Junglar için kullanılırken (Kriukov, Sofronov, Cheboksarov, 1978:175) Junglar ve Ti'ler hakkındaki bir başka yazıda "içlerinden bazıları tahıl yemezler" ifadesi geçmektedir.

Her ne kadar Lattimore (1967:162-3) bu varsayımı kabûl etmese de, İç Asya'da göçebeliğe geçişin batıdan gelen etkiler ve baskılarla gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Zira Kuo Mo-jo ve bazı Sovyet Sinologları, Çin tarihinde M.Ö. 7. yy'dan itibaren görülmeye başlanan Ti kabilelerinin İskitler olduklarını, yani İran dil ailesinden bir dil konuşan göçebeler olduklarını ileri sürerler (Kuo Mo-jo, 1959:434; Kriukov, Sofronov, Cheboksarov, 1978:183-4; Volkov, 1979:132-3). Ordos ve hâtta Kuzey Çin'de bile İskit tarzı eşyalarına rastlanması yanında, arkeolojik ve fizikî antropolojik bulgular, M.Ö. 1. binyılda Kazakistan, Orta Asya ve muhtemelen

Altay bölgesinden gelen pastoralistlerin Moğolistan'ı istilâ ettiklerini göstermektedir (Volkov, 1967:95, Jettmar, 1967:134; Mamonova, 1979:207).

Lattimore, (1967:277-8, 327-8, 343, 364, 1967) İç Asyadaki pastoralist göçebelerin atalarının Çin sınırlarına ilk yerleştikleri dönemlerde karma bir iktisadî yapıya sahip olduklarını, ancak Çinlilerin zamanla daha geniş alanları tarıma açtıklarında bu toplulukların bozkırlara sürüldüklerini ve göçebeleştiklerini öne sürer. Oysa, aslında durum bundan daha da karmaşık olup, göçebeler Kuzey Çin'e geldikten sonra gelişmiş ve karma bir iktisadî yapıya geçerken, bozkırlara sürülenler bunların sadece bir bölümü olup, daha büyük bölümü muhtemelen zaman içerisinde Çinliler tarafından asimile edilmişlerdir. Pastoral göçebeliğin, yerleşik devletlerin baskısının söz konusu olmadığı Batı Avrasya bozkırlarındaki gelişim biçimiyse, Lattimore'un bu tezini geçersiz kılmaktadır.

Lattimore (1967:385-6) kuzeyli barbar kabilelerin gerçekten göçebe olmaları halinde M.Ö. 5. ve 4.yy'larda Çin'de devam eden siyâsî karışıklıklardan faydalanarak, Çin'i işgal etmiş olacaklarını ileri sürmektedir. Bu konudaki itirazım ilk olarak Chankuo dönemi (M.Ö. 5.ve 3. yy'lar arası) Çin'in askerî, iktisadî ve siyâsî yönden güç kazanmaya başladığı ve Çin birliğinin sağlanması yönünde ilk adımların atıldığı dönemdir. Bu konuda Shang Yue'nin (1957:51) yapmış olduğu "göçebe akınlarının, Çin'ın birliğinin sağlanması yönündeki eğilimleri kuvvetlendirdiğine" dair tesbitini Lattimore son eserinde de (1979:481) yer vermektedir. İkinci olarak, göçebelerin de -her ne kadar çok daha sonraları olsa da- Hun bayrağı altında birlik oluşturmalarına, Çin'in kendi birliğini sağlaması sebep olmuştur. Üçüncü olarak da, kuzeyden gelen tehditlere karşı inşa edilen Çin Seddi'nin ilk kısımlarının inşası M.Ö. 4.ve 3. yy'lara kadar uzanmaktadır; yâni tehlike o dönemlerde bile mevcuttur.

Dolayısıyle Çinlilerle, pastoralistler (ki, bunların arasında gerçek göçebeler de vardı) arasındaki ilişkilerin başlangıç tarihi Chan-kou dönemi değil, ilk ilişkileri Chou hanedanı dönemine kadar uzayan tarih göz önüne alınmalıdır (Fan Ven-Lan, 1958:55 vd.). Chou Kralı Ping Wang'ı başkentini doğuya taşımak zorunda bırakanlar Junglardı. Ti'ler de merkezi Çin düzlüklerini işgâl

edip, Wei krallığının topraklarına yerleşerek, bir yüzyıl boyunca Ch-i, Lu, Ch-in, Chan ve Chou kralıklarının topraklarına akınlar yapmışlardı. Uzun bir dönem boyunca bu barbarlar, sadece Çin'e başarılı akınlar yapmakla kalmamış, aynı zamanda Çin'in etkisiyle kendi devletlerini de kurmuşlardır. Bunlar arasında Jungların kurduğu Yichü ile Beyaz Tilerin kurduğu Chungshan krallıkları sayılabilir (Kriukov, Sofronov, Cheboksarov, 1978:174 vd.). Ne yazık ki bu devletlerin hangi şartlar altında ortaya çıktıkları, özellikleri ve yapıları hakkında son derece kısıtlı bilgiye sahibiz.

Yakın Doğu (Mezopotamya, Arabistan, Suriye, Filistin)

Kitabın ilk bölümünde, hatırlanacağı üzere neden "Yakın Doğu tipi pastoral göçebelik" diye bir ayrım yapma gereği üzerinde durmuştuk. Diğer göçebelik türleri gibi, Yakın Doğu tipi göçebelik de bir anda ortaya çıkmış değil, uzun bir tarihî tekamül sonucu nihai hâlini almıştır. Bu sebeple, öncelikle bu tip göçebeliğin ilk ortaya çıktığı bölgeleri incelememiz gerekir.

Neolitik devrimin ilk gerçekleştiği bölge olan Yakın Doğu'da besin üretim ekonomilerinin ortaya çıkışına bağlı olarak, pastoralizmin ilk nüveleri görülmeye başlar (Reed, 1959:1629-39). Yeni bir şeyler keşfetmenin getirdiği heyecanla pek çok ilim adamının Neolitik dönem Batı Asyasında görülen pastoralizmin uzmanlaşma derecesini abarttıkları görülmektedir. Bu heyecana bağlı olarak Flannery (Flannery, 1965:1254-5 ve benzeri şekilde bkz. Narr, 1959:85 ve Manson, 1976:39), M.Ö. 7. binyıl gibi erken bir dönemde bile Zagros dağlarında yaşayan toplulukların yayla tipi pastoralizmi benimsediklerini ve kalıcı yerleşimlerinin dışında dağlarda mevsimlik kamplarının olduğunu anlatır. Yine benzeri bir takım ilim adamlarının Neolitik döneme ait tam ve yarı göçebelik üzerine yaptıkları çalışmalar arasında (Kupper, 1959:113-17; Brentjes, 1968:29) yakın zaman araştırmalarının Zagros dağlarındaki yayla pastoralizminin geçmişinin M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısından daha gerilere gitmediğini ortaya koymuş olmalarına rağmen, bu konuda nihai bir karar verebilecek kadar bilgi elimizde mevcut değildir.

Tam göçebeliğin Yakın Doğu'da Bronz çağında, M.Ö. 3. ve 2. binyıllarda (hâtta belki de 4. binyılda) ortaya çıktığı (Toynbee, 1935:404; Kupper, 1957; Kupper, 1959:117, 119; Gelb, 1961:27 vd.) Mezopotamya ve Mısır'da göçebeler ve tarıncılar arasındaki çatışmaların da yine bu dönemlerde başladığı görüşü oldukça yaygındır[61]. Lees ve Bates (1974:187-93), Antik dönemin kıyı medeniyetlerinde pastoralizm ve tarımın birbirinden ayrışmasının sulama sistemlerinin gelişimiyle ilişkili olduğunu, sulama sistemlerinin gelişmesiyle toplumun ekonomide uzmanlaşmanın ortaya çıktığını ileri sürerler. Antik çağ tarım medeniyetleriyle, çok erken dönemlerde kurulmuş olan siyâsî ve iktisadî ilişkiler, Yakın Doğu pastoralizmine has bir özelliktir. Bozkırlarda yaşayan Hiksoslar, Antik çağ Yahudileri, Amoriler, Sutaenler ve Aramileri gerçek göçebeler olarak nitelendirmek için bu bağlamda herhangi bir sebep yoktur. Nitekim yakın dönemlerde yapılan araştırmalar (Kupper, 1957; Henninger, 1969; Haldar, 1971; Klengel, 1972) eski ama hâlen taraftar bulan (bkz. Renan, 1889:14 n.1; Van Ess, 1947:65; Fischer, 1966:123) "Antik dönem Samilerinin ilk göçebeler oldukları" tezini çürütmektedir. Bu hususta Antik dönem Yahudilerinin Burckhardt, Doughty ve Lady Blunt'ın tanımladıkları şekliyle bedevi kabileler gibi oldukları, ilim çevrelerinde rağbet görmesi Wellhausen, Robertson Smith ve Wincler gibi isimleri akla getiren fikirler aslında ilmî gerçeklerle bağdaşmamaktadır (Goiten, 1955:24 vd.). Allbright (1960:205) patriarkların da[62] gündelik hayatlarının yarı göçebeler gibi tarım ve hayvanların bakımı arasında ikiye bölünmüş olduğunu ileri sürer.

Antik dönem Yakın Doğu kaynaklarında göçebeleri tanımlayan bir tek kelimenin bile olmaması bu konuda oldukça dikkât çekicidir (Klengel, 1972:17). Batıdaki Samiler koyun, keçi ve az sayda da sığır yetiştirirlerdi; binek olarak kullandıkları hayvansa eşekti (Salonen, 1955:52). Muhtemelen koyun ve keçi çobanlarının hemen hepsi eşek yetiştirmiyorlardı, ama sadece eşek ye-

61 Kupper gibi bazı ilim adamlarının bu dönemdeki pastoralistlerle, sonraki dönemlerin atlı göçebeleri arasındaki farkın bilincinde olduklarını, ama muhtemelen eski geleneğe bağlılıktan her ikisini de aynı şekilde isimlendirdiklerini belirtmeliyiz.

62 Ç.N. Ahd-i Atik'te isimleri geçen ve çoğunluğu Musa öncesi dönemde yaşamış Yakup ve İbrahim peygamber gibi tarihî kişiler

tiştiren grupların varlığı da bana şüpheli görünmektedir. (krş. Henniger, 1969:53).

Sürüleri oluşturan hayvanlar dikkâte alındığı takdirde, Antik dönem pastoralistlerinin su kaynaklarından muhtemelen 30 km'den daha fazla uzaklaşamadıklarını söylemek mümkündür.[63] Bu dönem pastoralistlerinin tarım kuşağının dışında, yıllık yağışın 100-250 mm arasında olduğu bölgelerde yaşadıkları ve pastoralizm dışında susuz tarımın yapılabildiği veya sulamanın yüksek bir teknolojiyi gerektirmediği yerlerde tarımla da uğraştıkları bilinmektedir (Kupper, 1957:115-16).

Avrasya bozkırlarındaki pastoralistlerin M.Ö. 3.ve 2. binyıllardaki göçlerine benzer bir göç hareketi, Yakın Doğu göçebeleri arasında aynı dönemde cereyan etmiştir. Ancak Yakın Doğudaki göçler hızlı, ani bir işgâl şeklinde değil, yavaş ve aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun sebeplerinden biri, bu bölgedeki pastoralistlerin tarım yapan topluluklarla zaten komşu olmalarıdır. "Göçü bütün kabilenin beraber mi, yoksa küçük gruplar halinde mi gerçekleştirmiş oldukları sorusu ise pek de önemli değildir" (Klengel, 1972:37; krş. Kupper, 1959). Pastoralistlerin tarım alanlarına göç etmesi, genelde yerleşik hayata geçmekle sonuçlanmıştır.

Bütün bunlara dayanarak M.Ö. 3. ve 2. binyıllarda Yakın Doğu'da sığırtmaç hayvancılığı ve yarı göçebe pastoralizm görüldüğü halde, gerçek göçebeliğe rastlanmadığını söyleyebiliriz. Bu arada tam göçebe gruplar o dönem var olmuşlarsa da bir istisna teşkil ederler (Rowton, 1967:109; Klengel, 1972:177). Coon'un (1976:53) görüşlerinin aksine bu gruplar, Alman ilim adamlarının terminolojisiyle ifade etmek gerekirse günümüzdeki "Halb beduinen" ile (Yarı bedeviler) ile fazla bir benzerlik göstermiyorlardı. Yarı bedeviler, kendileri deve yetiştirmeseler bile, yük hayvanı olarak kullanmakta ve tam bedevilerle aralarında sıkı iktisadî ve siyâsî bağları vardı.

Yakın Doğu'ya ilişkin incelediğimiz bütün bölgelerdeki göçebeleşme aşamasının yegâne merkezinin Arabistan olduğunu ileri

63 Çöllerin ve bozkırların daha iç bölgelerinde yaşamış olmaları da mümkündür. Bazı uzmanlar, o dönemde iklimin sanılandan daha az kurak olduğunu ileri sürmekler ve Orta Arabistan'da bulunan bazı kaya resimleri de antik çağda bölgede pastoralizmin mümkün olduğunu gösterir.

sürememekle birlikte, elimizdeki bilgiler Arap yarımadasının en büyük merkez olduğunu göstermektedir. Afrika göçebeliğinin gelişmesi ve yayılmasında Büyük Sahra'nın oynadığı rolü, birçok yönden Yakın Doğu göçebeliği için Arap yarımadası oynamıştır. Ryckmans-Philby'nin (Lippens, 1956) keşif gezilerinde bulmuş olduğu kaya resimlerinde M.Ö. 6. binyıldan itibaren sığırlar ve 4. ve 3. binyıldan itibaren de küçükbaş hayvanlara rastlanmaktadır. M.Ö. 3. binyılın sonlarından itibaren merkezi Arabistan'da küçükbaş hayvanlar tamamen sığırların yerini almışlardı. M.Ö. 4. binyıldan daha ileri olmayan bir tarihte pastoral ekonomi bu bölgede hâkim yapı olmuştur (Anati, 1968; Anati, 1974; Tchernov, 1974). Herşeye rağmen Arabistan için geçerli olan bu tarihlere yine de ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Mc Clure (1971:3-5, 28-9) Arabistan ve Büyük Sahra'da aynı dönemlerde iklim değişikliği olduğunu ileri sürer; dolayısıyle "Sahra-Arabistan Kuşağı"ndan bahsedilebilir. En son büyük kuraklık takriben M.Ö. 2500'lerde başlamış olup, halen sürmektedir (krş. Butzer ve Twidale, 1966:135; Pearse, 1971:14). Bu yeni kuraklık döneminin, o dönemdeki Arabistan pastoralistlerini nasıl etkilemiş olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bunun muhtemel sonuçlarından biri, pastoralistlerin tarım yapılan bölgelerin sınırlarına yaklaşımaları olabilir (Oates, 1976:30). Kesin olan bir şey varsa, o da "Arabistanın bedevileşme" döneminin başlamış olmasıdır. Bu dönem içerisinde Arabistan'da gerçek pastoral göçebelik ortaya çıkmış ve deve binek hayvanı olarak kullanılmaya başlamıştır.

Devenin ilk olarak ne zaman ve nerede evcilleştirildiği (ve develerin sürü halinde güdülmelerinin başlangıcı) hâlen bilinmediği gibi, bunun tek hörgüçlü veya çift hörgüçlü deveyle mi başladığı da bilinmemektedir. Genel olarak, Batı Asya'da deve yetiştiriciliğinin M.Ö. 2. binyılın ortalarında hâtta ikinci yarısında başladığı kabûl edilir (Allbright, 1942:96, 100; Bacon, 1954:47-8; von Wissmann, 1959:880b-881a; Coon, 1976:50). M.Ö. 18. yy'dan kalma ünlü Mari yazmalarında eşekten bahsedilip, devenin adı geçmezken, kutsal kitapların eski bölümlerinde deveden bahsedilir. Fakat bunlar artık günümüzde şüpheyle yaklaşılan kaynaklardır, zira 19. yy'dan itibaren bu kaynaklarda geçen tarihle-

rin sıralama hataları taşıdığı ortaya çıkmıştır (Bu konuda yakın zamanda yapılmış bazı tenkitler için bkz. Klengel, 1972:154; krş. Allbright, 1060:207). İncil'de deve kelimesi 56 defa geçmektedir ve bunlardan 25'i Yaradılış Kitabı'ndadır. İncil'de anlatılan dönemler patriarklar dönemleri olup, İbrahim, İshak ve Yakup peygamberlerin sürülerinde deve olduğu yazılıdır (bkz. Yaradılış Kitabı; 12.16, 24.10, 24.35, 30.43, 32.15 ve diğer yerler). Devenin İncil'de binek hayvanı olarak geçmemesi de ayrıca dikkâte değer bir durumdur. Bir takım araştırmacılar, Yaradılış Kitabı 32.15'te İshak peygamberin hediyesi olan "süt devesi" ifadesine dayanarak, patriarklar zamanında deve sütünün besin olarak tüketildiği sonucunu çıkartmaktadırlar. Göze çarpan bir başka husus da patriarkların develerinin sayısının (Yaradılış Kitabı 24.10: on tane, 32.15: otuz tane) meselâ, Job'un sürüsüne (Job 1.3-3.000 tane; 42.12-6.000 tane) veya Rubin kabilesi soyundan gelenlerin Hacerilerden aldıkları 50.000 deveye kıyasla (I Hadiseler 5.21) çok daha mütevâzi olmasıdır.

Bununla ilgili olarak, Yakın Doğu'da birçok yerde ehlileştirilmiş deve resimleri bulunduğunu ve bunların M.Ö. 2. binyılın ortalarından daha eski tarihlere ait olduklarını ileri süren bazı araştırmacılara karşı, yakın zamanlarda devenin ehlileştirilişinin daha eski dönemlere tarihlendirilmesi gerektiği düşüncesi de dile getirilmeye başlanmıştır (Free, 1944; Rthjes, 1955:18b, 114-15; Pohl, 1957:165-6; Bulliet, 1975:36). Ripinsky (1957), bu tarihin M.Ö. 4. binyıl olduğunu ileri sürerken, Henniger (1969:42) devenin ehlileştirilmesiyle, deve yetiştiriciliğinin bir uzmanlaşma alanı olarak ortaya çıkışının birbirinden farklı şeyler olduğunu iddia ederken muhtemelen çok haklıdır. Zira bu iki olay arasında önemli bir süre farkı vardır.

Şimdilik, deve yetiştiriciliğinin M.Ö. 2. binyılın ortalarında Arabistan'da bir uzmanlaşma alanı olarak ortaya çıktığını ve bu devrenin gerçek pastoral göçebeliğin Arabistan'ın iç bölgeleri ve Suriye'ye yayılmasına sebep olan iklim kuraklığı ile başladığını kabûl edelim. M.Ö. 11. yy'da Medyanlılar, Amalikalılar ve "Doğu'nun Çocukları" Ürdün üzerinden Filistin'e girmeye başlamışlardı (Hakimler 6.1-6). "...kendileri de, develeri de sayısızdılar" (Hakimler 6.5). Bu konuda Dostal sayıları artan hayvanları

için yeni otlaklar bulmak, tarım ürünleriyle, yerleşiklerle ticarete duyulan ihtiyaç vs. biçiminde (Dostal, 1959:22), bu istilânın sebebinin göçebelerin bilinen problemleri olduğunu ileri sürer.

Atın durumuna gelince: M.Ö. 2. binyıl, hâtta belki de daha erken dönemlerde Yakın Doğu'nun tarım yapılan bölgelerinde at beslendiği bilinmekle birlikte (Salonen, 1955:17-18; Zeuner, 1963:317; Moorey, 1970), at uzun süre nadir bulunan ve değerli bir hayvan olarak kalmıştır. Atın yayılmasında Hint-Avrupa kavimlerinin rolü ise hâlen tartışmalıdır (krş. Kammenhube, 1968; Diakonoff, 1972; Mayrhofer, 1974). Atın ehlileştirilmesini tartışırken, göz önüne almak zorunda olduğumuz birkaç husus vardır: İlk olarak M.Ö. 2. binyıla kadar at hemen hemen hiçbir dönem binek hayvanı olarak kullanılmamıştır. M.Ö. 2. binyıl, savaş arabalarının yaygınlaştığı bir dönem olup, bu dönemde Asur kralları bir süvari gücü oluşturmaya çalışmışlarsa da pek başarılı olamamışlardır (Yadin, 1963:286-7; Khazanov, 1971:56). İkinci olarak, M.Ö. 2. binyıl ve sonraki dönemlerin Yakın Doğu coğrafyasında atlar, genelde dağlık bölgelerde yetiştirilmekteydi ve atlardan istifade edenler genel olarak gezgin pastoralistler değil, atları askerî maksatla kullanan yerleşik tarım devletleriydi. Arabistan'da atın ilk ortaya çıkışı M.S. 1. yy'ın başları olup (Hitti, 1956:20-1), Strabo da Arabistan'da at olmadığını, atın yaptığı işlerin develer tarafından görüldüğünü anlatır (Strabo XVI.4.2; XVI.4.26).

Arabistandaki pastoral göçebelik, hangi dönemde Yakın Doğu tipi göçebelik halini almıştır? Dostal (Dostal, 1959:20 vd.; krş. Bulliet, 1975:87 vd.,113 vd.); M.Ö. 1. binyılın sonlarında Kuzey Arabistan'da develer için bir çeşit eyer geliştirildiğini ileri sürer. Hayvanın hörgücüne yerleştirilen bu eyerin bir topuzu vardı ve binicinin elleri serbest kalabiliyordu. Bunun sonucunda deve üzerindeki savaşçılar daha etkili olmaya başladılar. Dostal, gerçek Arap bedeviliğinin bu dönemden itibaren başlamış olduğunu ileri sürer ki, Henninger (Henninger, 1969:37) "tam bedevilik dönemi"ni M.Ö. 3. yy'da, Coon (1959:872) ise daha da sonraları, Hz. İsa ve Hz. Muhammed arası dönemle başlatır. Caskel (Caskel, 36-46, 1954) ise, Arabistanın bedevileşmesini yerleşik devletlerin yıkılması ve Antik çağda iktisadî buhranlar sonucu kervan ticaretinin azalmasına bağlar. Caskel'e göre bu dönemde Arabistan

nüfusunun önemli bir bölümü bedevileşmiştir. Elimizdeki mevcut kaynaklar, Caskel'e tam olarak katılmamıza izin vermemekle birlikte, Antik çağ sonu ve Orta çağ başlarında Arabistandaki göçebelerin bir bölümünün göçebeliğe geçen yerleşikler olması ihtimal dahilindedir.

Sonuç olarak çok uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen, Yakın Doğu tipi göçebeliğin nihai hâlini alması Avrasya Bozkır tipi göçebelikten bin yıl kadar sonra gerçekleşmiştir. Ortaya çıkışları itibariyle, bu iki tür göçebelik arasında çok önemli bir farklılık Avrasya Bozkır tipi göçebeliğin, M.Ö.1. binyılda kendi hayat alanlarına yayılmış olmasına karşı (Khazanov, 1975), Yakın Doğu tipi göçebeliğin kendi hayat alanını ancak Orta çağlarda birçok savaş, istilâ ve göç sonrası oluştuğudur.

Gerek Avrasya Bozkır tipi göçebelik, gerekse Yakın Doğu tipi göçebelik, karma ekonomik yapıya sahip topluluklarda, ilkel sığırtmaç hayvancılığı ve/veya yarı göçebe pastoralizmden doğmuş olduğundan, her iki tip göçebeliğin ön şartları arasında bazı paralellikler görülmektedir. İki bölgede de pastoralizmin ilkel türleri öncelikle küçükbaş hayvanlar üzerine kurulu olup, Avrasya Bozkır tipinde atın üstlendiği rolü, Yakın Doğu'da deve almaktadır. At da, deve gibi hem beslenme, hem yük, hem de binek maksadına matuf olarak yetiştirilmiş olmalarıdır. Ancak her iki bölgede de bu hayvanlardan her yönden yararlanmaya başlanması çok daha ileri safhalarda gerçekleşecektir. Her iki bölgede de pastoral göçebeliğe geçiş, en azından sürü dağılımı ve hayvanlardan faydalanma şekilleri yönünden, muhtemelen bölgedeki iklim değişiklikleri sebebiyle gerçekleşmiş, son olarak, her iki bölgedeki göçebe topluluklar ilk ortaya çıktıkları dönemden itibaren yerleşik devletlerle kimi zaman savaş, kimi zaman barış içinde karmaşık ilişkiler sistemi içerisinde olmuşlardır.

Orta Doğu (Küçük Asya, İran, Afganistan)

Küçük Asya, İran ve Afganistan'da görülen pastoral göçebeliğin kökenleri, Yakın Doğudaki pastoral göçebelikten oldukça farklıdır. Yakın Doğu'da pastoral göçebeliğin ortaya çıkışında merkezi Arabistan önemli bir yer işgâl ederken Orta Doğu gö-

çebeliğinde dış tesirlerin, özellikle de doğrudan göçün etkisinin daha az olmasına mukabil, sosyal ve siyâsî sebepler daha ön plândadır. Sonuç olarak bu bölgedeki göçebelik hem ortaya çıkış, hem de iktisadî ve kültürel çeşitlik itibarıyla Avrasya Bozkır tipi ve Yakın Doğu tipi göçebeliğin arasında yer alır.

Bu bölgede, sığırtmaç hayvancılığı, hâtta yarı göçebe pastoralizmi ve onun yayla alt tipinin M.Ö. 3. binyıl gibi çok eski dönemlerde, İran'ın dağlık bölgeleriyle, Ermenistan platosunda görülmeye başladığı iddia edilse de (bkz. Spooner, 1972:126; Spooner, 1973:37), bu bölgede M.Ö. 3. binyılda gerçek göçebeliğin başladığına dair iddiaları destekleyecek her hangi bir işaret yoktur. Mezopotamya tarihinde önemli bir yer işgâl eden Gutiler ve Kassitler göçebe değillerdi. M.Ö. 1. binyıl ve M.S. 1. binyılın ilk yarısındaki Orta Doğu gezgin pastoralistlerin bahsinin geçtiği son derece mahdut sayıda yazılı kaynakta Orta Çağdakinden çok daha değişik bir portre çizilir.

Antik dönemde Küçük Asya'da, mevsimlik otlaklara göçüldüğü görülse de, gerçek anlamda göçebeler yoktu (De Planhol, 1959:526; de Planhol, 1969:71-2). Her ne kadar Heredot, altı Pers kabilesinden dördünün göçebe olduğunu bildirirse de, (Heredotus, I.125), "Tarihin Babası" bize bu konuda daha fazla bir bilgi aktarmaz. Başka kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Antik çağda gerçek göçebelerin sayısı (Meselâ, Strabo XV.3.1'de bahsi geçen Fars elindeki deve çobanları), ilkel pastoralistlerin çok küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Dönemin ilkel pastoralistleri umumiyetle dağlarda yaşamaktaydılar ve merkezi güçleri, özellikle Yunanlıları bir hayli uğraştırmaktaydı. Dönem kaynaklarında bunlardan "serseri" yahut "haydut" olarak bahsedilmeleri boşuna değildir (bkz. Polybius V., 44; Strabo XI., 12.4; Strabo XI., 13.3; Arrian, Anabasis,III., 24.2-3). Mardiler, Kadusiler, Kassitler, Uksiler, Elamlar, Paretasenler ve benzeri pek çok topluluk sonraki dönemlerin Lurlarına, hâtta kısmen Bahtiyarilerine benzer bir hayat tarzı sürmekteydi. Bu toplulukların pastoralizmi yayla tipi olmakla birlikte, ikinci dereceden geçim kaynakları tarımla uğraşmalarıydı (Briant, 1976; Briant, 1977). Kassitler, Paretasenler ve Elamlar hakkında bu konuda kısmen de olsa birtakım malûmata sahibiz (bkz. Strabo, XV., 3.1; Stra-

bo, XVI., 1.18; Diodorus XVII., 111. 4; Arrian, Anabasis, VII., 15.2). Arrian'ın; "... ne paraları, ne de verimli arazileri vardı, çoğunluğu çobanlık yaparlardı" diye bahsettiği Uksilerin aynı zamanda köylerde oturduklarını ilâve eder (Arrian, Anabasis,III., 17, 3-6). Curtius Rufus, Mardilerin (Heredot'a atıfla, göçebe Pers kabilelerinden) dağlarda oydukları mağaralarda karıları ve çocuklarını sakladıklarını anlatır ki (Curtius Rufus V., 6, 17),[64] bunu belirtmesinin asıl sebebi elbette Mardilerin ilkelliğini anlatmaktır. Diodorus ise (Diodorus, FHG, 90, F66) ve Strabo'ya göre (XV., 3, 1) Mardilerin bir kısmının tarımla uğraştıklarını belirtir.

Bu dağlı kabilelerin sürülerinde büyük ve küçük baş hayvanlar önemli yer tutarken, binek hayvanı sayısı mahdut olup, sürülerinde az sayıda at ve daha da az miktarda deve bulunurdu. Yazılı kaynaklarda bu dağlı kabileler, Kadusiler hariç (bunların süvari olduğundan bahsedilir) (Plutarch, De Alexandri Fortuna, I., 329b), çoğunlukla yaya okçu askerler olarak geçer (Strabo XVI., 1, 18; Xenophon, Anabasis, IV., 3, 28-33). Büyük İskender'in Uksilerden 100 at, 500 hayvan (muhtemelen öküz) ve 30.000 koyun haraç istediği belirtilir (Arrian, Anabasis,III., 17, 6).

Bozkır tipi gerçek göçebeler ise Küçük Asya, İran ve Afganistan bölgesine dışarıdan, yani Avrasya bozkırlarından gelmişlerdir. Ama Kimmeryalılar, İskitler, Parniler, Sakalar, Kuşanlar, Alanlar, Akhunlar ve Eftalitlerin bölgedeki yerel pastoralizm çeşitliliğine önemli bir etkisi olmayacaktır, zira geldikleri yeni bölgelerde genellikle kısa süre içinde yerleşik hayata geçeceklerdir (örn. Seistan bölgesindeki Sakaların yaptıkları).

Orta Çağa gelindiğinde durum oldukça değişecektir. Arabistan ve Avrasya bozkırlarından büyük kitleler halinde bölgeye yönelen büyük göç hareketi, sosyal ve siyâsî bir karmaşaya yol açacak, tarımla uğraşan yerleşik toplumların dağılması ve çeşitli göçebe idarelerin kurulması, göçebeliğin coğrafî olarak yayılmasına ve göçebe sayısının artmasına yol açacaktır.

De Planhol (1969:73) Anadolu ve İran'ın "*la bédouinisation médiévale*" (Orta Çağ bedevileşmesi) safhasından bahseder ki, bu

64 Hayvanlara kışlık barınak olarak mağaraları kullanma adeti, halen günümüz yarı göçebe Lurlar tarafından uygulanmaktadır.

ifade ancak bedevi kelimesi altında bütün tam göçebe çeşitlerinin kastedilmesi durumunda (ki, bu hatalı bir şey olur) geçerli sayılabilir. Bunun yerine Küçük Asya, İran ve Afganistan'ın Orta Çağda göçebeleşme evresinden bahsetmek daha doğru olur, zira bu bölgenin göçebeleşmesinde Arap bedevilerinin oynadığı rol, Avrasya bozkırlarından gelen Türk ve Moğolların oynadığı rolden çok daha küçüktür.

Göçebeleşme değişik şekillerde gerçekleşmiştir. En sık görüleni, göçebelerin Orta Asya'ya göç edip, belli bir alanı kendi göçebe pastoralist hayat tarzları için sahiplenmeleri ve çoğunlukla o bölgedeki yerleşik ya da yarı göçebe grupları sürüp çıkarmalarıdır. Nitekim Marco Polo (Marco Polo, Bölüm XXXV) Kirman ve Hürmüz arasındaki seyâhati esnasında; "Eskiden yol boyunca yerleşimler vardı, şimdi ise hiç biri yok; arada bir, otlayan hayvanlarına nezaret eden birkaç çobana rast geliniyor" (The Book of Ser Marco Polo, 1975:91) diye not düştüğü seyahatnâmesinde, bu göçebelerin maceraları konusunda ipucu vermektedir. Orta Çağ göçleri boyunca Beluclar sıklıkla yerel çifçi topluluklara saldırmışlardır (Pikulin, 1953:23).

Göçebelerin kendi iktisadî hayatlarına alıştıkları şekilde devam etmek istemelerine karşı, çoğu zaman ekolojik sistemin getirdiği tabiî sınırlamalar buna engel olmuştur. Meselâ, Cahiz'in bildirdiğine göre, bedevilerin Anadolu platolarına çıkamamalarının sebebi, sürülerindeki tek hörgüçlü develer için Anadolu topraklarının çok soğuk olmasıdır. Dolayısıyla bedeviler daha ziyade İran'da Fars bölgesinin güneybatısına ve Huzistan'a (de Planhol, 1969:73; Cahen, 1975:310) gitmeyi tercih edeceklerdir (İstahri'nin aktardığına göre 10. yy'da Fars bölgesinde 500.000 göçebe *"kibitka"sı* bulunuyordu). Bu bölge, Antik çağlardan itibaren deve yetiştirilen bölgelerle de komşuydu (Strabo, XV.3.1). Kendilerine Horasan'da arazi tahsis edilen bedevilerin çoğunluğu (672-673 yıllarında bu bölgeye 200.000 civarı Arap yerleştirilmiştir; Zarrinkub, 1975:28) tedrici olarak yerleşik hayata geçerek, zamanla İranileşeceklerdir. Diğer yanda çift hörgüçlü develeri (bu develer soğuğa daha dayanıklı idiler) ve bozkır atlarıyla Türkler, özellikle Selçuklu fetihlerinden sonra Anadolu'ya yerleşmeyi başaracaklardır (de Planhol, 1966a:302).

Oğuz dilinden gelme yer adlarının çok önemli bir kısmının, göçebe/çoban hayatına uygun düzlüklerin bulunduğu Orta Anadolu'da görülüyor olması bu açıdan dikkât çekici olduğu kadar, hiç de tesadüfi değildir. Oğuzlar bu düzlüklere yerleştikten sonra, 13. yy'da Batı Anadoludaki dağ boğazlarından Ege denizine doğru Likya ve Kilikya dağlarını geçip, Akdeniz vadilerine indiler (Eremeev, 1971:6). Tabiî şartların tarıma elverişli olduğu ve merkezi yönetimlerin (her kimin elinde olursa olsun) yerleşik hayata geçişi desteklediği Anadolu'da -özellikle Batı Anadolu'da- göçebelik, toprakları daha çorak olan İran'a göre daha az yayılma imkânı bulacaktır (de Planhol, 1959:525-529). Göçebeler, yüzyıllar boyunca özellikle de 11. ve 12. yüzyıllardadaki Selçuklular dönemiyle, 13. yy'da Moğol dönemlerinde kitleler halinde, İran topraklarına göç ettiler (Kuzey Horasan, Cürcan, Dihistan, Azerbaycan, Arran ile kısmen Mezopotamyanın bazı bölgeleriyle Luristan'a (bkz. Lambton, 1953:59; Bosworth, 1968:79). 12. ve 14. yüzyıllar arasında bölge nüfusunun dörtte biri göçebelerden oluşmaktaydı (Helfgott, 1977:36). Bunun dışında, merkezi hükümetler zaman zaman göçebelere yeni yerler tahsis ederek, göçebeliğin daha da yayılmasını sağlıyorlardı (bkz. Lambton, 1953:131). Göçebelerin İran'da sahip oldukları imtiyazlı konum ve çiftçilikle uğraşan nüfusa verdikleri zararlar, bölgedeki yerleşik ve yarı yerleşik nüfusun da göçebeleşmesine yol açtı. Nitekim, Lurlar ve Bahtiyarilerin büyük bir bölümü, eskiden sığırtmaç hayvancılığı yapan, ama sonradan köylerini terk etmek zorunda kalan çitçilerden oluşmaktaydı (bkz. de Planhol, 1966a:292; Trubetskoi, 1966:175).

Güney Afganistan'da 10. yy öncesi bazı göçebe ve yarı göçebe toplulukların bulunuyor olması mümkün olmakla birlikte, gerçek anlamda Afganistan'da göçebeliğin kendi geleneksel konuma ulaşması ancak Oğuzların ve özellikle onları takiben diğer Avrasya bozkır göçebelerinin göçleri sayesinde gerçekleşmiştir (Sadece Nigudarların Doğu Horasan'a yerleşmelerini hatırlamak bile bu konuda yeterli bir karine oluşturur). Gerçek göçebe olan bu gruplar, mahallî nüfus arasına karışıp, yerel pastoralizmin üzerinde ciddi etkiler bırakmışlardır. Bunun sonucunda göçebe toplulukların aşırı yığılmaları karşısında Selçuklular, Belucları Horasan ve Kirman'ın dışına, Makran ve batısına süreceklerdir (Pikulin,

1953:18; Frye, 1961:47).

Avrasya bozkırlarında M.Ö. 1. binyılda teşekkül etmeye başlayan göçebeleşme safhası, ancak ikibin yıl kadar sonra gecikmiş bir şekilde Orta Asya'da da gerçekleşecektir ki, bu bölgede göçebeler ancak M.S. 2. binyılda kendilerine uygun ekolojik alanların hâkimiyetini ele geçireceklerdir.

Orta Doğu göçebeliği ve yarı göçebeliğinin üç ana türünün teşekkülü ise, ancak Orta Çağlarda gerçekleşecektir. Bu türlerden ilki, koyun ve at yetiştirilen bozkır ve yarı çöl bölgelerde (Cürcan, Mugan ve Horasan) kuzey-güney istikâmetinde göçlerin yapıldığı ve Avrasya bozkır tipi göçebelikten en çok etkilenen göçebelik türüdür. Bu tür, geçmişi Moğolların İran'ı istilâ etmeleri ve atlarına uygun otlak alanlar bulmalarıyla, Mugan bozkırlarını kışlık karargah olarak seçmelerine dayanır (Galstian, 1977:167, 170, 176). İkinci tür, deve yetiştiriciliği ve hurma dikiminde göze çarpar ve (Güney İran Araplarıyla, Makran ve Belucistan pastoralistlerinde görülen) Yakın Doğu tipi göçebelik tesirindedir. Beluc kabileleri, özellikle Rindler arasında çok sayıda Arap kökenli bedevi bulunuyordu ve bunlar, Belucların Makran kıyı bölgelerinde hâkimiyet kurdukları devirlerde onların arasına katılmışlardı (Pikulin, 1959:17). Daha 10. yy'da bile Beluc develeri oldukça meşhur olup, Horasan ve Fars bölgelerine ihraç edilmekteydi (Barthold, 1971:92). Üçüncü tür ise, dağ türü olup (Lurlar, Bahtiyariler, Kaşgaylar ve diğerleri), bu tür göçebelikte küçükbaş hayvanlar diğer göçebelik türlerine göre daha fazla bulunuyordu (Antik dönemde bu bölgede büyükbaş hayvancılık, modern çağlara göre daha yaygındı) ve yerel karakter daha fazla muhafaza edilmişti (de Planhol, 1966a:298).

Genel olarak bakıldığında, Avrasya bozkır göçebeleri İran ve Afganistan göçebeliği üzerinde Arabistan bedevilerinden daha fazla etkili olmuştur. Fars dilindeki hayvancılık ve çobanlıkla ilgili terimlerin ekseriyetinin Türkçe olması bu yüzden hiç de şaşırtıcı değildir. Keza, diğer taraftan bölgenin ekolojik yapısı ve tarihi de bu etkiyi destekleyecek özellikler sergilemektedir. M.Ö. 1. binyılda çift hörgüçlü develer bütün İran'da yaygınken, Orta Çağ ve sonrasında tek hörgüçlü develer bütün Orta Doğu'da tek hörgüçlülere üstünlük sağlamışlardır (Bulliet, 1975:157).

Afrika

Her ne kadar Afrika'da çeşitli pastoral göçebelik türleri görülse de, bunların hepsinin ortaya çıkışları aşağı yukarı birbirleriyle ilişkilidir, dolayısıyla bunları tek bir başlık altında incelemek mümkündür. Ancak, bu türlerin ortaya çıkışlarının ne ölçüde bölgesel gelişmelere, ne ölçüde Asya'dan gelen etkilere, hâtta göçlere bağlı olduğunu söylemek mümkün değildir (krş. Mauny, 1967:538-99; Clark, 1970:197). Antik çağ Mısırında görülen pastoralizm, tarımın bir kolu olmakla sınırlıyken, Kuzey Afrika'da pastoralizmin ilkel türlerinin geliştiği yer Sahra bölgesi olmuştur.

Kuzey Afrika'da hayvanların ehlileştirilmesinin M.Ö. 7. binyıl kadar eski dönemlerde gerçekleşmiş olması muhtemelken, (Higgs, 1967:67) M.Ö. 5. ve 4. binyıllarda Sahra ve Sahel bölgesinde (Smith, 1978:94) koyun ve keçi dışında iki cins sığır (biri uzun, diğeri kısa boynuzlu) yetiştiren pastoralistler yaşamaktaydılar (Clark, 1970:198; Clark, 1972:132; Lhote, 1976:67). Bu hususta Sahra'da rastlanan bazı kaya resimleri, Neolitik dönem Sahrasında sığır yetiştiren tam göçebelerin yaşadığı fikrinin taraftar bulmasına yol açmıştır. Ne var ki, ben bunun doğruluğundan kuşkuluyum. Zira, mevzubahs olan kaya resimlerinin bu toplulukların sürülerinin hayvan dağılımı konusunda doğru bilgi sunduğundan emin olamadığımız gibi, bu resimlerin bu toplulukların tarımla uğraşmadıkları yahut çiftçi olmadıklarının da delili olamaz. Kaldı ki, bu fikrimi desteleyecek arkeolojik bulgular da mevcuttur. (Clark, 1967:605; Hogot, 1968:488). O dönem Sahra pastoralistlerinin, özellikle içlerindeki bazı grupların oldukça gezgin bir karakterlerinin olması ihtimâl dairesinde olmakla beraber, diğer yandan at ve deve gibi binek hayvanları yetiştirmemeleri tabiî olarak hareket kabiliyetlerinin de sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Kuzey Afrika'da eşeğin ortaya çıkış tarihi kesin olarak tespit edilememiş (Nicolaisen, 1963:100, 484), eşek besleyenler de genelikle tam göçebeler değil yarı göçebeler olmuştur.

Sahra bölgesinin kuraklaşması özellikle M.Ö. 3. binyılın ortalarından sonra, ikinci yarısında daha da artmıştır (krş. Lamb, 1966:6). M.Ö. 1. binyıldan sonra ise Sahra'da tabiî şartlar pek değişmemiştir (Butzer ve Twidale, 1966:135-7; Butzer, 1966:78; Shaw, 1971:59; Kellog ve Schreider, 1977:147). Sahra kuraklaştıkça

nüfus güneye ve doğuya doğru kaymış, geride kalan topluluklarsa değişen şartlara uyum göstermek zorunda kalmışlardır. Bu uyum safhası, pastoralizmin iktisadî hayatta ağırlık kazanması ve pastoralistlerin hareket kabiliyetlerinin artmasıyla mümkün olmuştur.

Buradan, M.Ö. 3. ve 2. binyıl Sahrasında gerçek göçebelerin yaşadığı öne sürülebilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için maalesef elimizde yeterli bilgi yoktur. Toprakla olan ilişkilerini tamamen koparmış toplulukların bulunması elbette mümkündür, ama bu dönemlerde tam göçebe toplulukların ortaya çıkmış olduğuna dair kesin bir şey söylemek yine de imkânsızdır. Geleneksel bakış açılarına göre at, Mısır'da ilk olarak M.Ö. 1700'lerde ortaya çıkmış ve oradan hızlı bir şekilde Kuzey Afrika'ya yayılmıştır (Hančar, 1955:83-4). Bu tarih, birkaç yüzyıl daha erken de olabilir (Emery, 1060:8-9) ama, M.Ö. 2. binyılda hemen her yerde at, binek hayvanı olarak değil, araba çekmek için kullanılmaktaydı. Kuzey Afrikadaki at arabalarıysa, hâlâ esrarını koruyan Garamanteler tarafından kullanılmaktaydı. Kuzey Afrika'da atın binek hayvanı olarak kullanılması M.Ö. 3. yy'ın ortalarında görülmüş, Libya savaş arabalarının en son görülmesi ise M.Ö. 307'de olmuştur (Diodorus, XX., 64.3). Libya süvarilerinin ilk olarak tarihte adlarının anılması M.Ö. 261'e rastlamaktadır (Polybius, I., 19.2-4). Sahranın göçebe kullanımına açılmasında atın oynadığı rol, tabiat şartlarına bağlı olarak, sonraki dönemlerde devenin oynadığı rolle sınırlı kalırken (Briggs, 1960:21; Nicolaisen, 1963:112-3), M.Ö. 3. ve 2. binyıllarda bile Kuzey Afrika pastoralizmi, Doğu Afrika pastoralizminden farklılaşmaya başlamıştır. Zira, Kuzey Afrika tipinde sığırın önemli bir yeri yoktur.

Elimizdeki bilgilere dayanarak, bu bölgede gerçek pastoral göçebeliğin ortaya çıkışını ihtiyatlı bir şekilde söylemek gerekirse M.Ö. 1. binyıl olarak tarihlendirmek mümkündür. Zira Afrika göçebelerinin adlarının Antik dönem yazarlarının eserlerinde geçmeye başlaması bu dönemlere rastlamaktadır ki, dönemin tanınmış simalarından Hecataeus (FHG, F335) ve Heredot (IV. 186, 187, 191) Kuzey Afrikanın doğusunda göçebelerin, batısında ise tarımla uğraşanların yaşadıklarını belirtirken, Libya kabilelerini hiç bir ayrım gözetmeden göçebe olarak adlandırırlar. Yunanlılar, göçebeleri "kreophagoi" (et yiyenler) veya "galaktophagai" (süt

içenler), tarımcıları ise "sitophagai" (tahıl yiyenler) olarak adlandırmışlardır.

Kuzey Afrika göçebeliği, ancak devenin pastoral ekonomiye girmesiyle nihai şeklini almış ve bu da oldukça uzun bir süre zarfında gerçekleşmiştir. Devenin Mısır'da ilk olarak M.Ö. 5. ve 6. yy'larda veya daha önceleri Asur istilâsı esnasında görüldüğü (Hitti, 1956:22; Nicolaisen, 1963:314; Coon, 1976:25) ve daha sonraki dönemlerde diğer Kuzey Afrika ülkelerine yayıldığı genel kabûl arasındadır. Hitti, devenin yaygınlaşmasını Müslümanların 6. yy'da yayılmalarına bağlar. Ancak daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Alıd-i Atik ve bazı arkeolojik bulgulardan devenin Mısır'a gelişinin patriarklar döneminde gerçekleştiğini anlayabiliyoruz. Bilindiği kadarıyla tek hörgüçlü devenin yazılı kaynaklarda ilk geçişi Julius Caesar'ın Thapsus savaşıyla ilgili olsa da, bazı ilim adamları tek hörgüçlü devenin Kuzey Afrika'da yaygınlaşmasını 1. yy'a tarihlerler (Capot-Rey, 1953:85; Nicolaisen, 1963:314). Romalılar Kuzey Afrika'ya geldiklerinde, devenin Mısır ve Sahra üzerinden zaten buralara gelmiş olduğu kesindir (Demougeot, 1960:241-7). Deve, Kuzey Afrika'da kısa bir süre içinde -azami birkaç yüzyıl- at ile beraber yer almış (Manod, 1932:96,99; Mauny, 1954:14), ancak daha sonraları ağırlık deveye doğru kaymıştır. Julien ise (1956:160; krş. Levtzion, 1971:120-1) M.S. 1. yy'dan itibaren Kuzey Afrika'da deve yetiştiren kabilelerin koyun yetiştirenlerin yerini aldığını ve Romalılar tarafından Sahra'ya sürüldüklerini öne sürmektedir.

Kuzey Afrika ve özellikle Büyük Sahra pastoral göçebeliğiyle, Arap pastoral göçebeliği arasındaki benzerlikler bu döneme dayanmaktadır. Orta Çağ ve sonrasında bu iki tür birbirlerine daha çok benzerlik gösterir. 5. ve 6. yy'larda Sahralı göçebe deve çobanları, o zamana kadar Romalıların kendi tarım medeniyet bölgeleri olarak gördükleri bölgelere girmeye başlarlar (Capt-Rey, 1953:186-7). Arapların 7. yy'da Kuzey Afrika'yı ele geçirmeleri durumu çok değiştirmediği gibi, takip eden dönemlerde gerçekleşen bedevi ve özellikle 11. yy'daki Hilâlî göçlerle (de Planhol, 1968:140 vd.) bu safha tamamlanacaktır.

Afrika'nın çeşitli bölgelerine pastoralizm ve gıda istihsâl ekonomilerinin yayılmasının oldukça erken bir dönemde gerçekleş-

miş olduğu artık kesin olarak bilinmekle birlikte, bu bölgelerde pastoral göçebeliğin ortaya çıkması çok daha uzun bir sürede gerçekleşecektir.

Pastoralizmin Nubia'da hangi dönem ve şartlar altında ortaya çıktığını kesin olarak söyleyebilecek bilgilere henüz sahip değiliz ama bu konudaki genel kanaat, bu bölgede pastoralizm ve tarımın M.Ö. 5. ve 4. binyıllarda Mısır etkisiyle başlamış olduğu yönündedir (Trigger, 1976:31-5; Krzyzaniak, 1976:762). Bu durum elbette, daha sonraki dönemlerde gittikçe kuraklaşan Sahra veya Arabistan'dan gelen insan topluluklarının Nubia'nın gıda üretim ekonomisini etkilemiş olabilecekleri ihtimâlini ortadan kaldırmaz (Arkell, 1961:42-52; Clark, 1967:613; Clark, 1970:206). M.Ö. 5. ve 4. binyıllar kadar eski dönemlerde bile Kuzey Nubia'da yaşayanların temel geçim kaynaklarının pastoralizm olması imkân dahilindedir (Arkel, 1961:32, 48-53). Bu hususta, VI. Hanedan döneminden kalma Mısır kaynaklarında pastoral kabilelerden bahsedilir ki, bunlar Blemyelerin torunları ve günümüzdeki Bejaların ataları olarak görülürler (Paul, 1954:21, 27 vd.). Fakat bu Antik çağ pastoralistlerini gerçek göçebe saymak için de elimizde yeterli bilgi yoktur.

Nubia'da atın ortaya çıkışı Orta Krallık dönemine rastlarsa da (Emery, 1960:8-9), at binek hayvanı olarak kullanılmadığı gibi, pastoral ekonomi içinde de önemli bir rol almaz. Pastoral göçebeliğin olduğunu kesin olarak iddia edebileceğimiz tek bölge M.Ö. 1. binyıldan sonraki dönemlerin Sudan'ıdır. Strabo, bu döneme ait Etiyopya kabilelerini anlatırken; "Etiyopyalıların çoğunluğu göçebedir ve mahrumiyetlerle dolu bir hayat sürerler, bunun sebebi ülkelerinin çoraklığı, mesafelerin uzaklığı ve ikliminin düzensiz oluşudur" diyerek, bu toplulukların bazılarının göçebe olduklarını bildirir. (Strabo, XVII.1.3, XVII.2.1; krş. Diodorus III.8).

Devenin Nubia'ya girmesi de M.Ö. 1. binyılın sonlarında gerçekleşir (Arkell, 1961:163). Sudan göçebeliğinde görülen Yakın Doğu göçebeliği izlerinden ancak bu dönemden sonra bahsedilebilir. Bu bölgedeki pastoralizmin antik dönemlerde bile, ileride Doğu Afrika tipi göçebeliğin karakteristik özellikleri hâlini alacak olan bazı vasıflar taşıdığı söylenebilir. Diodorus Siculus, kan yiyenlerden (ikhorphago) bahsederken "...kanla kaynatılan sütle

beslenirler"(Diodorus, III.15) diye yazmaktadır. Antik çağda Sudan, anlaşılacağı üzere çeşitli göçebelik türlerinin bulunduğu ve birbirlerini etkilediği marjinal bir arazi idi. Orta Çağlar boyunca devam eden bu durumu, sadece ekolojik şartlarla açıklamak yeterli olmadığından, kısmen de olsa dış baskılar veya göç gibi tarihî sebeplere dayanmaktadır.

Afrika Boynuzu'nda pastoral göçebeliğin ortaya çıkışı daha da karmaşıktır. Clark (1967:613, 615; 1972:137) şu anda Etiyopya ve Somali olan bölgede evcil hayvan ve bitkilerin ortaya çıkışının en erken M.Ö.2. binyılda gerçekleşmiş olduğunu ileri sürer. Bu bölgedeki besin üretim ekonomilerinin zaman içerisinde aşamalı olarak tarımcı-pastoral yahut pastoral-tarımcı yapıdan, pastoralizme doğru geçiş yapmış olmaları muhtemeldir. Geçiş safhasında bölgenin gittikçe kuraklaşması (Clark, 1954:149-50; Lewis, 1955: 71) bölgenin tabiî şartları (Butzer, 1966:80) ve Arabistan'a olan coğrafî ve tarihî yakınlığıyla ilgili olarak üç temel unsur rol oynamıştır.

Afrika Boynuzu'nda pastoralizmin gelişimini takibetmeye yardımcı olacak yeterli arkeolojik bilginin olmayışı karşısında, kaya resimleri bu boşluğun sadece küçük bir bölümünü doldurabilmektedir. Eritre, Harar ve Somalideki kaya resimlerinde uzun boynuzlu ve hörgüçsüz sığırları güden çoban figürleri bunlar hakkındaki yegane örneklerdir. Zebu cinsi hörgüçlü sığırların resimlerde görülmeye başlaması ise oldukça uzun bir dönem sonra, muhtemelen M.Ö. 1. binyılda olup, devenin ortaya çıkışı ise daha da geç bir tarihte, M.Ö. 1. binyılın son yüzyılları veya M.S. ilk yüzyıllarda gerçekleşmiştir ki, Clark (1967:615; ayrıca bkz. Cole, 1963:267-268; Clark, 1954:315; Graziosi, 1964:91-98, 187-190) bu durumu Arabistan'dan gelen göçlere bağlar.

Afrika Boynuzu'nda pastoral göçebeliğin Doğu Afrika tipine uzak, lâkin Arap alt tipine yakın bir yönde gelişmiş olması da ihtimâl dahilindedir. 9. yy'a ait Çin kaynakları Afrika Boynuzu'nda yaşayanların "... sığırlarının damarlarını kesip, akan kanı süt ile karıştırarak çiğ olarak içtiklerini" belirtir ki (Freeman-Grenville, 1962:8), bu adet günümüzde Gallalar ve Kuzey Somalililer (ama Kuzey Somali'de tam göçebelerde görülmez) arasında devam etmektedir (H. S. Lewis, 1966:30 n.11). 14. yy'da

yaşamış olan İbni Batuta aynı şekilde Afrika Boynuzu'nda deve ve koyun yetiştiren göçebelerden bahseder (Freeman-Grenville, 1962:27). Yakın Doğu tipi göçebeliğe yakın özellikler gösteren bu pastoral göçebelik, son halini M.Ö. 2. binyılda Somali kabilelerinin bu bölgeye yerleşmeleriyle almıştır (Lewis, 1955:45-46; Lewis, 1960; Lewis, 1961:24-5; krş. H. S. Lewis, 1966). Arabistan'ın bu bölgenin pastoral göçebelik üzerindeki etkilerinden biri de İslâm'ın bölgede yayılmasıdır.

Doğu Afrika tipi pastoral göçebeliğin oluşması, yakın zamana kadar sanıldığının aksine, çok daha uzun bir süre içinde gerçekleşmiştir.

Edindiğimiz en son bulgular, besin üretim ekonomisinin M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısı ve 1. binyılda Nubia'dan başlayarak güney ve güneydoğuya doğru yayıldığını ortaya koymaktadır. M.Ö. 1. binyılda Kenya ve Rift vadisinde yaşayan pastoralistler, sınırlı da olsa arpa ekimi yapıyorlardı (Clark, 1967:615, 617; Clark, 1970:208; Sendon, 1968:491; Sotton, 1971:144; Jacobs, 1975:410; Phillipson, 1976:66 vd.; Oliver, 1977:653) ve M.S. 1. yy'da besin istihsal ekonomisi artık Güney Afrika'ya kadar yayılmış bulunuyordu (Juskeep, 1971:249; krş. Troup, 1975:15). Nitekim dilbilim araştırma sonuçları, Bantuların ortaya çıkışlarından önceki dönemlerde Doğu Afrikanın güneyiyle, Güney Afrikanın bazı bölgelerinde pastoralizmin görüldüğünü ortaya koymaktadır (Garlake, 1978). Dolayısıyla, M.S. 1. binyılla 2. binyılın başlarında pastoral toplulukların Doğu Afrika'ya göçleri, aslında bu safhanın başlangıcı değil, 19. yy'a kadar devam eden safhanın bir aşamasıdır (Posnansky, 1967). Maasailerin Doğu Afrika'ya gelişleri 17. yy'da gerçekleşmiş ve onlardan sonra da bu göç dalgası devam etmiştir.

M.S. 1. binyıldan 2. binyıla geçişte Etiyopyanın yüksek bölgelerinde veya Güney Sudan'ı da kapsayan geniş alanlarında yeni bir sığır cinsi yetiştirilmeye başlanır. Hörgüçsüz, uzun boynuzlu sığır cinsinin kısa boynuzlu ve hörgüçlü zebu sığırlarıyla çiftleştirilmesi ortaya çıkan bu "sanga" cinsi sığırın, uzun boynuzları ve hörgücü vardı. Kuzeyden gelen pastoralistlerle beraber "sanga" cinsi sığırlar, Orta ve Doğu Afrika'ya kadar yayılarak, buralarda en yaygın sığır cinsi haline gelecektir (Posnansky, 1966:88-89). Doğu Afrika tipi göçebeliğin teşekkülü, burada M.S. 2. binyılın

ikinci yarısında tamamlanmıştır. Ancak, M.S. 1. binyılın sonuyla 2. binyılın başlarında Doğu Afrika'ya yapılan bu göçlerin sebebi tam olarak bilinmemektedir. Oliver (1961:59) buna, sürülerin çoğalması ve otlakların yetmemesi gibi bilinen sebeplerle izah etmektedir. Bazı dönemlerde iklimin kuraklaşmış olmasını da dikkâte almak gerekmektedir (Jacobs, 1975:411). Dale'e göre (1954:26-28), Doğu Afrika'da iklimin nemli hâl alması ve ormanların genişlemeye başlaması 15. yy'da gerçekleşmiştir. Bu doğru kabûl edildiği takdirde, Doğu Afrika tipi göçebeliğin teşekkülünde iklim değişimi ancak dolaylı yoldan etkili olmuştur.

Kuzey Avrasya

Kuzey Avrasya'da ren geyiği sığırtmaçlığının pastoralizmin en eski şekli olduğu tezinin hatalı olduğunu daha önce belirtmiştik. Bazı ilim adamları halen Uzak Kuzey'de ren geyiği yetiştiriciliğinin kendiliğinden ortaya çıktığını ileri sürerken, bazıları daha da ileri giderek bunun çok erken dönemlerde gerçekleşmiş olduğunu iddia ederlerse de (Krader, 1070:1970; Vdovin, 1973:242-5; Dikov, 1975:52; Simchenko, 1976:77-78), bu iddiayı destekleyecek somut veriler mevcut değildir. Bu hususta, ren geyiği yetiştiriciliğinin Güney Sibirya'da yaşayan ve pastoral ekonomiye geçme potansiyeli olan topluluklarda başladığı fikrinin daha akla yatkın olacağı kanaatindeyim (bkz. Vasilevich,1969:78-80; Vainshtein, 1080:120).

Bolshaia Boiarskaia'da bulunan pisanitsalarda[65] resmedilen figürler gerçekten ren geyiği ise, ren geyiğinin ehlileştirilmesi M.Ö. 1. binyıldan daha geç bir tarihte gerçekleşmiş olması mümkün görünmemekedir. Nitekim Griaznov (1978:224) bu kaya resimlerinde hayvanın kafasının uzun bir boyun çizgisi üzerine yerleştirilmiş olduğuna dikkât çekerek, Verschchagin, Flerov ve Tsalkin gibi önde gelen zoologların görüşüne itiraz ederek, resimlerde görülen hayvanın rengeyiği değil, kızıl geyik (cervus elaphus) olduğunu iddia etmektedir. Diğer taraftan Çin kaynaklarında da M.S. 5. yy'da Fusang bölgesinde geyik yetiştirildiğine dair kayıtlara rastlanmaktadır (Bichurin, 1050:47). Flor ise (1930:133) Sayan

65 Pisanitsa kelimesi Rusça bir terim olup, tek bir kayanın üzerinde bulunan kaya resimlerini ifade eder.

dağları civarında geyiğin ehlileştirilmesi üzerine yaptığı tetkiklerde, geyik yetiştiriciliğinin köklerinin avcılığa dayandığı sonucuna varmıştır. Altay ve Sayan dağları günümüz Samoyedlerinin Antik çağlarda atalarından beri ren geyiği yetiştiriciliğinin yapıldığı en eski merkezlerden biri olmasına rağmen (Vainshtein, 1980:120 vd.), ren geyiği yetiştiriciliği bu bölgede hiçbir zaman birinci dereceden iktisadî faaliyet alanı içine girmemiştir. Tayga bölgesinin ortası ve batısında ren geyiği yetiştiriciliğinin yaygınlaşması, ancak bu bölgedeki Samoyedlerin Türkçe konuşan halklar tarafından daha kuzeye sürülüp, orada yaşayan halklarla karışmaları sonrasında gerçekleşmiştir. Bu göçün, M.S. 1. binyıldan 2. binyıla geçiş dönemlerine rastladığı tahmin edilmektedir. Bu göç esnasında Samoyedlerin yanlarında getirdikleri yegane evcil hayvan, bölge şartlarına uyum sağlayabilen ren geyiği idi. Tayga bölgesinde büyük sürülerin beslenmesi mümkün olmadığından, Samoyedler avcılık ve balıkçılık gibi ilâve faaliyetlerle de uğraşmakta, ren geyikleri genellikle sadece yük hayvanı olarak kullanılmaktaydı (Maksimov, 1929:22 vd.; Vasilevich ve Levin, 1951:78-80; Khmic, 1966:39; Vainshtein, 1972:108-9). Yine de Kuzey Avrasya bölgesinde ren geyiği yetiştiriciliğinin daha önce başlamış olması ihtimâl dahilindedir. Simonsen (1967:70) bazı dolaylı bilgilere dayanarak Laponların Kjelmoy döneminde (M.S. 200-600) ren geyiği yetiştirdiklerini öne sürer ki, bu da mevcut arkeolojik bulgular çerçevesinde M.Ö. 1. yy sonlarıyla, M.S. 1. yy başlarında Ob nehrinin aşağı mecrasında yaşayan insanların evcil ren geyiklerini bir nevi çığırtkan olarak kullanarak, ren geyiği avlamış olabileceklerini akla getirmektedir (Moshinskaia, 1953:78 vd.).

Tayga bölgesinin batısı ve ortasıyla ve Tundra bölgesinde yaşayan bazı topluluklar Samoyedler gibi ren geyiği yetiştiriciliğine başladıklarında, bu durum Tunguzlar vasıtasıyla Kuzeydoğu Sibirya halkları arasında da yayılır. Tunguzların ren geyiği yetiştiriciliğini (at yetiştiren Türk kökenli komşu topluluklardan ilham almış olmaları da muhtemeldir) kendiliklerinden mi geliştirdikleri, yoksa Samoyedlerden mi öğrenmiş oldukları halen kesin olarak bilinmemektedir (krş. Vasilevich ve Levin, 1951:84-6; Vasilevich, 1969:80; Vainshtein, 1972:114-22). Her nereden öğrenmiş olurlarsa olsunlar, 16. ve 17. yy'larda Nenets, Komizran

(İjman), Enets ve Nganasanların ataları olan Hanti ve Mansilerin, Kettler, Yukagirler, Koryak ve Çukçaların ren geyiği yetiştiriciliği yaptıklarını biliyoruz. Ancak bütün bu zikredilen topluluklar, ren geyiğini genellikle taşıma ve koşum hayvanı olarak kullanmakta olup, geçim kaynakları ağırlıklı olarak avcılık ve balıkçılığa dayalı bir tür toplayıcılık ekonomisiydi (Vasilevich ve Levin, 1951:82-84; Levin, 1958:221-222; Istoriko etnograficheskii atlas Sibiri, 1961:24 vd.; Alekseenko, 1967:69-70; Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:1970; Shnirelman, 1974:50-51; Khomich, 1976:146; Krupnik, 1976a:57-65).

Tayga ve tundra bölgelerinde yaşayanlar her ne kadar hayvanları ehlileştirmeyi bilseler de, sürüleri uzun süre içinde sınırlı büyüklükte kalmış olmakla, geçim kaynakları besin üretimine yönelik değil, besin toplayıcı karakterde idi. Bu tarz, 18. yy başlarında aniden değişecektir. Krupnik eserlerinde (Krupnik, 1975; 1976; krş. Leeds, 1965:98) bu geçiş için bizim de kendisiyle hemfikir olduğumuz bazı izahlar getirmektedir.

18. yy başlarında tundra bölgesindeki evcil ren geyiği sayısı bir anda büyük bir artış göstermiş, bunun sonucunda o zamana kadar aslen avcılık ve balıkçılığa dayanan ve yük hayvanı olarak az sayıda ren geyiğinin beslendiği iktisadî hayat, ilk aşamada ren geyiği avcılığına dayanan ve çok sayıda ren geyiğinin beslendiği bir geçim yolu haline gelmiş, bundan bir sonraki aşamada ise -18. yy sonlarıyla 19. yy başlarında-iktisadî yapı göçebe ren geyiği çobanlığına dönüşmüştür. Bütün bu safhalar, 100-150 yıl kadar bir zaman içerisinde gerçekleşmiştir.

Bu gelişmelerin ortaya çıkma sebeplerinden biri de, uygun bir siyâsî ortamın oluşmasıdır. Bu dönemde Rusya, Uzak Doğu'da gücünü artırmış ve merkezi kanunları geçerli kılmış, etnik çatışmalar azalmış, ticaret hayatı canlanmıştı (Leeds, 1965:124-5). Özellikle Nenetslerin yaşadığı yerlerde, muhtemelen fazla avlanmadan kaynaklanan yabani ren geyiği sayısı evcillere göre azalmıştır (Khomich, 1976:75). M.S. 2. binyılın ikinci yarısında gerçekleşen ısının düşmesi ve iklimin soğuması da, göçebe ren geyiği sığırtmaçlığına geçişi hızlandıran sebepler arasındadır (Willet, 1953:55; Brooks, 1954:157; Lamb, 1966:10; Cermak, 1971:17). Bazı ilim adamları bu döneme "Küçük Buz Çağı" adını vermişler-

dir. Burada göz önüne alınması gereken husus, tundra ren geyiklerinin, tayga ren geyiklerine kıyasla soğuk hava ve kış şartlarına daha iyi dayanıklı olmalarına karşılık, yaz aylarının ılıman havalarına uyum gösterememeleridir. Tundranın ren geyikleri 10 ila 15 derece gibi ısılarda bile otlamayı keserler, zayıflayıp güçten düşerler. Bu sebeple iklimin soğuması, büyük sürülerle göçebe çobanlık yapılmasına uygun bir ekolojik ortam oluşturmuştur. Bu değişimin ortaya çıkardığı yeni iktisadî yapı, ilk başlarda nüfusta büyük bir artışa sebep olmuş, Nenetsler ve Çukçaların nüfusu 80 ilâ 120 yıl içerisinde dört kat artmış, sonrasında sabitleşmiştir.

Laponlar istisna olmak kaydıyla, göçebe ren geyiği çobanlığı 19. yy sonu ve 20. yy başlarında Komi-İjmanlar, Avrupa ve Batı Sibirya Nenetsleri, Çukça ve Koryakların bazı grupları arasında yayılarak toplamda 10 ilâ 12 bin kişiye ulaşmıştır (Krupnik, 1976:58-9). İlk bölümde bahsedilmiş olduğu gibi (bkz. sayfa 42), Kolma ve Yenisey nehri mecralarında yaşayan bazı topluluklar ise, ren geyiği yetiştiriciliğine ikinci dereceden iktisadî faaliyet olarak devam edip, asıl geçim kaynakları olan avcılığı sürdürmüşlerdir. Burada şu soru ortaya çıkmaktadır: Ekolojik şartlar buna uygun iken, neden ren geyiği çobanlığı hâkim iktisadî yapı halini almamıştır? Her ne kadar bunun coğrafî ve ekolojik sebepleri olsa da, en önemli sebep göçebe ren geyiği çobanlığının geç bir dönemde ortaya çıkmış olması ve çıktığı andan itibaren daha güneyde yaşayan yerleşik toplulukların gittikçe artan baskıları altında kalmış olmalarıdır. 19. yy sonu ve 20. yy başlarında, büyük sürüler halinde ren geyiği çobanlığı tundra bölgesindeki Enetsler, Yakutlar ve Nganasanlar arasında yayılmaya devam etmiştir (Popov, 1948:55; Khomich, 1966:51; Dolgikh, 1970:133-134; Gurvich, 1977:51). Ancak Sovyet devrimi sonrasında Kuzey bölgelerinde başlatılan yeni ekonomik politika (NEP) bu safhanın kesilmesine sebep olmuştur.

Laponların ren geyiği sığırtmaçlığına ne zaman ve nasıl başladıkları halen tam olarak bilinmemekle beraber, bazı ilim adamları bunun kendiliğinden başladığını, bazılarıysa doğudan gelen etkilerle başladığını ileri sürmektadirler (krş. Vasilecich ve Levin, 1951:81-82; Nelleman, 1961; Vorren ve Manker, 1962:13, 75; Simonsen, 1972:190-191; Vainshtein, 1972:124-5).

Nasıl başlamış olursa olsun, İskandinavya'da bazı Lapon toplulukların pastoral göçebeliğe geçişleri 16. ve 17. yy'larda başlamış ve 19. yy'a kadar devam etmiştir. Bu geçişin sebeplerinden biri de güneydeki tarım topluluklarının baskısı ve bunun sonucunda yabani ren geyiği sayısının azalmasıdır (Vorren ve Manker, 1962: 57-8, 76-7, 81; Vorren, 1973:185-93). Bu dönemlerde ren geyiğinden elde edilen ürünler, Laponların İskandinavlar ile yaptıkları ticarette önemli bir yer tutmuştur (Simonsen, 1967:76). Ancak göçebeliğe geçişi tetikleyen unsurun iklim değişikliği olması da muhtemeldir.

Yüksek İç Asya

Halihazırda bu bölgedeki pastoral göçebeliğin ve bu bölgeye has yak sığırtmaçlığının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair bilgilerimiz oldukça mahdutdur. Bu iki olgunun aynı dönemlerde mi, yoksa farklı zamanlarda mı ortaya çıktığını bile tam olarak bilinmemektedir.

Hermanns (1949:115, 118, 158, 275, 281) Tibet göçebelerinin Tibet'e dışarıdan gelen ve yanlarında koyun ve yaklarını da getiren çok eski bir çoban kültürünün İç Asya'da halen varolmaya devam eden temsilcileri olduğunu ileri sürer. Hermanns'a göre bu kültür, Tibet'te pastoral göçebeliğin daha da uzmanlaşmış bir türüne dönüşmüştür. İlk geldiklerinde zaten göçebe olan yabancıların bir kısmı daha sonraları tarımla uğraşmaya başlamıştır. Hermanns'ın kurguladığı model her ne kadar Viyana antropoloji okulunun teorilerine has somut delillere dayanmasa da, Tibet göçebeliğinin kökeninin tamamen bu bölgede doğmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Yakın İç Asya'da yakların ehlileştirildiğine dair herhangi bir delil olmamakla birlikte, ehlileştirildiği bölge muhtemelen bugün bile yabani yakların, evcil yaklarla beraber yaşayıp üredikleri Tibet'tir (Ekvall, 1968:12). Bu konuda kesin olarak söylenebilecek tek şey, yak'ın ehlileştirilmesinin M.Ö. 1. binyıldan daha geç olmadığıdır. Altaylardaki Pazırık kurganlarında bulunan bazı yak kemikleri M.Ö. 1. binyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir (Rudenko, 1953:70-73). Avrupa kaynaklarında ise yak adı, ilk olarak

M.Ö. 3. yy'da Aelianus'un eserinde poephagoi (ot yiyiciler) olarak geçmektedir.

Diğer taraftan, Lattimore'un (1967:211-2) "Tibet göçebeliğinin gelişiminin kendine mahsus olmadığı" konusundaki düşüncesi de bazı yönlerden akla yakın gelmektedir (bana kalırsa genel olarak bu İç Asya göçebeliği için de geçerlidir). Tibet göçebeliğinin iki temel kaynağının olduğu kesindir: Bunlardan birincisi, zaten bazı pastoral özellikleri olan mahalli karma ekonomi, ikincisi de Avrasya Bozkır tipi göçebeliktir. Avrasya Bozkır tipi göçebelik doğrudan göç yoluyla Tibet göçebeliği üzerinde etkili olmuştur. Tarih boyunca bozkır göçebeleri sık sık Tibet dağlarına, özellikle de ülkenin kuzeydoğusundaki Amdo ve Kuzey Kam bölgelerine sığınmışlardır (Kussmaul, 1962:230 vd.; Roerich, 1974:238). Bu göçlerin ilk olarak ne zaman nasıl başlamış olduklarını bilmiyoruz, lâkin en azından M.Ö. 1 binyıla kadar uzandığı kesindir.

Lattimore (1967:215) ve Ekvall (1968:11) M.Ö. 1. binyılda Çin sınırlarında yaşayan erken dönem Tibet kabilelerini ifade etmek için kullanılan Çin dilindeki "Ch-iang" kelimesinin "çoban" anlamına geldiğini ileri sürerler ki, bu kabilelerin o zamanlar daha tam anlamıyla dağlı göçebe olmadıkları gibi yakları da henüz ehlileştirmemiş olduklarına, ama koyun ve sığır güttükleri kanaatindedirler. Buna mukabil M. V. Kruikov bana, resim yazılarında görülen koyun sembolünün aslında bir totemi ifade ediyor olabileceği bilgisini vermişti. Bunun dışında, dönemin Çin kaynaklarında bu "Ch-iang"ların ehlileştirilmiş atlara sahip oldukları yazılıdır. Ci-iangların bir bölümünün Tibet'in dağlık bölgelerine sürülene kadar bozkır tipi pastoralistler olarak yaşadıkları aşikardır, ancak bu bölgeye geldiklerinde buralarda bazı yerleşimler bulunmaktaydı (Kychanov ve Savitsky, 1975:22-3), dolayısıyla yakların ehlileştirilmesinin Ch-ianglar tarafından başlatılmış olması gerekmez.

Diğer yandan Kırgızların hangi dönemde Pamirlere geldikleri ve yak sığırtmaçlığının buralara hangi dönemlerde yayıldığı bilinmemekle beraber, bunun Orta Çağlarda gerçekleşmiş olduğundan eminiz (Maanaev, 1963:9-11). Babür, hatıralarında bunlar hakkında "Andican bölgesindeki yabanî kabilelerden biri de Jigraklardır. Beş ilâ altı bin kişilik olan bu topluluk, Kaşgar

ve Fergana arasındaki dağlarda yaşar, bir çok atları, koyunları ve yakları vardır, sığır yerine yak yetiştirirler" (The Baburnama, vol., II, 1922:55) demektedir. Kırgızların atalarının yakları ilk olarak Tibetlilerden edinmiş olmaları da mümkündür. Tibet kaynaklarında 8. yy'la 9. yy başlarında Tibet'e yakın bölgelerde Kırgız kabileleri olduğundan bahsedilir ki, Orta Çağlarda Kırgızların mesken tuttukları bölge, şimdikinden çok daha genişti. Buralar, daha sonraki dönemlerde Tibet, Keşmir ve Hoten'e komşu bölgelerle sınırlanmıştır. Bugün bile Tibet'e oldukça yakın olan Kunlun dağları eteklerinde küçük Kırgız kabilelerine tastlamak mümkündür. (Abramzon, 1971:57). Yakların kökeni hakkında bir zoologun görüşü şu yöndedir: "Yakların, Kuzey Kırgızistan'da, Tanrı dağları bölgesinde yayılması hiç şüphesiz güneyden kuzeye doğru gerçekleşmiştir. Bu da bize, Tanrı dağlarındaki evcil yakların buraya Moğolistan'dan değil, Tibet'ten geldiğini göstermektedir, zira Güney Kırgızistan'da Kaşgar ve Kök Shaal dağlarında yak sığırtmaçlığı yapan Kırgızlar bulunmaktadır. Altay ve Pamir bölgelerindeki Kırgızların yetiştirdikleri yakların da kökeni aynıdır... Morfolojik olarak Altay ve Pamir bölgesindeki yaklar, Tanrı dağlarındakilerden daha farklı olmayıp, Moğolistan yaklarından ziyade, Tibet yaklarıyla benzerlik gösterirler" (Lus, 1930:153). Anlaşılacağı üzere, göçebeliğin kökenleri dahil, diğer bütün yönlerinde ciddi farklılıklar gözlenmektedir.

İlk bölümde çeşitli göçebelik türlerinin nihai hallerini tetkik edip, bu türleri tanımlarken her birinin uzmanlaşma ve özel bir tabiî çevreye uyum sonucu ortaya çıktığını ve yenilik yaratma potansiyellerinin sınırlı olduğunu ifade etmiştik. Ancak, pastoral göçebeliğin kökenlerini inceledikten sonra, bu tanımlamada bazı eksiklikler olduğunu belirtmenin ve bunlara ilişkin bazı izahlarda bulunmanın yeri gelmiş bulunmaktadır.

Pastoral göçebeliğin uyum sağlayıcı edilgenliği göreceli bir kavramdır. Elbette, bu arada birtakım yenilikler gerçekleşmiştir (meselâ, Orta Çağlarda devenin yaygınlaşması, tek hörgüçlü develerin veya melezlerin çift hörgüçlülerin yerini alması gibi) ama bunlar hem az sayıda, hem de tamamı olmayıp ancak kısmî iktisadî sebeplerle (bkz. 4. Bölüm) gerçekleşmiştir. Pastoral göçebeliğin gelişimini tamamlayıp, ortaya çıkmış olan çeşitlerinde,

daha kesif bir uzmanlaşma yönünde çevreye uyum sağlama adına gerçekleşen değişimler Service'in (1971:97) kullanmış olduğu tabirle "involution" (1. Karmaşıklaşma, 2. Asli boyutuna dönme, 3. Katlama, içe doğru kıvırma) olarak ifade edilebilir.

Değişen iklim şartlarına uyum sağlamak gibi fiili uyum örnekleri genel olarak pastoral göçebeliğin ortaya çıktığı dönemlerde görülürken, devamında pek görülmez. Bu sebeple, göçebeliğin ortaya çıkışını üç ana başlık altında ele almak gerekir; iktisadî-teknolojik ön şartlar, göçebeliğe geçişi tetikleyici sebepler ve içtimaî- sîyâsî arka plân.

İktisadî-teknolojik ön şartlar; pastoral ekonominin geçirdiği, iktisadî pastoral göçebeliğe dönüşmeye hazırlayan değişimlerdir. Zaman ve mekâna bağlı olarak bu ön şartlar gerçekleşebilir veya gerçekleşmeyebilir, zira pastoral göçebeliğin ortaya çıkışında öngörülebilirlikten söz etmek mümkün değildir. Kendi iç dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıktığında bile bu, belli kanun veya normlara uygun olarak gerçekleşmez (meselâ, besin üretim ekonomisinin gelişmesi sebebiyle veya üretim verimliliğinin artmasına bağlı olarak vs.). Tam aksine, çoğu durumda diğer besin üretim ekonomisi çeşitlerinden kopuş, şartların zorlamasıyla olur. Dolayısıyla "involution" pastoral göçebeliğin sebebi değil, aslında sonucudur. Bu sebeple, pastoral göçebeliğin gerçek anlamda ortaya çıkması için tetikleyici bir unsurun olması gerektiğine inanıyorum. İncelediğimiz çoğu durumda gördüğümüz kadarıyla bu unsur, genelde iklim değişikliği olmuştur.

Lattimore ve takipçilerinin aksine, göçebeliğin ilk ortaya çıkışının sosyal (kültürel) çevreye değil, tabiî çevreye uyum sağlamak şeklinde gerçekleştiğini düşünüyorum. Eğer sosyal (kültürel) uyum önem taşıyor olsaydı, göçebelik çok daha erken dönemlerde ortaya çıkar ve kendi içerisindeki iktisadî ve içtimaî engellerin (bkz. 3. Bölüm) üstesinden gelmesi mümkün olurdu.

Ancak göçebeleğin bu tarif ettiğimiz hâli, ortaya çıkış yollarından sadece biri olup, yayılmacı olmayan diye tabir edebileceğimiz şeklidir. Avrasya Bozkır, Yakın Doğu ve Kuzey Avrasya tipi göçebelikler gibi kendi başına, bağımsız olarak ortaya çıkmış olan göçebelik tipleri bu şekildedir. Kendi başına, bağımsız olarak ortaya çıkmaktan kasıt, elbette sadece pastoral göçebeliğe geçişin

bağımsız şekilde gerçekleşmesidir. Başka topluluklardan hayvan edinilmiş veya teknolojik beceriler (göçebeliğin teknolojik ön şartı olarak kastetmiş olduğum da bunlardır zaten) öğrenilmiş olması elbette mümkündür.

Göçebeliğin diğer ortaya çıkış hâli ise, yayılmacı olarak nitelendirebileceğimiz şeklidir ve bunun tarihçesi oldukça karmaşık ve çok yönlü olup, temel aşamaları şunlardır: Öncelikle belli bir coğrafî bölgedeki sınırlı merkezlerde göçebeliğe geçişler görülür, daha sonra göçebelik kendine uygun ekolojik alanlara yayılmaya başlar ve kimi zaman bunu diğer iktisadî yapıları buralardan sürerek gerçekleştirir. Daha sonra zincirleme bir reaksiyon halinde bölgeye yayılır. Bu durum bazen göçebelerin askerî üstünlüğü sayesinde olduğu gibi, bazen de başka sebeplerle olur. Bundan sonraki aşamada ise, pastoral göçebeler bu yeni ekolojik alana uyum sağlamaya başlarlar (meselâ sürülerindeki hayvan cinsi dağılımını değiştirmek gibi). Pastoral göçebeliğin bu ikinci yayılış şekli, kendi içerisinde bir uyum sağlama aşamasını getirir.

Orta Doğu ve Yüksek İç Asya tipi göçebelikler, yayılmacı karakterin ürünleri olarak karşımıza çıkarken, Doğu Afrika türü göçebeliğin durumu daha az açıktır. Fakat göçebeliğin kendiliğinden ortaya çıktığı durumlarda da öncelikle belli bir bölgenin değişik yerlerinde birbirinden bağımsız şekilde ortaya çıkmış ve sonra bölgeye yayılmıştır. Kısaca bu iki türün birbiriyle pek çok ortak yönü vardır.

Son olarak, konunun biyolojik bir yanına da işaret etmek gerekir. Sürülerde farklı morfolojik özelliklere sahip hayvanların yer aldığı pastoral göçebelik türlerinin değişme, yayılma şansı ve istikrarı daha yüksektir. Tek cins hayvanlı göçebelik tiplerinde (ren geyiği, yak ve pastoral göçebelik sayılmasa da lama) genellikle mahalli karakterde olup, pek yayılma istidadı göstermezler.

3. Bölüm

Göçebeler ve Dış Dünya Arasındaki İlişkilerin Sosyal Ön Şartları

Folk Modeli,[66] Teorik Model ve Gerçeklik

Sosyal yapıların incelenmesinde kullanılan mahallî/yerel (folk) modelin gerçeklerle ne derece örtüştüğü ve bu modelin işlevinin ne olduğuna dair tartışmalar, sadece antropolojide değil, başka birçok disiplinde[67] eskiden beri devam etmekte olup, bu modelin fiiliyattaki önemi herkesçe malûmdur. Diğer yandan, bir toplumun kendisi hakkında kurguladığı klişelerle, gündelik hayattaki uygulamaların birbiriyle örtüşmediği artık yeterince bilinmektedir (Levi Strauss'un deyimi ile "la société pensée" ve "la société vécu", düşünen toplum ve yaşayan toplum). Dolayısıyla, göçebelerin sosyal ve siyâsî yapıları üzerine çalışmalar yapan bir ilim adamının onların gerçek karakter ve cemiyet yapılarını ortaya çıkartabilmesi de çok önemlidir.

Bu konuda Spooner (1973:25-6) fikirlerini "... bir topluluğun kendi sosyal yapısına ilişkin folk modelinin en önemli işlevi, topluluk üyelerine birbirleriyle olan gündelik ilişkilerini sabit sosyal

66 Kitapta "native (folk) model" olarak geçiyor. Folk model "bir topluluğun kendisi hakkındaki algıları" anlamında bir tanımlamadır. Türkçede folk modeli olarak geçmektedir. Ç.N.

67 Bu konuya örnek olarak Dumézil'in Hint-Avrupa kavimleri konusunda ileri sürdüğü üç parçalı teori üzerinde yıllardır süren tartışmayı gösterebiliriz.

gruplar, kimlikler, statüler ve roller üzerinden öngörebilme şansı vermesidir" sözleriyle ifade eder. Her ne kadar bu tanım, belli başlı bazı gerçeklere dayanıyorsa da, göz önünde bulundurulması gereken husus, göçebelerin folk modelleri çok az değişkenlik gösteren bir gerçekliğe sıkı sıkıya bağlı, katı bir kurgu olarak düşünülmemelidir. Bu kurgunun çerçevesi esneklik gösterir ve hem sosyal kurumların değişmez işlevlerine, hem de bunlardaki dönüşümlere ev sahipliği yapabilir. Göçebeler, bu kurguların yapısal temellerinin kesinlikle farkında olmalarına rağmen, sınırları ve detayları hakkındaki algılarının oldukça muğlak olması tesadüf değildir.

Son olarak göz önüne alınması gereken bir başka konu ise, folk modelin aynı zamanda topluluğun ideolojisinin bir parçası olmasıdır. Dolayısıyla, sadece topluluk içindeki iktisadî, sosyal ve siyâsî ilişkileri yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bu ilişkiler üzerinde etkili olur. Sosyalleşme ve meşrulaşma safhaları, normatif unsurlar gibi bir çok konuyu da ihtiva eder. Bazı olgular yeterli derecede folk modele yansımayabilir (topluluğun kendini tam ifade edememiş olması sebebiyle) ve bunların etkileri ortaya kendiliğinden çıkmaz. Eşitlikçi olmayan toplumların ideolojilerinde bazı özel grup veya sınıfların çıkarlarını yansıtan yönler vardır. Sınıfların ve devletin ortaya çıkışı üzerine çalışan antropologların eserlerinde buna ilişkin bol miktarda örnek bulunabilir.

Çoğu göçebe topluluğun (elbette ki bunun istisnaları vardır) folk modelinin ortak özelliği toplumu genişletilmiş aile -minimal şecere-, soy bağı kuralı ve şecere kavramları ile tanımlamasıdır. Daha da açık ifade etmek gerekirse, bunlar çoğu folk modelin genel özellikleri olup, bu modellerin temel alt yapısıdır. Eşitlikçi olmayan topluluklarda aynı anda birden fazla folk modelin veya alt modelin olduğu da görülebilir. Bahsi geçen bu folk modellerin fiiliyata ne derece uydukları, üzerinde en az göçebe toplulukların sosyo-politik yapılarının tek bir teorik modelle açıklanıp, açıklanamayacağı sorusu üzerinde durulması gereken bir konudur. Şu anda okuduğunuz bölümün içeriğini bilen biri olarak ben, bu ikinciye hemen "hayır" cevabını verebilirim.

Birçok araştırmacı ve ilim adamı, Avrasya bozkırları, Yakın Doğu ve Orta Doğudaki en gelişkin göçebe toplulukların sosyo-politik yapılarının böylesi bir şematik yapıda olduğuna inanırlar:

Aile-çeşitli seviyedeki akrabalar–klan, uruk–seksiyon veya seksiyonlar–kabile, boy–kabile, boy birliği. Ne varki, bu şemanın gerçekle olan benzerliği, bir tuğla yığınının bir binaya benzerliğinden daha fazla olmamakla, göçebe toplumu anlamak konusunda da bize hiçbir şey sağlamadığıdır.

Burada tabiî olarak önce folk modeli ile değil, teorik bir modelle uğraştığımızı unutmamak gerekir. Göçebeler, sosyal yapılarının segmenter olduğu ve bu yapının muhtelif seviyelerde çeşitli alt gruplara bölündüğünün bilincindedirler, ancak bu değişik segmentleri tanımlamak için kullandıkları terimlerin pek bir farklılığı yoktur. Bunun sebeplerinden biri, topluluk içinde fonksiyonel farklılaşmanın tamamlanmamış olması ve bu segmentlerin değişken karakteridir. Sözün gelişi Araplarda "aşiret" kelimesi, sosyal yapıyı oluşturan bütün segmentleri (sırasıyla birinci dereceden aile - baba tarafından akraba olan geniş aileyi ifade eden "hamula" - ve bunun üzerinde hiyerarşik olarak sıralanan diğer segmentleri) tanımlamak için kullanılır. Kuzeybatı Arabistan'da bazı kabilelerde birkaç "hamula" bir aşireti oluştururken, bazı kabilelerde ise birkaç aşiret bir *hamula*dan meydana gelir (Jaussen, 1908:112 vd.; Bacon, 1958:120-30; Pershits, 1961:69-71).

Orta Doğu'da bu sosyal yapının izleri Orta Çağa kadar uzanır. Safevi dönemi İranında kabilelerle, daha alt birimlerini tanımlamak için Türklerde "el", Araplarda "tayfa, taife", Moğollarda "oymak" kavramları kullanılmaktadır (Petrushevsky, 1949:94-5). Terminolojideki bu tutarsızlıklar ve değişkenlikler, başka göçebe ve yarı göçebe topluluklarda da görülür (Orta Çağ Moğolları hakkında bkz. Vladimirtsov, 1934:59; Bacon, 1958:58; Karakalpak ve Özbekler hakkında Zhdanko, 1950:78-9; Kazaklar ve Kırgızlar hakkında Abramzon, 1951:135, 139; Bacon, 1958:116; Türkmenler için Markov, 1976:223; Bahtiyariler için Trubetskoi, 1966:140-1; Kürtler için Barth, 1953:36-7, 46; Avdal, 1959:152; Marri Belucları için Pehron, 1966:18; Kababişler için Asad, 1970:104).[68]

Tabi, bunun yanında "oba", "aşiret", "hamula", "kabile" gibi kavramlardan bahseden bir göçebe ile, bu kavramları İngilizceye

68 Geniş kapsamlı etnik gruplardan daha küçük alt gruplara doğru inildikçe, terminolojideki tutarsızlıkların azalıyor olması mümkündür. Bu terimler de muhtemelen bu alt gruplara has terimlerdir. Bununla beraber, sosyal terminolojideki bu örtüşmeme durumu dikkât çekicidir.

"clan", "section" ya da "tribe" kelimeleriyle tercüme etmeye çalışan ilim adamları aslında sadece ayrı dillerden konuşmanın dışında, aynı zamanda ayrı kategorilerden[8] bahsetmektedirler. Bir göçebe için *oba* veya *aşiret* kelimeleri, kendisinin de mensubu olduğu, kendisiyle birlikte akraba grupları ifade eder. Bir antropologun gözünde ise *klan* veya *kabile*, belli bir tür sosyal yapıyı bir diğerinden ayıran teorik terimlerdir. Bu terimlerin genel kabûl gören tanımlar olmadığı için, hâtta ifade ettikleri sosyal yapının bile tam bir tanımı olmadığı ve belki de asla olmayacağından, bir antropolog incelediği toplumdaki klan veya kabileden bahsederken, neyi kastettiğini çok açık olarak izah etmek zorundadır. Eğer bu konuda daha derinleşmeye ve genellemeler yapmaya kararlıysa, göçebelerin nazarında klan ve kabilenin ne anlama geldiği derinlemesine araştırmalıdır.

Bu konuyu geçtikten sonra, teorik modelde tek bir eksiğimiz kalmaktadır, o da; göçebelerin sosyal yapılarının karmaşık ve çok tabakalı oluşudur. Bu yapı tabiî olarak akrabalık ve soy bağı temeline dayandığından, bu bağların incelenmesi, deşifre edilmesi ve açıklanması gerekir. Ancak bütün bunlar tamamlandığında bile, geride üretim ilişkileri, arazi hukuku, akraba topluluklar, işbirlikleri gibi hesaba katılmamış daha pek çok unsur kalacaktır.

Herhangi bir göçebe topluluğun sosyal teşkilâtlanmasının yapısal-fonksiyonel modelini oluştururken bile en azından iki veya üç değişik tipolojiyi incelemek ve her biri değişik fonksiyonlara sahip birkaç düzlemi anlamak zorunda kalırsınız. Bu düzlemlerden ilki, iktisadî düzlemdir; bu düzlemi ifade eden kavramlar kişi - çekirdek grup - ikinci seviye grup - üçüncü seviye grup - göçebe birim kavramlarıdır.[69] İkinci düzlemde şecere düzlemi, yâni aile (bir koldan) - küçük soy (micro line age, yakın akrabalar) - soy (akrabalar) – büyük soy (makro line age, hısımlar) - klan - seksiyon - kabile kavramları bu birimleri ifade ederler. Üçüncü düzlem ise sosyal, daha doğrusu sosyo-politik düzlem olup, coğrafî bir bölgeyi kapsar ve aile - aile temelli akrabalar - alt klan - klan - kabile - kabileler birliği veya konfederasyon kavramları bu tanımlamaya girer.

69 Bu kullanılan terimlerin ne ifade ettikleri yazının ilerleyen bölümlerinde açıklanacaktır.

Her ne kadar bu düzlemler birbirleriyle ilişkili ve bu düzlemleri oluşturan parçaların fonksiyonları bazı durumlarda örtüşüyor olmasa da, bu düzlemlerin her birinin kendine has kurumları ve faaliyet alanları vardır ve topluluğun sosyal teşkilatlanmasını ortaya koyarken bunların birbirleriyle karıştırılmaması gerekir. Zira, bu kabûl edilebilir bir hâta değildir. Ancak bu düzlemlerin farklılıkları kesin olarak tanımlandıktan ve bir model oluşturulduktan sonra (göçebe toplulukların tanımlama evresi ancak şimdi başlamış durumdadır), muhtelif göçebe toplulukların sosyal teşkilâtlanma modellerinde ortak olan değişmez özellikler ortaya konulabilir.

Bizim burada ele aldığımız konu ise çok daha mütevazidir; göçebe toplulukların sosyal teşkilatlânmalarının sadece bu kitabın konusuyla ilgili olan bazı yönlerinin üzerinde durmayı içermektedir. Yukarıdaki satırlarda şiddetle tenkit etmiş olmama rağmen, ne yazık ki bazı durumlarda ben de çeşitli tipolojik düzlemlerde karışıklık yaşadığım ve en başa dönüp, gözümü bütüne değil, onu oluşturan parçalara tekrar çevirdiğim vakidir. Tenkit, tabiî olarak teorik çalışmanın ayrılmaz bir parçası olup, hiç şüphesiz meselenin -benim örneğimde görüldüğü gibi- en kolay yanıdır.

Son olarak göçebe toplumunun çok önemli bir başka özelliği olan iktisadî yönden dışa bağımlılıktan bahsetmek gerekmektedir. Göçebe toplumun iktisadî yönden dışa bağımlı olması, çoğu durumlarda sosyal ve siyâsî yapılarının tam anlamıyla bağımsız olmasına ve kültürel anlamda kendine yeterliliğe engel teşkil eder. Kültür, hem iç hem de dış amiller tarafından belirlenir ve dış amillerin etkisi göçebelerin dış dünya ile olan ilişkilerinin derecesi ve içeriğiyle alâkalıdır. Nitekim, bazı göçebe toplulukların aynı bölgede diğer göçebe topluluklardan ziyade, bölgedeki tarım toplumlarıyla daha fazla ortak yanlarının olması şaşırtıcı değildir (Irons, 1979:362). Ancak bütün bunlar, göçebelerin ekonomilerinin ve adapte oldukları tabiî ortamın sosyal yapıları üzerinde etkisi olmadığı anlamına gelmez.

Bu sebeple, gerek genel olarak göçebe toplulukların, gerekse göçebeliğin alt türlerinin sosyal teşkilâtlanmaları hem içeriden, hem de dışarıdan incelenmelidir. İçerden incelemede, toplumun iç işleyişinin getirdiği ihtiyaçlar ve özellikler, dıştan incelemeler-

de ise dış dünya ile olan ilişkilerin kısmen veya tamamen şekillendirdiği ihtiyaçlar ve özellikler göz önünde tutulmalıdır.

Göçebe Topluluklarda Mülkiyet

Göçebe toplulukların iktisadî münasebetleri iki esas üzerine kuruludur: Hayvanlar üzerindeki özel mülkiyetle, otlak ve meralar üzerindeki ortak mülkiyet.

Bazı nadir ve önemsiz istisnalar dışında (Pershits, 1959:40 vd.), geçmişte ve günümüzdeki bütün göçebe topluluklarda hayvanlar, şahıslara ve/veya onların ailelerine aittir. İlkel pastoralizm türlerinde insan gücü, genellikle tarıma nazaran daha tasarruflu kullanılır, zira hayvan yetiştirilmesi, tarımla uğraşmaktan daha kişisel bir meşgûliyettir. Bu sebeple pastoralizmin üretim esasları ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, özel mülkiyet olmasa bile, en azından hayvanların bulundurulması ve faydalanılması kişiselleşme üzerine kuruludur (Khazanov, 1975:9,93; Shnirelman, 1980).

Göçebe hukuku açısından hayvanların özel mülkiyeti tartışılmaz bir hak olmakla birlikte, birçok göçebe toplulukta bu durum çeşitli şekillerde gerçekleşen karşılıklı değişim, hâtta kimi zaman yeniden dağıtım mekânizmaları şeklinde cereyan eder. Günümüz Bahtiyarileri bunun nadir örneklerinden biridir (bkz. Digard, 1973:48). Diğer tarafta, göçebe topluluklar için en önde tabiî kaynakları olan otlak ve meraların mülkiyeti konusu ise oldukça karmaşıktır. Birkaç on yıldır Sovyet antropologları bu konu üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. Bazı ilim adamları gelişmiş göçebe topluluklarda meraların mülkiyetinin hukuken olmasa bile, pratikte feodal bir karakter kazanmış olduğunu iddia ederken (bkz. Vladimirtsov, 1934; Potapov, 1954; Zlatkin, 1973; Lashiuk, 1973; Federov-Davydov, 1973; Krader, 1979:230), bazıları da bu görüşe karşı çıkmaktadırlar (Tolybekov, 1959; Tolybekov, 1971; Shakhmatov, 1964; Markov, 1970; Markov, 1976; Khazanov, 1975; krş. Pershits, 1976). Bana göre, bazı topluluklarda bazı tür otlak alanların özel mülkiyete geçiş eğilimi görülebilmektedir. Genel kural olarak bu temayül, modern çağda başlamış ve bu eğilimin görüldüğü topluluklar, yerleşik toplumlarla ortak bir iktisadî sisteme

"zayıf halka" statüsünde entegre olmuş topluluklardır (Bunun günümüz Afrikasında örnekleri için bkz. Dahl ve Hjort, 1979:32-3). Ama bu topluluklarda bile otlak alanların özel mülkiyeti birçok sınırlamalara tabidir ve bu mülkiyet, komşuları olan yerleşik toplumlara nazaran çok daha gevşektir.

Avrasya bozkırlarında meraların özel mülkiyete geçişi, göçebelerin Rus veya Çin imparatorluklarına dahil olmalarından sonra ortaya çıkmış, fakat asla tam olarak gerçekleşmemiştir. Bu yoldan olmak üzere, meselâ İç (Bükey) Orda Kazak reisi Han Janger'a 19. yy'da Rus imparatorluğu tarafından tümgeneral rütbesi ve asalet ünvanı verilmiş, o da bir kısım araziyi kendisi ve maiyeti için özel mülkiyet olarak ayırmıştır (Tolybekov, 1971:388). Ancak bu istisnai bir durumdur. Nitekim, Rus hükümeti 1868 yılında çıkartığı bir kanunla, han ve sultanları destekleme siyâsetine son verip, Kazaklara ait bütün arazileri kamu arazisi olarak ilân edecektir (Viatkin, 1941:318). Yine benzeri bir şekilde 19. yy ve 20. yy başlarında Mançu yönetimi, Moğolistanın bütün arazisini devletin mülkiyeti olarak kabûl etmiş, ancak Moğol askeri ve idarî birimlerine bu toprakları kullanma hakkı tanımıştır. Maisky (1921:223, 269) "... toprak, *khoshun*ların[70] tasarrufunda, ama kamu mülkiyetinde. Ne bir prens, ne üst düzey bir lama veya Bogdo-Gogen, sadece kendisine tahsis edilmiş özel bir araziye sahip. Herkes hayvanlarını eşit şekilde otlatıyor. Prensin hayvanları otlatma konusunda hiçbir ayrıcalığı yok. Hayvanları tebasının hayvanları ile beraber otluyor" gözleminde bulunur. Ancak, Moğol aristokrasinin otlak kullanımının, kontrol yetkisinin zaman içerisinde geleneksel kuralları yıktığına ilişkin gözlemler de vardır. Dubrovo, 19. yy'da Kuzey Moğolistan hakkında şunları yazmaktadır: "Prensler ve asiller ortak mülkiyetteki arazileri hep birlikte kullanıyorlar, ama aynı zamanda en iyi otlakların bazılarını kendi kullanımları için ayırıp, başkalarının kullanmasına mâni oluyorlar. Topluluğun herhangi bir mutabakatı olmadan el koymuş oldukları bu arazilere başkalarının tecavüzüne şiddetle karşılık veriyorlar" (Dubrovo, 1884:7). Benzer duruma günümüzde Orta Doğusunun bazı bölgelerinde de rastlanmaktadır (Beluclar

70 Ç.N.: Khoshun 1931 yılına kadar Moğolistan'da geçerli olan idari birimdir; başında feodal bir prens bulunuyordu.

için bkz. Barth, 1964b). Buna mukabil, otlak alanlar ve meraların ortak mülkiyette olması, çoğu göçebe topluluğun genel karakteristiği olup, bu mülkiyetin çeşitli türleri vardır.

Bu yelpazenin bir ucunda, ortak mülkiyetin en basit türü yeralır. Belli bir coğrafî alan (içindeki otlaklarla beraber) teorik olarak göçebe birimin tamamına ait kabûl edilir. Fiili olarak göçebe birimin alt birimlerine göre ayrılmış alt bölümler yoktur (varsa da bu bölümler oldukça muğlaktır). Bunun en iyi örneklerini Doğu Afrika göçebeleriyle (Gulliver, 1955:31; Spencer, 1965:5; R. ve N. Dyson-Hudson, 1969:78-9, 88) Sudan'da (Cunnison, 1966:27,74; Asad, 1970:13). Somaliler (Lewis, 1955:331-2), El Murahlar (Cole, 1975:28, 95), Marri Belucları (Pehrson, 1966:8) ve bir çok başka göçebe toplulukta da buna benzer uygulamalara rastlanır.

Bir diğer uç mülkiyet yapısında ise otlak alanlar, bütün göçebe birimin üst mülkiyetinde kabûl edilmekle birlikte, otlakların zilyet ve kullanım hakları göçebe birimin alt gruplarına dağıtılmıştır. Avrasya bozkırlarında, Yakın ve Orta Doğu'da bu uygulamaya ilişkin sayısız örnekler mevcuttur. Bu bölgelerdeki göçebelik üzerinde çalışan ilim adamları, sadece otlakların değil, aynı zamanda meselâ su kuyuları veya göç yollarının vb. paylaşılması üzerine birçok örnek vermektedirler. Kısaca mülkiyet ve kullanım haklarının paylaşımı da oldukça karmaşık bir konudur.

Otlakların mülkiyetindeki bu yapı, otlakların kullanımıyla, bunların tanzim ve kontrolüyle ilişkili olup, bu fonksiyonun yerine getirilmesi için göçebe topluluğun yönetici tabakasının bazı sosyal ve maddi -özellikle de hayvanların en iyi otlaklarda otlatılmasını da kapsayan- ayrıcalıklara sahip olmalarını gerektirir. Bu *ayrıcalıkları* bazı Sovyet ilim adamları göçebelerin ortak alanlarında özel mülkiyete delil olarak gösterirler. Ne var ki, bazı durumlarda bu ayrıcalıkların istismar edildiği doğru olmakla beraber, burada söz konusu, toplum tarafından genel kabûl gören bir yöneticilik icrasıyla, bu icrayı yerine getirmenin ödüllendirilmesi olup, özel mülkiyet hakkı değildir.[71]

71 Sovyet devrimi sonrası, yeni Sovyet sistemini özellikle Asya halklarının desteklemeleri ve meşruiyet kazandırma maksadıyla, antropolojik araştırmalara yönelen Sovyet ilim adamları, Orta Asya bozkırlarında sınıflı yapı arayışından olmak üzere, bir dizi çalışmalara girişip, bozkır/göçebe/çoban toplumunun da sınıflı toplum olduğunu ispat etmek için yukarıda değ-

Meselâ, son Türk kağanlarından birinin sadece kendi hayvanlarını otlattığı ve diğer göçebelere yasaklamış olduğu otlaklar vardı, fakat kağan, burada otlattığı hayvanlarıyla savaş zamanı ordunun beslenme ihtiyaçlarını karşılamakla mükellefti. Yine Orta Çağlarda diğer Türk veya Moğol göçebelerinin kullanmalarına izin verilmeyen "*quruk*" adlı bu otlaklar, savaş ve tabiî afetler esnasında bir nevi genel ihtiyat ambarı işlevi görüyordu (Barthold, 1963a:29, 34).

Bazı göçebe topluluklarda kuyu veya benzeri su kaynaklarına sahip olma, kendi başına ayrı bir öneme sahipti ki, bunlar üzerindeki mülkiyetin de daha az veya daha fazla müşterek türleri vardı. Genel kural olarak, kuyunun yapımı ve idamesi için gerekli çaba ve işgücü ne kadar kişiselleşmişse, mülkiyeti de o kadar özelleşmektedir. Kimi zaman bu mülkiyet göçebe topluluğun tamamına değil, sadece bir alt gruba ait olabiliyordu. Bir kuyunun sahipliğinin bir kişi veya grupta olması, tam olarak onun özel mülkiyet sayılması anlamına gelmediği gibi, bu sahiplik genelde öncelikli veya ayrıcalıklı kullanım hakkı şeklinde olup, üstelik bu hak da her zaman ve her durum için geçerli olmayıp, diğer kişi ve grupların kullanımına, genellikle bedelsiz olarak izin verilirdi. Burada belirleyici olan suyun miktarıyla ilgili olarak, yıldan yıla veya mevsimden mevsime bu şartlar değişebilirdi (Kazaklar için bkz. Ischchenko vd., 1928:65; Türkmenler için Markov, 1976:224; Arabistan ve Suriye göçerleri için Montagne, 1932:72; Lippens, 1956:184; Cole, 1975:32, 86; Moritanyalılar için Stewart, 1973a:382; Sirenayka Bedevileri için Evans-Pritchard, 1949:36; Doğu Afrika göçerleri için Gulliver, 1955:37; Spencer, 1966:6).

Göçebe toplulukların esas iktisadî kaynaklar üzerindeki ortak mülkiyet türleri değişik amillerle ilişkili olup, bunlardan bazıları çevreye ve iklime (yağış miktarının mevsim düzenliliği ve dolayısıyla göçlerin düzenliliği, otlak alanların kalitelerindeki farklılık ve bunların mevsim değişkenlikleri), bazıları da göçebe topluluğun iktisadî yapısına (sürülerin hayvan cinsi dağılımı, ekolojik sahalardan faydalanma usulleri) bağlıdır. Bunların dışında, söz

---

nilen ayrıcalığı sınıflı topluma örnek olarak değerlendirmişlerdir. Anlaşılacağı üzere bu çabalar, ilmi olmaktan ziyade ideolojik ve siyasiydi. Bknz, M.Bloch, Marksist Antropoloji. E.C.

konusu topluluğun büyüklüğü, sosyal yapısı ve son olarak diğer göçebe topluluklarla, dış dünyada doğrudan veya dolaylı olarak bu mülkiyet türlerini etkiler.

Göçebe Topluluklarda Aile ve Hâne

Bütün göçebe topluluklar, aile ve cemaat olmak üzere iki evrensel kurum üzerine kuruludur. Burada aile kavramının üzerinde teferruatlı olarak durmaya gerek yok, zira bütün insan topluluklarında bu kurum cari olup, cemaat kavramı üzerinde özel olarak durulması gerekir. Ancak yine de konuya ilk olarak aile kavramı ile başlayacağım. Elimizdeki mukayeseli kaynaklar, bize göçebe ailelerinin çok büyük olmadıkları gibi, genellikle ancak iki nesil erişkin bireylerden oluştuğunu göstermektedir. Çoğu göçebe toplumda çekirdek aile, karı, koca ve evlenmemiş kız ve oğullardan oluşur. Bu tarz aile yapısının Avrasya bozkırlarında yaygın olarak görülen bir türü "patrilokal kök aile" (Kadının kocanın yanına gelmesi) türüdür. Bu aile yapısında ailenin evli oğullarından biri, genelde en genç olanı (küçük oğul), anne babası ile yaşar ve daha büyük erkek kardeşleri kendilerine düşen payı alıp, aileden ayrılırlar (bu yapının detaylı bir izahı için bkz. Khazanov, 1975:94-8). Belirtmek gerekir ki, bu aile yapısı sadece Avrasya bozkırlarına has bir durum değildir (Fulaniler için bkz. Stenning, 1959:4, 47; Basserler için Barth, 1964:12).

Doğu Afrika dışı bölgelerde göçebe toplumlarda polijinik aileler, toplumun genelindeki ailelerin oldukça az bir bölümünü teşkil eder. Aile reisinin ölümünden sonra polijinik aileler dağılırlar; ya anne ve kendi çocuklarından oluşan aileler haline gelirler, ya da "levirate kanunları" uyarınca ölen adamın kardeşleri veya akrabaları ile evlenerek onların ailelerine katılırlar. İkinci durumda ailenin dağılması, çocuklar büyüyüp kendi ailelerini kurana kadar ertelenmiş olur. Bazı durumlarda (ailenin sürü için gerekli işgücü eksikliği veya sürüyü bölmek istememesi gibi sebeplerle) evli oğullar, babalarının ölümünden sonra aileden ayrılırken, bazı durumlarda aynı anneden olan erkek kardeşler babalarının ölümünden sonra dahi aile olarak yaşamaya ve hayvanları ortak mülkiyette tutmaya devam ederler. Bu tip geniş ailelerin başka türleri bilinmekle beraber, bütün bu aile yapılarının geniş halleri

geçici karakterdedir ve örneklerine Doğu Slavlarında "mir", Güney Slavlarında "zadruga" şeklinde rastlanan, birkaç nesil boyu bölünmeden kalan, hâtta kimi zaman yüzlerce kişiden oluşan bir yapıda değildir (Kosven, 1963).

Göçebe toplumlarda aile, hemen her yeni nesilde bölündüğünden, göçebeler bu açıdan geniş aile tipinden ziyade, çekirdek aile tipine daha yakındırlar. Ancak, bazı göçebe topluluklarda geniş aile tipinin hâkim olduğu konusunda birtakım iddialar varsa da, bu konudaki iddialar incelendiğinde genelde iki farklı kurumun, aile ve akraba gruplarının birbirine karıştırılmış olduğu görülür. "Geniş aile yapısı" kavramı hakkında genel kabûl gören bir tanımın olmaması durumu daha da karmaşıklaştır.

Bu hususta göçebe ailenin karakteristik özelliklerinden biri, genellikle her ailenin bir hane olmasıdır. Bunun sonucunda göçebe aile ekonomisi, hane halkı olarak ortaklaşa üretim (elbette ki, yaş ve cinsiyete bağlı olarak) ve tüketime dayalıdır. Ailenin her üyesi, hane halkı tarafından üretilmiş her şeyin ve tasarrufu aile reisinin elinde olan bütün ortak varlıkların üzerinde vazgeçilemez bir hakka sahiptir. Aile, kendi başına özerk ve ideal durumlarda kendi kendine yetebilen bir ekonomik birimdir. Hane ile ailenin aynı şey olmadığı durumlarda (meselâ Doğu Afrika pastoralistleri), veya karı, koca ve çocukların kendilerine ait hayvanlarının olduğu durumlarda bile, aile reisinin temsil ettiği "genel aile"nin çıkarları, kişilerden birinin aleyhine de olsa öncelik taşımaktadır.

Turkanalarda hane, aile reisinin eşlerinin sayısına göre alt gruplara bölünmüştür. Her eşe tahsis edilmiş belli sayıda hayvan vardır ve eş kendisi ve çocukları için ayrı yiyecek hazırlar. Ancak, ihtiyaç hasıl olduğunda eşler birbirleriyle gıda, et veya kan gibi depolarını paylaşırlar. Hayvanların eşler arası dağılımı konusunda ise nihai söz aile reisinindir (Gulliver, 1955:128).

İlkel ve geleneğe dayalı toplumları inceleyen ilim adamları her ne kadar birinci dereceden akraba grupları (çeşitli ilim adamları bu grupları tanımlamak için patronimik; büyük geniş aile; küçük soy hâtta klan gibi terimler kullanmaktadırlar) üzerinde durmuş olmalarına rağmen, aslında bu gruplardan oluşan sosyal yapı üzerine kurulu mukayeseli çalışmalar oldukça yetersizdir. Biz burada

birinci dereceden akraba gruplar adı altında birbirinden ayrı ve bağımsız aileleri anlıyoruz. Bu aileler birbirlerine akrabalık, karşılıklı ilişkiler, müşterek hayat alanı gibi bağlarla bağlı olup, bu bağların temelinde yakın geçmişte aynı ataya sahip ve geçmişte tek bir aileyi oluşturan (erkek kardeşler, yeğenler, amcalar, dayılar gibi) kişilerden gelmiş olmaları vardır.[72]

Göçebelerdeki birinci dereceden akraba gruplar birbirleriyle yakın ilişki içinde olup, bütün sene veya en azından senenin bir bölümünde hayvanları beraber otlatır ve birbirlerine yardımcı ve destek olurlar. Bu grupların yapısı elbette tek bir aileye nazaran daha az sabitlik gösterir ki, her aile ayrı bir hane olarak, kendi hayvanlarına bakar. Birinci dereceden akraba gruplar, birbirinden bağımsız iktisadî birimlerden oluşur ve hiç birinin bir diğerinin mülkiyeti veya emeği üzerinde kendiliğinden söz hakkı yoktur. Dolayısıyla, birinci dereceden akraba grubu, geniş aile ile karıştırılmamalıdır.

Nicolaisen (1963:146) Ahaggar Tuareglerini anlatırken "... geniş aile, keçilerin güdülmesi veya başka işler yapılırken işbirliği içindedirler, ama hayvanlar ortak mülkiyette değil, şahsi mülkiyettedir ve her çadır veya hane kendi için çalışır. Tuaregler bunu 'herkesin kendi tereyağı yayığı veya arpa çuvalı vardır" diye ifade ederler. Anlaşılacağı üzere, Nicolaisen'in burada anlattığı birinci dereceden akraba grubudur. Gulliver (1955:156) Turkanalara ilişkin bahsettiği geniş aile, aslında birinci dereceden akraba grubu olup, erkek çocukların ancak babaları öldükten sonra tam bağımsız olmaları gibi bazı baba yerli aile ve polijini özelliklere işaret etmektedir. Turkana topluluğundaki temel iktisadî birimin karı koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğu gözlemlenmiştir (krş. Gulliver'in aile ve birinci dereceden akraba grupları arasındaki ilişkiler hakkında tesbitleri için bkz. "The extended family amongst the Jie, 1955:76, 81). Keza, Cunnison'un (1966:60) Humr Baggara'da geniş aile olarak sözünü etmiş olduğu aile, genelde ölen aile reisinin oğulları, eşleri ve çocuklarından ibarettir. Aslında Gulliver'in tarif ettiği bu grup, bizim aileden daha bü-

72 Aslında işlevsel-yapısal bir analiz yaparken egzogamik olan ve olmayan akraba grupları arasında da bir ayrım yapmak gerekiyor, ancak bu kadar detaya girmek bizi asıl konumuzdan uzaklaştırır.

yük, birinci dereceden akrabalar diye adlandırdığımız yapıdır, zira Humr Baggara erkeklerinin "... asli sorumlulukları kendi çekirdek ailelerine ait olup, geniş aileye karşı sorumlulukları ikinci sırada" (krş. Stenning, 1958:93; Fulaniler için Frantz, 1978:105-6) olduğunu bildirir.

Konuyla alâkalı olarak aile ve birinci dereceden akraba gruplar arasındaki farkı, Güneybatı Asya göçebelerinde Barth (1962:344-5; krş. 1964a:74), Arabistan göçebelerinde Pershits (1961:69) ve Moğollar hakkında Bessac (1965:383) ortaya koymaktadırlar (Aynı şekilde bkz. Swidler, 1973:27 ve Glatzer, 1977:130)

Avrasya bozkırlarında aile ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren, çekirdek aile ve bunun bir türü olan kök aile Avrasya bozkırlarındaki göçebeler arasında hakim olan aile tipidir (Khazanov, 1975:73-6). Reşidüddin (Rashid al-Din, 1960:107) Antik dönemlerden beri Türk ve Moğollarda büyük erkek çocukların baba daha hayattayken kendilerine verilen sürüleri alarak aileden ayrıldıklarını anlatır. Bunun dışında bir de birinci dereceden akraba grupları vardır ki, bu grubun üyeleri kendilerini genelde "aynı babanın çocukları" olarak tanımlarlar (krş. Kazaklarda "ata balası", Kırgızlarda "bir atanın baldarı", Türkmenlerde "bir ata") ancak, gerçekte bu grup içerisine kardeşlerden çok daha fazlası dahil olmaktadır. "Baba" kavramı, aslında "çok yakın akraba" anlamında kullanılmakta olup (Abramzon, 1951:153), Bacon (1958:57, 68-9, 84), Krader (1963:370-1) ve Szynkiewicz'in (1975:115-6) genişletilmiş aile olarak tanımladıkları da aslında bu gruplardır.

Avrasya bozkırlarındaki Antik çağ göçebelerinin sosyal yapılarını araştırdığım dönemlerde incelemiş olduğum arkeolojik verilerde, ailelerin nüfusu ve nesil sayısı arttıkça, yerleşik hayata eğiliminin daha ağır bastığını fark etmiştim. Etnoğrafik araştırmalar, Avrasya bozkırlarında aynı durumun günümüzde de geçerli olduğunu ortaya koymakta ve (Khazanov, 1975:73 vd.) bu eğilim, Yakın Doğu (Jaussen, 1908:11 vd.; Pershits, 1961:89) ile, Orta Doğu'da da (Swidler, 1973:37) görülmektedir.

Burada ilginç bir şablon ortaya çıkmaktadır ki, o da; belli bir kültür sahası içinde aynı sosyal ve iktisadî statüye sahip aileler arasında göçebe olanlar, genelde yarı göçebe olan ailelerden daha küçüktürler. Elbette, bu eğilimi izah edebilecek birtakım iktisadî

sebepler vardır. Pastoral göçebeliğin gerektirdiği iş gücü, tarımın gerektirdiğinden daha azdır. Herhangi bir hane içerisinde iş gücü eksikliği çekilmesi genelde mevsimlik veya geçici bir durum olup, bu durum göçebeler arasındaki mütegallibiyet esasına göre topluluk içi kurumlar tarafından çözümlenir. Aile büyüklüklerindeki bu farklılığın bir başka sebebi de, hayvanların bir mülkiyet vasıtası olarak özel durumlarıdır; fazla bir sermaye yatırımıyla bakım ve idameleri için fazla emek gerektirmeleri, taşınabilirlikleri veya bölüşülmelerinin kolaylığıdır. Bunun yanında sayıları dış tesirlere bağlı olarak ani dalgalanmalar gösterebilir ve kişisel ilgi gerektirir. Geleneksel tarımda ise, özellikle sulama gerekiyorsa, iş gücü ihtiyacı çok daha yüksektir. Taşınmazların bölünme evresini yavaşlatma ihtiyacı da bu aile yapısının gelişmesinde rol oynamış olabilir. Bu noktada avcı ve toplayıcı topluluklar yerleşik hayata geçmeye başladıklarında, aile nüfuslarının arttığının gözlemlenmiş olduğunu belirtmeliyiz (R. Cohen, 1978:42-43). Buradan artık cemaat konusuna gelebiliriz. Bu kavram, gerek bu konudaki Sovyet literatüründe, gerekse İngiliz literatüründe birden fazla anlam taşımaktadır. Cemaat (ing. community) kelimesinin çeşitli tanımları için bkz. Webster, 1960, s.v.; Murdoch, 1965:79; Khazanov, 1975b:3).

Köylü toplulukların hepsinde olmasa bile, çoğunluğunda *cemaat* kelimesinin ifade ettiği şey, birbirleriyle yüz yüze ilişkileri olan ve diğer benzer gruplardan bir çeşit sosyal ilişkiler ağıyla izole edilmiş bir grup insandan ibaret değildir. Bu topluluklarda *cemaat*, sadece sosyal işlev üstlenmez, aynı zamanda cemaat içinde yer alanların ekonomik ve hâtta üretici işlevlerini de belirler. Değişik yer ve zamanlarda geçim kaynaklarındaki farklılıklara bağlı olarak, köylü cemaatın çeşitli türleri görülmekle beraber, göçebe cemaatların kendilerine has bazı özellikleri bulunmasının yanında, köylü cemaatla da bir dizi ortak özellik taşırlar.

Göçebe topluluklarda gerek mülkiyet, gerekse üretim açısından cemaat ve hane aynı şey değildir. Her birinin hayvan sayısı ve iş gücü miktarı farklı olup, bunlar da değişkenlik gösterir. Ancak, göçebe ailelerin genelde nispeten daha küçük olmaları ve hanenin gerektirdiği iş gücünün mevsime bağlı olarak değişkenlik göstermesi konuyu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Genel kural olarak, ortalama bir varlığa sahip bir göçebe hanenin bütün üre-

tim döngüsünün tek başına üstesinden gelebilmesi imkânsızdır veya en azından oldukça zordur.

Göçebe haneleri, her ne kadar köylü haneler kadar kendilerine yeterli olmasalar da, üretim döngüsünün gerektirdiği işbirliği ve yardımlaşma ihtiyacı açısından özellikle kapitalizm öncesi dönemin köylü haneleriyle benzerlik gösterirler. Bu yardımlaşmanın pek çok değişik şekillerine rastlansa da, bu yardımlaşma ancak kurumsallaşmış bir ilişkiler sistemiyle mümkün olur ve mensubu olunan cemaatın temelini bu ilişkiler belirler. Bu ilişkiler sistemine kıyasla, göçebe cemaatın ortaya çıkışındaki diğer unsurlar ikinci dercede kalır. Pek tabiî olarak, küçük köylü hanelerinin bulunduğu her yerde bir köylü cemaatı ortaya çıktığı gibi, aynı şekilde küçük göçebe hanelerinin bulunduğu her yerde de bir göçebe cemaatı ortaya çıkar.

Muhtelif göçebe topluluklardaki cemaatın karakteristik özellikleri ve topluluğun genel ilişkiler ağı içinde tuttuğu yer çok farklı olabilmektedir. Bu göçebe cemaatın işleyişinin en açık örnekleri Avrasya Bozkır, Yakın ve Orta Doğu tipi göçebelik türleri arasında gözlemlenebilir (Pershits ve Khazanov, 1979). Tetkike tabi tutulan çoğu göçebe topluluklarda arasında cemaatın en önemli özelliklerinden biri, tabiî kaynaklarla olan ilişkide cemaatın bu kaynakları kullanımı, mensuplarının bir göçebe birime (ya da bunun alt gruplarına, söz konusu kaynak üzerindeki hak hangisine aitse) yakınlıklarıyla olan ilişkisidir. Paylaşılan sadece tabiî kaynakların mülkiyeti (göçebe topluluklarda bu genellikle otlak alanlarıdır) değildir. Bu alanların kullanım hakkı genellikle kesin olarak düzenlenmemiş olduğundan, bunun da paylaşılması gereklidir. Bu sebeple Avrasya bozkırlarındaki bazı meralar -çoğunlukla yazlık otlaklar- büyük bir göçebe birimin alt gruplarını oluşturan birkaç farklı göçebe grubun kullanımındadır. Bu gruplar dışarıdan bakıldığında, bazen birbirlerinden bağımsız gruplarmış gibi görünürken, bazen de bir üst kategori cemaatın birer parçası gibidirler. Meselâ, Ishchenko (vd., 1928:108) Aday Kazakları için "... Yaz mevsiminde bütün "aul" aynı meraya, ana uruğun çıktığı otlağa çıkar" gözleminde bulunur. Kırgızlarda yakın akraba gruplarının oluşturduğu cemaatlar (ail)[73] aynı kışlağı kullanırken, yazları aynı

73 Ç.N: Kırgızlarda 80-100 çadırdan, yurttan oluşan göçebe köyüne verilen isim

alt gruba bağlı "ail"ler sürülerini bu üst birimin ortak alanında otlatırlar. Bazen birkaç alt grubun göç güzergâhlarının birbirleriyle kesiştiği durumlarda, kesişme noktalarındaki araziler ortak alan kabûl edilir (Ploskikh, 1972:27-9). Bu tarz bölünmüş mülkiyet, yerleşik toplumlarda da sıklıkla görülebilir (meselâ Antik Roma veya Yunan'da veya feodal dönemde). Yerleşik toplumlarda bu toprakların mülkiyeti, zilliyet ve kullanım hakları genel olarak açık bir şekilde tanımlanmışken, göçebe toplumlarda bunlar oldukça muğlak olup, sık sık husumet ve çatışmaların konusu olur.

Göçebe cemaatının bir başka özelliği de, dikey bir yapıya sahip oluşudur. Bu yapı yukarıda bahsetmiş olduğumuz birinci özellikle (tabiî kaynaklarla) ilişkilidir. Üretim safhası açısından bakıldığında bir cemaat bağımsız hanelerden oluşan küçük bir insan grubudur (Avrasya, Yakın ve Orta Doğu'da genelde 15-20 kişiyi aşmaz). Bu haneler bütün sene veya senenin bir bölümünde hep birlikte göç eder, hayvanlarını birlikte otlatırlar, birbirlerine karşılıklı yardım, hâtta karşılıklı sorumluluk ve savunma gibi bağlarla bağlıdırlar. Konuyla ilgili olarak Levshin (1832:III/24) "Kırgızlar (yâni Kazaklar, A. K.), sürüleri geniş olduğu için nadiren kalabalık gruplar halinde dolaşırlar. Oluşturdukları küçük gruplar kan bağı veya karşılıklı ihtiyaçlar sebebiyle birbirlerine bağlı ailelerden müteşekkildir. Bir konaklama yerinden diğerine beraberce göçüp, çok özel bir sebep olmadıkça ayrılmazlar. Bu muvakkat köye "aul" adını verirler. Aulda yer alan "kibitka" sayısı duruma göre değişebilmektedir" der. Nitekim 1930'lardaki mecburî kollektivizasyon ve iskân politikası dönemine kadar (Briskin, 1929:11) Kazak aulları genelde iki ilâ dört haneden oluşur, nadiren sekizi aşardı (Semeniuk, 1973:44). 1930'lu yıllarda Moğollarda beş-altı haneden oluşan "cemaatlar" yaygın olarak görülmekteydi (Simukov, 1933:23). Çekirdek göçebe cemaat olarak da tabir edebileceğimiz birinci seviyeden bu cemaat, her zaman olmamakla beraber birinci dereceden akraba grubu ile örtüşebilmektedir. Bu çekirdek göçebe cemaatı oluşturanlar baba tarafı akrabaları olabileceği gibi, anne tarafından veya sadece uzaktan akraba olabildikleri gibi, hâtta kimi zaman akrabalık bağı olmayan haneler de olabilir (Kazaklar için bkz. Zimanov, 1958:77; El Murrahlar için Cole, 1975:48, 63; Basseriler için Barth, 1964:21;

Pehrson, 1966:72 vd.; Beluclar için Pastner, 1971:75; Somali için Lewis, 1965:333-4).

Göçebelerin dahil olacakları çekirdek cemaatı kendilerinin seçmeleri ve kimi zaman onlara özel isimler vermeleri dikkât çekicidir. Tuvalarda "aal" veya "khot", Kazak ve Kırgızlarda "ail" veya "aul", Kalmuklarda "khoton", Al Murrahlarda "dar" bazı misâllerdendir. Göçebelerin sosyal terminolojilerinde geçen kelimeler genellikle birden fazla anlamı ifade ettiğinden, bu cemaatları belirleyen terimler de aynı zamanda soy veya akrabalığı ifade eden terimlerle örtüşmektedir. Arapların "hamula" ve Türkmenlerin "oba" kelimeleri bunlardandır (krş. Tapper, 1979:59).

Çoğu göçebe toplumlarda birinci seviyedeki cemaatlar bir araya gelerek bir üst, ikinci seviye cemaatı oluştururlar. İkinci seviyedeki cemaat yılın belli dönemlerinde aynı otlak alanları ve su kaynaklarını kullanır; beraber göç eder ve birbirlerine akrabalık yahut başka sosyal bağlarla, kimi zaman da özel bazı işbirliği ilişkileriyle bağlıdırlar. Bazı durumlarda ikinci seviye cemaatlar, bir araya gelerek tabiî kaynakların üzerinde söz sahibi olacak üçüncü seviyede bir cemaat oluştururlar.

Kalmuk topluluklarında en alt seviyedeki cemaat "khoton"dur ve yakın akraba olan ailelerden oluşur. Birbirleriyle akraba olan "khoton"lar bir araya gelerek "terl" (terlüd) veya "arvan" oluştururlar. Bunların mensupları genelde aralarında akrabalık bağları olan ailelerdir. Üçüncü seviye cemaat ise "anghi" veya "aimak" olarak adlandırılır. "Anghi" veya "aimak"lara ait olan topraklara "otok" adı verilir. Bu toprakların az veya çok belirlenmiş sınırları vardır (Nebolsin, 1852:7-8; Erdniev, 1970:122, 209-11).

Pakistan'ın Makran bölgesindeki Beluclar üzerine tetkikler yapan Pastner (1971:175-6, 180) yukarıda zikredilen biçimde üç seviyeli cemaat yapısı tespit eder ki, Pastner bu seviyeleri göçebe cemaat (iki ila dört çekirdek aileden oluşur), küçük pastoral daire (azami 10 küçük birimden oluşur; hemen hemen 200 kişi) ve büyük pastoral daire olarak isimlendirmektedir.

Evans-Prichard'ın (1949:56; krş. Peters, 1967:262; Peters, 1960:31); Sirenayka (Libya) bedevileri arasında geniş aile grupları (biyut) olarak adlandırdığı topluluk, aslında göçebe cemaatın

birkaç seviyesinden oluşmaktadır. Bu grupları tarifinden de bu anlaşılmaktadır: "Aynı kabilenin topraklarında yaşarlar, aynı otlaklara göç eder ve kurak mevsimde aynı su kuyularını kullanıp, birbirlerine komşu alanlarda tarım yaparlar. "Biyut" mensupları arasında canlı bir dayanışma ruhu vardır... İçlerinden birinin yaptığı hatadan hepsi sorumludur. Daha küçük "biyut"lar genelde 5-10 çadırdan oluşan göçebe kampları şeklindedir; birbirine yakın akraba "biyut"lar su kaynakları civarında berabere kamp kurarlar. Birleştirilmiş kamplar, kimi zaman 100'den fazla çadırdan oluşur."

Ahaggar Tuareglerinin çekirdek cemaatı ise, iki ilâ yedi aileden oluşur. Şartların müsait olduğu mevsimlerde birinci cemaatlar, 10 ilâ 20 aileden oluşan ikinci bir cemaat halinde bir araya gelirler. Bu birliktelik, develerin otlatılması veya kervan ticareti gibi çekirdek cemaatın gücünü aşan işler için yapılmış bir işbirliği niteliği taşır (Nicolaisen, 1963:146).

Göçebe cemaatın üçüncü bir temel özelliği de, köylü cemaatlarının aksine, beraberliklerinin daha az kalıcı oluşu, mevsim, sürü büyüklüğü, otlakların verimliliği, su kaynaklarının konumu gibi sebeplerle göçebe cemaat üyelerinin birlikte veya ayrı ayrı hareket etmeleri, çekirdek göçebe cemaatı oluşturan ailelerin hayvanlarını her zaman beraber otlatmaları gerekmediği hâllerde, mensuplarının sayısının köylü cemaatlara nazaran daha fazla oynaklık göstermesidir (krş. Spooner, 1973:14-5). Nitekim Ahid'de çok sayıda hayvanı beraberce otlatmanın imkansızlığı karşısında, İbrahim ile Lut'un sürülerini birbirinden ayırdıklarından bahsedilir (Yaratılış, 13.6-11).

Birinci bölümde bahsi geçen denge, sadece göçebe toplumunun genelini değil, tek başına haneleri de etkiler. Bu dengenin sürdürülebilmesi, göçebe cemaatın yapısı ve büyüklüğünde dalgalanmalara yol açar. Geçim kaygıları, akrabalığa veya anlaşmalara dayalı sosyal bağların devam ettirilmesine olan ihtiyaçlar ve benzeri unsurlar, göçebe cemaatın büyüklüğünü ve değişkenliğini etkiler. Pek tabiî bu arada bu cemaatların siyasî yönleri de etkin unsurlar arasındadır.

Devlet veya benzeri bir askerî-siyasî yapı tarafından can ve mal emniyetinin olmadığı durumlarda göçebe birimler zayıf ve

dağınık halde olduklarında birleşme eğilimi gösterirken, bunun tam tersi (emniyetin sağlandığı) hâllerde, büyük birimlerin ayrıştıkları görülür. Meselâ 12. yy'da Moğollar arasındaki kan davalarının büyük kırımlara sebep olduğu bir dönemde, Moğollar sık sık "xürien"ler halinde bir araya gelmekteydiler (Rashid al-Din, 1952a:86). Bu "xürien"lerin tam olarak ne olduklarına ilişkin tartışmalar on yıllardır devam etmektedir. Benim görüşüme göre bunlar, içerisinde sosyal farklılaşmanın olduğu ve oldukça karmaşık bir yapıya sahip, ikinci seviye cemaatlardı. Moğollar arasında iç istikrar sağlandıktan sonra, çekirdek cemaatlar (aile) tekrar ortaya çıkmıştır. Keza, etraflarında hüküm süren siyâsî kargaşa sebebiyle, 18. yy'da birçok Kazak "aul"u birlikte hareket etmeyi tercih etmiş (Tolybekov, 1959:206), ancak birkaç çekirdek cemaatın bir araya gelişiyle ortaya çıkan bu birleşmeler kalıcı olmadığından, siyâsî şartlar düzeldiğinde tekrar dağılmışlardır (Zimanov, 1958:70-1).

Tabiî kaynaklar üzerindeki mülkiyetin paylaşımı ve bu cemaatların dikey yapısı aynı zamanda cemaatlararası hareketliğe ve yeni cemaatlar oluşumuna imkân sağlaması, bu tür geçişlerin çoğunluğunun daha yüksek dereceli cemaatlarda olması şaşırtıcı değildir. Meselâ, 19. yy'da Kazaklar arasında belli bir otlak alanını müşterek olarak kullanan (veya sahip olan) göçebe cemaat üyelerinin kendi içlerinde yeni göçebe birimler oluşturmaları veya birinden diğerine geçmeleri oldukça sık rastlanan bir durumdur (Shakhmatov, 1964:66 vd.). Sweet (1965:137) Kuzey Arabistan göçebeleri için benzeri şeyleri aktarır ki, bilindiği gibi Kuzey Arabistan göçebelerinde çekirdek cemaatı oluşturan aileler, hâtta erkek kardeşlerin bile akrabalarından ayrılıp, başka gruplarla beraber hareket ettikleri vakidir.

Bu tür geçişler, göçebe cemaatların bazı göçebe olmayan topluluklar arasında görülen bir özellikle ilgilidir (Bu konuda bkz. Khazanov, 1975b:6; Peshits, 1978:155). Yapısal açıdan bakıldığında göçebe cemaatların çoğunlukla akrabalık bağı ve aynı atadan gelme üzerine kurulu olduğu gerçeğidir ve herhangi bir dereceden akrabalık ilişkisi kişilerin göçebe cemaat ile bağlarının temelini oluşturur (krş. Tapper, 1979:59). Burada tabiî olarak göçebe cemaatın akrabalık ve soy bağı üzerine kurulu olması, bu toplu-

luk içinde ayrı bir kurum, bir sosyal alt grup ortaya çıkmasına sebep olmaz mı sorusunu akla getirir. Bu sorunun cevabı genelde "hayır"dır. Her ne kadar akrabalık ve soy bağı adı altında bir araya gelmiş olmalarına rağmen, göçebe cemaatın özü, komşuluk ilişkilerine ve iktisadî esası hayvanlar üzerindeki özel mülkiyet ve her hanenin kendisi için yapacağı üretime bağlıdır.

Göçebe topluluklarda işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmanın iki ana istikameti vardır. Bunlardan biri; komşuluğa bağlı olarak, genellikle üretimle ilgi konularda başvurulur, diğeriyse; akrabalığa bağlı, sosyal olaylarda devreye girer (Meselâ, gelin için başlık parası ödenmesi, kan davası vs.). Dolayısıyle, karşılıklı yardımlaşmada başvurulan kişiler, yardımın konusuna göre değişiklik gösterir. Değişik cemaatlara mensup kişiler, akrabalığa dayalı konularda işbirliği içine girebilirler.

Kuzey Arabistan göçebelerinde bu hâl, özellikle çok belirgin olup, burada bütün komşular meselâ koyun kırkma gibi işlerde birbirlerine yardımla mükelleftir (Musil, 1908:285), ancak düğün hazırlığı veya kan parası ödenmesi gibi durumlarda bu görev akrabalara, özellikle de "hamse" isimli akraba grubundakilere düşer (Hess 1932:32; Musil, 1928:48; Daghestani, 1932:202).

Konuyla alâkalı olarak bazı antroploglar, değişik göçebe topluluklarda rastladıkları çekirdek göçebe cemaatları değişik isimlerle tanımlamaktadırlar. Bunlardan, Evans-Pritchard (1949:56) ve Peters (1960:35) Sirenayka bedevilerinin (üçüncü derecedeki kesit), Nicolaisen ise (1963:146 vd.) Tuareglerin kamplarına atıfta bulunurlar. Torry (1976:272) bu kavram için Gabralarda "aile yurdu"; Awad (1962:333) Orta Doğu göçebelerinde "kafile"; Barth (1962:345) Güneybatı Asya göçebelerinde "birlikte çobanlık yapan birim"; yine Barth (1964:25) Basserilerde "çobanlık birimi"; Pherson (1966:71) Marri Beluclarında "kamp"; Salzman (1971:186) Şah Nevazi Beluclarında "yerel cemaat"; Swidler ise (1973:27, 30) Brahuiler ve Beluclar "kamp" terimini kullanırlar (krş. "geçim grubu", Spooner, 1973:26 veya "yerel istifade grubu", N. Dyson-Hudson, 1972:11). Bu tip çekirdek cemaatlar özerk olmakla beraber, aslında çok daha geniş bir göçebe toplum sisteminin ayrılmaz bir parçası oldukları genel olarak gözardı edilir.

Tapper konuyla ilgili yazdığı bir makalede *çobanlık* birimi adını verdiği yapının aslında çekirdek cemaat ile örtüştüğü ve *çobanlık* biriminin aslında temel iktisadî kurum olduğuna dair ilginç bir karşıt görüş öne sürer ki (1979:49), ben de bu görüşe katılmaktayım. Buna mukabil, Tapper'ın bakış açısına göre temel göçebe topluluk nisbeten sabit bir "birincil sosyolojik" ve "temel siyâsî" birimdir ve onun çekirdek cemaat olarak gördüğü birim, benim ikinci hatta üçüncü seviyelerimdeki cemaatlara tekabül eder. Meselâ, Al Murrah bedevilerindeki cemaatı Tapper (1979:50), "... yazları kendi kuyularının başında kamp kuran grup" olarak tanımlar. Tapper bu görüşlere Cole'un (1975:42-63) derlediği bilgilerle ulaşmıştır, fakat Cole da çekirdek cemaata tekabül eden "dâr" kavramından bahseder. "Dâr" mensupları senenin bir bölümünde birlikte göç eden ve "beyt" adı verilen hanelerden oluşur. "Beyt"ler hayvanlarını ayrı otlatmalarına rağmen, birlikte yemek yerler[74] ve ortak savunma ihtiyacı onları birbirlerine bağlar. Böylesine savunma işbirliğinden doğan bağlar, akrabalık bağlarından daha güçlüdür. Gerek Tapper'ın (1979:54), gerekse Barth'ın (1964:25) "Göçebe Basseri toplumunun birincil toplulukları" olarak tabir ettikleri Basseri kampları da bizim nazarımızda ikinci seviye cemaatlardır. Birincil seviye yani çekirdek cemaat, Barth'ın (1964:21-3, 42) "birlikte çobanlık yapan birim" olarak tanımladığı, iki ilâ beş haneden oluşan ve hayvanlarını beraber otlatan birimdir.

Göçebe birimlerinin hangisinin birincil, hangisinin ikincil seviyede olduğu tartışması Swift'in yumurtanın yuvarlak ucu ve sivri ucu[75] tartışması kadar zorlama bir tartışma gibi görünse de, kanaatimce bu o kadar basit bir mevzu değildir. Yapısal olarak çok büyük bir istikrar göstermemekle birlikte, birincil cemaatın ortaya çıkma gerekçesi öncelikle iktisadi, ikinci ve üçüncü seviye cemaatların ortaya çıkma sebepleriyse daha değişkendir. Bu birimler, bazen tabiî kaynaklardan faydalanma, bazen de içtimaî ve siyâsî işlevleri yerine getirme maksadıyla ortaya çıkarlar.

74 Bu göçebeler arası dayanışmanın değişik şekillerde ortaya çıkabileceğine bir örnek teşkil eder.

75 Gulliver'in Seyahatleri romanına gönderme, Ç.N.

Cemaat kavramı, diğer göçebe tiplerinde de mevcut olmakla birlikte, burada incelediğimiz türlerde göründüğü kadar dikkât çekici karakterde değildir. Meselâ, Sudan'da yaşayan Kababiş ve Humr Baggaralarda sadece birincil seviye görülür, fakat onun yapısı da istikrarlı değildir ve her yıl değiştiği bile olur (Asad, 1970:20, 128; Cunnison, 1966:9, 42, 59 vd.). Fulaniler arasında çekirdek cemaat çok belirgin olup, üç nesli aşmayan akraba gruplarından oluşur (takriben 20 aile, 100 kişi). Genelde çekirdek cemaat her zaman olmasa bile, birincil akrabalardan müteşekkil olup, üyeleri sene boyunca veya senenin bir bölümünde beraberce göç eden, aralarında yardımlaşma ve dayanışmaya dayalı bağları olan, otlak alanlar ve su kaynakları üzerinde tanımlı haklara sahip kimselerdir. Bu cemaatlar, yağışlı dönemlerde ikinci seviye cemaata katılıp, onlarla beraber hareket ederler (Stenning, 1959:38, 41, 50, 52-3; Stenning, 1965:367, 378-9, 383). Yakın Doğu tipi göçebeliğin Kuzeybatı Afrika alt türüne dahil olan Gabralar arasında da üç seviye gözlenmiştir (Torry, 1976:272-80).

Tibet göçebeleri arasında da bunun ilk seviyeli cemaat gözlenmiş ve çekirdek cemaat genellikle birincil akrabalardan oluşmaktadır (Ekvall, 1968:28).

Doğu Afrika tipi göçebelikte cemaat daha zayıftır. Bunun sebebi, bölgenin ekolojik yapısının hanelere göçebe toplumun kullanımındaki meralar üzerinde daha esnek bir tasarrufta bulunma şansı vermesidir. Ancak iktisadî şartların getirdiği sosyal ilişkiler yanında, hanelerin birbirleriyle üretim maksadıyla kurdukları karşılıklı yardımlaşma veya mukaveleye dayalı ilişkiler her ne kadar çok sabit olmasalar da görülür.

Samburularda cemaat dört ilâ on haneden oluşan küçük yerleşimlerden meydana gelir ve bu haneler genellikle akrabalık bağlarıyla birbirleriyle bağlıdırlar. Bu cemaatların bileşimi her göç döneminde değişebilmekteyse de, cemaatları oluşturan hanelerin aralarında sıkı bir üretim dayanışması ve karşılıklı yardımlaşma hüküm sürer. Zaten var olabilmelerinin temel şartı da bu dayanışmadır (Spencer, 1965: 6, 8-9, 12, 15-6, 20, 22-3; Spencer, 1973:24-5). Karimajonglar da değişkenlik göstereren "kamp"lara sahip olmakla, kamplar güvenlik ve sosyalleşme ihtiyacından doğmuştur (R. Ve N. Dyson-Hudson, 1970:110). Turkanalar da aynı şekilde

cemaat kavramına sahip olup, onlardaki ilişki de oldukça esnektir ve bir hanenin aynı cemaat içinde bütün yıl boyunca kaldığı nadirdir. Ancak burada Turkanalarda birkaç seviye cemaat gözlenmekte olup, 2 ilâ 5 haneden oluşan birincil daire, 5 ilâ 20 haneden oluşan ikincil daire gibi üst birimler, genellikle aynı su kaynağını kullanmaya veya başkalarını ortak otlak alanlardan uzak tutmaya dayanan geçici karakterde cemaatı temsil etmektedir. Bazı durumlarda üçüncü bir daire de ortaya çıkabilmektedir (Gulliver, 1955:11-2, 33, 37, 43).

Bu birimleşme şekli Kuzey Avrupa'daki ren geyiği çobanları arasında da açık şekilde gözlenebilir (Brodnev, 1959:75; Vorren ve Manker, 1962:143-4; Obshchestvennyi stroi u naradov Severnoi Sibiri, 1970:405-12; Vasilev, 1976:331-2; Krupnik, 1976:63-4). 19. yy sonu ve 20. yy başlarında Nenets ve Çukçalarda iki seviyeli cemaat görülürken, Laponlarda ağırlıklı olarak çekirdek cemaata rastlanır, ancak bazı çekirdek cemaatların bahar ve yaz aylarında bir araya gelerek daha büyük gruplar, yani ikinci derece cemaat oluşturma eğiliminde oldukları da görülmektedir (Whitaker, 1955:62).

Çekirdek cemaat (yani Laponların *sii*'da ve Nenetslerin *parma* adını verdikleri göçebe obası) iki ilâ beş hanenin (10 ilâ 25 kişi) hayvanlarını otlatmak için bir araya gelmesiyle teşekkül eder ki, sürüleri birlikte otlatma hem üretime yönelik, hem de ekolojik şartların dayattığı sebeplere dayanır. Zira, yaz aylarında kan emici böceklerle, at sinekleri hayvanları oldukça rahatsız ettiğinden, büyük sürüler dağınık değil, toplu hâlde kalmayı tercih ettiklerinden, hayvanları korumak daha kolaydır (Obshchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:396).

Nenetsler, çevrede bulunan göçebe kampları hep birlikte hareket ederek ikinci derece bir cemaatı oluştururlar. Bu cemaat genelde 100 ilâ 250 kişiden oluşur ve aralarında akrabalık ve karşılıklı yardımlaşmaya dayalı bir bağ vardır. Bu ikincil cemaatı oluşturan obaların birinden diğerine geçmek, az rastlanan bir durum değildir.

Çukçaların çekirdek cemaatı, bazen *varat* adını verdikleri (kelime anlamı birlikte yaşayan insanlar topluluğu) 10 ilâ 15 hanelik bir topluluksa da, aslında *varat* yaz aylarında birkaç göçebe obanın bir araya gelerek oluşturdukları topluluktur (Dolgikh ve Levin, 1951:102-3).

Göçebe Topluluklarda Akrabalık ve Soybağı

Ssu Ma Ch-ien, Shih Chi adlı eserinin Hunlara ayırmış olduğu 110. Bölümünde, Hun devletinin kurucusu Ma-o Tun (Mete Han) hakkında ilginç bir hikâye aktarır. Hun devletine komşu olan Tunghular, Mete'den önce en iyi atını isterler, daha sonra da en sevdiği karısını. İki halkın barış içinde yaşamasını isteyen Mete, maiyetindekilerin karşı çıkmasına rağmen, atını ve kadınını vererek Tunghuların isteklerini yerine getirir. Daha sonra Tunghular bu defa kullanılmayan bir arazinin de kendilerine verilmesini isterler. Maiyeti bu defa tam aksine Mete'den bu talebin yerine getirilmesini istediklerinde Mete öfkelenir ve "Toprak benim değil, milletindir, onu nasıl verebilirsiniz?" diyerek, toprak vermesini isteyenleri ölüm cezasına çarptırır (Alıntı: Taskin, 1968:38-9). Bu hikâye muhtemelen rivayet olmasına rağmen, gerçeği aydınlatıcı bir yönü var ki, o da; göçebelerin nazarında bir arazi parçasının bir göçebe birimin mülkiyetinde oluşudur. Göçebelerin toprak parçası ile olan bağın özelliği, bu bağın akrabalık (suni bir akrabalık) yoluyla kurulmuş olmasıdır. Göçebelerin toprak ve çevreleriyle doğrudan bağlar geliştirebilmelerini sınırlayan tek şey gezgin hayat tarzlarıdır, dolayısıyla akrabalık sosyal ilişkileri en iyi ifade edebilecekleri alternatif hâle gelir.

Her bölgede veya hemen her yerde göçebe topluluklar arasındaki ilişkilerin akrabalık esası üzerine kurulu olduğu iddiası (krş. Spooner, 1973:28) tek başına fazla bir anlam ifade etmemektedir. Bunun ilk sebebi, akrabalık (suni akrabalık) ilişkilerinin sosyal yapının temelini oluşturması sadece göçebe topluluklara has bir durum olmayıp, farklı iktisadî yapılara sahip başka topluluklarda da bu duruma rastlanmasıdır. İkinci olarak, akrabalık temeli üzerine kurulu toplulukların, genel yapılarının aslında sadece kısmen akrabalığa dayanması, akrabalık dışında kalan diğer sosyo-politik yapılar için önemli miktarda boş alan bulunmasıdır. Zira, göçebelerde dahi durum bu şekildedir.

Sonuç olarak, göçebe toplum sözkonusu olduğunda, bu ilişkilerin çok daha kesin bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Göçebe toplumun gezgin karakteri ve pastoral iktisadî yapının istikrarsızlığı değişken bir sosyal yapıya yol açmaktadır; değişime açık olan bu yapı, değişimin alt yapısını da kendi içinde ba-

rındırır. Çoğu göçebe toplulukta akrabalık ilişkilerinin yapısını düzenleyen unsur soy bağına dayandığından, bu bağ sayesinde göçebe toplumun karmaşık ve çok katmanlı yapısı birbirinden ayrı parçalar halinde ifade edilebilir. Ortak soy atasına farklı yakınlık derecelerindeki akraba gruplarının oluşturduğu bu farklı segmentler, ihtiyaca göre bir araya gelip kaynaşabildiği gibi, ayrışabilmektedir de. Ancak, göçebelerin sosyal ve siyâsî yapılanmalarında en önemli unsuru soy bağı kuralı gören tezin teferrutlı olarak açıklanması gerekir. Öncelikle bu tez, sadece tam göçebeler için geçerli olup, yarı göçebe ve ilkel pastoralistler için durum daha değişiktir. İkinci olarak, soy bağı kuralı akrabalık ilişkilerini yok saymak değildir. Daha önceki bölümlerde belirtmiş olduğumuz gibi, göçebe topluluklardaki sosyal yapıların hepsi soy bağına göre şekillenmiş değildir ve aynı atanın nesebinden olmayı esas almazlar.

Folk modeli ve fiili gerçeklik arasındaki, yâni ideoloji ve sosyal uygulamalar arasındaki farklılıkları bir kenara bırakacak olursak, akrabalık ve soybağı, farklı düzlemlerde ve derecelerde devreye girer ki, bunların işlevleri de değişik yöndedir. İbni Haldun bunları oldukça net bir şeklide tesbit etmiş ve birleştirici unsur olarak gerçek akrabalığa dayalı *asabiyenin* genel olarak bir kabileye mensup olmaktan çok daha güçlü olduğunu vurgulamıştır (1863-I:275). İbni Haldun, "Bunun sebebi saldırı veya savunma durumunda ihtiyaç duyulan birliktelik duygusunu yaratmanın en iyi yolu ortak bir atadan gelindiği inancıdır... Kan bağı olanlar ve diğer yakın akrabalar birbirlerine yardım ederler, yabancılar veya dışarıdan gelenler ise etmezler" der (1967:147-8).[76]

Alt seviyedeki birimlerin ilişkileri, genel olarak akrabalık bağları ve karşılıklı akitlere dayanır (Karşılıklı akitlerin oynadığı rol için bkz. Spooner, 1973:25-6; Marx, 1977:356-7 ve yine Marx, 1978:61 vd.). Üst seviyelerdeki birimler ise soy bağı kuralına göre oluşur. Bu birimlerin asıl işlevleri sosyo-politik olup, temel

76 Buna ilâve olarak İbni Haldun, akrabalık bağlarının göreceli olduğunu aynı açıklıkla ifade eder. "Sığınma ilişkileri, köleler veya müttefiklerle ilişkiler de aynı etkiyi (ortak ata gibi) oluşturabilir. Ortak atanın önemi biraz da sunidir. Yakınlığı belirten asıl unsurlar sosyal ilişkiler, dostluk, uzun süreli tanışıklıklar, birlikte büyümekten gelen arkadaşlık, hayata ve ölüme dair ortak yaşanılanlardır. Bu şekilde yakın ilişki kurulmuşsa, bunun sonucu birbirinden etkilenme ve dayanışmayı getirir (Ibn Khaldûn, 1967:148).

kaynakların ortak mülkiyet hakkını ellerinde tutarlar (Spooner, 1973:24; Barth, 1973:18). Ancak, mevzubahs olan bu hususlar büyük resmin sadece bir parçasıdır. Akrabalık nisbeten küçük bir insan grubunun içindeki ilişkileri düzenleyip, kişinin geldiği soy bağının yerini alıp, yatay bağlardan oluşan sistem içindeki yerini belirlerken, soy bağı değişik alt gruplar arasındaki ilişkileri düzenler ve ferdin bir topluluğa ve onun alt gruplarına olan aidiyetini belirler. Bu aidiyetler, bazı hak ve mesuliyetleri, hâtta sosyal statüleri de içerir. Akrabalık, kişinin toplumdaki yerini belirlerken, soy bağı bunu meşrulaştırır (krş. Marx, 1977:358-9).

Göçebe toplumlarda soy bağı iki yönde işlev görür. Bunlardan biri, bu sayede ortak atanın zürriyetinin, yâni şecerelerin doğru olarak tespiti, ikincisi ise bütün topluluk için birleştirici unsur olmasıdır. Bu iki işlevin birbiriyle her zaman için örtüşmediğini söylemeye lüzûm görmüyorum. Şecereler, soy bağı grupları kurma ve onların aralarındaki bağları tanımlamada, ortak bir atadan gelme fikri ise, sosyal bütünleşmenin temelini teşkil etmede çok önemli bir yer tutar. Bundan hareketle meselâ bütün Afganlar Kais'ı (Abdürreşid) kendi ataları olarak kabûl ederler ve büyük Afgan kabileleri onun oğulları, torunları veya büyük torunlarından birinden geldiklerini söylerler (Elphistone, 1819-I:248, 253; Reisner, 1954:52 n.2; Spain, 1963:41; Glatzer, 1977:107 vd.). Somalililer atalarının Akil bin Ebu Talip (Hz. Muhammed'in kuzeni ve Hz. Ali'nin kardeşi) olduğuna inanır (Lewis, 1961:12), Türkmenler Oğuz Han'dan (Abu-l Gazi, 1958:40), Buryatlar Bargu Batur'dan (Humphrey, 1979:247) geldiklerini ileri sürerler. (Bu konuda ayrıca Humr Baggaralar için bkz. Cunnison, 1966:111; Sirenayka bedevileri için Evans-Pritchard, 1949:55; Peters, 1960:29; Şah Nevazi Belucları için Salzman, 1971:186 gibi ilim adamlarının eserlerine bakılabilir.) Samburular da, diğer klan ve alt klanların başka soylardan gelmeleri rahatlıkla kabûl görmekle birlikte (Spencer, 1965:77), bu alt klanlar arasındaki bağlar dikkât çekici derecede zayıftır. Fulaniler ise klanın, bütün üyelerinin aynı atadan geliyor olma kavramı bile yoktur (Stenning, 1959:534-5).

Diğer taraftan ideolojik ihtiyaçların "ortak ata" kavramını doğurmasının en çarpıcı örneğine Kazaklarda rastlarız. Bilindiği üzere Moğollar, Kırgızların ataları olan Türkçe konuşan göçebe

grupların sosyal düzenlerini parçalayıp, alt grupları yeniden düzenleyip, Avrasya'da yeni bir etnik gruplaşmaya yol açmalarına rağmen, Kırgız/Kazak halkını oluşturan farklı kökenlerden gelme göçebe gruplar, siyâsî anlamda bir araya gelip bir kimlik oluşturmaya başladıklarında kökenlerini, halen itibarını muhafaza eden ortak bir ataya dayandırma ihtiyacı duymuşlardır (Levshin, 1932-II:25-31; Kharuzin, 1889:26-7; Grodekov, 1889:2-3; Aristov, 1894:394-7; Chuloshnikov, 1924:199; Abramzon, 1951:138; Bacon, 1958:67). Ne var ki, Kırgız/Kazak yönetimlerinin zayıf ve istikrarsız özelliği bu şecere oluşturma çabalarını ilerletip, sonunda bütün Kazakları ortak bir ataya bağlayan bir şecere sistemi ortaya çıkaramamış ve bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Moğol sonrası dönemin Avrasya bozkırlarındaki Türkçe konuşan kabileler, çoğunlukla ana dili Moğolca olan bir çekirdek grubun etrafında toplanan ana dili Türkçe olan oymaklardan oluşurlar ve zaman içerisinde kabilenin sadece adı Moğolca olarak kalıp, çekirdek de Türkleşir. Buna örnek olarak Özbeklerin Kongrad kabilesinin tarihini göstermek mümkündür. Yeni oluşan bu birimin bütün üyeleri kendi köklerinin ortak bir atadan geldiğine inanmaktadırlar. Yakın Doğu göçebe kabileleri arasında da benzer durumlara rastlanır (Musil, 1908:III-112 vd.; Philby, 1922:II-176; Pershits, 1961:86-7).

Başka göçebe topluluklarla arada -aslında var olmayan- bir akrabalık yaratmak veya akrabalık bağını ortadan kaldırmak gibi rol üstlenmesi sebebiyle "ortak ata" kavramı, dış dünya ile ilişkiler açısından önem taşır. Moğol istilâsı sonrasında, ana dili Türkçe veya Moğolca olan göçebeler birbirleriyle içiçe bir hayat sürmeye başladıklarında, ortak bir ata fikri ortaya çıkmaya başlar. Reşidüddin de zaman zaman bu konuya değinir (Rashid al-Din, 1952a:76-7; krş. Bacon, 1958:55). Rwala göçebeleri diğer Anaza kabilelerinin de aynı atadan geldiklerine inanır ve diğer kabileleri baba tarafından kuzenleri, yani "beni al-amm" olarak addederler (Jaussen, 1908:111-2). Bu hususta Salzman (1978c:627) "soy bağı ideolojisinin, buhran veya çatışma dönemlerinde devreye girmek üzere yedekte hazır bekletilen bir sosyal yapı" olduğunu ileri sürer. Ancak bizim kanaatimize göre bu tez, akrabalık ideolojisinin gerçek gücünü azımsamak anlamına gelmektedir, zira göçebe şe-

cerelerinin tek işlevi, akraba grupları oluşturmakla sınırlı olmayıp, çok daha geniş kapsamlıdır. Şecereler, bilinçli veya bilinçsiz olarak değiştirilebileceği gibi, genişletilip daraltılabilir. Belli bazı tarihî hadiseler karşısında birleştirilmesi veya bazı bölümlerinin kesilip atılması da gerekebilir. Bu özellikler göçebe topluluğa yeni duruma uyum gösterebilme ve tekrar teşkilâtlanabilmek için gerekli ideolojik esnekliği kazandırır.

Türkçe konuşan Avrasya göçebelerinin karakteristik özelliklerinden biri, şecerelerinin üst satırlarının sabit kalmamasıdır. Aynı kabilenin şeceresini çıkartan değişik ilim adamlarının sık sık karşılaştıkları hususlardan biri de, şecere ağacının değişiklik göstermesiyle karşılaşmalarıdır. Buna benzer bir durum Humr Baggara göçebeleri arasında, kabilenin herhangi bir alt kolunun genel şecere içerisindeki yerini değiştirip, sonrasında kolaylıkla yeni duruma adapte olabilmelerinde görülür. (Cunnison, 1966:10). Keza, çeşitli göçebe toplulukların soyağaçlarını çıkaran kaynaklarda bunun benzeri örneklerine rastlamak mümkündür.

Reşidüddin'in (Rashid al-Din, 1952a:29) konu hakkında verdiği bilgilerde, meselâ "Moğol geleneğine göre atalarının soy ağacı saklanır ve dünyaya gelen her çocuğa öğretilir. Moğollar dışında diğer kabilelerde bu gelenek yoktur, sadece Araplar atalarının şeceresini bilirler... Moğollarda diğer toplumlarda olduğu gibi çocuklarını yetiştirirken, örnek verilecek herhangi bir dini topluluk veya inanç bulunmaz, anne ve baba çocuğa klan ve şecere geleneklerini anlatırlar" derken, Lewis de (1961:128; 1962:40) "Her Somali kabilesi mensubunun 20-30 göbeğe kadar kendi şeceresini bildiği" notunu düşer.

Şecerelerin bir başka işlevi de, sosyal eşitsizlikleri meşrulaştırmaktır (Şecerelerin bu yönü hakkında Humpfrey'nin 1979 yılında Buryatlar hakkında yapmış olduğu araştırmanın son derece kaydadeğer bir çalışma olduğunu bildirmeliyim). İskitler, ataları olarak Targitaus'u kabûl ederken, İskit toplumunu oluşturan çok sayıda kabilenin her biri, kendisini bu kahraman atanın oğulları arasından bir soy atasına bağlama geleneğine sahiptirler (Heredotus, IV.5-6; bkz. Khazanaov, 1978:426). Bu şecere şuurunu yaratan ve kendi ideolojik hakim pozisyonunu devam ettirmek için gerektiğinde bunu yönlendirenler çoğunlukla toplumun aris-

tokrat tabakasını teşkil ederler. Konuyla ilgili olarak (Moritanyalılar için bkz. Stewart, 1973a:379) Grodekov (1889:12) Kazak ve Kırgızlara dair aldığı notlarda "... aristokratların aksine fakirlerin kendi boy ve oymaklarının adı ve doğrudan ataları dışında bu geniş akrabalık bağları hakkında fazla bir bilgi sahibi olmadıklarını" bildirirken, ondan elli yıl kadar önce Levshin'in de (1832:III-11) aynı hususa dikkât çektiği görülür. Hülâsa, ünlü bir aforizmayı biraz değiştirerek göçebelere şu şekilde uyarlayabiliriz: "Bugünü denetleyen geçmişi, geçmişi denetleyense bugünü denetler." Şecereler, dışarıdan gelen grupların göçebelerle kaynaşmaları ve kendi iç yapılarında değişiklik yapmadan adapte olmalarını da ideolojik olarak mümkün kılmaktadır. Birçok göçebe topluluğunda görülebilen soy hafızasının yitirilmesi durumu, tabiî olarak asimilasyonu kolaylaştıran bir unsurdur (Bu konuda meselâ Türkmenlerde soy hafızası yitimi ve asimilasyon hakkında daha teferruatlı malûmat için bkz. Markov, 1976:218; Arap bedevileri için Rosenfeld, 1965:182; Sirenayka bedevileri için Evans-Pritchard, 1949:56; Peters, 1960:41-2; Humr Baggara için Cunnison, 1966:6, 113 n.6; Afganlar için Ferdinand, 1969:137).

Buna karşılık, kuzey Somalililerde şecereler sabit ve değişmez olup, ortak bir düşmana karşı işbirliği yapan iki topluluk bunu kendi aralarında bir akde bağlayarak gerçekleştirirler ki, kendilerini birleştirecek suni bir şecere yaratma gereğine de ihtiyaç duymazlar.

Marx (1977:354) bu konuda, şecerenin belli bir coğrafî alan üzerindeki kontrol ve o yeri müdafa etme ile ilişkili olduğunu ileri sürer. Pek tabiî olarak söz konusu alan üzerindeki kontrolün kaybedilmesi durumunda şecereler de işe yaramaz hâle gelecektir. Bu yaklaşım tarzı, göçebe toplumun sosyal yapısını siyâsî ve soy bağı esası olmak üzere iki seviyede ele almaktadır. Birçok göçebenin kendi şecereleri hakkında pek de detaylı bilgiye sahip olmamakla birlikte, topraklarını başarı ile savundukları görülür. Marx'ın öne çıkardığı yönüyle soy bağları, ortak mülkiyet oluşturma ve tabiî kaynakların paylaşımında önemli rol oynasa da, bu tarz ortaklık grupları soy bağı olmadan da meydana gelebilmektedir.

Çoğu göçebe toplulukta, ata soyu tek yönlü olarak baba tarafından tespit edilir, ancak fiiliyatta, özellikle iktisadî ve sosyal ola-

rak daha alt seviyelerdeki gruplarda anne tarafından kuzen grupları ile bağlar da önem taşır (Peters, 1960:44-5; Peters, 1967:272-4; Hart, 1973:28-30; Barth, 1973a:13 vd.; Digard, 1973:49; Stewart, 1973a:384; Marx, 1978:61-3).

Şecerenin tek yönden, özelikle de baba tarafından tespiti, göçebe toplumun sosyal yapılanmasında vazgeçilmez bir unsur olarak önem taşır. Lapon, Koryak ve Çukça gibi göçebe topluluklarda soy ortaklığına dayalı akrabalık olmaması sebebiyle, uzun şecerelere rastlanmaz. Bazı Tuareg grupları arasında şecereler anne tarafından tespit edilmesine karşılık, bunlardan bazılarında şecere çok yakın geçmişe uzanır (Nicolaisen, 1963:137, 139, 144-6, 476-8, 485-6). Bu hususta Tuaregler tek istisna olmayıp, Nicolaisen'in (1963:496) aktardığına göre Bejalar, İslâm dinine geçtikten sonra baba tarafından şecere tespitine girişmişlerdir. Diğer taraftan Avrasya bozkırlarında yaşayan kadim çağ göçebelerinin uzun bir dönem boyunca anne soylu (anaerkil) topluluklar halinde yaşamış olduklarını düşündürecek olan ciddi sebepler vardır (Khzanov, 1970). Yakın Doğu ve Avrasya bozkırlarındaki bazı kabileler kökenlerini bir kadın ataya dayandırırlar ki, bunların şecerelerinde kadın isimlerine rastlanır. Nitekim, bu durumu izah etmek için muhtelif tezler öne sürülmüş (bkz. Bacon, 1958:178; Peters, 1960:29; Marx, 1977; Marx, 1978) olmasına rağmen, bunların hiç biri konuya tam olarak izah getirememişlerdir. Öte yandan Robertson Smith (1903:31; krş. Ashkenazi, 1946-1949: 670-1; Tolstov, 1948:325 vd.) tarafından uzun zaman önce dile getirilmiş olan "bu kadın ata isimlerinin, anaerkil dönemin kalıntıları" olduğu tezine katılmamak için de bir sebep görünmemektedir.

Göçebe Toplumun Segmenter Sistemi

Genelde pastoral, özelde göçebe toplumun segmenter (parçalı veya bölünmüş) soy sistemi üzerinde bir çok araştırma yapılmış olmasına rağmen, bunların hiç biri net bir resim ortaya çıkaramamış, dolayısıyle bunu bir sisteme bağlamanın doğru olup olmadığı veya bunun ne derece gerçeği yansıtabileceği konusunda hâlen devam eden tartışmalara açık kapı bırakmıştır (bkz. Evans-Pritchard, 1940:141-2; Fortes ve Evans-Pritchard, 1940:5 vd.; Bacon, 1958; Sahlins, 1961; Sahlins, 1968:50-2; Smith, 1956; Bessac,

1965; Gellner, 1969:36 vd.; Gellner, 1973:3-6; Black-Michaud, 1975:63, 87; Marx, 1977:359; Digard, 1978:315-7; Service, 1975:65 vd.; Salzman, 1978; Tapper, 1979:48; Asad, 1979:421-2). Bu tartışmaların devam etmesinin bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla sebebi, segmenter soy sisteminin farklı şekillerde yorumlanmasıdır. Bu kavramın en kapsamlı tariflerinden birini Sahlins (1961:330), segmenter soy sisteminin belli başlı altı bileşeni olduğunu belirttikten sonra, soy bağı, segmentasyon, yerel-jenealojik segmentasyon, segmenter sosyalleşme, ortaklaşa direnç (veya kümelenme etkisi) ve yapısal görecelik olarak sınıflandırmaktadır. Sahlins'e göre bu öğelerin bulunmaması durumunda, başka bir segmenter sistem söz konusudur. Buna mukabil, çoğu topluluğun sosyal teşkilatlanması çok daha az özelliğe dayanarak, yine de segmenter soy sistemi olarak kabûl edilmektedir.

Middleton ve Tait'in (1958:1-31) Afrika'da yaptıkları araştırmalara dayanarak tespit ettikleri segmenter soy sistemi türleri bu konuda oldukça açıklayıcı örnekler sunmakla birlikte, bu türlerin karakteristik özelliklerini çıkartmaya çalıştıklarında vardıkları sonuç, bütün bu topluluklarda segmenter sistemin cari olduğu ve bölgedeki toplulukların arasındaki ilişkilerin bir klan veya bir alt grup sistemi içinde soy bağına göre yürütülmekte olduğudur (Middleton ve Tait, 1958:29). Bu tanımlamanın ortaya koyduğu tek şey, topluluğun soy bağına göre segmentlere ayrılmış olması ve bunun da zaten günümüzle, geçmişte bir çok göçebe toplulukta söz konusu olan durumdur (Gellner, 1969:48-9).

Toplumun segmenter yapısı, bu toplumsal segmentlerin her birinin kendi içerisinde bir örnek olmasını gerektirmemektedir (Ahaggar Tuaregleri için bkz. Nicolaisen, 1963:144-6). Ancak bu durum muhtelif seviyelerdeki segmentlerin yapısal açıdan benzerlikleri yerine getirdikleri fonksiyonlar arasındaki farklılıkları gözden kaçırmamıza sebep olmamalıdır (Gellner, 1969:48-9).

Şimdi burada segmenter sistemlere gireceğiz, ancak bu sistemlere sadece sosyo-politik açıdan değil, hak ettikleri üzere, başka açılardan da bakmaya çalışalım.

Evans-Pritcahrd'ı (1940 ve 1949) takibeden Gellner (1969:51; krş. 1973:4) segmenter sistemler hakkında ilginç bir yorum sunar: "Segmenter sistemin özelliği, sosyal farklılaşmanın yeterin-

ce gelişmemiş olduğu topluluklarda iç düzeni sağlamak için özel mekânizmalar geliştirerek, 'hükümetsiz istikrar' sağlamasıdır". Gellner, Atlas dağlarındai gezgin pastoralistler örneğinden hareketle, bu sistemi oldukça tefarruatlı bir şekilde anlatır. Bu noktada sormamız gereken şey, bu sistemin hangi sıklıkla ve nerelerde ortaya çıktığı ve iç düzenin sadece bu mekânizmaya mı dayandığı, yoksa sistemin başka desteklerinin de olup olmadığıdır.

Göründüğü kadarıyla, yapısal göreceliğin ve denk karşıtlıkların[77] bozulmuş olduğu, asimetrik segmenter sistemlerin karakteristik olarak görüldüğü göçebelik tipleri Avrasya Bozkır, Yakın ve Orta Doğu tiplerini içerir. Sirenayka bedevilerinde görülen sistem her ne kadar bazen tipik segmenter soy sistemi olarak nitelendirilse de (Evans-Pritchard, 1949:54-5), Peters (1967:271) bu topluluklarda "denk karşıtlık" unsurunun bulunmadığını, aynı seviyedeki segmentlerden birinin büyüklük ve sayı olarak aralarında farklılık olduğunu anlatır. Denk karşıtlığın bulunduğu durumlarda ise, bu denge sıklıkla bozulmaya eğilim gösterir (bkz. Barth, 1973:13).

Burada önemli olan husus, yukarıda bahsi geçen göçebelik türleri arasında görülen segmenter sistemlerin çoğunda aynı seviyedeki segmentlerin karşılıklı konumları ve etkileşimlerinin birbirleriyle aynı olmamasıdır. Farklılık sadece segmentin büyüklüğü veya gücüyle ilgili olmayıp, aynı zamanda siyâsî ağırlığıyla ilgili olduğu gerçeğidir. Aynı seviyedeki segmentlerin çoğunluğu az veya çok birbirleriyle eşit konumda iken, çoğunlukla içlerinden birisi soy bağı, kötü şöhret veya daha önemlisi, siyâsî tavrı sebebiyle diğerlerinden daha üst bir konumda olmakla, "diğerlerinden daha eşit" durumdadır. Meselâ Sweet (1965:143) Arabistan bedevilerinde reislik makamının belli soyların elinde olduğunu söyler. Şah Nevazi, Beluclarında reislik hakkı bir soya ait olup, kabile reisi bu soydan çıkar (Salzman, 1971:186). Kababişlerde (Asad, 1970:XV) bütün siyâsî güç ve ayrıcalıkları reis soyunun elinde tutması bunun en bariz örneğini teşkil eder ki, aynı şekilde Middleton ve Tait (1958:14), Afrika'da rastlanan benzeri bir siste-

77 İng. "balanced opposition". Salzman'ın Culture and Conflict in the Middle East kitabında yer alan kavram. Hangi büyüklükte olursa olsun, bir grubun karşısında daima aynı büyüklük ve güçte bir başka grubun daha olması, Ç.N.

min de bir tür segmenter soy sistemine dayandığını ileri sürerler. Fakat, buralarda görülen hâkim segmentler ve liderlerin ortaya çıkması, yapısal kuralla ve sistemde olduğu varsayılan eşitlikçi özle çelişmektedir.

Evans-Pritchard (1949:140) bu konudaki fikrini, kabileler sisteminde benzer sistemlerde olduğu gibi bütün gücü bir araya getirebilecek kabiliyette/yetkide hâkim bir grup, sınıf veya segmentin olmayıp (Fortes ve Evans-Pritchard, 1940:14), diğer bütün segmenter yapılarda olduğu gibi, kabile sisteminin en küçüğünden en büyüğüne kadar kabileler ve kabilelerin alt kolları arasında devam eden bir denk karşıtlıklar sistemi olduğunu ve kabile içerisinde tek bir otorite olamayacağı (Evans-Pritchard, 1949:142) şeklinde oldukça açık bir şekilde ifade eder. Fernea ise (1972:105) haklı olarak hâkim bir soyun bulunmasının, bu grubun tabiî kaynaklar üzerinde daha fazla kontrol ve kabile üzerinde daha fazla güç sahibi olmayı getireceğinden, bunun segmenter sistemin klâsik modeli ile çelişen bir duruma yol açacağı ve ekonomi-politik anlamda segmentlerin eşitliğini sağlayan denge ve kontrol mekânizmalarını devreden çıkmaları sonucu doğuracağını belirtir (krş. Smith, 1956:53, 57; Spooner, 1973:35).

Burada siyâsî olarak hâkim segmentlerin sahip olduğu sistemlerin varlığını reddetmemekle birlikte, ben bu sistemleri daha değişik bir tür olarak görüyor "farklılaşmış segmenter sistemler" olarak adlandırıyorum. Yapısal bakış açısından baktığımızda, uygun şartlar oluştuğu takdirde, hâkim segment ,diğer segmentlerden farklılaşıp, söz konusu topluluğun jenealojik klişelerinden kısmen veya tamamen kopabildiği gibi, kan ve soya bağlı kurallar oluşturabilir ve en önemlisi de ayrı bir sınıfa dönüşebilir. Buna misâl olarak Göktürklerdeki "Aşina" sınıfıyla, Moğol ve Kazaklardaki Cengiz Han'a kadar uzandığı ileri sürülen "ak kemik" sınıfı bunlardan sayılabilir.

Bu sistemlere katmanlı segmenter sistemler de denilebilir, ancak katmanlı sosyal sistem kavramının, sosyal katmanlardan daha dar anlamlı bir kavram olduğunu burada özellikle belirtmek gerekir. Bir sistem katmanlı segmenter ise, bütün topluluk da katmanlıdır. Lâkin toplulukta sosyal katmanların olması, segmenter sistemin kendi içinde katmanlarının olduğu anlamına gelmediği

gibi, sosyal katmanlaşma başka yönlerden gerçekleşmiş olabilir. Bütün segmenter sistem çeşitleri kendi içlerinde tersine dönüşebilen sistemler olup, uygun şartlar altında dönüşürler. Dolayısıyle, göçebe topluluklarındaki sistemler de tersine dönüşebilir.

Göçebe segmenter sistemlerine dair görüşlerimi daha iyi aktarabilmek için, kitabın daha ileriki bölümlerinde yeralan konulara temas etmem gerekecek. Kanaatimce, genel olarak göçebe topluluklarda sosyal farklılaşma ve farklılaşmış segmenter sistemler, özellikle de katmanlı segmenter sistemler, göçebe toplulukların dış dünya ile ilişkileri neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkiler ve ilişkilerin etkileri tarih boyunca her zaman, her devirde cereyan etmiş, tarihî şartlar bazen bu ilişkilerin karakterini de etkilemiştir. İlişkilerin karakterindeki bu değişiklikler tabiî olarak segmenter sistemi de etkilemiş, bunun sonucunda sistem değişmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak, segmenter sistemin eşitsiz karakteri veya eşitlik derecesinin toplumun ideolojisiyle (özellikle topluluğu oluşturan farklı alt gruplar veya tabakaların ideolojisi ile) örtüşmediği durumların oraya çıkması da muhtemeldir. İdeolojiler, söz konusu topluluğun o anki sosyal gerçeğinden daha az veya daha fazla eşitlikçi olabilirler, zira ideolojiler toplumun sadece o anını değil, geçmişini, hâtta gelecekteki değişikliklerin yönünü de ortaya koyarlar. Aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz bu farklılıklara ilişkin bazı örnekler sunacağız, ancak unutulmaması gerekir ki, ideolojiler toplumun sadece sosyal uygulamalarını yansıtmakla kalmayıp, onların teşekkülü ve değişmelerinde de rol oynarlar.

Segmenter sistemlerin mümkün olduğunca tarihî bir perspektif içinde tetkik edilmesi daha iyi anlaşılmalarını sağlayacaktır. Bu sayede toplumdaki hâkim temayüllerin değişim yönünde mi, yoksa durumun devamı yönünde mi olduğu, eğer değişim yönünde bir eğilim varsa, değişimin ne yönde olduğu görülecektir.

Göçebe topluluklardaki segmenter sistemlerin işleyişine tarihî açıdan bakıldığında, eşitlikçi olan veya olmayan temayüllerin birarada varolabildiklerini de görebiliriz. Bazı durumlarda bu sistemler de toplumun kendisi gibi bir değişimin eşiğindedirler, fakat gerekli durumlarda birleştirici ve denge kurucu özelliklerini devam ettirerek, toplumun iç düzeninin sağlanması işlevini yerine getirirler. Ancak unutulmamalıdır ki, göçebe toplumlarda

segmentasyonun iki yönü vardır. Bunlardan biri, ideolojik olup, soy bağı kuralı ve şecerelerin vurgulandığı folk modeli segmenter yapının ana hatlarını tanımlar ki, Salzman'ın (1978c) "... ideolojiler yedekte tutulan sosyal yapılardır" sözü tam da buna uygundur. Segmentasyonun diğer yönü ise, fiiliyatta uygulaması olup, sadece göçebelerin kendi toplumsal yapılarıyla ilgili olarak kafalarındaki kurguda yer almaz, bu yapının hayata geçirilişi ve dönüşmesinde kendini gösterir.

Göçebe Topluluklarda Sosyo-Politik Yapının Üst Seviyeleri

Coon (1976:319) göçebe topluluğun en büyük birimi olan kabile ve konfederasyonlarını; "gerektiğinde kullanılan iskelet yapılar" olarak nitelendirir. İskeletin sabitliği dikkâte alındığında bu yönü dışında benzetme doğru kabûl edilebilir. İskelet sabittir, değişmez, ancak göçebelerde ne sosyo-politik yapının üst segmentleri, ne de yapıyı oluşturan diğer segmentler sabit olmayıp, değişkenlik gösterirler; ihtiyaca göre ortaya çıkar, ihtiyaç ortadan kalktığında ise ya yok olur veya yeniden şekillenirler. Bu segmentlerin önemi gördükleri siyâsî işleve göre artar veya eksilir.

Pastoral göçebe topluluklarda üretim, içtimaî yapının alt seviyelerindeki birimlerde organize edilir; hayvanların gerekli şekilde otlatılması, tabiî kaynakların kullanımı gibi konuların gerektirdiği işbirliği ve yardımlaşma, kişiler ve muhtelif seviyelerdeki cemaatlar arasında kurulan münasebetlerle hâlledilir. Kuzeydeki ren geyiği sığırtmaçlarının sosyal yapıları bu şekilde olup, bu topluluklarda soy bağı grupları bulunmayıp, Nenetsler arasında görüldüğü gibi oldukça muğlak bir şekilde ifade edilir.

Göçebelerin sosyal yapılarının üst birimleri doğrudan doğruya üretimle ilgili ihtiyaçlardan doğmaz. Bunların ortaya çıkma sebepleri iktisadî olmaktan ziyade, sosyo-politiktir; ancak çok önemli başka işlevleri de yerine getirebilirler. Burada özellikle vurgulamak istediğimiz husus, her ne kadar göçebe toplum yapısının işleyişinde değişik düzlemler varsa da, bazı birimlerin birden fazla işlev üstlenebildikleridir. Toplumun üst seviyedeki yapıları her ne kadar bazı sosyal ihtiyaçlara cevap veriyor gibi görünse de, Doğu

Afrikadaki pastoral topluluklarda görüleceği üzere sınırlı bir işleve sahiptirler. Diğer yanda ise, göçebe topluluklar siyâsî olarak birleştikçe, üst seviye yapıların da önemi artmaktadır. Üst seviyedeki yapıların ortaya çıkışının ilişkili olduğu çeşitli unsurlar arasında en önemlileri; tabiî kaynakların paylaşımı, göç güzergâhlarının tesbiti, istihsal safhasının düzenlenme ihtiyacı, emniyetin sağlanması, hayvanlar, otlak alanlar, göç vb. sebeplerle ortaya çıkan çatışmalar, bazı göçebe toplulukların diğerlerini boyun eğdirme arzusu,[78] dışarıdaki yerleşik dünya ile ilişkilerin özellikleri sayılabilir.

Çok kesin ayrım olmasa da, bu unsurlar üç ana grup altında toplanabilirler: Birincisi, bir göçebe birimin kendi içerisinde taşıdığı unsurlar; ikincisi, değişik göçebe birimler ile, bir göçebe birim ve dış dünyada yerleşik bir tarım toplumu arasındaki etkileşimle ilgili olan unsurlar; üçüncüsü, bu unsurların hangi şekilde ortaya çıktıkları ve etkinlik derecelerinin ekolojik şartlara ve tarihî dönemle olan ilişkileridir. Bu unsurlar arasındaki ilişki ve kendi aralarındaki önem ve öncelik sıralaması, göçebelerin siyâsî entegrasyonunun karakterini, seviyesini, istikrarını ve gücün hangi ölçüde kurumsallaşıp, merkezileştiğini belirler.

Birçok göçebe topluluğun yapısında etkin rol oynayan soy bağı kuralı, sosyal yapının üst seviyelerinde de etkindir, hâtta soy bağı kuralı ve özellikle tek taraflı soy bağı ve bununla irtibatlı olan toplumsal kurgu muhtemelen üst seviyelerin ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bessac'ın (1965:392) "En alt seviyedeki çobanlık biriminin şartlara göre büyüyüp küçülebildiği göz önüne alındığında, göçebe topluluğun tek taraflı soy bağı kuralını geliştirmesi için iktisadî bir sebep ortada görünmemekte, tam tersine akrabalık bağı çift taraflı olmalıdır" yönünde yapmış olduğu tesbit, bu açıdan kısmen doğrudur. Kuzey Avrasya ve kısmen Doğu Avrupa göçebe topluluklarında bu tezi destekleyen örneklere rastlayabiliriz. Ancak, yukarıda ifade etmiş olduğumuz gibi, Kuzey Avrasya göçebeleri arasında şecere geleneği olmadığı gibi, tek taraflı soy bağı da yaygın değildir. Keza, Doğu Afrika göçebeleri arasındaysa şecere tesbiti çok az gelişmiştir.

78 Daha önceki bölümlerde göçebeliğin yayılma yollarından biri olarak "zincirleme reaksiyon" kavramından bahsetmiştik. Bir göçebe toplulukta, örneğin savunma amaçlı olarak ortaya çıkan bir sosyal yapının, bazı değişiklikler yapılarak bir diğer topluluk tarafından kopyalanması mümkündür.

Kroeber, Manners, Colson ve özellikle Fried (bkz. Fried, 1975; krş. Biebuyck, 1966; Southall, 1970) gibi isimler, yaptıkları çalışmalarla Morgan ve öncüllerinin "...kabile, ilkel toplumların temel etno-linguistik, bölgesel ve siyâsî birimidir" şeklindeki eski tezlerini epeyce sarsmışlar, bunların takipçilerinden olan Emmanuel Marx ise (bkz. 1977, 1978, 1979) göçebe kabilenin ortaya çıkışının tekrar incelenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre, göçebe konfederasyonlarıyla kısmen göçebe kabileleri her şeyden önce toprağa bağlı bölgesel birimler olup, askerî ve siyâsî birimler değildir. Biz bu konunun daha karmaşık bir konu olduğu kanaatindeyiz. Zira, bir göçebe kabile elbette belli bir bölgeyi kontrol etmektedir ve bu bağlamda toprağa bağlı bir birim olarak nitelenebilir lâkin, sözkonusu toprağın tarihî veya idarî olarak kesin sınırları yoktur. Bu konuda ilk olarak şunu belirtmeliyiz: Daha önce bahsi geçmiş olduğu gibi, göçebeler arasındaki bağlar, genelde akrabalık ve soy bağına dayalı olup, bölge esas alınarak geliştirilmiş bağlar değildir. İkinci husus ise, göçebe kabilenin çoğu göçebe toplulukta görüldüğü gibi aynı zamanda sosyal yapının en geniş hâlini ifade eden bir sosyal birim oluşudur. Bu sosyal birimin sınırları elbette sabit olmayıp, değişkenlik gösterebilir ve dolayısıyle toplumun kendine has karakteri de yukarıda da işaret edildiği gibi görecelidir. Son olarak bölgesel bir birim olan kabile, tabiî kaynaklar üzerindeki mülkiyet ve bunların korunup, kollanması ile ilgili işlevlerden ayrı düşünülemez (E. Marks'ın konu hakkındaki düşünceleri için bkz. 1978:49-50). Kabilenin hakları fiilen elinde tutmaması veya düzenlememesi, o kabilenin bu hakların sahibi veya garantörü olmadığı anlamına gelmez. Netice itibariyle bir göçebe, bölgedeki tabiî kaynaklar üzerindeki haklarını o bölgede yaşadığı için değil, belli bir kabile veya onunla ilgili alt birime dahil olduğu için edinmektedir. Barth, bu durumu soy bağının belli bir grubun tekelinde tuttuğu ayrıcalıkların, kişilerin şeceredeki yerlerine göre tahsis edilişi olarak izah eder (Barth, 1966:24). E. Marks'ın görüşlerine esas teşkil eden bu bilgiler, günümüz ve yakın geçmişin Yakın Doğu göçebeleri arasında yapılan araştırmaları içeren bilgilere dayanmasına rağmen, Necef ve Sina bölgelerinde yaşayan bedevilerin güçlü bir merkezi devlet kontrolü altında olmaları göz önüne alındığında, Marks'ın çıka-

rınlarını teyid edecek cinsten doğru örnekler değildir. Burada, eski dönem araştırmacıların dayandıkları gözlemlerin kabilenin meralar üzerinde üst mülkiyetinin bulunduğu yönünde (meselâ, Arap bedevilerinde durum böyle idi) olduğu gözardı edilmemelidir. Bu konuda meselâ Tamisier'in (1840:256) her arazi parçasının belli bir kabileye ait olduğu ve kabilenin araziyi kendi arzusuna göre kullanabildiği ve bunun da onlara babalarından kan yoluyla intikâl eden miras olduğuna dair yapmış olduğu (bkz. Wallin, 1854:122; Burton, 1893:113-4; Jaussen, 1908:238 vd.; Dickson, 1951:582) tesbitte gösterebiliriz.

Burada arazi, tek başına kalıcı bir kurumsallaşmayı ve gücün merkezileşmesini sağlamaz. Arabistandaki bazı kabilelerin reisi yoktur (Marx, 1977:348-9) veya bazı seyyahların notlarında görüldüğü kadarıyla (bu tanıklıkların özeti için bkz. Pershits, 1961:153 vd.) reisi olmayan kabilelerin sayısı oldukça azdır. Sonuç olarak, Arabistan bedevilerinde "yöneticisiz kabile yoktur" diyebiliriz, zira reisin olmadığı kabilelerde bile yine bir alt seviyedeki birimlerin reisleri veya önderleri vardır. Bizim buradan çıkarttığımız sonuç ise, göçebe kabilenin hiçbir surette sadece toprağa bağlı bir birim olmadığıdır (krş. Salzman, 1979a). Kabile, her şeyden önce bir siyâsî teşkilâtlanmadır. Geçen yüzyılda bile, bedevi kabilelerinin sadece kan bağıyla birleşmiş topluluklar olmayıp, askerî ve siyâsî birimler olduklarını ileri süren birtakım ilim adamları olmuştur (Jacob, 1897:222). Toprağa bağlı sosyal yapıların siyâsî yapılarla desteklenmemesi durumunda (Koryak veya Çukça örneğinde olduğu gibi) ortaya çıkan yapı, sadece etno-lingustik bir yapı olup, böylesi bir yapının kabile olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği ise tartışmaya açıktır. Nasıl ki her siyâsî yapılanma devlet olarak adlandırılamazsa, kabile içerisinde siyâsî işlevlerin yerine getiriliyor olması da gücün merkezileşmesi ve kurumsallaşması anlamına gelmez (krş. Marx, 1978:50). Herhangi bir göçebe topluluktaki sosyal farklılaşmanın derecesiyle, o toplulukta gücün kurumsallaşma ve merkezileşme derecesi her zaman için birbirleriyle ilişkili değildir. Siyâsî gücün dağınık karakteri çoğu göçebe birimde görülen bir özellik olup, siyâsî güç ancak özel durumlarda merkezileşir.

Göçebe topluluklar asla içine kapanık topluluklar olmayıp,

ancak içlerine girilerek tanınabilirler. Kabile içerisindeki siyâsî işlevler, yerleşik dış dünya ile temas durumunda, bazen başka bir göçebe topluluk ile temasta ortaya çıkar. Siyâsî entegrasyonun ve gücün yoğunlaşıp merkezileşmesinin ardındaki amillerin çoğunlukla göçebelerin yerleşikler veya diğer göçebelerle girişilen ilişkilere bağlı olması tesadüfî değildir. Genelde bir iç öge olarak kabûl edilen göç güzergâhlarının düzenlenmesi gibi konular, sıklıkla göçebe topluluğun dış dünya ile ilişkileriyle şekillenir (çoğu Orta Doğu göçebelerinin durumu buna örnek olarak gösterilebilir).

Gellner (1969:2-3) bu noktada ilkel ve marjinal kabilecilik ayrımına giderek, marjinal kabileciliğin şehirli tarım devletlerinin sınırlarında ortaya çıkan ve genel olarak bu devletlerin güçlerine bir tepki olduğunu belirtirken, Fried (1975), ilkel kabilecilik kavramını tamamen reddeder. Onun nazarında kabilecilik, ikinci dereceden bir olgudur ve ancak daha güçlü toplulukların baskısıyla ortaya çıkar. Göçebe kabileciliğin çoğu durumlarda ikinci derece, marjinal bir olgu olduğu ve ortaya çıkışındaki temel unsurun dış dünya ile ilişkiler olduğu doğrudur. Burada sözkonusu olan ilişkiler, tarım toplulukları veya şehirlilerle (ki çoğunlukla bu gruplarla olur) veya kimi zaman başka göçebe gruplarla kurulan savunma veya yayılmaya bağlı ilişkiler olabilir. Bunlar siyâsî kabileciliğin ortaya çıkışında göçebe topluluğun dahilî şartların etkin olmadığı anlamına gelmemekle birlikte, bu iç unsurlar çoğunlukla ikinci derecede rol oynarlar (krş. Pershits, 1961; Barth, 1962:347; Yakın ve Orta Doğu göçerleri için Spooner, 1973:35).

Göçebelerin siyâsî kabileciliği aslında kendi içerisinde de çelişkiler barındırır. Bazı yönlerden en alttaki üretici birimlerin seçim tercihini sınırlar, hâlbuki göçebelerin üretim tarzı hanenin veya cemaatın bağımsız karar alabilmesini ve yeterli manevra kabiliyetine sahip olmasını gerektirir. Tabiî olarak siyâsî yapının dayanıksız ve değişken karakteri büyük ölçüde göçebeliğin bu iç çelişkisine bağlıdır. Bu durum, göçebe topluluklarda gücün merkezileşmesinin neden toplumdaki sosyal farklılaşma derecesinden daha geride kaldığını da açıklar. Ademî merkeziyetçi güçlerin mi, yoksa merkeziyetçi güçlerin mi, hangi sosyal güçlerin hâkim olacağını ve hâkim temayülün siyâsî gücün dağıtılması mı veya yoğunlaşması yönünde mi olacağını da bu özel durum belir-

ler. Göçebe birimlerin büyüklüğünü belirleyen siyâsî kabilecilik de bu özel durumdan ortaya çıkar. Ortaya çıkan birim istenenden daha büyük ise, parçalanma kaçınılmazdır (Yakın Doğu göçebeleri için bkz. Awad, 1962:333).

Son olarak, müteaddit defalar ifade ettiğim üzere konfederasyon adı verilen göçebe birimler hakkında bir şeyler söylemek istiyorum ki, o da kanaatimce bunun uygun bir tanımlama olmadığıdır. Zira, göçebelerin kurdukları birlikler, her zaman karşılıklı gönüllülük esasına dayanmayıp, şartların ortaya çıkardığı askerî ve siyâsî gerekliliklerdir (Ortaçağda Kuzey Afrika göçebelerindeki konfederasyon için bkz. Marçais, 1913:242 vd.). Dolayısıyla, her zaman ortak bir liderlik olmamasına ve kabileler arasında çatışmalar önlenememesine rağmen, öncelikli olarak bunu siyâsî birimler olarak nitelendirmek daha uygundur.

Göçebe Topluluklarda Mülkiyet Eşitsizliği ve Sosyal Farklılaşma

Göçebe topluma içten bakıldığında, hayvanlar üzerindeki özel mülkiyet ve sosyal yapıda liderliğin durumuna ilişkin[79] olarak, sosyal farklılaşmanın iki temel unsura dayandığı görülür.

Hayvanların şahısların mülkiyetinde olması ve pastoral göçebe geçim kaynaklarının istikrarsız vasfı, kaçınılmaz olarak mülkiyet eşitsizliğine zemin hazırlarlar ki, bu eşitsizlik bazı kişi veya ailelerin diğerlerine nazaran daha fazla hayvan sahibi olmaları şeklinde tezahür eder (krş. Bonte, 1977).

Birçok köy cemaatinde görüleceği üzere, göçebe cemaat da üyeleri arasında mülkiyet eşitliği sağlamaya çalışır. Eşitsizliğin olduğu yerde, cemaatin esasını meydana getiren işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma sistemi tehlikeye düşer. Tabiî olarak maddî seviyede yaşanan bu tür düşüşler, birtakım kişileri cemaatin tatminsiz üyeleri haline getirir ki, bu durum fakirleşen kimselerin hane veya cemaatten ayrılmasına veya nispeten daha zengin hanelere bağlanmasına yol açar.

79 Sosyal farklılaşma altında toplumsal eşitsizlik ve tabakalaşmanın her çeşidi (statü, mevki, sınıf vs.) kastedilmektedir. Sosyal tabakalaşma ise mensuplarına çeşitli hak ve görevler sağlayan, gündelik hayat akışında, üretimde veya paylaşımda özel bir yer sahibi olan hiyerarşik sınıfları kastediyoruz.

Hem göçebe, hem de köylü cemaatlarında aynı anda faâl olan iki eğilim vardır. Bunlardan ilki, cemaat içindeki farklılıkları ortadan kaldırma yönünde, diğeri mülkiyet eşitsizliğini daha da kuvvetlendirerek, haneler arasındaki bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin kapsamını genişletme yönündedir. Bu eğilimlerden hangisinin daha öne çıkacağı ise cemaatın sınırları dışında belirlenir ve cemaatın mensup olduğu göçebe topluluğun o dönem içinde bulunduğu duruma, hâtta genel olarak topluluğun dış dünya ile olan ilişkisine bağlıdır. İlâve iş gücüne ihtiyacı olan göçebeler, hayvanlarının otlatılması ve benzeri işler için cemaatlerindeki fakir üyelerden istifade ederler. Ancak, burada genel kural olarak yakın akrabaların sömürülmemesine dikkât edilir, aksi takdirde bu cemaatın temeli olan sosyal bağların çözülmesine yol açar. Çekirdek cemaat içerisinde bile zengin pastoralistlerin yabancı iş gücünden istifade şansları vardır. Bazen bu, akrabalık bağı olmayan fakir hanelerin cemaata alınması yoluyla gerçekleştirilir. Meselâ, bütün Rwala obalarında başka kabilelerden gelme haneler bulunur ve bu kimselere "kusara" adı verilir. Bunlar bazı Rwala hanelerinin himayesi altındadırlar (Musil, 1928:267-8; Sirenayka bedevileri ile krş. Peters, 1960:43). Keza, Kazakların "aul" adını verdikleri cemaat, baba tarafından akrabalarla, bazen evlilik yoluyla akrabalardan oluşmasına rağmen, buna azat edilmiş köleler ve "kongsy"lerin de katılmalarına izin verilirdi. "Kongsy"ler kendi aulları ile bağlarını koparmış ve yabancı aullara sığınmış fakir hanelerdir (Viatkin, 1947:132 n.1; Sabyrkhanov, 1969:150 n.28), Kırgız aullarında da köle soyundan gelen haneler yaşamaktadır (İliasov, 1963:345). Yine benzeri şekilde Nenetslerin "Parma" adını verdikleri obalarında zengin ve fakir haneler bir arada yaşarlar ve kökleri eskilere dayanan gelenekleri gereği, hayvanlarını otlatılmasında 1500 hayvanlık sürüye sahip olan bir Nenets ile sadece 30 hayvanı olan bir diğeri hayvan gütme nöbetinde eşittirler (Brodnev, 1959:77). Benzer bir yapıya Karimajongların beslenme ve iş gücü paylaşımına dayanan sabit sığırtmaçlık topluluğunda rastlanır ki, bu tarz kurumlar genelde kendi işgücü ile altından kalkamayacağı kadar hayvana sahibi hanelerle, daha az hayvanı yanında, sunacak fazladan iş gücü olan hanelerin bir arada bulunduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. (R. ve N. Dyson-Hudson, 1970:110; Fulaniler için krş. Stenning, 1959:53).

Bu arada ters yönde olabilecek eğilimi de hesaba katmamız gerekir. Mülkiyet eşitsizliğinin toplumun değişmez temeli olmasını engelleyen pek çok başka unsurlar da vardır. Bunların ilki, iktisadî istikrarsızlık olup, sadece göçebe toplumun genel iktisadî yapısı için değil, tek tek haneler için de geçerlidir. Mülkiyetin, özellikle hayvan ve ürünlerin el değiştirmesi, sosyal gelişmeyi hâtta kimi zaman örtülü sömürüyü teşvik edebilir ama aynı zamanda sosyal entegrasyonu sağlar ve toplumun bir nevi iktisadî sigortasıdır. Bu el değiştirme genelde karşılıklı değişim ve yeniden dağıtımın muhtelif türleri şeklinde gerçekleşir. Karşılıklı değişim ve yeniden dağıtım arasındaki ilişkiler, her göçebe toplumda değişiklik gösterirse de, kesin olan şudur ki, toplum içerisinde sosyal farklılaşma ne kadar azsa, dengeli veya dengesiz karşılıklı değişim türlerinin[80] o topluluk için önemi de o derece fazladır. Dengesiz değişimler, alıcının almış olduğuna eşdeğer bir şeyler vermesine gerek olmayan alışverişlerdir, ama alıcıyı verici karşısında manen borçlu duruma soktuğundan, vericiye prestij kazandırır. Dengeli değişimlerde ise, alıcının almış olduğu her ne ise, bir şekilde eşdeğer seviye veya aynı miktarda olmasa bile bir şeyi geri vermesini gerektiren alışverişlerdir (krş. Sahlins, 1974:193-5). Yeniden dağıtım ise sosyal eşitsizlikle ilgili olup, göçebelerdeki yeniden dağıtım kurumları müşterek yardımlaşma ve bir nevi garanti işlevi görmeleri itibariyle sosyal farklılaşmanın iktisadî kanalları hâlini alabilirler. Göçebe olmayan yerleşik topluluklarda yeniden dağıtım karşılıklı değişimi sınırlayıp, hâtta ortadan kaldırırken, göçebe topluluklarda karşılıklı değişim ve yeniden dağıtım kurumları bir arada devam eder.

14. yy Altın Orda Tatar toplumunda dengeli değişim Ömerî tarafından şu örnekle anlatılır: "İçlerinden bir tanesinin hayvanlarından biri, at, inek veya koyun güçten düşecek olursa, sahibi bu hayvanı keser, etinin bir parçasını kendi ailesine, geri kalanını da komşularına dağıtır. Komşuları da, kendi hayvanlarından birini kestiğinde aynısını yapar. Bu şekilde evlerinden asla et eksik olmaz" (Tizenghauzen'den alıntı, 1884:23-31). Benzeri bir gelenek Arap bedeviler arasında (Doughty, 1881:I-442-3) evlilik

80 Ç.N: İng. "balanced and non balanced reciprocity". Reciprocity kelimesi aslında karşılıklılık/muadil anlamına gelmekle beraber, antropolojide değişim, değiştokuş anlamında kullanılabiliyor.

veya sünnet gibi önemli günler, kan parası ödenmesi veya misafir ağırlama gibi sosyal olaylarla, salgın sonucu önemli sayıda hayvanın telef olması gibi felaketlerde birbirlerinin yardımına koştuklarında görülür (Jaussen, 1908:273; Musil, 1927:461 vd.; Pershits, 1961:76). Doughty ise (1888:I-334) Rwalalar arasında meydana gelen bir hırsızlık olayının zararının toplum tarafından paylaşılması gereken bir kural olarak görüldüğünü ve şeyhin çalınan hayvanlarının bir iki gün içinde telafi edilmesi için bütün kabileyi yardıma çağırdığını aktarır (fakirleşen Rwalalar için bkz. Musil, 1928:452). Bu konuda bir başka örnek de Kazakça ismiyle "saun" (Bedevilerde "vadiye" adıyla görülür) uygulamasıdır. Bu kelime, zengin hayvan sahiplerinin, topluluğun fakir üyelerine bakılmak üzere hayvanlarını emanet etmelerini ifade eder ve bunun çeşitli şekilleri görülür (Kazaklarda uygulanışı için bkz. Georgi, 1777:I-131; Yakın ve Orta Doğu göçebelerindeki uygulamalar için Doughty, 1888:II-140; Jausse, 1908:273; Peshits, 1961:124-6; Swidler, 1973:282-9; Fulanilerdeki uygulama için bkz. Stenning, 1959:41, 62). Uzun süre boyunca Sovyet antropologları bozkıra mahsus bu "saun" sistemini feodal bir sömürü yolu olarak nitelendirmişler (Tolstov, 1934; Viatkin, 1947:119-21; Tolybekov, 1971:159 vd.), ancak bu uygulamanın yeniden dağıtım ve karşılıklı değişim türlerini içerdiğini Pershits ortaya koymuştur (1973). Dahl ve Hjort (1979:21) Afrika pastoralistleri arasında görülen buna benzer uygulamalara ilişkin gözlem ve tespitlerini hediyeye dayalı "hayvan birliği" denebilecek bir uygulama ile borç vermeye dayalı "hayvan patronajı" uygulamaları olarak tanımlamışlardır.

"Saun" türleri içinde sosyal adaletsizliği güçlendiren veya sömürüye açık olan bazı unsurlar içerse bile, bu uygulamanın asıl hedefi, fakir hanelerin topluluktan kopmasını önlemek ve dolayısıyla göçebe toplumun çözülüp dağılmasına engel olmaktır. Afrika'da görülen hayvan patronajı uygulaması da benzer bir rol üstlenir. Hâtta bazı durumlarda borç alınan hayvanlar, alıcı veya mirasçıları tarafından kendi malları olarak kabûl edilmeye başlanır. Varlıkların bu şekilde yeniden dağıtılması, topluluk içindeki mülkiyet eşitsizliklerini en aza indirmeyi hedefler (Dahl ve Hjort, 1979:23). Bedevilerdeki "vadiye" uygulamasının en ağır sömürüye dayanan türleri, bir göçebe biriminin kendi içerisinde değil,

başka birimlerle ilişkileri sırasında, meselâ zengin ve soylu bir bedevinin küçükbaş hayvanlarını otlatılınaları için başka bir kabileye veya kendi kabilesinden koyun çobanlığı yapan bir başka alt birime verdiği durumlarda rastlanır (Philby, 1922:I-59; Müller, 1931:50 vd.; Dickson, 1951:109-10; Pershits, 1961:125-6).

Irons (1979:365, 367) yeniden dağıtım mekânizmalarının göçebe topluluklarda diğer topluluklardan daha az yaygın ve daha az önemli olduğunu öne sürerken, doğru bir tesbitte bulunur. Göçebeler arasındaki "saun" tarzı ilişkilerin yeniden dağıtıma bir tercih olarak toplum yapısında yer almasına karşılık, yine de birçok göçebe topluluk arasında yeniden dağıtım mekânizmaları görülür. Nitekim Oğuz epik edebiyatında asillere atfedilen ve bir darb-ı mesel olarak söylenegelen "servetini dağıtmayan adam, asaletiyle övünemez" ifadesi kullanılır (Kniga Moego Deda Korkuta, 1962:11). Keza bedevi şeyhleri de zaman zaman bütün topluluğa açık şölenler düzenleyip, topluluğun fakir üyelerine hediyeler verirler (Dickson, 1951:53). Bedevi şeyhlerinin gelirlerini kabile üyelerine dağıttıkları durumlar sıklıkla görülür (Burckhardt, 1831:308, krş.331). Kırgızlar arasında da bay, biy ve sultanların (topluluğun zengin yönetici sınıfı) sık sık "yağlı kemiğin çarptığı köpek sızlanmaz" sözünü haklı çıkarırcasına büyük şölenler düzenledikleri bilinmektedir (Tolybekov, 1959:95).

Bunun yanında salt topluluklar içinde değil, göçebe gruplar ve daha alt grupları arasında işleyen yeniden bir dağıtım mekânizması vardır. Bu hususta Sweet (1965:142 vd.; krş. Pershits, 1961131-2; Spooner, 1973:11) bedevilerin "gazve" adını verdikleri ve hayvan ele geçirmek için yaptıkları saldırıları hayvan varlığının yeniden dağıtımının kurumsal bir çeşidi olarak nitelendirmesinde haklılık payı olabilir, zira bu akınlar böylesi bir sonucu doğurur. Sovyet antropologların Kırgızcadan geçme "barymta" kelimesiyle isimlendirdikleri bu akınlar, Avrasya bozkır göçebeleri arasında oldukça yaygın olarak görülmektedir. Burada pek çok yönden benzerlik gösteren Türkmenlerin "alaman" geleneğiyle, bedevilerin "gazve" ve Kırgızların "barymta"sını birbirine karıştırmamak gerektiğini de hatırlatmak gerekir. Zira, "alaman" geleneği, genelde kendisini savunamayacak durumda olan yerleşik İranî topluluklara karşı yapılan ve asıl hedefi köle edinmek

olan akınlar, göçebelikten yerleşiğe doğru tek yönlü olarak işlerken, "gazve" ve "barymta"ların amacı sadece hayvan edinmeye yöneliktir. Tam göçebe veya çeşitli göçebe birim veya alt birimler arasında cereyan eden bu gelenek, kimi vakit ciddi kayıplara sebep olmasına rağmen, sonuçta bir hayvan varlığı transferidir.[81] 19. yy'da fakir Kazakların asillerin hayvanlarına el koymak amacıyla "barymta" düzenledikleri bilinmektedir.

Göçebe toplumlarda mülkiyet eşitsizliğinin gelişmesine engel olan unsurlardan biri de, bir hanenin geçimi için lüzûmlu asgari hayvan varlığıdır. Bu husuta bir genelleme yapmak mümkün olmasa da (bkz. sayfa 29-32), her topluluk ve dönem için böylesi bir asgari miktar sözkonusudur. Dolayısıyla fakirleşen haneler, yukarıda sözü edilen kurumlar vasıtasıyla durumlarını düzeltemedikleri takdirde, önlerinde varlıklı bir kabile üyesinin hizmetine girmek veya pastoral hayat tarzından vazgeçerek, kısmen veya tamamen yerleşik bir hayata geçmek (Barth, 1964:108 vd.; Barth, 1964a:75; Dahl ve Hjort, 1979:27) gibi bir tercihle karşı karşıyadırlar. Ne var ki, kendi başlarına hayvanlarının bakımına yetişemeyecek kadar fazla hayvana sahip zengin hane sayısı zaten çok fazla olmadığı gibi, işbirliği ve "saun" tarzı yardımlaşma mekânizmalarının devrede olması hasebiyle, zengin hane sayısı da fakirlerden fazla değildir. Yine de ortaya çıkan fakir hanelerin göçebe topluluğun dışına kaymaları (bkz. sayfa 82-4) topluluk içinde mülkiyet eşitsizliğinin görülmemesinin bir başka sebebidir. Bu konuda Zhitetsky (1892:25) Kalmuklara dair verdiği bilgilerde, durumları göreceli olarak iyi olan aileler bozkırda dolanırken, hayvanları azalıp fakirleşen ailelerin bozkırları terk etmek zorunda kaldıklarını, az sayıda hayvanı olan ailelerinse, ki- bunların sayısı da fazla değildir- ancak zengin pastoralistlerin yanında çoban veya Budist manastırlarında hizmetçi olarak bozkırda yaşamaya devam ettiklerini bildirir.

Hayvan varlığını mümkün olduğunca artırma çabası (1. Bölümde görüldüğü gibi bu artışın sürmesi aslında imkânsızdır) mülkiyet eşitsizliğinin artarak devam edeceği anlamına gelmez. İşbirliği ve karşılıklı yardımlaşma ihtiyacı, hem üretimle ilgili

81 Levshin (1832:III- 85) "barymta"ların Kazakların toplam hayvan varlığında azalmaya sebep olduğunu aktarır. Bunun sebebi akın sonrasında kaçarken hızla sürülen hayvanların önemli bir bölümünün telef olmasıdır.

sebeplerden, hem de sosyal sebeplerden doğar ve bu kurumlar hayvan sayısı konusunda eşitlik sağlayamasalar da, hayvanlardan ve ürünlerinden faydalanma konusunda eşitsizliklere az veya çok sınırlama getirirler ki, bu da göçebe toplumun varlığını devam ettirmesi yönünden hayatî bir önem taşır.

Mülkiyet farklılıkları sıklıkla geçici karakterde taşısa da, sosyal hareketliliği daha yüksek bir statü veya unvan sahibi olarak sosyal açıdan farklılaşma arzusunu teşvik eder; ancak bu sosyal farklılaşma nadiren kalıcı ve miras yoluyla intikal eden bir karakter kazanır. Doğu Afrikadaki pastoralist topluluklar arasında meselâ, yukarıda bahsi geçen "hayvan patronajı" ilişkisinde borç veren tarafın bundan tek çıkarı, eline bir şey geçmemesine rağmen, "kendini önemli adam konumunda görmesidir" (Dahl ve Hjort, 1979:23). Mülkiyet eşitsizlikleri, miras yoluyla geçen sosyal eşitsizlikler yaratmamakla birlikte, bunları kuvvetlendirici etkileri vardır. Bu konuda Lattimore'un (1979:483) "Servet, irsi bir karakter kazanma eğilimi gösterir ve buradan kabile aristokrasisi doğar" tezi doğru olmadığı gibi, bu iddia durumu ziyadesiyle basitleştirmektir. Elbette, zengin bir sürü sahibinin etrafına bir dizi insanı toplaması, onları kendine muhafız yapması ve bu sayede kendi gücünü ve nüfuzunu artırması mümkündür. Bu tarz hırslı ve cömert şeyhlerin kimi zaman etraflarına başka kabilelerden bile insanlar topladıkları görülen şeylerdir (Oppenheim,1900:II-88-9), fakat bu insanların liderlerine olan bağlılıkları menfaat ilişkisi üzerine olup, bağlılığın devamı için onlara verilen bağışların da devam etmesi gerekmektedir. Üstelik bu kişiler aslında savaşçı olmaları sebebiyle, pastoral toplumdaki gündelik işlerde kullanılabilme ve üretici olma şansları son derece sınırlıdır. Anlaşılacağı üzere sosyal hayatta bazı kazanımlar, bazı durumlarda maddî kayıplara dönüşür. Bu maddî kayıpları engellemenin bir yolu, başka toplulukların, hâtta kendi topluluğunun başka birimlerinin hayvan ve kıymetli mallarına el koymaktır. Göçebelerde askerî faaliyetlerin ve kardeş kavgalarının artış gösterdiği toplulukların, Moğollarda "nökür", Kazaklarda "tülengut" adı verilen sosyal sınıflarda görüldüğü üzere, olması tesadüf değildir. Bu sebeple Vladimirtsov (1934:80 vd., 95) 12. yy'da Moğol hanlarını "Davranışları emrindeki silahlı gücün yani "nököd"ün

ihtiyaçları tarafından belirlenen bir haydut grubunun lideri" olarak tanımlar. Yağma maksadıyla komşu kabilelere saldırılmasının asıl sebebi, bu silahlı gücün idamesidir. Kazaklardaki "tülengut" kurumu da 19. yüzyılda Rusların zorla iç barışı sağlamalarından sonra ortadan kalkmıştır (Bakmakhanov, 1947:48 vd.; Bizhanov, 1969:169). Bu askerî faaliyetler ve çatışma ortamı, hayat tarzları yağma ve savaş olan bir insan grubunu etrafına toplayan askeri önderlerin ortaya çıkmasını teşvik ederek çok çeşitli sebeplerle ortaya çıkabilirler. Böylesi bir durumda tabiî olarak, sebep ve sonuçlar göreceli hâl aldığından, yere ve zamana göre değişebilir.

Göçebeler arasındaki mülkiyet eşitsizliği iki durumda özel bir boyut kazanır. Bunların biri, göçebelerin devlet kurmaları, diğeriyse yerleşik bir devletin bünyesine dahil olmadır. Her iki durumda da devlet, mülkiyetin garantörü konumuna geçer ve yeniden dağıtım mekânizmalarını zayıflatır. Barth (1966:16-7) göçebe olmayan bir geleneksel topluluğun kendini günün şartlarına uyarlamasına ilişkin ilginç bir örnek aktarır. Barth'ın gözlemlerine göre, Pakistan'ın Swat bölgesinde görülen biçimiyle yeniden dağıtım mekânizmaları özellikle pazardaki ekonomik şartların kötü olduğu ve ürünlerin veya varlıkların değerinin düştüğü dönemlerde öne çıkmakta, pazar şartları düzeldiğinde kısa sürede ortadan kaybolmaktadır. Benzeri biçimde Dahl ve Hjort (1979) Afrikalı pastoralistlerde de böyle bir durumun söz konusu olduğundan bahsederler. Keza bunun yanında pek çok ilim adamı (Lambton, 1953:103 vd., 289; Barth, 1964; Stauffer, 1965:294; Ferdinand, 1969:142 vd.; Johnson, 1969:77) Orta Doğu'da bazı sürü sahiplerinin sürülerini satıp, toprak sahibi oldukları ve yerleşik hayata geçtikleri örneklerini aktarır. Ancak bu durum yakın zamanda görülmeye başlanmış, yâni sadece günümüze has örnekler olup, bölgesel ve yaygın olmamakla beraber, yine de göçebe toplum içindeki kısmi bir çözülmeye işaret eder. Nitekim bu gelişmenin sonucunda Belucistan'da, özellikle Kalat bölgesinde yakın zamanlardan itibaren toprak, alınıp satılabilen bir meta haline gelmiştir (Swidler, 1973:29). Buna mukabil, günümüzde bile ters yönde bir geçiş, yani birikmiş sermaye ile hayvan alarak, yeniden pastoral hayata dönüşler de görülebilmektedir. Meselâ, Somalililer arasında uzun yıllar başka bölgelerde gemicilik vs. işlerde çalı-

şıp, biriktirdikleri parayı hayvanlara yatıran ve göçebe hayata geri dönen kimselere rastlanmaktadır (Lewis, 1962:32).

Antik dönem ve Orta Çağda kapitalist anlamda toprak sahipliği kavramı yoktu, dolayısıyla göçebelerin para ödeyerek bir toprak parçası alma veya elde tutmaları da çok nadir görülen bir durumdu.

Pastoral olmayan üretim araçlarına, özellikle ekili araziye sahip olunması, göçebe toplumda sosyal ayrışmayı ve liderlerin topluluğun diğer mensupları üzerindeki gücünü arttırır (Capot-Rey, 1962:304; Peters, 1967:176; Salzman, 1978:132, 135; Salzman, 1979:439). Bu sebeple, şartlar uygun olduğunda göçebe aristokrasi ekili alan sahibi olmaya eğilim gösterir. Temel kaynaklar üzerindeki ortak mülkiyet göçebeler arasında sosyal ayrışmanın ortaya çıkışına engel teşkil ettiğinden, sırf bu bile göçebe aristokrasisinin bu eğilimi göstermesi için yeterli bir sebep teşkil eder. Göçebeler tarımla uğraşmaktan hoşlanmasalar da, genel olarak toprak sahibi olmaktan hoşlanırlar. Ekili alanlar genellikle işgal edilerek ele geçirilmiş veya ödül olarak sahip olunmuş topraklardır.

Göçebe topluluklardaki sosyal eşitsizliğin bir başka kaynağı ise, bu topluluklarda çoğu zaman köleliğin veya tek taraflı bağlılık ilişkisiyle sömürülen kişi ve grupların varlığıdır. Her nerede hâkim grup veya kişiler varsa, onlara bağımlı kişi veya gruplar da vardır. Bir göçebe topluluktaki aristokrasi, lider pozisyonundaki güce bağlı olarak hem mülkiyet, hem de kendine bağlı gruplar açısından sosyal anlamdaki getirileri yönünden büyük faydalar sağlar. Göçebe aristokrasisi, kendisine bağlı olan bu grupların hamisi ve koruyucu rolüne soyunur ve bu konumu aristokrasiye topluluk içindeki eşitsizliği azaltmaya çalışan sıradan hür üyeler karşısında öncelik ve itibar sağlar.[82] Bununla beraber göçebe topluluklarda bu tarz grupların varlığı, yeterli derecede iktisadi çeşitliliğe sahip olmadıklarından, topluluğun tabakalaşması için tek başına kâfi değildir. Bunlardan bağımlı gruplar veya kişilerin yaptıkları iktisadî faaliyetler, topluluğun diğer üyeleriyle aynı faaliyetler olup, bağımlılığın devam edebilmesi için topluluk için-

82 Tuareglerdeki durum ilk bakışta bunun aksi istikamette görülse de, ileriki bölümlerde teferruatlı olarak ele alınacaktır.

deki sayılarının oldukça az olmasıyla mümkündür. Bu kategoride kişi veya grup sayısının yükselmesi zaman içerisinde hukuken olmasa bile, fiilen topluluğun sıradan hür insanları ile aynı statüye yükselmelerinin yolunu açar. Bu konuyla ilgili olarak verebileceğimiz örneklerden birisi, 12. yy sonlarıyla 13. yy başlarında Moğolistan'da görülen "otegü-buġol"lardır. Pelliot'ya göre bunlar köle soyludurlar (kendi tercümesi ile irsi serf) (Pelliot ve Hambis, 1951:85-6). Bu sosyal grubun tam olarak ne olduğu uzun yıllar boyunca Moğol kültür araştırmacıları arasında tartışma konusu olmuştur. Vladimirtsov (1934:65) "unagan boġol"ların (yani "otegü-buġol"), hükümran uruktan ayrılma hakları olmayan, feodal serfler olduklarını ileri sürmektedir. Ancak bu iddia "otegü-buġol"un bağımlılık ilişkisini fazlasıyla abartılı olup, bu "köleler" her ne kadar "vassal" statüsünde olsalar da, hareket serbestiyetine ve bir kabile yapılarına sahiptiler. Hâtta içlerinde yüksek mevkilere terfi edenler olduğu gibi (Pelliot ve Hambis, 1951:85-6), kimi zamanlar pastoral olmayan faaliyetler içinde göçebe topluluğun sınır boylarıyla, genel olarak dış dünya ile daha geniş bir ilişki içerisinde yer aldıkları vakidir. Göçebelerin genellikle tarımla uğraşan toplulukları "köle" olarak nitelendirmeleri ayrıca birtakım yanlış anlamalara da sebep olabilmektedir, zira göçebeler tarım topluluklarına "köle" derken kastettikleri şey, bu insanların doğru dürüst savunamadıkları bir toprak parçasına boşuna emek harcamaları ve kendilerini oraya bağlı hissetmeleridir.[83]

Diğer taraftan kölelik yakın döneme kadar kurum olarak bütün Avrasya Bozkırları, Orta Doğu ve Yakın Doğu göçebelerinde görülen bir durum olmakla beraber, köle emeğinin üretimde çok büyük bir rolü olmaması sebebiyle, kölelerin durumu da buna yakın olup, bunun tek istisnası Tuareglerdir. Benim kanaatime göre bunun asıl sebebi, pastoral göçebe ekonomisinin büyük ölçüde köle emeği kullanmaya elverişli olmamasıdır (Khazanov, 1973:415-38; 1975; 1976). Diğer taraftan köle sahibi olmanın kişilere itibar ve nüfuz kazandırması tabiî bir durumdur (Fulaniler hk. Stenning, 1959:65). Bu sebeple, Şaalan ve Raşidî bedevi şeyh-

83 Kendi dışındakilere "köle" adını vermek göçebelere has bir durum değildir. T'ang dönemi Çin vesikalarında Çinliler, kendi dışındaki herkesi "barbar" olarak nitelerler ve Çinlilere karşı savaşan bütün barbarlar da "köle" idi. Bu anlayışın kökleri Antik çağlara kadar uzanır.

lerinin özel muhafız veya askeri güç olarak köleleri kullanmaları buna benzer örnek teşkil eder (Musil, 1928:59, 277; Doughty, 1888:I-553; Oppenheim, 1890:II-89; Pershits, 1961:101; Rosenfeld, 1965:177). Zira, İslâm öncesi Arap toplumunda muhafız olarak siyah köle kullanıldığı bilinmekle birlikte, kalıcı bir silahlı güç oluşturmak isteyen bir şeyhin dış kaynaklardan gelecek gelirlere olan ihtiyacı, silâhlı gücün hür veya kölelerden olmasını pek değiştirmeyecektir. Hayvan otlatmak veya gündelik işlerdeki köle kullanımı iktisadî açıdan fazla bir ağırlığa sahip değildir. Bunun asıl sebebi, göçebe bir toplulukta kölelerin kaçmasını engellemenin pek kolay olmamasıdır. Kölelerin veya köle soyundan gelenlerin çoğunun bir süre sonra azat edilmeleri, hâtta kısmen de olsa göçebe toplulukla bütünleşmelerinin ardında yatan sebeplerden biri de budur. Ama bu durumda bile azat edilen kölelerin eski efendilerine olan maddî bağımlılıkları ve sosyo-psikolojik açıdan aşağı konumları devam eder (Yakın Doğu göçerleri hk. bkz. Wallin, 1850:26).[84] Görülen bir başka durum da, kölelerin belli bir bölgede iskân edilmeleri ve bağımlı statülerinin devam etmesidir. Ama bu durumun göçebeler ve tarımcılar arasındaki ilişkilerle bağlantısı vardır ve bu konu ilerdeki bölümlerde ele alınacaktır.

Göçebe toplumlarda bağımlı grupların bulunması, toplum içerisindeki sosyal farklılaşmanın delili sayılmamalıdır, zira bu bağımlı gruplar çoğunlukla göçebe topluluğun dış dünya ile olan ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkmışlardır.

Göçebe topluluklardaki sosyal eşitsizlikler, genellikle toplumun yetkin bir siyâsî güç etrafında toplanma ihtiyacı olduğunda ortaya çıkar. Güç, üç değişik sebepten ortaya çıkar: Topluluğun kendi içerisindeki idarî gereklilikler, diğer göçebe topluluklarla olan etkileşimden doğan gereklilikler ve yerleşik tarım toplulukları ile etkileşimlerden doğan gereklilikler.[85] Bu gereklilikler

84 Antik çağda, sığırtmaçlık yapan kölelerin üretimde çalışan diğer kölelerden daha iyi durumda olmaları ilginçtir. Sığırtmaçlık işinin denetiminin zorluğu ve işin belli bir inisiyatif gerektirmesi, sığırtmaçlara sürüleri koruyabilmeleri için silah verme lüzûmu, köle sahiplerinin sığırtmaç kölelere daha farklı yaklaşmalarını sağlamıştır.

85 Biz bu üç gerekliliği ayrı ayrı ele alıyor olsak da, herhangi bir toplulukta bu gerekliliklerin üçü birden aynı anda etkin olabilmektedi. Bunları birbirinden ayırmanın zorluğu ise, bunlardan birinin etkin olmaya başlamasıyla, diğerini tetikleyebilmesidir.

sadece yönetici bir tabakanın oluşmasına zemin hazırlamakla kalmaz, aynı zamanda bu tabaka mensuplarının topluluk içindeki göreceli konumlarını belirleyerek, soya bağlı aristokratik bir sınıfa dönüşmenin de şartlarını hazırlar. Topluluk içerisinde bir lidere duyulan ihtiyaç ne derece yüksekse, ortaya çıkan yönetici tabakanın konumu da o kadar sağlam olur. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus, bunun tek taraflı bir akış olmadığıdır. Her ne kadar yönetici tabakayı ortaya çıkaran ve gücünü pekiştiren şey sosyal ihtiyaçlarsa da, yönetici tabaka da kendi varlığını devam ettirecek olan gereklilikleri yaratır.

Göçebe aristokrasiye topluluk içerisinde bazı ayrıcalıklar tanınması da yönetici tabakanın elindedir. Bu tarz imtiyazlara örnek olarak, en iyi otlaklarda hayvanlarını otlatma, hediye alma, hâtta sıradan göçebelerden aynî yahut emek karşılığı vergi alma gibi ayrıcalıklardır. Mülkiyet farklılıklarının en önemli sebebi, bu yüksek mevkilerdir. Bazen gelenekselleşmiş toplumsal görevler de bu farklılıkları korumaya hizmet ederler.

Sosyal eşitsizlikleri yaratan amiller arasında en az etkili olanı, topluluğun kendi içindeki idarî ihtiyaçları olup, bu ihtiyaçların sınırlı ve geçici karakter taşımasıdır. Göçebe topluluklarda birleştirici unsurlar süreklilik göstermezler. Topluluk içindeki ademî merkeziyetçi eğilimler, merkeziyetçi eğilimleri dengeler. İkinci sebep, bu gerekliliklerin kısmen de olsa doğrudan veya dolaylı olarak iktisadî ve sosyo-politik ortamda yer aldıkları dış dünyanın etkisi ile ortaya çıkmalarıdır. Üçüncü sebep, göçebelerin kendilerini kuşatan iktisadî ve sosyo-politik ortamda hür olarak var olabilmeleri, birlik içinde ve topluluk çıkarlarını bireysel ya da grup çıkarlarının üzerinde tutmalarına bağlı olmasıdır. Bu durum, tabiî olarak topluluk içerisindeki sosyal ve mülkiyet farklılıklarının gelişmesini engellediğinden, yönetici sınıf sadece şeklen değil, gerçek anlamda da topluluğun çıkarlarını temsil eder. Nüfus yoğunluğunun azlığı yanında, topluluğun gezgin karakteri de sosyal farklılaşmanın artmasına engel olan bir başka unsur olmakla, çeşitli ilim adamlarının (Burnham, 1979:362; Irons, 1979:362; krş. Marx, 1978:16 n.52) işaret ettikleri bu unsurlar genel olarak ikinci dereceden öneme haizdirler.

Göçebe topluluklar içinde sosyal farklılaşmayı yaratan toplu-

luk içi devreler, geri dönüşü olabilen ve hepsinden önemlisi çok yoğun yaşanmayan evrelerdir. Dolayısıyla, kimi zaman topluluk içinde tabakalaşma yaratabildikleri halde, tek başlarına sosyal sınıfların oluşumunu sağlayamazlar. Ben, bu sebeple şimdiye kadar sadece kendi iç dinamikleriyle devlete evrilebilen bir göçebe topluluk örneğine rastlamadım.

Sosyal farklılaşmanın ikinci kaynağı, diğer göçebe topluluklarla olan etkileşimlerdir. Bu etkileşimler genelde bir grubun diğerine boyun eğip ona tâbi olmasını getirir. Burada tâbi olma durumundan bahsederken, bunu ikiye ayırmak gerekir. Bunun ilki, yukarıdaki bölümlerde de kısaca bahsetmiş olduğumuz, aynı göçebe birim içerisindeki bir grubun eşit haklara sahip olmayıp, bir diğer ayrıcalıklı gruba bağımlı olması; diğeriyse, değişik göçebe birimler arasındaki bağımlılık ve tâbilik ilişkileridir.

Avrasya Bozkır göçebeliğinde tarihi boyunca bu her iki tür tâbilik ilişkisine de rastlanır (İskitler için bkz. Khazanov, 1975; 1978; Hunlar için Bichurin, 1950:144; Bichurin, 1950a:161, 190-1; Taskin, 1973:54; K'ang-kiu hakkında Bichurin, 1950a: 186, 229; Destunis, 1860:420; Göktürkler hk. Gumilev, 1967; Kıpçaklar hakkında Agadzhanov, 1969:15 n.3; Anninsky, 1940:88-9; Altın Orda Moğolları için Polnoe Sobranie russkikh letopisei, 1885:X-90). Bu tâbilik ilişkilerinin en kalıcı özellikte olanları, bir göçebe üst birim içerisindeki bir kabilenin diğerleri üzerinde hâkim konumda olması ve diğer kabilelerin bu kabileye tâbi olma durumudur. Hâkim kabilenin ideolojisinde tâbi olan kabileler, "köle" olarak görülürler (Khazanov, 1975:154 vd.)[86].

Avrasya Bozkır göçebeliğinde bu tarz kabileler arası tâbilik ilişkileri, göçebe ve yerleşikler arasındaki tâbilik ilişkilerine nazaran daha önemsizdir (Khazanov, 1979). Keza, Orta Doğu'da da benzeri durum söz konusudur. Afgan kabile grupları arasındaysa, genel olarak kabilelerden biri lider, diğerleri tâbi kabilelerdir. Meselâ, 16. ve 17. yy'larda Lohaniler arasında Daulat Khel kabilesi, 15. ve 16. yy'larda Khakhay kabilelerinden Yusufzailer

86 Burada geçen köle kelimesinin sözlük anlamıyla anlaşılmaması gerekir. Yerleşik toplulukların kaynaklarında köleliğe yapılan atıflar, kimi Sovyet bilim adamlarını antik dönem göçebe topluluklardaki kölelik ilişkileri üzerine çalışmalar yapmaya itmiştir. Bu bakış açısının tenkidi için bkz. Khazanov, 1973; Khazanov, 1975; Khazanov, 1976.

ve Ghoria Khel arasında Khalil kabilesi lider kabile olmuşlardır (Reisner, 1954:98).

Yakın Doğu'da, göçebe grupların bir başka göçebe gruba tâbi olmaları çok daha sık görülen bir hâl olup, bölgedeki iktisadî uzmanlaşma ile yakından ilgilidir (Rosenfeld, 1965:77). Nitekim, 20. yy başlarına kadar Suriyedeki çoğu yarı göçebe kabileler Anaza bedevilerine, Yukarı Mezopotamya yarı göçebeleri Şammar kabilesine, Kuzeybatı Arabistan ve Hicaz yarı göçebeleri Beni Şakr ve Huvaitat gibi kabilelere, Kuzeydoğu Arabistanın yarı göçebeleri de Mutairlere haraç ödüyorlardı (Blunt, 1989:I-29-30; Musil, 1928:59-60; Pershits, 1976:295).

Ortaçağ boyunca Kuzey Afrika'da "mahzan"lara (devlete asker veren ve vergiden muaf olan kabileler) haraç ödeyen kabileler arasında, hem yarı göçebe hem de tam göçebe kabileler vardır. İkinci tür tâbiliğe, kabile üyeliğinin bütün haklarına sahip olmayan ve kabile aristokrasisine hizmet akdi ile bağlı ve bunun karşılığında korunma elde eden kişi ve gruplarda görürüz. Bunlar genel olarak değişik kabilelerden gelmelerine rağmen, hâkim kabile içerisine kabûl edilirler (Sirenaykalı göçebelerde, bağlıdan asile statü değişikliği imkânları hk. krş. Peters, 1967:173-4).

Her ne olursa olsun, göçebe toplum içerisindeki bu tür sosyal farklılaşma ve siyâsî güç, sabit ve kalıcı karakterde değildir. İktisadî yönden bakıldığında; pastoral göçebe iktisadının iç dinamikleri, bir göçebe grubun diğer grup/ların aleyhine olacak şekilde düzenli olarak iktisadî artı değer yaratmaya nadiren izin verir. Bu vaziyete kültürel açıdan bakıldığında; göçebelerin örnek hayat tarzları ve gezgin karakterleri bu tür bir farklılaşmaya engel olduğu gibi, sosyo-politik açıdan da siyâsî müesseselerin gelişmemiş olması ve segmenter yapıyı bir araya getirmeye zorlayacak mekânizmaların olmaması gibi unsurlar, sosyal farklılaşmanın önünde engel teşkil ederler. Peters (1968:168-9) Sirenayka'da tâbi durumdaki kabilelerin, kendilerini asil kabilelere karşı gayet rahat koruyabildiklerini aktarır. Aynı durum Moritanya (Stewart, 1972; Kowalska-Lewicka, 1978) ve Batı Mısır çöllerindeki kabileler için de geçerlidir.

Göçebe gruplar arasındaki etkileşimin esasını, iktisadî uzmanlaşmanın oluşturduğu durumlarda gerçekleşen bağımlılık

ilişkileri belirler. Bu durum, çok daha kalıcı ve uzun süreli hâl almaya başlar ki, Sahra ve kısmen Arabistan'da olan durum budur. Karşılıklı bağımlılık ve ortak çıkarların olması, bağımlılık ilişkisinin sömürüye dönüşmesini engeller. Hâkim grup ile, tâbi gruplar arasındaki karşılıklı ortak çıkarlar, ancak dış dünya ilişkileri ile ilgili durumlarda söz konusudur (Tuareg ve Moritanya kabileleri bunun istisnası değildir). Bu durumlarda göçebe birimlerde sosyal farklılaşmaya, hâtta tabakalaşmaya yol açacak kalıcı yapılar görülmeye başlar.

Son olarak, göçebe topluluklardaki sosyal farklılaşma ve siyâsî gücün üçüncü ve temel kaynağı olan yerleşik tarım toplumları ile olan ilişkilere geliyoruz.

Göçebe toplulukların iç dinamikleri, kalıcı bir sosyal farklılaşmaya izin vermez. Nec vero terrae fere omnes omnia possunt.[87] Bunun ortaya çıkması için bazı dış unsurlara ihtiyaç vardır. Bu unsurlar tâbi gruplar veya boyun eğdirilen yerleşik topluluklardan edinilen artık değer veya yerleşik toplumun (devletin) göçebe birimdeki gruplardan birine verdiği destek gibi faktörler olabilir. Sebep her ne olursa olsun, sonuç sosyal farklılaşmanın artması olarak ortaya çıkar.

Göçebe topluluk, iktisadî yapısı icabı, yerleşik topluluklarla ilişki içinde olma eğilimindedir ve yerleşiklerle ilişki, sosyal farklılaşmayı teşvik eden önemli sebeplerden biridir. Bu sosyal farklılıklar uygun şartlar bulduğu takdirde, sosyal sınıflara dönüşerek sonuçta "göçebe seçkinleri", "göçebe asilleri" veya "göçebe aristokrasisi" diye tabir ettiğimiz grupların dış dünya ile ilişkilerini sadece iktisadî sebeplerle değil, içtimaî sebeplerle de kurmaya çabalar.

Göçebelerde Reislik

Önceki bölümlerde göçebe topluluğun sosyo-politik yapısı, işlevsel-yapısal yönden incelenmeye çalışılmıştır. Şimdi tekamül yönünden konuyu ele alacağız. Göçebe topluluklardaki değişimlerin geri dönüşlü veya döngüsel karakterde olmaları evrimleşme yönünden bakışı gözardı etmemize sebep olabilir. Evrimin

87 Her meyve, her yerde yetişmez, Vergil, "Georgica", 2, 109

tek yönde gerçekleştiği ve sosyal evrimin biyolojik evrimle yakın ilişkili olduğu fikrini bir kenara bıraktığımızda, iki husus çok açık biçimde ortaya çıkar: Bunlardan birincisi, her türlü evrim istikameti yönünde diğer muhtemel rotalardan daha farklı gelişme fırsatları vardır ve bu rotalardan bazılarının gerçekleşme ihtimâllerinin az olması, onları tetikleyen etkenlerin tamamen devre dışı kalmasını gerektirmez; kendi istikametlerinde değişiklikleri gerçekleştirmeye devam ederler. İkinci husus ise, değişimlerin geri dönüşlü karakteri, iniş ve çıkışları, aslında başlı başına evrimle ilgili bir değişimi ifade eder. Bunun sonucu olarak, evrim yönünden en gelişmiş göçebe grubun hangisi olduğu ve başka göçebe topluluklarla tâbi-metbu ilişkisine girmeden önce hangi evrim aşamasında oldukları soruları ortaya çıkar.

Göçebe toplulukların ulaştıkları en ileri gelişme seviyesi, devletin ortaya çıkışından önceki aşama olup, bu aşama "tabakalaşmış toplum" veya "reislik' dediğimiz dönemdir.[88]

Göçebe topluluklardaki "reislik" kavramının hangi bağlamda kullanıldığı ve ne tip bir idare şeklini ifade ettiğini çeşitli ilim adamlarının "reislik" düzeniyle ilgili tesbit etmiş oldukları bazı özelliklerin varlığı veya yokluğu ile izah etmeye çalışacağım.[89] Aşağıdaki şemada yer alan "reislik" özellikleri benim bu tanımlarla mutabık olduğum anlamına gelmemektedir.

88 Kanaatimce bu kavramların ikisi de yetersizdir. Bunlardan ilki sadece sosyal (ya da sosyo-ekonomik) yönü, ikincisi ise siyâsî (ya da sosyo-politik) yönü ifade etmektedirler. Bu konunun bu satırlarda detaylı olarak tartışılması hem çok uzun sürecektir, hem de bu kitabın konusunun dışına taşacaktır (Daha detaylı bilgi için bkz. Khazanov, 1979a). Buna ilâve olarak, bu konudaki antropoloji terminolojisi çok muğlaktır (bu konuda tamamen Pershits, 1979 ile hemfikirim) ve ben de bu satırlarda olabildiğince tartışmadan uzak kalmaya çalışacağım.

89 Tabloda yer alan (+) söz konusu özelliğin olduğu, (-)olmadığı ve (x) ise bu özelliğin yerleşik toplumlara nazaran daha zayıf olarak görüldüğü anlamına gelmektedir.

REİSLİK DÜZENİNDE GÖRÜLEN ÖZELLİKLER	GÖÇEBE YÖNETİMLERDE VARLIĞI
Soydan gelen sosyal farklılaşma, soydan gelen eşitsizlik, aristokrat tabakanın (ethos) varlığı (Service, 1971:157; Service, 1975:80; Claessen ve Skalnik, 1978:22)	+
Merkezi Yönetim (Service, 1975:80; Claessen ve Skalnik, 1978:22)	X
Büyük reisin yetkisinin genelde toplum dışı ile ilişkiler, temsil veya hukukî konular gibi durumlarla sınırlı olması (R. Cohen, 1978:59)	+
Reisliğin kararlarına karşı çıkabilecek meşru ve zorlayıcı bir gücün olmaması (Service, 1975:86; Claessen ve Skalnik, 1978:22)	+
İdarenin teokratik karakterde olması (Service, 1975:80; Claessen ve Skalnik, 1978:22)	-
Bölünmenin önlenmesine ilişkin etkin yolların olmaması (R. Cohen, 1978:35; R. Cohen, 1978a:4; Skalnik, 1978:614-5)	+
Teşkilat yapısının alt seviyelerinde de, merkezdekine benzer alt yapılanmaların, mevkilerin bulunması (R. Cohen, 1978a:4; krş. R. Cohen, 1978:55)	X
Göreceli olarak barışçıl olmakla yükümlü olma (Service, 1975:296)	-

Bu tabloya ilişkin olarak yapmak istediğim bazı yorumlar şunlardır.

1. Göçebelerdeki sosyal farklılaşmaya ilişkin olarak tekrar belirtmek isterim ki, temel kaynaklara ulaşmadaki eşitsizlik, göçebe topluluk içerisindeki sosyal farklılaşmanın temel sebebi değildir. Fried'ın ileri sürdüğü sosyal tabakalaşma kavramı, benim kanaatimce çok daha dar bir çerçevedir ve birçok yerleşik topluma bile uygulanamaz (bkz. Service, 1971:157; Service, 1975:242; Service, 1978; Cohen, 1978:57; Claessen, 1978:553, 558; Skalnik, 1978:604; Khazanov, 1979; Khazanov, 1981).

2. Siyâsî merkezileşme, göçebelerde yerleşik toplumlara nazaran çok daha az belirgindir. Farklılaşmalar nicelik değil, nitelik yönündendir ve yapısal değil, işlevseldirler. Göçebelerdeki merkezî idarenin işlevleri yerleşiklere göre çok daha dardır. Göçebelerde siyâsî kararlar genelde aristokrasi tarafından alınır ve yü-

rütülür, önemli konuların çok az bölümü en üst kademe tarafından alınır. Göçebe topluluğu tanımlarken, merkezî idare yoktur demektense, merkeziyetçiliğin nispeten az olduğunu söylemek daha doğru olur. Bazı durumlarda, bazı özel hedeflere ulaşmak için merkeziyetçiliğin çok yüksek olduğu bir yapıya da geçilebilir, fakat özel durum sona erdiğinde merkezî yapı da sona erer. Bu tarz merkezileşmeye "geçici merkezileşme" adını verebiliriz.

3. Göçebe idarelerinde bir büyük reisin olmadığı durumlar görülebilir, lâkin bunlar istisnaîdir. Büyük reisin işlevi, genelde yerleşik toplumlarda olduğu gibi hukukî işlemler, temsil veya dış ilişkiler gibi konulardadır. Askeri liderlik veya topluluk içi anlaşmazlıkları karara bağlamak gibi görevler de en az bunlar kadar önemli görevlerdir. Bedevilerde görülen ve "akîl" adı verilen sadece askerî konuları kapsayan liderlik yapıları istisnaîdir. Çoğu bedevi şeyhi, aynı zamanda askerî önderlik görevini de yerine getirir. Bütün topluluğu ilgilendiren konularda yönetimin bir kişi veya grubun elinde toplanmasının önlenmesi için bu tarz yapıların ortaya çıkması ilgi çekicidir. Meselâ, 18. yy Kazak hanlıklarında siyâsî liderlerin (sultanların ve hanların) hukukî konulardaki rolleri çok sınırlı idi (Levshin, 1832:III-176 vd.; Chuloshnikov, 1924:208 vd.).

Bu konulardan bahsederken, göçebelerdeki siyâsî liderlik üzerinde daha fazla durmamız gerekmektedir. Daha önceki bölümlerde, göçebe toplumlarda gücün kurumsallaşması ve merkezileşmesinin toplumun sosyal farklılaşmasının daha gerisinde olduğunu belirtmiştik. "Geçici merkezileşme" ihtiyacı ortaya çıktığında çok değişik kökenlerden liderlerin ortaya çıkabilmelerine imkân sağlayan da zaten bu durumdur. Genelde göçebe liderler aristokrat tabakadan çıkarlar ve belli bir yönetici soylu/ailesindendirler, ama bunun aksi örneklere rastlandığı olur. M.S. 4. yy'da Juan Juan idaresinin kurucusu olan Mugulun aslında bir köle idi (Bichurin, 1950:184). Şaalanlar sıradan bir göçebe kabilesi idiler ve Hamse konfederasyonunun kurucuları da kendi köklerinin Şirazlı bir tüccara dayandığını ileri sürerler. Bazı bölgelerde, özellikle Yakın Doğu ve Afrikadaki Müslüman toplulukları arsında, yerleşik tarım toplulukları arasından çıkma dinî lider veya vaizlerin de göçebelere liderlik ettikleri görülür (Stenning, 1965:366-7; Gellner,

1969:4 vd.; krş. R. Cohen, 1978:57-8; Bonte, 1979:179). Bu "geçici önderlik" kurumu, tabiatı icabı sadece uygun şartlar oluştuğunda ve ihtiyaç hasıl olduğunda belirir. Sözkonusu toplumdaki sosyal farklılaşma seviyesi veya aristokratik bir tabakanın teşekkül edip etmemesi bu kurumun oraya çıkmasını etkilemez. Burada Max Weber'in tarif etmiş olduğu üç tür otorite; geleneksel, bürokratik ve karizmatik otorite çeşitlerinin hiçbiri göçebe topluma tam olarak uymaz.

Bazı göçebe önderlerin kökenleri ve gücü kullanışları itibariyle geleneksel otorite sınıfına girseler de, karizmalarını başarılarına borçludurlar (Buna en iyi örnek Cengiz Handır). Bu arada bazılarının karizmaları sayesinde göçebe topluluğun önderi oldukları da görülür. Her iki tür önderde de, yerleşiklerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirdiklerinde orada yer alan bürokrasinin yardımıyla, bürokratik otoriteyi belli sınırlar içerisinde uygulamışlardır. Ama bürokratik otoritenin görüldüğü durumlar genelde göçebe reislik idaresinin bir üst düzeye evrildiği durumda ortaya çıkar.

Normal şartlar altında liderin kararlarına etki edebilecek meşru ve cebri güç, göçebe reisliklerde yerleşik reisliklerden daha yaygın olarak görülür.

Her ne kadar batılı antropologlar reislik düzeninin yapısal olarak içinde teokratik idareyi barındırdığını ileri sürseler de, bunu ispatlayacak yeterli delilin olmadığını düşünüyorum. Genelde, reis ve maiyetinin iktidarının kutsal temellere dayandırılması teokrasinin varlığına delil olarak sunulur ama, aslında bunlar oldukça yetersizdir (Khazanov, 1979). Üstelik bu kabûl edilse bile, böylesi durumlar, ancak bir kısım göçebe topluluğun yönetiminde görülür.

İktidarın kutsal temellere dayandırılması, özellikle Doğu Afrika göçebeleri arasında görülür. İslâm dininin yaygın olduğu Yakın Doğu ve Sudan-Sahel bölgelerinde, şartların hızlı bir şekilde birleşme ve merkezileşmeyi gerektirdiği durumlarda bazı kimseler, dinî konumları sayesinde bir anda göçebe topluluğun liderliği konumuna yükselirler. Bonte (1979:180) oldukça isabetli bir şekilde bu tip durumlarda dinin, kabile toplum yapısının sınırlamalarını aşarak, çok daha önemli bir birleştirici güç olduğunu ileri sürer. Bu dönemlerde Gellner'in deyimiyle "kutsal aracıların" işlevleri de sınırlanır. İslâm öncesi dönemlerde Avrasya bozkırlarında İs-

kit kralları veya Göktürk kağanlarının geleneksel görevlerinden biri de, tanrılar ve insanlar arasında aracılık etmekti. Ancak gerek İskitlerin, gerekse Türklerin idarî sistemleri reislikten ziyade, devlet sitemine daha yakındır. Zira bütün önemli siyâsî kararların din adamlarından oluşan bir yönetici sınıf tarafından alındığı bir idari sitem, göçebe topluluklarda –eğer varsa– çok nadirdir ve istisnai bir durumdur.

Bölünmenin engellenmesine yönelik etkili yolların olmaması, yerleşik toplumlardaki reisliklerden ziyade, göçebe reisliklerde görülen bir durumdur.

Merkezî önderliğin işlevlerinin sınırlı ve geçici karakteri sebebiyle, daha alt seviyedeki önderlikler her zaman merkezdeki yapının birebir aynısı değildirler, ama birçok göçebe topluluğun idari düzeninde bu yöne doğru bir eğilim görülür.

Göreceli barışçı karakter çok muğlak bir tanımdır. Bu konuda tek söyleyebileceğimiz, göçebe idarelerinin benzer yerleşik reisliklerin bazılarından daha az barışçı olduklarıdır.

Benim fikrime göre, yukarıda yer alan tabloya bakarak birçok göçebe topluluklarda idarî düzen için göçebe reisliği kavramı kullanılabilir, fakat yerleşik toplumlardaki reisliklerle kıyaslandığında, göçebe reislikler kendilerine has bir takım özellikler taşır. Bunların ilki, göçebe reisliklerin ortaya çıkışının kendiliğinden olmayışı; ikincil olarak, dış dünya ile etkileşim sonucu ve değişik şekillerde ortaya çıkmış olmasıdır. Hâtta, reislikler sadece merkeziyetçi değil, reislik yapısının kendisi bile geçici karakterde olabilir. Bu sebeple göçebe reislikler, çoğunlukla istikrarlı yapılar değildir. Önderlikler gevşek, ademi merkeziyetçi ve yapıları da süreklilik göstermez. Kimi zaman bu reislikler daha üst seviye göçebe teşkilâtlanmalar (alt kabile, kabile, kabileler birliği vs.) şeklinde örtüşse de, bu her zaman geçerli olan bir kural değildir. Bunu, 12. yy Moğol reislikleriyle, 18. yy ve 19. yy başlarındaki Kazak ve Türkmen reisliklerinde görmek mümkündür. Bu konuda Sweet ile (1965:138) aynı görüşte olmadığımı da bildirmeliyim. Sweet, Arabistan bedevilerinin aslında göreceli sabit birimler olan alt kabileleri (fahd) küçük reislikler olarak nitelendirir ve bu yapıları göçebe reisliğinin temel ölçüsü olarak görür. Bana göre, bu yapıların yerine getirdikleri işlevler daha güvenilir bir ölçüdür.

Konu ve Çeşitlemeleri

Şimdi yapmamız gereken, göçebe toplulukların sosyo-politik işleyişlerinin bölgesel ve tarihî özelliklerini incelemek ve bu özelliklerin birinci bölümde sözü edilen göçebe tiplerinde ne şekilde ortaya çıktığını tespit etmektir. Bilindiği gibi bir problemi tanımlamak, onu çözmekten her zaman için daha kolaydır. Burada, göçebe toplulukların geçmiş çağlarda sosyal yapılarını da işin içine katarak, bu konuda sosyal yapılarına ilişkin birtakım özelliklerin aslında modern çağlarda dış dünyanın tesiri altında şekillenmiş olduğunu ve geleneksel özelliklerinin hayli törpülendiğini asla gözden kaçırmamalıyız.

Kuzey Avrasya Tipi

Nenets, Çukça ve Koryaklar gibi göçebe toplulukların sosyal yapıları incelendiğinde, bu toplulukların büyük ölçekli ren geyiği pastoralizmine geçtikleri dönemlerde, hâtta daha önceleri Rus İmparatorluğu bünyesine katılmış olduklarının gözönüne alınması gerekir. O dönemlerde Laponlardaki ren geyiği çobanlığı İskandinav devletlerinin sıkı kontrol altında olup, beslenebilecek hayvan sayısı konusunda bile kota uygulanmaktaydı (Whitaker, 1955; Vorren ve Manker, 1962).

Rus yönetimi, bölgedeki gruplar arasındaki ihtilâfları gidermek, ren geyiği çobanlarını para kullanmaya alıştırmak ve hayvanlar üzerinde özel mülkiyeti korumak için birtakım teşebbüslere girişmiştir (Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:98-100, 385; Dikov, 1974:100-1). Ne var ki bu teşebbüsler, söz konusu toplulukların parçalanması ve mülkiyet eşitsizliğinin büyümesiyle sonuçlanacaktır (Kolycheva, 1956:86; Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:67, 411-3; Vasilev, 1976:327-31). 18. yy'da bile Nenets topluluğu arasında hanelere ait hayvan sayısı 10 ila 3000 arasında değişmekteydi (Zuev, 1947:32). 1926 yılı verilerine göre göçebe Nenetslerin yüzde 73,3'ünün 100, yüzde 58,5'inin 50 ve yüzde 40,1'inin de 25'ten daha az hayvanı vardır (Brodnev, 1959:77).

Bu arada ren geyiği çoban toplumunda, yeniden dağıtım ve başka şekillerde el değiştirme mekânizmaları mülkiyet eşitsiz-

liğini gideremese de, en azından hafiflettiği gerçeğini göz ardı etmemek lâzımdır (Zhitkov, 1913:220; Leeds, 1965:122-3; Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:410). Bu konuda Brodnev (1959:76-7) "karşılıklı değişim" kavramını kullanmamakla birlikte, Nenets toplumunda görülen uygulamaları aktarırken, bunların özünü oldukça açık biçimde şu şekilde ortaya koyar: "Topluluk üyeleri, yardıma ihtiyacı olan bir kişiye yardım etmemeyi, hırsızlık veya dışarıdan evlilik kuralının ihlâli gibi durumları çok kötü bir davranış olarak algılıyorlardı. Zira, karşılıklı yardımlaşma yükümlülüğü, içtimaî hayatta çok önemli bir yer tutmakta, ancak bu yardımlaşmada yapılan yardım için herhangi bir bedel istenmemekteydi. Lâkin, yardım alan kişinin de, yardım eden kişinin ihtiyaç duyduğunda kendisinden isteyeceği benzer bir yardımı geri çevirme hakkı da olamazdı"

Mülkiyet eşitsizliği, ren geyiği sığırtmaçları arasında açık bir sosyal farklılaşmaya yol açmamıştır. Bunda, göçebelerin karakteristik özellikleri kadar, Rus sömürge idare siyâsetinin de etkisi vardır. Büyük sürü sahiplerinin göç güzergâhını belirlemeleri veya topluluğun temsilciliğini üstlenmeleri, Rus yönetiminden önceki dönemlerde de söz konusu olup, otoriteleri bu tip şeylerden ibaretti. Benzer bir durum, Lapon toplulukları arasında da görülür (Whitaker, 1955:56; Vorren ve Manker, 1962:144-5).

Ren geyiği sığırtmaçlığı yapan muhtelif etnik grupların sosyal yapılarında çeşitli farklılıklar vardır. Lapon, Çukça ve Koryak topluluklarında, soy bağı çift yönlü (ana-baba) geçerliyken, Nenets topluluklarında bu durum tek yönlü, yâni baba soyludur. Ancak, fiiliyatta bu grupların hiç birinde jenealojik içtimaî düzene, birleşik akraba grupları veya segmenter sistemlere rastlanmaz. Akrabalık bağları, sosyal akitlerle kurulan ortaklıklara sadece destek olur. Bunun örneklerinden biri *"n'ev tumgyn"*, yani "eş (karı) yoluyla kurulan ortaklık"tır. Bu kurumu bazı Sovyet ilim adamları yanlış değerlendirerek, Morgan ve Engels'in "eski çağlarda grup evlilikleri olduğuna ilişkin" hipotezlerinin teyidi olarak kabûl etmişlerdir.

Ren geyiği sığırtmaç topluluklarının çoğunun içtimaî yapısı, iktisadî hayatın iki temel unsuru olan, hane ve cemaat üzerine kuruludur. Farklı durumlarla karşılaşıldığında, genel olarak aile

ile hane aynı olup, dolayısıyla aile de bu iktisadî hayatın bir ögesi olarak dikkâte alınmalıdır. Topluluklar, iktisadî yönden birbirine yakın seviyedeki hanelerden teşkil olabildiği gibi, farklı hanelerden de oluşabiliyordu. Zenginlerin hayvanlarını gütmeleri için başkalarını tutmaları veya kendi sürülerini ayrı yerlerde otlatmaları sık rastlanan bir durumdur (Bogoras, 1904:82-3; Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:408; Vasilev, 1976:322-3; Krupnik, 1977:80-7).

Bir cemaatı oluşturan hanelerin hayvanları otlatmak için kullandıkları coğrafî alanın sınırları göreceli olarak oldukça iyi bir şekilde tanımlanmıştır. Her ne kadar bu coğrafî alan sosyo-politik anlamda bir birim olarak tanımlanmasa da, burada yaşayanların meraları kullanım hakkı topluluk tarafından tanımlanmış durumdadır. Hayvanlarını kendi bölgeleri dışında başka bir havalide otlatmak isteyenler, o bölgedeki topluluktan izin almak zorundadırlar, ancak bu talebin reddedildiği de vakidir (Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:407). Göçebeler, bölgesel birimlerin farkında olup, bu birimlerin sınırları genellikle bölgesel lehçelerin sınırlarıyla örtüşmektedir (Dolgikh ve Levin, 1951:105-6).

Nenets (tarıma geçmiş olan Avrupa Nenetsleri dışında) klanları, egzogamik yapıda olmalarına rağmen, soy bağı kuralları oldukça zayıf olduğu görülür. Klan şeceresi olmayıp, klanın geçmişine dair birtakım efsanelere rastlanır. Bu efsanelerde, genel olarak diğer klanlarla evlenmenin yasak olduğu başka klanlar, aynı erkek kardeşlerden doğan klanlar vs. klan bağlarına dair bilgiler aktarılır. Dolayısıyla, günümüzde bir Nenets'in geçmişte varsayılan atasına uzanan bir şeceresi mevcut değildir. Bu hususta, Nenetslerin kabile teşkilatlânmaları üzerine yapılan araştırmalar oldukça sınırlı olup, hâtta kabile düzeyinde bir teşkilâtlanmaya sahip olup olmadıklarına dair araştırmalar oldukça sınırlıdır. Ancak bazı özel durumlarda Nenets klanları daha büyük birimler halinde biraraya geldiklerinde bile, bu birimleri oluşturan alt birimler sabit değildir. Yeri gelmişken belirtelim ki, klan adı verilen bu idari birimler çoğunlukla Ruslar tarafından vergilendirme maksadıyla oluşturulmuş suni birimlerdir.

Belli bir coğrafî birimde yer alan meralar için ayrı bir tasni-

fe tâbi tutulmayıp, ortak mülkiyet sayılır (Beretti, 1929:21; Vasilev, 1976:335-6). Otlakların göçebe birimler arasında paylaşımı, karşılıklı mukaveleyle yapılıp, bir liderin arabuluculuğuna ihtiyaç yoktur. Ancak, 19. yy sonlarında ve sadece tundranın belli bölgeleriyle sınırlı olmak üzere (özellikle Yamal yarımadasında) bazı topluluklar bir takım imtiyazlar elde etmişlerdir. Bunun sebeplerinden biri, Rus yönetiminin pastoral göç güzergâhlarını sabitlemek ve ren geyiği sığırtmaçlarını daha iyi kontrol altında tutabilmek içindi (Zhitkov, 1913:206-9; Brodnev, 1959:71-2; Vasilev, 1976:335; Krupnik, 1976:62-3). Rus idaresinin hakimiyeti kaybetmesi hâlinde, hayvan ve otlak ihtilâflarının zaman içerisinde ren geyiği sığırtmaçlarının daha merkezî ve farklılaşmış bir sosyal yapıya geçmelerine sebep olabileceği teorik olarak mümkün olmakla beraber, bu da sadece bir ihtimâlden ibarettir. Göçebe hayat tarzına sonradan geçen Çukçalar, başlangıçta ihtiyaçları olan hayvanların çoğunluğunu Koryak ve Yukagirlerden elde ederken, sonraları tabakasız/sınıfsız bir topluluk olarak yaşamaya devam etmişlerdir (Obschchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri, 1970:98; Vdovin, 1965:10 vd.). Kısaca, Kuzey Avrasya bölgesinin rengeyiği göçebeleri, ne toplumlarında sosyal farklılaşmayı özendirecek, ne de segmenter soy sisteminin ortaya çıkmasını gerektirecek herhangi bir fırsat veya tetikleyici sebeple karşı karşıya gelmemişlerdir.

Avrasya Bozkır Tipi

Günümüzde Avrasya bozkırlarında, çöl ve yarı çöllerde yaşayan göçebelerin hemen hepsi geçmişte kaçınılmaz bir şekilde bir devletin bünyesine (ister kendi atalarının, ister yerleşik komşularının kurduğu devletler olsun) dahil olmanın getirdiği sarsıntılar yaşayacaklardır. Bir devletin bünyesinde bulunulan dönemleri, zaman zaman devletsiz dönemler de takip etmiş ve bu değişimler bütün göçebe toplulukların sosyal yapılarında değişikliklere yol açmıştır. Avrasya bozkır göçebelerinin tarihî inkişaflarını tek bir yöne doğru gerçekleştiğini düşünen ilim adamları (bkz. Lattimor, 1974; Krader, 1979) gerçeği olduğundan fazla basitleştirmektedirler. Meselâ, Szynkiewicz (1975:125), Ortaçağlarda bu bölgede görülen bütün etnik ve siyâsî gelişmelere rağmen 6. yy'dan, 12.

yy'a kadar olan dönemi (hâtta daha da sonrasını), İç ve Merkez Asya göçebelerinin sosyal yapılarında tek yönde gerçekleşen bir gelişme olarak görmekte ve bunun tabiî sonucu olarak da, Moğollardaki klan yapısının dağılmasının kökenlerini 6. yy'da Göktürk devletinde aramaktadır. Oysa, onların bu görüşünü destekleyecek herhangi bir nesnel delil bulunmamaktadır. Avrasya bozkır göçebeleri 3000 yıl boyunca büyük ve güçlü yerleşik devletlerle karşı karşıya gelmeleri, bu olgunun bir yönüdür; diğeriyse, göçebe topluluklar arasındaki ilişkilerle bağlantılıdır.

Tabiî sınırların bulunmadığı olağanüstü genişlikte alanları kapsayan bozkırlar, ekolojik açıdan bakıldığında birbirinden çok büyük farklılıklar gösteren mekânlardan meydana gelmektedir. Avrasya bozkırlarının batı kısmı, doğuya nazaran daha verimli ve zengindir. Göçebe toplulukların batıya doğru ilerleyişlerine savaşların eşlik etmesi de zaten bu yüzdendir. Meraların paylaşımı ve göç güzergâhlarının düzenlenme ihtiyacı da (bu yöndeki ihtiyaç Orta Doğudaki kadar büyük olmasa da) göz önüne alınması gereken bir başka sebeptir. Bu ihtiyaç, sık sık birtakım başka siyâsî işlevlerin doğmasına yol açmış ve bütün bunların sonucu olarak, Avrasya bozkırlarında Antik çağlardan itibaren göçebeler büyük birimler oluşturmuş ve merkeziyetçi eğilimlerin doğmasına yol açmıştır. Bu sebeple, sözkonusu bölge göçebelerinin sosyal yapılanmaları, üretime yönelik ihtiyaçlar gerektirdiğinden çok daha yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Bu hususta muhtelif kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Avrasya bozkır göçebelerinin bazı siyâsî işlevleri üstlenerek kurdukları üst seviye teşkilâtlanmaları, geçmişlerinin Orta Çağa, hâtta Antik çağa kadar uzandığını göstermektedir. Üst seviye yapıların istikrarı, güçleri ve kalıcılıkları elbette değişken olmuştur.

Bacon (1958:VII-183-5) ve Krader (1963:4, 10 vd.) Türk ve Moğol göçebelerin sosyal yapılarının konik bir klan şeklinde örgütlendiğini ileri sürerler. Konik klan yapıya, Arabistan bedevileri ve benzeri başka göçebe topluluklar arasında da rastlandığından bahseden Bacon'ın tezinin temelinde "segmentasyon ilkesi" ile yine kendisine ait "akraba grup kararsızlığı" kavramları yeralır. Ancak Szynkievicz (1975:114 vd.), "kararsızlık" kavramının hatalı olduğunu ortaya koyarken, Krader daha da ileri giderek,

Avrasya bozkır göçebe toplulukları için "büyük evlât" kuralına dayalı bir soy bağı sınıflandırmasından bahseder. Yanlış anlaşılmayı önlemek için aşağıda görüleceği üzere Krader'in (1963:369) görüşleri şunu içerir:

"Klan şeceresi, bir atanın soyundan gelmenin gösterildiği ve akrabalık bağlarının tespit edildiği bir vasıtadır, ama bunun yanında sosyal hiyerarşiyi de belirler. Ortak atadan gelen soylar, kendi aralarında soyun kurucularını doğum sırasına göre sınıflandırırlar. Şecere, topluluğun kişisel olarak tanımıyor olabileceği bir kişinin sıralamadaki yerini tesbit eder. Bu tür toplumlarda hiç kimse için kendisine tam olarak eşit konumda biri bulunmaz, herkes aynı atadan gelse de, tali sınıflandırmalar sonucunda kendine has bir yer bulur. Akraba gruplar arasındaki sıralama veya bir akraba grubu içerisindeki kişilerin hiyerarşideki yeri "büyük evlat" ilkesine göre yapılır."

Yukarıdaki alıntıdan anladığımız kadarıyla, Krader'in konik klanının Kirchoff'un (1968) Polinezya örneğinde tarif ettiği konik klanla örtüştüğü görülür. Hâlbuki, "büyük evlat kuralı" ve kişinin sosyal konumunun sadece doğum hakkına bağlı olması durumu, Avrasya bozkır göçebelerinde rastlanan bir özellik değildir. Nitekim, Cengiz Han ve imparatorluğu bunun örneklerindendir. Ne Cengiz Han'ın, ne de onun soyundan gelenlerin kurdukları diğer göçebe devletlerde iktidar gücünün miras bırakılmasına dair herhangi bir kural olmadığı gibi, Çin kaynaklarında Kırgızlarda gücün "büyük evlat kuralı" gereği varislere geçtiğine dair de herhangi bir bilgi yoktur (bkz. sayfa 175). Diğer taraftan bazı Kazak kabile ve alt gruplarının soy itibariyla muteber kabûl edildiği doğru olmakla beraber, bu durumun fiiliyatta pek bir önemi yoktur (Kharuzin, 1889:46; Grodekov, 1889:7; krş. Chuloshnikov, 1924:200).

18. yy Kalmuklarının sosyal yapılarında birkaç "khoton"un oluşturduğu birime "oymak" adı verilir ve "oymak"ın başında en saygın "khoton"un en seçkin ailesinden gelen "zaisang" bulunur. Fakat, daha üst düzey birim olan "anghi"de "zaisang"ların itibarı bir rol oynamaz ve bütün "anghi"ler eşit kabûl edilir (Nebolsin, 1852:8). Bu konuda benzer başka örnekler de vermek mümkündür (örn. bkz. erken Ortaçağ dönemi göçebelerinden Peçenek-

ler). Ancak bundan çıkacak sonuç şu ki, Krader'in Türk ve Moğol göçebelerinde var olduğuna inandığı konik klan yapısı bir yanlış anlamadan kaynaklanmakla birlikte, bu yanlış anlamanın sebebini de çözebilmiş değilim. Bu arada Krader, 17., 18. ve 19. yy'larda Ordos Moğollarının konik klan yapıdan uzaklaştıkları gibi, Kazak ve Kırgızların sonraları onları takip ettiklerini ileri sürdüğünü eklemeliyiz. Ne var ki bu durum "konik klan" yapının asla var olmadığı gerçeğini değiştirmez.

Bazı istisnalar dışında, Modern çağ Avrasya bozkır göçebelerinde genel segmenter sistemin çeşitli türleri görülür. Bu sistemlerin karakteristik özelliği, aynı birim içerisinde ve aynı sınıflandırma seviyesinde çok fazla sayıda segment bulunmasıdır. Bu segmentlerin birbirlerine yakınlık dereceleri çok farklı olabildiğinden, teorik olsa bile bir "denk karşıtlık" kavramından söz etmek oldukça güçtür (Zhdanko, 1950:77-8) ve buna ilâve olarak segmentlerin büyüklükleri de değişkenlik göstermektedir. Bu segmenter sistemler iç ve dış gelişmeler karşısında sabit kalmayıp, çeşitli yönlerde değişim gösterirler.

Türkmenlerin Orta Çağdaki ataları arasında sıkça görülen büyük kabile birimleri 18. yy. ve 19. yy. başlarında artık ortadan kaybolmuş durumdadır (Bregel, 1961; Markov, 1976:206 vd.). En az beş altı dereceli sosyal teşkilâtlara sahip olan Türkmen kabile ve alt kabile yapılarının üst kademeleri genel kural olarak merkezî bir siyâsî güce sahip değildir. Bu kabile yapıları, aralarında ortak ata kavramına dayalı bir bağ olan, fakat aslında ortak bir askerî hedef için geçici reisliğin komutası altında bir araya gelmiş özerk gruplardan oluşmaktaydı. Tire (ya da tira, tireh) denilen alt kademe yapılar, oba adı verilen cemaatların bir araya gelmesiyle oluşmaktaydı. Obaların özerk davranışlarının sebeplerinden biri de, küçük gruplar halinde dolaşmanın gerekliliği olup, göçebe topluluklar kendi göç güzergâhlarını üst birimlerden bağımsız olarak belirleyebilmeleriydi.

Türkmen topluluklarındaki mülkiyet eşitsizliği ve sosyal farklılaşma, sürekliliği muhafaza eden, imtiyazlı bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasına yol açmamıştır. Mülkiyet farklılıkları sebebiyle zengin ve güç sahibi aileler ortaya çıkmış, fakat bu aileler asla cemaatın karşısında veya üstünde yer almamıştır. Murav'ev bu

konuda (1822:56) Yomut Türkmenleri için şunları söyler: "En küçük göçebe birimlerinde bile, herkesin itaat ettiği ve saygı duyduğu seçilmiş bir lider vardır. Bu saygının sebebi; yaşı, geçmişteki askerî başarıları veya serveti dışında başka bir şey değildir."

Türkmenlerin büyük gruplar halinde yaşadıkları bazı bölgelerde kalıcı önderler görülmediği gibi, önderlerin görüldüğü yerlerde de gerçek anlamda kalıcı güçleri olmamıştır. Hazar denizi kıyısındaki Türkmenler arasında kalan bir seyyah, biraz serveti olan herkesin kendisine han unvanını verdiğini yazar (Galkin, 1867:31). Bazı göçebe gruplar arasında bazı soyların daha itibarlı oldukları veya kazanılan bir başarı sebebiyle birtakım unvanların verildiği görülürse de, bunların hepsi geçici niteliktedir. Bu bağlamda, 17. yy Kırgız kabilelerinin yapısı, Türkmenlerinkine nazaran daha büyük bir süreklilik gösterir. Kırgızlarda her kabile ile, buna bağlı alt kabilenin "biy" adı verilen ve kan bağıyla tevarüs eden önderleri vardır. Çin kaynaklarına göre her "biy" kendi topraklarını ve insanlarını yönetir. Biyler itibar ve güç olarak birbirlerine eşit olup, hiçbir şekilde biri diğerine boyun eğmez. Bir "biy" öldüğünde, yerini oğlu veya erkek kardeşi alır, yerine başka biri geçemez" (Hsi-yü wen jianlu, Buruty:8, alıntı: Petrov, 1961:126).

Orta Asya göçebe kabileleri arasında bu tür yapılarda 19. yy başlarından itibaren bazı ilginç değişiklikler görülmeye başlar. Bunlar arasında Sarı Bagış kabilesinin Manap alt kolu (isim 17. yy'daki soy atasından gelmektedir) hem kendi kabilesi içerisinde, hem de başka kabileler arasında daha ayrıcalıklı bir konuma yükselir (Abramzon, 1971:158). 19. yy'da Kırgız Manaplarının soy ağaçları 14 ilâ 18 kuşak geriye kadar uzanır ki (Petrov, 1961:122), bunun sebebi, muhtemelen bu kabiledeki segmenter sistemin tabakalaşma yönünde gösterdiği gelişmedir. Kırgız topluluklarında bu tarz bir segmenter sistemin hızla yayılmasının sebebi, benim kanaatime göre, Moğol döneminden beri Kırgızların sürekli olarak başka devletlerin bünyesinde yaşamış olmaları ve sık sık yerleşik tarım topluluklarını boyun eğdirmeye çalışmalarıdır. 16. yy sonu ile 17. yy başlarıyla, kısmen 18. yy'da Kırgız kabileleri, Kaşgar ve Fergana bölgelerine geldiklerinde, başlarındaki biyler tarımla uğraşan yerleşikler üzerinde hâkimiyet kuracaklardır. Bu

sebeple Kırgız toplulukları sosyal tabakalaşmayı özendirecek dış unsurlarla daima iç içe olmuşlardır. Diğer taraftan tarih sahnesine çıktıkları 15. ve 16. yy'larda Kazak toplulukları zaten tabakalı segmenter sisteme göre şekillenmiş bulunuyorlardı. Bu sistemin ortaya çıkışının temel sebeplerinden biri, Moğol İmparatorluğunun dağılmasını takipeden yıllardan itibaren Kazakların atalarının hep çeşitli devletlerin bünyelerinde yaşamış olmalarıdır. Kazak toplumundaki "Ak kemik" zümresinin soy ağaçlarını Cengiz Han'a kadar dayandırmaları ve kendilerini diğer Kazaklar arasında ayrıcalıklı bir yere koymaları bununla ilgilidir. Fakat 16. ve 19. yy Kazak tarihi genel olarak, bazı istisnai dönemler dışında, siyâsî birimlerin çözülmeye başlamasıyla, sultan ve hanlardan oluşan "ak kemik" zümresinin gücünün ortadan kalkışına şahit olacaktır. Hanlık kısa süre sonra üç parçaya (cüz) bölünerek, bu parçaların her birinin başında Cengiz'in soyundan gelen seçilmiş bir han alacaktır. Sözkonusu bu devletlerle, onları oluşturan kabileler oldukça sabit coğrafî-siyâsî yapılardı. Fakt bu yapılar, özellikle tarım yapılan bölgeler ve şehirler üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmeleri üzerine başlarındaki hanların güçleri de zayıflayacaktır (Barthold, 1963c:270; Pishchulina, 1969). Askerî tehlikelerin başgösterdiği dönemlerde Kazak toplumu içinden güçlü ve birtakım muktedir hanlar ortaya çıktığı görülür. Meselâ, 18. yy başlarında Kazaklar, Cungarlarla savaş halinde iken öne çıkan Tauke ya da Abılay han bunlardandır. Ancak bu liderlerin ortaya çıkışlarının sebebi, dış dünya ile ilişkilerde bütün göçebe birimlerin geçici olarak bir reis altında bir araya gelmelerini gerektirecek önemli gelişmelerin yaşanmış olmasıdır. Bu hanların önder olarak sahip oldukları bazı kişisel özelliklerinin de bunda hiç şüphesiz payı vardır. Bu tür liderlerin sonuncusu, 19. yy'da Ruslara karşı büyük bir ayaklanma başlatan ve bu ayaklanma esnasında hanlığını ilan eden Sultan Kenesarı'dır. Kazak sözlü geleneğinde Abılay Han'ın oğullarına vasiyetinden bahsedilir ki, rivayete göre Abılay, oğullarına Kazak boyları arasındaki ihtilâfları asla tamamen çözmemelerini vasiyet etmiştir. Zira, ihtilâflar ortadan kalktığı takdirde, hanın Kazak boyları üzerindeki etkinliği sona erecektir (Tolybekov, 1971:362). Göründüğü kadarıyla Abılay Han, parçalı (segmenter) yapının temel ilkelerini ustalıkla kavramış birisidir.

Kazaklarda toplumsal yapının iç içe geçmiş birimlerini en alt seviyedeki yapılanmalar meydana getirir. Bu birimler arasındaki bağlar, meraların müşterek kullanımıyla, askerî ve diğer konularda ortak çıkarlar üzerinedir. Kazakların komşuları olan göçebelerle, yerleşik topluluklarla ilişkileri ve göç sistemleri, alt seviyedeki birimlerin inisiyatifleri Türkmen topluluklarındaki eşdeğer birimlere göre daha zayıf olmasına sebep olur. Büyük alt birimlerin sürülerini otlattıkları bölgeler ve göç yolları, tarih boyunca uzun dönemler boyunca sabit kalmış ve dış dünyadan kaynaklanan siyâsî sebeplerle bunların değiştirilmesi göçebe ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu alt birimlerin başında *tarkan, batur, bey, aksakal* adı verilen önderler olup, bunların hepsi "kara kemik" (Kara budun) sınıfına mensuptur. "Kara kemik" sınıfı, Cengiz soyundan gelenlerin ve kökenlerinin Hz. Muhammed veya maiyetine dayandığına inanan gruplar dışında kalan bütün Kazakların mensup oldukları grupları kapsar. Bu liderlerin etkinlikleri sahip oldukları servet ve bağlı oldukları üst birime yakınlıklarıyla ilişkili olup, "ak kemik" soyunun etkinliği azaldıkça, önderlerin etkinlikleri artar (Viatkin, 1941:114). Ne var ki, "kara kemik" sınıfının üst kademeleri kendi güç ve otoritelerini babadan oğula geçecek seviyeye taşıyamamışlardır. Bunda elbette Rus yönetiminin etkisi vardır. Nitekim, Çar tarafından 1822 yılında çıkartılan "Sibirya Kırgızlarına Dair Kanun" gereği, biyler seçimle iş başına gelmekte; seçim sonuçları da devlet görevlileri tarafından onaylanmasını gerektiriyordu. (Zimanov, 1958:196-7). Kazakların segmenter sistemi, zaman içerisinde tabakalı segmenter sistemden farklılaşmış bir sisteme dönüşmüştür. Benim kanaatime göre Kazaklar, Rus imparatorluk bünyesine dahil olmamış olsalar da, zaman içerisinde bu sosyal tabakalar güçlerini yine yitireceklerdi.

Sadece Moğol ve Kalmuklarda değil, uzun süreli olarak yerleşik bir devletin hâkimiyet veya himayesinde yaşayan bütün göçebe toplulukların segmenter sistemlerinde çözülmeler görülmektedir. Nitekim 12. yy. Moğol toplumu, tabakalı bir toplum ve farklılaşmış segmenter yapıya sahipken (bkz. Szynkiewicz, 1976, ama ne yazık ki, o da büyük evlat kuralını fazlasıyla abartmaktadır), Cengiz Han ve Yüan hanedanının izledikleri fetih siyâsetiyle,

göçlerin sonuçları segmenter sistemde ayrışmalara sebep olmuş, Mançu yönetimlerinde de bunu canlandırmak için herhangi bir çaba gösterilmemiştir. Cengiz İmparatorluğunun kuruluşuyla beraber, aristokrasinin imtiyazlı bir sınıf olarak ortaya çıkışı daha da hızlanmış ve Batı Moğolları arasında olmasa bile, Khalka Moğolları arasında Cengiz soyundan gelenler toplum içinde içine kapalı bir üst tabaka oluşturmaya başlamışlardır. Soy bağı kuralları toplumun çeşitli sınıflarında çeşitli şekillerde ortaya çıkmış, lâkin sıradan Moğolların bu kurallardan kurtulmaları, ancak Mançu döneminde gerçekleşmiştir (Grumm-Grzhimailo, 1926:III, bölüm 1:285 vd.; Bacon, 1958:86; Bessac, 1965; Szynkiewicz, 1977).

Her ne kadar Antik ve Orta Çağ göçebeleri hakkındaki bilgilerimiz sınırlı ise de, eldeki bilgiler ışığında eski göçebe toplulukların sosyal yapılarında soy bağına dayalı segmenter sistemlerin görüldüğünü söylemek mümkündür. Ne var ki bu bilgilerin ekseriyeti, göçebe toplulukların devletler bünyesinde yaşadıkları dönemlere ilişkin olduğundan, farklılaşmamış segmenter sistemler hakkındaki bilgilerimizden daha fazladır. Segmentasyonun kendisi ise halen bizim için gri bir bölge olarak kalmaktadır. Her şeye rağmen segmenter sistemlerin yüzyıllardır hiç değişmeden kalmayı başarabilmiş bazı ana hatlarını hâlen Avrasya bozkırlarında gözlemek mümkündür.

İskitlerdeki kraliyet *uruğu* kutsal bir soy olma iddiasıyla, zaman içerisinde özel bir sınıfa dönüşmüş ve bu *uruk* mensupları göçebe kabilelerin başına geçmişlerdir (Khazanov, 1975:191-9; Khazanov, 1978:437).

Shih Chi'nin 110. bölümünde Ssu Ma Ch'ien, Hun toplumunun tabakalarını şöyle anlatır. "Sıradan Hunların isimleri veya unvanları yoktur... üst rütbelilerin memuriyetleri babadan oğula geçer. Sonradan ortaya çıkmış olan üç aile; Huyan, Lan ve Xütu aileleri Hunların asil aileleri olarak kabûl edilir" (alıntı Taskin, 1968:35). Adı geçen bu üç uruk yönetici uruk olan Shan-yü Liuyandi ile birlikte yönetici tabakayı oluşturmaktadır. Bu bağlamda Taskin'in; "Hun toplumunun siyâsî yapısına bütün olarak bakıldığında, Hunların da diğer göçebe topluluklara, özellikle Moğollarınkine benzediğini görürüz" (1973:17) biçimindeki yaklaşımı oldukça isabetli ve doğru görünmektedir.

Konuyla ilgili Orta çağa ait bilgilerimiz biraz daha zengin ve teferruatlıdır. Konstantinos Porphyrogenitus'un aktardığına göre (De administrando imperio, Bölüm 37) göçebe kavimlerden Peçenek toplumunun segmentasyonu 1:2:2:2:5 sistemi üzerine kuruludur.[90] 10. yy'da Doğu Avrupa bozkırlarında yaşayan Peçenekler, sık sık Rus prensliklerine akınlar düzenlemekteydiler. Bizans ile yakın ilişki içinde olmalarına rağmen, merkezî bir yapı oluşturmamışlardı. Sekiz Peçenek kabilesinin her biri, diğerlerinden bağımsız olarak hareket eden ayrı birer reise bağlı olup, reislik unvanı soy bağı yoluyla irsi olarak geçmekteydi. Constantine Porphyrogenitus (1949) bu konuda şunları aktarır: "Reisin ölümünden sonra başa kuzeni geçer. Çok eski tarihlere uzanan töre, reisliğin oğullara veya erkek kardeşlere aktarılmasına engel teşkil eder. Reis öldüğünde, kuzenleri veya kuzenlerinin çocukları reisliğe getirilir; böylece güç ailenin aynı kolunda tekelleşmez, ailenin diğer kolu da bu şerefi taşır, fakat başka bir aileden birinin reis olmasına da izin verilmez."

Oğuzların segmenter sistemi ise biraz daha değişik bir yapıya sahiptir. Reşidüdin (1952:86-90) bu sistemin üst segmentlerini 1:2:3:4 şeklinde tarif eder. Tolstov (1947:97) ise bu sistemin kökenlerinin Hunlara kadar uzandığını ileri sürer. Reşidüdin, Kaşgarlı Mahmut, İbn'ül-Esir, Mervazi ve Ebulgazi Bahadır Han gibi Orta çağ ilim adamlarının çoğu, detaylarda birbirlerinden farklı düşünseler de, genel olarak Oğuz kabilelerinde soyla intikal eden bir sosyal farklılaşmanın söz konusu olduğunu ve bu farklılaşmanın temelinde söz konusu ailenin kökeninin saflığı ve Oğuz Kağan'a yakınlığı olduğunu anlatırlar. Görüldüğü kadarıyla, Oğuzların sadece sosyal yapısı değil, segmenter sistemi de daha Selçuklu öncesi dönemlerde bile tabakalaşmaya başlamıştır. Bu sosyal farklılaşmanın neticelerinden biri de, İbn Fadlan'ın gözlemlemiş olduğu toplumdaki büyük mülkiyet eşitsizliğidir.

Siri Derya bölgesindeki geniş tarım arazileri ve şehirlerin Oğuzların idaresinde olduğu ve Oğuzların Orta Asya devletleriyle bağları bulunduğu gözönüne alındığında, aslında bu durum pek de şaşırtıcı değildir. Bazı ilim adamları Oğuzların 9. yy

90 Aynı sisteme, bazı bilim adamlarınca kökenlerinin Peçeneklere dayandığı ileri sürülen Karakalpaklarda da rastlanmaktadır (Zhdanko, 1950:82 vd.,108-9).

sonu ve 10. yy başlarında Aral gölü çevresi ve Hazar denizinin kuzeyinde kurdukları hükümranlığın aslında bir devlet yapısında (bkz. Pritsak, 1953; Agadzhanov, 1969:36-42, 122 vd.) olduğunu ileri sürerler; fakat, İbni Fadlan'ın aktardıklarına bakılırsa (alıntı Kovalesky, 1956:127-30) Oğuz yönetiminin merkezî gücünün zayıf ve sınırlı olduğudur.

Yakın Doğu Tipi

Yakın Doğu göçebeliği, bir bütün haline inceleyebilmek için fazlasıyla dağınık bir alandır. Arabistan bedevilerinin sosyal teşkilâtlanmalarının seviyesi, genelde hayvan sürüleriyle, otlak ve su kaynaklarının korunması ile yakından alâkalıdır (Rosenfeld, 1965:76). Zira, deve güdücülüğünün özelliklerinden biri, geniş otlak alanlara ihtiyaç duyulması, bu alanın belli bir kurumsallığı olan ve bazen gücün de merkezileşmiş olduğu oldukça büyük sosyal birimlere ihtiyaç olmasıdır. Bu güç, muhtelif kabileler veya alt kabilelerin başındaki şeyhlerin elinde tekelleşir ve genelde babadan oğula geçer (Musil, 1928:50). Arap alt tipi göçebelikte genel olarak farklılaşmış segmenter sistemler görülür; bu sistemler çoğunlukla deve güdücüsü büyük kabilelerde ortaya çıkarlar (Sweet, 1965:13).

Kabileye tâbi konumda olan koyun yetiştiricisi kabilelerle, vahalardaki tarımcılardan elde edilen gelirlerin önemli bir bölümü şeyh tarafından alıkonulur (Rosenfeld, 1965:78 vd.). Şeyhler bunun yanında, topraklarından geçiş yapan başka göçebelerden çeşitli şekillerde güvenli geçiş bedeli (toprak bastı) alırlar (Burckhardt, 1831:5, 7; Jaussen, 1908:164; Musil, 1928:59-60; Dickson, 1951:504, 562; Pershits, 1961:123; Stein, 1967:133). Savaşlara katılmasalar bile, şeyhlere savaş ganimetinden pay verilir. "Kanunlarına göre şeyh, bizzat savaşa katılmasa bile, ele geçirilen ganimetlerin bir bölümünün şeyhe verilmesi gerekir" (Oppenheim, 1900:II-87; krş. Jaussen, 1908:143, 168).

Bazı şeyhler en iyi otlak alanları kendi sürüleri için ayırırlar (Phillby, 1922-II, ek 2; Dickson, 1951:51, 394), Gelirleriyle, güçlerinin asıl kaynağı kendi yönetim birimlerinin dışında olup, gelirin elde edilmesinde en büyük destek başında bulunduğu kendi

biriminden gelir (Burckhardt, 1831:95; Doughty, 1888-I:294-5; Burton, 1893-II:114; Musil, 1908:333; Pershits, 1961:139; Pershits, 1976). Bu sebeple, şeyhin kendi birimi içindeki gücünün sınırlı, zayıf olması ve gelirlerinin bir bölümünü sıradan göçebelerle paylaşınası gayet tabiî bir durumdur (Montagne, 1932:71; Rosenfeld, 1965:76; Sweet, 1965:139-40).

Bedevilerin gerçek bir siyâsî teşkilatlânma oluşturmaları ve gücün merkezileşmesi ise, ancak büyük bir dış etken sözkonusu olduğunda gerçekleşir. Meselâ, 19. yy'da Şaala şeyhleri güç kazanıp, Mekke bölgesine giden Hac yolunun önemli bir bölümünü kontrollerine aldıklarında ve Şam'da Türk yönetimiyle sıkı ilişkiler geliştirmeye başladıklarında, Rwala göçebeleri böyle bir yapıya geçme ihtiyacı duymuşlardı. Rwalalar bu dönemde Hail bölgesindeki Raşidilerin de baskısı altındaydılar (krş. Marx, 1977:349).

Bu dış unsurlar, daha doğrusu dış tehlikeler, aynı zamanda topluluk içerisindeki sosyal farklılaşmayı, merkezileşme derecesini ve süresinde de belirleyici rol oynamaktadır (Sweet, 1965:129 vd.; Rosenfeld, 1965:76). Arabistandaki bedevi topluluklarında sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkması yönünde bu etkenler yeterli olmuş, ancak bu tabakalaşma üretim ilişkileri, dağıtım aşaması, hâtta temel kaynakların mülkiyeti gibi konularda bedevi aristokrasisiyle, sıradan göçebeler arasında fazla bir farklılık yaratmamıştır. Sahra bölgesinin en bilinen göçebe halklarından Tuaregler arasında sosyal tabakalaşma, ortaya çıkış sebepleri Arabistan ile aynı olsa bile, çok daha fazladır. Tuaregler arasındaki sosyal tabakalaşma öncelikli olarak ekonomik uzmanlaşma ve kısmen de etnik köken temelinde gerçekleşmiştir. Geçiş grupları ve tabakalarını gözardı edecek olursak, Tuareg toplumu dört tabakadan meydana gelmektedir: Asiller tabakası olan deve çobanı kabileler, çoğunlukla küçükbaş hayvan yetiştiricisi olan tâbi kabileler ve yarı serf konumundaki tarımcılar ve köleler.

Benim kanaatime göre Tuareg toplumunun Arap göçebe topluluklardan daha tabakalı olmasının iki sebebi vardır: Birincisi Tuareg toplumunda deve çobanlarıyla, küçükbaş hayvan yetiştiricileri ve tarımcılar tek bir sosyo-politik sistem içerisine dahil olmuşlardır (bkz. sayfa 277-8); Arabistan'da ise böyle bir durum söz konusu değildir. İkincisi, Tuareg toplumunda köle kullanımı-

nın, özellikle çoban olarak kullanmanın yaygınlığıdır. Bu durum diğer göçebe topluluklar arasında sık görülen bir durum değildir. Tuareglerin yaşadıkları bölgenin coğrafi yalıtılmışlığı, kölelere çok fazla firar etme şansı tanımadığı gibi, diğer yandan Tuareglerin firarı önlemek için aldıkları ilâve tedbirler de bu konuda etkilidir: "Kel Ewey ve Kel Geres kabileleri esirlerini takas ederler ve böylece yeni köleleri gözlem altında tutma ihtiyacı azalır" (Lovejoy, 1976:155). Bunun dışında, geçmiş dönemlerde Tuaregler esir ticareti ve kervan ticareti yoluyla dış kaynaklardan büyük gelirler elde ediyorlardı. Tuareg topluluklarının sosyal yapısı bizim segmenter sistemimize hiçbir şekilde uymaz. Asil kabileler içinde bile ancak birkaç bölüme rastlanır ve "ortak ata " kavramına dayanan bir şecere takibi yoktur (Nicolaisen, 1963:140 vd.).

İki ana ayrıcalıklı sınıfın bulunduğu Moritanya göçebeleri de Tuaregler gibi çok katmanlıdır/tabaka. Ayrıcalıklı sınıflar, Arap kökenli savaşçı kabilelerle, berberi kökenli kabilelerdir. Berberiler genelde dini işlerde ve ticarette uzmanlaşmış gruplar olup, içlerindeki farklılaşma da kısmen etnik kökene dayanmaktadır. Tarımla uğraşan toplulukların baskı altına alınması ve gruplar arasındaki tâbilik ilişkileri Moritanya göçebe topluluklarında tabakalaşmanın esasını teşkil eder. Dış dünya ile olan ticaretin, bu durumun ortaya çıkmasında payı olduğunu belirtmek gerekir (Briggs, 1960:211 vd.; Stewart, 1973; Stewart, 1973a:375-85; Hames, 1979).

Kuzey Afrika'da Arap kökenli veya Araplaşmış göçebe toplulukların çoğunun sosyal yapıları, Arabistan bedevilerini andırır. Farklılaşmış segmenter sistem yaygın olarak görülür ve toplum tabakalaşmıştır. Kabile önderliği alt kabilelerden birinde belirli bir soydan tevarüs ederse de, liderliğin intikali konusunda belirli bir kural yoktur. Şeyhler aynı zamanda askerî önderlerdir; dış ilişkileri yürütürler, hukukî uygulamalar, otlak alanlar ve sulama alanlarının paylaştırılması, göçlerin düzenlenmesi gibi konular da şeyhlerin sorumlulukları arasındadır (Marçais, 1913:254-7; Brunschwig, 1947:100 vd.; N. A. Ivanov, 1963).

Kuzey Afrika göçebe toplulukları arasında sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkmasının sebebi topluluğu oluşturan grup ve birimlerin aralarındaki ilişkiler değil, topluluğun diğer göçebeler, yerleşik topluluklar ve devletle olan ilişkileridir. Bu sebeple taba-

kalaşmanın en fazla olduğu toplulukların "mahzan" adı verilen, devleti destekleyen ve vergi muafiyeti olan kabileler olması tesadüf değildir.

İbni Haldun'a göre (1925-III:179 vd.; krş. Golvine, 1957:136-7), Berberi göçebelerinin, özellikle de Zanataların sosyal yapıları yukarıda açıklandığı şekildedir. Yarı göçebe veya sığırtmaç hayvancılığı yapan Berberilerde sosyal farklılaşma daha az belirgindir (Golvine, 1957:23 vd.).

Sirenayka bedevileriyle, Atlas dağlarında yaşayan yarı göçebe Berberiler veya daha uzak mera sığırtmaç hayvancılığı yapan pastoralistlerde görülen segmenter sistem, klâsik segmenter soy sistemidir. Gellner şu sözlerle bunu tarif eder: "Berberi toplulukları aristokratlar ve sıradan Berberiler olarak ayrılmamıştır; klanlarda kalıcı hâkimiyet sahibi şeyh aileleri bulunmaz"(Gellner, 1969:64). Ancak, bu topluluklarda görülen eşitlikçiliği de abartmamak gerekir. Her ne kadar, özellikle Orta Atlas bölgesindeki Berberi topluluklar tam anlamıyla kabile olarak nitelendirilebilecek durumda olmasalar da, bu topluluklarda bir üst seviye teşkilatlanmaya ihtiyaç vardır (Gellner, 1969:49, 90-1). Birleşme ve merkezileşme ihtiyacının sınırlı olması, sosyal farklılaşmanın gelişmesini yavaşlatmış olmasına rağmen, yine de bu ihtiyaçları karşılayacak toplumsal yapılar ortaya çıkmıştır. Birçok göçebe toplulukta liderlik, belli soyların tekelindedir. Atlas dağlarındaki berberilerde liderlik işlevlerinin önemli bir bölümü "kutsal aracı" olarak tabir edebileceğimiz soyların elinde ve bu soylar genelde toplumun soy ağacının dışındaki soylardır.[91] Bu "kutsal" soylar bir çok göçebe toplulukta aristokrasinin üstlenmiş olduğu görevleri üstlenirler (Gellner, 1969:78). Atlas bölgesi berberilerinde sosyal farklılaşmanın sınırlı düzeyde olmasının asıl sebebi, bu bölgedeki berberilerin diğer göçebe toplumlarda sosyal farklılaşmaya sebep olan dış etkenlere maruz kalmamış olmalarıdır. Benzeri durum büyük oranda Sirenayka bedevileri için de geçerlidir. Bu bölgede köylü toplumlar bulunmaz ve yerleşiklerin yaşadıkları kasaba ve şehirlerin ekonomik ve sosyal hayat üzerinde fazla bir ağırlıkları yoktur (Evans-Pritchard,

91 Yakın Doğu göçebeliğinde gücün kabile reisi ile dini lider arasında paylaşılması sadece Atlas dağlarına has değildir. Benzer durumlara Sirenaykca'da, Hadramaut'da ve Kuzey Yemen dağlarında da rastlanır (Gellner'in verdiği bilgi).

1949:44-5). Bölgede hem hür, hem de tâbi olan kabileler vardır (Peters, 1968:175) ve bu kabilelerin tâbilik dereceleri farklıdır; ama buna rağmen farklılıklar sosyal farklılaşma için, en azından hür kabileler arasındaki farklılaşma için yeterli seviyede değildir. Buna mukabil, alt kabileler arasında liderlik şeyhlerde olup, bu makam hep aynı soyun elinde tevarüs eder (Evans-Pritchard, 1949:59-60). Bu sosyal yapıya da segmenter yapı (bkz sayfa 144-8) diyebiliriz, fakat eşitlikçi olarak tarif edemeyiz.

Yakın Doğu tipi göçebeliğin Kuzeydoğu Afrika alt türünün en önemli temsilcisi olan Somalililerin sosyal yapısını Lewis (1955; 1961) segmenter soy sistemi olarak tanımlar. Fakat, Lewis'in de (1961:297-302; 1965:344) belirtmiş olduğu gibi, bazı yönlerden klâsik anlamdaki segmenter soy sisteminden farklılıklar gösterir. Somali sosyal sisteminin en dikkât çekici yönlerinden biri, şecerelerin diğer göçebe topluluklarda rastlanmayacak kadar gerilere uzanması ve fazlasıyla önem taşımasıdır. Bunun dışında, aynı seviyedeki segmentler arasında denk karşıtlıklara pek rastlanmaz; segmentler güç, etkinlik veya sayı açısından farklılaşmışlardır; temel kaynakların sahibi durumundaki kabilelerin (Lewis klan terimini kullanır) konumları çok net bir şekilde soy bağı kuralları-yla belirlenmiş ve iktidar gücü çok kuvvetli olmasa bile, belli soylardan gelen sultanların elindedir. Ayrıca tâbi gruplar da görülür. Bu gruplar, topluluğun soy bağı dışında olup, eşit haklara sahip değildirler. Kısaca, tabakalaşmanın bütün ön şartları mevcut olmasına rağmen, Somali toplumunda gelişmemiştir. Bunun sebebi nedir? Görüldüğü kadarıyla, bu yönde bir ihtiyaç veya tetikleyici bir etken ortaya çıkmadığından, tabakalaşma gelişmemiştir. Otlak alanların paylaşımı ve göç güzergâhlarının düzenlenmesi gibi hususlar, göçebelerin merkezî bir güç etrafında toplanmalarında önemli olmakla birlikte, Somali coğrafyasının ekolojik yapısı bu tarz düzenlemelere izin vermemektedir.

Tarımla uğraşan yerleşik topluluklar üzerine yağma amaçlı akınlar yapılması Somali bölgesinde pek yaygın olarak görülen bir durum değildir. Çatışmalar çoğunlukla göçebe gruplar arasındadır ve sebepleri genellikle otlak alanlar, bazen de tarım alanlarıdır. Tarımcılar, hem dinî koruma altındadırlar hem de içlerinden bazıları Somalilerle aynı soy bağına mensupturlar.

Geçmiş dönemlerde sultanların güçleri, günümüze nazaran daha büyüktü. Sultanlıkların ilk olarak ortaya çıkışları göçebe toplum içerisinde değil, göçebe topluluğun sınırlarının dışında, ticaret yollarının kontrolü gibi faaliyetlerle, daha çok güç ve gelir elde edebilecekleri dış dünyada ortaya çıkmıştır. Özel bazı dış etkenler sözkonusu olduğunda (örneğin Etiyopya ile savaş), göçebe kabileler sultanın otoritesi altında toplanmayı tercih etmişlerdir (Lewis, 1961:209).

Sonuç olarak, Somali göçebelerin yayılma veya savunma maksadıyla birleşmeleriyle, toplum içerisinde sosyal farklılaşma oluşumunu gerektirecek tarihî gelişmeler meydana gelmemiştir. Somalililerin güneye doğru yayılmaları ani bir hareketle değil, zaman içerisinde aşamalı olarak gerçekleşmiştir. 15. ve 16. yy'larda Adal Sultanlığının Etiyopya'yı ele geçirme çabalarında Somali göçebeleri faal olarak görev almışlarsa da, bu girişimleri başarılı olmamıştır. 16. yy'dan sonra da Etiyopyanın kuvvetlenme sebebi ile bu girişimin gerçekleşmesi için de fazla bir umut kalmamıştır. Tarımın daha ağırlıklı olduğu Güney Somalililerde sosyal farklılaşmanın daha yüksek seviyede cereyan etmesi de oldukça dikkât çekicidir.

Orta Doğu Tipi

Birinci bölümde belirtmiş olduğumuz gibi, Orta Doğu göçebeleri Avrasya bozkır göçebelerine nazaran daha yerleşik topluluklar ve devletlerle daha fazla yüz yüze ilişkiler içerisindedirler. Ayrıca Orta Doğu göçebelerinin yerleşik dünya ile etkileşimleri daha fazladır. Coğrafî açıdan ele alındığı takdirde, Orta Doğu göçebelerinin "dış dünyası" aslında kelimenin tam anlamıyla bir "dış dünya" değildir: göçebelerin göç yolları veya otlak alanları her zaman için -sadece kağıt üzerinde bile olsa- herhangi bir devletin sınırları içerisinde yer aldığından ve göçebe otlakları, göç yolları ve ekili araziler mekân olarak birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmış durumda değildir. Gellner (1973:2) bu tarz simbiyotik göçebeliği "üçlü ortaklık" olarak nitelendirir: göçebe, tarımcı ve şehirlilerin ortaklığı. Bu durum, göç güzergâhları ve meraların paylaşımının çok katı kurallarla belirlenmesini gerektirir. De Planhol (1969:88 vd.) Orta Çağın sonunda İran'da bu durumun çok belirgin olduğunu öne sürer. Bu dönemde göçebeler kendilerine uygun bütün ekolojik alanları hâkimiyetleri altına almış ve

yeni otlak alan arayışlarına girmişlerdi. Bunun sonucu olarak bazıları hâlen varlıklarını devam ettiren çok büyük göçebe birimler olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin bazı yerlerinde, özellikle İran'da, yukarıda bahsi geçen oluşumu açık biçimde görmek mümkündür. Orta Doğu göçebelerinin bir diğer özelliği, göçebe gruplar arası etkileşimin, Avrasya bozkır göçebelerine nazaran daha az önem taşımasıdır.

Barth (1962:348) yakın geçmişte Orta Doğu göçebeleri arasında üç çeşit sosyo-politik yapının görüldüğünü anlatır. Aralarında bazı geçiş türlerinin de olduğu bu yapılar şunlardır: a) Akraba temelli atomik obalar. Bu obalarla, diğer göçebe obalar arasında siyâsî bir bağ görülmez. b) Baba soylu segmenter soy sistemi bünyesinde bir araya gelen kamp grupları. Bu kamp gruplarının başında reis bulunmaz. c) Segmenter soy sistemi benzeri bir şekilde bir araya gelen kamp gruplarının oluşturduğu ve başlarında büyük bir reisin bulunduğu birimler.

Bu yapıların ilki olan atomik yapı -örneğin Türk Yörükleri- (Eremeev, 1969; Bates, 1971:123 vd.; Bates, 1974), günümüzde veya yakın geçmişteki meydana gelen gelişmelerin sonucudur; yerleşik toplum ve devlet mekânizması karşısında zayıflayan göçebe gruplar arasındaki etkileşimden, kısacası göçebe toplulukların ayrışmasından ortaya çıkmıştır. Orta çağlarda bu tip küçük izole gruplar ya yerleşik tarımcılar veya diğer göçebeler tarafından yok edilirlerdi, ya da onların sosyo-politik yapılarına dahil olmak zorunda kalırlardı.

Sosyal farklılaşmanın olmadığı ikinci geçiş türü, Orta Doğu göçebeleri arasında pek yaygın değildir. Bu yapının ortaya çıkış sebebi de birincisiyle hemen hemen aynıdır, ancak devletle olan ilişkiler, sosyal farklılaşmada artırıcı etki göstermemiştir (bkz. sayfa 213 vd.).

Yakın geçmişte, hâtta kısmen günümüzde bile Orta Doğu göçebeleri arasında yaygın olarak görülen toplum yapıları segmeter sistemlerin farklılaşmış veya tabakalaşmış türleridir. Bu türler, çok geniş bir yelpaze içerisinde uzanırlar; bunun bir ucunda Boyr Ahmed veya Behmai ve Tayyebi gibi göçebe birimler yeralır. Bu birimlerin başında soydan tevarüs eden önderler ve reisler bulunursa da, göreceli olarak ademi merkeziyetçi yapılarıyla, dış dünyadan izole yaşarlar (Fazel, 1973:138). Diğer uçta ise Kaşgaylar,

Basseriler ve bazı Afgan ve Beluc grupları yeralır. Bu gruplar güçlü, merkezileşmiş birimler oluşturmuşlardır; dış dünya ile yakın ilişki içinde olup, kendi içlerinde çeşitli hak ve ayrıcalık seviyelerine göre sosyal tabakalar vardır. Aristokrat sınıf, kimi zaman başında bulunduğu birimin soy bağını reddedip, kendi kökenini başka bir soy atasına bağladığı da olur (bkz. Narody Perednei Azii, 1957:280; M. S. Ivanov, 1961:88-92; Barth, 1964:71 vd.,130 vd.; Trubetskoi, 1966:128, 139).

Orta Doğu göçebelerinde görülen segmenter sistemlerde yaygın olarak görülen iki temel özellik: Soy bağı prensibi ve çok katmanlılıktır. Ancak, Avrasya bozkır tipi göçebelikte olduğu gibi burada da segmentler birbirlerine eşit olmayıp, hem büyüklük, hem de alt dalların sayısı yönünden farklılık gösterirler. Soy bağı ilkesi burada sosyal yapının oluşmasında birinci dereceden belirleyici olmamakla, topluluğu oluşturan alt birimlerden bazıları akraba da olmayabilirler (Boyr Ahmed için bkz. Fazel, 1973:134; Basseriler için Barth, 1964:49 vd.). Orta Doğu göçebelerinde de diğer bölge göçebelerinde olduğu gibi sosyal tabakalaşma ve merkezileşme arttıkça, soy bağı prensibinin topluluğu örgütleyebilme gücü zayıflamaya başlar. Yönetici sınıfın en azından ilk aşamada önderlik konumuna yükselmesi kan bağına dayanmasına rağmen, önderin etrafındaki kişiler -örneğin savaşçıları vs.- değişik soya mensup kimselerden olması mümkündür. Aristokrasinin işgal ettiği konum dolayısıyla sahip olduğu güç, aynı soydan olmasalar da aristokrasi ile akit yoluyla ilişki kurmak isteyen (alışveriş veya tâbiyet ilişkisi) kişi ve grupların aristokrasinin çevresine toplanmasına sebep olur (örn. Beluçlar için bkz. Barth, 1964b:17-19; Spooner, 1975:172-3; Salzman,1978a:130 vd.). Avrasya bozkır göçebelerinde olduğu gibi, Orta Doğu göçebelerinde de dış tesirler sosyal farklılaşmaların ortaya çıkmasında önemli rol oynar. Özellikle Orta Doğu göçebeliğinde bunun örnekleri oldukça açıktır; göç yollarının kararlaştırılması veya otlak alanlarla ilgili konular bile çoğu zaman yerleşik topluluklara bağlı olarak düzenlenir. Göçebelerin yerleşik toplumlar ve devletle olan ilişkileri, sosyal açıdan farklılaşmalarda temel belirleyicidir.

Göçebelerin dış dünya ile olan ilişkileri, iki değişik göçebe tipinde ekolojik ve ekonomik şartlara bağlı olarak değişik kisveler

altında ortaya çıkmaları dikkâte değer bir durumdur. Bu durum, Avrasya göçebelerinin hayatında dış ilişkilerin karakterini belirlerken, Orta Doğu göçebelerinde bu ilişkileri göçebelerin dış dünyadaki konumları belirler. Ancak, bu farklılıklar elbette abartılıp, mahallî ve tarihî amillerin önemi gözardı edilmemelidir.

Afgan kabile birimlerinde hem akraba kabileler, hem de akraba olmayanlara rastlanmakla; akraba olmayan kabileler, genelde tâbi durumdaki birimlerdir (bkz. sayfa 162-3). Bu durumu, Afgan kabilelerinin soy bağı kavramıyla ifade edecek olursak, tâbi olan bu kabileler "minör" akraba sayılırlar. Afgan kabile sisteminde bunun dışında tarımcılardan oluşan tâbi konumunda başka gruplara da rastlanır ki, bunlara genel olarak "hamsaya" (Farsça "tek gölge altında, ortak gölge, komşu vs.") adı verilir. Bu gruplar kabile yapısı içinde kabûl edilmezler (Elphistone, 1819-I:274 vd.; Ferdinand, 1969:144). Bütün bu amiller bir araya geldiğinde, Afganistan göçebe topluluklarında görülen sosyal tabakalaşma ortaya çıkmış olur. Daha Orta Çağ dönemlerinden itibaren birçok kabile arasında, reis ünvanının tekelleştiği "khan khel" isimli alt kabile yapıları oluşmaya başladığı görülür. Meselâ, Abdaliler (Durrani) içindeki Saddozailerin konumları böyledir. Bu alt kabileler endogamik topluluklar olup, kişisel dokunulmazlık veya aleyhlerine yönelik kan davası güdülmemesi gibi birtakım muafiyetlere sahiptirler (Elphistone, 1819:II-116). Durrani devletinin kurucusu olan Ahmed Şah, bu tür Saddozai kabilesine mensuptur (Reisner, 1954:49 vd.). Buna mukabil, bir çok Afgan kabilesinde belirli bir önderlik yoktur; antropolojik açıdan "başsız toplum" olarak ifade edilirler (Ferdinand, 1969:137).

Doğu Afrika Tipi

Doğu Afrika göçebelerinin yaşadıkları ekolojik ortamda; otlak alanları paylaştıracak veya göç güzergâhını düzenleyecek bir üst mevkie ihtiyaç duyulmadığı gibi (Forde, 1970:21-3; Monod, 1975:128), siyâsî birlik oluşumuna ve merkeziyetçiliği gerektirecek unsurlar da bu bölgede ortaya çıkmamıştır. Bu ve benzeri bir dizi başka sebeplerle, Doğu Afrika göçebelerinin cemaat arasındaki bağlar oldukça zayıftır. Bu bölgede sadece kurumsallaşmış ve merkezileşmiş iktidar kavramı değil, aynı zamanda çok

katmanlı toplum, soy bağı ilkesi, akraba gruplararası hiyerarşi ve segmenter sistemler gibi yapılar da Orta Doğu'da olduğu kadar gelişmemiştir. Bu yoldan olmak üzere Samburular da olduğu gibi Rendiller arasında da bir klana mensup olmak, aynı atadan gelme kavramıyla ilgiliyken (Spencer,1965:xxiv-xxv, 50, 76-7; Spencer, 1973:78), Jieler, soylarını sayarken büyükanne ve büyükbabalarından daha geriye gidemezler (Gulliver, 1955:76).

Doğu Afrika göçebeleri arasındaki sosyal bağlar oldukça esnek olup; sadece baba tarafının akrabaları değil, anne tarafının akrabalarıyla, evlilik yoluyla edinilen akrabalıklar da belli bir yer tutar. Akitleşmeye dayalı ortaklıklar, yakın arkadaşlıklar, "hayvan birlikleri" vs.nin de önemli yeri vardır (Gulliver, 1955:197 vd.; Spencer, 1965:27-8; Dahl ve Hjort, 1976:263). Bütün bu kurumlar, haneler için ekonomik yönden olduğu kadar, sosyal ihtiyaçlar yönünden de yeterli seviyede bir hayat sağlar. Mülkiyetin yeniden dağıtımını mümkün kılan sosyal mekânizmaların varlığı özellikle önemlidir. Zira, hane düzeyinde üretim, ancak bu şekilde mümkün olabilir. Bu göçebelerin değerler sistemi de (eş alındığında, karşılığında hayvan verilmesi, kurban vs.) aynı maksada matuf mekânizmalardır. Hangi sebeple ve hangi dönemde ortaya çıkmış olursa olsun, yaş grupları Doğu Afrika göçebelerinin toplumsal yapısında çok yönlü öneme sahiptir. Geçmişte, topluluğun savunma ve saldırı kapasitesinin bu sisteme göre belirlenmesi boşuna değildir (Gulliver, 1955:12; Spencer, 1965:96, 100; Goldschmidt, 1965:403-4; Dahl ve Hjort, 1976:75, 256).

Sosyo-ekonomik ihtiyaçlardan doğan yeniden dağıtım mekanizmaları sayesinde kimi zaman çok ciddi mülkiyet eşitsizlikleri görülürse de (bkz. örneğin Turkana ve Jieler için Gulliver, 1955:99-110; Samburular için (Spencer, 1965:2; Barabaigler için Klima, 1970:15; Rendilleler için Spencer, 1973:40), Doğu Afrika göçebeleri arasında kalıcı bir sosyal farklılaşma ortaya çıkmamıştır. Elbette, itibar ve konum itibarıyla farklılıklara rastlamak her zaman mümkündür. Nitekim, Malinezyalılarda görülen "büyük adam" (Dahl, 1979:278) kavramının eş değeri Doğu Afrika için de geçerlidir. Burada da antropoloji ilminde gerontokrasi olarak tabir edilen kurum görülür, fakat bu mevkilerin hiç biri kalıcı ve soydan geçen karakter taşımaz. Turkanaların 19. yy'ın ikinci ya-

rısında yeni alanlara yayılmaları, sosyal yapılarında bir değişikliğe yol açmamıştır. Diğer yandan Barabaiglerde (Klima, 1970:83, 95, 98) kabile reisleri ve hâtta bunların üzerinde bir büyük reis vardır ve konumlar "büyük evlat" kuralına göre soydan geçmekteydi, ancak günümüzde bu konumların işlevleri sadece törensel nitelikte kalmıştır. Geçmişte bu reisler aynı zamanda askerî liderliği üstlendikleri hatırlandığında, güçleri de şimdikine nazaran çok daha fazla idi. Aktarmaya çalıştığımız bu ekolojik, sosyal ve ekonomik şartlarda bazı pastoral toplulukların bir başkasına tâbi konumda olmaları fiilen de imkânsızdır. Otlak alanların yetersiz olduğu durumlarda, hayvan veya otlak alanlar sebebiyle çatışmalara rastlanmasına rağmen, bunlar genelde bireysel çatışmaların ötesine geçmemektedir. Hayvanların satılıp, toprak alınması gibi uygulamalar, bu bölgede görülmez (Dahl, 1979:279).

Spencer (1965:xvii-xviii), Samburu ve Maasai toplum yapılarının birbirlerinden farklı; Samburuların kendileri gibi pastoralist topluluklarla çevrili olmalarına karşılık, Maasailerin yağma saldırıları yapabilecekleri tarım topluluklarına komşu bölgelerde yaşadıklarını bildirir. Maasai toplumundaki sosyal farklılaşma, soydan geçen bir özellik gösterir; "laibon" adını verdikleri rahipler, belirli bir klandan çıkarlar ve toplum önderliği gibi seküler görevleri de yerine getirirler. Maasai toplumunun sömürge dönem öncesi tarihleri hakkında ne yazık ki fazla bir bilgimiz olmamasına rağmen, göründüğü kadarıyla 19. yy'da Maasai topluluklarının aralarında başlayan çatışmaların ardından Maasailer zayıflamaya başlamıştır (Alpers ve Ehret, 1975:492). O döneme ait toplum yapıları hakkında muhtelif görüşler vardır (bkz. örneğin Jacobs, 1975) ama, bu konuda yorum yapmak ilmî açıdan fazla hatalı olur.

Nandi topluluklarında da "orkoiyot" adı verilen bir başrahip bulunur ve bu başrahip kısmen başka toplumlarda reislerin yerine getirdiği görevleri üstlenirler. Huntingford (1953:50) bu durumu, tarımın Nandi toplumu arasına gittikçe daha ön plâna çıkmakta olduğuna bağlar.

Bu kitapta incelemiş olduğumuz Doğu Afrika pastoralistlerinin dış dünya ile olan ilişkileri, oldukça sınırlı düzeydedir. İhtiyaç duyulan hayvancılık dışı ürünler, genelikle takas yoluyla yerleşiklerden elde edilirken, bazı gruplar kendileri tarım yaparak elde

ederler. Tam göçebe ve yarı göçebe pastoralizm arasında yaşanan geçişler bu bölgedeki hayatın tabiî bir parçasıdır (bkz. örn. Galaty, 1981). Bu sebeple derin ve kalıcı sosyal farklılaşmaların bölge göçebeliği üzerinde görülmemesi şaşılacak bir durum değildir. Bu yönleriyle İnterlacustrine bölgesinde eski dönemlerde görülen pastoral göçmenlerden farklılık arzederler (bkz. 5. Bölüm).

Doğu Afrika pastoralistleri ve göçebeleri için sık sık "eşitlikçi" tanımlaması kullanılırsa da, bu ucu açık bir kavram olup, bu kavramla göçebelerin hangi yönlerinin kastedildiğinden pek bahsedilmez. Bilindiği gibi çoğu zaman evrimin ilk aşamasında olan ilkel topluluklar için de "eşitlikçi" kavramı kullanılır. Bu durumda eğer Doğu Afrika göçebelerinin tarih öncesi dönemleri kasdediliyorsa, eşitlikçi yapılarının birincil değil, ancak ikincil olduğunu söyleyebiliriz; zira göçebelik tanım itibarıyla, besin üretim ekonomileri içinde sonradan ortaya çıkmış bir koldur. Ne var ki, bu ikinci dereceden eşitlikçilik bile bazı şüpheler uyandırmaktadır. Her çeşit toplum kendi içinde belli bir inkişaf gücünü barındırır; gelişmenin hangi aşamada ve hangi yöne doğru gerçekleşeceği ise ayrı bir konudur. Burada şüphelerin asıl yoğunlaştığı nokta, eşitlikçi toplum tanımlamalarının Afrika pastoralistlerine ne derece uygun düştüğüdür. Meselâ, Fried'a göre (1967:x, 27 vd.) eşitlikçi toplulukların en önemli özellikleri, karşılıklı değişim işlemlerinde genel kuralın, alıcı tarafın aldığı bağış veya yardımı iade etmenin gerekmemesidir. Bu durum Doğu Afrika pastoralistleri arasında genel geçer bir kural olmamakla beraber, buna karşılık yeniden dağıtım mekânizmasının yaygın şekilde dengeli veya kısmen dengesiz karşılıklı değişim uygulamalarının görülmesidir. Bu topluluklarda görülen sosyal farklılaşma ve eşitsizliğin, soydan geçerek, kurumsallaşması çok nadirdir. Bu sebeple, bu toplulukları tanımlamak için eşitlikçi yerine, tabakalaşmamış (krş. Lefebure, 1979:2) kavramını kullanmak daha doğru görünüyor.

Sudan-Sahel bölgesindeki göçebe topluluklar ne sosyal, ne de iktisadî yönden homojen bir yapı sergilemeyip, yapı itibarıyla Doğu Afrika göçebelerinden ziyade Yakın Doğu göçebelerine benzerler, fakat sosyal farklılaşma Yakın Doğu göçebelerinde görülenden daha azdır. Örneğin, Humr Baggaraların sosyal yapısı segmenter soy sisteminin tipik bir örneği olmakla birlikte, liderlik

kurumu resmi değildir. Köle edinmek amaçlı yağma akınlarının yapıldığı sömürge öncesi dönemlerde bile soydan gelen bir reislik kurumu sözkonusu değildir (Cunnison, 1966:8-10, 42, 189-90).

Bornu bölgesi Wodaabe Fulanileri, Nijer'in Benue vadisi Fulanileriyle, benzeri başka topluluklarda baba tarafından soy bağına dayalı bazı gayri resmi ve zayıf reislik kurumlarına rastlanırsa da, bunlar da Uthman dan Fodio hareketi sonrasında etkilerini kaybetmişlerdir (Stenning, 1965:375-85, 393-4; R. Cohen, 1978a:150-4). Kababiş topluluklarında ise siyasi güç, soylardan bir tanesinde tekelleşmiş ve bu soy zamanla endogamik bir sınıfa dönüşmüştür. Bu soy, tabiî kaynakları öncelikli olarak kullanım hakkına sahip olmakla, aynı zamnda bu kaynakların kontrolünü elinde tutar. Ama bu tabakalaşmanın sebebi, ekonomik ve sosyal şartlar değil, sömürge dönemine has tarihî şartlar ve sömürge yönetimi tarafından uygulanan politiklardır (Asad, 1970:102, 158 vd.).

Sudan bölgesi göçebelerinin Orta Çağ boyunca, hâtta 19.yy başlarına kadar çeşitli devletler kurmuş olduklarını veya kuruluşlarında rol oynadıkları artık bilinmektedir. Böylesi durumlarda göçebelerin sosyal yapılarında çok ani ve büyük dönüşümler görülürse de, bu devletlerin çoğunluğu tarım devletleridir (Stenning, 1959:13 vd.; Stenning, 1965:366-7; Smith, 1971:165-9; Horton, 1971:110-11; R. Cohen, 1978a:144 vd.).

Sonuç olarak, Burnham'ın (1979:353) düşünceleri hakkında hemfikir olduğum husus, Sahra'nın güneyindeki göçebe topluluklar arasındaki sosyal farklılaşma ya yerleşik toplumlara boyun eğme, ya da kendilerinin yerleşik hayata geçmeye başlamalarıyla ilişkili olmasıdır. Sosyal farklılaşmanın ortaya çıkabilmesi için göçebe toplumunun iç dinamikleri tek başına yeterli değildir.

Yüksek İç Asya Tipi

Bu göçebelik tipindeki sosyal yapılarda homojenlik görülmez. Pamir bölgesi Kırgızlar Avrasya Bozkır tipi göçebe olan soydaşlarından pek farklı bir hayat sürmezler.

Tibet göçebelerinin sosyo-politik yapıları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Yüzyıllar boyu yerleşik devletlere tâbi olarak yaşamış olmalarının bu bölge göçebelerinin sosyal yapılarını etki-

lemesi kaçınılmazdır. Bu göçebelerin devletle olan tâbilik ilişkileri bazı dönemlerde çok daha sıkı bir hâl almış ve bu durum özellikle merkezi bölgelerde, ülkenin kuzeydoğusuna, Avrasya bozkırlarına komşu bölgelerine nazaran çok daha yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Kozlov (1947:215) 19. yy sonlarında Kam bölgesinde rastladığı bir Golok göçebe topluluğunun soydan geçen bir aristokrasisi olduğunu ve ne Tibet, ne de Çin hâkimiyetini tanıdığını aktarır. Ancak bu istisnai bir durumdur ve yüzyıllar boyunca Tibet göçebeliğinin en önemli ayırt edici özelliklerinden biri, siyâsî olarak bağımsız olmamalarıdır. (Lattimore, 1967:212-13).

Tibet göçebeliğinde tabiî kaynakların mülkiyeti konusu pek belirgin değildir. Kimi bölgelerde göçebelerin otlak alanları kiraladıklarından bahsedildiği olur (Kychanov ve Savitsky, 1975:126; Reshetov, 1975:210). Ekvall (1954:46), genelde otlakların kabilelere ait olduğunu ve kabileyi oluşturan alt gruplar arasında paylaşıldığını aktarır. Muhtemelen durum, bölgeye göre değişmektedir. Bu bölgeye ait sosyal yapının oluşumunda soy bağının etkisi hakkında fazla bir bilgi sahibi değiliz, yahut en azından ben bu konuyla ilgili literatürde fazla bir bilgiye rastlamadım, ancak göründüğü kadarıyla Avrasya veya Yakın Doğu'ya nazaran daha az gelişmiş ve daha az önem taşımaktadır.

Diğer bütün göçebelik tiplerinde olduğu gibi, iktisadî alanda Tibet göçebelerinin sosyal yapıları hane ve cemaat temeline dayanmaktadır (Ekvall, 1968:25 vd.).

Birinci dereceden sosyopolitik düzlem, çeşitli tiplerde aileler ve birinci dereceden akraba gruplarından oluşur. Tibet göçebelerindeki klan yapısını Ekvall (1968:28-9) şu şekilde tarif eder: "Amorf bir akraba topluluğudurlar... klana adını verenin atanın soyundan geldikleri varsayılıyor... çözülme aşamasında bir klan gibi. Bir klanın mensupları değişik kabilelere mensup kimseler de olabilir."

Kabileler öncelikle siyâsî teşkilatlânmalardır, sıklıkla devletin genel idarî yapısına dahil edilmeleri merkezi bölgelerdeki kabilelerin yapılarını büyük ölçüde değiştirmiştir. 20. yy başlarında kuzeydoğu bölgesindeki bazı kabileler, gönülsüz de olsa Tibet veya Çin devletinin otoritesine boyun eğmek zorunda kalmışlardır (Ekvall, 1968:29).

Bu bölgelerde, bazı dönemlerde geçici reislikle yönetilen kabile birimleri ortaya çıkmıştır. Bazı kabilelerde, reislerin iktidarlarının soydan geçen bir kuruma dönüştüğüne dair emarelere rastlanmıştır (Reshetov ve Iakovlev, 1975:210), ancak, reislerin iktidar gücü çok yüksek olmayıp, hâtta basit konularda bile fazla söz sahibi değildirler. Tibet'in yerleşik hayatında görülen katı sınıf ayrımı, göçebe topluluklarda görülmez.

Güney Asya

Birinci bölümde, Hindistan pastoralizmini ayrı bir göçebelik tipi olarak sınıflandırma konusundaki tereddütlerimi dile getirmiştim. Güney Asya pastoralistlerinin sosyal yapıları incelendiğinde, çevrelerindeki tarım topluluklarından çok da fazla değişik yapılarının olmadığı görülür ki, işaret etmek istediğim tereddütün sebebi de budur. Birkaç nadir istisna dışında pastoralistler, Hindistan kabile toplumu olarak bilinen yapıyı yansıtmazlar; bu yapıya ilişkin özelliklerin hemen tamamı geçmiş zamanlar içerisinde kaybolmuştur. Günümüz Hindistan pastoralistleri, sosyal ve etnik yönden tarımcılara oldukça yakınlaşarak, neredeyse onların kast sistemine dahil olmuşlardır (Rajistan eyaletinde Raika, Jat ve Rajput gibi yukarı kastlarda bulunurlar). Ayrıca, köylerde de tarımcılardan bağımsız biçimde kendi kullanımlarına ait otlak alanlara sahip değillerdir.

Böylece, çeşitli göçebelik tiplerini temsil eden muhtelif göçebe grupların sosyo-politik yapılarını kısaca gözden geçirmiş olduk. Bu çabalardan olmak üzere çıkartılacak sonuçların daha önce ileri sürmüş olduğumuz görüşlerimizle çelişmediği düşüncesindeyim. Bunun aksini iddia eden ilim adamları olsa da (bkz. örn. Sahlins, 1968:37-9; Johnson, 1959:159-60; Markov, 1976:278-313), göçebelik kendi kendine yeterli bir iktisadî sistem olmasığı gibi evrimin belli bir aşamasına tekabül eden, kendine has, kapalı bir sosyo-politik sistem olduğu fikri de aynı şekilde hatalıdır.

Göçebeliğin kökenlerini ve tarihini incelediğimizde aslında Carneiro'nun (1973:97-100) ileri sürdüğü gibi genel evrim içerisinde özel bir aşama olmadığını görürüz. Hepsinden önemlisi, bütün göçebelerin sosyal teşkilâtlanmalarında ortak olarak gö-

rülen veya sadece göçebe topluluklara has karakteristik yapılarla (Spooner, 1973:3; Tapper, 1979:45), bütün göçebelik türlerini dahil edebileceğimiz herhangi bir evrim aşaması yoktur. Göçebe toplulukların çeşitli düzeylerdeki sosyo-politik yapılarını siyâsî manâda bağımsız topluluklar olarak nitelendirmemiz de ancak belli şartlar altında mümkündür.

Her ne kadar ekoloji önemli bir etken olsa da, göçebelerin her türlü sosyo-politik teşkilâtlanmaları ve gelişmişlik seviyelerini ağırlıklı olarak ekolojik şartlarla açıklamaya çalışmak da aynı derecede yetersiz kalır. (bkz. Eberhardt, 1952:69-72; Rubel, 1969; Salzman, 1971; Swidler, 1972; Spooner, 1973; Dahl, 1979; krş. Pastner, 1971a; Khazanov, 1973; Frantz, 1978; Lefebure, 1979a; Bourgeot, 1979). Aynı ekolojik ortamda bulunan iki değişik göçebe topluluğun, sosyo-politik alanda birbirlerinden ne derece farklılıklar gösterdiklerini ortaya koymak pek zor olmasa gerektir. Meselâ, Kuzey Avrasya'da ren geyiği sığırtmacı çekirdek cemaatlar da, Orta Doğunun yüksek oranda sosyal farklılaşmaya uğramış göçebe toplulukları da sabit/düzenli göç güzergâhlarına sahipken, buna mukabil bazı Yakın Doğu göçebeleriyle, Doğu Afrika pastoralistlerinin göç güzergâhları düzensizdir. Somalililerin sürü yapıları Arabistan bedevilerine, Tuareglerinki de Tedaları andırır. Değişik hayvan türlerinin ayrı otlatılması, hem Somalililerde, hem Rendillelerde, hem Tuareglerde, hem de Bedevilerde görülen bir uygulamadır.

Ekolojik faktörler tek başına değişik göçebe topluluk arasındaki sosyal ve siyâsî farklılıkları açıklamaya kâfi değildir; zira, bu toplulukların geliştirmiş oldukları kendilerine has sosyo-politik yapıların temelinde sadece bulundukları ekolojik alana uyum gösterme endişesi yeralmaz. Bunları ifade etmekten maksadım, ekolojik âmilleri inceleyen yukarıda adı geçen veya geçmeyen ilim adamlarının çabalarını küçümsemek değildir. Onların araştırmaları sayesinde göçebeliği anlayabilme konusunda epey mesafe katettik, lâkin tarih ilmi bize, olayları basite indirgememize de izin vermez. Geçmiş dönemlerde ekolojik âmillere yeterince önem verilmedi. Sosyal ve siyâsî sistemlerin incelenmesinde ekolojik determinizm de, iktisadî, kültürel, tarihsel-materyalizm ve diğer determinizm çeşitleri kadar yetersizdir. Diğer yanda aynı

şekilde göçebeliği ve gelişimini inceleyen Marxist bilim adamlarının, Marx ve Godelier'e göndermeler yaparak, göçebelik olgusunu içsel, bağımsız bir sosyo-ekonomik gelişme modeli görmeleri de bana aynı şekilde uzak geliyor. Örnek vermek gerekirse, Helfgott (1977:39; krş. Bonte, 1974) göçebeliğe özel bir sosyo-ekonomik şema olarak kurgulamaya çalışmakta, Fransız antropolojisini temsil eden Lefébure (1979:11) konuya daha temkinli yaklaşarak, sınıflı toplum olarak nitelediği bazı göçebe topluluklar için şu soruyu sormaktadır: "Pastoral göçebe toplulukların sosyo-ekonomik yapıları hakkında yaptığımız gözlemler, bunların hepsini kapsayacak tek bir üretim tarzı tanımlamaya yeterli midir, yoksa birkaç ana tarz mı tanımlamalıyız, veya ayrı bir ekonomik ve sosyal oluşumdan mı bahsetmemiz gerekir?"

Marxistler bütün yeni oluşumların temelinde, toplumdaki üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin toplamından meydana gelen bir üretim tipinin olduğu konusunda ısrarcıdırlar. Bu hususta, Godelier'nin (1978) antropoloji terminolojisine kazandırmaya çalıştığı üstyapı ve altyapı gibi kavramlar da fazla bir şeyi değiştirmiyor. Marxist bakış açısına göre, her üretim tarzının diğerlerine nazaran niteliksel farklılıkları vardır ve temel varsayımlardan biri, her üretim tarzının kendine has bir sosyo-ekonomik ilişkiler ağına sahip olduğudur. Bu sebeple Marxist ilim adamlarından öncelikle göçebeliğin diğer üretim tarzlarından hangi yönlerden farklı olduğunu ortaya koymalarını bekliyorum. Ama şu ana kadar ikna edici herhangi bir açıklama edinemedim. Benim görüşüme göre, göçebeliğin temelini oluşturan ilkel pastoralizm, kendi başına bir üretim tarzı değil, sadece iktisadî faaliyetin özel bir şeklidir. Göçebelik özerk bir sistem de değildir ve bu sebeple pastoral göçebelik tipolojik şemada tarım, avcılık ve balıkçılıkla aynı seviyede yer almalıdır. Biz göçebeliği belli bir bölgeye has tarihsel bir gelişme, çok yönlü evrimin çok açık bir emaresi olarak görmeyi tercih ediyoruz. Göçebe topluluklar konusunda farklı bir bakış açısı arayışında olan Marxistlere ünlü bir Marxist olan, Engels'in (1969:56) şu sözünü hatırlatmak isterim: "Ayakkabı fırçasını memeliler arasına dahil etmemiz, fırçada süt bezlerinin gelişmesini sağlamaz"[92]

92 Godelier'nin "İş bölümü türleri ile üretim tarzlarını karıştırmanın hatalı olduğunu" (bazı Fransız Marxistlerinin yaptığı gibi) söylemiş olduğunu (Godelier, 1978:765) eklemeliyim.

Paris'teki "Ecologie et anthropologie des sociétés pastorales" grubu göçebe toplumların kendi içsel dinamikleri ile ilkel, eşitlikçi toplumdan sınıflı toplumlara dönüşebileceklerini ileri sürerler ki (bkz. Bonte, 1974; Bonte, 1974; Bonte, 1975a; Bonte, 1977; Lefébure, 1979; Hamés, 1979), bu bakış açısının tartışmaya açık olduğunu, bu ilim adamları da kabûl ederler. Bunlar arsında yeralan Lefébure (1979:13) yakın zamanlarda "eleştirilere açığız" diye yazmıştır. Bu bölümde yazmış olduklarımdan, benim kendi görüşlerimin Fransız meslektaşlarımdan oldukça farklı olduğu açıkça görülmektedir. Onları "eleştiriye açık" olduklarına dair nazik davetlerini kabûl ederek, konuyla ilgili kendi yorumlarımı aşağıya aktarıyorum.

Bu meslektaşlarım, tarihsel evrimin çıkış noktasında tabakasız, eşitlikçi topluma örnek olarak Jieler veya Karimajonglar gibi Doğu Afrika pastoralistlerini kabûl etmektedirler. Yeniden dağıtım mekânizmaları sayesinde, bu topluluklarda arasında mülkiyet farklılıkları kalıcılaşmaz. Bonte (1974:76-7) ve Lefébure (1979:4) bu topluluklarla, Antik çağ Cermenleri arasında bir çok benzerliklere değinerek, her iki topluluğun Sezar dönemiyle, fetihler dönemi arasındaki Cermen toplulukları örneğini andıran orijinal bir evrim rotasını takip ettiklerini ve farklılaşmanın olmadığı pastoral göçebe yapılarının bunun bir sonucu olduğunu (Lefébure, 1979:6) öne sürmektedirler.[93]

Ben, bu düşüncenin fazlasıyla dogmatik ve hatalı olduğuna inanıyorum. Burada onların çıkış noktaları; "orijinal" göçebe topluluk özelliklerine haiz olarak Marx'ın Grundrisse eserinde antik dönem Cermenlerine atfettiği özellikleri -üretimin kişiler tarafından yapılması, ama temel kaynakların toplumun tamamına ait olması- kabûlünden yola çıkarak, "komünite"nin, herhangi bir üretim tarzının ortaya çıkışından önce oluştuğunu (Lefébure, 1979:4-5) öne sürmektedirler. Marx'ın bu satırları yazarken ak-

93 Bu fikrin ardındaki tarihsel materyal belirsizdir. Bu konularda çalışan bir antroplog, Marx'ın Grundrisse'si dışında başka bazı arkeolojik ve tarihsel kaynakları, ya da en azından Tacitus'u dikkatle okuması durumunda, M.S. 1 yy ve 3. Yy arasındaki Cermen topluluklarının ancak tabakalı toplum olarak nitelendirilebileceğini görebilir. 1857-8 ve 1979 arasındaki dönemde Cermen kavimleri hakkında birçok araştırma yapıldı ve antik çağ Cermenlerinin sosyal teşkilatlanmaları, toprak imtiyazları, ekonomik yapıları ve genel gelişmişlik düzeyleri konusundaki görüşler çok değişmiş durumdadır.

lında neler olduğu konusuna elbette girmeyi düşünmüyorum, çünkü girdiğimiz takdirde; aslına Marx'ın pek de tutarlı olmayan terminolojisiyle, bu terminolojinin tercümesinde yapılan hatalarla, Marx'ın 1857'de "komünite"[94] terimi ile neyi ifade ettiği konusunda (Bonte ile aynı anlamda kullanmamış olduğu kesin) çok uzun bir tartışmaya girmemiz gerekir.

Bonte ve Lefébure temel kaynakların ortak mülkiyette olmasının sadece antik Cermenler ve eşitlikçi göçebelere mahsusu olmayıp, sosyal açıdan oldukça yüksek bir farklılaşmanın gerçekleştiği daha birçok göçebe topluluk arasında da bu tür özelliklere rastlandığını gözden kaçırmaktadırlar.O hâlde eğer tutarlı olmak istiyorsak, bu toplulukları da komünite olarak nitelendirmemiz gerekir. Ama bu durumda da, eşitlikçi topluluklardan eşitlikçiliğin olmadığı topluluklara evrimin bazı "l'équipe" üyelerinin düşündükleri yönde gerçekleşmediği ortaya çıkacaktır.

Pastoral bir ekonomi içinde üretici güçlerin gelişmesi -kalıcı mülkiyet eşitsizliğinin ortaya çıkması da buna dahildir- "l'équipe" üyeleri tarafından sosyal farklılaşmanın temel itici gücü olarak görülmektedir. "... Pastoral göçebe topluluklarda eşitlikçi olmayan iktisadî ilişkiler, genel olarak emek verimliliğinin arttığı ve hane bazında birikimlerin oluştuğu dönemlerde ortaya çıkar ve söz konusu topluluk içerisindeki iç çatışmaları daha da keskinleştirir. Eşitlikçi üretim ilişkilerinin içerdiği temel karşıtlıklar, üretim ilişkileriyle üretici güçler arasındaki karşıtlıklardır" (Lefébure, 1979:8). Varsayılan bu karşıtlık, üretim araçlarına sahip (otlak, mera, hayvan vs.) grup ve sınıfları yaratır. Ekonomik farklılıklar, sosyal farklılıklarına dönüşür ve buradan da sınıf farklılıkları ortaya çıkar.

Bu ilim adamlarının dış dünyanın göçebe toplum üzerindeki etkilerini gözönüne aldıklarını belirtmeliyiz. Yapmış oldukları araştırmalarda çok değerli ve ilginç gözlemler aktarmışlardır, hâtta bunların bazıları kendi ileri sürdükleri fikirlerle de çelişkiye düştükleri vakidir.[95] Ne var ki yaptıkları bu gözlemlere teorik

94 Marx, Gemeinde ve Gemeindwesen arasında ayrım yapar. Gemeindwesen daha geniş anlamlı ve belirsiz bir terimdir ve Marx bu terimi çok çeşitli anlamlarda kullanır.

95 Örneğin Bonte (1975a) çok doğru bir tespit yaparak Kel Geres Tuareglerinin sınıflı topluma geçişlerinde ekonomilerindeki tarımsal üretimin artmasının önemli bir rol oynadığını aktarır. Bu durumda akla takılan tek açık nokta

düzlemde yeterli önem vermemeleri, sonunda da kurgulanan teori gerçek olaylarla çelişki yaratmaktadır.

Parisli Marxistlerin sözkonusu çalışmaları pastoral göçebe ekonomisinde yaşandığı varsayılan "üretim güçlerindeki artış"ın nasıl ortaya çıktığı konusuna bir açıklama getirmediği gibi, herhangi bir göçebe topluluğun sadece kendi iç dinamikleri sonucu eşitlikçilikten sınıflı topluma geçişlerine dair tek bir örnek verememeleri elbette şaşırtıcı değildir. Bunun yerine Bonte (1975); tabakalaşmamış Doğu Afrika pastoralistlerini kendi görüşüne göre "tabakalaşmış topluma geçiş aşamasındaki" Maasailere ve Interlucastrine bölgesindeki sınıflı toplumlarla kıyaslamaya girişir. Bonte'ye göre bu toplulukların her biri, Doğu Afrika pastoralizminin iç evrimlerinin değişik aşamalarını yansıtmaktadırlar ve din, sınıfların ortaya çıkışını meşrulaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda sınıfların teşekkülünde de etkin olmaktadır (Bonte, Max Weber'e atıf yapmamakla birlikte, bu bakışın Weber'in Protestan Ethic çalışmasında öne sürdüğü görüşlerle oldukça benzer, yakınlık arzetmesi dikkât çekicidir). Bonte'nin vermiş olduğu örnek, kendi hipotezinin temel parçasına dayanak oluşturmaz. Ruanda ve Ankole bölgelerinin pastoral ekonomilerindeki emek verimliliği, gerçekten Maasailer ve Maasai toplumundaki emek verimliliği Karimajong ve Turkanalardan daha mı yüksektir? Oysa, diğer yandan Doğu Afrika tarihine dair bilgilerimiz, tarihsel olayların çoğunlukla Bonte'nin hipotezine karşı yönde gelişmiş olduğunu işaret etmektedir.

Maasileri inceleyecek olursak; sömürge öncesi dönemde sosyal farklılaşmanın ne düzeyde olduğuna ilişkin bilgi sahibi olmadığımız gibi, hâtta sosyal farklılaşmanın iç dinamiklere bağlı olarak geliştiği konusu bile şüphelidir (Jacobs, 1975). Çeşitli ilim adamlarının Interlacustrine bölgesi devletlerinin ortaya çıkışı konusunda çok farklı fikirlere sahiptirler, ama bir konuda hepsi mutabıktır: Bu devletlerin ortaya çıkışları pastoral ve tarımcı toplulukların etkileşimiyle gerçekleşmiş; bu topluluklar bir şekilde birleşmiş ve tek bir topluluk oluşturmuşlardır. Sonuç olarak, burada bir dış tesirin belirleyici olduğu kesindir.

Tuareg kökenli olmayan, sömürülen pozisyonda olan bu tarımcı sınıfın ortaya çıkışını neden Tuareg toplumunun kendi içerisinden kaynaklanan bir gelişme olarak görüldüğü sorusu oluyor (krş. Burnham, 1979:353-4).

Bu konu uzun süre Sovyet antropoloji çevrelerinde de tartışılmış, bazı ilim adamları göçebe olan veya olmayan topluluklar arasında temelde fazla bir fark olmadığını, Marxist açıdan tarihsel aşamanın bütün insanlık için aynı şekilde işlediğini ve her iki tür topluluğun gelişimlerinin aynı ilkelere dayandığını ileri sürmüşlerdir. İçsel dinamiklere daha fazla önem atfeden bu ilim adamlarına (bkz. Zlatkin, 1971; Lashuk, 1973; Federov-Davydov, 1973; Pershits, 1976) karşılık, diğerleri göçebelerin evrimlerinin dış dünya ile olan ilişkilerinden bağımsız olarak düşünülemeyeceğini ve bu evrimin yönünün, dış dünyanın evriminin yönüyle irtibatlı olduğunu ileri sürmüşlerdir (KKhazanov, 1975; Markov, 1976).[96]

Sözkonusu Marxist ve ekolojik yaklaşımlar arasında bütün farklılıklara rağmen, ortak bir nokta vardır: Ekolojik yaklaşımı benimseyen antropologlar, göçebe toplulukların geçirdikleri sosyo-politik değişimlere topluluğun ekolojik ortama kendi içerisinde uyum sağlaması olarak bakarlar. Yukarıda adlarını anmış olduğumuz Fransız bilim adamları ve bazı Sovyet meslektaşlarım ise, aynı sosyal gelişmeleri topluluğun iç çelişkilerinden doğan evrimci değişimler olarak görürler.

Elbette, her iki yaklaşım tarzının da dikkâtle incelenmesi gereken yanları vardır. Bu bölümde bunlardan bahsetmeye çalıştım. Ancak bütün bu tartışmalardan benim çıkardığım sonuç, burada adlarını andığım diğer ilim adamlarınkinde oldukça farklı olup, bana göre: Sosyo-politik açıdan bakıldığında, göçebelik hiçbir şekilde pastoral toplumun bulunduğu çevreye iktisadî yönden uyum sağlamaktan ibaret olmadığı gibi, özel bir sosyo-ekonomik oluşum veya ayrı bir üretim tarzı da değildir. Göçebe topluluğun sosyo-politik açıdan gelişmişlik seviyesi ve bu seviyedeki değişiklikler ağırlıklı olarak göçebe topluluğun dış dünya ile olan ilişkileri ve ilişkide olduğu dış dünyanın özellikleriy olan bağıdır.

96 Markov'un bu tartışmada durduğu yer, oldukça uç bir noktadır. Markov, Asya göçebelerinin tamamının gelişmişlik seviyelerinin pratikte aynı olduğunu ileri sürer. Bu seviyeyi anlatmak için de, Morgan ve Engels tarafından ilk olarak kullanılan "askeri demokrasi" terimini kullanır. Markov'a göre yerleşik devletlerin ele geçirilmesi bile, bu göçebelerin sosyo-ekonomik yapılarının sınıflı toplum öncesi halini çok az veya ancak geçici olarak değiştirmiştir (Markov, 1976:279, 307-8, 312).

4. Bölüm

Göçebelerin Dış Dünyaya Uyum Yöntemleri

Göçebelerin dış dünyaya iktisaden ve sosyo-politik yönden uyumlarının teorik yönden incelenmesi bu uyumların fiili uygulamalarının incelenmesinden daha kolaydır. Göçebeliğin hiçbir türü kendine yeterli olmadığından, tabiî olarak izole bir şekilde var olamazlar. Göçebe toplumların dış dünyaya uyumları şekil ve yöntem açısından farklılık gösterebilir, ama bu uyumun sebebi ve hedefleri daima aynıdır. Genel kural olarak bir toplumda sosyal farklılaşma seviyesi ne kadar yüksekse, o toplumun dış dünya ile ilişki kurma kabiliyeti de o kadar yüksek olur. Bu iki yönlü olarak cereyan eden etkileşimde, dış dünya ile ilişki ne kadar yüksek ve çok yönlü ise, topluluk içerisindeki farklılaşma ve mülkiyet eşitsizlikleri de o derece artacaktır. Elbette bu durum, yarı göçebeler için de geçerli olup, her ne kadar ekonomileri göçebelere nazaran daha karmaşık bir yapıya sahip olsa da, göçebelerin hissettikleri dış dünya ile ilişki kurma ihtiyacını, daha az ölçüde olmakla beraber yarı göçebeler de hissederler.

Sonuç olarak, göçebe toplulukların dış dünyaya uyum sağlamak için seçecekleri yöntem, topluluk mensuplarının iktisadî ihtiyaçlarına ve topluluğu oluşturan grup veya tabakaların sosyo-politik hedeflerine bağlıdır. Göçebelerin içinde bulundukları şartların sunduğu fırsatlar ve sınırlamalar elbette bu uyum devresi üzerinde etkisi olacaktır. Bu dönem içerisinde dış dünya basit

bir arkaplân konumunda olmayıp, bu dönemin faâl bir parçasıdır. Bütün bu unsurların biraraya gelmesiyle birbirinden çok farklı uyum şekilleri ortaya çıkar. Bunlar içinde en önde gelen birkaçını incelenmesi konumuz açısından faydalı olacağı kanaatindeyim.

Yerleşikleşme

Uyum evresinin birinci ve en radikal yöntemi yerleşik hayata geçme, tarım üretiminin artması ve el sanatlarının gelişmesidir. Bu evrede göçebeler hem psikolojik hem de içtimaî yönden bir takım güçlükler ve engellerle karşılaşırlar. Yerleşikleşme, doğal olarak düşünce ve davranış kalıplarından başlamak üzere, geleneksel değerler sistemi ve hayat tarzının bir kenara bırakılması anlamına gelir. Yerleşik hayatın, göçebe hayat tarzının antitezi olduğu fikri, sadece bu hayat tarzlarının zıtlığını vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda göçebe ideolojisinin en önemli parçalarından biri olarak, göçebe aristokrasisi sık sık bilinçli veya bilinçsiz şekilde bu fikri göçebe topluluğa işler: "Biz ve onlar" arasındaki karşıtlığın öne çıktığı bu ideoloji, göçebe topluluğun etnik ve kültürel yönden entegrasyonuna hizmet eder ve göçebelerin yerleşik dünya ile olan farklılığını ortaya koyar. Topluluk içerisinde kökleşen bu dünya görüşü, yerleşikleşmenin önünde ciddi bir engel teşkil eder. Ne yazık ki, bir an önce göçebe/lik probleminden kurtulmak isteyen günümüz devletleri, bu gerçekleri nadiren göz önüne almaktadırlar.

Yerleşiklik hayata geçişin önündeki sosyal engeller çoğunlukla psikolojik engellerle ilgilidir. Bir göçebe ailesinin yerleşik hayata geçmesi, aile üyelerinin geleneksel sosyal ortamından kopmasına ve emniyet duygusunun kaybolmasına sebep olur. "Çoğu zaman (örneğin Türkiye'de olduğu gibi) göçebeler etnik olarak kendileriyle hiç alâkası olmayan farklı, hâtta eskiden hasım oldukları toplulukların içine karışmak zorunda kaldıkları" olur (Bates, 1971:114; krş. Bates, 1974; Monod, 1975:141-2; Dahl ve Hjort, 1979:29).

Kitle halinde yerleşik hayata geçiş, çoğunlukla göçebe topluluğun çözülmesine ve toplumun sosyal yapısında köklü dönüşümlere yol açar. Bu dönüşümler, toplumu oluşturan bütün grup ve sınıflara aynı derecede fayda (veya zarar) getirmeyeceğinden

dolayı, yerleşik hayata geçişi her göçebe üyesi aynı derecede istekli değildir, fakat bir defa yerleşik hayata geçen göçebeler arasında, bu defa toprak sahibi olma arzusu dikkât çekici bir şekilde tırmanışa geçtiği görülür (Türkmenler hakkında bkz. Markov, 1976:224; Kalmuklar hakkında Erdniev, 1970:38-40; krş. Spooner, 1973:15). Sözkonusu sosyal ve psikolojik engellerin hepsi elbette, üstesinden gelinebilir engeller olup, tarihte bunun pek çok örneğine rastlanır. Çin'in Liao hanedanının ilk hükümdarı, 10. yy'da Moğolistan'ı ele geçirip, Orhun'da eski Uygur başkent kalıntılarını gezdikten sonra, Ganzhou şehrinin Uygur yöneticisine isterlerse eski topraklarına geri dönebilme izni vermiş, fakat seksen yılı aşkın bir süre önce topraklarından kovulup, Doğu Türkistan'a yerleşerek, tarım hayatına geçmiş olan Uygurlar, artık atalarının göçebe hayatına geri dönmek yerine, Doğu Türkistan'da kalmayı tercih etmişlerdir (Barthold, 1963e:498-9).

Göçebelerin üstesinden gelmekte en çok zorlandıkları engel, ekolojik engellerdir. Genel olarak pastoral göçebeliğin tarıma elverişli olmayan bölgelerde, tarıma alternatif bir ekonomi olarak ortaya çıktığı hatırlandığında, pastoral göçebeliğin hakim olduğu bir bölgede, tarıma elverişli araziler genelde küçük adacıklarla sınırlıdır ve tarım açısından marjinal arazi sınıfındadır. Bu tür arazilerde yapılan tarım, doğal olarak tarım kuşağında yeralan verimli topraklara nazaran daha düşük bir getirisi vardır. Bu bölgeler aynı zamanda yerleşik ve göçebe topluluklar arasındaki sınır bölgeyi oluşturmakla, iklim değişikliklerinden, bölgesel siyâsî gelişmelere kadar birçok unsurun ilk etkilendiği bölgeler bu alanlardır (Yüzyıllar boyunca Güneydoğu Avrupa'da bu şekilde gerçekleşen değişimler için bkz. Khazanov, 1973; Orta Asya için Barthold, 1963b:120; Çin ile bozkırlar arasındaki sınır bölgeler için Lattimore, 1967; Kuzey Afrika için Julien 1956; Julien, 1956a; krş. Asad, 1973:66-7; Arabistan ve komşu bölgeler için Pershits, 1961:39 vd.; Türkiye için Bates, 1971:121; Sahel bölgesi için Gallais, 1977). Bütün bunların sonucu, çoğu zaman göçebeler otlak alanların azalması veya yerleşik devletlerin yürüttükleri siyâset gereği tarıma geçmek zorunda kalmışlardır, kimi zaman da tarımcılar kendi alanlarını göçebeler için otlak alanlara çevirip, bazen de kendileri göçebeliğe geçiş yapmışlardır.

Göçebelerin yayılmış oldukları alanlarda tarımın ekonomik yönden pastoral göçebelikle rekabet edebilmesi, genel olarak etkin bir sulama sistemi kurulması, büyük oranda sermaye yatırımı ve bazı özel tarım uygulamalarının geliştirilmesiyle mümkündür. Ancak, buna rağmen bile her yerde, her zaman başarılı olabileceği de şüphelidir. Nitekim, birkaç istisnai durum dışında, şimdiye kadar böylesi bir sulama sistemi kurulması ve büyük oranda sermaye yatırımı yapıldığı pek görülmemiştir. 20. yy'da bile bazı siyasetçilerin açgözlülüğü, göçebelerin yerleşik hayata geçmelerini özendirecek fırsatların yaratılmasını engellemektedir.

Göçebe toplulukların kitle halinde yerleşikliğe geçmeleri ancak tarıma uygun bölgelere göç etmeleriyle mümkün olmakla, tarihte bu tarz göçler görülmüştür. Bu göçler, kitle halinde bir defada yapıldığı gibi, tedrici olarak da gerçekleşmiş, kimi zaman bilinçli ve belli bir amaca yönelik olarak yapılırken, çoğu zaman da belli tarihî şartlarda göçebelerin kendi aralarında veya yerleşik topluluklarla etkileşimleri sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Göçlerin sebepleri çeşitlidir ve tek bir sebeple açıklanamaz. Toynbee'nin (1935:15) öne sürdüğünün aksine, göçebelerin bu tarz göç sebepleri sadece iklim değişiklikleri veya yerleşik toplulukların zayıflaması değildir. Bu göçler, söz konusu tarihî dönemle ilgili olan birçok başka şartlara da dayanır. Göçebelerin yerleşik düzene geçmek üzere yaptıkları bu göçler, yeni bir ekolojik ve sosyal çevreye adapte olmayı beraberinde getirir. Nitekim, Moğolların Orta Asya'yı işgâl etmeleriyle, çok sayıda Moğol ve Türk göçebe topluluk bu bölgeye gelmelerinin (Petrushevsky, 1977:132) sonucunda bölgedeki tarım hayatı zayıflarken, pastoral göçebelik çoğalmaya başlamış, ancak zaman içerisinde sonradan gelen bu grupların çoğu, tam göçebelikten yarı yerleşik pastoralizme, hâtta yerleşik hayata geçiş yapmışlardır. Orta Asya tarihinde gerek Moğol öncesi, gerek sonrası dönemde bu tip geçişler sık görülen bir durumdur (bkz. sayfa 78-9, 249, 261). Bu geçişlerin en son örneği Şeybani Han'ın Orta Asya'yı Timurlulardan almasını takiben, göçebe Özbeklerin yerleşik hayata geçmeleridir (P. P. Ivanov, 1958:72).

Göçebe dünyasında bu tür geçişlere Yakın Doğu tarihinde de rastlanır ki, yüzyıllar boyunca çeşitli sebeplerle Arabistan'ı terk etmek zorunda kalan göçebeler, yeni geldikleri ekolojik ortamlarda

yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardır. Bunun en eski örneklerinden biri, aslında Yemen kökenli Tanuhların M.S. 3. yy'da Fırat'ın batısındaki verimli topraklara yerleşip, Lahmiler prensliğini kurmalarıdır (Hitti, 1956:81). Büyük Sahranın Berberi kabileleri (hatta Zanata gibi büyük kabileler bile) veya benzeri Arap kabileleri arasından da yerleşik hayata geçenler görülmüştür. Yerleşik hayata geçen göçebeler, genellikle yenilgiye uğrayıp, otlak alanlarını başka kabilelere bırakmak zorunda kalan göçebe topluluklar olup (Rif kabileleri hk. bkz. Capot-Rey, 1953:181, 282-4; krş. Coon, 1931:408; Sirenayka hk. bkz. Evans-Pritchard, 1949:45-6), bu hususta Orta Doğu bölgesi bir istisna oluşturmaz. İran'da yerleşik hayata geçmiş olan Arap bedevilerinden daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Günümüz Pakistanının dağlık bölgelerinde yaşayan pastoralistler ve göçebeler yüzyıllar boyunca İndus nehri vadisinin verimli topraklarına göç edip yerleşmişler, hatta güneye doğru da yayılmışlardır (Doni, 1974:111-4; krş. Leshnik, 1972:158 vd.). 15., 16. ve 17. yy'lar ve sonrasında tarım arazilerini ele geçiren bir çok Afgan kabilesi, tarım yapmaya başlamış veya tarıma uygun toprakların olduğu sahipsiz yerlere göç etmişlerdir. Bu göçlerin yapılış şekli değişik olsa da sonuçları hep benzer şekilde gerçekleşmiştir (Reisner, 1954:46, 256). Bidayetinde Belucistan'a göç edip, yerel halkını yerlerinden süren Beluci göçbeler de tarım yapmaya başlamışlardır, Makran'da bu geçişler 13. ve 14. yy'dan itibaren görülmeye başlar. Bu geçiş, özellikle Doğu Belucistan'da yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Belucların ele geçirdikleri verimli arazilere sahip yerel halk (Jatlar, Rajputlar ve diğerleri) çok uzun bir süredir buralarda tarım yapmaktaydılar. Belucların bölgeye gelmesinden sonra yerel halk, göç etmeye zorlanarak, topraklarından uzaklaştırılmış, yahut köleleştirimişlerdir (Pikulin, 1959:26; krş. Salzman, 1978a:132). Benzeri bir başka örnek Somali'dir. Kuzey Somali göçebeleri güneydeki verimli topraklara göç ettiklerinde ekonomileri çeşitlilik kazanmış ve hayvancılığın yanında tarımla da uğraşmaya başlamışlardır (Lewis, 1960:227).

Her ne şekilde yapılmış olursa olsun, başarılı şekilde gerçekleştirilen yerleşik hayata geçme göçebe için artık göçebeliğin terkedilmesi ve reddedilmesi anlamına gelir. Şimdi asıl konumuza, göçebe kalmaya devam edenlerin dış dünyaya adapte olma yöntemlerine geri dönebiliriz.

Ticaret ve Ticarete Aracılık Etme

Göçebeler ve dış dünya arasındaki ticaret, iki türlüdür; bunlardan biri tarım ve şehir toplumuyla doğrudan yapılan takas işlemleri ve ticaret; ikincisi, çeşitli yerleşik topluluklar arasında yapılan ticarete aracılık edilmesi veya katılarak, bununla bağlantılı olan diğer işlerdir.

Gerek göçebeler arası, gerekse tarımcılar veya şehirlilerle yapılan doğrudan ticaretin uzun geçmişine baktığımızda, büyük zorluklarla dolu olduğunu görürüz. Pastoral göçebe ekonomisi aslında pazarla oldukça iç içe bir ekonomidir. Devrim öncesi (1917) dönemde Moğolistan'da "arat" aileleri (en temel, birincil üretim birimi) ürettikleri ürünlerin yüzde 30'luk bölümünü takas için kullanmaktaydılar (Markovska, 1973:288). Genel kural olarak göçebeler, ekonomilerinin tek yönlü uzmanlaşmaya dayalı olması sebebiyle, ekonomileri daha çeşitli ve kenidilerine daha yeterli olan yerleşik toplumlarla ticaret yapma konusunda yerleşiklere nazaran daha isteklidirler. Antik dönemlerle, Orta Çağ'da yerleşik topluluklarının ekonomik yapıları "geçimlik ekonomi"idi[97] dolaylı olarak göçebelerle yapılan ticarette çatışma veya da göçebeler tarafından yağmalanma ihtimali her zaman mevcuttu. Göçebe ekonomisi tek yönlü olması hasebiyle, elinde fazla ürünü olan bir göçebe, bu fazlalığı kendi topluluğu içinde satabilme imkânından da mahrumdur. Göçebelerin yerleşiklerle ticaretlerinde sadece tarım ürünleri değil, el sanatı ürünlerinin de önemli yer tuttuğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu konuda çaba gösterseler bile, göçebe topluluklar el sanatı ürünlerini istenilen kalite ve miktarda kendi toplulukları içerisinde üretme konusunda çok başarılı oldukları söylenemez. Yapabildikleri ancak istenilen şeylerin kötü kopyaları olup, bunu da genellikle dış dünyadan doğrudan veya dolaylı yardım alarak yapabiliyorlardı. Elbette bu durum, tarımcıların göçebelerle ticaret yapmaya hevesli olmadıkları veya ticaretten fayda sağlamadıkları anlamına gelmez; hâtta olayların gidişatı bunun tam tersi olduğunu ortaya koymaktadır. Ama sonuçta el sanatı ve tarım ürünlerini tedarik etmek için yerleşiklerle ticaretten başka şansları olmayan göçebeler için bu hayatî bir gerekliliktedir; ta-

97 Üreticinin pazar için değil, kendi ihtiyaçlarını karşılaması için ürettiği ekonomik faaliyet. E.C.

rımcılar ise göçebelerle ticaret yapmadan da durumlarını idame ettirebilirler. (Türkiyedeki durum hk. bkz. Bates, 1971:115).

El sanatları ve ticaretin merkezi konuma sahip şehirlerle ticarette ise durum daha değişiktir. Şehirler, genelde yerleşik dünyanın sosyal sisteminin önemli parçası olmakla, zaten bu sistemin devamına hizmet ediyorlardı. Her ne kadar göçebelerle ticaret bazen büyük kârlar bırakıyorsa da, şehirli tüccarlar açısından ticaretlerini göçebeler üzerine kurmak, uzun vadede pek güven verici değildir. Konuyla ilgili olarak, özellikle Orta Doğu'da bunun istisnaları vardır. Lapidus (1975:35) Orta Çağdaki Fas'ı şu şekilde anlatır: "Şehirler, bedeviler için pazar yeri olmaları dışında, tamamen kırsal alandan tecrit edilmiş haldeydiler. Şehir ve kırsal alan arasındaki ana bağ toprak sahipleri ile köylüler arasındaki tâbilik ilişkisinden ziyade, tüccarlar ve pastoralistler arasındaki bu muğlak simbiyotik ilişki idi." Bu ticaretteki ilk engel, göçebelerle tarım ve şehir toplumları arasındaki ekonomik farklılıklar, ikinci engel ise, göçebe ekonominin kendine has özelliklerinden bir tanesidir.

Antik çağ ve Orta çağ kaynaklarını inceleyen bir araştırmacı, göçebe ekonomisinin kapasitesi ve gücü konusunda yanlış izlenimlere kapılabilir. Kaynaklarda göçebelerin yerleşiklerle olan ticarete talepleri, sahip oldukları büyük sürüler ve pazarlara sundukları olağanüstü miktarda hayvanî ürünler hakkında yeterinden fazla bilgi vardır. Bu durumda akla kaçınılmaz olarak şu soru gelmektedir: Eğer göçebe ekonomisinin özelliklerinden biri içsel istikrarsızlık ise, pazara sundukları bu fazlalık nasıl ortaya çıkmaktadır? Bu soruyu cevaplarken üç değişik noktayı göz önüne almamız gerekir: Tarihsel kaynaklarının doğası, göçebe ekonomisinin özellikleri ve göçebe topluluk içindeki sosyal ve mülkiyet farklılaşmaları.

Elimizdeki kaynaklardan göçebeler ve yerleşik dünya arasındaki ticaret hakkında edinebildiğimiz bilgiler genel olarak dağınık ve eksik olduğu gibi, çoğu zaman da bu bilgiler ticarette bir artışın yaşandığı dönemlere aittir. Bunun sebebi, ancak önemli artışlar sözkonusu olduğunda bu ticaretin Antik çağ yazarlarının dikkâtini çekmiş olmasıdır. Göçebe ekonomisinin konjonktürel dalgalanmaları göze alındığında, Antik çağ kaynaklarında bu ticaretin yeralması, muhtemelen olumlu bir konjonktürün söz ko-

nusu olduğu ve göçebe ekonomisinin pazara sunalabileceği fazlalıklar yarattığı dönemlerdir.

Göçebe toplulukta, sosyal konum ve mülkiyetin yarattığı farklılıklar karşında, her ne kadar toplumun bütün üyeleri bu ticaretten pay almak isteseler de, hepsi buna aynı derecede fırsat bulamadığından, ticaretin toplumun yeniden dağıtım mekânizmalarına zarar verir. Bu durumda tabiî olarak göçebe aristokrasisi ve büyük sürü sahipleri için ticaret, kendi ekonomik ve siyâsî konumlarını sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek için yeni fırsatlar yaratır. Bu sebeple ticarette lüks ürünlerin alınıp satıldığına da rastlanır; hâtta Lattimore (1967:xlii) bu ürünlerin göçebe ve yerleşikler arası ticarette çok önemli bir yer işgâl ettiğini ileri sürer. Göçebe aristokrasisini dış dünya ile ilişkiye iten şey, sadece sosyal şartlar değil, aynı zamanda iktisadî şartlar da bunda rol oynar ve genel olarak göçebe toplumunun aleyhine çalışır. Bu sosyal ve ekonomik şartlar o kadar iç içe geçmişlerdir ki, birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür.

Son olarak, göçebelerin bu ticaret esnasında sattıkları ürünlerin sadece kendi ihtiyaç fazlaları olmadığını da eklemeliyiz. Hâtta bazı zamanlar üretimlerinin kendi ihtiyaçları olan kısmından da satmak zorunda kaldıkları olur. Konjonktürün olumsuz olduğu dönemlerde zorunluluk sebebiyle hayvanlarını veya diğer ürünlerini tarım ürünlerine karşılık elden çıkartmaları, göçebelerin beslenme alışkanlıklarının değişmesine yol açtığı gibi, bazı uzun dönemlerde sürülerin kendi kendilerini yenileme kabiliyetini bile etkileyebilir (krş. Dahl ve Hjort, 1976:179-81). Hâtta, bu sebeple hayvanlarının sayısının azalması karşısında, eşlerini veya çocuklarını satmak zorunda kalan göçebelere dahi rastlandığı olmuştur (bkz. Ömerî, Makrizî ve Aynî'nin Altın Orda Tatarları hakkında yazdıkları: alıntı Tizenghausen, 1884:231, 235, 436, 513; 18. yy Kalmukları hk. bkz. Palmov, 1927:125; 19. yy başı Kazaklar hk. bkz. Viatkin, 1941:216). Bu husuta Salzman (1978a:131) şartların kötü olduğu yıllarda Belucların ellerinde ticarete sunabilecekleri hiçbir şeylerinin olmadığını aktarır. Benzeri şekilde 19. yy'da Kazaklar arasında sürülerindeki hayvanları Rus pazarına sürmek isteyen Kazak göçebeler, Rus yönetiminin bilinçli veya bilinçsizce yaptıkları bazı uygulamalarla, doyumsuz tüccarların yoğun talep-

leri karşısında Kazakistandaki hayvan sürülerinin büyük ölçüde azalmasına yol açmış, bu düşüş sürülerin kendi üreme hızlarıyla telafi edilemediğinden, göçebeler çok büyük bir yıkıma uğramışlardır (Appalova, 1976:346 vd.; Markov, 1976:201).

Göçebelerin, yerleşiklerle olan ticarete istekli oluşlarının sebebi, sadece ekonomilerinin tek yönlü uzmanlaşmalarıyla ilgili değil, pastoral göçebeliğin istikrarsız yapısı da bunda önemli bir rol oynar. Ama aynı istikrarsız yapı, göçebelerin ellerinde düzenli olarak ticarete ayırabilecekleri ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir üretim fazlasının oluşmasını da engeller. Yerleşik dünya ile ticaret, her tür göçebeliğin vazgeçilmez bir parçası olmakla birlikte, bu ticaretin hacmi ve içeriği bölgelere göre farklılık gösterebilir.

Daha önceki bölümlerde Kuzey Avrasya'nın ren geyiği sığırtmaçlarının da ticaret veya mal mübadelesi konusunda diğer göçebeler karşısında bir istisna teşkil etmediklerine dair örnekler sunmuştum. Onları diğer göçebelerden ayıran fark; ihtiyaç duydukları tarım ve el sanatı ürünleri için ticaretten başka hemen hiçbir şanslarının olmamasıdır. Bu sebeple ren geyiği sığırtmaçları kendileri için pek karlı olmayan şartlar altında bile ticaret yapmak durumundadırlar: Çukçalar, Eskimolarla büyük miktarlarda mal takasında bulunurlar. Eskimoların avladıkları deniz memelileri, Çukçaların beslenme düzeninde önemli bir yer tutar. Çukçalar Eskimolardan el sanatları ürünleri tedarik ederler ki, Eskimolar bir anlamda Çukçalar için güneydeki yerleşik tarım topluluklarındaki zanaatkarların yerini tutarlar (Krupnik, 1976:47).

Avrasya bozkırlarında, göçebe ve yerleşik dünya arasındaki ticaretin belirleyici unsurlar ekolojik ve siyâsîdir. Bölgede, tarımcılar ve göçebelerin farklı ekolojik alanlarda yaşıyor olmaları aralarındaki ticareti zorlaştırmaktaydı. Kimi zaman hayvanları ve ürünlerin çok uzun mesafeleri kat etmesi gerekiyordu. Bu ticaretin dikkât çekici yanı, göçebelerin bunun için faal olarak çaba gösteriyor olmalarıdır. "... Çin sınırından, Müslüman bölgelere veya Rusya'ya kadar her tarafta göçebeler ve yerleşikler arasında yapılan ticarette göçebeler, tüccarların kendi bozkırlarına gelmelerini beklemiyor, hayvanlarını bu ticaret merkezlerine kendileri götürüyorlardı" (Barthold, 1963b:123). Oysa, aslında durum tam

da böyle değildir. Zira, Türk kağanlıklarında Soğdlu tüccarların yoğun olarak faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. İbni Fazlan da Müslüman tüccarların Oğuzların yaşadıkları toprakların içlerine kadar gittiklerinden bahseder (Kovalesky, 1956:126-7). Ancak genel olarak Barthold'un söyledikleri geçerli de sayılabilir. Rakamlara bakıldığında gerçekten etkileyici bir tablo ortaya çıkmaktadır. Meselâ, 1527 yılı sonbaharında Nogaylar satılmak üzere Rusya'ya 20.000 at getirmişler, 1529-30'da bu sayı 80.000, 1530-31'de 30.000, 1532-33'te de 50.000 olmuştur (Zimin, 1972:221). Küçük Cüz Kazakları Rusya'ya 1798-1802 arasında 10.919 at ve 649.282koç; 1803-1807 arasında da 4.314 at ve 406.715 koç satmışlar, bu sayı 1808-1812 arasında 282 at ve 318.208 koç olmuştur (Viatkin, 1941:215). Yine de, yukarıda belirtmiş olduğumuz sebepler yüzünden, bu rakamları kesin doğru olarak kabûl etmekte tereddütlüyüm, nitekim rakamlarda görülen yıllık oynamalar, şüphelerim konusunda yeterli sebep teşkil ediyor.

Göçebelerin bazı göç hareketleriyle, istilâlarının sebebi, muhtemelen pazar yerlerine daha yakın olma arzusuna dayanmasıdır. Antik çağlarda İskit kralı Atheas bu şekilde hareket etmişti (Khazanov, 1975:242; Khazanov, 1978:430). Barthold'un (1963:467-8) Moğolların Orta Asya'yı istilâlarını hızlandıran olaylardan birinin, Harezmşah hanı Muhammed'in Maveraünnehir ile bozkırlar arasındaki ticaret yolunu kapatması olduğu yönündeki tesbiti bu hususta oldukça dikkâte değer. Esen Han'ın ölümü ve Dayan Han'ın başa geçiş dönemlerinde Moğol devletinin siyâsî merkezinin Tola, Orhun ve Kerulen nehri kıyılarından, güneyde Çahar bölgesine kaymasının ardındaki sebeplerden biri de, muhtemelen Çin pazarına yakın olma arzusu olsa gerektir. (Zlatkin, 1964:62).

Mevcut kaynakların hemen hepsinde göçebelerin ticarete istekli ve muhtaç, yerleşiklerinse bu ticaretten asıl fayda sağlayan taraf olarak geçmeleri kayda değer bir durumdur. Makdisî, Maverünnehir'in kuzey sınırlarında et fiyatının oldukça ucuz olduğundan bahseder. İstahrî'nin aktardığına göre 10. yy Harezm bölgesinin refahı, göçebelerle olan ticarete dayanmaktaydı ve ticaret merkezi ülkenin kuzeyindeki Cürcan (şimdiki adı Köhne Ürgenç) şehri idi. Bu ticaret sayesinde gücünü artıran Cürcan

emiri 10. yy sonlarında ülkenin güney bölgelerine de hâkim olarak, ardından Harezm Şah adıyla kendi hanedanını kuracaktır (Barthold, 1963b:124). Göçebelerin, yerleşiklerle olan ticari faaliyetlerine atfen daha sonraki dönemlerde Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar, bir fermanında "... yerleşik insanların refahları ve kârlarıyla, yaşadıkları huzur, göçebe ürünlerinin sağladığı faydaya borçludurlar" diye yazılmaktadır (alıntı: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, 1939:314). Buna mukabil, Avrasya bozkır göçebelerine komşu olan yerleşik devletler, göçebelerle yapılan ticareti çoğunlukla bir dış siyâset aracı, iktisadî bir baskı unsuru olarak kullanmışlardır. Bunun en çarpıcı örneğini bozkır göçebeleriyle, yerleşik Çinliler arasında görürüz: Çin'de göçebelerle ticaret genel olarak doğrudan devlet eliyle veya devletin idarî düzenlemeleri dahilinde yapılmaktaydı. Bu ticaret tarihçesi boyunca aynı şekilde defalarca tekrarlanıp, yaşanmış bir durum vardır. Göçebeler, Çin'in iradesine boyun eğmeğe yanaşmadıklarında; Çin, göçebelerle olan ticareti durdurup veya da sınırlandırdığında, göçebeler bu sefer silâha sarılıp, saldırara yeniden ticaret yapma hakkını elde ederlerdi. Nitekim Hun devletiyle, Çin arasında yapılan bir barış anlaşmasında Hunlar sınır bölgelerinde kurulan Çin pazarlarının kendilerine açık olması konusunda ısrarcı olmuşlardı. Ssu Ma Ch'ien (Shih Chi, 110.bölüm, alıntı Taskin, 1968:51) "Açgözlü Hunlar, sınır bölgelerindeki Çin pazarlarına ve Çin ürünlerine büyük önem veriyorlardı" diye yazmaktadır.

1431 yılında imparator Hsuan Zong, göçebelerle ticarete izin vermesinin sebebini şöyle açıklıyordu: "Çin'in göçebelerle ticarete başlaması, at veya hayvanlarımızın sayısının yeterli olmaması değildir (ama aslında söz konusu dönemde Çin'de gerçekten at eksikliği çekilmekteydi), tam tersine, asıl barbarlar her konuda Çin'e muhtaçtırlar. Konseyimizin bu ticarete izin vermesi, aynı zamanda iyi niyetimizin bir göstergesidir" (alıntı: Martynov, 1970:233). Çin'in göçebelerle ticarete sıcak bakmamasının asıl sebebi ekonomik ve sosyo-politik yapısı ve ideolojisinin zıt olmasıyla alâkalıdır ve Çin tarih boyunca çoğu zaman kendi kurumlarının sarsılması pahasına, göçebelerle savaşma tehlikesini göze almıştır. Hsuang Zong, bu kararı Çin'in yüzyıllardır göçebelerle

olan ilişkilerinde edindiği tecrübeleri gözardı ederek almıştır. Ünlü aforizmada denildiği gibi, "Tarihten alınacak tek ders, tarihten alınacak bir dersin olmamasıdır".

Ancak, göçebelere bakış tarzının çok daha "liberal" olduğu hükümetlerin de bakış açıları, çoğunlukla siyâsî hesaplardan uzak değildir. Tangut Hsi Hsia devleti (Ta Hsia) 1212 yılında çıkardığı bir kanunla, Tatarlarla iş yapan kimselerin, Tatarlara yemek kabı veya benzeri alet edavat yapmalarını yasaklamıştır. Bu yasağa uymayanlar, üç yıl ağır angarya ile cezalandırılacaklardır (Kychanov, 1977:58 n.3). Şeybani Han da Semerkant, Buhara ve Harezm tüccarlarının Kazaklara mal satmalarını yasaklamıştır, (Akhmedov, 1965:110). Bu fermanlar hakkında; "Birkaç defa Türkistan ahalisinin Kazak tüccarlarla ticaret yapmalarını ve Kazak tüccarları ve ahalisiyle karşılıklı ziyaretler yapmalarını yasaklayan fermanlar çıkartıldı. Bazı Türkistan ve Harezm şehirlerinde de Kazak tüccarların soyulmalarını emreden fermanlar çıkartıldı. Bu fermanları çıkartırken yüce hanımız bilgece düşüncelerle hareket etti" (Fadlullah ibn Ruzbikhan Isfahani, 1976:101) denmektedir.

Yakın Doğu, özellikle Büyük Sahra ve Arabistan göçebelerinin hayatında ticaret, Avrasya bozkır göçebelerinden daha önemli bir yer işgâl eder ve daha kârlı şartlarda yapılır. Yakın Doğudaki yerleşim yerlerinin genelde vahalarla sınırlı olması ve göçebelerin son 15 yy'ın önemli bir bölümünde bu bölgede askerî ve siyâsî yönden kuvvetli bir konumda olmaları, ticarî ilişkilerin karakterini önemli ölçüde göçebeler tarafından belirlenmesini sağlamıştır (krş. Coon, 1976:63). İç pazarın zayıf, dış pazarın değişkenliği sebebiyle yerleşim yerlerindeki el sanatları endüstrisi ve ticaret kısmen de olsa göçebelerin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir (de Planhol, 1966:273; Sirenayka için bkz. Evans-Pritchard, 1949:44-5; Sahra bölgesi hk. bkz. Capot-Rey, 1953:217-9, 227; Arabistan hk. bkz. Pershits, 1961:51). Smilianskaia'nın (1979:94) yapmış olduğu hesaplamalara göre; 17. ve 18. yy'larda Suriye'de şehirli nüfusunun yaklaşık yüzde 5'i göçebelere satılacak ürünlerin tedariki ile iştigal ediyordu.

Göçebeler arpa, hurma gibi tarım ürünleri ve el sanatları ürünlerini hiçbir sıkıntı çekmeden vahalardan temin edebiliyorlardı. Vahalarda yaşayan yerleşiklerin de et, tereyağı veya peynir gibi

ürünlere ihtiyaçları vardı (Sahra için bkz. Nicolaisen, 1963:63; Arabistan için Pershits, 1961:55). Sahra ve Arabistandaki şehirler, göçebelerle olan ticarete ciddi oranda bağımlı haldeydiler. Arabistan göçebelerinin her yaz geldikleri belirli ticaret merkezleri vardı (Wallin, 1850:36, 46; Doughty, 1888:I-23; Philby, 1922:I-170; Dickson, 1951:49; Pershits, 1961:55-6). Buna ilâve olarak, bedevi kamplarına giderek mal satan gezgin tüccarlar günümüzde bile halâ varlıklarını sürdürmektedirler (Awad, 1962:334; Stein, 1967:85; krş. Burckhardt, 1831:154 vd.).

Pastoral ekonomi ürünlerine, özellikle yün ve deveye olan talep, sadece Arabistan şehir ve vahalarıyla sınırlı değildi (Marx, 1977:347) fakat, bu ticaretten en çok faydalananlar göçebelerden ziyade, bu ürünleri dışarıya ihraç eden meslekten tüccarlardı (Pershits, 1961:42-3,56 vd.). Birinci Dünya savaşına kadar olan dönem boyunca sadece Rwalaların senede satmış oldukları deve sayısı 30.000 ilâ 35.000 arasıdır (Oppenheim, 1939:I-102). Yakın Doğu göçebelerinin çoğu için kervan ticareti çok büyük bir önem taşımaktaydı. Buna mukabil, Yakın Doğu'nun yerleşik devletleri de göçebelerin ticarete olan ilgilerini siyâsî bir baskı aracı olarak kullanma fırsatını asla kaçırmamışlardır. Blunt (1879:I-69), bedevilerin baharda şehirlere indiklerinde, hayvanlarını satıp, tarım ürünleri alabilmelerini paşanın iznine bağlı olduğunu ve paşadan ticaret yapma hakkı satın aldıklarını aktarır.

Orta Doğu göçebeleriyle yerleşiklerin birbirleriyle olan bağları, hem tarihsel hem ekolojik sebeplere dayanır. Bu yüzden, karşılıklı ekonomik bağlılığın Antik dönemlere kadar uzanması ve aralarındaki takas ve ticaretin kalıcı bir ilişki halini alması şaşırtıcı değildir. Örneğin, Afganistan'da bu ilişkinin temelinde, sadece göçebelerin tahıla olan ihtiyaçları değil, aynı zamanda yerleşiklerin de süt ürünlerine olan ihtiyaçları yatar. Yakın zamanlara kadar söz konusu durum, bir çok ilim adamı tarafından bütün detaylarıyla aktarılmıştır (bkz. Schurmann, 1962:255, 261-2; Barth, 1962:346 vd.; Barth, 1964a:72; Barth, 1976:74; Ferdinand, 1969:134 vd.; Spooner, 1975:180 vd.; Glatzer, 1981). Fakat bu ilim adamlarının günümüz açısından aktardıkları durum, geçmişte göçebelerle, yerleşikler arasındaki ilişkilerin daha çok askerî ve siyâsî unsurlar tarafından belirlendiği döneme ilişkindir.

Afrika Boynuzu bölgesindeki göçebeler de, yerleşik tarımcılarla takas ve ticaret yaparlar; hâtta sonradan ödenmek üzere vadeli işlemlerin yapıldığı olur (Lewis, 1955:71, 78). Elimizdeki bazı bilgilerden (bkz. Gulliver, 1955:6-7, 211; Van Zwanenberg ve King, 1975:149; Dahl, 1979:266) anlaşıldığına göre Doğu Afrika pastoralistleri ve yarı göçebelerin, yerleşiklerle yaptıkları takas işlemlerinin yapılan araştırmalarda görüldüğünden çok daha önemli boyutta olduğu sonucuna varıyoruz. 18. yy'da Maasailer Kikuyularla çatışma halinde olmalarına rağmen, onlarla ticaret yapıyor ve onlardan hırdavat ve el aletleri alıyorlardı (Alpers ve Ehret, 1975:493-4).

Tibet göçebeleri arasında da ticaret oldukça yaygındır. Hem takas yoluyla, hem de para karşılığı ticaret yapan Tibet göçebeleri, pastoral ürünlerle, tahıl ve zanaat ürünlerini yerel pazarlarda takas edip veya Batı Çin'e götürecek tüccarlara sattıkları görülür. Bu tüccarlar yanlarında binlerce koyun, sığır veya at götürdükleri bilinmektedir (Kiuner, 1908:65 vd.; Kozlov, 1947:372; Downs ve Ekvall, 1965:175, 180; Ekvall, 1968:69).

Uzun mesafelerde kervan ticareti yapmak veya malları kervan tüccarlarına satmak, kimi zaman göçebeler için ürünlerini tarım veya el sanatı ürünleri karşılığında vermekten daha kârlı olabiliyordu. Kervan ticareti aslında yerleşik topluluklar arasında yapılan bir faaliyet olmasına rağmen, pastoral ekonomi de çeşitli şekillerde bu faaliyete dahil olmaktaydı. Bu ticarette göçebelerin oynadığı rol oldukça çeşitlidir. Bu rol kimi zaman yükleri taşıyarak ticarete aracılık etmek şeklinde, kimi zaman yük hayvanlarının satılması, kiralanması veya kervanların korunması, hâtta kervanlardan güvenli geçiş karşılığında para alınması şeklinde tezahür ediyordu.

Kervan ticaretinde göçebelerin önceliği, sadece coğrafî konumları, hareket kabiliyetlerinin olması veya hayvan sahibi olmaları değil, aynı zamnda seyahat, göç, bulundukları coğrafyanın dışına çıkmaya istekli karakterleri de bu konuda önemli bir etkendi. Antik çağın önde gelen ticaret yollarının göçebeler tarafından ya da onların yardımlarıyla oluşturulmuş olması tesadüf değildir. Hem doğu. hem de batıdaki Antik dönem ve Orta Çağ kaynaklarında çoğunlukla tam tersi yönde bilgiler bulunsa da,

aslında ticaret ve ticaretle ilgili meslekler, göçebelerin çok itibar edip, değer verdikleri meslekler arasındadır.

Kervan ticaretinin Yakın Doğu göçebeleri için de çok önemli bir yeri vardı. Yarı göçebelerin M.Ö. 2. binyıldan beri kervan ticaretine katıldıklarına dair bilgiler arasında, bunların yük hayvanı olarak eşek kullandıkları, kervanlara rehberlik ve korumalık yaptıkları kaydedilmekte (Kupper, 1957:15,119), Akdenizi Güney Arabistan'a bağlayan ve oradan Hindistan ve Doğu Afrika'ya bağlanan Baharat Yolu'nun da ilk olarak göçebe deve çobanları tarafından M.Ö. 1. binyılda kullanıldığı bu bilgiler arasında yeralmaktadır (Rathjens, 1952-3:283).

Kervan ticaretine aracılık yapılması, özellikle Antik dönem Arabistan bedeviler arasında çok yaygındır. Kervan ticaretinin bitmesi, bedevilerin refahına büyük bir darbe vurmuş ve Arap Yarımadasının tarihinde önemli değişikliklere yol açmıştır.Yakın Doğu göçebeliğinin deve yetiştiriciliğinde uzmanlaşması ve devenin diğer göçebelik türleri içine yayılmasının sebeplerinden biri de, kervan ticareti ve bu ticaretin getirileri olmuştur. (Bulliet, 1975). Modern çağ bedevileri içinse, kervan ticareti ve hacıların taşınması ilâve bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı (Awad, 1962:334),fakat zaman içerisinde bu konularda uzmanlaşan şehirli tüccarlar, bedevilerle başarılı şekilde rekabet etmeye başlamışlardır (Pershits, 1961:33-4, 56-8, 60).

Sahra göçebeleri arasından bazı gruplar için kervan ticareti en önemli gelir kaynağı, hâtta bazı durumlarda varlıklarının sebebi hâlini almıştı (Capot-Rey, 1953:217-8; Bovil, 1958:53; Nicolaisen, 1963:209-12, 216, 218-9; Stewart, 1973; Hamés, 1979:377 vd.). Bu bölgede göç ve istilâlarla, bazı göçebe devletlerin ortaya çıkışlarının arkasında yatan asıl sebep, kervan yollarının denetimi olması da mümkündür (Murabıtlar hk. bkz. Levtzion, 1971:127-8).

Orta Doğu'da kervan ticareti nisbeten daha az bir öneme sahipti ve çoğunlukla da "powinda" adı verilen bazı Afgan göçebe gruplarının elindeydi. Bu grupların Hindistan ile İran ve Orta Asya arasındaki ticarete aracılık etmelerinin tarihi 13. ve 14. yy'lara kadar uzanır. İlginçtir, kervan yolları powindaların göç güzergâhlarıyla örtüşmekte olup, bu sayede powindalar hayvanları ve ailelerini yazlık otlaklara götürdükten sonra kervanlara

katılıyorlardı. Kervanlara deve kiralayıp, hayvan bakıcısı olarak çalışıyorlar, koruma hizmetleri için para alıyorlar ve bunun dışında kendileri de ticaret yapıyorlardı. Kışları İndus vadisinde, yazları Gazne platosuyla, Horasan'da geçiren bir grup Lohani ise, önce Hindistan ve İran arasında, sonra Hindistan ve Orta Asya arasındaki ticarete aracılık ederek, ikinci bir geçim kaynağı (bazı durumlarda birinci geçim kaynakları) sağlamış oluyorlardı. 18. yy'da powindalar senede iki defa Buhara'dan çıkıp, Kandahar ve Gumal geçidi üzerinden Hindistan'a gidiyorlardı.

Kervan ticaretinin düşüşe geçtiği 19. yy'da bile Dotani, Mien Khel ve benzeri bazı kabilelerin önemli bir kısmı powinda idi. Merkezi Afganistan göçebeleri günümüzde de ticarete aracılık etmelerine rağmen, Hazaraların 19. yy'da merkezi hükümete boyun eğmeleriyle, Afganistan göçebeleri için Ferdinand'ın "eskinin katıksız pastoralistlerinin tüccarlaşması" olarak tarif ettiği durum ortaya çıkmış ve bazı göçebe gruplar, gezici tüccarlar hâlini almışlardır (Reisner, 1954:50, 65, 68; Thesiger,1955:319; Schurmann, 1962:255, 262; Ferdinand, 1962:125; Ferdinand, 1969:138 vd.; Azimdzhanova, 1977:44). Diğer göçebe gruplar ise kervanları koruyarak ya da bölgelerinden güvenli geçiş parası alarak, gelir elde ediyorlardı (Beluçlar için bkz. Coon, 1976:195).

Kervan ticareti Avrasya'da çok daha sınırlı olmakla; göçebe grupların sadece bir bölümü için ek bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Bu bölgedeki kervan ticareti Antik çağlardan beri yapılmaktaydı, İskitler Yunanistan'dan gelen ürünleri Uralların eteklerine kadar götürmekteydiler (Heredot, IV.24). Strabo, Sarmat Aorsların develerle yük taşıyıp, Hintliler ve Babillilerle ticaret yaparak zenginleştiklerini anlatır (Strabo, XI.V.8).

Antik çağ ticaret yolları arasında en bilineni Çin'den Orta Asya, Karadeniz ve Akdeniz'e giden İpek Yolu'dur. Göçebeler, ticarette ancak bu yolu kontrol eden güçlü bir devlet kurdukları dönemlerde faydalanabilmişlerdir. Çoğu zaman Çinli tüccarlar bazı belli bölgelere geldiklerinde yollarını değiştiriyor ve göçebelerin arazilerinden geçmiyorlardı. Bu sebeple İpek Yolu, Tanrı dağlarının güneyinden dolaşıp Hami, Kaşgar, Fergana ve Semerkant üzerinden, yâni Doğu Türkistan vahalarıyla, Orta Asya'nın tarım bölgelerinden geçmekteydi. Tanrı dağlarının kuzeyinde

yeralan göçebelerin kontrolündeki topraklarda develerin beslenmesine uygun verimli otlaklar olmasına ve seyahat maliyetlerinin azalmasına rağmen, İpek Yolu kervanları güneyden geçen güzergâhı tercih etmişlerdir (Lattimore, 1967:173). Anlaşılacağı üzere, sadece ticaretin kendisi değil, güzergahı da siyâsî kaygılarla belirleniyordu.

Avrasya bozkırlarındaki kervan ticareti, genelde yerleşik devletlerin meslekten tüccarları tarafından yapılmaktaydı. Büyük İpek Yolu güzergâhı bidayetinde Soğdlar, sonra Nesturiler ve Orta Asya Müslümanlarının; İdil güzergâhı ise, Harezm ve halifeliğe bağlı diğer devletlerin tüccarlarının elinde idi. Bu tüccarlar ticareti tekelleştirme amacıyla lonca benzeri bazı örgütlenmeler kurarak, bu sayede çok büyük kârlar elde ettiler.

Kervan ticareti birkaç kıtayı kapsayan çok geniş bir dış dünyanın siyâsî ve iktisadî durumu ile yakından ilgiliydi. Göçebeler, bazı durumlarda bu ticaretin içinde yer alıp bundan fayda sağlamış olmalarına rağmen, hiçbir zaman bu ticareti yaratan veya gelişimiyle kaderini belirleyenler olmayacaklardır. Tuaregler arasında kervan ticaretinden elde edilen kazanç bile, gruptan gruba hâtta değişik yüzyıllarda farklılık arzedecektir (Capot-Rey, 1953:303; Bovill, 1958;Keenan, 1977:34-5).

Büyük coğrafî keşifler ve modern çağların başında ticaret güzergâhlarında meydana gelen değişiklikler, kıtalararası ticaretle, kıta içi kervan ticaretini çok derinden etkileyecektir. Zira, uzun dönemde yelkenli gemiler kervanlardan daha önemli hale gelmiştir (krş. Hamés, 1979:381). Hemen aynı dönemde yerleşik devletlerin ateşli silahlarla donanmış düzenli orduları, göçebelerin düzensiz süvari kuvvetlerine üstünlük sağlamış, arabalar da kervanlar için gemilerden daha önemli bir tehdit unsuru haline gelmişti.

Genel olarak bakıldığında göçebeler, yerleşik tarım toplumları veya şehir toplumlarla yaptıkları ticaretten fazla bir kâr sağlamamış olmamlarına rağmen bu ticaret onlar için yine de ekonomik açıdan hayatî önemini korumuştur. Onlar için bu ticaret kâr beklentisinden ziyade, kendi hayatlarını idame ettirmenin olmazsa olmazı, yâni elzem oluşudur.

Tebaiyet ve Göçebelerin Yerleşik Toplumlara Bağımlılıklarının Diğer Şekilleri

Göçebeler, özellikle göçebe aristokrasi için yerleşik bir devletin bünyesine dahil olma, her yönüyle kötü bir şey değildir.[98] Göçebelerin bir devletin bünyesine katılarak, otoritesine boyun eğdikleri ve sık sık askerî hizmet yükümlülüğüne girdikleri durumlara ilişkin birçok örneğe rastlamak mümkündür. Göçebelerin buradaki konumlarını belirleyen iki ana etken vardır. Birincisi, göçebelerin ve devletin güçlerinin birleştirilme ihtiyacı; ikincisi de, devletin göçebelere bakışı.

Böylesi bir durum göçebeler için bazı sınırlamalar getirse de, bazı öncelikli imkânlar da sunuyordu. Yeni ticaret ve mübadele imkânlarının ortaya çıkması yanında, verdikleri askeri hizmet karşılığında ayrıca para da alıyorlardı. Elbette bu arda göçebeler, uygun fırsat yakaladıklarında yerleşik topluluklara saldırıp yağmalamaktan çekinmedikleri de bir vakıadır. Ancak bu tür uygun fırsatlar, tabiî olarak devlet yönetiminin zayıfladığı yahut devletin bu tip yağmalara göz yumduğu durumlarda oluyordu. (örn. Kacar hanedanı dönemindeki uygulamalar için bkz. Lambton, 1953:139; krş. Bates, 1971:123). Bu yoldan olmak üzere, göçebe kökenli bir hanedan bile, bazı durumlarda yerleşik tebaasının çıkarlarını göçebelerden daha önde tutmak zorunda olduğu gibi, tam tersine bazen de yerleşik devletler, kendi yerleşik tarımcılarının çıkarlarını, göçebelere karşı savunmadıkları da olur. Göçebelerin devlete itaatleri ve bağlılıkları mahallî düzeyde belli bir serbestliğe sahip olmalarıyla mümkündür. Göçebeler hanedana karşı-bu hanedan kendi içlerinden çıkmış bile olsa-her zaman sadakat içerisinde hizmet etmedikleri gibi, devletin de göçebelere güven duyması çok kolay değildir. 19. yy'la, bazı yerlerde 20. yy'la kadar (Şahnevazi Belucları hk. bkz. Salzman, 1979:441-4) Yakın ve Orta Doğudaki durum böyle idi. Bölge devletleri, kağıt üzerinde kendilerine bağlı görünen göçebeleri yeterince kontrol altında tutamıyorlardı. İran ve Kuzey Afrika'nın Orta Çağlardaki tarihinde bunun örneklerine rastlamak mümkündür.

98 Bu bölümde bazı istisnalar dışında göçebelerin sömürgecilik dönemi sonrasındaki durumları incelenmeyecektir. Bu konuda oldukça geniş bir literatür vardır ve yeni çıkan yayınlarla düzenli olarak da büyümektedir.

11. yy İran'ında devlete ve devleti oluşturan çeşitli ayrıcalıklı grup ve sınıflara karşı imtiyazlarını kaybetmek istemeyen ve gücünü muhafaza etmeye çalışan göçebeler, merkezileşme ihtiyacı duymaya başladıklarında, sosyal tabakalaşma eğilimlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. O dönemlerde genel olarak İrandaki devlet yapısı zayıf ve kendi silâhlı gücünün bir parçasını oluşturan bu huzursuz ve asi kitleleri yanında tutabilmek için İran yönetici sınıfı göçebe aristokrasiye bir takım ünvanlar, resmî mevkiler, hediyeler, arazi vs. vererek yönetici sınıfa dahil etti. Bunun sonucunda 14, 15 ve 16. yy'larda, hâtta daha sonraları bazı göçebe kabile reisleri bazı şehir veya bölgelerin resmi olarak yöneticileri oldular ve bu mevkiler, merkezi hükümetin izniyle soydan geçen bir karakter kazandı (lambton, 1953:89 vd.; Petrushevsky, 1949:75 vd.; Istoriia Irana, 1977:173, 190). Göçebe reislerin yöneticisi oldukları ve vergisini topladıkları bölgeler, sadece otlak arazilerden ibaret olmayıp, buralarda sömürüye açık çiftçilerin yaşadıkları tarım arazileri de bulunmaktaydı.

Selçuklular dönemi sonrası İranında, özellikle Hülagu hanedanının düşüşünü takipeden dönemde genel olarak göçebelerle, yerleşikler ve devlet arasında pek bir çatışma olmamıştır. İran coğrafyasında kurulan çeşitli devletlerin bünyesinde, hatta göçebelerin kurdukları devletlerin bünyelerinde muhtelif statülere sahip özerk göçebe idareleri oluşmuştur.

Merkezi devlet, genelde göçebe yönetimleri arasındaki güç çatışmasını kendi amaçları için kullanarak, göçebe grupları bir diğerine karşı oynar. Bu sebeple, göçebe aristokrasisinin kendi bölgesindeki iktidarı, ona devlet katında eşdeğer bir mevki sağlamayabilir (Fernea, 1970; Salzman, 1974:208). 11. yy'da Beni Hilal göçebelerinin ortaya çıkmasından sonra, göçebelerle, devlet arasında bu tip ilişkiler Kuzey Afrika'da da sıklıkla görülmeye başlamış ve bu ilişkilerin muhtelif türleri yüzyıllar boyu, hâtta devlet iktidarının merkezileşip güçlendiği dönemlerde de devam etmiştir (Bu konunun detaylı bir tartışmasını 5. Bölüm'de bulabilirsiniz). "Sonuç olarak, üç çeyrek yüzyıl kadar bir süre içerisinde Araplar buralara yerleşip, hâkim bir siyâsî güç oluşturarak, 12. yy başlarına kadar bu durum devam etmiştir" (Julien, 1956a:118). Ama devlet içerisindeki göçebe birimlerin durumları epeyce değişikliğe uğramıştır.

Bahsi geçen bu durumlarda şartların göçebeler için gayet olumlu olduğunu söylememize gerek yoktur. Üstelik böylesi durumlar, çok nadir rastlanan durumlar da değildir; özellikle göçebelerle, tarımcıların hayat alanlarının ekolojik yönden tam olarak ayrılmamış olduğu bölgelerde sık görülmekteydi. Kimi zaman yerleşik devletler, kendi iç siyasetleri icabı veya askerî güçlerinden faydalanmak için göçebeleri kendi topraklarına davet ettikleri olurdu. Bu durum özellikle Orta Asya'da Karahanlı ve Samanoğulları devletlerinin izledikleri bir siyâset idi (Barthold, 1963:382; Barthold, 1963b:124). Ne var ki, Samanoğullarının hizmetlerine aldıkları Türk askeri unsurlarının çok da güvenilir olmadıkları Karahanlı işgâli esnasında ortaya çıkmıştır. Keza, Harezmşahlar da ordularını güçlendirmek ve işgal ettikleri bölgelerdeki güçlerini pekiştirmek için Kıpçak göçebeleri hizmetlerine almışlar; hâtta kabilelerin reisleriyle evlilik bağları kurmuşlar; bunun sonucunda Tekiş Han zamanında güçlü bir askeri sınıf ortaya çıkmış, fakat bu askeri sınıfının kendi geleneksel yapısı itibarıyla yetersizlikleri, Harezmşah devleti için yıkıcı olmuştur. Kıpçaklar, kendileri gibi göçebelere karşı savaşırken, itimat edilecek unsurlar olmamakla beraber, ele geçirilen bölgelerde yerleşiklere karşı girişilen akınlarda acımasızlıklarıyla, yerel halkın Harezmşahlara karşı ayaklanmalarına sebep olmuşlardır. Bunun dışında entrika çevirmeye meraklı idiler. Muhammed Şah dönemimde, şahın annesi Türkan Hatun'la işbirliği yaparak şaha muhalefet ettiklerinden (Barthold, 1963:413, 445), Muhammed ordusuna güvenemeyip, ilerleyen Moğollar üzerine saldırmak yerine, ordusunu Maveraünnehir bölgesindeki şehirlere dağıtmayı tercih etmiştir.

İran Safevileri ve Bizans, daha önceleri Roma sınırlarını bir diğerine karşı korumak için göçebe Arapları görevlendirmişlerdi. Fatimiler döneminde bedevi kabilelerin Mısır'a göçleriyle, bedeviler orduya dahil oldular ve dolayısıyla yönetici sınıfın bir parçası olmuşlardı. Ancak kısa sürede Mısır'da bedevilerin varlığının olumsuz etkileri kuvvetle hissedilmesi üzerine bedeviler daha batıya göç etmeye teşvik edilmiş ve Hilal hareketi de bu şekilde başlamıştır (Marçais, 1931:78; Semenova, 1974:105).

Aralarında Gazneli, Timurlu, Safevi ve Moğolların da olduğu

birçok hanedan, Afgan göçebe reislerini kendi ordularına katmış ve onlara hizmetleri karşılığında toprak vermişlerdir. Lodi (1450-1526) ve Sur (1540-55) hanedanları dönemlerinde çok sayıda Afgan göçebe, Hindistan'a göçmüş ve orada yönetici sınıfa dahil olmuştur (Reisner, 1954:63).

Buna karşılık, göçebelerin yerleşik devletler içerisindeki konumlarının çok daha karmaşık olduğu ve özellikle sıradan göçebeler açısından bu kadar olumlu şartlarda yaşamadıkları durumlara da sıklıkla rastlanır. Devlet gücünün baskısı fiili olarak kendini göstermese de, dolaylı olarak hissedilebilir. Göçebelerin hemen her zaman karşılaştıkları meseleler arasında en önemlileri, merkezi devletin onlardan beklediği vergi ve diğer yükümlülüklerdir. Orta Çağ İran'ında bile ayrıcalıklı kabileler dışındaki kabileler, yükümlü oldukları askerî hizmetlere ilâve olarak, köylülerden daha az olsa da, vergi vermek zorundaydılar (Petrushevsky, 1949:312 vd.). Özellikle Şah Abbas ve Nadir Şah dönemlerinde bu vergiler büyük oranda artırılacaktır.

Yerleşik bir devletin bünyesine dahil olma devresi, eğer söz konusu devlet geniş alanlara hâkim ve başarılı fetihler gerçekleştiren bir devletse, göçebeler açısında nisbeten daha az sancılı olmaktaydı. Zira, göçebeler siyâsî yönden tebaiyet ve kendi tarımcılarını yağmalamama karşılığında, yabancıları yağmalama hakkı ile ödüllendiriliyordu.

Watt'ın (1953:20) aktardığı gibi: "...Kur'an bir çöl ortamında değil, ince iktisadî hesaplar ortamında ortaya çıkmıştır". İslâmın yeni ortaya çıktığı dönemlerde bedeviler akut bir problem olarak kendilerini hissettiriyorlardı. Aslında bedevileri sevmeyen ve güvenmeyen Hz. Muhammed (bkz. Kuran:49. Sure, 14. Ayet), bedeviler olmadan kurduğu devletin başarılı olamayacağının farkındaydı. İleri görüşlü biri olan Hz. Muhammed, bedevilerin sosyal yapılarını değiştirmeye çalışmamıştır. Halife Ömer'in müstehzi bir şekilde "İslâmı kendi şekillerine büründüren" diye tarif ettiği bedevilerin önemli bir kısmı Arabistan'dan göç etmişlerdi. İslâm devletinin bedevilerden beklediği tek şey, İslâmı kabûl etmeleri ve devletin hükümranlığını tanımaları idi. Buna karşılık bedevilerin de bu yeni devlet ve dine olan sadakatlerinin ana sebebi girişilen fetihlerden elde ettikleri menfaatti. İlk halifeden itibaren,

18. yy'da Vehhabi dönemine kadar Arabistan'da bedeviler İslâma olan lâkayt tavırlarını korumuşlardır.

"Türk sınırlarındaki bedevilerin, eğreti bir müslümanlıkları vardı; din konusunda herhangi bir hassasiyetleri olmadığı gibi, ibadetlerini o derece ihmal ediyorlardı ki genelde "ne kanunu ne de Peygamber'i tanımayan imansızlar" olarak addediliyorlardı. Onlar da zaten sık sık Hz. Muhammed'in dininin kendilerine uygun olmadığını dile getiriyorlardı" (Volney, 1959:212; krş. Burckhardt, 1831:99 vd.).

Vehhabiliğin ortaya çıkmasıyla, tarih bir bakıma kendini tekrar ediyordu. Bu öğretinin ilk yayıldığı yerler Arabistan vahaları olup, Vahabiliğin öne çıkardığı Cihad (kafirlere karşı savaş) kavramının getirdiği savaşlar ve askeri yayılmalar, bedeviler için oldukça cazipti. Vahabiliğin ilk çıktığı dönemlerde Suudiler, bedevilerle savaş halindeydiler ama her ne kadar müslümanlığın getirdiği bazı kısıtlamalar ve "zekat" ödeme yükümlülüğü bedevilerin pek hoşuna gitmese de, 18. yy sonlarından itibaren gittikçe daha sıkı müttefik hâlini aldılar (Vasilev, 1967:125, 130 vd.). İlk Suudi yönetimleri Necid bölgesinde vaha ve şehir yerleşimlerinde yaşayan dini elitler tarafından kurulmuştu. Amaçları her türlü üretimi sekteye uğratan iç çatışmalara son vermek, Türklerle mücadele etmek ve İslâm bayrağı altında askerî fetihler gerçekleştirmek idi. Göçebe aristokrasisi kısmen zorla, kısmen de menfaat beklentisiyle Vahabi gruplarına katılmakta gecikmese de, her an için Suudi hakimiyetinden kurtulmak için fırsat kolluyorlardı ve Şeyh Muhammed Ali'nin savaşları sonrasında bu yönleri açıkça ortaya çıkacaktır. Lattimor'un (1967:222-3) ispatlanmamış da olsa ilginç bir önermesi vardır: Tibet'in M.S. 8. yy'da izlediği yayılma politikasının temelinde, göçebeleri Lhasa devletine katılmaya heveslendirmek olduğunu ileri sürer. Hz. Muhammed ve bedeviler arasında da buna benzer bir ilişki olduğu düşünülebilir.

Yerleşik devletler, askerî açıdan daha güçlü olsalar bile, genellikle göçebeleri dolaylı olarak yönetmeyi tercih etmişlerdir. Göçebe toplumun özellikle alt seviyelerdeki sosyo-politik yapısını değiştirmeyi düşünmemişler, göçebelerin devletin belirlediği sınırlamalara riayet etmesini kâfi bulmuşlardır. Bunun sonucu olarak, kendiliğinden bazı "idarî göçebe reislikler" ortaya çıkmış,

fakat izlenen bu siyasetler göçebe toplumu içerisinde bazı sosyal dönüşümlere yol açmıştır. Göçebe aristokrasisi bazı durumlarda kısmen yönetici sınıf içerisine girmiş, merkezi hükümetin desteği ve hükümetle sıradan göçebeler arasında üstlendikleri aracılık görevi vesilesiyle göçebe aristokrasisinin sıradan göçebeler karşısındaki konumu daha yükselmiştir (krş. Marçais, 1913:238 vd.; Stenning, 1959:73-7; Barth, 1962:349; Irons, 1979:371; Salzman, 1974; Salzman, 1979:433, 434 vd.).

M.Ö. 1. yy'da Çin yönetimi bazı Hun gruplarını kendisine tâbi kılmayı başardığında, o dönemden itibaren bünyesinde barındırdığı göçebe unsurları dolaylı yoldan idare etme siyâsetini benimsemiştir. Bu siyâset, mahallî göçebe aristokratlarını birini diğerine karşı destekleme veya rüşvet verme, hâtta göçebeler arası ihtilâflara doğrudan müdahaleyi içermekle, bu durum göçebelerin sosyal yapılarında dönüşüme sebep oluyordu. Bunun sonucunda "aimak" ve "khoshun"ların reisleri olan Moğol asillerinin konumları, Mançu döneminde kalıcı hale gelerek, Çin bürokrasisine dahil oldular. Bir taraftan emirleri altındaki sıradan göçebelerden para alırken, diğer yandan devletten de maaş alır hale geldiler (Istoriia Mongolskoi Narodnoi Respubliki, 1967:187 vd.; Ermachenko, 1974:159; Shirendyb, 1975:230). Mançu yönetimi, Tibet göçebe reislerini bürokrasisine dahil ederek, sıradan göçebeleri hem devlete vergi vermeye, hem de göçebe reislere ödeme yapmaya zorladı (Kozlov, 1947:172-3, 175).

Bir dönem Kazakları ve Kalmukları dolaylı yoldan yönetmeyi deneyen Rusya, bu siyasetten 19. yy'da tamamen vazgeçti. Yerleşik devletler, çeşitli tarihî zamanlarda siyâsî gelişmelere bağlı olarak, çeşitli grupların aristokrasilerine farklı şekillerde yaklaşmışlardır. Hâtta aynı göçebe grubun aristokrasisi, farklı dönemlerde farklı şekilde muamele görmüştür. Örneğin Kazak kabileleri arasındaki "ak kemik" sınıfı başlarda Rus yönetimi tarafından desteklenmiş, ama sonraki dönemlerde yine Rus yönetimi tarafından zayıflatılmış ve ortadan kaldırılmıştır. 1867-1868 reformlarında Cengiz soyundan gelenlerin imtiyazları kaldırılmış ve sıradan vatandaşla aynı konuma getirilmiştir.

18. yy'da Kalmuk aristokrasisi kendi içine kapalı ve ayrıcalıklı bir sınıf halini almıştı (Nebolsin, 1852:7-9; Palmov, 1929:18-9;

Erdniev, 1970:206-11). Kalmuk "noyon"ları, yani "ulus"ların başındaki reisler sıradan göçebelere fizikî cezalar vermek veya on hayvan başına, bir oranında vergi koymak gibi yetkilere sahiptiler (Pallas, 1809:485).

Hive hanları, emirlerindeki Türkmen reislerinin toprak edinmelerine ve vergilerin bir kısmını almalarına izin veriyorlardı. Rus idaresi de Türkmenleri yerleşikliğe geçirerek, aralarında mülkiyet eşitsizliğinin artmasına yol açtı (Markov, 1976:231-2).

Dolaylı yönetim uygulamaları İran'da 20. yy'da bile devam ediyordu (Salzman, 1974:204-5; Salzman, 1978b:544-5; Fazel, 1973:135).

16 ve 17. yy'larda Safeviler ve Moğollar, Afganlardan haraç aldıkları gibi, reisler de onların hizmetindeydiler. Bu hizmetlerinin karşılığında reisler mahallî güç, vergi muafiyeti, kendilerine toprak verilmesi gibi önceliklerden faydalanıyorlardı (Reisner, 1954:55, 225). Saddozailerin reisi olan Malik Sado Abdali, Safaviler tarafından göçebelerin reisliğine tayin edilmiş ve onun soyundan gelenler sonraları Durrani devletini kurmuşlardır. Durrani şahları da aynı siyâseti takip etmişlerdir. Çoğu kabiledeki han seçimine şah müdahale ediyor ve kabilelerin kendi hanlarına bağlılıkları aynı zamanda şaha bağlılıkları anlamına geliyordu (Elphinstone, 1819:I-255, 264). "Kabilelerde reislerin gücünü belirleyen değişik şartlar vardı. Krala tâbi olan kabilelerde hanın otoritesi kral adına vergi ve asker toplamasıyla, bunların karşılığında edindiği kazançlara dayanıyordu. Burada belirleyici olan, reisin şahsi karakteri; gücünü ve etkinliğini önemli ölçüde tebaiyet belirler" (Elphinstone, 1819:I-260-1).

Bedevi şeyhleri de zaman içinde merkezi gücün desteği ile güçlerini artırmışlardır. (Awad, 1962:335; Marx, 1977:350). Şeyhler, merkezi güç ile idare ettikleri göçebe topluluk arasında aracı konumundaydılar (bkz. Burckhardt, 1831:96) ve merkezi devlet, şeyhi kendi yanına çekmek ve sadakatini satın almak için mümkün olan her çabayı gösterirdi. Meselâ, Türk idaresi Libya'da çok da düzenli olmayan vergi toplamakla yetiniyor, vergiler şeyhler tarafından toplanıyor ve gelirlerin bir kısmını şeyhler kendilerine ayırıyorlardı (Evans-Pritchard, 1949:96; Orta çağ döneminde Kuzey Afrikadaki durum hakkında).

Göçebelerin bu şekilde yerleşik bir devlete katılmaları, onlara belli bir otonomi kazandırmış olmakla birlikte, yine de aralarındaki sosyal farklılaşmada artırıcı rol oynamıştır (krş. Irons, 1971:155; Salzman, 1974:209). Ne varki, diğer taraftan dolaylı yönetim siyâseti, çoğunlukla merkezi devlet ve hükümetler nezdinde çok da itimat edilir bulunmamıştır. Göçebe liderlerin hem devlete, hem de kabilelerine çift yönlü sadakati şartlar uygun olduğu takdirde rahatlıkla devlete ihanete dönüşebiliyordu. Çin, İran ve benzeri birçok ülken tarihleri bunun örnekleriyle doludur. Pek tabiî olarak göçebeler de, devletin doğrudan hâkim olup, göçebelere artık özel bir statü verme ihtiyacı duymadığı veya sınırları içerisinde göçebelik problemini ortadan kaldırmak istediği zamanlarda karşı karşıya geldikleri "devletin kudretli eli"nin nelere kadir olduğunun çok iyi farkındaydılar.

Tarih boyunca çoğu Çin yönetimi bünyesinde barındırdığı göçebeleri zorla asimile etmeye çalışmıştır. Çinlilerin uyguladıkları yöntemler, onları Çinlilerle evlenmeye zorlamaya kadar uzanabiliyordu. Bu yöntem örneğin 12. yy'da Shensi bölgesi Uygurlarına uygulanmaya çalışılmıştır (Song mo jiwen, 6-8, alıntı Maliavkin, 1974:92; bkz. Maliavkin, 1975:80-1). Daha sonraları da Ming hanedanı Yüan devleti yıkıldıktan sonra Çin'de kalan Moğolların kendi aralarında evlenmelerini yasaklamıştı. İmparator Zhu Yuan Zhang'ın yayınladığı bir emir de şu ifadeler yer alıyordu: "Moğolların vatanlarına dönmelerine izin yoktur. Çinlilerle evlenip, Çinlilerle akrabalık kurmak zorundadırlar ve kendi aralarında evlenmeleri de yasaklanmıştır. Bu kurala uymayan erkek ve kadınlar köle yapılacaktır" (Ming ji jie fu li, alıntı Dalai, 1975:202). Çok daha önceki dönemlerde de Kuzey Wei devletinin aslında kendisi de göçebe kökenden gelen hükümdarı T'o-pa Hong, devleti mümkün olduğunca Çinlileştirmek için Hsien-Pi göçebeleriyle, Çinliler arasındaki evlilikleri teşvik etmişti (Kriukov, Maliavin, Sofronov, 1979:94).

Tibet'te de bir çok göçebe grubun kabile yapıları Lhasa yönetiminin baskıları ile parçalanmıştır (Kozlov, 1947:35, 211; Ekvall, 1968:29; Rehetov ve Iakovlev, 1975:210).

Göçebelerin zayıf bir İran devleti içinde oldukça serbest bir ortam içerisinde yaşadıkları dönemlerde, komşu Türkiyedeki

yönetimler göçebelerin büyük özerk birimler oluşturmalarını engelleyip, göçebelerin ekonomik çıkarlarını gözardı ederek, onların göç yollarını sınırlamaya, kendi aralarında birleşmeleri ve otonom yapılarını kısıtlamaya çalışan bir siyâset takibetmişlerdir.

Batı Sudandaki Müslüman devletlerin bünyesinde bir azınlık grubu olan Fulaniler, Uthman Dan Fodia hareketinden önceki dönemlerde devlete vergi vermek, savaşlara katılmak, hâtta kadınlarını mahallî yöneticilere vermekle yükümlüydüler (Stenning, 1959:6; Stenning, 1965:365, 367; Horton, 1971:111).

Genel kural olarak güçler dengesi değiştikçe, yerleşik bir devlet içerisindeki göçebelerin durumu daha da zorlaşmakta, yükümlülükleri artmaktadır. Göçebelerin genel durumlarının yakın zamana kadar diğer ülkelere nazaran daha iyi olduğu Afganistan'da bile göçebeler, yerleşik devletle ihtilâfa düşmemek için gönülsüz de olsa vergi vermek zorunda kalmışlardır. (Schurmann, 1962:317, 322).

Yerleşik devletlerin içinde bulunan göçebelerin zamanla sosyo-politik yapılarında çözülmelerle, mülkiyet eşitsizlikleri artar, geleneksel karşılıklı takas ve yeniden dağıtım mekânizmaları işlevlerini yitirmeye başlar (Bahtiyariler için bkz. Digard, 1973:48). Göçebe ekonomisi, yerel ekonomik sistemin, hâtta daha geniş bir ekonomik sistemin parçası olarak, yerleşik tarım sektörüne uyum sağlamaya çalışırken, şartları çoğunlukla göçebe ekonomisi değil, yerleşiklerin ekonomisi belirler. Bu temayül, kimi bölgelerde uzun zamandır devam ediyorsa da, artık günümüzde her tarafta hâkim eğilim hâline gelmiş bulunmaktadır.

Göçebelerin hâkim unsur olmadıkları ekolojik alanlarda bile göç güzergâhları tarımcı toplulukların üretim döngülerine göre belirledikleri gibi, bazı durumlarda kendilerine ait özel otlak alanları bile olmaz. Meselâ, 19. yy'da Rusya'da Kazak, Kırgız ve kısmen de Kalmuk ve Buryatlara ait olan arazilerin en iyi bölümleri Rus göçmenlere tahsis edilmiştir. (bkz. Shakhmatov, 1964). Keza, Türk Yörüklerinin göç güzergâhları da bölgedeki toprak sahipleri tarafından kendi üretim döngülerine göre belirlenerek, Yörükler kendilerine tahsis edilmiş otlak alanlar olmadığı için, köylülere otlaklarını kullanmaları karşılığında bedel ödemek zorundaydılar (Bates, 1971:124-7).

Bunun sonucu olarak, göçebe ekonomisi kendini idame ettirme vasfını daha fazla yitirmekle, gittikçe daha çok yerleşik hayat ve ticaretin içine itilirler. Yerel pazarlarda takas veya para karşılığı mal satışı yoluyla ticaret yapan göçebeler, her zaman pazar fiyatlarındaki oynamalara maruz kalırlar. (bkz. Barth, 1962:346-7; Barth, 1964a:72; Barth, 1976:74; Ferdinand, 1969:143; Fazel, 1973:133-4; Swidler, 1973:28; Orta Doğu Göçebeleri için bkz. Bates ve Lees, 1977). Bu durum, doğal olarak göçebelerin yerleşik tarım sektöründe veya şehirlerde iş aramalarına yol açar. (bkz. Capot-Rey, 1953:166; Sahra göçebeleri hk. Keenan, 1977:173 vd.; Fulaniler hk. Frantz, 1978:104; Somalililer hk. Swift, 1979; Doğu Afrika pastoralistleri hk. Dahl ve Hjort, 1979; Pastner, 1971:175; Salzman, 1971:187; Swidler, 1973:32; Orta Doğu göçebeleri hk. Balland ve Kieffer, 1979:81). Her ne kadar yeni bulunan iş imkânları göçebelerin ihtiyaçlarını karşılasa da, tedarik şartları her zaman değişken olmaktadır. Örnek olarak, Mançu hanedanı döneminde ticaret, Çinli tüccarların Moğolları kolayca sömürebilecekleri bir silâh haline gelmişti ve bunu yaparken Çinliler, çoğunlukla Moğol aristokrasisinden destek almaktaydılar. Moğol aristokrasisi, başında bulundukları topluluk üzerindeki etkinlikleri yoluyla tüccarların ödemelerini garanti altına alıyor, bazen de Çinli şirketlere sermaye koyarak ortak oluyorlardı (Grumm-Grzhimailo, 1926:III, Bölüm 1:353-4; Maisky, 1959:167 vd.; Lattimore, 1967:201-6; Istoriia Mongolskoi Narodnoi Respubliki, 1967:201-6; Burdukov, 1969).

Doğal çiftçi ekonomisinin kimi zamanlar para ekonomisine göçebe ekonomisi kadar kolayca adapte olamadığı görülür. Afgan göçebeleri uzak bölgelerdeki Hazara topluluklarına yanlarında getirdikleri malları satıp, ödemeyi bir yıl ertelerleyerek, bunun için yıllık yüzde 100 oranında faiz uygularlardı. Bazı durumlarda benzer şartlarda borç para verdikleri olurdu. Bu sayede Hazarajat bölgesinde büyük miktarda arazi el değiştirerek, göçebelerin ellerine geçmiştir (Ferdinand, 1962:130 vd.; Ferdinand, 1969:149; Glatzer, 1981). Elbette yerleşik tarımcılarla girişilen ticaret ve para ilişkilerinden kâr edenler, büyük sürü sahibi zengin göçebelerden başkası olamazdı.

Yerleşik devletlerin, hükümleri altında bulunan göçebelere tarih boyunca uyguladıkları ve hâlen de uygulamaya devam ettik-

leri bir başka siyâset de göçerlerin yerleşik hayata geçmeye zorlanmalarıdır. Bu siyâset, gönüllü yerleşikleşmeden, zorla iskâna kadar oldukça geniş bir yelpaze içerisinde cereyan eder. Buna karşılık olarak, yerleşik devlet egemenliğinde yaşayan göçebeler vergi ödemek, devlet gücünün baskısından kurtulmak ve göçebe kalabilmek için her türlü yolu denemekten vazgeçmiş değillerdir.

Kuzey Afrika'dai Numidya Kralı Masanasses M.Ö. 2. yy'dan itibaren zorunlu yerleşikleştirme siyâseti izlemeye başlamış, Romalılar da bu uygulamaya devam ettirmişlerdir (Capot-Rey, 1953:185, 282; Julien, 1956:97 vd., 133 vd.; Julien, 1956a:307; Bousquet, 1957:32). Strabo (Strabo, XVII.3.15) bu durumu göçebelerin medenî insanlara dönüşmesi olarak adlandırır. Son iki bin yıl içerisinde yerleşiklerin göçebelere ilişkin bakışlarında fazla bir değişiklik olmamış olması hayli dikkât çekicidir. Bütün bunlara karşılık, Antik çağda Kuzey Afrika göçebelerinin yerleşik hayata geçirilmeleri esnasında sulama kanallarının açılıp, ulaşım için yolların yapılmış olduğunu da eklemeliyiz. Ancak sonraki dönemlerde mecburi iskân çabalarında bu kadar ince düşüncelere pek rastlanmaz (mecburi iskân uygulamaları için bkz. Pershits, 1961:210 vd.; Capot-Rey, 1962:307; Yakın Doğu için Keenan, 1977:173 vd.; Reisner, 1954:55; Bates, 1971:121; Orta Doğu için Ferdinand, 1962:47-9; güncel bilgilerin genel bir özeti için Trubetskoi, 1977). Daha önce de belirtmiş olduğumuz sebeplerle, bu tür çabalar başarılı ve verimli olmadığı gibi, nadiren göçebelere fayda sağlamıştır. Göçebeler, toprak sahibi olmaya oldukça hevesli olmalarına rağmen, tarım yapmaya pek hevesli değillerdir. Günümüzde de toprak alabilecek durumu olan ve aldıktan sonra önce kısmen, sonra tamamen yerleşik hayata geçen göçebeler, ancak zengin göçebe seçkinleridir (bkz. Somalililer için Lewis, 1961:93; de Planhol, 1959:529-30; Türkiye için Bates, 1971:121; Rosenfeld, 1965:77, 79; Arabistan için Stein, 1967:102 vd.; Stauffer, 1965:294; Fazel, 1973:133, 139; İran için Digard, 1973:50; Afganistan için Glitzer, 1981).

Genel kural olarak, yerleşik bir devletin hükümranlığını kabûl etmek, kimi zaman bazı göçebe gruplara veya onların yönetici sınıflarına fayda sağlayabilir. Ne var ki, göçebe toplumun tâbilik durumu siyâsî bağımsızlığın yitirilmesini, toplum içinde geleneksel kurum ve sosyo-politik yapıların çözülmesini, devlet veya

devletin yönetici sınıfları tarafından doğrudan veya dolaylı olarak sömürülmeyi ve eğer etnik farklılık söz konusu ise asimilasyonu da beraberinde getirir. Bunun için baskı, daima göçebelere boyun eğdirmenin bir yolu olmuş ve göçebeler istemeseler de olsa boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Baskı. günümüzde de boyun eğdirmenin en yaygın şekli olarak devam etmektedir.

Boyun Eğme ve Yerleşik Toplulukların Göçebelere Bağımlılıklarının Diğer Biçimleri

Bu bölümde göçebelerin hayat tarzlarının getirdiği hareketlilik ve askerî yetenek gibi öncelikler sebebiyle göçebelerle, yerleşikler arasında kurulan başka etkileşim çeşitlerini göreceğiz. Askeri yetenek, özellikle göçebelerin binek hayvanı yetiştirdikleri bölgelerde görülen bir durumdur (Pershits, 1976; Bonte, 1977b:44). Bu etkileşimlerin yelpazesi, tarımcılara veya şehirlere gelişigüzel zamanlarda saldırıp yağmalamaktan, onların üzerinde uzun süreli koruma ve bağımlılık ilişkisi kurmaya kadar uzanır.[99] Bu durumun göçebeler için getirileri çok açık olduğu için burada uzun uzadıya üzerinde durmayacağız. Bu tarz bir bağımlılık ilişkisinde göçebeler, ihtiyaç duydukları tarım veya el zanatı ürünlerle, hâtta güç kullanarak veya tehdit yoluyla, karşılığında bir şey vermeden ya da çok az şeyler vererek edinebilirler. Göçebe saldırıları ve yağmalar olağanlaşır ve göçebeler için ek bir geçim kaynağı hâline gelir.

Burckhardt (1831:57, 107-8, 234 vd.) Arabistandaki birçok bedevi grubun ekonomik anlamda kendilerini besleyemeyecek durumda olduklarından soygun ve yağmaya giriştiklerini, Spooner (1975:178), Belucların soygunun ikincil bir ekonomik faaliyet haline gelmiş olduğunu aktarırlar. Göçebeliğin yaygın olduğu her tarafta göçebe saldırılara rastlanır (bkz. Barabaigler hk. Klima, 1970:110; Çukçalar için Leeds, 1965:109; Tibet göçebeleri için Kozlov, 1947:214, 305; Ekvall, 1968:40, 52-3). Yakın ve Orta Doğudaki göçebe saldırıları konusunda hem çok geniş, hem de kolay ulaşılabilir birçok kaynak vardır; dolayısıyla burada bir liste vermeye gerek duymuyorum.

99 Bu ilişkiler, göçebe gruplar ve yönetimler arasında olabildiği gibi, yönetimler arasında da olabilir. Bu ilişkilerin önemleri ve sonuçları 3. Bölüm'de verimiştir.

Modern çağlarda askerî silahlârda ortaya çıkan gelişmelere kadar yerleşik devletler, göçebe saldırılarına karşı kalıcı bir askerî çözüm bulamamışlar, sonuçta ortaya paradoksal bir durum çıkmıştı. Yerleşik devletler, göçebe dünyası ile aralarındaki sınırlara oldukça pahalı savunma sistemleri inşa etmişler, fakat göçebeler her defasında bunların etkisiz olduğunu bir defa daha ispatlamışlardır.[100] Bu tür savunma sistemleri içinde sadece Romalıların Kuzey Afrika'da inşa ettikleri surlar tarım bölgelerini ve şehirleri birkaç yüzyıl boyunca göçebe saldırılarından korumuş ve kısmen sınırları daha güneye kaydırma konusunda başarılı olmuş, fakat göçebeler sonunda onun da üstesinden gelmiştir. Ruslar da göçebe engeli karşısında sınırlarını ancak 17.yy'da genişletebilmişlerdir. Anlaşılacağı üzere, bu saldırılar çok da güvenilir geçim kaynakları olmayıp, göçebeler ve yerleşikler arasındaki anlık güç dengelerine bağlıydı. Bu, sömürü çeşidinin devamının, yerleşik topluluğun iktisaî gücünü yok etme ihtimâli de vardı (bkz. Capot-Rey, 1953:174; Sahra bölgesi için bkz. de Planhol, 1966:280). Bu durum karşısında göçebe gruplara karşı korunma ve rahat bırakılma karşılığında yerleşiklerden haraç almak uzun vadede göçebeler açısından yerleşiklere saldırmaktan daha kârlı idi. Bu durum, Yakın Doğunun bir çok yerinde ve Orta Doğu'da görülmekle beraber (bkz. Musil, 1918:42; Pershits, 1961:133 vd.; Awad, 1962:335; Capot-Rey, 1962:304; Rosenfeld, 1965:77; Stewart, 1973a:381; Coon, 1976:195-6), Avrasya bozkırlarında nispeten daha nadir görülmektedir.

Yerleşik toplulukların uzun dönem boyunca göçebelere haraç ödemeleri çoğunlukla yerleşik bir devletin bulunmadığı veya zayıf olduğu dönemler ve bölgelerde söz konusudur. Arabistan, Sahra veya Belücistan gibi coğrafyalarda yerleşik hayat vahalarda yoğunlaştığından, vaha bölgeleri arasında geniş çöl arazilerinde tabiî olarak yerleşim yerleri emniyet ve askerî açıdan en zayıf noktaları oluşturur. Bu tarz bir haraç ilişkinin en yaygın olduğu bölgelerin buralar olması da bunun tabiî bir sonucudur.

100 Bkz. Çin Seddi, Romalıların Kuzey Afrika'da yaptıkları duvar sistemi, Sasanilerin kuzeyden gelen tehditlere karşı yaptıkları Derbend surları, 8. yüzyılda Arapların Mavera'ün nehr vahalarını korumak için yaptıkları surlar ya da Kiev prensi Vladimir'in yaptırdığı kale ve müstahkem mevkilerden oluşan sistem vs.

Yerleşik devletin göçebe akınlarına mukavemet etmesi durumunda göçebeler, ihtiyaç duyduklarını devlete boyun eğdirerek veya söz konusu bölgeyi işgâl ederek ele geçirme yoluna giderler.

Göçebelerin yerleşik topluluklara boyun eğdirmeleri veya fetih faaliyetleri bu açıdan bakıldığında dış dünyaya siyâsî uyum olarak da görülebilir. Burada göçebe topluluğun sosyo-politik açıdan geri kalmışlığı, aynı zamanda askerî bir avantaj olup; tarımcı ve şehirli toplulukları sömürmek amacıyla bir araya gelmiş hareket kabiliyeti yüksek savaşçı bir kitle oluştururlar. Onları sahip oldukları bu güç, göçebelere ihtiyaç duydukları tarım ve el zanatı ürünlerine kesintisiz bir şekilde, üstelik ticari bir karşılık ödemeden ulaşma imkânı sağlar. Bunun en yaygın çeşitleri şunlardır.

1. Gelişigüzel ve kontrolsüz yağma: Göçebe istilâsı kısa dönemli değilse ve göçebeler buralarda kalıcı bir hâkimiyet kurmak istiyorlarsa nadiren görülür. Birçok göçebe önder, yerleşimleri altın yumurtlayan tavuk olarak görür ve kesmemeyi tercih ederler, lâkin her zaman buna uygun davrandıkları söylenemez.

10. yüzyıldaki Kitan reisi Te Guang, istilâ ettiği Çin topraklarını kendi devleti ilan etmiş ve Büyük Liao adını vermiş, fakat bölgeyi organize bir şekilde sömürme konusunda başarılı olamamıştır. Genel ayaklanmaların çıkması üzerine Te Guang, bölgeyi terkederek, vatanına dönmek zorunda kalmıştır. Te Guang, daha sonra üç büyük hata yaptığını kabûl eder: Çin halkından altından kalkamayacakları taleplerde bulunmak, emrindeki Kitanların yağma yapmalarına izin vermek ve mahallî yöneticiler atamakta geç kalmak (Taskin, 1975:98). Daha sonraki dönemlerde Cürcenler, Moğollar ve Mançular Kitanların bu başarısızlıkla sonuçlanan tecrübelerinden oldukça iyi dersler çıkarmışlardır.

2. Haraç: Haraç, bağımlılık ve sömürünün dışarıdan yapılan şeklidir. İstilâya uğrayan topluluk, ürettiğinin bir bölümünü ve/veya bir miktar nakdi fatihlere vermek zorundadır. Kendi ekonomik ve sosyo-politik yapısını tam olarak olmasa bile, mevcudu muhafaza eder. Çoğunlukla hâkim topluluğun sosyo-politik yapısına tam olarak entegre olmazlar. Haraç ilişkilerinin başlangıcında çoğunlukla toplu olarak yapılmış gelişigüzel askerî yağmalar vardır; sonradan bu kurumsal hâl alır ve kişisel değil toplumsal bir bağımlılık ilişkisi yaratır.

Yerleşikler ve göçebeler arasındaki haraç ilişkisinin değişik çeşitleri ve seviyelerse cereyan eder. Daha önce bahsi geçtiği üzere, Yakın Doğudaki bir köy veya vaha ahalisinin belli bir göçebe grubuna ya da bazı göçebe aristokratlarına diğer göçebelerin saldırılarından korunmak için belli miktarda haraç ödemelerine sıklıkla rastlanmaktadır. Kimi zaman bu haracı, kendi koruyucularının saldırmasını önlemek için verildiği gibi (bkz. Lambton, 1953:160; Pershits, 1963:133 vd.; Rosenfeld, 1965:78-9; Coon, 1976:195), kimi zaman da yerleşik bir devletin göçebe bir devlete haraç ödemesi şeklinde ortaya çıkar (bkz. Çin'in, Hunlara veya Rus knezliklerinin Altın Orda'ya haraç ödemesi).

3. Doğrudan vergiye bağlama: Haracın aksine, bu sistem sömürünün daha gelişkin ve merkezileşmiş bir türü olup, göçebeler istilâ ettikleri yerleşik bölgelerde, kendilerinin başında olduğu bir devlet ve maliye idaresi kurmaları durumunda mümkündür. Genel kural olarak bu malî idarede istilâcılar için çalışanlar yerleşik unsurlardan meydana gelir. Bu sistemde genellikle ilk başlarda vergilerin iltizam usulünde toplanması söz konusudur.

Daha sonraki dönemlerde bazen sabit vergilendirme sistemine geçildiği de olur ki, bu duruma genel olarak Yehlü Ch'uts'ai veya Reşidüddin gibi öngörülü devlet adamları örneklerinde rastlanır. Bu kişiler boyun eğen yerleşik halkın içinden gelme, hâkim göçebe devletin bürokrasisinde yükselmiş kişilerdir ve onlar için işbirlikçi teriminden ziyade, gerçekçi tanımını kullanmak daha doğru olur. Sözkonusu bu devlet adamları, siyâsetin icra sanatı olduğu kadar, aynı zamnda kendi başlarını kaybetmelerinin de mümkün olduğunun farkındadırlar. Bu konuda Ögeday veya Gazan Han gibi ileri görüşlü göçebe önderlerin de çabaları göz ardı edilmemelidir, fakat bu tarz yaklaşımlar nadiren ortaya çıkmakta ve göçebe fetihleri çoğunlukla başka şekillerde sonuçlanırdı.

Kimi zamanlar göçebe veya pastoral topluluk, fethedilen devletin yönetimine hâkim olurken, bir yandan da ekonomiye entegre olur. Afrikadaki Interlacustrine devletlerinde görülen bu durum, kitabın ilerleyen bölümlerinde incelenecektir.

4. Göçebe topluluk içerisinde tarım ve el zanatları sektörlerinin ortaya çıkması: Bu sektörlerin ortaya çıkışı, göçebe topluluğun kendi iç dinamikleri (örn. fakirleşen göçebelerin yerleşik-

leşmesi gibi) sonucu olmaz. Bu durum, yerleşikler ile doğrudan veya dolaylı olarak kurulan hâkimiyet ilişkisinin kısa ya da uzun vadede ortaya çıkan sonuçlarından biridir.

Göçebelerin bundan sağladıkları fayda, ekonomilerinin çeşitliliğinin artması ve dış dünyaya bağımlılığın azalmasıdır. Doğu Afrikadaki pastoral topluluklarda bulunan avcı kastların veya etnik gruplar buna benzer bir işlevlere sahiptirler (Monod, 1975:141; Dahl, 1979:262, 267; Torry, 1979:520) ama bu gruplar bütün detaylarıyla araştırılmış değildir. Göçebe ekonomisi içerisinde bu sektörlerin yaratılmasının çeşitli yolları vardır.

Göçebe fatihler, kimi durumlarda fethettikleri bölgelerdeki çiftçiler ve zanaatkarları kendi topraklarına götürmek veya köleleri bu işlerde kullanma yolları izlerler. Bu durum özellikle Avrasya bozkır göçebelerinde olmak üzere, Yakın ve Orta Doğu göçebeleri arasında görülür (bkz. Capot-Rey, 1953:168-70; Pershits, 1961:138; Awad, 1962:335; Johnson, 1969:151-2, 156). Hicret'in ilk yıllarında Araplar istilâ ettikleri bölgelerden alıp köleleştirdikleri tarımcıları, Hicaz bölgesine yerleştirmişlerdi (Al-Ali, 1959:252). Kimi durumlarda da göçebeler, zanaatkar ve çiftçileri kendi bölgelerine yerleşmeye teşvik ettikleri olur. Bu durumda, bu zanaatkar ve çiftçiler göçebelere tâbi konumda olsalar da, şartlar çok daha uygun olur. Misâl olarak, Durrani hanı Ahmed Şah, Hint ve İranlı tüccar ve zanaatkarları Kandehar'da yaşamaya zorlamıştı ki, devletinde bir trk bile Afganlı zanaatkar yoktur (Reisner, 1954:82). 12. yy sonu ve 13. yy başlarında bazı Çinli zanaatkarlar gönüllü olarak Kırgızlar arasında yaşamaktaydı (Barthold, 1963e:505). Antik dönemde Çin'de sınır boylarındaki toprağa bağlı çiftçilerin hayatlarının zorluğundan yakınıp, duvarların arkasındaki Hun ülkesinde hayatın daha rahat olduğuna dair hikayeler anlattıkları, bunlardan bazılarının tahkimatları aşıp, Hun diyarına firar ettiklerine dair kayıtlar vardır (Pan Ku Hanshu, Bölüm 94b, alıntı Taskin, 1973:41).

Orta ve Yakın Doğu'da göçebelerin hâkim unsur oldukları bölgelerde, kabilelerin hâkimiyet alanlarında tarımcılar ve zanaatkarlar da bulunur (bkz. de Planhol, 1966; Barth, 1973:20). Bu durumlarda özellikle zanaatkarlar göçebe topluluğun ayrılmaz bir parçası olarak kabûl edilir ve gidecekleri başka bir yer olmadığı için de göçebe topluluğa tâbi statüde kalmaya devam ederler. Bu gruplar,

göçebe topluluk içinden bir grubun uzmanlaşmasıyla ortaya çıkmış gruplar değildirler; göçebe topluluğun istilâsı veya mensubu oldukları topluluklara boyun eğdirmesi sonucu başka tercihleri olmadığı için göçebe topluluğa katılmış gruplardır (Bkz. Capot-Rey, 1953:206; Tuaregler için Nicolaisen, 1963:18; Musil, 1928:281; Rosenfeld, 1965:77; Arabistan Bedevileri için Coon, 1976:196-200; Yakın ve Orta Doğu göçebeleri için de Planhol, 1966:273 vd.).

5. İstilâ bölgesindeki toprakların mülkiyetinin ele geçirilmesi ve oralardaki çiftçilerin kiracı konumuna getirilmesi. Daha önce gördüğümüz gibi, bu durumun göçebelerin yerleşik bir devletin bünyesine katıldığı durumlarda bile görüldüğü olmuştur (Bkz. Phiilby, 1922:II-13; Pershits, 1961:137; Arabistan için Rosenfeld, 1965:79; Güneydoğu Asya için Barth, 1962:346; Reisner, 1954:110-1, 146, 225; Schurmann, 1962:263-4; Afganistan için Ferdinand, 1969:144).

Hiç şüphesiz bu türlerin kendi içlerinde daha az veya daha çok merkezi olan çeşitli alt türleri de vardır. Bir bölgede bu türlerden herhangi birinin var olması, bir diğerinin olmadığı anlamına gelmediği gibi, bağımlılık ilişkilerinin her birinin ortaya çıkışının arkasında tarihsel konjonktür, işgâl eden ve edilenlerin ekonomik ve sosyo-politik yapıları, istilâ ve boyun eğme ilişkisinin boyutu, ekolojik alanla, istilâcı ve istilâya uğrayan arasındaki ilişkiler gibi bir çok unsurla, bu unsurların kombinasyonları bulunur.

İbn'ül-Esir, Moğol istilâsı hakkında şunları yazar (alıntı Tizenghausen, 1884:2): "Kıvılcımları her yana saçılıp, herkese zarar veren bu hadise köylerden bir fırtına gibi geçti". Tarihte göçebelerin yerleşik toplum ve devletleri işgâl ettikleri sayısız pek çok örnek vardır. Yukarıda alıntıladığımız duygusal tepkiler dışında, İbni Haldun gibi bazı ilim adamları bu tip göçebe istilâlarının yerleşik toplulukların gelişme ve işleyişlerine yaptığı etkileri araştırmış, fakat bu çatışmaların göçebe toplulukları nasıl etkilediğine ilişkin fazla bir çalışma yapılmamıştır.

Yerleşik toplulukların, özellikle de büyük ölçekli olanlarının boyun eğdirilmesi ve fethedilmesi göçebe topluluklarda istilâ edilen tarım topluluklarında görülenden çok daha büyük sosyo-politik değişimlere yol açmıştır ve bu değişimlerin sonucunda da göçebe devletler ortaya çıkmıştır.

5. Bölüm

Göçebeler ve Devlet

Göçebelerin Devletleşmesi ve Ortaya Çıkma Şartları

Göçebelerin "devletli" olmaları ve "göçebe devlet" kavramları oldukça muğlak ve belirsiz ifadelerdir. Daha kesin bir ifadeyle tanımlamak gerekirse, bir oluşumun göçebe devlet olarak tanımlanabilmesi için öncelikle belli bir tekamül devresine ulaşmış, toplumun yönetici ve tabiî tabaka ve/veya sınıflara ayrılmış olduğu, halkın çoğunluğunu göçebelerin meydana getirdiği, uygun bir siyâsî teşkilata sahip bağımsız bir içtimaî organizma olması gerekir. Buna mukabil, bu kavrama daha geniş bir anlam yüklenerek, göçebelerin başka toplulukları fethetmeleri sonucu ortaya çıkan ve hâkim konumları göçebelerin işgâl ettikleri devletlere de genel olarak göçebe devlet adı verilmiştir. Bazen, yönetici hanedanın göçebe olduğu veya göçebe kökenlerden geldiği devletlere atfen bu kategoriye dahil edilmiştir. Ancak, ilginç bir şekilde göçebe veya pastoralistlerin, aslında doğrudan fetihlerle ilişkili olmayan sebeplerle hâkim ve ayrıcalıklı mevkilere geldikleri de bir vakıadır.

Bu kavramların bu kadar yaygın olarak kullanılmasının sebeplerinden biri, göçebe olarak tanımlanan devletlerin bazen birbirleriyle akraba olmalarıdır. Bu sebeple, şimdilik "göçebe devletleşmesi" ve "göçebe devleti" terimlerini geniş anlamda kullanmayı tercih ediyorum. Bu yapıların ortaya çıkışlarıyla, sonuç-

larına dair çeşitli örnekleri inceledikten sonra bölümün sonunda bu terimleri daha açık bir şekilde tanımlamaya çalışacağım.

Bir önceki bölümün sonunda, göçebe devlet teşekkülleri konusuna değinmiştik. Konuya iktisadî açıdan bakıldığında pastoral göçebelik, kendine yeterli olmayıp, pastoralizm göçebe karakterini muhafaza edebilmek için yerleşik toplulukların, özellikle de tarımcı ve şehirli toplulukların kaynaklarına muhtaçtır. Bu ihtiyaçlarını ticari değişim mekânizmaları yerine, yerleşik grup ve topluluklar veya devletler üzerinde hâkimiyet kurma yoluyla elde etme, göçebeler için en uygun yoldur. Fetih, hâkimiyet kurmanın yöntemlerinden sadece birisidir.

Göçebe toplumun daha önceki bölümlerde ayrıntılı şekilde aktardığımız özellikleri sebebiyle göçebe topluluk içindeki sosyal farklılaşma genelde sınırlı ölçüdedir; dolayısıyla toplumun sadece kendi iç dinamikleri sonucu devlet olma şartlarının ortaya çıkma ihtimâli sınırlıdır. Göçebe devletin ortaya çıkışı çoğunlukla yerleşik tarım topluluklarının veya şehirlerin istilâsı sonucu gerçekleşmiştir. Bu arada, savunma ihtiyaçlarının da göçebe topluluklarda devlet ya da devlet benzeri idarelerin ortaya çıkmasına sebep olduğu görülmekle beraber, bu idareler genelde kısa ömürlü ve istikrarsız yapılar olarak kalmışlardır.

Göçebelerin yerleşik, tarımcı ve şehirli toplulukları fethedip, üzerlerinde hâkimiyet kurmaları aslında dış etkenlerin bir tezahürüdür. Bu etkenler, bazı iç unsurlarla beraber göçebe toplumun genel gelişmişlik seviyesi ve sosyo-ekonomik yapısının ana hatlarını belirler. Göçebelik, çevresine sadece iktisadî yönden değil, sosyo-politik ve kültürel yönden de uyum sağlayan bir olgudur. Fetih ve boyun eğdirme ise, göçebeliğin uç bir uyum mekânizmasıdır.

Devletin ortaya çıkışı konusunda "Fetih Teorisi"nin (Überlagerungstheorie) savunucuları, görüşlerini desteklemek için genelde göçebe ve pastoralistlerin tarımcı toplulukların topraklarını fethetmelerini örnek olarak gösterirler (Bkz. Gumplowicz, 1899; Oppenheimer, 1926; Thurnwald, 1935; Westtermann, 1952; Eberhardt, 1952; krş. Pritsak, 1952:51). Benim kanaatimce durum göründüğünden çok daha karmaşıktır. Her şeyden önce; iki genellemeyi dikkâtle birbirinden ayırmamız gerekir: (1) Göçebe

devletlerin ortaya çıkışı çoğunlukla başarılı bir yayılma, özellikle de yerleşik topluluklar aleyhine bir yayılma ile ilişkilidir. (2) Göçebe olmayan devletlerin ortaya çıkışı ise, her zaman fetih yoluyla değildir. Fetih, bir devletin ortaya çıkış şekillerinden biri olmakla birlikte, hiçbir şekilde tek yol değildir (Khazanov, 1978; Khazanov, 1979).

"Bütün devletlerin fetih sonucu ortaya çıkmadığı" iddiasını doğru kabûl ettiğimiz takdirde, tam zıddı olan "her fetih bir devletin ortaya çıkmasına sebep olmaz" iddiasını da doğru kabûl etmek gerekir. Sonuçta bir devletin ortaya çıkabilmesi için, fetih ve hâkimiyetin sürekli ve yeterli ölçüde büyük olması, yerleşik nüfusun ekonomik potansiyelinin yüksek olması, keza bunların dışında, hem fetheden, hem de fethedilen toplulukların yapılarında sosyal farklılaşmanın da başlamış olması gereklidir. Eşitlikçi bir topluğun bir başka eşitlikçi topluluk tarafından fethinin mümkün olup olmadığı veya bu fetih mümkün olsa bile ,ne derece kalıcı olacağı konusu şüphelidir.

Asgari düzeyde bir sosyal farklılaşma, fetihçi topluluğun bir devlet yapısına evrilmesini sağlamak için yeterli olmayabilir. Ama, fetih veya hâkimiyet sosyal tabakaların oluşmasında katalizör işlevi görür ki, (bkz. Fried, 1962:232; krş. Wittvogel, 1963:324-5) bu da, bir tarafta etnik farklılıkların sosyal farklılıklara dönüşmesine sebep olurken, diğer taraftan devletin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Yerleşik devlet/toplumların şehirli ve köylü nüfuslarında zaten kendi içerisinde çeşitli tabaka ve sınıflar oluşmuştur ve göçebe devletlerin ortaya çıkışları çoğunlukla bu tip bir devletin veya bölgenin ele geçirilmesi ile gerçekleşmiştir. Yeni bir yapı inşa ederken işe sıfır noktasından başlamaktansa, bazen eski yapının yapı taşlarını kullanmak daha kolay olabilir; üstelik eski yapının sadece üst katları yıkıldıysa, onarıp tekrar faaliyete geçirmek daha zor olmasa gerektir. Bu şekilde oluşturulan yapılar, her ne kadar ilk halleri kadar güzel olmasalar da, çok daha kısa sürede işe yarayabilecek durumdadırlar. Bu sebeple göçebelerin kurdukları devletler çoğunlukla yerleşiklerden miras aldıkları toplumsal temeller üzerine kurulmuştur. Bununla neyi kastettiğimi aşağıda izah edeceğim.

Şartlar her ne olursa olsun, göçebe bir topluluğun başka bölgelere yayılma siyâseti takibedebilmesi için öncelikle kendi içerisinde birlik sağlamış olması ve bu yayılmadan (daha doğru bir terimle askerî başarıdan) toplumdaki bütün göçebelerin veya büyük çoğunluğunun fayda sağlamaları ya da yakın gelecekte bir fayda sağlayacaklarına inanmaları gereklidir. Yayılmak istenen alan ne kadar genişse, söz konusu göçebe topluluğun buna uygun derecede merkezileşme ihtiyacı doğar. Burada gözönünde bulundurmamız gereken husus, topluluk içerisinde sosyal farklılaşmanın çoğalması, beraberinde her zaman yayılmayı getirmez ama, buna karşılık yayılma dönemlerinde ve yayılmanın başarısına bağlı olarak sosyal farklılaşmanın hızlanması çok daha muhtemeldir. Başarılı yayılmalar göçebe topluluk için bazı yeni sıkıntıları beraberinde getirir. Yayılma, siyâsî iktidarın kalıcı hâle gelmesini, göçebe aristokrasisinin eskiden beri varolan veya yayılma sonucu edindiği sosyal ve ekonomik konumunu kuvvetlendirir. Göçebe aristokrasi, fethedilen bölge halkı karşısında yönetici sınıf, kendi halkı karşısında da ayrıcalıklı yönetici zümre konumuna yükselir. Bazı durumlarda ise, sıradan göçebelerin de yönetici sınıfa dönüşme yolu açılır. Göçebe toplumda oluşan sosyal farklılıklardan doğan problemler yayılma sayesinde boyun eğdirilen topluluklar aleyhine bir şekilde de olsa yatıştırılır. Ama her ne olursa olsun, yayılmanın getirdiği sosyal ve ekonomik sonuçlar, göçebe toplumda askeri başarılarla, yayılmayı sağlayan temel özelliklerin de kaybolmasına sebep olur. Tarih boyunca birçok göçebe topluluk seleflerinin geçtiği bu aşamalardan geçmiş ve kısmen de olsa benzer şeyleri yaşamıştır. Fetih başarılarının getirdiği yeni problemlerin üstesinden gelmek için göçebe toplumlar değişik yollar seçerek, seçtikleri bu yöntemler kurdukları göçebe devletin karakteri ve geleceği üzerinde kalıcı etki bırakırlar.

Göçebelerin tarım topluluklarını fethetmeleri veya kendilerine tâbi kılma yoluyla kurdukları devletlerin yapılarını büyük ölçüde fethedilenler ile fatihler arasında kurulan sosyo-ekonomik ilişkiler belirler. Bu ilişkileri analiz ederken, ekolojik unsurlar da göz önüne alınmalıdır.

Fetihler sonucu ortaya çıkan devletleri üç ana tür altında toplayabiliriz. Bu türlerin her biri özel bir evrim rotası üzerinde or-

taya çıkmıştır. Ancak, bu evrim rotalarının son aşamaya kadar ulaşmaları oldukça nadir olduğu gibi, kimi zamanlar geri dönüşleri de görülmüştür. Sonuç olarak, göçebe devletler incelenirken bu devletlerin ortaya çıkışları, işleyişleri ve dönüşümlerine ilişkin özellikler ve temayüller üzerinden gidilmelidir. Tarihin herhangi bir döneminde herhangi bir devlette bu temayüllerden sadece bir tanesi baskın karakterdedir. Bu noktada her devletin kendine has bir vakıa olduğu ve tekrarının mümkün olmadığı gerçeği asla akıldan çıkarılmamalıdır, ancak genel bir teori oluşturabilmek için tarihsel olayları bir nebze olsun şemalaştırmaktan başka da çaremiz yoktur.

Göçebe Devlet Oluşumlarının Ortaya Çıkış ve Evrimlerindeki Temel Tipler ve Eğilimler

Birinci tipteki devletlerde (veya birinci eğilimin ağırlıklı olduğu devletler) fethedilen ve boyun eğdirilen yerleşik topluluklarla genel olarak bir vassal-haraç ilişkisi ya da benzeri bir ilkel sömürü ilişkisi kuruludur; burada sömürü ve bağımlılığın kurumsal türleri her zaman görülmez. Bu ilişkilerin en istikrarlı ve uzun vadeli olduğu durumlar, göçebelerle, yerleşiklerin ayrı ekolojik alanlarda bulundukları durumlardır. Bu durumda kimi zaman yerleşik topluluk kendi devlet yapısını muhafaza eder ve göçebe devletle ilişkisini sadece tâbilik içinde devam ettirir, kimi zaman da göçebeler ve yerleşikler tek bir devlet çatısı altında yer alırlar. Fakat her halükârda iki topluluğun entegrasyonu, ancak siyâsî düzeyle sınırlı kalır. Göçebeler ve yerleşikler yan yana, fakat birbirlerinden ayrı hayat sürerler. Bu tarz devletlerde, yerleşik topluluğun sosyal ve iktisadî yapısına dokunulmaz ve siyâsî entegrasyona ilâve olarak sosyo-ekonomik düzeyde de ortak bir sistem oluşturma çabası olmaz.

Yerleşik bir toplumun göçebe bir topluluğa vassal statüsünde tâbi olduğu durumda, özellikle göçebeler, tarımcılar ve şehirlilerin tek bir devlet çatısı altında biraraya geldikleri hâllerde daima göçebe topluluk içerisinde bazı değişimlerin tetiklenmesine sebep olur. Göçebe bir devletin ortaya çıkışı, sınırlı derecede de olsa daima bir miktar yerleşikleşmeyi beraberinde taşır. Göçe-

be aristokrasisi, ticaret, el zanatları ve siyâsî gücün merkezi olan şehirlerden uzakta kalamadığı gibi, kimi zaman göçebe aristokrasisi bizzat şehirlerin ortaya çıkışına ön ayak olurlar. Ancak bu tür şehirler suni yapılar olup, devlet bundan doğmaz; devlet bu şehirleri yaratır. Araştırmamıza konu olan devletlerde, bu tür şehirleşmelerde de geri dönüşü olan bir süreç gözlemlenmiştir. Şehirlerin varlıkları, yeni değişimler için ön şartları hazırlamaktan -o da bazı durumlarda- ileri gidememiş olduğudur.

Dış yayılma dönemi devam ettiği müddetçe, göçebe devlette genellikle hâkim olan eğilim, birinci eğilimdir. Sonraki aşamalarda güç dengelerinin değişmesi veya başka sebeplerle yerleşik nüfusu ilkel yöntemlerle sömürme imkânları azalıp, hâtta ortadan kalkar ki, bunların sonucunda göçebe toplum üç değişik yönde değişim geçirebilir. Değişim rotalarının ilki, vassal statüde olan yerleşik devlet veya bölgelerin ayrılması sonucu ortaya çıkar. Göçebe toplum içindeki tarım ve zanaat sektörleri önemlerini kaybetmeye başladığında, şehirler düşüşe geçer. Göçebe devletin çözülmesi ve yıkılmasıyla, toplumun sosyo-politik yapısı eski ilkel haline geri döner. İkinci değişim yönü daha ileri bir gelişme aşamasına evrilip yerleşik hayata geçiştir. Bunun sonucunda göçebe topluluk, göçebe hayat tarzını bırakır ve yerleşik bir tarım toplumu hâlini alır. Göçebelikteki toplumsal yapının bazı ölçülerde korunduğu olursa da, toplum bir bütün olarak artık bambaşka bir yönde ilerlemeye başlamıştır. Üçüncü değişim yönü ise, göçebe devletin aşağıda anlatacağımız ikinci tipte bir devlete dönüşmesidir.

İkinci tip (ikinci eğilimin öne çıktığı) göçebe devletlerde göçebeler, tarımcılar ve şehirliler tek bir sosyo-politik sistem içerisinde entegre oldukları gibi, iktisadî sistem de kısmen entegre olmaya başlamıştır. Tarihte bu entegrasyonunun tamamlandığı durumlar nadiren görülmektedir. Bu entegrasyon genelde her iki toplulukta da -özellikle göçebe toplulukta- toplumun sadece belli sınıflarını etkiler (İkinci tür göçebe devlet kavramı yerine, göçebe devletin işleyiş ve dönüşümünde *ikinci eğilim* terimini kullanmak bu duruma daha uygun düşmektedir).

İkinci tipe dahil olan devletler, genelde göçebelerin yerleşik devleti fethettikten sonra, yeni topraklara yerleşip tarımcılarla aynı ekolojik alanları paylaştıkları devletlerdir. Bu durumda gö-

çebelerle, yerleşiklerin farklı gelişmişlik aşamalarının sentezi ortaya çıkar. İkinci tipe dahil olan bu tür devletlerde (bir başka deyişle, *ikinci eğilimin* öne çıktığı devletlerde) toplumsal değişimler, birinci tipe nazaran çok daha hızlı cereyan eder.

Üçüncü tip devletlerde ise, hâkimiyet altına alınan yerleşik toplumlarla ortak bir sosyo-ekonomik ve siyâsî sistem ortaya çıkmıştır ve bu sistemin temelini tarımcılar ve pastoralistler arasındaki bir iş bölümü oluşturur. Bu devletlerdeki sosyal tabakalaşma ve sınıflar, genel olarak ekonomik uzmanlaşma ve etnik farklılıklara dayanır.

Burada sözünü etmiş olduğum göçebe devletlerin ortaya çıkışları ve evrimlerindeki temel tipler ve eğilimler sadece yazmış olduklarımdan ibaret olmayıp; bilinen başka tipler de vardır. Örneğin devletin ortaya çıkışı topluluğun kendiliğinden yerleşikleşmesi ve/veya topluluğun bir dış fetihe bağlı olmaksızın kendiliğinden tarım sektörü oluşturmasıyla da (örneğin Senusilerde olduğu gibi dini sebeplerle) gerçekleşebilir. Geçmiş bölümlerde bazı tipolojileri oluştururken belirtmiş olduğum bütün çekinceler burası için de geçerlidir.

Göçebe devletlerin ortaya çıkışı ve geçirdikleri dönüşümlerin ana hatları aşağı yukarı bunlardır. Ancak, konuyu daha iyi anlayabilmek için göçebeliğin yaygın olduğu coğrafyalarda ortaya çıkan göçebe devletleri incelememiz gereklidir. Ne yazık ki, bu kitabın boyutu ve benim bilgimin sınırları, bu hususta her bölge için belli sayıda bazı örneklerle yetinmemi gerektirmektedir. Bu örnekleri, yukarıda bahsetmiş olduğum temel özellikleri en iyi yansıtacak şekilde seçmeye çalışmama rağmen, resmin bu denli parçalı olması, nihai sonucun şaşırtıcı olmasına da yol açması muhtemeldir.

Avrasya Bozkırları, Çöller ve Yarı Çöller

Bu bölgedeki göçebe devletlerin yapıları üzerinde iki temel unsur etkili olmuştur: Bunların ilki, göçebe ve yerleşiklerin birbirlerinden ayrı ekolojik alanlarda yaşıyor olmaları; diğeriyse, göçebelerin nüfus yoğunluklarının bir araya gelmelerini kolaylaştırmış olmasıdır. Bu bölgenin siyâsî açıdan göze çarpan özel-

liklerinden biri, göçebelerin karşısındaki yerleşik dış dünyanın genelde büyük devletler hâtta imparatorlukların yeralmasıdır. Elbette, bölgede küçük mahallî idareler veya devletler de vardır. Bunlara örnek olarak Doğu Türkistan'da izole hâlde vahaları gösterebiliriz. Çin, buralara müdahale edebilecek durumda olmadığı için, göçebeler vaha yerleşim yerlerine boyun eğdirmek için fazla çaba göstermeleri gerekmemiştir. Ama genel olarak yerleşik toplulukların yaşadıkları alanlar ele geçirilip, tâbi kılınmadan önce göçebe topluluğun kendi içerisinde, hâtta birkaç göçebe topluluğun da katılımıyla bir birlik sağlaması gerekmiştir. Bu ittifak, birleşen toplulukların yapılarındaki sosyal farklılaşmanın artmasına sebep olmuştur. Bazı durumlarda, göçebe devletlerin ortaya çıkışları tarım alanları ve şehirlerin istilâsından hemen öncesine denk gelmiş ve bu devletlerin geleceği de, fethin başarısı ya da başarısızlığına bağlı kalmıştır.

İktisadî yönden bu coğrafyanın en önemli özelliklerinden biri de, göçebeler ve yerleşikler arasında kesintisiz ve düzenli ticaret imkânlarının sınırlı olmasıdır.

Saydığımız sebepler yüzünden Avrasya bozkır göçebeleri için yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurma çok büyük bir önem taşımaktaydı ve bu hâkimiyet çoğunlukla yerleşik toplulukların yaşadıkları yerlerin fethiyle gerçekleşmiştir.

Bu konuyu anlatırken, kronolojik düzeni bozup, haklarında Antik dönem ve Orta Çağdaki göçebe devletleri içinde çok daha fazla bilgi sahibi olmamız hasebiyle izahata Moğollarla başlayacağım.

Son zamanlarda bazı ilim adamları Cengiz Han'ın devletinin aslında ilk Moğol devleti olmadığını, daha 12.yy'da Naymanlar, Kareyitler, hâtta ilk Moğollarda devlet ve sınıflı toplum olduğu tezini ileri sürmeye başladılar (Istoriia Mongolskoi Narodnoi Respubliki, 1967:109; Gungor, 1973:121; Kychanov, 1974:169; Sandag, 1977; Krader, 1978:99; Krader, 1979:227). Oysa, bu görüşün ispatlanabilir olmadığı, Munkuev (1977) tarafından gayet açık bir şekilde ortaya konmuştur.

13. yy'ın başına kadar Moğollar, Nayman, Karayit, Merkit, Tatar gibi birbirinden ayrı kabileler ve bağımsız kabile yönetimleri şeklinde teşkilâtlanmış olmalarına rağmen, bu yönetimler geçici

reisliklerden daha ileri bir aşamada değillerdi. Keza, bu kabilelerin yapıları da oldukça değişkenlik gösteriyordu. "Kabile (irgen) düzensiz ve kendi içinde farklılıkları olan, sayısı değişkenlik gösteren bir kitle idi. Savaş zamanlarında, yâni başka toprakları istilâ edecekleri veya başka bir kabilenin saldırısına karşı topraklarını savunacakları zaman geçici bir yönetim oluşturuyorlardı" (Vladimirtsov, 1934:79). Bunun sonucu olarak, dönemin hanları "sayısı belirsiz olan bir topluluğun, gücü belirsiz, hâtta sorgulanmaya açık geçici önderleri idiler" (Vladimirtsov, 1934:79).

12. yy'ın ikinci yarısında bir dönem bir Moğol idaresi kurulmuş (Moğolların Gizli Tarihi, §52, 53, 57, 58; Rashid Al Din, 1952a:35-46) fakat bu yapı, bütün Moğol alt kabilelerini kapsamadığı gibi, kısa zamanda çözülecektir. Khutula Han'ın ölümünden sonra Moğollar Temuçin'e kadar tek lider altında toplanamadılar. Temuçin, Moğolları birleştirmek için mücadeleye giriştiğinde, Tayciyutlar ve bazı safkan Moğol kabileleri düşmanlarının safında yer aldılar. O dönem Moğolistan'ı için bu alışılmadık bir durum değildi. Zira, 12.yy,. çeşitli kabile idareleriyle, hâtta kabileler veya alt birimler arasında birbirleriyle savaşlarla geçmişti. Moğolların Gizli Tarihi'nde ve Reşidüddin'in yazdıklarında bu dönem detaylı şekilde anlatılmaktadır. Aralarındaki tek fark, Moğolların Gizli Tarihi'nin (254, alıntı Kozin, 1941:184) bu iç savaşları epik bir şekilde aktarmasıdır:

Yıldızlı gökyüzü,
kararmaya başladı
İnsanlar arasında ihtilâflar vardı,
Kimse yatağında yatamıyordu.
Dünya ana,
sarsılıyordu.
İnsanlar arasında ihtilâflar vardı,
Kimse yorganına sarılmıyordu,
Herkes kılıçtan geçirilmiş,
Her erkek, bir diğerini boğazlamıştı,
Kimse kendi arzusuna göre yaşamıyordu,
Kim bu karmaşanın içinden çıkacak?
Kim bu ölümcül kavgada hayatta kalacak?

Reşidüddin (1952:104-5), olayları çok daha yalın bir dille aktarır. Nitekim, Temuçin'in kabileleri biraraya getirmek için harcadığı zamanın, fetihler için harcadığı zamandan çok daha fazla olması şaşırtıcı değildir.

Bilinegeldiği üzere, savaşların asıl sebebi otlak alanlar, hayvanlar, ganimet ve diğer göçebe gruplara boyun eğdirmekti. Benim kanaatimce, Moğol toplulukları arasında 12.yy'da devam eden savaşlar, çoğu göçebe topluluklarda görülen iç savaşlardan daha uzun sürmüştür. O dönemde Moğolistandaki otlakların verimliği, hayvan ve insan nüfusu arasındaki dengenin bozulmuş olduğunu ve bu durumun kabile savaşlarını tetiklediğini düşünmek için yeterli sebep olsa gerektir. Yaşanan nüfus artışı yanında, 12.yy'da hâkim olan kurak iklim şartları, otlak alanların verimlerinde düşüşe sebep olmuştu (Khazanov, 1979). Bu dönemde Moğol toplumunda avcılık ve balıkçılığın geçim kaynakları arasında önemli kazanmaya başlaması bu durumla ilgili olduğu kadar, Ch'ing devleti ile yapılan 1147 anlaşması da buna bir örnektir. Bu anlaşma ile Ch'ing devleti Moğollara sadece tarım ürünleri değil, koyun ve sığır vermeyi de kabûl ediyordu (Martin, 1950:58; Vorobev, 1975:338-9). 12. yy'da Moğolların kendi toplulukları dışından sağlayabilecekleri kaynaklar çok fazla değildi. Kıtalar arası ticaret azaldığı gibi (Vorobev, 1975:338-9), Çin ile kurdukları ilişkiler Moğolların lehine işlemiyordu (Martin, 1950:57-9). 12.yy., Moğol toplumunda gerginliğin en yüksek olduğu bir dönemdir. Aynı dönemde toplum içerisinde sosyal farklılaşma da artmaya başlar. Krader (1978:99-100) o dönem Moğol toplumunda üretim araçları ile ilişki temelinde ayrışmış iki sınıfın olduğunu ileri sürse de, bunu ispat edecek nitelikte elimizde veriler mevcut değildir. Sıradan göçebelerin, yani "arat"ların dışındaki toplumda aristokrat sınıf ve tâbi gruplar olmasına rağmen, sıradan hür göçebelerin aristokrasiye karşı düzenli sabit vergi veya benzer yükümlülükleri yoktu. Bu aristokrat sınıf, soydan gelen bir sınıf haline dönüşme aşamasındaydı. 12.yy'ın ilk yarısının en ünlü ve etkili liderlerinden biri olan Kabûl Han, Temuçin'in büyük büyükbabası idi, fakat o dönemde Moğol aristokrasisi sosyal açıdan hâkim konuma tam olarak geçmemişti. Temuçin'in şeceresi de bunu açıkça ortaya koymaktadır. Kabûl Han, Moğol alt kabilelerinin önemli

bir kısmını bir çatı altında toplamış bir reisti. Temuçin'in babası Yesügey ise, henüz han değil; sadece "batur" ünvanı taşıyan ve kendisine ancak kendi alt kabilesiyle, Tayciyutların bir alt kabilesi bağlı idi. Asil bir soydan geliyor olmasına rağmen Temuçin hayata fakir, etkisiz ve emrinde hiçbir "nökür" olmayan biri olarak başlamıştı. Bu durum Moğollar için bilinmedik bir durum olmamakla beraber, Temuçin gibi kendi kaderini belirleyebilenler içlerinde az da olsa, yok da değildi. Temuçin'in bunu başarabilmesinde o dönem Moğol toplumunun şartlarının da buna uygun olmasının önemli bir payı vardır. Moğol toplumu, içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik sıkıntılardan kurtulabilmek için birleşip, yeni alanlara yayılma ihtiyacı içindeydi. Kısaca Temuçin olmasa da, bir başkası bu birliği sağlayacaktı; bütün mesele, bunun nasıl ve hangi şekilde yapılacağı idi.

Temuçin'in Cengiz Han ünvanını aldığı 1206 yılı, Moğol Devleti'nin kuruluşu olarak kabûl edilebilir. Bu devletin geleceği, başarılı fetihlere bağlı idi ve fetihler olmaksızın Moğol Devleti kısa dönemde dağılırdı. Nitekim Temuçin han olur olmaz, ilk seferini Tangutlar üzerine yapması da bu fetih ihtiyacına dayanıyordu (Kychanov, 1968:298 vd.; Kychanov, 1977).[101]

Moğol İmperatorluğu birinci tipte bir göçebe devleti idi. Moğol göçebeleri, ele geçirdikleri ülkelerdeki hayata dahil olmadılar. Vergilerin toplanması ve genel idare yerli halktan memurlar tarafından organize edildi. Bu memurlar arasında en ünlüleri Maverünnehir valilerinden Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Beg'dir. Genişleme, bu dönemlerde de devam etmiş ve işgâl edilen bölgelerdeki Moğol yağmaları fazlasıyla amacına ulaşmıştır (Schurmann, 1956:304).

Fethedilen ülkelerin bazılarında sosyal ilişkilerde bazı değişiklikler ortaya çıksa da, sosyal alanda büyük bir dönüşüm gerçekleşmemiştir. Bu ülkelerdeki bağımlı sınıflar üzerindeki sömü-

101 Lattimore (1963:6), Moğolistan'ı fethettikten sonra Cengiz Han'ın ilk olarak göçebe kabilelere saldırdığını, tarım bölgelerini istilâya daha sonraları başladığını aktarır. Olayların akışı ise bunun aksini göstermektedir. 1205-27: Hsi Hsia'nın ele geçirilişi (Tangutlar); 1211-34: Ch'ing Devletinin ele geçirilişi; 1218: Doğu Türkistan'da Moğol hâkimiyetinin kuruluşu; 1219-24: Orta Asya'nın ele geçirilişi. Cengiz'in asıl yayılma yönü yerleşikler üzerine olup, göçebelerle savaşlar istisnaidir.

rü, eski şekliyle devam etmekle beraber, önemli ölçüde artmıştır. Eskinin yönetici sınıfları ortadan kaldırılmamış, fakat yeni gelen Moğol yönetici sınıfına tâbi olmaya ve eski haklarının önemli bir bölümünden vazgeçmeye zorlanmışlardır (Schurmann, 1956).

Diğer taraftan, Moğol toplumundaki sosyo-ekonomik ilişkilerde önemli değişiklikler meydana gelmiş, sıradan göçebelerin bir alt birimden diğerine geçmeleri yasaklanmıştır. Bazı ilim adamları bu reformu feodalizm ve hâtta serfliğin ortaya çıkması olarak değerlendirmişlerdir (bkz. Vladimirtsov, 1934:110-12; Fedorov-Davydov, 1973:45; Ishzhamts, 1974:139). Ama bir birimden ayrılıp başka bir birime geçmenin yasaklanma kuralı aristokrasi için de geçerli idi (bkz. William of Rubruck ve Plano Carpini "The Mongol Mission", 1955:27-8, 94). Toplum yapısının değişkenlik içerisinde olması, sosyo-politik yapının özellikle alt seviyesindeki unsurlardan oluşan askeri yapıyı tehlikeye atabilirdi (bu konuyla ilgili olarak bkz. Rashid Al Din, 1952a:179, 270 vd.).

İktidar gücünün yapılanmasında Avrupa feodalizmi ile görülen yüzeysel benzerlikler aralarındaki niteliksel farklılıkları gözden kaçırmamıza sebep olmamalı. Moğol toplum yapısı temel kaynakların mülkiyeti, askeri sistem, muhtelif tabaka ve sınıfların aralarındaki ve içlerindeki ilişkiler gibi konularda Avrupa feodalizminden çok büyük farklılıklar gösterir. İktidar gücünün yapılanmasında da çok ciddi farklılıklar vardır. Avrupa tipi vassallık ilişkisi kavramı Moğollarda görülmez. Zira, tamamı kağanın vassalı idiler (Vladimirtsov, 1934:105-6, krş. 104; Markov, 1976:83; Krader, 1979:228-9).

Benim kanaatimce bu reformun arkasında iki ana sebep vardı. Fetih siyaseti merkezileşme ve disiplin gerektirmekteydi ve bunun sonucunda Moğollar artık eskisi gibi silahlı göçebeler olmaktan çıkmış ve ondalık sisteme göre kurulmuş etkin bir askeri teşkilatın savaşçıları halini almışlardı. Aslında İç Asya göçebelerinde bu tip askeri organizasyonlar antik çağlardan beri var olsa da, Cengiz Han bu teşkilatı daha da geliştirmişti. Birçok bilim adamı bu konuda ayrıntılı araştırmalar yapmıştır (bkz. örn. Kychanov, 1973:81). İkinci sebep ise Temuçin'in iktidara gelişi esnasında gelişen olaylarla ilgilidir ve bunların bir bölümü halen yeterince araştırılmış değildir. Barthold (1963b:137) Temuçin'in en büyük

rakibi Camuha'nın Moğol toplumunda bir nevi "Demokrat Parti Lideri" iken, Temuçin'in "Aristokrat Parti Lideri"ne karşılık geldiğini ileri sürer. Eldeki kaynaklar bu konuda bize ayrıntılı bir bilgi sunmaktan uzaktır ama kesin olan bir şey varsa, o da gerek Temuçin, gerekse Camuha'nın aralarındaki farkın basit bir rekabet ilişkisi olmadığıdır. Her ikisi de Moğol toplumunu birleştirmek istiyordu ama seçtikleri yöntemler farklıydı. Camuha sosyo-politik yapının geleneksel kurumlarını muhafaza etmek istiyordu; Temuçin ise geleneksel idareleri acımasızca ezmeyi tercih edecektir. Moğol toplumunun alt birimlerinin çoğunluğunun en başlarda Camuha'nın tarafında yer almaları bu açıdan tesadüf değildir. Temuçin'in askerleri ise çok çeşitli kabile ve alt birimlerden gelmekteydiler; sadece geleneksel sosyal bağlarla değil, kimi zaman Temuçin'e şahsi bağlılıklarından, kimileri de zorla Temuçin'in yanında yer almışlardı.

Geleneksel Moğol aristokrasisinin büyük bölümünün, özellikle de üst düzey aristokratların Temuçin tarafından uzun ve kanlı savaşlarla ortadan kaldırıldığı unutulmamalıdır. Bu çatışmalar birçok yönden Ortaçağın iç savaşlarını andırmaktaydı. Dante'nin ilahi komedyasında Farinata Delli Uberti'nin ağzından yapılan tasvirdeki gibi:

> *İman, ne orada yalnızdım ne de oraya gitmiştim*
> *Geri kalanlarla birlikte iyi bir sebebim olmadan*
> (Dante, Cehennem, Canto X, satır 89-90)

Bu iç savaştan sonra yeni bir aristokrasi ortaya çıktı. Yeni aristokrasi ağırlıklı olarak Temuçin'in akrabalarından meydana geliyordu. Temuçin'in Moğolları birleştirmek için yaptığı savaşlarda sivrilip yükselenlerin sadece bir bölümü eski asil sınıfa mensup olan kişilerdi. Bu sayede Temuçin Moğolların birliğini daha sağlamlaştırmak için gerekli gördüğü reformları uygulama imkânı bulabilmişti.

Temuçin'in geçmiş dönemlerdeki göçebe devletlerin tecrübelerinden ne derece faydalandığı veya bu devletlerin ortaya çıkmış olduğu tarihsel şartların ve kronik iç zaaflarının ne derece farkında olduğunu bilmiyoruz. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, bozkır coğrafyasında büyük bir göçebe devletin kurulması birkaç siyasi birimin bir araya gelmesini gerektirir ve bu birliktelik de genellikle güç kullanılarak sağlanır. Moğol devletinde sadece göçe-

beler ve yerleşikler arasında değil, aynı zamanda göçebelerin ayrıcalıklı sınıfları ve -halen otonomilerini muhafaza ediyor olsalar da- onlara tâbi durumda olan göçebe gruplar arasında da ihtilaflar söz konusu idi. Fetih başarıları bu topluluk içi ihtilafları hafifletse de, bunları tamamen ortadan kaldırmaya yetmiyordu. Göktürk kağanlıkları (Bkz. sayfa 255) bu konuda güzel bir örnek teşkil eder.

Temuçin'in bu kağanlıklar hakkında detaylı bilgisi olduğunu pek düşünmüyorum ama Moğollar arasındaki yıkıcı savaşlar bundan ders çıkarmak isteyen herkes için çok öğretici olmuştur. Moğol kabilelerinin birleşmesi güç kullanma yoluyla gerçekleşmiş ve hiç şüphe yok ki Temuçin daha Cengiz Han olmadan çok öncesinde bile bunu gerçekleştirmenin yollarını aramaktaydı. Vladimirtsov (1934:96) "... Cengiz Han genel olarak yeni bir şeyler getirmemiştir" tezinde pek de haklı sayılmaz. Krader de (1968:95) kabile temelli olmasına vurgu yaparak aslında Cengiz'in kurduğu Moğol Devleti ile daha eski dönemlerdeki öncülleri arasındaki farkları küçümser. Cengiz Han'ın kurduğu askeri-siyasi sistem Moğolların geleneksel sosyal ve siyasi yapılarını parçalayıp alt birimlerini kısmen yeniden düzenlemesi ve ayrılıkçılık ihtimalini ortadan kaldırması itibari ile gerçek anlamda bir yeniliktir. Bu sistemin etkinliği de fiili olarak isbatlanmıştır; feodalizmin ortaya çıkışı ile de bir ilgisi yoktur. Gök tarafından bahşedilmiş kutsal iktidar kavramı da yine Temuçin'in getirdiği bir başka yenilik sayılabilir. De Rachewiltz (1973) bu fikrin aslında Moğollarda olmayıp, eski Türkler gibi Moğollara da yerleşik toplumlardan geçtiğini ileri sürer.[102]

Moğol "arat"larının temel yükümlülüğü askerî hizmetler olup, Cengiz Han döneminde bu hizmetlerin karşılığında ayrıca başka gelir kaynaklarına sahip değillerdi. Bunun yanında bazı, yükümlülükler de vardı ki (Schurmann, 1956:312 vd.; Munkuev, 1965a:70 vd.). Moğolların Gizli Tarihi'nde (§278-80) Ögeday'ın bu yükümlülükleri daha hafiflettiği ve yeni düzenlemelere giriştiği anlatılır. Bu yükümlülükler arasında hanın sürüsü için süt veren bir kısrak, her sürüden iki yaşında bir koç ve fakirler için de her yüz koyundan birisini vermek vardı. Sonuncu yükümlülüğe "qubçur"

102 Bu kavram İskitlerde de vardır (Khazanov, 1975); muhtemelen Avrasya Bozkırlarındaki göçebe devletlerinin ortak noktalarından biridir.

adı verilirdi ve kökleri Moğol toplumundaki "karşılıklı değişim" mekanizmalarına kadar uzanmaktaydı. Reşidüddin (1947:281 ve 1952:135) bu konuda: "Eskiden, gelenek ve kuralların geçerli olduğu dönemlerde, bütün Moğol savaşçıları aralarındaki fakir düşen halka ve muhafızlara at, koyun, sığır, keçe, kurut[103] ve benzer şeylerden oluşan "qubçur" verdiklerinden bahseder.

Bu mekanizmalar, önceleri yeniden dağıtım mekanizmalarına dönüşmüş, daha sonrasında sadece göçebelerden değil, yerleşiklerden de alınan bir vergi sistemine evrilmişti. Savaş ganimetlerinin bir bölümü hana ve diğer aristokratlara verilmekteydi; üstelik savaşa katılmasalar bile bunları hak etmiş oluyorlardı (Meng ta pei lu, folio 12a-b, alıntı Munkuev, 1975:67-8; krş. Vladimirtsov, 1934:113). 1233 yılında yapılan bir kanun değişikliğiyle, her hanenin sahip olduğu her 100 at, koyun veya sığırdan birinin verilmesi ve hayvan sayısının 100'den az olması durumunda bile, yine bir tanesinin alınmasına karar verilir (Munkuev, 1965b:137-8). Sıradan göçebelerin eskiden yaşadıkları sıkıntıların biraz abartılması ihtimâl dairesinde olsa da, yıllar sonra Gazan Han'ın şu söyledikleri oldukça kayda değer niteliktedir: "Herkes biliyor ki, Moğol ulusunu oluşturan cesur babalarımız çok ağır yükümlülükler altındaydılar. Hayvanlarından "qubçur" alınıyordu; büyük "yam"ların bakımından sorumluydular; birçok "yasaq" ve "qalan"ın üzerlerinde yükü vardı. Bunların hepsini bir defada yıktık. Birçok Moğolun kileri boşalmıştı. Bütün bunların yanında, var güçleriyle yöneticilere hizmet ediyor, uzak bölgelerde savaşlara gidiyorlar ama, karşılığında çok az şey alıyorlardı. Hiç şüphe yok ki, Moğol ordusu şimdiye kadar fazla bir şeye sahip olmamıştır" (Rashid Al Din, 1957:292).

Vladimirtsov (1934:110 vd.) ile, aralarında Krader'in de (1978:102; 1979:230) bulunduğu takipçilerinin tezlerini destekleyenler için, Moğollarda hayvanlar bir yana, otlak alanların mülkiyetinin ağırlıklı olarak aristokraside olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Aristokrasinin eski dönemlere göre daha fazla yetkiye sahip olduğu konularsa, göçlerin düzenlenmesi ve otlakların dağıtılmasından ibarettir. Vladimirtsov'a göre, 13. yy başlarına doğru Moğolistan'da Batı Avrupa feodalizminden pek de farklı

103 Sıkıştırılmış tuzlu peynir.

olmayan bir göçebe feodalizmi değil, fakat değişik bir toplum yapısı ortaya çıktı. Toplumdaki çeşitli tabaka ve sınıflar arasındaki farklılıklar, temel kaynaklara erişim yönünden olmayıp, güç ve hükümetle olan ilişkilere göre belirlenmekteydi. Yönetici sınıfın ortaya çıkması sonucu, yönetilenlere dayatılan doğrudan yükümlülükler de bunlar arasındaydı.

Moğolistan'da sosyo-ekonomik yapının kendine has özel bir şekil almasının sebebi, belirleyici ilişkinin aristokrasi ile "arat"lar arasında olmamasıdır. Tâbilik ve sömürü ilişkileri esasen Moğol aristokrasisi ile, hâkimiyet altında bulunan yerleşik topluluklar arasındaydı. Bu sömürü hem topluluğu bir bütün olarak, hem de çeşitli sınıfları ayrı ayrı kapsamaktaydı. Bir başka önemli nokta ise, daha Cengiz Han döneminde Moğol aristokrasisi içinde fethedilen yerlerdeki halkların nasıl yönetileceği ve onların nasıl sömürüleceği konusunda ihtilâfların ortaya çıkmaş olmasıydı. Bu ihtilâflar uzun süre, hâtta imparatorluğun parçalanmasından sonra bile devam edecektir (Barthold, 1963:525 vd.; Iakubovsky, 1946:48-52; Tolstov, 1948:344; Petrushevsky, 1977:239-40; Stroeva, 1958; Munkuev, 1965:18, 44 vd.; Khazanov, 1975:63). İhtilafın konusu, sadece tâbi halkların haraç şeklinde veya düzenli şekilde mi sömürülecekleri üzerine değil, göçebe aristokrasisine tâbi toplulukların yönetici sınıflarıyla daha yakın ilişkiler kurmak veya askeri üstünlüğe dayanarak, düşmanca duruşu sürdürmenin gerekip gerekmediği üzerineydi.

Moğol aristokrasisi içerisinde, yerleşiklerle ilişki konusundaki ihtilaflar aslında Orta Asya'nın fethinden itibaren başlamıştı. Bu konuda Cuci, gereksiz yıkımlar ve halkın katledilmesini önlemeye çalışırken, Çağatay daha acımasız davranıyordu (Barthold, 1963:525). Cengiz Han'ın "Büyük Yasa"sı Moğolların yerleşik hayata geçmelerini ve şehirlere yerleşmelerini yasaklamıştı, fakat bu yasağa rağmen, devletin artık imparatorluğa dönüşmüş olmasının doğurduğu ihtiyaç sebebiyle başkent Karakurum'a inşa ediliyordu (Ksilev ve Merpert, 1965).

Cengiz'in haleflerinin devletin iktisadî yapısı içerisinde bir el sanatları sektörü oluşturma çabasına girişmeleri de oldukça önemlidir; bunun için hâkimiyetleri altındaki yerleşikleri zorlamaları gerekecektir. Ele geçirilen şehirlerdeki zanaatkarlar ve sa-

natçılar, çalıştırılmak üzere yönetici sınıftan uruklara verilerek, bu zanaatkarların bir kısmı Moğollar tarafından köle konumunda Moğolistan'a götürülürken, geride kalanlara nakdi vergi ödeme şartı getirlecektir. O dönemde Karakurum'da Orta Asya, İran, Çin ve hâtta Fransa'dan gelmiş zanaatkarlara rastlanır (Olshki, 1946).

Çağatay, babasının vasiyetine uyarken; Ögeday, Cüveynî, Suyutî ve diğer tarihçilerin aktardıklarına göre, gereksiz yıkımları engellemeye çalışır. Bu arada Herat şehrinin yeniden inşa edilmesine karar veren Ögeday olur. Çinli danışmanı Yehlu Ch-uts-ai, Ögeday'a antik çağın ünlü Çinli hatibi Lu-Tsia'nın; "Çin İmparatorluğunu at sırtında ele geçirebilirsin ama, at sırtında yönetemezsin" sözünü nakletmiş, Ögeday da bu sözün anlamını çok iyi kavramış görünüyor. Konfüçyüsçü hocaların idareye girmelerine izin veren Ögeday, yine Yehlu Ch-uts-ai'nin teklifiyle, ikna olduğu vergi sistemini yeniden düzenleyerek, bundan da kârlı çıkan yine Ögeday'ın hazinesi olacaktır (Munkuev, 1965). Ne var ki, girişilen bu reformlar "Yaşlı Moğollar" grubuyla ihtilâfları daha da derinleştirecek, zaman zaman Ögeday duraklamak zorunda kaldığı gibi, Moğol aristokratlarının fethedilen yerlerdeki keyfi tutumlarına da engel olamayacaktır (Duman, 1977:338-9). Ögeday'ın yerine geçen Güyük ise, büyükbabası ve amcasının takibettikleri siyâsete geri dönme taraftarıydı. Cüzcanî'nin aktardığına göre, Güyük'ün divanında konuşulan konular arasında imparatorluğun doğusundaki topraklarda yaşayan Müslümanların tamamen imha edilmeleri veya kısırlaştırılma plânları bile konuşulyordu.

Möngke ise, Ögeday'ın yolundan devam ederek, hâkimiyeti altındaki ülkelerde yaşayan çiftçilerle, şehirlilerin ödedikleri vergi ve diğer yükümlülükleri sınırlayarak; malî ıslahatlara girişip, yerleşik toplulukların idarecilerini de imparatorluk yönetimine dahil ederek, göçebe Moğol aristokratlarının keyfi idarelerini önlemeye girişti.

Pek tabiî olarak fetihlerin durması ve İmparatorluğun bölünmeye başlamasıyla, ortaya çıkan yeni devletlerin hemen hepsi, kendilerine has bir karakter geliştirdiler, fakat bunların hepsinde yukarıda sözü edilen ilk iki eğilimden biri hâkim karakter olarak kaldı. Bu eğilimlerin fiili uygulamaları ise, her devlette değişik oranlarda başarıya ulaşarak, farklı sonuçlara yol açacaktır.

Birinci tip göçebe devlet yapısının en uzun süre ve en katıksız haliyle muhafaza edildiği devlet Altın Orda devleti olmuştur. Altın Orda'nın bulunduğu coğrafyada göçebelerle, yerleşiklerin yaşadıkları alanlar birbirlerinden oldukça belirgin şekilde ayrılmış olduğundan, göçebelerin yerleşim merkezlerinin idaresinde fiilen yeralmaları ancak Rus knezliklerinin ele geçirilmesinden sonraki dönemde olacaktır. Güçlü ve bağımsız Rus knezlerini ortadan kaldırdıktan sonra nüfus sayımı yapılıp, vergi sistemi kurulmuş ve şehirlere "baskak" ve "daruga" adı verilen, askeri yetkilere de sahip memurlar tayin edilmişti. Ancak daha sonraki dönemlerde bu durum değişecek ve Altın Orda hanları Rus knezliklerinin senelik haraçlarını (ve diğer yükümlülüklerini) düzenli olarak ödemeleri, Altın Orda hanlarının hükümranlıklarını kabûl etmeleri ve düşmanlık gütmemeleriyle yetineceklerdir. 14.yy'da Rus knezleri senelik haraçlarını kendileri Altın Orda hanına takdim ediyor, yanlarında hediyeler ve rüşvetler getirip, birbirlerini hana şikayet ediyor, biri diğerine karşı entrikalar çeviriyorlardı. Zaman içinde Moskova knezliği güçlendikçe, Altın Orda hanı karşısında kendisini diğer knezliklerin tek temsilcisi olarak görmeye ve knezin hana yaptığı ziyaretler de gittikçe azalmaya başlıyordu (Nasanov, 1940; Grekov and Iakubovsky, 1950; Safargaliev, 1960; Spuler, 1965; Grekov, 1975; Poluboiarinova, 1978). Bu ve benzeri gelişmeler, Altın Orda devletine tâbi olan diğer yerleşik gruplarda da görülmekte gecikmeyecektir (Konstantinu, 1974:163).

İran göçebe aristokrasisinin tersine, Altın Orda aristokrasisi "ikta" sistemini benimsememişti. Ekonomik yapılarının içinde tarım ve üretim sektörünün olmasının faydalarını görmekte gecikmeyen Altın Orda hanları, sınırları içerisinde göçebelerin yaşadıkları yerlere yeni şehirler kurup, bu şehirleri ticaret merkezi haline getirme çabasına giriştiler. Bu sebeple ele geçirdikleri ülkelerden insanları bu şehirlere getirip, iskan etme yolunu tuttular. Altın Orda devletinin şehirlerine hâkim olan canlılık ve karma kültür yaratanlar bu göçmenler olmuştur. O dönemde bu şekilde kurulmuş yüze yakın şehir ve kasaba olup, bunlardan 20 tanesi para basma hakkına sahip, büyük şehirlerdi (Egorov, 1973:12, bkz. Povolzhe v srednie veka, 1970).

Altın Orda devletinde tarım sektörüyle ilgili olarak fazla bilgiye

sahip değiliz, zira bunun sebebi, hem tabiat şartlarının tarıma uygun olmaması, hem de Moğolların ihtiyaçları olan tarım ürünlerini zaten hâkimiyetleri altındaki ülkelerden haraç veya vergi yoluyla almış olmalarıdır. Plano Carpini (The Mongol Mission, 1955:42-3) geniş tarım arazilerinde çalışan tebaa halklara mensup insanlar gördüğünden bahseder ki, bunlar muhtemelen köleleştirilen savaş esirleri olmalıdır. Ömerî ise (alıntı Tizenghausen, 1884:229, 230, 233) Altın Orda devletinde İran'a nazaran, çok daha az şehir ve köy olduğunu aktarır. Yine, Ömerî (Tizenghausen, 1884:230), Barbaro (Travels to Tana and Persia, 1873:21) ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Altın Orda devletinde yerleşikleşme faaliyeti başlamış, fakat fazla ilerleyememiştir. Şehirlere yerleşenler, sadece fakirleşmiş göçebeler ve idarî mekanizmada yeralan aristokratlar olmuştur (Federov-Davydov, 1973:85-6). Yerleşik hayatın gelişmişliğiyle, şehirlerin olması ayrı şeylerdir ve Altın Orda devletinde yerleşik hayat, şehirler kadar gelişmemişti.

Altın Orda devletinin genel olarak değerlendirmesini yapmak için, göçebe aristokrasi devletin yönetici sınıfı ve sıradan göçebeler arasındaki ilişkilerin tabiatı incelenmelidir. Berezin'in (1864:468 vd.) değerinden günümüzde bile hâlen bir şey kaybetmemiş olan eserinde tâbi konumda olan yerleşik halkla, sıradan göçebelerin durumu arasındaki farklılığa dikkât çekilir. Ama sıradan göçebelerin tâbi olduğu vergiler ve yükümlülükler de vardır. Ömerî (alıntı Tizenghausen, 1884:235), doğal afet dönemlerinde bazı göçebelerin vergileri ödeyebilmek için çocuklarını köle olarak sattıklarını anlatır. Ancak bu vergi oranlarının Hülagu dönemi İran'ı veya da imparatorluğun tek parça olduğu dönemlerden daha farklı olup olmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt mevcut değildir (Federov-Davydov, 1973:39-41). Göçebe aristokrasi ile sıradan göçebelerin etnik kökenlerinin farklı olması da dikkât çekici bir başka husustur. Doğu Avrupa'da Moğollar Kıpçak (Kuman) aristokrasisini ortadan kaldırıp, yerlerine kendileri geçmişlerdi (Federov-Davydov, 1966:228 vd.; Federov-Davydov, 1973:27-8). Moğollar, ele geçirdikleri ülkelerdeki göçebelerle olan ilişkileri Cengiz soyuna mensup diğer devletlerdeki gibiydi. Bu durum birinci tür göçebe devletlerin genel işleyiş kurallarına da uygundur. "C'est le ton qui fait la chanson" *(Şarkıları, şarkı yapan onun tonudur).*

Genel olarak birçok ilim adamı (Federov-Davydov, 1973) Altın Orda devletini feodal bir devlet olarak tanımlamaya çalışsalar da, ben bunu bir erken devlet yapısı olarak tanımlamanın daha uygun olacağı kanaatindeyim. Altın Orda devletinde fethedilen toprakların sömürülmesinde temel mekanizma, toplanan haraçlardı. Köleler, özellikle şehirlerdeki köleler, tâbi konumdaki nüfusun bir tabakasını oluşturmaktaydılar, ama bu köle tabakasının toplumda oynadığı rol hakkında fazla bir bilgi yoktur. Buna mukabil Altın Orda devletinin bütün tarihi boyunca köle ihracatı ekonomik açıdan önemli bir rol oynamıştır (Safargaliev, 1960:91; Khazanov, 1976:264-6). Vassal devletlerin yönetici sınıflarıyla, göçebe aristokrasisi birbirlerinden tamamen izole durumda olup, siyâsî bir üst sistem altında biraraya gelmeleri ancak güç kullanarak mümkün olmuştur. Bunun dışında, 14.yy'dan itibaren göçebe aristokrasi ile, şehirlerde ortaya çıkmaya başlayan ve ticaretle uğraşan yerleşik elitler arasındaki ilişkiler yakınlaşmaya başlarsa da (Federov-Davydov, 1973:82-3), bu yakınlık, geçici karakterde kalmış ve tamamlanmamıştır.

14.yy'da Altın Orda devleti parçalanmaya başladığında ortaya çıkan siyâsî birimlerin hepsi, yerleşim alanlarıyla, göçebelerin yaşadıkları yerler birbirine komşuydu, ama bu şehirler zamanla düşüşe geçecektir. Bunun sonucunda 14.yy ortalarından itibaren göçebe aristokrasi yeniden yerleşimcilerin topraklarını ele geçirmek ve sömürecek dış kaynaklar bulma arzusuna kapılıp, hâtta Rus knezliklerini ele geçirip, oradaki yönetici sınıfın yerini alma arzusundaydılar.

Altın Orda devletinden doğan devletler, değişik gelişim yolları takibederek, bu devletlerde birinci tür göçebe devletin dağılması sonucu ortaya çıkan hemen hemen bütün değişim çeşitleri yaşayacaklardır. Büyük Orda, Altın Orda devletinin siyâsetini devam ettirmeye çalışmışsa da, değişen güç dengesi sebebiyle artık mümkün olmadığından, kısa sürede parçalanıp yıkılmıştır. 16.yy'da "Kıpçak bozkırları yeniden göçebe özüne dönerek, göçebelik bölgeye yeniden hâkim olmuş ve bir asır önceki şehir hayatının bütün izleri hiçbir emare kalmamacasına bozkırlardan silinmiştir" (Federov-Davydov, 1973:166).

Astarhan hanlığı, Altın Orda'nın küçük bir kopyası olup, yer-

leşikleşme devresi, Kırım hanlığında oldukça yoğundu; bu hanlığın ancak merkeze uzak bölgelerinde yarı göçebe ekonomi devam edebiliyordu. Yarı göçebe unsurların önemli gelir kaynaklarından biri, Rusya, Polonya ve Litvanya içlerine yaptıkları yağma akınlarıyla, aldıkları esir/köleleri uluslararası pazarlara satmaktı. Ekolojik şartlar sebebiyle göçebeliğin pek mümkün olmadığı Kazan Hanlığı ise, tipik bir yerleşik devlet olup, yönetici sınıf eski fatihlerin torunlarından oluşmaktaydı. Devletin siyâsî hayatında Altın Orda geleneklerinin ancak sınırlı bir kısmı muhafaza edilmiş bulunuyordu.

Çin'deki Moğol devleti ise, daha değişik bir karakter arzediyordu. 1230 yılında göçebe aristokratları, Kuzey Çin ahalisinin imha edilmesini ve bölgenin tamamen otlağa dönüştürülmesini teklif ettiklerinde (Munkuev, 1965:190), Ögeday bu teklife itibar etmeyip, otlak için topraklara el konulmasını yasaklamıştı (Schurmann, 1956:29). Aynı şekilde Kubilay Han da Güney Çin'i ele geçirdiğinde, lüzûmsuz yere kan dökülmesini önlemeye çalışacak ve gelişigüzel yağmaları yasaklayacaktır (Schurmann, 1956a.306; Svistunova, 1977:290-1; Duman, 1977:341; Borovkova, 1977:447-8). Başkentini Karakurum'dan önce Peiping, sonra 1267 yılında şu anda Pekin'in olan Dadu (Han Balık) şehrine taşıyan ve Yüan Hanedanını kuran Kubilay, devletini ikinci tür bir göçebe devlete dönüştürmek için yeniden harekete geçtiğinde, hareketin bedeli, Arık Böge ve Kaydu ile giriştiği ve Moğol devletinin kaderini etkileyen iç savaş olacaktır. Kubilay'ın rakipleri imparatorluğun merkezini Moğolistan'da kalmasını ve kendileri olarak kalmak istiyorlardı (Dalai, 1977:327), Kubilay ise, Moğol İmparatorluğunun parçalanması anlamına gelse bile, Çin imparatoru olmak arzusundaydı. Kubilay, bu mücadeleden galip olarak çıkmış olmasına rağmen, Moğol toplumunun birliği sarsılmaya başlamış, Moğol aristokrasisini oluşturan, arzu ve çıkarları farklı muhtelif gruplar arasındaki uçurum gittikçe derinleşmeye başlamıştı. Bozkır hayatını devam ettirmeyi tercih edenler, Çin'den akan gelirin aslan payını Cengiz'in vasiyetine aykırı hareket eden ve Çin'de yaşayan akrabalarının almasından rahatsızdılar. "Yaşlı Moğollar"ın isyanının arka plânında yatan gerçek burada saklıydı (Bessac, 1965:384).

Çin Seddi'nin güneyi Antik dönemden beri sulamalı tarım yapılan ekolojik bir alan olup, seddin kuzeyinde büyük bir göçebe kitle yaşamaktaydı. Bunun tek istisnasını askere alınan göçebelerle, hanedanla birlikte Çin'e göç etmiş olanlar kimselerden ibaretti. 17.yy Moğol vakayinâmelerine göre, Yüan hanedanı sona erdiğinde bu kişilerin sayısı 400.000 civarında idi (Danzan, 1973:252; krş. Munkuev, 1977:400-1). Bu sayı Moğolistandaki Moğollardan oldukça azdı; Çin'in nüfusuyla karşılaştırıldığında ise okyanus içinde bir damla gibiydi. Buna rağmen Çin'deki Moğollar, Çin'i haraca bağlamak yerine, kendileri yerinde yönetmeyi tercih ediyorlardı.

"Fetih önemlidir, ama elde tutmak daha da önemlidir". Aragon krallarından birinin Ovid'e mâlederek şehir konseyinde sarfettikleri bu sözün anlamını Moğollar daha Cengiz döneminden beri çok iyi anlamış olmalılardı. Çin'in devlet aygıtı olmadan bunu başaramayacaklarını daha o dönemlerde farkındaydılar (de Rachewiltz, 1968). Çin'e göç edenler de bunu gayet iyi biliyorlardı. Bu sebeple Çin'in devlet aygıtını bazı küçük değişikliklerle aynı biçimde muhafaza ederek, Çinli bürokratları bulundukları mevkilerinde bıraktılar. Çinli bürokratlara güvenmenin tehlikelerini biliyor olmakla birlikte, diğer yandan ülkenin eski yönetici sınıfı ile de karışmak istemiyorlardı. Çinli olmayan etnik unsurların idarî aygıt içerisine alınmaları -bunların kimileri Marko Polo gibi Çinlilere de, Moğollara da uzak etnik kökenden olan kimselerdi- ve devlet işlerinde yazılı Çincenin kullanılmasının sınırlanması gibi uygulamaların arkasında yatan sebep de buydu, fakat bu uygulamalar çok da fazla netice vermeyecektir.

Yüan devleti ahalisi hakları ve ayrıcalıklar bakımından dört ana unsurdan oluşmaktaydı. Moğollar, Çin'in batısındaki topraklardan göç etmiş olanlar, Kuzey Çin ahalisi ve Güney Çin ahalisi. Merkezî yönetim aygıtını çoğunlukla Moğollarla, İç ve Orta Asya'dan göç edenlerle, yanlarında taşıdıkları Çinli danışmanlar; mahallî yönetimler ise Moğollar ve Çinlilerden oluşuyordu (Duman, 1977:335-6). Bürokrasiye memur yetiştirmek için eski dönemlerden beri uygulanan seçme sisteminin tekrar uygulamaya konmasıyla, Çin'in sosyo-politik yapısında büyük bir değişiklik yapılması imkânlarının önü kapanmış oldu.

Yüan hanedanı idaresindeki Çin'de ortaya çıkan sosyo-ekono-

mik ilişkiler, siyâsî ilişkilerden daha az çelişkili değildir. Sosyal farklılıklar, her zaman etnik farklılıklardan ortaya çıkmıyordu. 1236 yılında, daha Ögeday zamanında, Yehlü Ch'uts'ai'nin bütün muhalefetine rağmen bazı araziler hanın akraba ve asker seçkinlerine tahsis edilmesine başlanmıştı. Bu tahsisler (shih yi) "beslenme toprakları", Duman, 1977:344 vd., n.71,74) söz konusu alanların vergilerini toplama hakkını içine alıyor ve çoğunlukla babadan oğula geçmekteydi. Yakın ve Orta Asyadaki "ikta" sisteminin Uzak Doğudaki türevi olan bu sistem, bazen çok geniş alanları kapsamaktaydı (Schurmann, 1956:67; Munkuev, 1965:47-8). Bu durum, Çindeki ayrılıkçılığın da kaynağı haline gelecektir. Ama, yine de Yüan hanedanlığındaki tahsisler Hülagular'ın İran'ı ile kıyaslandığında çok daha küçük bir yer tutar. Kubilay, arazi tahsis edilen bu toprak sahiplerinin güçlerini sınırlamayı ve etkinliklerini azaltmayı başarmıştı (Schurmann, 1956:8; Melikhov, 1977:77-8).

Büyük ölçekli özel arazi mülkiyeti, Çin'de önceki hanedanlardan itibaren varolan bir şeydi, ama toprak sahibi sınıfın yapısı özellikle Moğollarla, müttefikleri olan Kitan, Cürçen gibi diğer Orta Asya kavimlerinin yaşadıkları Kuzey Çin'de oldukça farklıydı. Güney Çin'de ise, geniş topraklara sahip sınıf yine ağırlıklı olarak Çinlilerden oluşmaya devam etti (Shurmann, 1956:23; Duman, 1977:358; Borovkova, 1977:448). Güney Çin'deki toprak sahipleriyle, hâtta çiftçilerin bile iktisadî şartları Kuzey Çin'e nazaran daha iyi idi, sadece merkezî devlet aygıtında yer alma hakkına sahip değillerdi (Borovkova, 1977:450).

Moğolistanla, yakın bölgelerde kalan ve eski hayat tarzlarını sürdürmeye çalışan göçebeler hakkında fazla bir bilgi yoktur. (Yakın bölgelerdeki göçebelerin kurdukları yerleşimler hakkında bkz. Rashid Al Din, 1952a:279; Vladimirtsov, 1934:125; Melikhov, 1977:73). Bu grupların sosyal durumları, imparatorluğun tek parça olduğu dönemlere göre fazla değişmemiş olsa da, ekonomik durumları kötüye gittiği muhtemeldir. "Elimizdeki mahdut kaynaklardan, Yüan Hanedanı döneminde Moğolistan'ın ve Moğolların refah seviyelerinde Cengiz ve oğulları dönemine nazaran önemli bir düşüş olduğu sonucunu çıkartmak mümkündür. Sonu gelmeyen feodal çatışmalar ve imparatorluğu korumak için

çok sayıda askerin hazır tutulması ülkenin kaynaklarını kurutuyordu. Ticarî sermaye Müslüman ve Çinli tüccarların elinde toplanıp büyürken, ülkeye yeni üretim imkânları kazandırmıyor, Moğolistan'da kurulan yeni şehirler büyümediği gibi,[104] tarım sektörü gelişmiyordu" (Vladimirtsov, 1934:127).

Moğollar uzun süre boyunca iç savaş ortamında yaşamaya alışmış olmakla, devlete karşı yükümlülükleri de Ögeday dönemindeki vergilerden çok fazla değildi. Sıradan göçebe Moğolları en çok zorlayan şey, üzerlerindeki askeri yükümlülükler ve bunu yerine getirebilmek için garnizonlarda kalmaları idi. Bu durum hem onlara önemli masraflar çıkartıyor, hem de geleneksel ekonomilerini devam ettirebilmelerine engel teşkil ediyordu. Marko Polo'nun (Bölüm LXXVII, Ramuzio ed.) aktardığına göre, askerlerin aldıkları maaşlar, Kubilay döneminde bile masraflarını karşılamaya yetmiyor, askerler çoğunlukla kendi sürülerinin ürünleri ve şehirlilere süt satarak geçiniyorlardı. Kimi zaman karıları ve çocuklarını köle olarak sattıkları bile oluyordu. 1317 tarihli bir kurultay kararı mucibince imparator şunları ferman buyuruyordu: "Moğol kabilelerinin fakirleştiği ve sık sık oğullarıyla, kızlarını köle olarak sattıkları söylenmektedir. Memurlara, onları satın almamalarını ve kabilelerine iade edilmelerini emrediyoruz" (Yuan Shi, Bölüm 26, alıntı: Mankuev, 1977a:423). Devlet bu durumun ileride yaratabileceği tehlikeleri görmüş olmakla, sıradan göçebeler üzerindeki yükü azaltmaya çalışsa da, bunda umulan bir başarı sağlanamayacaktır (Munkuev, 1977a).

Yeterli otlak alanın bulunmadığı Kuzey Çin'e göç eden Moğolların durumu ise daha da kötü idi.[105] Çoğunun 100 baştan az koyunu vardı ama hâlâ "qubçur" vergisini ödemekle yükümlüydüler. Bunların sonucunda, halkın vergi yükünü azaltmaya yönelik

104 Bu tez, yapılan arkeolojik çalışmalarla da ispatlanmıştır (Drevnemongolskie goroda, 1965). Moğolistan Halk Cumhuriyeti topraklarında 13. ve 14.yy'larda meskun olduğu bilinen 23 şehre ilişkin kalıntılar bulunmuştur. Bunların yanında, Trans-Baykal bölgesinde iki müstahkem yerleşim, Tuva'da iki tahkimatsız yerleşim kalıntısı bulunmuştur. Bu yerleşimlerin çoğunluğu 14.yy'ın sonuna kadar ayakta kalamamıştır.

105 Bundan yüzyıllar önce Kuzey Çin'e yerleşmeye zorlanan Türk toplulukları da aynı sıkıntılarla karşılaşmışlardı. Bilge Kağan, halkını dokunaklı bir şekilde bu konuda uyarmıştı: "Türk ulusu, Çin'e giderseniz, yıkımın ve yokoluşun eşiğine gelirsiniz"

bir dizi ferman yayınlanacak, netice itibarıyla 1304 yılında vergi yükümlüğü 30 ve daha fazla hayvan sahipleri olarak değiştirilecek, 1312 yılında bu sayı yeniden 100 baş hayvana çıkartılacak (Munkuev, 1965a:75 vd.), fakat bu çabaların hiç biri fazla bir başarı sağlamayacaktır.

Bu şekilde, Yüan dönemi Çin'inde geleneksel sosyal ve ekonomik ilişkileri devam ettirme eğilimi yeniden ortaya çıkmıştı. Tek farklılık yönetici sınıfın etnik açıdan farklılık arzetmesiydi. Göçebe aristokrasi gücünün bir bölümünü fethedilen ülkelerin eski yönetici sınıfıyla paylaşmak zorunda kalmış, fakat asla onlarla beraber ortak bir sınıf oluşturamamıştı. Böyle bir niyetleri de zaten hiç olmamıştı. Moğol aristokrasisi olarak sıradan göçebe Moğolların desteğine dayandılarsa da, yerleşik bir devletin yönetici sınıfı oldukları için de ister istemez sıradan göçebeleri kendilerine tabi bir sınıf olarak görmeye devam ettiler.

Yüan devleti ikinci tip bir göçebe devleti idi. Erken dönem bir devlet oluşumunun ötesinde, gelişmiş bir devlet yapısına sahip oldukları gibi, Cengiz İmparatorluğu döneminin sosyal ilişkileri de bir dereceye kadar ayakta kalmış, temelinde varolan fetihçi devlet geleneğinin izleri tamamen silinmemişti. Hanedanın izlediği müstereddit siyâsetler, toplumun çeşitli sınıfları arasında ve içlerinde siyasi, sosyal ve etnik ihtilaflara sebep olmasına rağmen, bu durumdan güçlenerek çıkan da olmayacaktır. Toplumsal yapıdaki çalkantılara paralel olarak Moğol yönetici sınıfı içinde doğan bunalım, çeşitli grupların güç mücadelesine girişmesiyle imparatorluğun çözülme ve zayıflamasının yolunu açmış (Dalai, 1977:332-3) ve Yüan hanedanının düşmesi kaçınılmaz bir hâl almıştı.

Türkistandaki Moğol devlet oluşumlarının akibetleri de oldukça karışık görünmektedir. Çağatay "ulus"u imparatorluktan ayrıldığında, bazı beyler yerel halka yağma akınları yapılmasına karşı çıkarken, bir kısmı da bu akınları desteklemekteydi. Her ne kadar Cengiz Han'ın emriyle bölgede yağma akınları yasaklanmış olmasına rağmen, 1260 ve 1270'li yıllarda Doğu Türkistan büyük yıkımlara uğramıştı. Nasturi rahiplerinden Mar Yabalaha ve Rabban Sauma, 1270'li yıllarda Çin'e giderken, yolda Hotan ve Kaşgar'ın yakılıp yıkılmış olduğundan bahsederler (Pigulevskaia, 1958:67). 1269 yılında, Orta Asya'daki Moğol devletinin resmen

kuruluşu sayılabilecek olan Talas nehri kıyısında toplanan kurultayda ılımlı siyâset izleme taraftarları ağırlıktaydı. Bu kurultayda Cengiz soyundan gelenlerin yerleşik alanlardan elde edilen gelirlerden pay alma hakkı tanınmakla beraber, buraların idaresine karışmamaları, belirlenenler dışında ayrıca vergi toplamamaları, bozkırlarda yaşamaları, göç için belli güzergâhları kullanmaları ve sürüleri ekili arazilerden geçirmemeleri kararı alınmıştı (Barthold, 1963a:69). Kısaca bu yeni devlet oldukça kesin hatlara sahipti. Ne var ki, bu kurallara beylerin hepsi riayet etmeyecek, şehirlerin ve tarım arazilerinin yağmalanması Timur'un iktidara gelişine kadar, özellikle iç savaş boyunca devam edecektir. Kısaca, 13.yy sonuyla, 14.yy başlarında cereyan eden çatışmalar, tarım arazilerini harap etmiştir. 14.yy'ın ilk yarısında Ömerî şunları yazmaktadır: "Türkistan artık sadece az, çok korunmuş durumda harabelerden ibaret. Uzaktan bakıldığında yeşillikler içinde güzel bir köy göründüğünde, orada yaşayanları görebilmeyi umarak köye varıldığında, köyün bomboş olduğu anlaşılır. Bu ülkede yaşayanların hepsi göçebe ve hiçbir şekilde tarım yapılmıyor" (alıntı: Barthold, 1963a:74-5).

13.yy'ın ikinci yarısında bazı hanlar, Maveraünnehir bölgesindeki yerleşiklerin desteğini almaya çalışırlarsa da, göçebe aristokratlar bu siyâsete karşı çıkarlar. Kebek Han (Köpek) döneminde (1318-26) durum biraz değişir. Kebek Han, birçok göçebe aristokratla beraber yerleşiklerin bölgelerine gidip, şehirlerin ve tarım alanlarının yönetimini ele almasıyla, sıradan pek çok göçebe de onlarla beraber Maveraünnehir'e göç etmişlerdir. Geniş araziler, askerî hizmet karşılığında çeşitli göçebe alt birimlerine tahsis edilir ve onlara "soyurgal" adı verilen bir tür vergi muafiyeti tanınır (Gafurov, 1972:466-7). Buna karşılık, diğerleri bu yeni eğilimi küçümseyerek, göçebe hayatlarına devam ederler (Barthold, 1963b:153; Barthold, 1963c:262-5; Gafurov, 1972:466-7). Bu arada, yeni ihtilaflar çıkmaktadır; Kebek'in kardeşi Tarmaşirin Han'ın (1326-34) İslâm dinine geçip,[106] halkı yerleşik hayata geçirmek istemesi so-

106 Dış dünyaya kültürel yönden uyum sağlamak aynı zamanda dış dünyanın dinini tanımayı ve/veya onu kabûl etmeyi de getirir. Avrasya bozkır göçebelerinin herhangi bir dini kabûl etmeleri ve onu hangi dönemde kabûl ettikleri o bölgenin tarihi ve iktisadî gerçeklerine bağlı oldukça karmaşık bir konudur. Bu konuda elimizdeki bilgilere dayanarak yapabileceğimiz genellemeler,

nucu tahttan indirilip öldürülür. Buna rağmen, ikinci eğilim zaman içerisinde Maveraünnehir bölgesinde öne çıkmaya başlar ve Timur döneminde hâkim eğilim hâline gelir. Timur'un en büyük dayanağı Çağataylar, özellikle de Barlaslardı. Timur onlara çeşitli imtiyazlar tanımış; vergi ve benzeri bazı yükümlülüklerden muaf tutmuştu (Makhmudov, 1966:252, 263). Fakat, Timur'un oğlu ve varisi Şahruh, tamamen yerleşik bir Müslüman hükümdar olma isteğiyle, Cengiz Han'ın kanunlarını reddedip, tebasını şeriat hükümlerine göre yaşamaya zorlar (Barthold, 1963b:157, 161). Orta Asya göçebelerinin yönetici sınıfı sonuçta yerleşiklerin eski yönetici sınıflarından geri kalanlarla ortak bir yapıda birleşerek, yerleşik halkın yönetici sınıfı hâlini almıştı. Sıradan göçebelerin bir bölümüyse, yerleşik hayata geçip, vergiye tabi, yerleşik nüfusun farklı bir kesimini oluşturarak, askerî sınıfa mensup olanlar birtakım kişisel ayrıcalıklarını muhafaza edebildiler.

"Çağataylar" teriminin ifade ettiği anlamın, zaman içerisinde farklılaşması dikkât çeken bir başka hususiyettir. 13. ve 14.yy'larda bu isim, Çağatay'ın soyundan gelenlerle, onların Türk-Moğol maiyetleri için kullanılırken, 15.yy'da Maveraünnehir ve Doğu Horasan bölgesinde göçebe geleneklerini önemli ölçüde muhafaza eden Türkçe konuşan topluluklar için kullanılmaya başlanır. Şeybanî ve Timurîler arasında meydana gelen savaş esnasında bu terim, ister Türk, ister Tacik, ister göçebe, isterse yerleşik olsun, Maveraünnehir bölgesinde yaşayıp da kendini Şeybanî hanının Özbeklerinden ayrı tutan herkes için geçerli hâle gelir (Iakubovsky, 1941:10).

Çin'de kalan Moğollar, Moğol kimliklerini muhafaza etmekle beraber, önemli bir kısmı göçebeliklerini yitirirken, Altın Orda devletinde göçebeliklerini devam ettirirlerse de, bu defa Moğolluklarını yitirirler. Dahası, Maveraünnehirde hem Moğolluklarını, hem de göçebeliklerini kaybedeceklerdir.

14.yy'ın ortalarında, Türkistandaki Moğol devleti Maveraünnehir ve Moğolistan olarak ikiye bölündüğünde; bunlardan Maveraünnehir ikinci tür bir göçebe devletine dönüşürerek, Mo-

---

Yakın ve Orta Doğu göçebeleri hakkında yapılacak genellemelere nazaran çok daha büyük dikkât gerektirdiği gibi, onlar kadar teferruatlı da olamaz. İleride, sadece bu konuya ilişkin bir çalışma yapmayı düşünüyorum.

ğolistan coğrafyasında değişim başka bir istikamette devam edecektir (Barthold, 1963a:79-85; Pishchulina, 1970). Zira, bu devletin tarımcı-şehirli temelleri daha ilk baştan itibaren çok zayıf olmakla, sadece Doğu Türkistanla, Yedisu'dan ibaretti. Hanların Maveraünnehir'i örnek alarak gösterdikleri çabalar başarısızlıkla sonuçlandığında; Moğolistan'ın kaderi dış etkenlere ve özellikle dışa yönelik yayılma başarılarına bağlı olmasına rağmen, bu dönemde iç ihtilaflar devam ediyordu. Hanlar, daha mutedil bir hâkimiyet kurma, göçebe aristokrasi ise yağma peşinde idi. Bunların sonucu olarak, Moğolistan hanları yerleşik alanlara yeterli derecede nüfuz edemedikleri gibi, kendi toplulukları içerisinde bile tarımcı-şehir kurmayı başaramadılar.

Moğolistan'da en etkin güç, çeşitli göçebe birimlerinin başında bulunan beylerden (Perslerdeki emir) oluşan göçebe aristokrasisi idi. Sıradan göçebeler için önder zümreyi, tabi yerleşik nüfus için de yönetici sınıfı temsil ediyorlardı.

Her ne kadar Moğol hükümranlığı bir buçuk asır kadar sürmüşse de, sürekliliği olan tek bir devlet olarak değerlendilmesi biraz zordur. Devlet yapısı adına, sadece hanın sözde iktidarının kaldığı dönemler de buna dahildir. Hanlar ve taraftarları, iktidarlarını şehir ve yerleşik alanlara dayandırmak isterken, göçebe gruplar buna muhalif olmuşlardır. Bu dönemde Doğu Türkistan'da vahalara sahip olan Duğlat boyunun Moğolistan'daki merkeziyetçi eğilimleri desteklemesi dikkât çekici bir başka husustur. Nitekim, Muhammed Haydar (alıntı Materialy po İstorii Kazakhskikh Khanstv, 1963:201) 15.yy'ın ikinci yarısında, kargaşa ile geçen bir dönemin sonunda Yunus Han'ın tahta geçişini şu sözlerle aktarır: "Moğol beyleri ve ahalisi Yunus Han'dan onları şehirlerde ve kalabalık yerleşimlerde yaşamaya zorlamayacağı konusunda söz aldılar. Kargaşanın ve isyanın sebebi de zaten buydu". Ne var ki, Yunus Han Maveraünnehir'de kendi hâkimiyetini kurmuş, fakat göçebeler üzerindeki gücünü de yitirmişti. Moğolların sonu artık yaklaşmaktaydı. 15.yy'ın sonlarında Moğol hanları göçebeler üzerindeki hâkimiyetlerini yitirmiş, sadece bazı yerleşim bölgeleri üzerinde etkileri kalmıştı. 16.yy başlarında başlarında göçebe kökenli bir hanedanın olduğu yeni bir yerleşik devlet ortaya çıkarken, aynı yüzyılın ortalarında Yedisu üzerin-

deki Moğol hakimiyeti de sona eriyordu (Pishchulina, 1977; krş. Zlatkin, 1964:64-6).

İrandaki Moğol devleti (İlhanlılar), Moğol aristokrasisi içindeki çatışmaların durulmaya başladığı dönemde kurulmuş,[107] Hülagular ilk başlarda Cengiz Han ve Çağatay'ın siyâsetlerini izlemeyi tercih etmişlerdi (Moğol İranı hakkında teferruatlı bilgiler için bkz. Lambton, 1953; Spuler, 1955; Ali-zade, 1956; Petrushevsky, 1960; Petrushevsky, 1977; Petrushevsky, 1968; Boyle, 1968). Göçebelerin yerleşik hayata geçmemelerinin asıl sebebi, göçebe savaşçının durumunun basit çiftçiden çok daha iyi olması idi. Reaya adı verilen çiftçiler, hiçbir hakka sahip olmayan, baskı altında tutulan ve sömürülen bir sınıftı. İlhanlı devletinin hanları da yarı göçebe bir hayat sürüyorlardı. Moğolların fethi, İran'ın sulama sistemi ve tarımda büyük bir çöküşe yol açmıştı. Birçok bölgede araziler ekilemediği gibi, Avrasya bozkırlarından önemli sayıda göçebe de bölgeye akın etmişti. İlhanlı devletinin sınır boylarındaki vassal devletlerse, ağır bir vergi yükü altındaydılar (Spuler, 1955:357-9; Galstian, 1977).

Moğollar İran'da doğrudan yönetim uygulamasına geçtiler. Devlet yapıları baştan itibaren karma bir karakterdeydi. İmparatorluk döneminin erken devlet yapısına ilişkin kurumlarla, yerleşik Müslüman topluluğun görece daha gelişkin kurumlarının karışımı, bir başka deyimle "yasa" ve "İslâm kanunları"nın bileşeni idi. Yönetici sınıfın yapısı önemli değişikliklere uğramasına rağmen, yine de pek çok İranlı unsuru içinde barındırmaktaydı. Moğollar, Harezm Şah devletinden kalma bürokratik yapıyı muhafaza ederek, bürokrasiyi ağırlıklı olarak İranlılara bırakmışlardı. Kökenleri Antik çağlara dayanan "kılıç erbabı" ile, "kalem erbabı" ayrımı devam etmekteydi. Kılıç erbabı, sadece fetihler devam ettiği müddetçe merkezileşmiş gücün yanında yer alan, göçebe Türk ve Moğol seçkinleriyle, fetihler esnasında ortadan kaldırılmamış yerleşik şehirli İran seçkinlerinden; kalem erbabı ise, merkeziyetçiliğin geleneksel savunucuları olup, çeşitli dinlerin ruhban sınıf ve İran bürokrasisinden oluşuyordu.

107 Bu çatışmaların bitmesi, Avrasya göçebe devletlerinde olan devletin kuruluşu değildir. Orta Doğu göçebeliği hem siyâsî, hem de diğer yönleri itibarıyla marjinal bir geçiş türüdür. Bu devleti burada ele almamın sebebi, Cengiz soyundan gelen devletlerin hepsini aynı bölümde işlemek isteyişimdir.

Toprakların yeniden dağıtımında, Moğol ve Türk aristokrasi, İlhanlı hanları tarafından tahsis edilen tarım arazileriyle, buralarda yaşayan çiftçileri sömürüp, kendi göçebe hayatlarını devam ettirmeyi tercih ederek, çiftçilerden keyfî ve acımasız bir şekilde fahiş kiralar talep ediyorlardı. Hülagü iktidarının ilk dönemlerinde göçebeler, kendilerini devletin sahibinden ziyade, yabancı ve düşman bir ülkedeki işgâlci askerî güç olarak görüyorlardı.

Gazan Han ile İran'daki Yehlu Ch'uts'ai olarak nitelendirebileceğimiz veziri Reşidüddin'in giriştikleri ıslahat hareketleri her ne kadar çok sayıda göçebenin yerleşik hayata geçmesini sağlayamadıysa da, gelişimin ikinci eğilimi yönünde bir kayma yaratmıştır. Hülagü devletinin ilk dönemlerinde yapılan ve çiftçilerin sefaletine yol açan toprakların seçkinlere dağıtılma uygulaması durdurdular. Sabit vergi sistemine geçerek, çiftçilerin üzerindeki yükü azaltıp, tarım ve ticareti canlandırmaya çalıştılar. Bu ıslahat girişimleri aynı zamanda İran bürokrasisininin ağırlığını artırdı. Diğer yandan, Gazan Han göçebe aristokrasiye fazla güvenmediği gibi, onlarla arasını iyi tutmak zorunda olmasına rağmen, içlerinden bazılarını ortadan kaldırmıştı. Bu bilge ve merhametli hanın göçebe elite söylediği şu sözler oldukça anlamlıdır: "Ben Tacik reayasının tarafında değilim. Eğer onlar yağmalanacaksa, bunu yapabilecek güce en çok sahip olan benim. Hep beraber gidip yağmalayalım. Ama soframızda yiyecek olmasını ve "tagar"[108] toplayabilmeyi istiyorsak, size karşı sert davranmam gerekebilir. Mantıklı olmalısınız. Reayaya eziyet edip, hayvanlarına ve tohumlarına el koyarsanız, tahıllarını yerlere saçarsanız ileride neler olur? Bize itaat eden reayayı, bize düşmanlık edenlerden ayrı tutmalıyız. Bize itaat edenlere baskı ve eziyet yapmak yerine, onları korumalıyız" (Petrushevsky, 1968:494).

Zaman içerisinde göçebeler arasında da toprak sahibi olup, tarıma geçmek isteği doğmaya başlamıştı (Rashid Al Din, 1957:291). Fetihler dönemi sona erip, fetihlerle gelen kaynak akışı azalmaya başladığında mecburen yeni duruma uyum başlamıştı. 1303 yılında Gazan Han, kendisi pek istekli olmasa da, ordunun isteğiyle iktaların tahsisi hakkında bir ferman (yarlık) çıkartmak zorunda

108 Tagar: Devletin topladığı aynî vergilerden (tahıl vs.) askeri personele yapılan ödeme.

kaldı. Bu fermanla yeni iktalar tahsis ediliyor, buralardaki toprak ve suların kullanım hakkı ve vergi muafiyetleri tanınıyordu.

İktalar, savaşta ayrı bir askeri birim meydana getiren göçebe alt birimlere tahsis edilmiş geniş tarım arazileri olup, bu iktaların içinde askeri görev üstlenen göçebelere ayrı ayrı yerler tahsis edilmişti. Bu tahsisler için asil soydan gelmek gerekmiyordu; sıradan göçebe askerler de kabilelerine ait iktadan yer alabiliyorlardı. İlhanlı toprak sisteminde, askerî hizmet yükümlülüğüne dayanan ikta sistemi dışında ayrıca veraset yoluyla geçebilen ve her hangi bir şarta bağlı olmayan "mülk" sistemi vardı.

Islahatlar, Gazan Han ile sona ermedi. Her iki eğilimin mensupları arasında cereyan eden çatışmalar Hülagü hanlarının sonuncusu zamanına kadar devam etti. Spuler'in (1955:409) "İlerleme daha en başlardan itibaren yolundan çıkmıştı, Gazan Han'ın reformları geride hiç bir iz bırakmadan ortadan kayboldu" şeklindeki tesbiti bu hususta fazla yüzeysel görünmektedir.

İlhanlı devletinin dağılmasından sonra ilk Hülagü hanlarının yolundan giden Çobanoğulları devleti çok kısa süre devam edebilmiş ve yerel seçkinlerin desteğini alan Altın Orda hanı Canibek tarafından ortadan kaldırılmıştır (1356). Çobanoğullarından sonra, Gazan Han'ın siyâsî geleneğini devam ettirmek isteyen Celayiriler bölgeye hâkim olacaklardır.

Hülagu'nun İranında göçebe aristokrasisi, yerleşik sınıfın yönetici sınıfını oluştursa da, aslında fiilen sadece sıradan göçebelerin "önder zümresi" durumundaydı. Göçebe kabilelere tahsis edilen topraklar (yurt) ortak mülkiyet sayılıyordu. Boy reisleri (beğler), göçlere önderlik ediyorlar, fakat otlak alanları devretmek veya sıradan göçebelere otlak alanları kullanmayı yasaklamak gibi hakları yoktu. Göçebeler devlete "qubçur" adı verilen vergiyi ödemek (Lambton, 1953; Petrushevsky, 1960:361; Barthold, 1966:331) ve askerlik hizmeti yapmakla yükümlüydüler. İlk dönemlerde bunun karşılığında ücret ve ganimetten pay aldıkları hâlde, fetihler döneminin kapanmasıyla sadece seferlere katılanlar iktadan pay almaya başladılar.

İrandaki göçebe alt-toplumu Hülagu döneminde şekillenmeye başlamış ve çeşitli değişikliklere uğrayarak 20.yy'a kadar gelmiş-

tir. Bu şekillenişin sebebi, kısmen İran'da mevcut olan ileri devlet yapısı ve sınıflı hayat olmakla birlikte, göçebe alt-toplum da kendi isteğiyle bu yapıda yer almış olmalarıydı. Siyâsî alanda buna aracılık eden de göçebe aristokrasisi olmuştur. Bu alt-toplum İrandaki yerleşik toplumun sosyal ve ekonomik sistemine dahil olmamakla, sık sık İran siyâsî hayatında sarsıntılara yol açmıştır.

Avrasya bozkırlarındaki göçebe devletlerin ortaya çıkış ve gelişme evrelerinde, Cengiz soyundan gelen devletlerde gözlemlediğimiz bu tipler ve eğilimlerin kökenleri Antik dönemlere kadar uzanır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Khazanov, 1981).

Birinci ve ikinci İskit devletleri, erken devlet yapıları idi ve göçebelerin yerleşiklerin topraklarını fethetmeleri ve sömürü üzerine kuruluydu. Ancak, daha ikinci İskit devleti döneminden itibaren göçebelerin yerleşik hayata geçişleri başlamıştı. İskitlerin bir dizi yenilgiye uğramalarıyla, sömürü imkânlarının kısıtlanmasından sonra kurulan üçüncü İskit devleti ise, şehirli tarım toplumu olarak ortaya çıkmıştı. Bu devlette tebaiyet ilişkileri dışarıda değil, içeride idi. Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan şehir devletleriyle uzun dönemli, çok yönlü ilişkiler ve Yunan şehirlerine ihraç edilen tahılın yüksek getirisi üçüncü İskit devletinin tarıma geçiş yapmalarında önemli bir etken olmuştur (Khazanov, 1975; Khazanov, 1978).

Hun devletinin gelişmesi de, İskitlerle aynı doğrultuda gerçekleşecektir. Shan-yü Mao-Tun idaresinde, birçok göçebe kabileye boyun eğdirilmiş, geniş tarım arazileri ele geçirilmiş ve M.Ö. 2.yy'ın ilk yarısında Çin aşağılayıcı bir dizi anlaşma neticesinde, düzenli olarak vergi ödemeye başlamıştır. Arkeolojik araştırmalar gücünün doruğundaki Hun toplumunun zenginliğine ilişkin birçok bulgu ortaya koymaktadır (Davydova, 1975:142). Ssu-Ma-Ch'ien, bir Çinli dönmenin Mao-Tun'un oğlu Laoshan'ı da Hunlar üzerine vergi konması konusunda ikna ettiğini aktarır (Shih Chi, bölüm 110, alıntı Taskin, 1968:45) ama kaynaklarda bu konudaki tek bilgi budur. Zaman içerisinde Hun toplumu içinde de el sanatları ve tarım sektörleri gelişmeye başlamıştır. Bu sektörlerde kısmen Çinli mahkûmlar ve asker kaçakları kullanılmaktaydı (Pan Ku, Han Shu, bölüm 70, 94a, 94b, bkz. Taskin, 1973:24, 30, 41, 57, 121, 137). Trans-Baykal bölgesinde, büyük bir ticaret

merkezi olduğu anlaşılan bir Hun şehrinin kalıntıları ortaya çıkartılmıştır (Davydova, 1968; Davydova, 1977:83-4).

Bütün bu gelişmelere rağmen, Hun Devleti yıkılana kadar erken devlet yapısında kalmıştır. Hunlar kendi deyimleri ile "at sırtında savaşa giderek, bir devlet kurmuş olmakla" gurur duyuyorlar (Pan Ku, Han Shu, bölüm 94a, alıntı Taskin, 1973:34) ve İskitlerin aksine at sırtında devam etmeyi tercih ettikleri gibi, olayların gelişimi de buna göre devam etmiştir. Askeri yenilgilere uğradıkça, devlet yıkılıyordu. Sonraki dönemlerde bazı göçebelerle beraber 4 ve 5.yy'larda Çin'e gelen ve burada kısa süreli devletler kuran Hun boyları at sırtından indiklerinde ise, kısa sürede Çinliler tarafından asimile edileceklerdir (Gumilev, 1974; Kriukov, Maliavin, Sofronov, 1979:25 vd.).

Birinci tip göçebe devletlerin Orta Çağdaki tipik bir örneğini de Göktürk Kağanlığı oluşturur (551-744). Göktürk devleti, gücünün zirvede olduğu dönemde Bizans ile Mançurya arasındaki topraklara yayılmıştı (Göktürkler hakkında bkz. Pelliot, 1929; Bernshtam, 1946; Bichurin, 1950; Malov, 1951; Malov, 1959; Liu Mautsai, 1958; Kliashtorny, 1964; Gumilev, 1967; Ecsedy, 1972). Bu kağanlık da değişik kabile ve yerleşik toplumların hâkimiyet altına alınmasıyla kurulmuştu. Fatihler ve işgâle uğrayanlar arasındaki ilişkiler çeşitli vassal-haraç ilişkisine dayanıyordu. Türkler hakimiyetleri altına aldıkları diğer göçebe toplulukları ve göçebe idareleri kendi askerî ve siyâsî yapılarına dahil etmişlerdi. Konuyla ilgili olarak bazı kitabelerde bu birimlerin hepsine genel olarak Türk adı verilmektedir (Kliashtorny, 1964:19 n.11; Ecsedy, 1972:247 n.3). Türklerin hâkimiyetine giren göçebe birimlerin geleneksel sosyal ve siyasi yapılarında fazla bir değişiklik olmamış, yerel aristokrasi her ne kadar devletin yönetici ailesi "Aşina" uruğuna bağlı olsa da, yerini korumuştur. Vassal statüsündeki göçebe birimler vergi veriyor ve savaşlara katılıyorlar, çoğunlukla kayıplarını daha az önemli görüldüğü için savaşlarda ön saflara yerleştiriliyorlardı. Bu sebeple Göktürk tarihinde, vassal göçebe birimlerin sık sık ayrılıkçı ayaklanmalar çıkarttıklarına dair bilgilere rastlanır.

İstilâ edilen bölgelerde kağanın görevlendirdiği "tudun"lar kağan adına sabit vergileri toplamakla görevliydiler, ama kaynaklar toplanan yasadışı bazı vergilerden de bahsetmektedir. Kaynaklar,

askeri ve idari görevleri öncelikli olarak kağanların ve aristokratların üstlendiğini aktarmaktalar. Özellikle yeni fethedilen topraklardakiler olmak üzere, otlak alanların paylaştırılması kağanların ve aristokratların denetimi altındaydı. Kağanların aynı zamanda dini görevleri de vardı. Yazıtlarda kağanların halkı düşündükleri, istilâ ettikleri ülkelerden alınan haraç, hayvan ve esirleri kendi halkına dağıttıkları ve karşılığında onlardan "emeklerini ve güçlerini" bekledikleri yazılıdır (Malov, 1959:35, 40).

Kağanların çoğu, bazı göçebe grupların kendi topraklarını terk edip, başka topraklara gitmelerinden, yâni göçebeler üzerinde hâkimiyetlerini yitirmekten korkmaktaydılar. Bilge Kağan, doğudaki ilk Türk kağanlığının yıkılışını Çinlilerin insanlar arasında fitne sokmalarıyla, beylerin kağana, ahalinin de beylere ihanet etiklerini açıklar ve şu sonuca varır: "Türk halkı, kağanınızdan, beylerinizden ve vatanınızdan ayrılmayın... böylece mutlu olur, kendi yuvalarınızda yaşar ve tasasız bir hayat sürersiniz"(Malov, 1959:24).

Göründüğü kadarıyla, Türk aristokrasisi sadece tâbi ülkeler ve onların ahalisine karşı gerçek anlamda bir sınıf meydana getirmekteydi. Kendi "el"ine (boy birimi, bu kavram genellikle Türk devletini tanımlamak için kullanılır) karşı ise "önder zümre" konumunda idi. Aristokrasinin sıradan göçebeler karşısındaki konumu Türk kağanlıklarının tarihi içinde muhtemelen değişiklik göstermiştir. Zira, eski Türk devletlerinde yönetici sınıf ile, önder zümre arasındaki sınır oldukça değişkendi. Bu sınır çoğu zaman dışarıdaki siyâsî ortam ve hâkimiyetleri altındaki yerleşik topraklardan ve halklardan elde edilen gelire bağlı idi.

Birinci Doğu Göktürk kağanlığının yıkılışında Çin ile ilişkiler önemli bir rol oynar. Çin zayıf olduğu dönemlerde kolayca yağmalanabiliyor ve haraca bağlanabiliyordu. Bu durum, vassal göçebe unsurların durumu kabûllenmelerini sağlıyordu. Fakat son kağan Heli döneminde bitip tükenmek bilmeyen savaş masrafları, bazı kabilelerin devletten ayrılmaları, doğal afetler gibi sebepler yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyuyordu. Çin kayıtlarında yazılanlara göre dışarıdan gelen gelirler, masraflara yetmediğinde, boylara da yüksek vergiler konmasıyla, isyan etmeye başladılar (Lui Mau Tsai, 1958:I-143). Kağanlara atfedilen bazı sözlere bakıldığında, ikinci Doğu Göktürk devleti kağanlarının tarihten

ders aldıklarını ve birinci Kağanlık'tan daha değişik şekilde hareket etmiş olduklarını anlıyoruz. Sıradan Türkler ve Türk aristokrasisi göçebe olarak yaşamaya devam ederken, Birinci Doğu Göktürk Kağanlığının yıkılması üzerine Kuzey Çin'de yerleşmeye zorlandılar ve kısmen tarımla uğraşmaya başladılar. Ancak çok daha sonraları, Çin yönetimine karşı ayaklanıp tekrar kağanlık kurduklarında, yine eski göçebe hayat tarzlarına döndüler. Ataları Hunlarla, uzak akrabaları olan Moğollar gibi Göktürk aristokrasisi de kendi toplumu içinde tarım ve el sanatları sektörü yaratma çabalarına girişti. Bu yoldan olmak üzere Göktürkler, Moğollardan farklı olarak tarım, ticaret ve zanaatlarla iştigâlede geniş Soğd topluluklarının kendi topraklarına yerleşmelerini teşvik edip, hâtta şehirler kurdular (Pulleyblank, 1952; Kliashtorny, 1964:114-22). Bu durum, iki tarafa da fayda sağlayan kuvvetli ilişkilerin kurulma yolunu açıyordu. Kağanlar, Soğdların ticarî tecrübeleri ve bağlantıları sayesinde savaş ganimetleriyle, haraç olarak aldıkları malları, özellikle ipekleri pazarlamaya başladılar. Göktürk hâkimiyeti, Soğdları rahatsız etmediği gibi, bilâkis Göktürklerin sağladığı emniyet sâyesinde güvenli bir şekilde ticaret yapabiliyor, Türklerin siyâsî etkinlikleri onlara yeni pazarlara açılma fırsatı veriyordu. Avrasya bozkırlarında kurulan göçebe devletlerin daha önce hiç birinde görülmemiş ve görülmeyecek olan böylesi özel bir ortam oluşmuştu, ancak daha sonraları Çinlilerle savaşa devam edilmesini isteyen Soğd danışmanlarının etkisi altında kalan kağanla, göçebe Türk aristokrasisi karşı karşıya geldiğinde, devlette iç meseleler baş gösterecektir.

Göçebe devletlerdeki ikinci temayül, Batı Göktürk Kağanlığında açık şekilde görülür. Göktürk ahalisinin çoğunluğu, öncülleri olan Kuşanlar ve Akhunların aksine, bozkırlarda yaşamaya devam ediyorlardı. Ama yerleşim yerlerinde mahallî önderlerin yerini zaman içinde Türkler almaya başladığı gibi, diğer yanda bu mahallî önderler, kağanın memurları hâline geldiler. Türkler fethedilen bu topraklara göç etmeye başladıklarında, bunlardan bazıları vahalara inip, yerleşik hayata geçerken, bazıları da daha uç bölgelerde pastoral hayat tarzlarına devam ettiler (Gafurov, 1972:222-3). 7.yy sonuyla, 8.yy başlarında Batı Göktürk kağanlarının gücü çok fazla olmadığından, iç karşıklıklar birbirini takibediyordu. Bu karışık-

lıkları sonucunda bir çok yerleşimin (örn. Yedisu) kağanlığa bağlılığı, sadece kâğıt üstünde kalmıştı. Dolayısıyla ikinci temayülün sonuçları tam olarak görülmesi mümkün olmadığından, bunun için Arapların Orta Asya'yı fethetmeleri gerekecekti.

Hunlar, Moğollar ve hâtta Mançular da dahil olmak üzere, İç Asya imparatorluklarının tarihleri, her devletin kendi selefinden bir aşama ileriye gittiği düz bir evrimsel çizgisi biçimde devam etmeyip, belli süreler içerisinde, belli bir devamlılık göstermekle birlikte, sık sık kesintiye uğradığı gibi; hâtta geri dönüşlere rastlanır. Çoğu zaman, halef devletin ilerleme yönü, selefinden daha farklı bir yönde yol aldığı görülür. Bu sebeple, sosyo-politik açıdan bakıldığında, İkinci Doğu Göktürk kağanlığının yerine kurulan Uygur devleti, ilk başlarda pek çok yönden selefiyle benzerlik göstermekteydi (Uygurlar hk. bkz. Bichurin, 1950; Hamilton, 1955; Tikhonov, 1966; Pinks, 1968; Mackerras, 1968; Maliavkin, 1974).

Uygurlar, Karluk, Telengüt, Tatar, Kitan, Kırgız ve bir çok başka göçebe idaresini hakimiyetleri altına alıp, Türk geleneklerine göre onları kendilerine vergi veren vassallar konuma soktuklarında, bu toplulukların sosyo-politik yapılarında önemli bir değişiklik yapmadılar. Çin kaynaklarında Uygurların bu vassal topluluklara senelik haraçlarını tahsil etmek için özel bir memur gönderdikleri yazılıdır (Malov, 1959:41; Maliavkin, 1974:35). Basmıl ve Doğu Karlukları gibi vassal topluluklar da, bazı yönlerden Uygurların eşiti olarak kabûl edilirlerdi.

An Lu-Shan ayaklanması ve takip eden kargaşa döneminde Çin'deki T'ang hanedanı sarsıldığı esnada Uygurlar da buralara yayılma imkânı buldular. Uygurlar için koca bir yağma sahasına dönüşen Çin, onlara ciddi miktarda haraç ödemek zorunda kaldı. Bu haraç, kaynaklarda "yapılan yardımlara karşılık verilen değerli hediyeler" olarak geçmektedir ve Çin haraç ödemekten ancak kağanlığın yıkılmasıyla kurtulacaktır. Nitekim, Çin kaynaklarında Uygurlar; "T'ang devrinin büyük belası" olarak adlandırılmışlardır (Maliavkin, 1974:43).

Uygurlar gerçek anlamda şehirler kurup, nehir vadilerinde tarım yapmaya başladıkları bilinmesine rağmen, tarım sektöründe çalışanların kimler olduğu bilinmemektedir. Uygur toplumunda sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkmasının sebebi, dış etkenler ve

dış gelir kaynaklarıdır. Shao Po-wen, Sung devri başlarında şunları yazmaktadır: "İlk başlarda Uygur geleneklerinin göze çarpan yanı, sadelik, dürüstlük ve hükümdarle halk arasında fazla bir farkın olmaması idi. İnsanların inandıkları tek bir şey vardı; Uygurlar, güçlü ve yenilmezler. Uygurlar, T'ang devletine yardımlarda bulunmuşlar, T'anglar da bunun karşılığında büyük paralar vermişlerdi. Ancak Uygurların bu sade hayatı Den-li Kağan ile (Tengri Kağan, 759-79) bozulmaya başlayacak: Den-li Kağan, gösterişe düşkün ve saraylar yaptıran ilk kağan olacaktı. Bu dönem Uygur toplumununda kadınlar pudra sürüp, göz kapaklarını boyayıp, elbiselerine nakışlar işlerlemeye başlayacaklardı ki, bütün bunların hepsi Çin'den geliyordu. Sefahat, gayet açık bir şekilde eski barbar geleneklerinin yok olmasına yol açıyordu" (Wen Jian Lu, alıntı, Maliavkin, 1974:92).

Uygur aristokrasisi içerisindeki çeşitli grupların rekabeti, iç kargaşalıklara yol açmakta gecikmedi. Bazı göçebe birimlerin imparatorluktan ayrılmaları ve doğal afetler gibi sebeplerle zayıflayan Uygur Kağanlığı, Kırgızlar tarafından yıkıldığında, bir grup Uygur Doğu Türkistan'a göçmek zorunda kaldı (Maliavkin, 1972). Uygurlar burada hâkimiyet kurarak, yerli halkı asimile ettiler. 9.yy sonlarında, çeşitli bölgelerde kurulan Uygur idareleri biraraya gelerek, Turfan Uygur devletini kurdular. Ancak, Doğu Türkistan coğrafyası, göçebe hayat tarzına çok uygun bir bölge olmadığı için, yerleşik hayata geçip, tarımla uğraşmaya başladılar (von Gabain, 1973). Bu şartlarda, topluluk içi bağımlılık ilişkileri belirleyici rol aldı.

Birinci türdeki göçebe erken devletin tipik bir örneğini Kitanların (Hitay) kurduğu Orta Asya'daki Karahitay devleti teşkil eder. İbn'ül-Esir, Kitanların Doğu Türkistan ve Maveraünnehir'i aldıklarında buradaki ahaliyi ezdiklerini anlatır. Kitanlar, bölgenin yerleşik ahalisini haraca bağlamakla yetinip, kendileri buraya yerleşmeden, Yedisu bölgesinde sürülerini otlatmaya devam etmişlerdir. Fetihleri herhangi bir tahribat veya yıkım getirmemiş olmakla beraber, inançsızların (Kitanlar) boyunduruğu altında yaşamaktan hoşlanmayan Müslüman ahali tarafından düşman olarak görülmüşlerdir. Müslümanların Kitanlardan sonra Moğolların geleceğinden haberleri elbette olamazdı; eğer olsaydı muhtemelen Hitanlar hakkındaki kanaatleri çok daha farklı olurdu.

Aynı kaynaklarda Kitanların her şehirde bir memur bulundurdukları ve bu memurun eski gelenekleri uyarınca "yurt"ta yaşadığı aktarılır (alıntı Materialy po isyorii kirgizov i Kirgizii, 1973:73). Bütün şehirlerde yerel hanedanların yönetimleri devam ederken, Harezm gibi bazı şehirlere Kitan "Gürhan"ının memurları ancak haraçları toplamak için gelmekteydiler. 12.yy ortalarında Gürhan, Buhara'daki memurlarına her konuda yerel yöneticilere danışma talimatı verdiği de aktarılan bilgiler arasında yeralmaktadır (Barthold, 1963b:133-4).

İkinci tür göçebe devletin Antik dönema ait örneği Kuşan İmparatorluğudur. Bu tür devletin Orta Çağdaki örnekleri arasında 4. ve 6.yy'larda Çin'de kurulan bazı göçebe devletlerle, yine daha sonraları Çin'de kurulan Kitan ve Cürçen devletleri ve Orta Asya'da kurulan Karahanlı ve Şeybani devletlerini dahil edebiliriz.

4. ve 6.yy'lar arasında göçebe toplumların Çin'de kurdukları kısa ömürlü devletlerin yöneticileri ilk başlarda geleneksel göçebe yapılarını korumaya ve Çin etkisinin yayılmasını engellemeye çalışmışlarsa da, 5.yy'ın ikinci yarısından itibaren bu siyâsetlerini değiştirerek, Çin aristokrasisinin ayrıcalıkları ve statüsünü muhafaza edip, eski sistemi canlandırmaya çalışmışlardır. Bulardan Tabgaçlar (Hsien-pi) tarafından kurulan Kuzey Wei devletinin imparatoru T'o-pa Hong, 470-480 yıllarında Tabgaçların Çinlileşmesini hedefleyen bir dizi ferman çıkartmıştır. Bu fermanlerdan birinde, Hsien-pi kıyafetlerinin giyilmesi, diğerindeyse Hsien-pi dilinin konuşulması yasaklanıyordu. Anlaşılacağı üzere, sıradan göçebeler bütün ayrıcalıklarını ve devlet kademesinde yükselme imkânlarını kaybediyorlardı ki, zira devlet memuru olmak için eğitimli ve bilgili olma şartı getiriliyordu. Bunun sonucu olarak, Tabgaçların yaşadığı bölgeler iyice taşralaştığında, merkezden bölgeye gönderilen yabancı yöneticiler, yerel halkı soymaya başlamışlardı. Bir müddet sonra bu uygulamalara karşı sert bir mukavemet ortaya çıkacak ve "Rönesans" kısa sürede sona erecektir (Kruikov, Maliavin, Sofronov, 1979:32-4,91-3).

Uygur Kağanlığı gibi Karahanlı Kağanlığı da sosyo-politik açıdan önemli farklılıklar göstermesine rağmen, yine de eski Türk devletlerinin halefi sayılabilir (Karahanlılar konusunda bkz. Barthold, 1963; Pritsak, 1950; Pritsak, 1954; Kliashtorny, 1972). 6. ve

7.yy'larda Göktürk kağanlıklarına tâbi olan göçebe idarelerinden biri de Karluklardı. Karlukların başında "Aşina" soyundan bir han bulunuyordu. Karluklar, İkinci Doğu Göktürk devleti döneminde Uygurlarla beraber Dokuz Oğuzlara katılıp, kağanlığın sonunu getiren ayaklanmada yer aldılar. Sonrasında Uygurlardan ayrılarak, Yedisu (766), Kaşgar ve kısmen Fergana'yı (766-75) ele geçirdilerse de, Uygur kağanlığına vassal olarak ilişkilerini devam ettirdiler. 840 yılında Uygur Kağanlığın yıkılmasından sonra, Karluk idaresinin başındaki reis Yağma, Çiğkil ve Tuhsileri bir araya getirip, Aşina soyundan biri olarak kendi kağanlığını ilân etti. Kağanlık içinde Yağma ve Çiğiller arasında hassas bir güç dengesi vardı. İdarede iki kağan vardı ve bunlardan Çiğil kökenli olanı daha kıdemli sayılmaktaydı. Bu devlet de yapısı itibarıyla, eski göçebe devletlere nazaran çok farklı değilmiş gibi görünmekteydi.

9.yy'ın ikinci yarısında başlı başına bir araştırma konusu olabilecek sebeplerle alâkalı olarak, göçebe İç Asya'nın kalbi Moğolistan bozkırlarında bir nüfus boşalması meydana geldi ve bu boşluk, Moğolca konuşan kabilelerin (Kitanlar ve Tatarlar) gelişiyle dolduruldu. Türkçe konuşan göçebelerin siyâsî merkezleri, yerleşik Müslüman devletlere doğru kaymaya başladı. Bu yeni devletlerin ortaya çıkışı daha önce hiç görülmeyen şartlar altında gerçekleşiyordu. Karlukların en azından önemli bir kısmı artık göçebeliği bırakmışlardı. Yeniden hareket edip, yerleşik bölgeleri hâkimiyetleri altına almaya teşebbüs ettiklerinde, bunu haraç ilişkisinden öteye geçip, 10.yy'ın ortalarında İslâm dinini seçerek, İslâm dünyası içinde bir yer edinme şeklinde gerçekleştirme yoluna girdiler.

Karahanlıların Orta Asya'yı fetihleri, bilinen yıkımlar veya göçebelerin kitle halinde buralara göç etmesini getirmedi. Sadece bazı gruplar tedrici olarak Maveraünnehir bölgesine yerleştiler. Samanoğulları devletinin Karahanlılar tarafından yıkılmasına bölge halkı herhangi bir tepki vermedi. Hilal El-Sabi'nin aktardığına göre, bölge halkı, din adamlarının sözünü dinlemiş ve "dünyevî nimetler için kendilerini tehlikeli kavgalara atmamışlardı" (alıntı Barthold, 1963:329).

Karahanlı devleti, en başından itibaren ikinci tür bir göçebe devlet idi. Ancak bu dönemde Türkistan'da yaşanan sosyal değişimler de göz ardı edilmemelidir. Göçebe kökenli askeri aris-

tokrasinin gelişiyle, yönetici sınıf önemli oranda büyümüştü. Aslında yönetici sınıf, askerî ve bürokratik olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı ve bürokratik kısım şehirli-tarıncı sınıftan meydana gelmekteydi. "Dihqan" adı verilen toprak sahibi sınıf ortadan kalkmasa bile, siyâsî ve iktisadî gücünü yitirdiğinden, yakın zamana kadar göçebe olan birçok kesim artık toprak sahibi olmak istiyordu ve Karahanlı yöneticileri eski dönem yerleşik seçkinlerin en etkin kişilerinin topraklarına el koydular (Gafurov, 1972:403). Samanoğulları döneminde uygulanan ikta sistemi, Karahanlılar döneminde bütün Orta Asya'ya yayıldı. Göçebe seçkinler, bu sistemi Farsça konuşan tarım topluluklarını kontrol altında tutmak için etkin bir şekilde kullandılar.

Karahanlı devletindeki sosyal çatışmalar tam anlamıyla etnik çatışma değildi. Hanların çoğu yarı göçebe bir hayat sürmekle birlikte (Barthold, 1963:378), devlet idaresini yakından takip ediyor, şehirlerin gelişmesini destekliyor ve göçebelerin tarımcıları rahatsız etmelerini önlüyorlardı. Daha özerk bir hayat isteyen göçebe beyleri ise, hanlarının şehirlilere yaklaşımından hoşlanmadıklarından, hana karşı şehirli din adamlarıyla ittifak içine girdiler (Belenitsky, Bentovich, Bolshakov, 1973:348-9). Bu şartlar altında hanedan ve sıradan göçebeler arasındaki uçurumun büyümesi ve sıradan göçebelerin de kimi zamanlar seslerini yükselterek memnuniyetsizliklerini dile getirmeleri kaçınılmazdı (Barthold, 1963:380). Ama göçebelerin bir araya gelip bir cephe oluşturmaları da pek mümkün görünmüyordu; zira, eski Türk kağanlıklarında görülen "boy" idarelerinin birleşmesi söz konusu olmadı. Kaşgarlı Mahmud'a göre göçebeler çok geniş alanlarda dağınık gruplar halinde yaşıyorlar; içlerinden kimileri yerleşik hayata geçmiş, kimileri de yerleşikleşme yolundaydılar. Meselâ, Çiğillerin bir kısmı hâlen göçebe olarak yaşamaya devam ederken, kimileri de Taraz şehrine yerleşmişlerdi. 11.yy'ın ortalarına gelindiğinde İran ve Turan, yani yerleşikler ve göçebeler arasındaki karşıtlık ki, temelinde farklı etnik kökenler vardı, Afrasiyab hanedanında artık anlamını yitirmiş bulunuyordu.

Barth (1973:19), "Devletlerin bir göçebe siyâseti olduğunu, ama göçebelerin Moğollar döneminden itibaren bir tarım siyâsetleri olmadığını" belirtir. Bu aslında pek de doğru sayılmaz.

Yerel tarihçiler, Şeybanilerin Orta Asya'yı fethedişlerini "yağma ve şiddet olmadan" sözleriyle tanımlarlar ve fetihler sonrasında sosyo-ekonomik yapıda büyük bir değişiklik yaşanmadığını kaydederler. Yönetici sınıf içerisinde önemli değişiklikler olmuş, geniş araziler eski yönetici sınıfın elinden çıkıp, hanedan ve Özbek seçkinlerinin ellerinde toplanmıştır. Şair Vasifî'nin aktardığına göre, Herat'ın fethi sırasında bir Özbek emirinin "kendisiyle, yol arkadaşının çiftçilik yaptıklarını ve toprak sahipleri dışında başka hiçbir şeyin değişmediğini" anlattığını aktarır. Şeybani Han'ın yanındaki göçebe kabileler en iyi otlak alanları ele geçirip, Orta Asya'nın yarı göçebe ve hâtta kısmen yerleşik nüfusuna dahil olmuşlardır. Bu göçebelerin bir kısmı zaman içinde yerleşikliğe, diğerleri de yarı göçebe hayata geçmişlerdir (Gafurov, 1972:258 vd.). Maveraünnehir bölgesinde otlak arazilerin sınırlı olması, tam göçebe ekonomisinin önünde bir engel oluşturuyordu, ama verimli toprakların azlığı da yerleşikleşmeye geçiş için engel teşkil ediyordu.

Her ne kadar Şeybani Han'ın kurduğu devlet başından itibaren ikinci tip devlet şeklinde geliştiyse de, bu devletin göçebelerin yerleşik hayata adapte olamamaları veya olmak istememelerini yansıtan bazı yönleri de vardı. Göçebe devletlerin eski bir geleneğe dayanan arazi tahsis sisteminin varlığını koruması, iç çatışmaların hemen hemen kesintisiz şekilde devam etmesine sebep oluyordu. Bunun sonucu olarak 16.yy'a kadar hanların bölgesel yetkilileri veya memurları durumunda geniş iktalara sahip Özbek kabile reisleri, 17.yy'dan sonra bağımsız yöneticiler hâline geleceklerdir (P. P. Ivanov, 1958:68-9; Akhmedov, 1979:22). Bu bölgede 19.yy Arabistan'ını hatırlatan bir durum ortaya çıktı. Yöneticiler, göçebe hayat tarzını bırakıp, yerleşikliğe geçtiler ve hem yerleşik, hem de göçebe ahalinin yöneticisi oldular. Göçebe unsurun askerî desteğini aldıkları için de, kendi göçebe kökenlerini ön plâna çıkarmaya ve göçebe üst sınıfla yakın ilişki içinde kalmaya devam ettiler; dolayısıyla göçebelerin sosyal konumları çiftçilerinkinden daha yukarıda oldu.

Avrasya bozkır göçebelerinde devletlerin ortaya çıkış ve dönüşüm evrelerini belirleyen temel eğilimler konusunda yeterince örnek vermiş olduğumu düşünüyorum. Göçebe topluluğun erken devlet ile, gelişmiş devlet yapısı arasındaki sınırı aşabilmesi için

yerleşik topluluklarla ortak bir sosyal, ekonomik ve siyâsî sistem kurabilmesi gerekliydi. Bunun sonucunda, her ne kadar göçebeler tarafından kurulmuş olsa da, göçebe devlet ekonomisi, tarım ve şehir ekonomilerine dayanan bir devlet; göçebe toplumdaki "önder zümre" ise, yerleşik topluluktaki "yönetici sınıf" hâlini alır. Sıradan göçebenin durumu, devlete göre değişiklik gösterir. Bazı devletlerde göçebeler de devlete vergi öderler, ama otlak araziler ortak mülkiyette kalır; en azından fiiliyatta böyledir. Çiftçiler ise bu tip haklardan faydalanamazlar. Göçebelerden vergi toplanması durumunda bu vergi sadece hayvanlar üzerindendir; otlak alanların kullanılması sebebiyle ayrıca vergi ödemezler.

Göçebelerin kurduğu bir devlet yapısında çeşitli göçebe grup veya birimlerinin durumları da farklılık gösterebilir. Bu devletlerde göçebeler kendi başına ayrı bir toplum değildirler, ancak otonom bir alt toplum durumundadırlar. Sosyal açıdan bakıldığında, her zaman için çiftçilerden daha iyi durumda olmakla, asla çiftçilerle aynı sınıfa mensup olmamışlardır. Fakat, göçebe aristokrasisi ile, sıradan göçebe arasındaki sosyo-politik farklılıklar artmaya devam etmiş ve çıkarları farklılaşmıştır.

3000 yıllık bir tarihî dönem göz önüne alındığında, Avrasya bozkırlarında iki ana tür göçebe devlet görülmektedir. Elbette bütün bu devletlerin kendilerine has özellikleri vardır ve bunları ortaya çıkaran şartlar, sosyo-politik ortam, yerleşik dünya ile ilişkilerinin seviye ve doğası gibi amiller tarafından belirlenmekteydi; dolayısıyla tam bir uyuşma veya tek biçimlilikten bahsetmek mümkün değildir. Ancak, göçebe devletin gelişimine bir bütün olarak bakıldığında, bu devletlerin hepsinin bu iki ana tür arasında bir yerlerde olduklarını görürüz. Birinci türden, ikinciye geçişler; ikinci türden, birinciye geçişe nazaran çok daha sık gözlenmekle beraber, ikinci rota yönündeki evrimin tamamlanması çok nadir olarak gerçekleşmiştir. Avrasya bozkırlarında kurulan göçebe devletlerin hepsinin göçebe bir "hinterland"ı vardı. Bu "hinterland"da yer alan göçebeler, çoğu zaman kendi seleflerinin tamamlamış oldukları döngüye tekrar girerler. Bu durum, sadece göçebelerdeki sosyo-politik evrelerin neden geri dönüşlü evreler olduğunu açıklamakla kalmaz, aynı zamanda göçebe devletin geri dönüşlü ve geçişli doğasını da bize açıklar.

Antik çağlar ile modern çağlar arasındaki dönemlerde, Avrasya bozkırlarının sınırlarında göçebelere ait pek çok yerleşik devlet kurulmuş ve yükselmiştir. Her ne kadar bu devletler ekonomik ve teknolojik açıdan durağan kalmamış ve gelişmiş olsalar da, bu devletlerin bünyesinde yer alan göçebe topluluklar çoğunlukla iktisadî yönden pek değişmemişlerdir. Karşılarına çıkan zorluklarla baş etmenin tek yolu olarak sosyo-politik teşkilâtlanmalarını genişletmeyi ve güçlendirmeyi görmüşlerdir. İskitleri ve Hunları, Göktürk toplulukları ile Moğollarlar mukayese edildiğinde gördüğümüz, bazen kesintiye uğrayabilen, hâtta kimi durumlarda tersi yöne akan evreler de zaten budur. Göçebelerin güçlerinin yerleşik topluluklar karşısında yetersiz kalmaya başladığı dönemler de, artık modern zamanlarla birlikte başlayacaktır.

Orta Doğu

Bu bölgenin bazı özelliklerine daha önceki bölümlerde değinmiştik; göçebeler ve tarımcıların ekolojik alanlarının birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmamış olması, iki topluluk arasında ticaretin önemli bir engelle karşılaşmaması, bölgeye dışarıdan gelen göçebe akını ve devletlerin zayıf olması vb. sebepler, bu bölgede göçebelerin kurdukları devletlerde çoğu zaman ikinci eğilimin ağır bastığını göstermektedir.

Antik çağlarda Orta Asya'dan gelen Parniler (Justin, XLI,4-5; cf. Arrian, History of Parthia, fr. 1-Fragmenta Historicorum Graecorum, II-586-7), o dönem Selevkos İmparatorluğunun elinde olan İran'ı fethettikten sonra buralara yerleşmeye ve etnik olarak kendilerine yakın kökenden Partlarla karışmaya-en azından aristokratları-başlamışlardı. İran'da Ahameni devleti döneminden beri var olan yönetici sınıf ortadan kaldırılmamakla beraber, mevcut konumunu yeni gelen göçebelerle paylaşmak zorunda kalmış, Yunan ve Sami şehirleri uzun süre özerkliklerini bu şekilde muhafaza edebilmişlerdir.

Partların İranındaki içtimaî ve iktisadî ilişkileri şekillendiren unsurlar, yerleşim alanları ve şehirler olmasına rağmen, eski göçebe gelenekleri (örneğin devletin yönetici klanın mülkü olduğu kavramı vs.) kendini her alanda hissettiriyordu ve göçebelikle

olan bağları da tam olarak kopmuş değildi. Strabo, bu konuda, Partların hayat tarzları ve geleneklerinin İskitler gibi barbarca olduğunu, Partlar için en önemli değerlerin güç ve askerî başarılar olduğundan bahseder (Strabo, XI.9.2).

İran Part devleti, göçebe kökenli bir hanedan tarafından yönetilen bir devletti. Yönetici sınıfların en imtiyazlı kesimimi tabiî olarak göçebe Parni aristokrasisinin soyundan gelenler oluşturuyordu, ama Parni kökenlilerle, yönetici sınıfların diğer mensupları arasındaki ihtilaflar asla tam olarak ortadan kalkmamıştır. Part hanedanı İran'da daima bir yabancı olarak kaldığı gibi, İran coğrafyasına yayılmış olan çok sayıda vassal krallığın gücünü de kırmayı tam olarak başaramamıştır. Bu krallıkların kendilerine tâbi olmasıyla yetinmek zorunda kalan Partlar, en sonunda hâkimiyetlerini de tamamen yitireceklerdir (Ghirshman, 1954:262-6; Neusner, 1963; Istoriia Irana, 1977:100-2).

İran'ın Avrasya göçebeleri tarafından bir sonraki istilâları, Selçuklu dönemine rastlar. Selçuklu istilâsı plânlı, hesaplı bir istilâ olmaması itibarıyla, Moğol istilâsından farklılık gösterir. Zira, Selçuklu Devleti Orta Doğu devletlerinin zayıflığı ve beklenmedik bir takım gelişmelerin yarattığı bir olaylar zincirinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Selçuklular, İran, Küçük Asya ve komşu toprakları fethetmelerinin akabinde, aslında kendilerinin de pek beklemedikleri kadar büyük bir imparatorluk kurdular. İmparatorlukta yaşayan halkın çoğunluğu yerleşik bir sosyal ve siyâsî siteme sahip ve bin yılı aşkın süre devlet geleneğine sahip yerleşik topluluklardan meydana geliyordu (Selçuk devleti hakkında bkz. Barthold, 1963; Gordlevsky, 1960; Lambton, 1953; Lambton, 1968; Bosworth, 1968; Cahen, 1968; Agadzhanov, 1969; Agadzhanov, 1973). Ne var ki, Selçuklu fetihleriyle, yerleşikler arasında cereyan eden savaşlar, daha en başta tarım alanlarının önemli bir bölümünün harap olmasına sebep olduğu gibi, göçebelerin çiftçilerin hayvanlarını alıp boş arazilere yaymalarıyla, bunun sonucunda, Horasan bölgesinde toprakların değerleri düşmeye başlamıştı (Baikhaki, 1959:739-41). Göçebe Türk aristokrasisi, kendilerinde önceki yerleşik ve ağırlıklı olarak İranlı aristokrasiyi baskı altına almıştı.

Selçuklu idaresinin ilk sultanları, başlarda tarım ekonomisi-

ni canlandırmaya girişmişlerse de, bu çabalar bölgenin iktisadî hayatında köklü değişikliklerden ziyade bazı küçük yenilikler getirmiş, kökeni eski göçebe Türk devletlerine dayanan bazı gelenekleri de bölgenin iktisadî hayatına dahil etmişlerdi (Lambton, 1953:60-1; Cahen, 1968:36 vd.; Gordlevsky, 1960:77 vd.). Devlet, yönetici uruğun ortak mülkiyeti olarak görülüyor ve her ne kadar gerçekte öyle olmasa da, yönetici uruğun da tüm göçebelerin çıkarlarını gözeterek bunu yaptığı varsayılmaktaydı (Lambton, 1968:218). İkta müessesesi, Selçuklularda Büveyhi devletine nazaran çok daha yaygındı (Barthold, 1963:369-70; Lambton, 1965:358 vd.); dolayısıyla, yönetici sınıfın kendi göçebe hayat tarzını değiştirme ihtiyacı duymadan vergi toplayabileceği oldukça fazla miktarda tahsisli araziye sahipti. İkta sistemi ilk olarak Selçuklu devletinde göçebe Türk aristokrasisinin İranlı çiftçiler üzerinde kurduğu hegemonyanın bir aracı olarak kullanılmıştır.

Askeri alandaki reformların temel taşı da, aynı şeklide bu sisteme dayanıyordu. Fetih dönemlerinde hanedan, genellikle kendi kabilesinin askerî gücüne dayandığından, tabiî olarak ödül olarak toprak tahsisi için savaşan yeni bir ordu yaratılmış oluyordu. İktaların dağıtımı "emir" adı verilen ordu kumandanlarının elinde olduğundan, zamanla emirler güçlerini arttırdıklarında, kumandaları altındaki savaşçı göçebelerin de onlara olan bağımlılığı artıyordu (Nizam al Mulk, 1949:129). Dikkât çekici bir başka husus ise, ordu sadece Oğuz ve Türkmenleri değil, bölgedeki küçük etnik topluluklarla, Arapları da bünyesinde barındırıyor, hanedan, askerî yönden sadece kendi kabilesine bağlı kalmak istemiyordu (Bosworth, 1968:197). Ne var ki, bu durum ortaya çıkan meseleleri çözmek yerine, daha yenilerini ilâve edecektir. Ordunun masraflarını karşılama dışında, başka büyük araziler yönetici uruk üyelerine ve Selçuklu seçkinlerine ikta veya mülk (miras bırakılabilen araziler) olarak tahsis edildi. Zaman içerisinde Selçuklu seçkinleri arasında da ayrılıkçı eğilimler ortaya çıkmaya başladığında, Selçuklu sultanları bu mücadelede gittikçe daha yoğun bir şekilde İran bürokrasisi ve Müslüman din adamlarına dayanmaya başladılar. Ayrılıkçı eğilimleri benimseyen ve bir iç mücadeleye girişen seçkinler, bu mücadelede hoşnutsuz göçebelerin desteğine güveniyorlardı (Bosworth, 1968:197). Oğuz ve Türkmen göçebeleri her zaman için

Selçuklu sultanlarının başlarındaki en büyük iç sıkıntı olmuşlardı (Barthold, 1963:372). Göçebe problemi, ilk olarak Büyük Selçuklu Devleti döneminde ortaya çıkmış, sonraki dönemlerde de devam etmişti. Göçebeler bu topraklara fatih olarak girmiş olduklarını asla unutmadıkları gibi, boyun eğdirdikleri halklarla aynı şekilde vergi verip İran bürokrasisine itaat etmek istemiyorlardı.

Selçuklu sultanları, kendilerini halklarının çobanı addetmekten hoşlanırlardı. Her ne kadar gerçek koyun çobanlarından çok uzak olsalar da, sonraki dönemlerdeki bir çok Türk sultanı gibi Selçuklu sultanları da göçebe hayatının pek çok geleneğini muhafaza etmekteydiler (Gordlevsky, 1960:74; Cahen, 1968:36), fakat gerçekte yönettikleri devletin içtimaî ve iktisadî düzeniyle, hâtta kısmen siyâsî düzeni yerleşik tarımcılar ve şehirliler tarafından belirlenmekteydi. Bu yeni içtimaî düzene dayanmaya başlayan Selçuklu hanedanı, göçebeleri sıradan ahali seviyesine indirip, sosyal sistem içerisine dahil etmeye çalışıyordu. Bu durum o dönem âlimlerinin de dikkâtlerinden kaçmamıştır. İdrisî, bu vaziyeti şehirli bir aydının gözünden göçebe hanedanıyla, sıradan göçebeler arasındaki cereyan eden ihtilafı şu sözlerle anlatır: "Sultanları savaşçı, uzak görüşlü, medenî ve adildi ve birçok üstün meziyetleri kendilerinde toplamışlardı; halk ise kaba, vahşi, bayağı ve cahildi" (alıntı Barthold, 1963:368).

Büyük Selçuklu döneminde hanedan, bir şekilde göçebe tebaa ile başa çıkmayı başaracaktır. Nitekim, göçebeler Melik Şah döneminde otlak kullanımı ve sahip oldukları sürüler için vergi vermeye ve askerlik yapmaya başlamışlardı ve 11.yy'da hâlen orduda önemli bir yer işgâl ediyorlardı; fakat Selçuklu devleti bundan böyle göçebeleri Hıristiyan devletler üzerine akın yapmaları için sınır boylarına yerleştirip, kullanma yoluna gidecektir.

Sultan Alparslan ve Melik Şah'ın İranlı müşaviri Nizm'ül-Mülk, devletin takibettiği bu siyâsetin barındırdığı tehlikenin farkındaydı. Oğuzlar ve Türkmenlerin devlet içerisinde imtiyazlı bir konuma geldiklerini gören Nizam'ül-Mülk, onlardan oluşan birliklerin daha önceki dönemlerdeki paralı askeri birliklerle, aynı statüye getirilmeleri taraftarıydı (Nizam al Mulk, 1949:110), ancak onun bu konudaki tavsiyeleri aslında geçici çözümler olmaktan ileri gitmediği gibi, ölümüyle de unutulacaktır. Nizam'ül-

Mülk, Reşidüddin kadar gerçekçi biri değildi ve devletin içinde bulunduğu şartlarda uyguladığı iç siyâsette başarılı olmadı.

Sonuç olarak, Selçuklu imparatorluğu zayıflama ve dağılma döneminde, Orta Asya'dan bölgeye akmaya devam eden göçebeler konusunda tutarlı bir siyâset izleyemedi. Siyâsî şartlara bağlı olarak kimi dönemlerde Oğuz-Türkmen kabileleri gönüllü olarak iç savaşlarda taraf olup, merkezî güce daha az itaat ederken, kimi dönemlerde merkezî devlet onlardan sadece vergi almakla kalmayıp, aynı zamanda bulundukları bölgelerdeki vali veya diğer memurlar aracılığıyla hesap sormaya başladılar. Sultan Sencer'in izlediği ikili siyâset bu duruma iyi bir örnek teşkil eder: Sultan Sencer, bir taraftan göçebelere vergi koyup (Kurpalidis, 1979:106) onları İran bürokrasisinin insiyatifine bağlarken, diğer yandan bürokrasiye göçebelere baskı yapmamaları talimatını veriyordu. (Materialy po istorii turkmen i Turkmenistana, 1939:314-5). Ancak bu siyâset hiçbir şekilde tam anlamıyla başarıya ulaşmayıp, geçici çözümler üretmekle kaldı. Netice itibarıyla, Belh bölgesindeki Oğuzlar kendilerinden alınan yüksek vergiler ve üzerlerindeki baskı yüzünden 1153 yılında isyan ettiler. Sultan'ın ordusu yenilgiye uğratıldığı gibi, sultan da esir alındı ve Horasan bölgesindeki bazı şehirler yağmalandı. Üç yıl boyunca Oğuzlar, Sultan Sencer'i her gittikleri yere yanlarında götürdüler. Gündüzleri ona her türlü saygıyı göstermekle beraber, akşamları çelik bir kafese hapsediyorlardı (Barthold, 1963:393).

Selçuklular döneminde göçebeler açısından durum, ileride Osmanlı döneminde olacağı kadar olumsuz değildi. Zira, Osmanlı döneminde göçebeler ele geçirdikleri toprakların en aciz kitlelerine dönüşecek ve bir zamanlar gurur veya korku içerisinde telâffuz edilen "Türk" kelimesi, "bayağı, avam, ahmak" anlamında küçümseme dolu bir ünvana dönüşecektir. Kaderin bir ironisi olarak, "Türk" kelimesini bu aşağılayıcı anlamda kullananlar da, ne tuhaftır ki göçebeliği sadece birkaç kuşak önce bırakmış olan göçebe kökenliler olacaklardı. Türkmen, geleneklerinde çok uzun süre boyunca Selçuklu hanedanının kendi insanlarına ihanet etmiş oldukları inancını taşıyacaklardır. Bu durum Ebu'l-Gazi tarafından (1958:70): "Selçuklular "Biz de Türkmeniz, kardeşiniziz" derlerdi ama, asla halka bir faydaları olmazdı" şeklinde ifade edilir.

Selçuk devleti ikinci türde bir devlet olmakla beraber, İran'da yerine daha sonra kurulacak olan diğer devletler gibi tam olarak yerleşikliğe geçiş yapmamıştır. Yerleşiklik ancak imperatorluğun yıkılışına müteakip ardından doğan Selçuklu devletleri arasından sadece Anadolu Selçuklu devletiyle, onun halefi olan Osmanlı Devletinde bu dönüşüm tamamlanacaktır.

Büyük Selçuklu Devleti ve sonrasında da Sultan Sencer'in iktidarında göçebelerin yerleşik topluluk içerisindeki konumları belli değildir. Bir tarafta göçebelerden ve/veya eski göçebelerden oluşan hanedan ve yönetici sınıf, diğer tarafta yönetici sınıfın bir parçası olmayıp, vergi ve başka yükümlülükleri olan sıradan Oğuz ve Türkmen göçebeler yeralıyordu. Bu iki uç arasında ise, her göçebe topluluğun kendi aristokrasisi bulunuyordu.

Sıradan göçebenin sosyal ve iktisadî konumu, toplumun en altta ve en fazla sömürülen kesimini meydana getiren yerleşik çiftçilerden genel olarak daha iyi olmasına rağmen, göçebeler kendi başlarına bir sınıf veya zümre oluşturmuyorlardı. Bazı göçebeler diğerlerinden daha ayrıcalıklı konumdaydılar. Askerî hiyerarşi içerisinde görev alanlar, boy savaşçılarından daha yüksek konumda sayılıyorlardı. Sınır boylarında (uç) hizmet eden göçebelere toprak verilmekte ve vergi muafiyeti sağlanmaktaydı. Yönetici sınıf içerisinde göçebelerin desteğini sağlamak isteyen kişiler ve gruplar da göçebelere bazı iltimaslar tanımaktaydılar. Çiftçilerin aksine göçebeler konumlarının daha kötüye gitmesini engelleyebilecek dikey bağlara sahiptiler. Daha sonraki dönemlerde İran topraklarında kurulan çoğu göçebe devletinde de bu tarz ilişkiler devam edecektir. İlhanlı devletinin yapısını oluşturan ilişkiler ağını anlattığım bölümde, bu devleti asıl ait olması gereken bölümde anlatmama sebeplerimi de belirtmiştim.

Hülagü devletinin yıkılışı, batıda Türk devletiyle, Uzak Doğu'da Ming hanedanının yükselişi ile aynı döneme denk gelir. Bunların her ikisi de göçebeden ziyade, yerleşik karakterde devletlerdi. İran'da ise olayların akışı başka bir yönde gelişecektir. İlhanlı devletinin (1258-1353) yıkılışından sonra, bir buçuk yüzyıl boyunca İran coğrafyasında birbiri ardına kısa ömürlü devletler kuruldu (Bu devletler hakkında bilgi için bkz. Petrushevsky, 1949b; Petrushevsky, 1949c; Lambton, 1953). Kısaca özetlemek

gerekirse, yeni hanedanların ortaya çıkışıyla, toprak mülkiyetini elinde tutan sınıfların yapısı değişmemekle birlikte, bu sınıfların mensupları ve sınıfı oluşturan gruplar arasındaki güç dengelerinde önemli değişiklikler oldu.

Çobanoğulları (1340-57), Celayirliler (1358-1410), Karakoyunlu (1410-68) ve Akkoyunlu (1468-1501) devletleri göçebeler tarafından kurulmuş olan ve farklı hanedanların hüküm sürdüğü devletlerdi. İran toplumunun bağımlı ve sömürülen kitlesini oluşturan çiftçiler bir tarafta Selçuklu devletinin ilk dönemleri ya da Hülagüların ilk dönemleri, diğer tarafta Selçukluların imparatorluk dönemleri veya Gazan Han ıslahatları sonrasındaki İlhanlılar olmak üzere oldukça geniş bir yelpazede devlet ve yöneticilerin uyguladıkları siyâsetlere maruz kaldılar. Genel olarak bölgede birinci temayül, yâni çiftçilerin yoğun şekilde yağmalanıp sömürülmeleri ve gücün göçebe askeri aristokrasi elinde tekelleşmesi eğilimi hâkimdi. 14.yy başlarından itibaren ikta sistemi "soyurgal" sisteme dönüştü. Bu sistem, askeri hizmet yükümlülüğü karşılığında sadece tahsis edilen topraklar için vergi muafiyetleri değil, aynı zamanda idarî ve hukukî ayrıcalıklar da getirmekteydi (Farzaliev, 1979). Yönetici sınıf, göçebe aristokrasiden oluşmakta ve yerleşik toplumun ayrıcalıklı sınıfları ancak kısmen ve belli şartlar altında yönetici sınıfa dahil olabiliyorlardı. Yerel toprak sahipleri, bürokrasi ve Müslüman din adamları ikincil ve tâbi konumdaydılar. Bundan hareketle, Uzun Hasan ve oğlu Yakup göçebe aristokrasisine karşı bürokrasi ve din adamlarının desteğini kazanmaya çalıştılar (Woods, 1976:7, 285-6). Soyurgalların sayısını sınırlayıp, reaya üzerindeki vergi yükümlülüğünü sabitleyerek, ek vergiler alınmasını önledilerse de, bu idarî ve malî ıslahatlar ancak geçici bir rahatlama sağladı. Yakup'un şüpheli bir şekilde ölümünden sonra emirler, bu reformlara destek verenlerle ağır şekilde hesaplaştılar (Efendiev, 1979). 1497 yılında başa geçen Ahmet Gövde Türk sultanlarını örnek alarak, yerleşik sınıfın desteğini almak için vergileri azaltıp, soyurgalları ortadan kaldırarak göçebe aristokrasinin gücünü kırmaya çalıştıysa da, iktidarı sadece yedi ay sürdü (Petrushevsky, 1949a; Woods, 1976:291).

İran'da göçebelerin vergi yükümlülüğü çiftçilere nazaran daha düşüktü. Devletin askeri sınıfını teşkil etmeleri sebebiyle tebaa

unsur statüsünde değillerdi ve kendi boy birliklerinde (koşun) hizmet veriyorlardı. Selçuklu dönemine kıyasla dikey bağları çok daha kuvvetli idi. Bu ayrıcalıklı konumlarının asıl sebebi, göçebe aristokrasinin kendi konumunu güçlendirmek ve bunu yaparken de kendi göçebe alt toplumu ile olan bağlarını muhafaza etmek istemeleriydi. Göçebelerin desteği, göçebe liderlerin gücünü artırmasıyla, göçebe liderler ve merkezî devlet arasındaki ihtilaf daha da büyüyerek, güç dengeleri daha belirsiz bir hâl almıştı. İran'daki göçebe aristokrasisi ikili bir işlev yürütüyordu. Bir yandan devletin yönetici sınıfı içerisinde ama ayrı bir grup karakterinde iken, kendi göçebe toplumunun idari hiyerarşisi içinde de önder zümre konumunda idi. Devletin göçebe toplum içerisindeki gücünü temsil ediyor ve aynı zamanda devletin karşısında kendi göçebe toplumunun ortak çıkarlarını savunuyordu. Bu ikili işlev, göçebe aristokrasisinin kendi şahsi çıkarlarını en iyi şekilde savunmasına imkân tanıyordu (Petrushevsky, 1949:75-6; Helfgott, 1977:49 vd.).

Göçebelerin sosyal sistem içindeki konumları sadece Safevi döneminde önemli bir değişikliğe uğradı, ama bu da bir anda değil, aşamalı olarak gerçekleşti. Erdebil şeyhlerinin soyundan gelen yeni hanedan göçebe olmamakla birlikte, göçebelerin yardımıyla kurulmuştu. 15.yy boyunca Safevi rejimine en çok destek veren unsur Azerbaycan kökenli göçebe boylar grubu olan Kızılbaşlardı. Şah I. İsmaili göçebe seçkinlerin reaya üzerinde tahakküm kurmasını önlemek için (Petrushevsky, 1949c:233), Şah Tahmasp da göçebe boyların birliğini bozup sarsmak için yoğun çabaya girişmişlerdi (Lambton, 1953:107) fakat bütün bu çabalara rağmen devlet içerisindeki önemli mevkilerin çoğunluğu yine göçebe aristokratların elinde kalacaktır. Göçebelerin hakimiyeti ancak Şah I. Abbas'ın reformları sonrasında geçici olarak sona erdi. Düzenli bir ordunun kurulması, boy savaşçılarının önemini azaltmış, göçebe aristokrasiye bahşedilen soyurgalların yerini "tiul" sistemi almıştı. Hizmete bağlı ve şartlı bir tür toprak sahipliği olan bu sistemde tahsis edilen arazinin satılması veya miras olarak bırakılması mümkün değildi. Sefaviler bu şekilde Selçukluların ilk dönemlerinde yürürlükte olan uygulamalarına geri dönerek, göçebelerin üzerindeki vergi yükünü artırıp, aralarındaki isyâncı boyları madden ezip, imha ettiler.

Safevi döneminde göçebelerin özerk idareleri devam etmesine rağmen, göçebe topluluğun bir bütün olarak yerleşik devlet ve hükümete bağımlık derecesi arttı. 16. ve 17.yy'larda göçebelerin sosyal açıdan durumları her ne kadar çiftçilerden daha iyi olsa da, tedrici olarak kötüleşmeye devam etti ve Şah Hüseyin döneminde vergileri iki katına çıkartıldı. Göçebe aristokratların ikili işlevleri gittikçe zayıflamaya başladığından, göçebelerin çoğunluğu toplumun tebaa sınıfları arasında yer almaya başlamışlardı. 16.yy sonlarına gelindiğinde göçebe elitleri kendilerini Safevi devletine karşı muhalif konumda buldular. Bu eğilim daha sonraki dönemlerde de devam etmesine rağmen, her zaman çok öne çıkmamış, zaman zaman bazı dönemlerde ağırlık kazandığı görülmüştür. Her zaman için "illiyet"in (sıradan göçebenin) sosyal konumu reayadan daha iyi olmuştur.

İran'ın eski hükümdarlarının yolundan giden Nadir Şah da, göçebe boyları doğrudan değil dolaylı yoldan idare etmeyi tercih etmiştir. Her ne kadar kendisi Kızılbaş kökenli olmasına rağmen, göçebe aristokrasisinin gücünü kırmak için seleflerinden çok daha yoğun bir çaba göstermiş ve kendisine husumet besleyen boyları dağıtıp yok etmiştir (Lambton, 1953:131). Bu dönemde bazı Horasan kabileleri, özellikle Afşarlar ona en büyük desteği veren grup olmuşlardır (Arunova ve Ashrafian, 1958:111-12).

İran'daki Kaçar hanedanının kurucusu olan Feth Ali Şah, Kaçar göçebe boyunu hanedanın temeli, İran'ı fethedilmiş bir ülke olarak görüyordu. Kaçar hanedanı döneminde göçebelerin sosyal konumları Safevi dönemindekinden pek farklı değildi (Lambton, 1953:135-62). Ülkenin toprak sahibi yönetici sınıfının içerisinde göçebe boy önderleri de vardı. Göçebe önderler kendilerine tahsis edilen toprakları kendi adamları arasında bölüştürdükleri gibi, bu toprakların vergilerinin toplanması da onların sorumluluğundaydı. Diğer hanedanlar döneminde olduğu gibi, Kaçar hanedanı döneminde de bazı göçebe kabileler vergiden muaf, imtiyazlı konumlara yükselirken, bazıları da güç kaybettiler. Hükümet, orduda hizmet veren göçebelerin tarımcıların topraklarını yağmalamasına karşı etkin önlemler almamayı tercih etti.

19.yy'ın ikinci yarısında Kaçarların göçebelere bakışının değiştiği dönemlerde bile, boyları denetim altında tutmak ve onlardan

vergi almak ciddi bir problem oluşturuyordu. Göçebelerin özel konumlarının sona ermesi ve göçebe topluluğun imtiyazsız bir sınıf hâlini alması ancak Pehlevi hanedanının aldığı sert tedbirlerle mümkün olacaktır. Topluluk mensuplarının önemli bir bölümünün tarım veya benzeri geçim kaynaklarına yönelmesiyle göçebe topluluklar hem sosyal, hem de iktisadî açıdan ciddi bir erozyona uğramışlardır. İran'da göçebelik probleminin ortadan kalkıp kalkmadığı ancak yakın gelecekte tam olarak belli olacaktır.

Komşu ülke Afganistan'da ise "göçebeler ve devlet" problemi biraz daha değişik bir görünüm arzeder (bkz. Resner, 1954; Masson ve Romodin, 1965; Gankovsky, 1958; Gankovsky, 1958a; Lockhart, 1958; Gubar, 1959) ama sonuç itibarıyla Orta Doğu'da ortaya çıkan devlet yapıları arasında Afgan modeli çok da farklı değildir.

Bu bölgedeki temel farklılık 14., 15., 16., 17. ve 18.yy'larda Afgan kabilelerinin yeniden iskanı sırasında bazı kabilelerin tarım arazilerini ele geçirip ahaliyi kendilerine tâbi kılmak suretiyle, daha herhangi bir devlet yapısı bile ortada yokken büyük toprak sahibi halini almalarıdır. Moğol istilâsı ve Timur'un fetihleri döneminde Hindistan ile Hindikuş dağları arasındaki bölgede yaşayan İranî-Tacik ve Hint-Avrupa kökenli tarımcı halkların bir bölümünün bölgeden sürülmüş olması, geri kalanların da daha güvenli bölgelere göç etmesi bu göç ve topraklara el koyma devresini kolaylaştıran ana sebeplerdir. Dolayısıyla Afganistan'da yaşananlar, göçebelerin tarım toplulukları üzerinde hâkimiyet kurmalarının her zaman bir devletleşme süreciyle sonuçlanmayacağına örnek teşkil eder. Ele geçirilen tarımcı topluluklar küçük ve dağınık topluluklar olmakla genelde güçlü bir siyâsî yapıdan yoksun, dolayısıyla bu toplulukları sömürmek için göçebelerin yeni idarî mekanizmalar yaratmalarına ihtiyaç yoktu. Bu sebeple Afganistandaki kabile idareleri asla reislik düzeyinden öteye geçememiştir.

Yerleşik tarımcı toplulukların hâkimiyet altına alınmaları Afgan toplumunda sosyal farklılaşmanın artmasına ve devletin ortaya çıkmasına yol açan faktörlerden sadece biridir. Devlet oluşumunda etkin unsurlardan bir diğeri de göçebelerin gittikçe yerleşik hayata geçmeleri ve bunun yarattığı sonuçlardır. Bir üçüncü

unsur ise, göçebelerin uzun yıllar boyunca Orta Doğu siyâsî hayatına faal olarak katılmış olmalarıdır. 16. ve 17.yy'larda Safevi ve Moğol devletlerinin hakimiyeti altında geçen dönemler, hem Afgan hanlarının kabileleri üzerindeki etkinliklerini artırmış, hem de hanların kendi devletlerini kurmanın onlara sağlayacağı faydaları görmelerine sebep olmuştur.

Afganlar, Babür'ün Hindistan'ı fethiyle, Safeviler ve Moğollar arasında Kandahar bölgesi için yapılan uzun süreli savaşlarda etkin bir rol oynamışlardı. Hindistan, İran ve Orta Asya coğrafyalarında siyâsî yapıların çözülmeye ve düşüşe geçtiği 18.yy başlarında Afgan aristokrasisinin beklediği fırsat da doğmuştu. Böylesi durumlarda hep görüleceği üzere, dışarıya yönelik yayılma hareketleri, ülke içinde birliğin sağlanmasının önüne geçer.

18. yüzyıl başlarında Şah Alam hanı Mir Veyis önderliğinde Kandahar'daki Ghilzailer ve Saddozai hanının temsilcilerinin önderliğinde Herat'daki Abdaliler İran'dan bağımsızlıklarını ilân ettiler. İlk başlarda aralarında bazı ihtilaflar vardı. 1721 yılı sonunda halen göçebe ve yarı göçebe bir hayat tarzı sürmekte olan Ghilzailerin reisi Mir Veyis'in oğlu ve varisi olan Mir Mahmud İsfahan üzerine yürüdü. Ertesi yıl da İran'ın önemli bir bölümünü fethedip, kendini şah ilan etti. Mir Mahmud'un kısa ömürlü devleti birinci tür bir göçebe devletin bütün özelliklerine sahipti. Devletin tek dayanağı, ülkeyi insafsızca yağmalayan Afgan ordusu idi. İstilâcılar en başlarda Safevi idaresini iş başında bıraktılarsa da, zaman içerisinde onun ne derece güvenilmez olduğunu fark ettiklerinde baskıları altına aldılar ama İran göçebelerini kendi saflarına çekmeyi de başaramadılar. Afganların yönetiminde genel olarak İran'daki eski idari sistem devam ettirildi, vergiler önemli miktarda artırıldı ve üstelik yağma ve haraçlar da aynı şekilde devam etti (Miklukho-Maklai, 1954).

İstilâcıların yegane farklı özellikleri, İranın istilâsında diğer Afgan kabileler ile ortak hareket etmemeleri, hâtta bunu istememiş olmalarıdır. Bir süre sonunda kendi içlerinde çatışmalar baş gösterdi ve Afganistan'dan destek alamaz duruma geldiler. Mir Veyis ve halefleri Ghilzai reislerini vergiye bağlamak istedilerse de, bu çabaları ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Ghilzai ve Abdaliler arasındaki tarihi oldukça eskilere dayanan husumet Mir

Mahmud'un yapmaya çalıştığı çoğu işte ona ayak bağı oldu. Afgan istilâcıların Nadir Şah'a karşı savaşlarının başarısız olmasının sebebi de bu iç çatışmalardı.

Afganistan'ı işgal eden Nadir Şah, Ghilzaileri, özellikle Batı Ghilzaileri zayıflatmaya ve Abdalileri kendi tarafına çekmeye çalıştı. Zaman içerisinde güç kazanan Abdaliler ilk milli Afgan devletini kurdular. Ahmed Şah Durrani'nin kurduğu devlet fetih devleti idi, ama göçebelerin azınlıkta olduğu Abdali (Durrani) kabileleri bu devletin ayrıcalıklı mevkilerini ellerinde tutuyorlardı. Vassal statüsündeki kabileler, hâkimiyetlerindeki topraklarda önemli ölçüde özerkliğe sahiptiler ve kendi geleneklerine göre hüküm sürüyorlardı. Batı Afganistandaki kabileler ağırlıklı olarak göçebelerden oluşmaktaydı ve şahın onlardan tek beklediği kendisine asker vermeleriydi (Elpfinstone, 1819:II-104-5). Çoğu Afgan kabilesi ya vergiden muaftı veya çok az, hatta sembolik miktarda vergi veriyorlardı (Gankovsky, 1958:69). "Ahmed Şah kendi ülkesindeki kabilelere boyun eğdirmektense, komşu krallıkları istilâ etmenin daha kolay olacağının farkındaydı" (Elphinstone, 1819:I-281). Ahmed Han'ın askeri başarıları ona, vergi yükünü fethettiği yerlerdeki Afgan olmayan ahalinin üzerine yükleme fırsatı verdi. Bunu yaparken de Safeviler, Nadir Şah ve Moğollardan miras kalan devlet aygıtını kullandı. Tedbirli ve ileri görüşlü bir hükümdar olan Ahmed Şah, Hindistandaki fetihlerini Pencab ile sınırlı tuttu; imparatorluğu devasa boyutlara getirmeye veya başkentini taşımaya çalışmadı. Bir şiirinde şunları yazıyordu: "Afganistan'ın yüksek dağlarını her görüşümde Delhi'nin tahtı aklımdan çıkıyor."

Bu esnada Durraniler ve diğer Afgan kabileleri ekilebilir tarım arazilerine el koymaya devam etmekteydiler ve ademi merkeziyetçi eğilimler ortaya çıkmaya başlamıştı. Afgan hanları fethettikleri topraklar üzerinde katı bir hakimiyet kurmuş ve tarım yapan tebaa (hamsaya) üzerindeki sömürüyü önemli ölçüde artırmışlardı. Afgan hanlarının çoğunluğunun kabileler üzerinde fazla bir zorlayıcı gücü yoktu ve onlardan vergi veya diğer yükümlülükleri alınamıyordu. "Hanın kendi "oolooss"una yönelik bir vergi koyduğunu hatırlamıyorum ama "hamsanya"lar ödediği düzenli vergiler, Hinduların ödediği zalimane vergiler ya da "oolooss"un

sınırlarından geçen her türlü üründen alınan gümrük vergileri vardı" (Elphinstone, 1819:I-263-4). Ama hepsinden önemlisi, Durrani devleti kurulduğu dönemde bile göçebelerin kurduğu bir devlet olmaktan uzaktı. Göçebeler sadece bu devletin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardı ve bunu da fetihlerden fayda sağlamak ve hükümdardan başka ihsanlar veya ödül alabilmek amacı ile yapmışlardı (Belucistan'daki göçebe idareleri için bkz. Swidler, 1973; Salzman, 1978a; Pastner, 1978).

Yakın Doğu

Gellner'in (1973:1) bir tesbiti Yakın Doğu'ya oldukça uymaktadır. "Müslüman Orta Doğu'nun tarihinin çoğu yerleşikler ve göçebeler arasındaki etkileşimler üzerinden anlatılabilir" (krş. Asad, 1973:71).

Yakın Doğu'da göçebelerin devletleşme dönemlerinde etkin olan çeşitli unsurlar söz konusudur. Tarımın vahalarla sınırlı olması; Mezopotamya, Mısır ve antik Yemen dışındaki bölgelerde etkin sulama sistemlerinin olmaması; göçebeler ve yarı göçebeler arasındaki iş bölümü; kimi bölgelerde göçebelerin genel olarak hayvan yetiştiriciliği veya sadece bazı tür hayvanların yetiştiriciliği konusunda tekel oluşturma arzuları (Tuaregler, Moritanya göçebeleri, kısmen Sudan-Sahel bölgesindeki Fulaniler; bkz. Gallois, 1972:301-2), göçebe nüfusun yoğunluğunun az olması ve son olarak da İslâmın bir yayılma ve etki aracı olarak rolü (de Planhol, 1976:126) devletleşme devresinde etkili olmuştur. Yakın Doğu'nun çeşitli bölgelerindeki ekolojik ve tarihî şartlar oldukça büyük farklılıklar sergiler; dolayısıyla bu bölgedeki göçebelerin devletleşme evrelerinde de yerel özellikler ön plana çıkar.

Arabistan'da Orta çağlardan beri büyük ölçekli sulama sistemlerinin olmaması, tarımsal faaliyetlerin ve şehir hayatının vahalarla sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Bu durum bölgenin tek bir devlet çatısı altında birleşmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Ekolojik engeller dışında, bölgenin ekonomik potansiyelinin düşük olması büyük göçebe idarelerinin veya yerleşik güçlü devletlerin ortaya çıkması konusunda önemli bir engel oluşturmuştur. Avrasya bozkırlarında görülenlerin aksine, Arabistan'da

göçebelerin kurdukları idarelere oldukça nadir rastlanır ve ortaya çıkanlar da kısa ömürlü olmuşlardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Nuri el-Şaalan'ın kurduğu göçebe idaresi Rwalaları, Evlad Ali ve el-Mihlaf kabilelerini ve Azala kökenli olmayan bazı küçük kabileleri kapsamaktaydı. Bu kabilelerin hepsi eşit ve bağımsız kabul edilmekteydiler ama şeyhleri Nuri'nin izni olmadan savaşa girme yetkileri yoktu. Nuri'nin bu kabilelerin bağımsızlıklarını sınırlamak için attığı adımlar kabileler tarafından haklarının gasp edilmesi olarak algılandı ve bu göçebe devlet denemesi kısa ömürlü oldu (Musil, 1928:506; Oppenheim, 1939:108).

Arabistan'da tarıma uygun arazilerin az olması sebebiyle göçebelerin kendilerine uygun şartlarda yerleşik hayata geçmeleri mümkün olmadı. Bedevilerin bazı vahalarda kurdukları hâkimiyet ancak yerel ölçekle sınırlı kaldı. İslam öncesi dönemde ortaya çıkan devletler genelde Arabistan yarımadasının uç bölgelerinde; göçebelerin zengin ve gelişmiş ülkelere komşu olduğu bölgelerde görülür. Bu devletler arasında Kidari, Nebati, Kindi, Himyeri ve Lahmi devletleri sayılabilir.

Arabistan'da merkeziyetçi eğilimler genelde yerleşik topluluklar arasında hâkimdi ve göçebelerin ayrılıkçı eğilimlerini dizginlemek için ideolojik yöntemlerden askeri yöntemlere kadar çok çeşitli yollara başvurulmuştur. M.S. 6. yüzyılda, Arabistan'da göçebeliğin yaygın olduğu bölgelerde hüküm süren durum 12.yy'da Moğolistan'daki duruma oldukça benzemekteydi. Palmira Arap devleti ve sonrasındaki Hira ve Gassan devletleri göçebelerin kuzeye serbestçe göç edebilmelerinin önünde engel teşkil ediyorlardı. Güney Arabistan'ın Habeşler tarafından istilâsı, 570 yılı civarında da Perslerin istilâsı göçebelerin güneye göçlerinin önünü kesti. Bu dönemde İpek Yolu güzergâhı, Antik dönemlere nazaran yoğunluğunu yitirmiş ve ticaret azalmıştı. 591 ve 640 yılları arasında Arabistan'da büyük kuraklıklar yaşanıyordu (de Planhol, 1970:444). Bütün bunlar temel kaynakların nüfusa yetmemesine ve göçebeler arası çatışmaların ve saldırıların artmasına sebep oldu (Bishai, 1968:61-2). Bunun akabinde, aslen şehirli-tüccar zümreden gelmiş olan Hz. Muhammed'in önderliğinde birleşme dönemi başladı. Arabistan kendi Cengiz Han'ını yetiştirememişti ve eğer büyük fetihlerle Arabistan dışında yayılmayı başaramasaydı, Hz. Muhammed'in

devleti de uzun süre ayakta kalamazdı. Nitekim,kurulan ilk Vehhabi devleti de Hz. Muhammed ve halifelerinin çizdikleri yoldan gitmiş (Vasilev, 1967), fakat aradan geçen yüzyıllar içinde Arabistan'ı çevreleyen dünya fazlasıyla değişmiş ve Vehhabi devletinin de bu yolda herhangi bir başarı şansı kalmamıştı. Buna mukabil, göçebelerin bazı yerleşim alanlarını ele geçirmeleri sonucunda kimi küçük devlet veya devleti andıran idareler ortaya çıktı. Bu devletlerin kiminde birinci, kiminde de ikinci eğilim hâkimdi ama, hepsi de bu coğrafyaya has mahallî bazı özellikler göstermekteydi. Ama bu devletler hakkında da ancak 18. ve 19. yüzyıllardan sonra detaylı bilgiler edinebilmeye başladık.

Bulunulan coğrafyanın kitle halinde yerleşikleşmeye uygun olmaması ve yabancı toprakları ele geçirme imkânının sınırlı olması sebebiyle iktidardaki hanedanın önünde iki tercih mevcuttu. Bunların birincisi göçebe olarak kalmak ve göçebe bir topluluğun önder zümresi olmaya devam etmek veya iktidar gücünü vahalardaki yerleşiklerden almak ve bundan hoşnutsuzluk duyacak olan Bedevi kabilelerinin desteğini kaybetme riskine girmek. Böylesi bir ikilem karşısında çoğu hükümdarın siy+asî manevralara girişmeleri ve bu iki tercih arasında gidip gelmeleri de gayet olağan karşılanması gereken bir durumdur. Örneğin, 17. ve 18.yy'larda el-Hasa ve Necd bölgesini ellerinde tutan Beni Halid kabilesinin başındaki el-Humaid ailesi göçebe hayatlarını sürdürmekle beraber, başkentleri el-Hufuf'u da asla bırakmamışlardır (Niebuhr, 1780:II-180; Oppenheim, 1952:133 vd.). El-Cauf bölgesinde kısa süreli bir hâkimiyet kuran Şaalanlar da benzer şekilde hareket etmişlerdi. Ama bu tarz bir devlet yapısı için oldukça istikrarsızdı ve kalıcı olmaktan uzaktı. Kimi durumlarda Bedevi şeyhleri bazı vaha ve şehirlerin hakimiyetini ellerine geçirmiş ve buraların yönetimini ele almışlardır (Blunt, 1881:I-260-1, 270). Bu şeyhler zaman içerisinde kendi kabilelerinden uzaklaşmış, yerleşik aristokratların hükümdarı halini almış ve bir süre sonra da edindikleri mülkleri göçebelerin saldırılarından korumaya yetecek kadar güç toplamışlar, bazı şeyhler de göçebelerle bağlarını ve bedevi seçkinleriyle akrabalıklarını öne çıkartmaya devam etmişlerdir. Cebel Şammar emirliğinin tarihi bu tarz siyaset için güzel bir örnek teşkil eder (Pershits, 1961:168 vd.; Rosenfeld, 1965:81 vd.).

İbn Raşidi hanedanının kurucusu olan Abdullah, Şammar kökeninden olmayan göçebe kabileleri güç kullanarak da olsa kendi hakimiyeti altına almak istediğine, bu konuda en büyük desteği Şammar kabilelerinden aldı. Ama Şammarların asıl amaçları yağma ve haraç olduğu için zaman içerisinde hanedan üzerindeki etkinlikleri azaldı. Abdullah'ın oğlu Telal ise, bir kuşak önce babasının boyun eğdirdiği bedevilerle işbirliği içerisinde diğer bedevi kabilelerini hakimiyet altına almak peşindeydi (Palgrave, 1866:53). Raşidi devletinin ordusu artık büyük ölçüde azatlı köleler, paralı askerler ve takviye kuvvet olarak görev yapan bedevi milislerden oluşmaktaydı. Rashidi idaresinin göçebe siyâseti oldukça belirsizdi. Kabileler üzerindeki denetim genelde aralarındaki ilişkilerin genel bir kontrolü ve aslında her zaman da toplanamayan zekat alımı ile sınırlıydı. Kabile şeyhleri ve emirin ordusunda savaş katılan göçebeler zekat ödemekten muaflardı (Musil, 1918:24-5). Kabileler kendi şeyhleri tarafından idare ediliyorlardı; otlak alanlar kabilenin ortak mülkiyetinde idi ve Raşidi hükümeti kabilelerin iç işlerine asla karışmıyordu. (Doughty, 1888:I-537).

Arabistan'da Bedevi kökenli olmak bir prestij meselesi idi. Bu sebeple Suudi kralları, Kuveyt emiri el-Sabah ailesi veya Bahreyn emiri el-Halifa ailesi gibi yerleşik krallar bile halen bedevi kökenlerine vurgu yapmaktan gurur duyarlar (Dickson, 1951:111). Genel olarak, çağdaş devletin ortaya çıkışına kadar Arabistan'daki göçebe toplumların içerisinde sosyal açıdan farklılaşmaların olduğu, ama sınıflı bir toplum haline dönüşmemiş olduklarını söyleyebiliriz. Sınıflaşmanın ortaya çıkışı genelde bedevilerin yerleşik toplumlarla etkileşime girdikleri, bir kısım göçebelerin yerleşikliğe geçtiği ve göçebe aristokrasinin yerleşik halkın yönetici sınıfı halini aldığı durumlarda görülür. Fakat bu dönüşüm, aslında yerleşik toplum içerisinde gerçekleşen bir gelişmedir; göçebe toplumun kendi iç dinamikleri ortaya çıkmış değildir. 18. ve 19.yy'larda bir dizi göçebe kabileyi kendilerine bağlamış olan Vehhabiler bile bu kabilelerin sosyal ve siyâsî yapılarına büyük bir değişiklik getirememişlerdir.

Sahra bölgesindeki göçebe toplulukların evrimi ise daha değişik bir iskikamette olmuştur. Tuareg topluluklarında göze çarpan özelliklerden biri de, bir göçebe grubunun bir başka gruba tâbi olması

durumunun, yani çok açık bir sosyal tabakalaşma durumunun, diğer göçebe topluluklara nazaran çok yaygın olmasıdır. Bir çok bilim adamı asil Tuareg kabileleri (Ihaggaren, Imajeren) ile vassal statüdeki Tuareg kabileleri (Imrad, Kel Ulli) arasındaki bu tebaiyet ilişkisinin Sahra'nın antik dönemlerde keçi çobanlarını yenip, üzerlerinde hakimiyet kuran deve çobanlarına kadar uzandığı iddiasındadırlar (Lhote, 1955:200; Birket-Smith, 1957:134; Bourgeot, 1975:19-23; Keenan, 1977:16-18; Gast, 1979:202-3). Nicolaisen (1963:405, 409-10, 436, 479 vd.), Tuareg toplumlarının pastoral göçebeliğin iki farklı türünden doğdukları ileri sürülür. M.S. 1. yüzyılda Berberi kökenli deve sığırtmaçları olan Lemtalar güneye inip, Berberi dili konuşan keçi çobanlarının topraklarını işgal etmişlerdir. 11.yy'da Hilâlilerin Kuzey Afrika'yı istilâ etmeleriyle Tassili, Ahaggar ve Ayr bölgelerinde yeni göçebe deve sığırtmacı topluluklar ortaya çıktı. Bu topluluklar çoğunlukla güneye, Fizan bölgesine göç eden Hawwara Berberileri ile olarak tanınırlar. Asil ve vassal Tuareg kabileleri arasındaki keskin ayrımı belirleyen unsurlar bu göçler ve onların sonucunda oluşan hâkimiyet ilişkileri olmuştur.

Buna mukabil Pershits (1969:342-3) hematolojik araştırmalarda asil ve vassal Tuareg gruplarının aynı kan grubu dağılımına sahip olduklarına dikkât çeker (Mendoul ve Jacquemin, 1953). Sonuç olarak, Pershits'in görüşüne göre bu her iki tür Tuareg grubunun ayrı etnik kökenlerden geldiklerine inanmak için geçerli bir sebep yoktur ve asil Tuaregler ile vassal Tuaregler arasındaki sosyal farklılaşmanın temelinde deve sığırtmaçları ile keçi çobanları arasında ekolojik şartların dayatmasıyla ortaya çıkan bir iş bölümü vardır. Pershits, deve sığırtmaçlarının askeri açıdan daha kuvvetli, dolayısıyla daha avantajlı olduklarını ve deve sahibi olma, hatta bazı silâhları edinebilme hakkı gibi bazı hakları kendilerinde tekelleştirmiş olduklarını öne sürer.

Tuareg toplumunun ortaya çıkışı oldukça karmaşık bir evredir ve uzun bir zaman içerisinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu konuda tek bir hipoteze dayanıp, diğer hipotezlerin dışlanması pek ilmî bir tutum olmaz. Tarih ve antropolojide "Occam'ın usturası" prensibi her zaman geçerli değildir.[109]

109 Occam'ın usturası: Occam'lı William 1285-1349 arasında yaşamış bir İngiliz felsefeci ve skolastik ilahiyatçı. Occam'ın usturası olarak bilinen

Güneydeki Tuareglerin tarihleri ile Sudan'daki toplulukların ve devletlerin tarihleri birbirleriyle oldukça yakından ilişkilidir. Berberilerin (Tuaregler) Hausa bölgesine 15.yy'dan daha önce girmiş olduklarına dair herhangi bir emare mevcut değildir (Smith, 1971:183) ama 15.yy'da Timbuktu ve Walatalar Tuareglere haraç ödemekteydiler (Levtzion, 1971:140). Üzerlerinde oldukça fazla sayıda çalışma yapılmış olması sebebiyle biz ağırlıklı olarak tipik bir örnek oluşturan Kuzey Tuaregleri, yani Kel Ahaggar Tuaregleri üzerinde duracağız.

Acaba, birçok bilim adamının da iddia ettiği gibi, Kel Ahaggar Tuaregleri sınıflı bir toplum muydular ve bir devlet kurmuş muydular? Tuareg toplumunu oluşturan iki temel zümre olan İhaggaren ve İmrad arasındaki sosyal farklılaşma oldukça barizdir. İhaggaren zümresi ağırlıklı olarak askeri aristokrasiden meydana gelmekteydi; kendilerini toprağın sahibi olarak görürler ve kendi "ettebel"ine (kabile grubu) ait topraklar içinde serbest dolaşım hakkına sahiptiler. Nicolaisen bu "ettebel"leri reislik olarak tanımlamaktadır (1963:217). Ekonomilerinde hayvancılığın payı oldukça azdı ve hayvancılık işiyle genellikle köleler uğraşmaktaydı. Ana gelir kaynakları İmrad'lardan toplanan haraç ve vergiler, yağma akınları, topraklarından geçen kervanlardan alınan koruma ve güvenli geçiş ücretleri idi. Topluluktaki hayvanların çoğunluğu İmrad sınıfına aitti ve onların da kendi köleleri vardı. İmradlar her yıl hem kendi "ettebel"leri içindeki İhaggaren zümresini temsil eden "amrar"a, hem de "temezlayt" denilen şahsi korunma için İhaggegaren sınıfından belirli bir kişiye, "tiwse" adını verdikleri vergiler öderlerdi. Hayvanlarını İhaggarenlere ait otlaklarda otlatırlar ve ticaret amaçlı olarak geçici bir süre için deve almalarına izin verilmekteydi. İhaggarenlerin ihtiyacı olduğunda onlara hayvanlarını ödünç vermek hatta gerekli durumlarda ücretsiz olarak vermek, İhaggarenlerin savaşlarına iştirak etmek ve kendi başlarına yağma akını yaptıkları takdirde, ganimeti paylaşmakla yükümlü idiler (Duveyrier, 1864:273, 334 vd., 374, 385; Benhazera, 1908:54, 139, 148; Lhote, 1955:194, 371; Nicolaisen, 1963:399-400, 403-5, 436; Keenan, 1977:32 vd.; Bourgeot, 1979:147 vd.; Gast, 1979:205 vd.).

prensip kısaca şu şekilde özetlenebilir: Şeyler gerekmedikçe çoğaltılmamalıdır. Birbirlerine rakip ama eşdeğer teoriler arasında en az kabulle yola çıkanın benimsenmesi gerekir. (Ç.N.)

Diğer vassal zümreler arasında ise en önemli ve en geniş olanı özellikle ticarette çok faal olan İsekkemaren zümresi idi (Nicolaisen, 1963:10; Keenan, 1977:28-9). Köleler (İklan) de dahil olmak üzere topluluktaki diğer tebaa grupların ekonomik ve sosyal açıdan fazla bir önemleri yoktu. Elimizdeki bilgilerin ışığında, Ahaggar'daki Tuareg idaresini (tegehe), zümrelerden oluşan basit bir toplum olarak değil, bir sınıf toplumu veya erken dönem sınıf toplumu olarak nitelendirebiliriz. İhaggaren ve İmradlar arasında ortaya çıkan karşılıklılık ilişkileri (burada hem siyâsî eksen, hem de savunma, koruma gibi ilişkileri kastetmekteyim) daha tam gelişmemiş bir sınıf ilişkisinin öncül türlerini oluşturmaktadır (Nicolaisen, 1963:404; krş. Bourgeot, 1975:27).

İhaggeren sınıfı, siyasi gücü elinde tutmaktaydı ve bu sınıfın kendi içerisinde "amrar" adı verilen liderleri vardı. "Amrar"lar çeşitli "ettebel"lerdeki belli başlı ailelerden gelmekteydiler (Tuaregler anasoylu toplumdurlar, soybağı anne tarafından sayılır). Bu "amrar"lar arasından bir tanesi de "amenukal" (büyük reis) seçilir ve bu kişi aynı zamanda kendi "ettebel"inin de "amrar"ı idi. İhaggarenler açısından "amrar"lar hem askerî önder, hem toplumsal hayatın düzenleyicisi rolündeydiler ve üretilen artık değerin dağıtımını da "amrar"lar üstlenmekteydi. "Amrar"lar bütün "ettebel"in reisi olarak toplumu oluşturan çeşitli zümreler arasındaki ilişkileri düzenleyip, "ettebel"e ait toprakların paylaşım esaslarını tespit eder ve bu hizmetlerin karşılığında ücret alırlardı. "Ettebel"in topraklarından geçen kervanların güvenli geçiş için ödedikleri ücretler ve kendi vassallarının yaptıkları yağma akınlarından elde edilen ganimetlerin de yarısı yine "amrar"lara verilirdi. "Amrar"ların hukukî işlevleri, cezalandırma ve ödüllendirme yetkileri de vardı (Duveyrier, 1864:353, 427-8; Lhote, 1953:193 vd.; Nicolaisen, 1963:336, 400, 435-6; Keenan, 1977:38-40; Gast, 1979:205-6).

"Amenukal"ın gücünün kendi içerisinde bazı çelişkili yönleri vardır. Her ne kadar "amenukal" en büyük "ettebel"in "amrar"ı bile olsa (Kel Ahaggar Tuaregleri arasında Kel Rela veya Kel Agger Tuaregleri arasında Uraren) diğer "amrar"lar güçlü bir karşı denge unsuru oluşturmaktaydı. "Amrar"ların dini yönden de büyük etkinliğe sahip olmakla, dış dünyaya karşı mensubu oldukları

topluluğu temsil etmekteydiler. "Amenukal"lar idareleri altındaki topluluğun tek bir bütün halinde hareket ettiği durumlarda çok ciddi bir gücü temsil etmekteydiler ama 19.yy boyunca böylesi bir birleşme çok nadiren ortaya çıkmıştır. "Amenukal"ların görevleri sebebiyle kendilerine tahsis edilen şahsi gelirleri vardı. Bu gelirlerin en önemli bölümü diğer kabilelerden alınan koruma parası idi, içlerinden bazılarının üç hatta dört tane yardımcısı (halife) vardı (Benhazera, 1908:53, 55; Lhote, 1955:189 vd.; Briggs, 1960:136; Nicolaisen, 1963:397-8, 400-1; Gast, 1979:206).

Ahaggar Tuareglerinde devlet yapılanmasının karakteristik özelliği olan idari bir aygıt ve idari işlere yönelik yapılanmalar mevcut değildi.

Erken devletler, özelikle de bunun daha ilk basamaklarında olan erken devletlerle, devlet öncesi birimler (gelişmiş reislikler) arasındaki ayrım çizgisi pek belirgin değildir. Ahaggar Tuaregleri gibi kendi içerisinde kesin zümrelere bölünmüş olan ve yüksek zümrenin bütün iktidarı kendi bünyesinde tekelleştirip temel kaynakları mülkiyetine almış olduğu, ortaklaşa bir şekilde tebaa konumundaki tabakaları sömürdüğü toplumlarda bu çizgiyi tespit edebilmek özellikle çok zordur. Tuareg toplumunda "Temezlayt" gibi daha özel tebaiyet çeşitleri eski dönemlerde çok büyük önem kazanmıştı ama topluluk içerisinde asıl ön plana çıkan sömürü çeşidi şahsi haraçlardan ziyade belli zümre ve sınıfların tâbi oldukları haraçlardı. Bu sebeple Tuareg toplumu daha ön aşamalarda olsa bile, sosyal açıdan sınıflı toplum kategorisindedir ama siyâsî açıdan devlet öncesi aşamasındadır. Görüldüğü gibi, Ahaggar Tuaregleri toplumunda yakın çevrelerinde tâbi kılınabilecek fazla sayıda tarımcı topluluk bulunmamasına bağlı olarak, normal şartlar altında göçebe toplumlarda az görülen derecede bir sosyal eşitsizlik sözkonusudur. Bu bağlamda kuzeyde ve güneydeki Tuaregler çok farklıdır. Kel Geres Tuareglerinde asilleriyle tebaa tarımcılar arasındaki nüfus oranı 1:10 (Bonte, 1979:183) civarıdır. Ahaggar'da ise tarım arazileri üzerindeki "yarıcılık" sistemi ancak 19.yy'ın ikinci yarısında başlamıştır. 19.yy sonlarında topraklarını çiftçi tebaaya kiraya veren asil sayısı ancak birkaç yüz ile sınırlı idi (Keenan, 1977:100). Bu durum göçebe topluluklarda oldukça az görülen ve üzerinde durulması gereken bir konudur. İhaggaren

ve İmradlar arasındaki ilişkilerin niteliği bu durumun en önemli sebebi olup, göründüğü kadarıyla başka hiçbir göçebe toplulukta aynı ekonomik ve sosyo-politik sisteme mensup iki grup arasındaki tebaiyet ilişkisi Kuzey Tuareglerinde olduğu kadar katı değildir. Bu durumu mümkün kılan sadece İhaggarenlerin ekonomik uzmanlaşmaları ve askeri-siyâsî üstünlükleri değildir. Bu durum bazı yönlerden İmradlar için de büyük faydalar sağlamıştır. Askeri açıdan koruma altında olmaları sebebiyle ticaret de dahil olmak üzere her tür ekonomik faaliyet üzerine yoğunlaşma fırsatı bulan İmradların İhaggarenlere ödedikleri haraçlar çok ağır bir yükümlülük oluşturmuyordu. İmradlar ve İhaggarenler arasında büyük bir ihtilaf veya çatışma olduğu konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Birçok vassalın kendi asil süzerenlerinden daha zengin olmaları da bunun ispatıdır (Duveyrier, 1864:220, 354, 355; Benhazera, 1908:151 vd.,160-1).

Ahaggar Tuareglerinin toplum yapısı durağan değildi ve zaman içerisinde bazı değişimlere uğramıştı. 1660 yılına kadar tüm Kuzey Tuaregleri, İmenan kabilesine mensup olup "şurfa" olarak adlandırılan bir sultanın idaresinde bir birlik oluşturmaktaydılar.[110] Bu durumun Tuareglerin sosyo-politik yapılarını nasıl etkilediği konusunda sadece tahminlerde bulunabiliriz, ama Fransız idaresinden önceki son dönemlerin en göze çarpan yanının siyâsî yapının tedrici olarak zayıflaması ve İmradların toplum içerisindeki konumlarının yükselmesi olduğu bilinmektedir.

Uraren kabilesinin başlattığı ayaklanmadan sonra Kuzey Tuaregleri, birbirinden bağımsız olan Kel Agger ve Kel Ahaggar idarelerine ayrıldılar. En başlarda, bütün kabileler "amenukal"a ve Tegehe-n-ou-Sidi isimli asiller grubunun vassalı idiler. Ama 18.yy'ın ortalarında "amenukal" Sidi ag Muhammed el Khir diğer asil grupların taleplerini kabul etmek zorunda kaldı ve bunun sonucunda da Ahaggar Tuareglerinin siyâsî yapıları ve merkezileşmeleri biraz daha zayıfladı.

İhaggarenler arasından ilk olarak üç "ettebel" ortaya çıktı: Kel Rela, Taitok ve Tegehe Mellet. Bunların her birinin kendi vassalları vardı ve önemli derecede özerkliğe sahiptiler. İçlerinde

110 "Şurfa"lar Hz. Muhammed'in soyundan gelen kişilerdir ve kelime anlamı "asil"dir. Şurfa ailelerinin siyasi ve dini yönden özel statüleri vardır.

en kuvvetli olan ve en çok vassala sahip olan Kel Rela "ettebel"i idi ve her üç "ettebel" arasında önemli ihtilaflar ortaya çıkmaya başlamıştı. 18. ve 19.yy'lar boyunca Ahaggar Tuaregleri sıklıkla Ayr Tuaregleri ve diğer komşuları ile savaş halindeydiler (Nicolaisen, 1963:393 vd.; Keenan, 1977:25-32, 53 vd.; Gast, 1978). "Amenukal"ların iktidarlarının zayıflaması 19.yy'da da devam etti ve hâtta kendi "ettebel"leri içinde bile etkinlikleri azaldı (Nicolaisen, 1963:397-8, 401).

İçerdeki ihtilaflar ve dış dünya ile olan savaşlar devam ederken, İmradların toplum içerisindeki sosyal konumları yavaş ama emin bir şekilde yükselmeye başlamıştı. Keenan (1977:55-6) bu devrenin 18.yy'ın ikinci yarısında başladığını aktarır. İhaggarenlerin il+ve askeri güce ihtiyaçları vardı ve Fransızlar Ahaggar'a geldiklerinde artık vassal kabileler de deve sahibi olabilmeye ve asil Tuareglerle aynı silahları kullanabilmeye başlamışlardı. 19.yy'ın sonlarında (Keenan, 1977:57-61), hâtta daha öncelerinde bile (Duveyrier, 1864:331; Nicolaisen, 1963:398, 435) vassal kabileler "amrar" ve "amenukal" seçiminde önemli derecede söz sahibi olmaya, bunun yanında Taitok İhaggarenleri arasında İmradlar ile evlilikler bile görülmeye başlamıştı (Briggs, 1960:136; Nicolaisen, 1963:402-3). Bazı İhaggaren aileler de kendi vassallarından geleneksel haraçlarını talep etmekten vazgeçmişlerdi (Lhote, 1955:225). Fransızlar Ahaggar bölgesine geldiklerinde Tuareg toplumu önemli değişimler geçirmekteydi, ama Keenan'ın (1977:11) bunları sınıf devrimi olarak nitelendirmesi aslında abartılıdır. Her ne olursa olsun, bu değişimler sonucunda İhaggarenlerin gücü kırılmış ve İmradların tebaa statüsü de hafiflemiştir.

Ahaggar Tuareglerinin devletleşme evresinde üçüncü eğilim ön plana çıkar. Topluluk içerisindeki iş bölümü sosyal tabakalaşma ile ilişkilidir. Bu eğilimin açıkça belirgin olmamasının sebepleri arasında devlet kuramamaları ve iş bölümünün pastoralistler ve tarımcılar arasında değil, toplumun içerisinde, yine pastoralistler arasında olması sayılabilir. Bazı Tuareg topluluklarında ise bu üçüncü eğilim çok daha açık bir şekilde görülebilir. Pershits (1968:351) çok haklı olarak Tuareg toplumunun siyâsî gelişiminin zayıflığı üzerinde durmaktadır. "Amenukal"ların göçebe kabileler üzerindeki etkinliklerini artıramamalarının en önemli

sebepleri nüfus yoğunluğunun azlığı ve ne Kel Ahaggar'ların ne de Kel Ajjer'lerin, iktidarlarının merkezini oluşturacak büyük bir vaha bölgesine tek başlarına sahip olamamalarıdır.

Kuzey Afrika'daki (Mağrip) göçebe devlet oluşumlarının kendine has bazı özellikleri vardır. Bu bölgede göçebeler ve tarımcılar birbirlerinden çok da farklı olmayan hayat sürmekteydiler ve yerleşik dünya ile göçebe dünya arasındaki sınırlar oldukça değişkendi (de Planhol, 1968:140 vd.). Göçebeler kış ayları için Sahra'ya yakın bölgelere göç etseler de yazın kamp yaptıkları yerler -örneğin Tell bölgesi- tarım arazilerine yakın bölgelerdi. Güneye göç edenler genelde deve sığırtmaçları idi; koyun çobanları kışın göç etmiyorlardı (Dhina, 1956:421-4). Göçebeler genelde mağripin geniş düzlüklerine doğru yayılmayı tercih etmekte ve Kuzey Afrika'ya göç edenler de sadece Asyalı göçebeler değillerdi. Kuraklık veya benzeri olumsuz şartlar Sahra göçebelerinin de denize yakın bölgelere yönelmelerine sebep olmuştur. Bu kalıcı göçler kimi zaman doğrudan istilâ şeklinde, kimi zaman uzun yıllara yayılarak aşamalı bir biçimde, kimi zaman da bir grup göçebeyi bir diğerine karşı kullanma amacı güden sultanların daveti ile gerçekleşmiştir. Çoğu durumda göçebeler tarım arazilerine el koyuyor ve orada yaşayan tarımcıları kendilerine tebaa kılıyorlardı (Dunn, 1973:85, 92-3).

Kuzey Afrika göçebeleri yüzyıllar boyu bölgenin hâkim askeri gücü olmaları ve bu sayede tarım toplulukları ve şehirler üzerinde hâkimiyet kurarak onları sömürebilmeleri sayesinde göçebe hayat tarzlarını muhafaza edebildiler. Ortaçağ boyunca içlerinden çok az bölümü yerleşik hayata geçmiştir (de Planhol, 1968:152). Tüm bu amiller bu bölgedeki göçebe devletlerde ikinci eğilimin öne çıkmasına engel olmuştur.

Kuzey Afrika'nın bir başka özelliği ise, bu bölgedeki yerleşik toplulukların durumlarıdır. Avrasya bozkırlarında ve kimi zaman Orta Doğu'da göçebeler sıklıkla büyük ve güçlü devletlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Genel kural olarak göçebelerin büyük yerleşik devletlere boyun eğdirebilmeleri, doğrudan istilâ hareketleri dışında, ancak devletin zayıf ve dağılma döneminde olması ve/veya göçebelerin kendi aralarında daha önceden birleşip merkezi bir idare oluşturmaları durumunda mümkün olmuştur.

İbni Haldun'un "çekirge istilası" olarak adlandırdığı 11.yy'daki Hilali istilâsı bölgede yerleşik devletlerin kurulmasına önemli bir ivme kazandırmıştır. Her ne kadar son dönemlerde Hilali istilânın getirdiği yıkımların İbni Haldun ve onun izinden giden Fransız tarihçiler tarafından abartıldığı ileri sürülüyor olsa da (bkz. Fischer, 1977:244-5), göçebelerin 11.yy'dan itibaren Kuzey Afrikadaki yerleşik devletler için çok büyük mesele teşkil ettikleri tarihî bir gerçektir.

Bazı dönemlerde Kuzey Afrikadaki devletler o derece zayıflardı ki, göçebeler kabileler üstü bir seviyede organize olma ihtiyacı duymadan yerleşik topluluklara kolaylıkla saldırıp yağmalayabiliyorlardı. En güçlü ve büyük devletler bile diğer göçebeleri topraklarından uzak tutabilmek için göçebelerin yardımına ihtiyaç duyuyorlar ve onlara bazı imtiyazlar tanımak zorunda kalıyorlardı. Bu sebeple çok uzun bir dönem boyunca Kuzey Afrika'da birinci tür bir göçebe devletin ortaya çıkmasını sağlayacak sebepler söz konusu olmadı. Bu yüzden de bu bölgede göçebe devlet ve yerleşik devlet arasındaki karşıtlık Orta Doğu'ya göre daha zayıftı; Avrasya bozkır bölgesine kıyasla ise çok daha düşük seviyede idi. Devlet yapısının sosyal ve siyâsî kıstasları bu bölgede çok daha esnek ve belirsizdi. Kuzey Afrika tarihini incelerken, özellikle bazı dönemlerde yerleşik ve göçebe devlet yapılarının ihtilaflarından ziyade, göçebe olmayan toplulukların kurdukları devletlerin ortaya çıkışları, yükselişleri ve dönüşümlerinde göçebelerin rolleri üzerinde durmak çok daha doğru bir yaklaşım olur.[111] Göçebeler çoğu zaman kendi devletlerini kurma yönünde bir adım atmamış olsalar da, bu bölgedeki devletler ile ilgili her konuda faal olarak rol almışlardır (konuyla ilgili olarak bkz. İbni Haldun, 1925; Marçais, 1913; Brunschvig, 1949; Brunschwig, 1947; Julien, 1956a; Terasse, 1950; Le Tourneau, 1977; Fischer, 1977).

Kuzey Afrikadaki çoğu devlet fetih hareketleri sonucunda

111 Aslında bu durum Kuzey Afrika tarihi hakkında çok daha geniş kapsamlı bir konunun, devletler ile segmenter teşkilat yapısına sahip kabileler arasındaki etkileşimler konusunun bir parçasıdır. Segmenter teşkilat yapısına sahip kabileler arasında göçebelerin sosyal yapısına benzer bir yapıya sahip ve muhtemelen bunu göçebelerin etkisi ile geliştirmiş olan tarımcılar da vardır. Bu tarımcıların kurdukları devletler de göçebelerin kurduklarından pek farklı olmamıştır.

kurulmuştur. Bu fetihleri yapanlar ve devletlerin yönetici hanedanlarını oluşturanlar da çoğunlukla göçebeler olmuşlardır. Kuruluşu takiben kısa süre sonra yönetici hanedanın mensupları ve yakın akrabalar şehirleri yerleşmiş ve yerleşik toplulukların yöneticisi haline gelirken, göçebe topluluğun çoğunluğu yerleşik hayata geçişe ne bir ihtiyaç, ne de bir istek duymuştur. Bunun sonucunda ortaya çelişik bir durum çıkmıştır. Hanedanlar devlet yapısını düzenlemek ve merkezi bir idare kurmak için göçebeler üzerinde hâkimiyet kurmaya veya en azından denetim altında almaya çalışmışlardır. Göçebelerin asıl hedefleri, yerleşik halkları azami derecede sömürmek ve bağımsızlıklarını azami seviyede muhafaza edebilmekti. Bunun için göçebeler amaçlarına rıza gösterecek herhangi bir merkezi idareyle işbirliği yapmaya ve ona destek vermeye her zaman hazır olacaklardır.

Yönetici hanedanın dinî açıdan önemli bir yerleşik zümreye mensup olduğu devletlerde olayların seyri biraz daha farklı olmuştur. Geniş boyutta fetihlere girişmek için ihtiyaç duyulan büyük göçebe idarelerinin ortaya çıkmasının önünde çeşitli engeller vardır. Bunlar iktidar gücünün zayıflığı, bölgeye has özel ekolojik şartlar, etnik farklılıklar gibi engellerdir. Diğer taraftan, İslâm dininin yayılması ve Murabıt kültü bölgede çeşitli dinî liderlerin etkinlik kazanmaları için uygun zemin hazırlamıştı. Önde gelen bazı din adamları göçebeleri geçici bir süre için bile olsa dinî bir söylemin etrafında toplamayı başarmışlardır. Ama bu tarz devletlerde bile göçebeler özerk ve denetim dışı karakterlerini muhafaza ederek, daima daha fazla ayrıcalık ve yerleşikleri daha fazla sömürme fırsatı arayışında olmuşlardır. Kuzey Afrika devletlerinin hanedan içi çatışmaları, onların bu gayelerine ulaşmalarını kolaylaştırmıştır. "Yeni sultan, eski yol arkadaşlarıyla bağlarını kopartmanın ne derece tehlikeli olabileceğini asla aklından çıkarmamak zorundaydı. Tacını korumak için ihtiyacı olan askeri desteği sunanlar onlardı ve göçebe kuvvetleri her zaman için silâhlı gücün vazgeçilmez bir parçası olmuştu" (Marçais, 1913:245). Bu şart altında devletlerin önünde göçebeler konusunda iki ana tercih kalıyordu: Birincisi genişleme siyaseti takibetme, diğeri de kadim "divide et impera" (böl ve yönet) siyasetini benimsemek. Çoğu zaman bu ikisi bir arada kullanılmıştır.

Gellner (1969:3-4) Orta çağda Fas'ta kabilelerin üç ana grupta toplandıklarına işaret eder. Bunların ilki iç çemberi oluşturan ve hanedanın en büyük destekçisi olan, vergi toplayan kabilelerdir (guyş). İkinci grup, orta çemberi oluşturan, vergi verenler ve üçüncü son grup da dış çemberi oluşturan ve vergi vermeyi reddeden kabilelerdir. "Fas tarihi güç ve iktidarlarını devam ettirmek isteyen hanedanlar arasındaki çatışmaların tarihidir. Hanedanların karşılaştıkları en önemli problem "guyş"larını seçmek ve kendi etkinlik alanlarını koruyup genişletmekti." Fransızlar da Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirdiklerinde aynı şekilde hareket ettiler ve bazı Berberi kabilelerine daha fazla ayrıcalıklar tanıdılar.

Kuzey Afrika devletlerindeki ayrıcalıklı kabileler vergiden muaf olup, yerleşik toplulukları sadece bir sömürü nesnesi olarak görüyorlardı. Kabilelerin temsilcileri olan şeyhler, hem devletten maddî destek alıyor, hem de vermiş oldukları askeri destek karşılığında toprak veya parayla ödüllendiriliyorlardı. Göçebeler güneye göç ettiklerinde, reayadan vergileri toplamak için geride vergi toplamakla görevlendirdikleri yetkililer bırakıyorlar ve sıradan göçebeler yerleşiklerden edinilen gelirlerden pay alıyorlardı (Marçais, 1913:242 vd.,258-9; Brunschvig, 1947:100 vd.)[112] Bir hanedanın göçebelerin taleplerini yerine getirmek istememesi veya getirememesi durumunda iktidardaki hanedan göçebelerden aldığı desteği kaybetmek tehlikesiyle karşılaşıyordu. İbni Haldun'un "Bedevi devletlerinin ancak üç kuşak devam ettikleri" hakkındaki tezi, Fas tarihinde görülebilecek sayısız örneğe dayanmaktadır (İbni Haldun, 1967:138 vd.). Bu sebeple Kuzey Afrika devletleri genelde göçebelere olan ihtiyaçlarını tamamen ortadan kaldırmak yerine, onları sınırlandırmayı, göçebelerin mezalimlerini yumuşatıp, kontrol altında tutmayı ve göçebe kabileler arasındaki husumetleri kullanmayı tercih etmişlerdir.

Murabıt devleti, birinci tür göçebe devletlerin tipik bir örneği olarak kurulmuştur. Sanhaja Berberilerinin Sahra bölgesinden çıkıp, Fas ve İspanya'ya kadar yayılmalarının arkasında sadece dinî sebepler değil, tarihsel bazı zorunluluklar da vardı.

Sanhajalar için Sahra çöl ticareti çok önemliydi, fakat bu ticaret

112 "Guyş" kabilelerinin hepsi göçebe değildi; bazıları yerleşikliğe geçmiş göçebeler, bazıları da yerleşik kabilelerdi.

üzerindeki hâkimiyetleri 11.yy'da güneyde Ganalılar ve kuzeyde eski rakipleri Zanata göçebelerinin tehdidi altına girdi. İstikrarlı bir yapıya sahip olmayan Sanhaja idaresinin ortadan kalkması, bu durumu daha da sıkıntılı bir hale soktu ve bunun sonucunda Jaddala, Lamtuna ve Masufa kabileleri bağımsız şekilde hareket etmeye başladılar. İbni Yasin'in vaazları ve çabalarıyla bu iç çatışmalar sona erdiğinde, hem iktisadî alanda, hem de dış dünya ile ilgili konuların üstesinden gelinebildi (Abun Nasr, 1971:92; Levtzion, 1971:127-9). Yağmalama ve ganimet edinme, düşmanlardan intikam alma fırsatları birçok göçebe grubun din değiştirmeye teşvik ediyordu. Her ne kadar Murabıt önderleri dine bağlı kimseler olsalar da, hareket en başından itibaren yağmacı bir yayılmacılık olarak gelişecekti (Hopkins, 1958:28). Göçebeler, Fas düzlüklerinden, Sahra çöllerinde sahip olduklarından çok daha müreffeh bir hayat aramaktaydılar (Abun Nasr, 1971:92).

Murabıt devleti genişledikçe, bir sonraki adımın ne olacağı sorusu daha çok önem kazanmaya başladı. Ebu Bekir ve İbni Taşfin arasındaki anlaşmazlık barışçı yollarla çözülmesi, bize bu konuda oldukça ilginç bilgiler sunar. Ebu Bekir göçebe hayat tarzını sürdürmeyi ve Sahra'da kalmayı, dindar biri olan İbni Taşfin ise fethettiği ülkelerde kalmayı tercih ettiler. Böylesi bir seçimi bilinçli olarak yapıp yapmadıkları bilinmemekle beraber, Ebu Bekir birinci eğilimin, İbni Taşfin ise ikinci eğilimin temsilcisi idiler. Devletin Sahra ve Mağrip olarak ikiye ayrılması her ne kadar Ebu bekir'in ölümünden sonra gerçekleşmiş olsa da, buna ilişkin bütün emareler daha öncesinde de vardı. Ebu Bekir'in ölümünden sonra Sahra bölgesindeki Sanhaja birliği dağılmaya başladı; buradaki Murabıt hareketi sona erdi (Levtzion, 1971:130) ve Sahra Sanhajaları, hareketin önderlerinin büyük zorluklarla üstesinden gelmiş oldukları kendi iç çatışmalarına geri döndüler. İbni Taşfin'in devleti de ikinci eğilimi gerçekleştirme konusunda tam bir başarı sağlayamadı. Krallığın merkezi yerleşik bölgelere kaymış olması, uzun vadede devleti güçlendirmekten ziyade, zayıflamasına sebep oldu. İbni Haldun Murabıtların asli destek unsurlarının çöllerde olduğunu, Mağrip ve İspanya'da kök saldıkça Sahra ile orada yaşayan göçebelerle bağlarının zayıfladığını ve Sahra'dan daha az destek almaya başladıklarını aktarır (Levtzion, 1977:337-8).

Aynı dönemlerde hem Mağrip'te, hem de İspanya'da çeşitli sosyal tabakalar Murabıtları yabancı istilâcılar olarak görüyorlardı. Fatihlerle, mahallî yönetici sınıfın birlikteliği veya entegrasyonu gerçekleşmedi. Murabıtların sadece yerleşikler değil, göçebeler üzerinde de hâkimiyet kurmaları durumu daha da karmaşık hale getirdi. Sanhaja ve Zanatalar arasındaki eskiden kalma husumeti güç kullanarak yatıştırmaya çalıştılar ama bunda çok büyük bir başarı elde edemediler.[113] Göçebelerin yaşadıkları bölgelerde vergiler ancak askeri güç kullanarak toplanabiliyordu ve bazen yıllar boyu ödenmediği oluyordu (Hopkins, 1958:54). Diğer göçebelere fetih gelirlerinden pay vermeyen Murabıtlar, böylelikle kendi ayaklarının altındaki halıyı çekmiş oldular (Le Tourneau, 1969:13).

Sanhajalar kendilerini yönetici sınıf olarak görmekte ve buna uygun davranmaktaydılar. Tebaalarına "litham" adı verilen türbanlarını takmayı bile yasaklamışlardı; bunu takmayı sadece kendilerine has bir ayrıcalık kabûl ediyorlardı. Hanedandan kendileri için birçok ayrıcalık edinmişler; askeri komutanlar onların arasından çıkıyor ve bu komutanlar aynı zamanda bulundukları bölgenin valisi olarak görev yapıyorlardı. Hizmeti geçenlere ödül olarak toprak tahsis edilmesi uygulaması da ilk olarak Murabıtlar döneminde başlamıştır (Hopkins, 1958:83). Buna ilâve olarak iyi eğitimli Endülüslü bürokratlar, Murabıt devlet teşkilâtının vazgeçilmez unsurları haline gelmişlerdi. Yetkileri nispeten daha sınırlı da olsa, Endülüslü bürokratlar bu yönleriyle, Selçuklu İmparatorluğundaki Farisî bürokratları andırmaktaydılar.

Ancak, Sanhajalar arasında bile imtiyazların dağıtımında eşitsizlik söz konusu idi. Lamtunalar en imtiyazlı kabile olup, ordu ve yeni aristokrasinin çekirdeğini oluşturuyorlardı. Siyâsî açıdan bakıldığında aslında Murabıt krallığı göçebe kökenli bir kabilenin geniş bir yerleşik ve göçebe kitle üzerinde hegemonya kurmasından ibaret olup (Abun Nasr, 1971:101), ama dayandığı sosyal taban gittikçe daralmaktaydı. Bütün dinî fanatizmleri ve Hıristiyanlara karşı açtıkları savaşların yanında, Hıristiyan ücretli askerlerden birlikler kuran ilk Kuzey Afrika devleti de yine

113 Gellner (şahsi bir görüşme esnasında) Sanhaja/Masmuda/Zanata teorisinin aslında Fransız bilim adamları tarafından oldukça abartılmış olduğu görüşündedir.

Murabıtlardır (Hopkins, 1958:54; Levtzion, 1977:334). Fakat, bu da Murabıtlar açısından kalıcı bir çözüm sağlamayacaktır.

İbnin Taşfin'in oğlu ve halefi olan Ali çölde değil Endülüs'te şehir ortamı içinde yetişmişti ve onun döneminde devletin sosyal tabanı fazla genişlemedi. "Murabıt krallığının ihtişamlı görüntüsünün arka plânında değişim içerisindeki bir toplum ve Yusuf İbni Taşfin'in iradesiyle bir araya gelmiş ve aslında pek de birbirlerine uymayan parçalar vardı" (Le Tourneau, 1969:14-5).

Muvahhid krallığı ise Sahra göçebeleri tarafından değil, dağlı tarımcılar, Masmudalar tarafından kurulmuştu ama aslında oldukça denetim dışı bir güç olan göçebeler zaman içerisinde krallık içerisindeki önemlerini artırmışlardı. 12.yy'ın ortalarında İfrikiye ve Orta Mağrip bölgesinde Beni Hilal konfederasyonu oluşmaya başladığında, Beni Maqiller de Sahra sınırlarına doğru ilerlemeye başlamışlardı. Diğer taraftan Zanatalar da Arap göçebeleriyle birlikte hareket ediyorlardı. Bölgedeki devletler, çoğu zaman göçebeleri birbirine karşı kullanma siyâsetini sürdürmekten başka bir şey yapmadılar (Abun Nasr, 1971:110, 112). İfrikiye ve Orta Mağrip bölgesindeki Arap kabilelerin güçlerini kırmak için Abdül Mümin, bu kabilelerden bazılarını Rabat ve Kazablanka'da toprak vererek Fas'a götürdü; böylece kendi hanedanı için önemli bir müttefik kazanmayı umuyordu (Marçais, 1913:187; de Planhol, 1968:140; Le Tourneau, 1969:66). Bunun sonucunda Araplar ve Araplaşmış olan Zanatalar devletin asıl askerî gücü haline geldiler. Onlara otlaklar ve tarım arazileri tahsis edildi; sadece vergiden muaf olmakla kalmayıp, aynı zamanda yerleşiklerden vergi toplama hakkını da elde ettiler (Marçais, 1913:250; Julien, 1956a:111-2; Levitzion, 1977:343) ve bu arada yağma ve soygun için ellerine geçen hiçbir fırsatı da kaçırmadılar. Tabiî olarak hanedana olan bağlılıkları sadece çıkarlarını azami ölçüde devam ettirmeye yönelikti ve Muvahhid devletinin son dönemlerinde hanedan içi çatışmalarda taraf olmak suretiyle etkinliklerini büyük ölçüde artırdılar.

Muvahhid devleti dönemi ve sonrasında göçebeler uzun süre boyunca Kuzey Afrika'da kurulan bütün devletler, her ne şartlar altında kurulmuş olurlarsa olsunlar ayrıcalıklı konumlar elde ettiler.

Abdulvadi, Marini ve Hafsi hanedanları dönemlerinde göçebelerin önemleri daha da artmıştı. Bu hanedanların ilk ikisi aristokrat göçebe klanlarından gelmekteydiler ve bu devletlerde göçebe aristokrasi çok önemli mevkileri elinde tutuyordu. Göçebe kökenli olmayan Hafsi hanedanı döneminde bile (Brunschwig, 1940; Brunschwig, 1947) Bedevi şeyhleri aristokrasinin Muvahhidlerin soyundan gelen en üst tabakasıyla aynı seviyede kabul görüyordu. Hafsi hükümdarları göçebe kabilelerin iç işlerine müdahale etmemeyi tercih ettiler; çok geniş arazilerin göçebelere ikta olarak tahsis edilmesinin yaygınlaşması da 13.yy sonlarında Hafsi hanedanı döneminde başlamıştı (Julien, 1956a:140). 14.yy'a gelindiğinde artık bütün bir vilayetin bile ikta olarak tahsis edildiği oluyordu. Bazı sultanların bu duruma son verme çabalarıysa sonuçsuz kalacaktır. Bölgesel göçebe idareleri arasındaki çekişmeler durumu daha da kötüleştirdi. Devletin iç bölgelerindeki yerleşik hayat dağılmaya, düzlüklerde yaşayan yerleşik insanlar şehirlere sığınmaya başladılar (de Planhol, 1968:152-4). Sadece deniz kıyısındaki şehirler gelişmeye devam ederek, onlar da kendi iç bölgeleriyle irtibatlarını kesip, dış ticarete yönelmişlerdi.

Beni Marin konfederasyonundan Zanata kabilesi 13.yy'da Muvahhid devletine karşı ilk zaferini kazandıktan sonra çöle geri dönmedi; zengin otlaklarıyla, yağma ve ganimet yönünden büyük fırsatlar vadeden Fas'ı tamamen ele geçirme planları yapmaya başladı. Zanatalar daha önce de Beni Marin reisi Ebu Yahya'nın çeşitli alt kabilelere tahsis etmiş olduğu toprakları ele geçirmişlerdi.

Daha sonraki dönemlerde Mariniler de diğer göçebe kabilelerle savaşırken Zanatalar ve Arap kabileleri ile işbirliği yapmak zorunda kaldılar. Marini sultanı Ebu Hasan kısa bir dönem boyunca bütün Mağribi denetim altına almayı başardı ve bu sürede Arap kabilelerinin yerleşik tarımcılardan vergi toplama haklarını geri alarak, onların göç yollaı denetlemek istediyse de, 1348 yılında göçebeler tarafından Kayravan savaşında yenilgiye uğratıldı (Abun Nasr, 1971:129).

Abdulvadi devleti de Zanata göçebeleri tarafından kurulmuştu. Devletin kurucusu olan Yaghmurasan ibni Zayyan Tlemcende yerleşmiş, fakat kendisinden sonra gelenler göçebe karakterleri-

ni daha fazla ön plâna çıkarmışlardı. Kendi kabilelerinde şeyhlik yapmaya devam ettiler; savaşlara kabilenin reisi olarak katıldılar ve diğer şeyhlerle istişare toplantıları düzenlediler. Ancak 14.yy başlarında, Ebu Hamu döneminde göçebe şeyhliğinden yerleşik toplumun sultanlığına geçiş tamamlandı. Yaghmurasan göçebeleri topraklarından uzaklaştırmaya çalışmış, ama bunu başaramamıştı. Bunun için işbirlikleri araştırmış ve başka kabileleri davet ettiğinde, çağrıya katılan kabileler kısa sürede güç ve etkinlik kazandılar. İbni Haldun, bu sebeple 1380 yılında sultanların asıl iktidarlarının kıyı bölgelerinde olduğunu aktarır. Geri kalan bütün topraklar ikta olarak dağıtılmıştır.

Kuzey Afrika'nın kendine mahsus şartları içinde göçebe idarelerinin devlet yapısına dönüşebilecek hemen hemen bütün yollar kapalıydı. Yerleşik bir toplumu fethettikten sonra, göçebelerin merkezi bir güce ihtiyaçları kalmamaktaydı, zira fetihten sonra yerleşik dünyada onlara mukavemet edecek bir başka yapı olmadığından, dolayısıyla birinci türden bir göçebe devletin varlığına ihtiyaç da kalmıyordu. Eğer göçebe liderleri göçebe şeyhleri olmaktan vazgeçip, şehirlere yerleşerek, yerleşiklerin hükümdarı olma yönünde adım atabilselerdi, bu durum zaten ikinci tür devlete doğru bir geçiş adımı olurdu. Ne var ki, yerleşiklerin hükümdarı olmayı seçseler bile, asli dayanakları olan kendi kabilelerinin ya da "guyş" kabilelerinin desteğinden vazgeçmeleri mümkün değildi. Buna mukabil göçebeler ne yerleşik hayata geçmeyi, ne de yeni devletin sosyo-ekonomik sistemine dahil olmayı istiyorlardı ve devletin yerleşik sınıfları arasında onları buna zorlayabilecek hiçbir güç de yoktu. "Bu duruma kesin bir çözüm asla bulunamadı, ama başarılı Fas hanedanları askeri desteklerini garantilemek için her türlü yönteme başvurmaktan çekinmediler. Bu yöntemler arasında kendi kabilelerini ön plâna çıkarmak, yabancı -hâtta Hıristiyan- paralı askerler tutmak, yenilgiye uğrattıkları Arap kabilelerini sıkıntılı olduğunu düşündükleri yerlere iskan etme, askeri eğitimli zenci köleler kullanmak, ayrıcalıklı kabilelerden ordu oluşturmak gibi yöntemler" vardı (Gellner, 1969:4). Ama bu yöntemlerin hiç biri uzun vadede başarılı olamadı. Sadece Osmanlı Devleti kendi hâkimiyetini kabul ettirmek konusunda diğerlerine nazaran daha başarılı oldu; Tunus ve Cezayir'de uzun süreli kalıcı

bir şekilde tutundular. Osmanlıların başarılarının sebepleri başlı başına bir araştırma konusu olmakla beraber, bütün diğer sebeplerin yanında Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Afrikada Orta çağda hüküm süren hiçbir devletle mukayese edilemeyecek kadar güçlü bir devlet olduğu da burada gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç olarak, göçebe hanedanlar her ne kadar yerleşiklerin çıkarlarını savunuyor olsalar da, iktidarları için göçebelerin güçlerine dayanmak ve dolayısıyla göçebelerin tarımcıları ve şehirlileri sömürmesine imkân yaratmak zorundaydılar. Bu devletler, göçebe hayat tarzıyla bağlarını koparmış olsalar ve yerleşik devletin çıkarları hanedanın çıkarları ile örtüşüyor bile olsa, bu hanedanlar devletlerini ikinci türden bir devlete dönüştüremediler. Devlet içerisindeki bütün çıkar gruplarını uzlaştırabilmeleri çok zordu. Ancak Orta çağın sonlarına doğru bazı hükümdarlar göçebelerin devlet içerisinde sahip oldukları yıkıcı konumu geçici olarak bile olsa sınırlamayı başardılar. Fas Sultanı Mulay İsmail bu yönden Şah I. Abbas'a benzemektedir lâkin başarısı I. Abbas'a nazaran çok daha kısa süreli olmuştur.

Kuzey Afrika göçebelerinin sosyal ilişkileri oldukça çelişkili bir yapı sergiler. Devlet yapısı açısından bakıldığında "Guyşh" kabileleri sınıflı bir toplumun ayrıcalıklı zümresini oluştururlar ve göçebe aristokrasisi de yönetici sınıfın bir parçasıdır. Kendi kabile mensupları açısından göçebe aristokrasisi "önder zümre"yi oluşturur. Kabile yapıları incelendiğinde, sosyal farklılaşma var olsa da, bu toplulukların bir şekilde bir devlet bünyesine dahil olmuş sınıf öncesi topluluklar veya alt topluluklar oldukları düşünülebilir.

Doğu Afrika

Bu bölgedeki göçebe veya daha doğru bir ifadele pastoral devlet yapılarının ortaya çıkışları aslında Interlacustrine bölgesi devletlerinin tarihiyle yakından alâkalıdır. Şu anda artık pek itibar edilmeyen "Hami Teorisi" ve "Fetih Teorisi" bu devletlerin ortaya çıkışları üzerine kurgulanmıştır. Kitabın daha önceki bölümlerinde "Fetih Teorisi" üzerinde durmuştuk. Speke (1864) ve ardıllarının ortaya koymuş oldukları haliyle "Hami Teorisi"nin

de geçersizliği zaman içerisinde ortaya çıkmıştır (bkz. Macgaffy, 1966; Sanders, 1969) dolayısıyla İnterlacustrine bölgesi devletlerinin ortaya çıkışları konusundaki soru işaretleri şimdiye kadar hiç olmadığı kadar ihtilaflı bir haldedir.

Bu bölümde bu konuya bir açıklama getirmeye çalışmayacağım; zira yeterli bilgiye sahip değiliz. Bunun yerine bilinen olayları ve hipotezleri belli ana gruplar altında bir araya getirmeye ve bunlara dayanarak bazı ara sonuçlara ulaşmaya çalışacağım.

İnterlacustrine bölgesindeki devletler ve reislikler yakın zamana kadar sanılanın aksine çok da birbirlerine benzeyen sosyopolitik yapılara ve ekonomilere sahip değillerdi. Bu devletlerde benzeri siyâsî ve ideolojik kurumların var olması, aralarındaki temel farklılıkları ortadan kaldırmaz (Beattie, 1971:245 vd.), veya bu devletlerin sosyal evrimin aynı aşamasında oldukları anlamına gelmez. Zaten bu devletler ilim adamlarının bu toplumlar hakkındaki tanımlamaları "feodal", "erken dönem sınıflı toplum", "Asyalı", "Afrikalı", "despotik" veya "bürokratik" gibi oldukça geniş bir yelpaze içerisinde değişmektedir. Sadece Buganda ve Rwanda, Bunyoro veya Ankole devletlerinin genel olarak kıyaslanması bile, aralarındaki farklılıkları görebilmek için yeterlidir. İnterlacustrine bölgesindeki devletlerin her birinin gelişirken kendilerine has bazı farklılıklar ya da yerel özellikler göstermesi kaçınılmazdır.

Buganda dışında kalan İnterlacustrine bölgesi devletleri etnik olarak heterojen yapıdaydılar. Bu devletlerin çoğunda halk tam anlamıyla olmasa bile genelde "etnik-sosyal" olarak nitelendirilebilecek tabakalara ayrılmıştı: Tutsi (Hima, Huma), Hutu (İru) ve bazı bölgelerde de Twa tabakaları. Bu sosyal tabakalar arasındaki fizikî farklılıklar o derece belirgindi ki, buna etnik kökenlerin farklılığı dışında bir izah getirebilmek çok güçtür. Bu sosyal tabakaları iktisadî uzmanlaşma ve beslenme kültüründen ortaya çıkan sosyal farklılaşmalar olarak açıklama eğiliminde olan ilim adamları (Posnansky, 1966a:6) Lysenko veya Lamarck'ın yolunda giderken ne yazık ki çağdaş genetik teorileri göz ardı etmektedirler (krş. Hiernaux, 1966). Buna karşılık, fizikî antropolojinin bize sunduğu mutalar ve Tutsilerin sürülerinde yer alan "sanga" cinsi büyükbaş hayvanlar, atalarının kuzeyden gelmiş olduğu yönünde

oldukça ikna edici deliller ortaya koymaktadır. Tutsilerin ataları muhtemelen pastoral kabile göçleri esnasında Doğu Afrika'ya gelmişler ve bu göçler bir defada değil, uzun bir süre içerisinde aşamalı olarak gerçekleşmiştir (Mair, 1962:129; d'hertefeld, 1962:17; d'Hertefeld, 1965:406; Lemarchaund, 1966:599; Posnansky, 1967:645; Oliver, 1977:626 vd.). Sonuç olarak, Tutsilerin fizikî yapılarının şekillenmesi Hutuların Bantu dili konuşan ataları ile karışmaları sonucunda Doğu Afrika'da gerçekleşmiştir. Tutsilerin dil açısından asimile olmaları ve fizikî antropoloji açısından bir ara tip oluşturmaları da bu durumla yakından ilişkilidir (d'Hertefeld, 1962:17-8).

Devlet altyapısının Doğu Afrika bölgesine pastoralistlerle beraber geldiği konusundaki tezler (bkz. Oberg, 1940:121; Oliver, 1961:58; Dunbar, 1965:124) müşahhas bir dayanakları yoktur; dolayısıyla buradaki toplumların Karimajong ve Turkanalar gibi Doğu Afrika pastoralistlerinde görülen düşük sosyal farklılaşma seviyesinde olduklarına düşünmek için de bir sebep yoktur. Bacwezilerin bu bölgedeki "kültür taşıyıcıları" (Kulturträger) oldukları tezini (Nyakatura, 1973:17 vd.) kabûl edecek olursak ki, göründüğü kadarıyla uzmanların çoğunluğu bu fikirdeler, bu durumda 14. ve 15.yy'larda[114] Uganda bölgesinde başlarında Bacwezi soyu veya klanının (Dunbar, 1965:2, 24; krş. Steinhart, 1978:132) olduğu pastoralistlerin yaşadığı öne sürülebilir. Bu konuda bir başka muhtemel senaryo ise, bu bana daha az inandırıcı geliyor, Bacwezi adının hem buradaki pastoralistler için, hem de başlarındaki liderler için kullanıldığıdır. Yerel efsanelerde Bacwezi ve Bahima ayrımı görülür ve bu efsanelerde Bacwezilerin sayıca fazla olmadıkları özellikle belirtilir. Bu ikisini birbirlerinden ayrı düşünmek için geçerli başka sebeplerimiz de vardır (Posnansky, 1967:642; Nyakatura, 1973:249; krş. Dunbar, 1965:21 vd.,45). Bacweziler ve Bahimalar arasındaki ilişki hâlen çözülmemiş olarak kalmaya devam etmektedir. Eldeki mevcut arkeolojik bulgular Bacwezi toplumunun kurumsallaşmış bir sosyal eşitsizlik yaşamış bir toplum olduğu görüşünü desteklemektedir (Bigo ve diğer tarihi yerleşimlerde bulunan, inşası büyük bir çaba

114 İnterlacustrine bölgesinin belirtilen zaman aralığındaki tarihini anlatırken burada belirtilen tarihlerin kesin olmayan tarihler olduğu unutulmamalıdır.

ve organize insan gücü gerektiren toprak yapılar hakkında bilgi edinmek için bkz. Posnansky, 1966). Eğer bu pastoralist toplumlardaki sosyal farklılaşma daha Uganda'ya gelişlerinden önce veya ilk yerleşmeye başladıkları dönemlerde başlamış ise, elbette bu farklılaşmayı yaratan bazı sebepler de olmalıdır. Bu sebeple muhtemelen bu toplulukların daha önceki tarihleri, Uganda'ya göç edip yerleştikleri dönemin şartlarında veya orada yaşadıkları dönemde saklıdır.

Bacwezilerin Uganda'da bir anda yok olmaları konusunda akla en yakın açıklama buradan göç etmiş olmalarını akla getirmektedir. Bu göçün sebebi 15.yy sonunda kuzeyden gelen yeni pastoralist toplukların baskısı (Loular?) olabilir (Posnansky, 1967:634; Ogot, 1967:46). Doğal afetler de muhtemelen bu göç baskısını şiddetlendirmiş olabilir (Dunbar, 1965:24). Göründüğü kadarıyla Bacweziler gerçek göçebe olmasalar da, en azından gezgin pastoralistler olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bacweziler Interlacustrine bölgesi halkının efsanelerinde çok ciddi izler bırakmışlar; bölge hanedanları doğru veya yanlış olarak kendilerini Bacwezi soyundan gelme olarak nitelendirmelerine sebep olacak kadar hafızalarda iz bırakmışlardır (Posnansky, 1966a:5; Beattie, 1971:57; Oliver, 1977:636). Bacwezilerin kendilerinden çok sonrasında bile devam edegelen etkinlikleri üzerinde ciddi anlamda durulması gereken bir konudur.

Interlacustrine bölgesi Bacwezi hükmü altındayken, pastoralistler ve tarımcılar arasında sadece iktisadî değil, bazı sosyo-politik bağların da oluşmuş olması muhtemeldir. Sosyo-politik bağlar Bacwezi döneminde kurulmuş olmasa da bu bağların kurumsal bir şekilde tanımlanması Bacweziler döneminde gerçekleşmiş ve bu sayede Bacweziler hem pastoralistler, hem de tarımcılardan oluşan bu topluluğu yönetmeyi başarmışlardır. "Kitara" İmparatorluğu efsanesi de bu varsayıma dayanır. Bu efsanevi imparatorluk konusunda çoğu ilim adamının mutabık olduğu tek nokta, imparatorluğun ortaya çıkışında pastoralistler ve tarımcılar arasındaki etkileşimin çok önemli bir rol oynadığıdır. Bazı ilim adamları İnterlacustrine bölgesindeki tarımcıların, pastoralistlerin bölgeye göçmesi öncesinde devlet vasıflarına sahip olduklarını öne sürerler (Wrigley, 1958:16-7; H. S. Lewis, 1966a:405;

Katoke, 1971; krş. Murdock, 1959:350), ama bu görüşü destekleyecek ciddi bir bulgu elimizde halen mevcut değildir (Steinhart, 1978:134) ve bu konuda kesinlikle emin olabileceğimiz tek şey, bölgede daha öncesinde küçük reisliklerin olduğudur. Interlacustrine devletleri pastoralistlerin bölgeye göçleri sonrasında, üstelik hemen akabinde değil, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmışlardır.

Nil bölgesinden Lou topluluklarının İnterlacustrine bölgesine gelişleri ve iktidarın Bacwezilerden çıkıp Bito hanedanına geçmesiyle bölgedeki durum Bacwezi dönemi öncesindeki haline dönmemiştir. Tam aksine, toplumsal gelişme büyük ölçüde aynı yönde devam etmiştir. Güneydeki devlet ve reisliklerde, belki de Lou göçleri ve Bito iktidarına bir tepki olarak, Hima soyundan gelen hanedanlar iktidarı ele geçirmişlerdir.

Sonuç olarak, pastoralistlerin muhtemelen Bacwezilerin liderliğinde başlayan ve sonrasında devam eden bölgeye göçleri, İnterlacustrine bölgesindeki tarımcılar ve pastoralistler arasında karşılıklı bir iktisadî bağımlılık yaratmıştır. Olaya salt iktisadî açıdan bakıldığında, tarımcılar hayvan ve hayvan ürünlerine, pastoralistler de tarım ve el sanatları ürünlerine (el sanatları ürünleri ihtiyacı için bkz. Elam, 1974:160, 167) ihtiyaç duymaktaydılar, hâtta bazı bölgelerde pastoralistlerin sürüleri tarlaların gübrelenmesi açısından büyük önem taşımaktaydı (Oliver, 1977:640). Bölgenin her yerinde hayvan sürüsü sahibi olmak prestijli bir şeydi.

Service (1975:120-3), bu konuda Ankole'de görülen siyâsî işbirliğinin aslında taahhütlere dayalı dengeli bir tabiatı olduğuna dikkat çeker ve bu durumun İrulara da faydası dokunduğunu ileri sürer. Pastoralistler ve tarımcılar arasındaki iş bölümü sadece iktisadî alandan ibaret değildi; şartlar bazı sosyal ve siyâsî bağların oluşturulmasını da gerekli kılıyordu. (Lemarchand, 1966:598).

Buganda örneği gibi bazı durumlarda güç dengesi tarımcılar lehine gelişmiş ve Hima pastoralistlerinin sosyal konumları oldukça aşağıda idi. Birçok devlette bu güçler dengesi sabit kalmamış ve bazen iktidardaki hanedanın yönetici sınıftan farklı bir kökenden olduğu durumlar da görülmüştür. Genel kural olarak, arazi yapısının hayvan otlatmaktan ziyade tarım için daha uygun olduğu devletler, aynı zamanda pastoralistlerin sosyal konumla-

rının en zayıf olduğu devletler olmuşlardır (Mair, 1962:30). Buganda pastoral ekonominin gelişmesine uygun bir devlet değildi (Kottak, 1972:373), bölgenin bol yağış alan iklimi tropik tarım için daha uygundu ve Uganda coğrafyasının yüzde 32'si Çeçe sineklerinin yaygın olarak bulunduğu bölgelerdi (Baker, 1963:20); buna mukabil Ankole'de ise arazilerin büyük bölümü otlak alanlardan oluşuyordu (Elam, 1973:162 vd.).

Pastoralistlerin tarımcılardan daha kuvvetli olduğu bölgelerde ortaya çıkan sosyo-politik yapı ise genelde pastoralistlerin azami fayda sağlayacağı bir tür işbölümü üzerine kuruluydu. Hayvan sahibi olma hakkının belli bir grupta tekelleşmesi ve bunun derecesiyle ilişkili olarak bu iş bölümü tabi durumdaki topluluklar için zorunlu bir hal almıştı.[115] Yeniden dağıtım mekanizmaları bu devre içerisinde hanedanların ve yönetici seçkinlerin güçlerini pekiştirme işlevini görmüştür (Oberg, 1940:130; Maquet, 1961:164-5; d'hertefeld, 1965:423 vd.; Lemarchand, 1966:608; Elam, 1973:161, 171). Bu toplumlarda sosyal tabakalaşmanın temel unsurları iktisadî uzmanlaşma ve etnik farklılıklar olmakla, bu durum az veya çok tanımlı olan kastların teşekkülüne zemin hazırlamış, sonuç olarak Doğu Afrika, pastoral göçebe devletin ortaya çıkışında etkin olan üçüncü eğilimin ağırlıklı olduğu bir bölge halini almıştır.

Bu devletlerdeki yönetici sınıf elbette bütün pastoralistleri kapsamadığı gibi, tarımcılar yönetici sınıftan tamamen dışlanmış değillerdi. Sınırlı da olsa dikine sosyal hareketlilik her zaman mümkündü. Ama İnterlacustrine bölgesi devletlerinde bu hareketliliğin genel eksenini Tutsi-Hutu karşıtlığı oluşturuyordu (d'hertefeld, 1971:56-7; Steinhart, 1978:145).

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, bu anlattıklarım sadece teorik bir genel çerçevedir. İnterlacustrine bölgesi devletlerinin ortaya çıkışları ve gelişimleri kendine has bazı şartlarda cereyan etmiştir; bu devletlerin bazılarında Tutsi ve Hutular arasında çok net bir ayrım söz konusu iken, kimilerinde fiiliyatta böyle bir ayrım sözkonusu değildir (Mair, 1962:134-7; Beattie, 1971:139;

115 Ankole İrularının bir efsanesinde bir zamanlar İruların da sığırları olduğu, ama Himaların onlara el koyduğu anlatılır (Oberg, 1940:130; krş. Steinhart, 1978:142).

Steinhart, 1978:147). Örneğin Bunyoro'da 19.yy'da hayvan varlığında önemli ölçüde bir düşüş yaşanması ardından Hima ve İrular arasındaki sosyal ayrım anlamını yitirmiş, büyük sürüsü olan herkes Hima kabûl edilmiştir (Beatti, 1971:124).

Buna karşılık kesin olan bir şey varsa, pastoralistler kendilerinin hakim mevkilerde oldukları devletlerde bile önemli sosyal dönüşümler geçirmişlerdir. Sadece yönetici hanedanlar ve onların yakın çevreleri değil, çok sayıda sıradan göçebe de yerleşik hayat tarzına geçmeye başlamıştır. Dolayısıyla, İnterlacustrine bölgesi devletleri tarihinde bazı durumlarda ikinci eğilim de yaşanmıştır.

Sonuç

Bu bölümde incelemiş olduğumuz malzeme göçebelerin kurdukları devletlerin nadir birkaç istisna dışında hemen her zaman fetih ve yerleşik bir halkı kendilerine tâbi kılma yoluyla kurulduklarını ortaya koymaktadır. Bu devletler çoğunlukla kısa ömürlü olmuşlardır. Ortaya çıkışlarını genelde göçebe toplumunun bir fetih dönemi öncesinde yaşadığı sıkıntılara borçludurlar ve bu fetihler de zaten devletin var oluşunun temel dayanağı olmuşlardır. Bu devletlerin öncülleri olan reislikler, dönemsel karakterde oldukları için devletler de bu karakterde gelişmiştir.

Kısa bir süre önce Claessen ve Skalnik (1978a:627) şu tespitte bulunmuşlardı: "Erken devletin ortaya çıkışı mı fetih hareketini getirir, yoksa fetih hareketleri mi erken devletin kurulmasına sebep olur konusu tam olarak açıklanamamıştır". Her ikisine de uygun örnekler tarihte görülmüş olmasına rağmen, bu önermelerin ilki daha sık rastlanan bir durumu tarif etmektedir. Göçebe devletlerin ortaya çıkışlarında fetih ve boyun eğdirme çok önemli bir yer tutar ve yerleşik toplumlarla ilişkilerinde "çatışma hali - entegre olma" ikileminde genelde çatışma hâli baskın olur. Çatışma hâli genelde göçebe toplulukların dış dünya ile olan ilişkilerinde kullandıkları ilk yöntem olmuştur.

Bu devletler yapısal açıdan Claessen ve Skalnik'in (1978a:629-33; 1978b:641) "tamamlanmamış erken devlet" olarak tanımladıkları sosyal yapılarla birçok benzerliklere sahiptirler. Göçebe

devletleri, tamamlanmamış erken devletlerden süreklilikleri ve evrim yönleri açısından farklılık gösterirler. Göçebe devletleri ancak göçebelerin dış dünya ile girdikleri bir takım ilişkiler neticesinde ortaya çıkmışlardır ve kendi toplumlarının iç dinamikleri tek başına bu devletleri uzun süre devam ettirmeye yetmez. Uzun dönemler boyunca var olabilmek için dış dünya ile entegre olmak ve yerleşik bir hayata uyum sağlamak zorundadırlar. Bu uyumu gösteren devletler de zaten göçebe devlet karakterini yitirir.

Kısa ömürlü dönemsel devletleri saymazsak, diğer bütün göçebe devletler, ancak kısmen göçebe devletleri olarak tanımlayabiliriz. Bu devletlerin göçebe devleti kabûl edilmeleri ancak göçebeler tarafından kurulmuş olmaları veya yönetici mevkilerin göçebeler tarafından işgal edilmesi sebebiyledir, ama bu devletlerde bile sıradan göçebelerin toplumun geneline nazaran daha yüksek bir konumda olduklarını tam olarak söyleyemeyiz.

Göçebe devletlerinde ortaya çıkan sosyal sınırların ilki, göçebeler ve yerleşik ahali arasındadır. Bu toplumların özelliklerinden biri heterojen karakterde olmasıdır. Devletlerin hepsinde olmasa da, çoğunluğunda yönetici tabaka ve tebaa tabakanın yanında, bir nevi "orta sınıf" olarak tabir edebileceğimiz bir orta tabaka bulunur. Genel olarak göçebe devletlerindeki sınıflar veya tabakalar birbirlerine siyâsî yönden bağlı iki alt toplum oluştururlar. Bu ağların daha derin ve kapsamlı hâl aldığı durumlar da görülmüştür ama bu ağlar genelde siyâsî ilişkilerden doğmuştur ve nadiren bu iki alt toplumun entegre olmasını sağlayacak kadar gelişebilmişlerdir.

Yerleşik alt toplumun sosyal karakteri genelde göçebelerin fetihlerinden daha önceki dönemlerde toplum içerisinde hâkim olan ilişkiler tarafından belirlenmiştir. Fetih sonrası dönemde, özellikle göçebelerin hâkimiyetleri basit vassallık şeklinde ise, yerleşik toplumda çok büyük bir değişiklik yaşanmaz. Göçebe istilâsı ile yerleşik devletin tamamen yıkılıp ahalisinin göçebe devletin tebaası halini alması durumunda bile yerleşik topluluk içinde gerçekleşen değişimler genelde siyâsî düzlemle sınırlı kalır. Yerleşik alt toplumun sosyal yapısı içinde gerçekleşen değişiklikler, eskiden beri tâbi konumda olan sınıfları değil, ağırlıklı olarak yönetici sınıfları ve tabakaları etkiler. Kimi zaman sosyal ve

ekonomik sistemde de bazı değişiklikler gerçekleşir ama bunlar çok önemli değişiklikler değildir. Asıl dönüşümler, göçebe devletinin göçebe alt toplumu içerisinde yaşanır. Göçebe alt toplumu tarihinde ilk defa olarak –bazı durumlarda tam olarak olmasa bile- sınıflı bir toplum halini alır. Benim görüşüme göre, göçebe alt toplumundaki tabaka ve grupların sınıflaşma evresinin en önemli özelliklerinden biri, tabakaların sınıflara dönüşmesinin eş zamanlı gerçekleşmeyip, her birinin değişik dönemlerde gerçekleşmesidir. Sınıflaşma eğilimine ilk giren grup genelde göçebe aristokrasisi olmuştur. Bu sınıf kimliği en başlarda sıradan göçebeler karşısında değil, tebaa konumundaki yerleşik ahali karşısında söz konusudur. Aristokrasi, sıradan göçebeler karşısında bir süre daha "önder zümre" kimliğiyle yer almaya devam eder; hâtta birçok zaman göçebe alt toplum içerisindeki sosyal farklılaşma bundan daha öteye geçmez. Aristokrasinin sıradan göçebeler karşısında bir sınıf halini aldığı durumlarda bile her iki alt toplumun sınıf karakterleri birbirlerinden farklıdır.

Vladimirtsov'dan (1934) beri uzun yıllardır "göçebe feodalizmi" kavramı Sovyet antropolojisi ve tarihçiliğinde münakaşa konusu olmuştur (Bu konuda detaylar için bkz. Khazanov, 1975; Markov, 1976; Pershits, 1976). Ama bu tartışmalarda söz konusu olanın kısa ömürlü dönemsel devletler mi, yoksa göçebe devletlerindeki göçebe alt toplum mu olduğu konusu bile daha kesin olarak izah edilebilmiş değildir. Benim görüşüme göre, ne dönemsel devletlerdeki, ne de göçebe devletlerinin göçebe alt toplumlarındaki yapıların feodal olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Lattimore'un (1979:488) çok yerinde bir tespiti vardır: "Feodal ve benzeri terimler, benzerlikleri öne çıkartır fakat farklılıkların üzerini örter." Bu durumda elbette feodalizmin aslında ne olduğu, sosyo-ekonomik mi, yoksa siyâsî bir olgu mu olduğu da sorgulanabilir. Ama bu her iki görüşün de feodalizme atfettiği özellikler göçebe toplumlarda ön plânda değildir.

Sovyet Orta çağ tarihçisi Gurevich (1970:7) feodalizmi şu şekilde tanımlar: "Feodalizmin temel öğeleri büyük ölçekli toprak sahipleriyle, küçük ölçekli üreticiler arasındaki uyuşmazlık ve ekonomi dışı araçlarla yapılan baskıdır. Küçük ölçekte üretim yapan çiftçiler, kendi başlarına yeterli birimler oluşturdukları

için elde ettikleri artı değere ancak başka baskı metotlarıyla el konulabilir. Yönetici sınıfın hiyerarşisi ve feodal toprak sahipliğinin doğası gibi değişkenler de bu üretim ilişkisinin karakteri üzerinde etkili olur." Ne var ki, kitabının ilerleyen bölümlerinde Gurevich'in kendisi de bu tanımlamanın aslında önemli eksiklikler taşıdığını kabûl etmektedir. Gurevich'in öne sürdüğü bu tez, hem sadece feodalizme has olmayan bazı özellikleri içermekte, hem de her zaman ve her yerde geçerli olmaktan uzaktır; hatta Orta çağ dönemi Batı Avrupasını açıklamak için bile yeterli değildir. Bu sonuçlar, Gurevich'in kendisinin varmış olduğu sonuçlardır. Önde gelen tarihçilerden Marc Bloch (1974:II-446) feodalizmi şu şekilde tanımlar: "Tebaa konumundaki köylü unsur; fief sisteminin yaygın olması; uzman savaşçılardan oluşan sınıfın üstün konumda bulunması; savaşçı sınıf içerisinde çeşitli vassallık formlarına bürünen kişiler arası itaat ve korunma ilişkileri ve bütün bunların arasında aile ve devlet gibi kurumların varlıklarını sürdürmeleri."

Göçebeler söz konusu olduğunda, bu tanımların hiç biri geçerli değildir. Bu konuda Munkuev'in Moğol devletinin feodal karakterini ortaya koymak için yapmış olduğu çalışmalar dikkât çekicidir. Merkezi bir monarşi fikrinin Cengiz Han'a çok yabancı olduğu ve bu sebeple devletini "ulus" sistemi üzerine inşa etmiş olduğunu belirten Munkuev şu sonuca varır: "Moğol devletinde en başından itibaren vassallık ilişkileri ve diğer bütün kurumlarıyla klâsik anlamda siyâsî bir feodalizm söz konusu idi" (1977:393). Moğollardaki vassallığın kendine has karakteri üzerinde daha önceki bölümlerde durmuştuk. Merkezi bir monarşinin olmaması bir devleti feodal olarak nitelendirmek için yeterli bir delil teşkil etmez. Sosyal ve ekonomik ilişkiler kapsamında Munkuev üç kurumdan bahseder: "ötegi-buġol", "nökür" ve "iç (yerel) kölelik". Bu kurumların hiç biri feodal olarak nitelendirilemez. Fodalizmi ağırlıklı olarak Ortaçağ Avrupasına has bir kurum olarak değerlendiren görüşe katılıyorum; dolayısıyla göçebe devletlerin bünyesinde yeralan yerleşik alt toplumları da feodal olarak nitelendirmekten imtina ediyorum.

Siyasi, sosyal ve ekonomik sistemle bir bütün teşkil eden feodalizm ve onun bir parçası olan örneğin vassallık gibi muhtelif

kurum ve parçalar arasında bir ayrım yapılması gereklidir. Vassallık gibi kurumlar feodalizmin kendisinden daha yaygındırlar (krş. Service, 1975:82) ve bazı toplumlar sırf bu tip kurumlara sahip oldukları için haksız yere feodal olarak nitelendirilmektedirler.

Bana göre, göçebe bir toplum veya alt toplum sınıf olarak tanımlanabilecek farklılaşmalar ortaya çıktığında bile ancak "erken dönem sınıflı toplum" olarak tanımlanabilir. Göçebeliğini muhafaza ettiği ve siyâsî anlamda bağımsız kaldığı müddetçe de böyle kalacaktır. Bazı durumlarda sınıf öncesi topluma geri dönüş de gerçekleşebilir. Göçebe bir topluluk, yerleşik bir topluluğa tebaa halini aldığında bile, daha gelişmiş sınıf ilişkileri ancak dış etkenler ile topluluk içersinde yerleşebilmektedir. Burada "Erken dönem sınıflı toplum" adı altında şunu kastetmekteyim: a) Evrim olarak sınıf öncesi (ilkel) toplum ile gelişmiş sınıflı toplum arasında bir aşamada bulunması; b) Temel kaynakların üzerinde özel mülkiyetin olmaması veya temel kaynağa sahipliğin sosyal farklılaşmanın temelini teşkil etmemesi; c) Toplumu oluşturan tabaka, sınıf veya zümrelerin üretim ve dağıtım ilişkilerini temel kaynakların mülkiyetiyle ilişkili olmaması; d) Temel sosyal farklılıkların siyâsî üstünlük ve bağımlılık ilişkilerine dayanması; e) Düzenli bir aynî vergi sisteminin olması ve tebaa sınıf veya tabakanın devlete ve/veya yönetici tabaka ve sınıflara bazı yükümlülükler getirmesi.

Daha önce ayrımlarını yaptığımız üç tür göçebe devlet yapısına geri dönecek olursak, göçebelerin kurdukları dönemsel geçici devletleri değil, gerçek anlamdaki göçebe devletlerini kastetmiş olduğumu özellikle belirtmek isterim. Belirttiğimiz bu türler sadece basitleştirilmiş birer teorik modeldir. Sonuç olarak bu devletler için söyleyebileceğimiz tek şey, bu eğilimlerden birinin daha belirgin olduğu veya hayata geçiş oranının seviyesidir.

Birinci tür göçebe devletlerindeki sosyal ilişkileri üç temel unsur belirler: a) Göçebelerin bir bütün olarak fethedilen veya tebaa kılınan yerleşik toplumun devletle olan ilişkileri; b) Göçebe aristokrasisiyle, yerleşik toplum veya yerleşik devlet arasındaki ilişkiler; c) Göçebe aristokrasiyle, sıradan göçebeler arasındaki ilişkiler. Bazı durumlarda bir dördüncü unsur olarak, muhtelif göçebe birim, idare, kabile vs. arasındaki ilişkiler de buna eklenebilir.

Birinci tür devletlerde göçebeler, özellikle göçebe aristokrasisiyle, yerleşik ahali arasında kurulan hâkimiyet veya tebaiyet ilişkileri en belirleyici olandır. Sömürü ve hâkimiyet ilişkilerinin dışarıya yönelik çeşitleri içeriye yönelik olanlardan çok daha ağırlıktadır. Bu ağırlık ne kadar fazla ise, birinci tür devleti karakterize eden eğilim de o derece açık olarak görülebilir. Bu tür devletlerde göçebeler ve yerleşikler sadece sosyal veya sosyo-ekonomik açıdan ayrı alt toplumlar oluşturmakla kalmayıp, çoğunlukla coğrafî olarak da ayrıdırlar. Yerleşik devlet, kendi siyâsî yapısını devam ettiriyo ve göçebe devletle vassallık ilişkisi içerisindeyse, genelde göçebelerle yerleşik devletin ahalisi olan tarımcılar ve şehirliler ayrı toplumlar olarak hayatlarını sürdürürler. Bu durumda, göçebe aristokrasisi ile sıradan göçebeler arasındaki ilişkiler "erken dönem sınıf" ilişkisi şeklini alabilir, ancak çoğunlukla sınıf öncesi toplum şeklinde devam eder. Göçebe toplum -alt toplum- karşısında aristokrasi "yönetici sınıf" değil, "önder zümre" kimliğindedir. Sıradan göçebeler göçebe aristokrasisinin temel askerî ve sosyal desteğini oluştururlar ve bu devletlerde yeniden dağıtım mekanizmaları işlevlerini sürdürmeye devam eder. Göçebeler ve yerleşiklerin tek devlet çatısı altında biraraya gelmeleri hâlinde bu durumun çok fazla değişmesi gerekmez. Bu tip bir devlette en az iki yönetici sınıf oluşur; yeni gelen göçebe yönetici sınıf ile, yerleşik eski yönetici sınıf(lar). Bu durumlarda genel olarak ayrıcalıksız sıradan yerleşik ahalinin durumu kötüleşir; üzerindeki sömürü daha da artar ama sıradan göçebenin durumu genellikle aynı kalır.

İkinci tür göçebe devletlerde göçebeler ve yerleşikler iki ayrı alt toplum oluştururlar, fakat bu alt toplumlar siyâsî ve coğrafî olarak birbirinden ayrılmış değillerdir; sadece sosyal açıdan ayrıdırlar. İki alt toplum arasındaki entegrasyon ilkine nazaran çok daha kuvvetlidir. Hâtta sosyal alanda aralarında bu sınırlar kalkma eğilimi görülebilirse de, bu evrenin sonuçlandığı durumlar çok nadirdir. İkinci tür devletlerdeki sosyal ilişkileri oluşturan temel unsurlar şunlardır: a) Tebaa durumda olan ve sömürüye açık bir sınıf olan çiftçilerle, yönetici sınıflar arasındaki ilişkiler; b) Yönetici sınıflar arasında, özellikle eski ve yeni yâni göçebe ve yerleşik yönetici sınıflar arasındaki ilişkiler; c) Yönetici sınıfların sıradan göçebelerle olan ilişkileri.

İkinci eğilim ne kadar ağırlıklı olursa, göçebe alt toplum içerisindeki farklılaşma da o derece artar. İkinci tür devletlerde göçebelerin hanedan ve aristokrasiye yakınlıklarına göre veya etnik/kabile kökenlerine göre "imtiyazlı", "daha az imtiyazlı" ve "imtiyazsız" olarak gruplara bölünmeleri birinci türdeki devletlere göre daha fazladır. Bu gruplar kimi yönetici sınıfa, kimi de tebaa halka daha yakın olan geçiş tabaka ve zümreleri oluştururlar. İdarenin veya yönetici sınıfların sıradan göçebeler için özel olarak izlediği bir siyâsetleri yoktur; takibedilen siyâset içinde bulunulan döneme, alt toplumu oluşturan tabaka, zümre ve gruplara göre değişiklik gösterir.

Göçebe alt toplumunun ikinci tür devletlere entegrasyon devresi değişik şekillerde gelişebilir ama her halükârda sosyal alanda önemli değişiklikler yaşanır. Bunlar ilk olarak yönetici hanedan ve yakın çevresinde, sonrasında göçebe aristokrasisinde görülür. Entegrasyon devresi ilerledikçe, göçebe aristokrasisi ve hanedan bir ikilem karşısında kalır. Kendilerini devletin yönetici sınıfı olarak addedip, çıkarlarını devletle, yerleşik alt toplumun çıkarlarıyla aynı doğrultuda oluşturmak veya göçebe alt toplum içerisindeki eski konumlarını benimsemek ve bazı durumlarda devletin çıkarlarının aleyhine konum almak. Bu ikilem kolay çözülebilecek bir ikilem olmayıp, çoğunlukla göçebe aristokrasiyi meydana getiren çeşitli gruplar arasında mutabakat sağlanması imkânsızdır. Bu sebeple ikinci tür göçebe devletlerde sık sık hanedan ve onu destekleyen sınıflarla, geleneksel göçebe aristokrasisi arasında ihtilaflar çıkar.

İkinci tür devletler, göçebe devleti olarak kalmaya devam edemezler. Bu devletlerde en sık rastlanan dönüşümlerden biri, göçebelerin çoğunluğunun yerleşik hayata geçmeleri, göçebeliğe devam edenlerinse zaman içerisinde toplumun geri kalmış, etnik bir azınlık hâlini almasıdır.

Üçüncü türdeki devletler için "göçebe" sıfatının kullanılması ancak bazı çekincelerle mümkündür. Bu tür için aslında "tür" yerine "eğilim/temayül" tanımını kullanmak çok daha yerinde olur. Bu eğilimin gerçek anlamda ortaya çıkması iki farklı unsura bağlıdır: Bu unsurlardan birincisi, göçebeler ve tarımcıların sosyal, siyâsî ve iktisadî yönden entegre olmalarıdır. Diğeriyse, iktisadî

uzmanlaşmaya dayalı - bu uzmanlaşmalar genellikle etnik farklılıklara dayanır- sosyal farklılaşmaların ortaya çıkmasıdır. Her iki unsurun bir araya geldiği durumlar oldukça nadirdir; genelde birbirlerinden bağımsız olarak farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkarlar. Bu sebeple üçüncü tür (eğilim) devletler diğer iki türe nazaran çok daha nadir görülür ve sıklıkla diğer iki türden birine yakın özellikler arzederler.

Göçebelerin veya pastoralistlerin yerleşik topluluklarla tek bir sosyo-ekonomik sistem içerisinde bir araya gelmeleri genelde söz konusu devlete kendine has karma bir karakter kazandırır. Bu durum çoğu zaman siyâsî açıdan hakim durumda olan göçebelerin göçebeliği bırakıp yerleşik hayat geçmeleriyle sonuçlanır. Yerleşikliğe geçişte çoğu zaman kültürel mirasla, sosyal değerlerinin temelinde bulunan kendi pastoral geleneklerini de muhafaza ederler.

Göçebeler ve ilkel pastoralistler, aynı sosyo-ekonomik sisteme entegre olma esnasında başrolü oynarlar. Bu sebeple, göçebe devlet oluşumları incelenirken bu üçüncü eğilimin dikkâte alınması gereklidir.

Sonuç
Dış Dünya ve Göçebeler

Göçebeler ile yerleşik tarımcılar ve şehirlilerin dünyası arasındaki etkileşimlerin iki ana yönü vardır ve bunların ikisi üzerine oldukça fazla yazılıp çizilmiştir. Bu konunun birinci yönü hakkında en önemli araştırmalar antropologlar tarafından yapılmış ve ben de büyük oranda onların izinden gittim. İkinci yöndeki araştırmalar ise şimdiye kadar ağırlıklı olarak tarihçiler tarafından yapılmış olmakla birlikte, hâlen tartışmaya açık, muğlak pek çok yönü vardır ve antropolojik açıdan da araştırılması gerekmektedir. Ben bu konuda sadece bazı örnekler vermekle yetineceğim.

Şu an itibarıyla, Orta çağın Çin, Orta Doğu veya Yakın Doğu toplumlarının tabiatları hakkında karmaşık bir tartışmaya girmenin gereği olmadığı gibi, zaten bu mümkün de değil. Bu toplumların evrim çizgileri ve hızları göçebe istilâlarından etkilenmişler midir, eğer etkilenmişlerse, bu hangi yönde olmuştur? Bütün bunlar daha derin araştırmalar gerektiren ve hâlen izah edilmemiş konulardır.

Göçebe istilâlarının bu toplumların gelişmelerini yavaşlattığı konusunda ileri sürülen tezler de aslında çok yüzeyseldir. Yavaşlık, ama neye göre yavaşlık? Burada kastedilenin Afrika veya Kolomb öncesi dönem Amerikasına göre yavaşlık olmayıp, Avrupaya göre yavaş olmanın kastedildiği kesindir, ancak acaba sorunun

doğru soruluş biçimi bu mudur? Bu soru başka şekillerde de sorulamaz mı, meselâ Avrupanın bu kadar hızlı gelişmesinin sebebi neydi? Göçebe istilâlarının olmaması mı? İlk olarak, geç Paleolitik dönemde ve Antik çağda Avrupa dünyanın birçok bölgesine nazaran daha hızlı bir gelişme göstermişti. İkinci olarak da, göçebe istilâlarının olmaması çok göreceli bir kavramdır. Roma İmparatorluğuna yıkıcı zararları verenler Hunlar olmuştur; Avar akınları ve Macarların Pannonia'yı istilâları 9. ve 10.yy'lar boyunca Avrupanın büyük bir bölümünü etkilemişti (Konu hakkında bkz. Dienes, 1972). Rus tarihçiliğinde "Tatar boyunduruğunda geçen üç asır" olarak nitelendirilen dönem de burada gözden kaçırılmamalıdır.

Hepsinden önemlisi, evrimin yavaş veya hızlı gelişmesinden ancak ve ancak tek yönlü bir tekamül çizgisi söz konusu ise bahsedilebilir, yâni bu kıyaslama Çin ya da muhtelif Müslüman toplumların Orta çağ Avrupa toplumları gibi feodal bir yapıya sahip olmaları durumunda geçerlidir (Bu arada Avrupa feodalizminin de tek biçimli bir yapıya sahip olmadığını gözden kaçırılmamalıdır). Eğer Orta çağ Avrupa ve Asya toplumlarının (tabiî bu arada Antik çağ toplumlarını da unutmamalıyız) çok yönlü bir evrim çizgisi izlediklerini kabûl edersek, bu durumda evrimin hızını ölçebileceğimiz kıstaslar ve araçlar nelerdir? Daha da önemlisi, bunlar kıyaslanabilir evreler midir? Dolayısıyla, göçebe istilâlarının herhangi bir toplumun ilerleyişini engellediği tezi tartışmaya açıktır. Meselâ, Karahanlılarla, Selçukluların fetihleri büyük yıkımlara veya karışıklıklara yol açmazken, diğer tarafta birçok yerleşik devlet arasında meydana gelen savaşlar daha büyük yıkım ve kayıplar getirmiştir.

Konunun içtimaî ve iktisadî boyutuna diğer taraftan bakacak olursak, meselâ ilk olarak Büveyhi ve Samanoğulları devletlerinde başlayan ikta sisteminin yaygınlaşması göçebelerin fetihleriyle başlamıştır. Bu durumda göçebe istilâları söz konusu toplumların ilerlemelerini yavaşlatmış mıdır, yoksa hızlandırmış mıdır? Bu görüşlerin herhangi biri konusunda ısrarcı değilim. Demek istediğim, bu tarz tezler ileri sürmek için yeterli bir dayanağın olmadığıdır. Ama buna mukabil, bu konularda üzerinde tartışılması ve araştırılması gereken çok daha fazla alan vardır. Bu du-

rum kitabımda ele aldığım bütün soru ve tartışma konuları için de geçerlidir. Kitapta elimden geldiği kadarıyla bu konulara, şu anda sahip olduğum bilgi birikimine dayanarak uygun görünen açıklamalar getirmeye çalıştım. Bu, meslektaşlarımın benimle aynı bakış tarzıyla değerlendirecekleri anlamına gelmiyor, hâtta ben bile ileride bu konularda farklı düşünüyor olabilirim. Zira, çok geniş bir alanı içeren "göçebeler ve göçebelik" konusundaki araştırmalarıma ileride de devam etmeyi umuyorum. Ama, şimdilik sözlerime son vermem gerekiyor...

Not: Ağustos 1979 sonrasında çoğunluğu bibliyografya bölümünde olmak üzere bazı eklemeler ve metninde bazı küçük değişiklikler yaptım. (A.M.Khazanov)

Dizin

a
abd 68, 69, 116
abdaliler 302, 401, 402
abdulvadi 420
abılay han 290
adam smith 86
aday 135, 137, 237
afanesevo kültürü 188
afganistan 33, 41, 80, 99, 102, 105, 118, 150, 151, 153, 154, 172, 202, 204, 205, 206, 207, 302, 327, 330, 340, 342, 348, 400, 401, 402
afrasiyab 388
afrika boynuzu 144, 212, 213, 328
ağıl 102
ahaggar 108, 110, 146, 147, 149, 234, 240, 253, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413
ahal türkmen 99
ahameni 391
ahd-i atik 84, 197, 210
ahir 160
ahmed şah 302, 347, 402
ahmet gövde 397
aimak 239, 337
akad 50
akhamenid 41
akhunlar 204
akil bin ebu talip 248
ak kemik 255, 290, 291, 337
ak kemik uruğu 25
akkoyunlu 397
akmolinsk 112
alaman 266
alanlar 26,·204
alaska 54
alpaka 161
alpaka 48
alp dağları 104
alp tipi 45
altay 132, 134, 158, 195, 215, 220
altın ordalılar 26
amalikalılar 200
amdo 157, 219
amenukal 409, 410, 412
amgun negidalları 127
amoriler 197
amrar 409
anaza 144, 249, 275
and 39, 40, 44, 161
and dağları 39
andican 219
anghi 239
anglo-sakson 81
ankole 313, 423, 426, 427
an lu-shan 384
aorslar 330
aral gölü 81, 294
aramiler 197
arat 320, 358, 362, 364
arık böge 369
arjantin 60, 116
arran 206
arşimet 34
arvan 239
aşamalı artış teorisi 184
aşina 255, 381, 387
aşiret 140, 225, 226
asur 84, 201, 210
asur-babil 84
asya tipi üretim tarzı 9, 10, 12
atheas 324
atilla 77
aul 102, 237, 238, 239, 241, 263
avar 438
avesta 138
avustralya 60, 78, 93, 116
ayr 108, 147, 407, 412
azerbaycan 206, 398

b
babür şah 150
bacwezi 424, 425, 426
baggaralar 148, 149, 155, 248
baharat yolu 329
bahima 424
bahtiyari 41, 113, 115, 151
bahtiyariler 41, 118, 119, 152, 153, 168, 207, 225, 340
bantu 424
barabaigler 154, 155, 171, 173, 176, 303, 343
bargu batur 248
barymta 266, 267
baskak 366
basmıl 384
basseri 243
basseriler 121, 154, 238, 301
batır sırım 15, 19, 21
batur 291, 359
bauernkrieg 16
bedeviler 42, 67, 68, 143, 144, 151, 198, 205, 264, 321, 329, 334, 335, 336
behmai 300
beja 101
bejalar 252
belucistan 99, 118, 207, 269, 319, 403
beluçlar 101, 154, 301, 330
beni halid 405
beni maqiller 419
benue 306
benu hilâl 174
benu suleym 174
beyt 243
bharavad 161
bichurin 214, 274, 279, 381, 384
bito 426
biy 266, 289
biyut 240
bizans 293, 334, 381
bizon avcılığı 46
blyti-sernander 193
bogdo-gogen 229
bornu 306
botswana 39, 53, 61
boyr ahmed 99, 300, 301
brahui 113, 115
brahuiler 242
bronz bozkır kültürleri 190, 192
buganda 423, 426, 427
bunyoro 423, 428
buryatlar 248, 250
bushmanların 78
büveyhi 393, 438
büyük iskender 41, 204

c
çahar 324
cahiz 205
cambridge 26, 30, 33, 34, 40, 73
canibek 379
cebel 143, 405
çekirge istilası 414
celayiriler 379
cengiz han 14, 24, 25, 173, 255, 280, 287, 290, 291, 356, 359, 360, 362, 364, 373, 375, 377, 404, 431
cermen 311
cezayir 101, 118, 421
chan-kou 195
ch-iang 219
chou 194, 195, 196
chumaklar 136
chungshan 196
çiğil 387
çiğkil 387
çin seddi 195, 344, 370
çobanoğulları 379, 397
condorcet 181
cuci 364
çukça-koryak 126
çukotka 115, 130, 166
cungarya 19, 81
cürcan 206, 207, 324
cürçe 173
cüveynî 365
cüzcanî 365

d
dadu 369
dağıstan 81
dalgalanma teorisi 184
dâr 243
darfur 108
daruga 366
darwin 88
daulat khel 274
dayan han 324
den-li kağan 385
dereivka 189, 190
deşt-i kavir 151
deşt-i kıpçak 138
deşt-i lut 151

dhangar 161
dhofar 67, 144
dicle 174
dihistan 206
dihqan 388
dikoe pole 138
diodorus siculus 211
disraeli 112
dodolar 154, 173
doğu afrika 43, 47, 100, 110, 141, 143, 147, 148, 149, 154, 155, 156, 157, 159, 171, 172, 178, 209, 211, 212, 213, 214, 222, 230, 231, 232, 233, 244, 258, 280, 302, 303, 304, 305, 309, 311, 313, 328, 329, 341, 422, 424, 427
doğu göktürk 382, 383, 384, 387
doğu krallığı 76
don 189
dotani 330
duğlat 376
durrani 302, 338, 347, 402, 403

e
ebu bekir 417
ebu dulef 142
ebu hamu 421
ebulgazi bahadır han 293
eftalitler 204
ekim devrimi 16
elam 426, 427
elamlar 203
elbruz 150
el-halifa 406
el-hasa 405
el-humaid 405
el-mihlaf 404
el-sabah 406
emir 339, 376, 393
eneolitik 189, 191
enets 216
enetsleri 127, 129, 174
engels 88, 181, 283, 310, 314
erdebil 398
eritre 212
esad 103
esen han 324
etiyopya 43, 148, 211, 212, 299
etnografya enstitüsü 30
ettebel 408, 409, 411, 412
evenkiler 127
evlad ali 404

f
fadlullah ibn ruzbikhan 178, 326
fars 138, 203, 205, 207
fas 39, 101, 321, 416, 417, 419, 420, 421, 422
fatimiler 334
fennoscandia 44
fergana 220, 289, 330, 387
ferguson 86
fetih teorisi 350, 422
filistin 142, 143, 196, 200
finmark 130
fizan 407
fırat 174
fulaniler 100, 101, 124, 148, 149, 175, 232, 235, 244, 248, 263, 271, 340, 341, 403
fusang 214

g
gabralar 148, 244
gaddi 161
gassan 404
gavli 160, 161
gazan han 346, 363, 378, 379, 397
gazne 330
gazve 266, 267
ghilzailer 401
ghoria khel 275
ghosi 160
gilakiler 118
gilan 118
goala 160
gobi 134, 140, 151
göktürkler 274, 381, 383
gonda 160
great plains 45, 46, 47, 69
grenzhorizont 193
gujarat 160
gumal 330
güney afrika 53, 125, 213
güney amerika 48
güney ayr 108
güneydoğu anadolu 120
güney sina 57
gürhan 386
gutiler 203
guyş 416, 421
guyşh 422
gyjarlar 119

h
habeş 404

habil 82
hafsi 420
halb beduinen 198
hami 330, 422
hami teorisi 422
hamsaya 302, 402
hamse 242
hamula 225, 239
han janger 229
hantiler 127, 216
hanty-mansi 54
harar 212
harezm 21, 324, 325, 326, 331, 377, 386
harezmşahlar 334
hassan i□bn sabit 103
hausa 119, 408
hausalar 118
hawwara 407
hazarajat 341
hazaralar 150
hazar denizi 81, 289
hazarlar 26, 101
hegel 86
herat 389
herder 181
heredot 75, 84, 203, 204, 209, 330
hicaz 275, 347
hiksoslar 197
hilal el-sabi 387
hilâliler 407
himalayalar 81, 159
himyeri 404
hindikuş 400
hindistan 39, 44, 159, 160, 192, 308, 329, 330, 335, 400, 401
hint-avrupa 192, 201, 223, 400
hint-i□ran 192
hipokrat 84
hira 404
hive 141, 338
hogali 62
hollywood 76
holocene 184
horasan 150, 151, 205, 206, 207, 330, 375, 392, 395, 399
hsuan zong 325
hülagu 333, 367, 379
humr baggara 99, 110, 116, 234, 235, 250, 251
hun 21, 24, 195, 246, 292, 325, 337, 347, 380, 381
hunlar 26, 84, 101, 132, 164, 166, 173, 274, 325, 380, 381, 384, 438
huntington 184
hürmüz 205
hutu 423, 427
huvaitat 275
huyan 292
hz. ali 248
hz. i□sa 201
hz. muhammed 201, 248, 291, 335, 336, 404, 405

i
i□bn bişr 103
i□bni batuta 213
i□bni fazlan 324
i□bni haldun 26, 85, 86, 177, 247, 297, 348, 414, 416, 417, 421
i□bni taşfin 417, 419
i□bni yasin 417
ibni zayyan 420
i□bn raşidi 406
i□bn'ül-esir 293, 348, 385
i□brahim 62, 197, 200, 240
i□brahim konate 62
i□brani üniversitesi 73
i□ç asya 87, 133, 151, 157, 158, 159, 186, 194, 218, 219, 222, 306, 360, 384, 387
i□dil 135, 189, 191, 331
i□frikiye 419
i□haggaren 408, 409, 410, 412
i□kta müessesesi 393
i□lhanlı 377, 378, 379, 396
i□mrad 408
indigirka 128
i□ndus 319, 330
i□nterlacustrine 305, 423, 425, 426, 427, 428
i□pek yolu 330, 331, 404
i□ran 26, 41, 42, 53, 62, 80, 81, 99, 104, 107, 113, 119, 131, 138, 150, 151, 163, 167, 192, 194, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 299, 300, 319, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 338, 339, 342, 365, 366, 367, 371, 377, 378, 380, 388, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401
i□ranî-tacik 400
iraqw 100

iraqwlar 154
i□rular 426
i□sekkemaren 409
i□sfahan 401
i□shak 200
i□skandinavya 53, 218
i□skit 24, 26, 27, 85, 132, 194, 250, 280, 324, 380
i□skitler 7, 24, 26, 27, 29, 84, 101, 136, 179, 192, 194, 204, 250, 274, 330, 392
i□stahri 151, 205

j
jadav 160
jaddala 417
jat 308
jieler 154, 303, 311
juan juan 279
julius caesar 210
jungaria 135
junglar 194

k
kababiş 113, 244, 306
kabil 82, 150, 174
kabûl han 358
kacar 332
kadusiler 203, 204
kafkas 40, 44
kalat 269
kalmuk 64, 112, 115, 239, 337, 340
kalmukya 64, 70, 81
kam 219, 307
kamçatka 115
kanada 54
kandahar 174, 330, 401
k'ang-kiu 274
kanin-timan 130
kara budun 291
karagaslar 127
karahanlı 334, 386, 387, 388
karakalpaklar 102, 135, 136
kara kemik 291
karakoyunlu 397
karakum 70, 151
kardofan 108
kareyitler 356
karimajong 114, 313, 424
karimojonglar 154, 155, 164, 172
karluklar 137, 387
kaşgar 81, 219, 289, 330, 373, 387
kaşgarlı mahmud 177, 388
kaşgaylar 41, 207, 300
kasim 143, 145
kassitler 203
kaydu 369
kayravan 420
kazablanka 419
kazak 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 39, 63, 66, 112, 132, 134, 135, 137, 140, 177, 192, 229, 238, 239, 241, 249, 251, 279, 281, 287, 288, 290, 322, 326, 337, 340
kazakistan 15, 17, 20, 52, 65, 68, 70, 81, 133, 141, 166, 194
kazaklar 18, 20, 22, 26, 52, 63, 65, 117, 135, 136, 137, 140, 157, 166, 172, 225, 231, 238, 241, 290, 291, 322
kebek han 374
kel agger 409, 411
kel rela 409, 411, 412
kelteminar kültürü 188
kenya 53, 59, 148, 213
kerulen 324
keşmir 220
kettler 127, 216
kgb 34, 35
khakhay 274
khalil 275
khalka moğolları 292
khan khel 302
khel 274, 275, 330
khoshun 139, 337
khoton 239, 287
khutula han 357
kidari 404
kiev 21, 344
kikuyular 328
kilikya 206
kimmerler 85
kimmeryalılar 192, 194, 204
kindi 404
kipsiler 154
kirman 205, 206
kitan 345, 371, 384, 386
kitara 425
kitay 173
kıpçaklar 274, 334
kırgız 15, 17, 18, 19, 22, 23, 39, 63, 132, 150, 158, 220, 249, 263, 289, 290, 340, 384
kırgızlar 19, 26, 52, 63, 137, 160, 172,

220, 225, 238, 266, 306, 347, 385
kızılbaş 42, 399
kızılderili 69
kızılkum 70
kjelmoy 215
kök shaal 220
kolari kurula 160
kolyma 128, 129
komaçiler 41
komi-i□jmanlar 217
komi-nenets 126
komizran 215
konfiçüyus 76
kongrad 249
kongsy 263
koryaklar 217
krasnovodosk 117
krupnik 30, 44, 128, 130, 166, 168, 172, 176, 216, 217, 245, 284, 285, 323
küçük buz çağı 216
kudüs 35, 73
kuhistaniler 99
kültür devrimi 66
kumanlar 26, 177
kuo mo-jo 194
kurgan 188
kurmar 161
kurumba 161
kuşanlar 204, 383
kusara 263
kuzey kafkasya 70, 81
kuzey rusya 44, 55
kuzey wei 339, 386

l
lahmi 404
lahmiler 319
laibon 304
lama 45, 48
lamtuna 417
lan 195, 292
laponlar 217
lapp 126
lazygian 173
leiden üniversitesi 30
lestho 53
levant 47, 48
levirate kanunları 232
lhasa 336, 339
liao 317, 345
likya 206
litham 418
lodi 335
lohaniler 274
londra 14
lou 426
l. p. potapov 15, 17
lubbock 181
lumarc 88
lurlar 41, 104, 119, 172, 204, 206, 207

m
maasai 53, 59, 155, 157, 304, 313
macar 8, 138
macarlar 8, 8–529
maeotis 140
magadan 54
mahapatra 160
mahmud yalavaç 359
mahzan 275, 297
mainiyani 161
makran 113, 152, 206, 207, 239, 319
mali 39
malik sado abdali 338
manap 289
mançu 15, 229, 292, 337, 341
mançurya 126, 158, 173, 381
mandariler 154
mangışlak 133
manich 140
mansi 54
marco polo 205
mari 118, 199
marini 420
marks 22, 88, 259
marksist sosyoloji 8, 8–529
mar yabalaha 373
masufa 417
mavera'ün nehir 138
maveraünnehir 177
max weber 280, 313
medine 103
medyanlılar 200
mekke 295
melik şah 394
merkit 356
mervazi 293
mervezî 84
mesud beg 359
mezopotamya 42, 118, 162, 174, 196, 197, 203, 275, 403
mien 330
milankovich teorisi 183
ming 339, 396

mirdha 161
mir veyis 401
mirza muhammed haidar dughlat 134
mısır 57, 68, 99, 197, 209, 210, 211, 275, 334, 403
moğol 13, 21, 24, 26, 41, 65, 107, 113, 132, 133, 136, 137, 138, 173, 174, 206, 229, 231, 249, 250, 255, 268, 271, 281, 286, 288, 289, 290, 291, 318, 324, 337, 341, 348, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 369, 370, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 392, 400, 401, 431
möngke 365
montesquieu 86, 181
morgan 41, 89, 181, 259, 283, 314
moritanya 101, 275, 276, 296, 403
moritanyalılar 231, 251
mortillet 181
moskova 8, 23, 33, 34, 72, 366
moskova knezliği 8, 366
mossoiakha-norilsk 54
mugulun 279
muhammed haydar 376
muhammed şah 334
mulay i⊠smail 422
murabıt 415, 416, 417, 418, 419
musa 197
mutair 143
mutairler 143
muvahhid 419, 420
mzeina 57

n
nadir şah 335, 399, 402
nandi 304
nandiler 154
navajo 45
naymanlar 356
nazarbayev 65
nebati 404
nebatîler 84
necid 103, 143, 336
nenets 126, 128, 130, 166, 176, 215, 245, 263, 282, 283, 284
nesturiler 331
nganasan 129
nganasanlar 127, 129, 217
nil 426
nizm'ül-mülk 394
nogailer 136
nogaylar 324
nökür 268, 359, 431
norilsk 54
noyon 338
nubia 211, 213
numidya 342
nuri 404
nuri el-şaalan 404
nuvet 176

o
ob 127, 175, 215
occam'ın usturası 407
ögeday 346, 362, 365, 369, 371, 372
oğuz han 248
oğuz kağan 179, 293
oğuzlar 179, 206, 394, 395
okhotsk denizi 126
ömerî 132, 264, 322, 367, 374
ordos 138, 194, 288
orhun 317, 324
orkoiyot 304
orman enetsleri 127
orman nenetsleri 127
oroklar 127
orta asya 15–529, 17, 17–529, 21–529, 26–529, 40–529, 60–529, 63–529, 66–529, 72–529, 81–529, 133–529, 134–529, 150–529, 151–529, 162–529, 177–529, 188–529, 194–529, 205–529, 207–529, 230–529, 289–529, 293–529, 317–529, 318–529, 324–529, 329–529, 330–529, 331–529, 334–529, 359–529
orta doğu 41, 42, 43, 49, 52, 53, 60, 80, 81, 101, 103, 105, 108, 109, 110, 113, 117, 118, 119, 123, 128, 134, 135, 141, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 177, 202, 203, 207, 222, 225, 230, 235, 237, 238, 242, 254, 261, 265, 269, 271, 274, 299, 300, 301, 302, 303, 319, 321, 327, 329, 341, 342, 344, 347, 348, 375, 377, 391, 392, 400, 401, 403, 413, 414, 437
osmanlı devleti 421
osteolojik 189
otegü-buġol 271
otok 239
ovid 370

oymak 225, 287
özbek 103, 177, 389

p
pakistan 239, 269
palmira 404
paretasenler 203
parma 245
parniler 204, 391
partlar 391
pastoralistler 15, 42, 46, 51, 53, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 69, 83, 86, 93, 94, 144, 155, 161, 170, 195, 201, 208, 213, 219, 247, 254, 308, 319, 321, 355, 412, 424, 425, 426, 428, 435
pastoralizm 36, 37, 38, 39, 41, 44, 46, 50, 59, 61, 66, 68, 69, 71, 94, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 110, 114, 159, 160, 162, 181, 185, 187, 189, 190, 191, 197, 198, 204, 208, 210, 211, 228, 305, 310, 350
pathanlar 119, 152
pazırık 218
peçenekler 26, 287, 293
peiping 369
pers 203, 204
pershits 30, 99, 118, 143, 145, 146, 172, 225, 228, 235, 237, 249, 260, 261, 265, 266, 272, 275, 277, 294, 295, 314, 317, 326, 327, 329, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 405, 407, 412, 430
peşaver 174
petersson teorisi 183
pine ridge 69
ping wang 195
pkotlar 154
plano carpini 140, 360, 367
pokot 100
polovetsler 177
potapov 15, 17, 18, 228
powinda 329, 330
prens mirsky 14
pueblo ayaklanması 45

q
qubçur 362, 363, 372, 379

r
rabari 161
rabat 419
rabban sauma 373
rahip john 76
raika 308
rajasthan 160
rajistan 308
rajput 308
raşidi 42, 406
raşidî 271
rendil 164
repin khutor 189
reşidüddin 85, 86, 150, 173, 235, 249, 250, 346, 357, 358, 363, 378, 395
rift 51, 213
rıza şah 62
roma 84, 238, 334, 438
roxolan 173
ruanda 313
rwala 115, 146, 249, 263, 295
rwalalar 143, 146, 172, 265, 295
rwanda 423

s
şaalan 271, 404
şaalanlar 279, 405
saddozai 302, 401
saddozailer 302, 338
safevi 225, 334, 398, 399, 401
şah abbas 335
şah alam 401
sahel 43, 53, 61, 70, 71, 118, 119, 120, 146, 148, 149, 167, 169, 175, 178, 208, 280, 305, 317, 403
şah hüseyin 399
şah i. i□smaili 398
şahname 138
şah navazi 152
şahnevazi belucları 332
sahra 39, 43, 49, 50, 51, 70, 94, 98, 99, 100, 101, 109, 123, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 153, 199, 208, 210, 211, 276, 295, 306, 326, 327, 329, 341, 344, 406, 407, 413, 416, 417, 419
sahra altı 49
sahra-sahel 43
sahra tuaregleri 109
şahruh 375
şahsevenler 41
şah tahmasp 398
sakalar 192, 204
şakr 275

salarlar 157
samanoğulları 334, 387, 388, 438
samburu 148, 155, 164, 304
samiler 197
şammar 143, 275, 405, 406
samoyedler 215
sanhajalar 416, 418
sarı bagış 289
sarmat 132, 173, 330
sarmatlar 26
saun 265, 266, 267
sayan 158, 214, 215
sayan dağları 214, 215
selçuklular 206, 333, 392, 395
semerkand 150
şeybani han 178, 318, 326, 389
shan-yü mao-tun 380
shih chi 84, 246, 292, 325, 380
sidi ag muhammed el khir 411
sinistler 75
sir derya 133
sirenaika 68
sirenayka 99, 167, 231, 239, 242, 248, 251, 254, 263, 275, 297, 319, 326
sığır açmazı 171
soğdlar 331
sosyalist emek kahramanı 64
sovyet bilimler akademisi 15, 30
soyurgal 374, 397
ssu ma ch-ien 246
ssu ma ch'ien 292, 325
ssu-ma ch'ien 84, 136
stalin 15, 16, 89
stoacılar 75
st. petersburg 13
sub-boreal 193
sudan 43, 61, 80, 118, 148, 149, 155, 175, 211, 212, 213, 230, 244, 280, 305, 306, 403, 408
sudeyr 103
sultan alparslan 394
sultan kenesarı 290
sultan sancar 325
sümer 50
sur 335
sutaenler 197
suudi arabistan 67, 72
suyutî 365
svaziland 53
swat 119, 269
tabgaçlar 386
tacik 375, 378, 400
tacikistan 137
taimir 54, 55
taimyr 128
taitok 411, 412
talas 374
t'ang 271, 384, 385
tangut hsi hsia 326
tangutlar 359
tanrı dağları 220
tanrının kırbacı 77
tanuhlar 319
taraz 388
tarmaşirin han 374
taşkent 15, 17
tassili 108, 407
tatarlar 21, 26, 387
tauke 290
tayciyutlar 357
tayfa 225
tayga 127, 215, 216
tayga yakutları 127
tayyebi 300
taz 127, 174
tazmanyalılar 78
tedalar 100, 173
tegehe mellet 411
tegehe-n-ou-sidi 411
te guang 345
tekiş han 334
telengüt 384
tell 145, 146, 413
temezlayt 408
temin ibn bahr 132
temuçin 357, 358, 359, 360, 361, 362
tengri kağan 385
thapsus 210
ti 194, 195
tibet 44, 45, 81, 99, 101, 112, 124, 157, 158, 159, 167, 218, 219, 220, 244, 306, 307, 308, 328, 336, 337, 339, 343
tiftik 50
timbuktu 408
timur 174
tire 288
tiwse 408
tlemcen 420
tofalar 127
tola 324
tolybekov 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22,

23, 24, 25, 112, 167, 228, 229, 241, 265, 266, 290
t'o-pa hong 339, 386
töton 21
toynbee 88, 183, 197, 318
trans baykal 158
trans-baykal 188, 372, 380
transhumance 37, 44, 45, 104
troyalı helen 22
tsing hai 157
tuareg 144, 252, 276, 295, 296, 313, 406, 407, 408, 409, 410, 412
tuaregler 42, 108, 146, 147, 170, 172, 176, 234, 252, 295, 296, 331, 348, 403, 407, 408, 409, 410
tudun 381
tuhsi 387
tülengut 268, 269
tuna 131
tundra 126, 127, 128, 129, 130, 215
tunguzlar 127, 215
turan 131, 138, 388
turfan 385
turkana 103, 114, 155, 234, 303
turkanalar 110, 154, 155, 164, 171, 244, 424
türkan hatun 334
türkler 26, 76, 84, 150, 205, 362, 381, 383
tutsi 423, 427
tuva 14, 15, 126, 127, 133, 372

u
üç parçalı teori 181
üçüncü dünya 56, 61, 63
uganda 424, 425, 427
ugorlar 127
uksiler 203
umman 67
unagan boġol 271
uraren 409, 411
ürdün 68, 72, 200
uthman dan fodio hareketi 306
uygur 317, 384, 385, 386, 387
uzun hasan 397

v
vadiye 265
vahhabi 103
vainshtein 19, 26, 41, 127, 133, 188, 214, 215, 217
vandal 174
varanger 126
varro 85, 181
vasifî 389
vico 181
viyana 218
vladimirtsov 13, 14, 15, 225, 228, 268, 271, 357, 360, 362, 363, 371, 372, 430
vyatkin 15, 16, 17, 19

w
walatalar 408
wisconsin üniversitesi 36
wodaabe 306
wu-sun 132

x
xürien 241
xütu 292

y
yadava 160
yağma 269, 387
yakup 197, 200, 397
yakut 127, 129
yamal 54, 174, 285
yedisu 138, 174, 376, 384, 385, 387
yehlu ch-uts-ai 365
yemen 319, 403
yenisey 129, 174, 217
yesügey 359
yichü 196
yomut türkmenleri 289
yörük 102
yörükler 61, 118, 120, 340
yüan 291, 339, 369, 370, 371, 373
yukagir 129
yukagirler 216
yunan 27, 84, 238, 380, 391
yunus han 376
yusufzailer 274

z
zagros 196
zaisang 287
zanatalar 418, 419, 420
zapadny 116
zebu 147, 149, 212
zhu yuan zhang 339
zimbabve 53

Bibliyografya

Works in languages other than Russian

Abun-Nasr, Jamil M. 1971. *A History of the Maghrib,* Cambridge University Press.

Albright, William Foxwell. 1942. *Archaeology and the Religion of Israel* Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1960.

The Archaeology of Palestine. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.

Allan, William. 1965. *The African Husbandman.* London, Oliver and Boyd.

Alpers, Edward and Ehret, Christopher. 1975. Eastern Africa. C/M. Vol. 4. *From c.1600 to c.1790.* Ed. by Richard Gray. Cambridge, Cambridge University Press: 469-536.

Anati, Emmanuel. 1968. *Rock-Art in Central Arabia.* Vol. 1. University de Louvain. Institut Orientaliste (Bibliotheque du MusSon. Vol. 50). Louvain. 1974. *Rock-Art in Central Arabia.* Publications de l'institut orientaliste de Louvain 6. Louvain.

Arbos, Philippe. 1923. The Geography of Pastoral Life: Illustrated with European Examples. *GR.* Vol. xni, No. 4: 559-75.

Arid Lands. A Geographical Appraisal. Ed. by E. S. Hills. Paris, UNESCO, 1966.

Arkell, A. J, 1961. *A History of the Sudan. From the Earliest Times to 1821.* University of London, The Athlqne Press.

Arrian, *History of Parthia,* in C. Muller (ed.) *Fragmenta Historicorum Graecorum,* vol. ii, (1841-70).

Asad, Talal. 1970. *The Kabqbish Arabs. Power, Authority and Consent in a Nomadi Tribe.* New York, Praeger.

1973. The Beduin as a Military Force: Notes on Some Aspects of Power Relations between Nomads and Sedentaries in Historical Perspective. In: *The Desert and the Sown:* 61-73.

1979. Equality in nomadic social systems? Notes towards the dissolution of an anthropological category. In: *Pastoral Production and Society:* 419-28.

Ashkenazi, Touvia. 1946-9. La tribu arabe: ses elements. *Anthropos.* Bd. XLI-XLIV. Hft. 4-6: 657-72.

Awad, Mohamed. 1962. Nomadism in the Arab lands of the middle East. In: *The Problems of the Arid Zone:* 325-39.

The Babur-nama in English. 1922 (Memoirs of Babur). Translated from the original Turki Text of Zahiru'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette Susannah Beveridge, vol. 1, London, Luzac and Co.

Background to Evolution in Africa. Ed. by Walter W. Bishop and J. Desmond Clark. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1967.

Bacon, Elizabeth. 1954. Types of Pastoral Nomadism in Central and Southwest Asia. *SJA.* Vol. 10, No. 1: 44-68.

1958. *Obok. A Study of Social Structure in Eurasia.* Viking Fund Publications in Anthropology. No. 25. New York.

Baker, Randall. 1975. 'Development' and the pastoral people of Karamoja, North Eastern Uganda. An example of the treatment of symptoms. In: *Pastoralism in Tropical Africa:* 187-202.

Baker, S. J. K. 1963. The East African Environment. In: *History of East Africa.* Ed. by Roland Oliver and Gervase Mathew. Vol. i. Oxford, at the Clarendon Press:1-22.

Balland, Daniel and Kieffer, Charles M. 1979, Nomadisme et secheresse en Afghanistan: l'exemple des nomades PaStun due Da§t-e Nawor. In: *Pastoral Production and Society:* 75-90.

Barth, Fredrik. 1953. *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan.* Universitetes Ethnografiske Museum Bulletin, No. 7. Oslo.

1956. Ecologic Relationships of Ethnic Groups in Swat, Northern Pakistan. *AA.* Vol. 58, No. 6: 1079-89.

1959-60. The Land Use Pattern of Migratory Tribes of South Persia. *Norsk Geografisk Tidsskrift,* Bind xvn. (The Bobbs-Merrill Reprint Series in the social Sciences, A-ll): 1-11.

1962. Nomadism i n the Mountain and Plateau Areas of South West Asia. In: *The Problems of the Arid Zone:* 341-55.

1964. *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy.* Oslo, Universitetsforlaget.

1964a. Capital, Investment and the Social Structure of a Pastoral Nomad Group in South Persia. In: *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies.* Ed. By Raymond Firth and B. S. Yamey. Chicago, Aldine Publishing Company: 69-81.

1964b. Competition and Symbiosis in North East Baluchistan. *Folk.* Vol. 6, No. l: 15-22.

1966. *Models of Social Organization.* Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. Occasional Paper. No. 23.

1973. A General Perspective on Nomad-Sedentary Relations in the Middle East. In: *The Desert and the Sown:* 11-21.

1973a. Descent and Marriage Reconsidered. In: *The Character of Kinship.* Ed. by Jack Goody. Cambridge, Cambridge University Press: 3-19.

1976. Socio-Economic Changes and Social Problems in Pastoral Lands: Some Concrete Factors. In: *Ecological Guidelines for the Use of Natural Resources in the Middle East and South West Asia.* Morges, Switzerland: 74-80.

Bates, Daniel G. 1971. The Role of the State in Peasant-Nomad Mutualism. *AQ.* Vol. 44. No. 3: 109-31.

1974.Shepherd Becomes Farmer. A Study of Sedentarization and Social Change in Southeastern Turkey. In: *Turkey. Geographic and Social Perspectives.* Ed. By Peter Benedict, Erol Tumertekin, Fatma Mansur. Leiden: E. J. Brill, 92-133.

Bates, Daniel G. and Lees, Susan H. 1977. The Role of Exchange in Productive Specialization. *AA.* Vol. 79, No. 4: 824-41.

Baxter, P.T.W. 1975. Some consequences of sedentarization for social relationships. In: *Pastoralism in Tropical Africa:* 206-28. Beattie, John. 1971. *The Nyoro State:* Oxford, at the Clarendon Press. Bell, Barbara. 1953. Solar Variation as an Explanation of Climatic Change. In: *Climatic Change:* 123-36.

Benhazera, M. 1908. *Six-mots chez les Touareg du Ahaggar.* Alger, A. Jourdan. Bernard, Augustin and N. Lacroix. 1906. *Vivolutiondu nomadisme en Algirie.* Alger, A. Jourdan.

Berque, J. 1959. Introduction. *ISSJ.* Vol. xi, No. 4: 481-98.

Bessac, Frank B. 1965. Co-variation between interethnic relations and social organization in Inner Asia. *Papers of the Michigan Academy of Science, Arts, and Letters.* Vol. L (1964 Meeting): 373-92.

Biebuyck, D.P. 1966. On the Concept of Tribe. *Civilizations.* Vol.16. No.4:500-15.

Bird, James. 1834. Observations on the Manners of the Inhabitants who occupy the Southern Coast of Arabia and Shores of the Red Sea; with Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Quarter, and the Route, through the Des-

ert, from Kosir to Keneh. *JRGS.* Vol. rv, Pt. Il: 192-206.
Birket-Smith, Kaj. 1957. *Fjaerne Folk.* Kobenhavn, Jespersen og Pios Forlag.
Bishai, Wilson B. 1968. *Islamic History of the Middle East: Background, Development, and the Fall of the Arab Empire.* Boston, Allyn and Bacon.
Black-Michaud, Jacob. 1975. *Cohesive Force.* Oxford, Blackwell.
Bloch, Marc. 1974. *Feudal Society.* Vols. 1-2. Chicago, The University of Chicago Press (Ninth Impression).
Blunt, Lady Anne. 1879. *Bedouin Tribes of the Euphrates.* Vols. i-n. London, John Murray, 1891. *A Pilgrimage to Nejd, the Cradle of the Arab Race. A Visit to the Court of the Arab Emir and 'our Persian Campaign'.* Vol. MI. London, John Murray.
Boas, Franz. 1940. *Race, Language and Culture.* New York, Macmillan.
Bogoras, Waldemar, 1904. *The Chukchee. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History.* Vol. vn. Leiden: E. J. Brill.
Bohannan, Paul. 1966. *African Outline.* Penguin Books, Harmondsworth, Middle-sex.
Bonte, Pierre. 1974. Organization exonomique et sociale des pasteurs d'Afrique orientale. *Les cahiers du CERM,* No. 110. *Etudes sur les sociitiis de pasteurs nomads, 2:* 1-95.
1975. Cattle for God: An Attempt at a Marxist Analysis of the Religion of East African Herdsmen. *Social Compass,* XXII. No. 3-4: 381-96.
1975a. Le probleme de 1'Etat chez les Touareg Kel Gress. *Les cahiers duCERM.* No. 121. *Etudes sur les sociitis de pasteurs nomades.* 3: 42-62.
1975b. Les civilizations nomads. *La recherche.* Vol. 6. No. 53: 130-40.
1977. Classes et parente* dans les soei£t6s segmentates. *Dialectiques.* No. 17: 103-14.
1977a. La Guerre dans les socie»t6s d'eleveurs nomades. *Les cahiers du CERM.* No. 133. *Etudes sur les socittis de pasteurs nomades.* 4: 42-67.
1979. Segmentarite' et pouvoir chez les eleveurs nomades sahariens. Elements d'une problématique. In: *Pastoral Production and Society.* 171-99.
The Book of Ser Marco Polo. 1975. Translated and edited by Henry Yule, revised by Henry Gordier. Third Edition, vols. 1-2, St. Helier, Armorica Book Co; Amsterdam, Philo Press.
Bourgeot, Andre\ 1975. La formation des classes sociales chez les Twareg de l'Ahaggar. *Les cahiers du CERM.* No. 121. Etudes sur les socidtSs de pasteurs nomades. 3: 19-41.
1979. Structure de classe, pouvoir politique et organization de l'espace en pays touareg. In: *Pastoral Production and Society:* 141-53.
Bose, A. B. 1975. Pastoral Nomadism in India. Nature, Problems and Prospects. In: *Pastoralists and Nomads in South Asia:* 1-15.
Bosworth, C. E. 1968. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217). *CHI.* Vol. 5. Ed. by J. A. Boyle. Cambridge University Press: 1-202.
Bousquet, G.-H. 1957. *Les Berberes.* Paris, Presses Universitaires de France. Bovill, E. W. 1958. *The Golden Trade of the Moors.* London, Oxford University Press.
Boyle, J. A. 1968. Dynastic and Political History of the Il-Khans. *CHI.* Vol. 5. Ed. by J. A. Boyle. Cambridge University Press: 303-421.
Bradley, Richard. 1972. Prehistorians and Pastoralists in Neolithic and Bronze Age England. *WA.* Vol. 4, No. 2: 192-204.
Brémaud, O. and Pagot, J. 1962. Grazing Lands Nomadism and Transhumance in the Sahel. In: *the Problems of the Arid Zone.* Paris, UNESCO.
Brentjes, Burchard. 1968. *Von Schanidar bis Akkad.* Leipzig, Urania-Verlag.
Briant, Pierre. 1976. 'Brigandage' dissidence et conquécte en Asie achéménide et hellenistique. Dialogues d'histoire ancienne. 2. *Annates littiraires de l'Universiti de Besancon.* 188: 163-258.
1977. Sociétiés pastorales du Zagros achémenide (vi-iv's. av.n.é. environ). *Les*

cahiers du CERM, No. 133. *Etudes sur les sociitis de pasteurs nomades.* 4:1-9.
Briggs, Lloyd Cabot. 1960. *Tribes of Sahara.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Brooks, C. E. P. 1949. *Climate Through the Ages. A Study of the Climatic Factors and Their Variations.* London, Ernest Benn Ltd.
1954. The Climatic Changes of the Past Thousand Years. *Experientia.* Vol. x. Fasc. 4: 153-8.
Browman, David L. 1974. Pastoral Nomadism in the Andes. *CA.* Vol. 15. No. 2: 188-96.
Brunschvig, Robert. 1940. *La Berbirie Orientate sous les If a)'sides. Des origines a la fin du XVe siicle.* Tome premier. Paris. Adrien Maisonneuve. 1947. *La Berbirie Orientale sous les Hafsides. Des origines a la fin due XVe siécle.* Tome second. Paris, Adrien Maisonneuve.
Bulliet, Richard W. 1975. *The Camel and the Wheel.* Harvard University Press, Cambridge, Mass.
Burch, Ernest S. Jr. 1972. The Caribou/Wild Reindeer as a Human Resource.*American Antiquity.* Vol. 37. No. 3: 339-68.
Burkchardt, Johann Ludwig. 1830. *ReiseninArabien, enthaltend eine Beschreibung derjenigen Gebiete in Hedjaz, welcfie die Mohammedaner fiir heilig achten.* Weimar, Grossh.
1831. *Bemerkungen iiber die Beduinen und Wahaby.* Weimar, Grossh.
Burnham, Philip. 1979. Spatial mobility and political centralization in pastoral societies. In: *Pastoral Production and Society:* 349-60.
Burton/Richard F. Sir. 1893. *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah.* Vol. II. London, Tylston and Edwards.
Butzer, K. W. 1966. Climatic changes in the arid zones of Africa during early to mid-Holocene times. In: *World Climate:* 72-83.
Butzer, K. W. and Twidale C. R. 1966. Deserts in the Past. In: *Arid Lands:* 127-44. Cahen, Claude. 1968. *Pre-Ottoman Turkey.* New York, Taphnger Publishing Company.
1975. Tribes, Cities and Social Organization. *CHI.* Vol. 4. Ed. by R. N. Frye. Cambridge, Cambridge University Press: 305-28.
Capot-Rey, Robert. 1953. *Le Sahara français.* Paris, Presses Universitaires de France.
1962. The Present State of Nomadism in the Sahara. In: *The Problems of the Arid Zone:* 301-10.
Carneiro, Robert L. 1973. The four faces of evolution: unilineal, universal, multitineal and differential. In: *Handbook of Social and Cultural Anthropology.* Ed. by John J. Honnigmann. Chicago, Rand McNally and Co.: 89-110.
Caskel, Werner. 1954. The Bedouinization of Arabia. In: *Studies in Islamic Cultural History.* Ed. by G. E. von Grunebaum. (The American Anthropological Association. Vol. 56. No. 2. Pt. 2. Memoir No. 76). Menasha, Wisconsin.
Cermak, Vladimir. 1971. Underground Temperature and Inferred Climatic Temperature of the Past Millennium. *PPP.* Vol. x. No. 1: 1-19.
Chappell, J. E., Jr. 1971. Climatic pulsations in Inner Asia and correlations between sunspots and weather. *PPP.* Vol. x. No. 2/3: 177-97.
Chappelle, Jean. 1958. *Nomades Noirs du Sahara.* Paris, Plon.
Claessen, Henri J. M. 1978. The Early State: A Structural Approach. In: *The Early State:* 533-96.
Claessen, Henri J. M. and Peter Skalnfk. 1978. The Early State: Theories and Hypotheses. In: *The Early State:* 3-29.
1978a. Limits: Beginning and the End of the Early State. In: *The Early State:* 619-35.
1978b. The Early State: Models and Reality. In: *The Early State:* 637-50.
Clark, J. Desmond. 1954. *The Prehistoric Cultures of the Horn of Africa.* Cambridge, Cambridge University Press.

1967. The Problem of Neolithic Culture in Subsaharan Africa. In: *Background to Evolution in Africa:* 601-7.

1970. *The Prehistory of Africa.* London, Thames and Hudson.

1972. Mobility and settlement patterns in sub-Saharan Africa: a comparison of late prehistoric hunter-gatherers and early agricultural occupation units. In: *Man, Settlement and Urbanism.* Ed. by Peter J. Ucko, Ruth Tringham and G. W. Dimbleby. Great Britain, Gerald Duckworth and Co: 127-48.

Clarke, J. I. 1959. Studies of Semi-nomadism in North Africa. *Economic Geography.* Vol. 35. No. 2: 95-106.

Climatic Change. Evidence, Causes and Effects. Ed. by Harlow Shapley. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1953.

Cline, Walter. 1950. *The Teda of Tibesti, Borku and Kawar in the Eastern Sahara.* Menasha, Wisconsin, George Banta Publishing Company.

Cohen, David William. 1972. *The Historical Tradition of Busoga. Mukama and Kintu.* Oxford, Clarendon Press.

Cohen, Ronald. 1978. State Origins: A Reappraisal. In: *The Early State:* 31-75.

1978a. State Foundations: A Controlled Comparison. In: *Origins of the State: 141-60.*

Cole, Donald Powell. 1975. *Nomads of the Nomads. The Al Murrah Bedouin of the Empty Quarter.* Arlington Heights, AHM Publishing Corporation.

Cole, S. M. 1963. *The Prehistory of East Africa.* New York, Macmillan.

Conant, Frank. 1966. The external coherence of Pokot ritual behaviour. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London.* Series B. Biological Sciences. Vol. 251. No. 772: 505-19.

Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio.* 1949. Ed. by Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins. Budapest: Pazmary Péter Tudomdnye-gyctemi.

Constantiniu, Florin. 1979. Romanians and Mongols in the XIII and XIV centuries. In: *The Third International Congress of Mongplists,* Ulan-Bator nr. 306-10.

Coon, Carleton S. 1931. *Tribes of the Rif.* Harvard African Studies. Peabody Museum, Vol. ix. Cambridge, Mass.

1943. Southern Arabia, a problem for the future. *Studies in the Anthropology of Oceania, and Asia. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University.* Vol. xx. Cambridge, Mass.: 187-220.

1959. Badw. *Encyclopaedia of Islam.* 2nd ed. Vol. 1. Leiden, E. J. Brill: 872-4.

1976. *Caravan: The Story of the Middle East.* Huntington, New York, Robert E, Krieger Publishing Company (Original Edition, 1951).

Cramer, Eugenia S. 1976. Pastoral Images and Values in Southern Donegal. In: *The Realm of the Extra-Human: Ideas and Actions.* Ed. by Agahananda Bharati. The Hague, Mouton Publishers: 27-42.

Cunnison, Ian. 1966. *Baggara Arabs. Power and Lineage in a Sudanese Nomad Tribe.* Oxford, Clarendon Press.

Curwen, E. Cecil and Hatt, Gudmund. 1953. *Plough and Pasture. The Early History of Farming.* New York, Henry Schuman.

Daghestani, Kh. 1932. *Etudes sociologiquessur la famille musulmane contemporaine en Syrie.* Paris.

Dahl, Gudrun. 1979. Ecology and equality. The Boran Case. In: *Pastoral Production and Society:* 261-81.

Dahl, Gudrun and Hjort, Anders. 1976. *Having Herds. Pastoral Herd Growth and Household Economy* (Stockholm Studies in Social Anthropology. No. 2). Stockholm, Liber Tryck.

Dahl, Gudrun and Hjort, Anders. 1979. *Pastoral Change and the Role of Drought.* Swed-

ish Agency for Research Cooperation with Developing Countries. Report 2.
Dale, Ivan R. 1954. Forest Spread and Climatic Change in Uganda during the Christian Era. *The Empire Forestry Review.* Vol. 33. No. 1: 23-9.
Davydova, A. V. 1968. The Yvolga Gorodishche. *Acta Archaeologica Academia Scientiarum Hungaricae.* Tom. xx: 209-45.
Demougeot, Emilienne. 1960. Le chameau et'l Afrique du Nord romaine. *Annates: Economies-SocietieS'Civilisations.* 15e annee. No. 2: 209-47.
The Desert and the Sown. Nomads in the Wider Society. Ed. by Cynthia Nelson. Institute of International Studies University of California. Berkeley, 1973.
Deshler, W. W. 1965. Native Cattle Keeping in Eastern Africa. 1965. In: *Man, Culture and Animals:* 153-68.
Despois, Jean, 1949. *L'Afrique du Nord.* Paris, Presses Universitaires de France.
Dhina, Amar. 1956. Contribution a létude du nomadisme. Le chameau chez les tribus Arba' du Sud Algérois. *Milanges Louis Massignon.* T, I. Damas: 417-28.
Diakonoff, I. M. 1972. Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos. (Zur Methodik der Erforschung verschollener Sprachen). *Orientalia* (n.s.). Roma, 41: 91-120.
Diarra, M. S. 1975. Les problemes de contact entre les pasteurs peul et les agriculteurs dans le Niger central. In: *Pastoralism in Tropical Africa:* 284-98.
Dickson, H. R. P. 1951. *The Arab of the Desert. A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Sa'udi Arabia.* London, George Allen and Unwin Ltd.
Dienes, Istvan. 1972. *The Hungarians Cross the Carpathians.* Budapest, Corvina Press.
Digard, Jean-Pierre. 1973. Contraintes techniques de l'élevage sur l'organization des sociétés de pasteurs nomades. Documents et Perspectives de travail. *Les cahiers de CERM.* No. 109. *Etudes sur les sociétés de pasteurs nomades.* 1: 33-50. 1978. The Segmental System: Native Model or Anthropological Construction? Discussion of an Iranian Example. In: *The Nomadic Alternative:* 315-17.
Doni, A. H. 1974. The Role of Nomadic Tribes in Pakistan. In: *Role of the Nomadic Peoples:* 111-14.
Dostal, Walter. 1959. The Evolution of Bedouin Life. In: *L'antica beduina.* Ed. Gabrieli, Francesco. Roma: 11-34.
Doughty, Charles M. 1888. *Travels in Arabia Deserta.* Vols I-II. Cambridge University Press.
Douglas, Mary. 1966. Population control in primitive groups. *British Journal of Sociology.* Vol. xvii, No. 3: 263-73.
Downs, James F. 1964. Livestock, Production and Social Mobility in High Altitude Tibet. *AA.* Vol. 66: 1115-19.
Downs, James F. and Ekvall, Robert B. 1965. Animals and Social Types in the Exploitation of the Tibetan Plateau. In: *Man, Culture and Animals:* 169-84.
Dunbar, A. R. 1965. *A History of Bunyoro-Kitara* (The East African Institute of Social Research. East African Studies No. 19). Nairobi, Oxford University Press.
Dyson-Hudson, Neville. 1972. The Study of Nomads. *JAAS.* Vol.vn, No.1-2:2 29.
Dyson-Hudson, Rada. 1972. Pastoralism: Self Image and Behavioral Reality. *JAAS.* Vol. vn, No. 1-2: 30-47.
Dyson-Hudson, Rada and Neville. 1969. Subsistence Herding in Uganda. *Scientific American.* Vol. 220, No. 2: 76-89.
1970. The Food Production System of a Semi-Nomadic Society: The Karamojong, Uganda. In: *African Food-Production Systems, Cases and Theory.* Ed. by Peter F. M. McLoughlin. Baltimore and London, The Johns Hopkins Press: 91-123. *The Early State.*
Ed. by Henri J. M. Claessen and Peter *Skalnfk.* The Hague, Mouton Publishers, 1978.
Eberhardt, E. 1952. *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China.*

Leiden, E. J. Brill. Ecsedy, Hilda. 1972. Tribe and Tribal Society in the 6th century Turk Empire. *Acta Qrientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tom. XXV: 245-62.

Egami, Namio. 1956. Kyddo no keizai katsudo-bokuchiku to ryakudatsu no baai. *Tdyo bunka kenkyiijd kiyo,* No. 9: 23-63.

1970. On the Origin of Nomadism in Mongolia. Proceedings vni ICAES. Vol. III. Tokyo, Science Council of Japan: 324.

Ehret, Christopher. 1967. Cattle-Keeping and Milking in Eastern and Southern African History: the Linguistic Evidence. *J AH.* Vol. vni. Pt, 1: 1-17.

Ekvall Robert. 1954. Some differences in Tibetan land tenure and utilization. *Sinologica.* Vol. I. Basel: 39-48. 1968. *Fields on the Hoof; Nexus of Tibetan Nomadic Pastoralism.* New York, Holt, Rinehart and Winston.

El-Ali, Saleh A. 1959. Muslim Estates in Hidjaz in the First Century A.H. *JESHO.* Vol. II. Pt. 3

Elam, Yitzchak. 1974. The Relationship between Hima and Iru in Ankole. *African Studies.* Vol. 33. No. 3: 160-72.

Elphistone, Mount Stuart. 1819. *An Account of the Kingdom of Caubul, and its Dependencies in Persia, Tartary, and India: Comprising a View of the Afghan Nation, and a History of the Dooraunee Monarchy.* Vols. I-II. London, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.

Emery, Walter B. 1960. A Preliminary Report on the Excavations of the Egypt Exploration Society at Buhen, 1958-59. *Rush. Journal of the Sudan Antiquities* Service. Vol. III: 11-24.

Engels, Frederick, 1969. *Anti-Dȣhring. Herr Eugen Duhring's Revolution in Science.* Moscow. Progress Publishers.

Evans-Pritchard, E. E. 1940. *The Nuer: a Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic Tribe.* Oxford, Clarendon Press.
1949. *The Senusi of Cyrenaica.* Oxford, Clarendon Press.

Fairbridge, Rhoder (Ed.). 1961.*Solar Variations, Climatic Change and Related Geophysical Problems. Annals of the New York Academy of Sciences.* Vol. 95. Pt. 1. New York.

Fazel, G. Reza. 1973. The Encapsulation of Nomadic Societies in Iran. In: *The Desert and the Sown:* 129-42.

Ferdinand, Klaus. 1962. Nomad Expansion and Commerce in Central Afghanistan. A Sketch of Some Modern Trends. *Folk.* Vol. 4: 123-59.
1969. Nomadism in Afghanistan. With an Appendix on Milk Products. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur:* 127-60.
1969a. Ost-Afghanischer Nomadismus-ein Beitrag zu Anpassung Shigkeit der Nomaden. In: *Nomadismus als Entwicklungsproblem:* 107-30.

Fernea, Robert A. 1970. *Shaykh and Effendi. Changing Patterns of Authority among the El Shabana of Southern Iraq* (Harvard Middle Eastern Studies, 14). Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Finbert, E. J. 1938. *Laviedu chameau.* Paris.

Finley, M. I. 1975. *The Use and Abuse of History.* New York, The Viking Press.

Fischer, H. J. 1977. The Eastern Maghrib and the Central Sudan. *CHA.* Vol. 3. *From c.1050 to c.1600.* Ed. by Roland Oliver. Cambridge, Cambridge University Press: 232-330.

Fischer, W. B. 1966. *The Middle East. A Physical, Social and Regional Geography.* London, Methuen and Co. Fjellstrdm, P. 1964. *Angelica archangelica in the diet of the Lapps and the Nordic Peoples.* Studia Ethnographia Upsaliensia. xxi. Lapponica. Lund. Flaming, Andrew. 1972. The Genesis of Pastoralism in European Prehistory. *WA.* Vol. 4. No. 2: 179-91.

Flannery, Kent V. 1965. The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia. Science. Vol. 147. No. 3663: 1247-56.

Flor, Fritz. 1930. Haustiere und Hirtenkulturen Kulturgeschichtliche Entwicklung-sumrisse. *Wiener Beit rage zur Kulturgeschichte und Linguistic.* Jahrgang i: 1-238.

Forde, C. Daryll. 1963. *Habitat, Economy and Society.* London, Methuen and Co. (1st edition 1934).

1971. Ecology and Social Structure. *Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 1970: 15-30.

Fortes, M. and Evans-Pritchard E. E. 1940. Introduction. In: *African Political Systems.* Ed. by M. Fortes and E. E. Evans-Pritchard. London, Oxford University Press: 1-23. Frantz, Charles. 1978. Ecology and Social Organization Among Nigerian Fulbe (Fulani). In: *The Nomadic Alternative:* 97-118.

Free, Joseph P. 1944. Abraham's Camels. *Journal of Near Eastern Studies.* Vol. in. No. 3: 187-93.

Freeman-Grenville, G. S. P. 1962. *The East African Coast. Select Documents from the First to the Earlier Nineteenth Century.* Oxford, Clarendon Press.

Frengel, 8. 1966. Climatic Change in the Atlantic/sub Boreal Transition on the Northern Hemisphere: Botanical Evidence. In: *World Climate'.* 99—123.

Fried, Morton H. 1967. *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology.* New York, Random House.

1975. *The Notion of Tribe.* Menlo Park, Calif., Cummings Publishing Company.

Frye, Richard. 196.1. Remarks on Baluchi History. *Central Asiatic Journal* Vol. vi: 44-50.

Fukui, Katsuyoshi. 1970. Migration and Settlement of the Iraqw in llanang Area -Ecological Observations on an Agrico-Pastoral Tribe. *Kyoto University African Studies.* Ed. by T. Umesao. Vol. v: 101-24.

Galaty. John C. 1981. Maasai: Farmers, Pastoral Ideology and Social Change. A paper presented to the symposium on planned and unplanned change in nomadic and pastoral societies. Intercongress of the International Union of Anthropological and Ethnographical Sciences, Amsterdam, 23-5 April, 1981.

Gallais, Jean. 1972. Essai sur la situation actuelle des relations entre pasteurs et paysans dans le Sahel ouest-africain. In: *Etudes de giographie tropicale offertes d Pierre Gourou.* Paris, Mouton: 301-13.

Garlake, P. S. 1978. Pastoralism and Zimbabwe. *Journal of African History.* Vol. xix, No. 4: 479-93.

Gast, Marceau. 1978. The History of Sovereignty among the Kel Ahaggar. In *Nomadic Alternative:* 201-213. 1979. Pastoralisme nomade et pouvoir: la society traditionnelle des Kel Ahaggar. In: *Pastoral Production and Society:* 201-20. Gelb, I. J. 1961. The Early History of the West Semitic Peoples. *Journal of Cuneiform Studies.* Vol. xv. No. 1: 27-47. Gellner, Ernest. 1969. *Saints of the Atlas.* London: Weidenfeld and Nicolson.

1973. Introduction: Approaches to Nomadism. In: *The Desert and the Sown:* 1-9. Ghirshman, R. 1954. Iran. *From the earliest times to the Islamic conquest.* Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex. Gilbert, Allan S. 1975. Modern Nomads and Prehistoric Pastoralists: The Limits of Analogy. *Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University.* 7: 54-71.

Gimbutas, Marija. 1970. Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C. In: *Indo-European and Indo-Europeans.* Ed. by George Cardona, Henry M. Hoenigswald and Afred Senn. Philadelphia, University of Pennsylvania Press: 155-97. Glantz, Michael. 1976. Nine fallacies of natural disaster: the case of the Sahel. In: *The Politics of Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought.* Ed. Michael H.

Glantz. New York: Praeger Publishers: 3-24. Glantz, Michael. 1977. The U.N. and de-

sertification: dealing with a global problem. In: *Desertification. Environmental Degradation in and around Arid Lands.* Ed.

Michael H. Glantz. Boulder, Colorado, Westview Press: 17-38. 1977. The U.N. and desertification: dealing with a global problem. In: *Desertification. Environmental Degradation In and Around Arid Lands.* Ed. *Nord west Afghanistan.* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. Glatzer, Bernt. 1977. *Nomaden von Gharjistan. Aspekte der wissenschaftliche-, socialenund politischen Organization nomadischer Durrani-Paschtaner in Nord-west Afghanistan.* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. Godeiier, Maurice. 1978. Infrastructures, Societies, and History. *CA.* Vol. 19. No. 4: 763-71.

Goitein, S. D. 1955. *Jews and Arabs. Their Contacts Through the Ages.* New York, Schocken Books.

Goldschmidt, Walter. 1971. Independence as an element in pastoral social systems. *AQ.* Vol. 44. No. 3: 132-42. Golvine, L. 1957. *Le Magrib Central a l'ipoque des Zirides. Recherches d'Archtologie et d'Histoire.* Paris, Arts et metiers graphiques. Good enough, Ward H. 1970. The Evolution of Pastoralism and Indo-European Origins. In: *Indo-European and Indo-Europeans.* Ed. by George Cardona,

Henry M. Hoeningswald and Afred Senn. Philadelphia. University of Pennsylvania Press: 253-65. Goto, Tomio. 1969. On the Nomadic UnitGroups of the East Mongols in the Recent

Times. Proceedings VIIIICAES. Vol. n. Tokyo, Science Council of Japan: 95-6.

Graziosi, Paolo. 1964. New Discoveries of Rock Paintings in Ethiopia. *Antiquity.*Vol. xxxviii. No. 150: 91-8; No. 151: 187-90. Grove, A. T. 1978. Geographical Introduction to the Sahel. *The Geographical Journal.* Vol. 144. Pt. 3: 407-15. Gulliver, P. H. 1955. *The Family Herds. A Study of Two Pastoral Tribes in East Africa. The Jie and Turkana.* London, Routledge and Kegan Paul. 1975. Nomadic movements: causes and implications. In: *Pastoralism in Tropical Africa-.* 369-86.

Gumplowicz, L. 1899. *The Outline of Sociology.* Philadelphia, Pa., American Academy of Political and Social Science. Hahn, Eduard. 1896. *Die Haustierre und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen.* Leipzig, Verlag von Duncker und Humbolt. Haldar, Alfred, 1971. *Who were the Amoritesl* Leiden, E. J. Brill. Hames, Constant. 1979. L'6volution des Smirats maures sous Teffet du capitalisme marchand europ6en. In: *Pastoral Production and Society:* 375-98. Hamilton, James Russel. 1955. *Les OuXghours a l'ipoque des Cinq dynasties d'aprls les documents chinoise.* Paris, Presses Universitaires de France. Hancar, Franz. 1955. *Das Pferd in pre historischer und friihistorischer Zeit.*
Wien-Munchen, Verlag Herold. Harmatta, J. 1970. *Studies in the History and Language of the Sarmatians* (Acta Universitatis de Attila J6zsef Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Tom. xm). Szeged.

Hart, David M. 1973. The Tribe in Modern Morocco: Two Case Studies. In: *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa.* Ed. by Ernest Gellner and Charles Micaud. London, Duckworth: 25-58.

Haufler, Vlastislav, 1955. *Horski oblastiy Ceskoslovensku ajejich vyuiiti.* Praha. Nakladatelstvi Ceskoslovenske Akademie Vfcd.

Helfgott, Leonard M. 1977. Tribalism as a Socioeconomic Formation in Iranian History, *Iranian Studies.* Vol. x. No. 1-2: 36-61.

Henige, David P. 1974. Reflections on Early Interlaciistrine Chronology: An Essay in Source Criticism. *J AH.* Vol. xv. No. 1: 27-46.

Henninger, Joseph. 1969. Zum Fruhsemitischen Nomadentum. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur:* 33-68.

Hermanns, M. 1949. *Die Nomaden von Tibet.* Vienna, Verlag Herold.

Herskovits, Melville J. 1962. *The Human Factor in Changing Africa.* New York, Alfred A.

Knopf. d'Hertefelt, Marcel. 1962. Le Rwanda. In: *Les anciens royaumes de la zone interlacustre miridionale.* Rwanda, Burundi, Buna. Par M.

d'Hertefelt, A. A. Trouwborst, J. H. Scherer (Mus6e Royal de TAfrique centrale. Monographies ethnographiques. No. 6). Terveuren.

1965. The. Rwanda of Rwanda. In: *Peoples of Africa.* %d. by James L. Gibbs, Jr. New York, Holt, Rinehart and Winston: 405-40.

1971. *Les clans du Rwanda ancien. Elements d'ethnosociologie et ethnohistoire* (Mus£e Royal de l'Afrique centrale. Annales - serie in-8°). Terveuren.

Hess, J. J. 1938. *Von den Beduinen des inneren Arabiens. Erzahlungen, Lieder, Sitten und Gebrauche.* Zurich and Leipzig. Iltcrnaux, Jean. 1966. Human biological diversity-in Central Africa. *Man* (new series). Vol. i. No. 3: 287-306.

Higgs, E. S. 1967. Early domesticated animals in Libya. In: *Background to Evolution in Africa:* 165-73.

Hitti, Philip K. 1956. *History of the Arabs.* London, Macinillan and Co.

Hole, Frank. 1978. Pastoral nomadism in Western Iran. In: *Explorations in Ethnoarchaeology.* Ed. by R. A. Gould. Albuquerque. School of American Research Advanced Seminar series, University of New Mexico Press: 122-67.

Hopkins, J. F. P. 1958. *Medieval Muslim Government in Barbary until the Sixth Century of the Hijra.* London, Luzac and Company.

Horowitz, Michael M. 1967. A Reconsideration of the 'Eastern Sudan'. *Cahiers d'itudes africaines* vn. 3(27): 381-98.

Horton, Robin. 1971. Stateless Societies in the History of West Africa. In: *History of West Africa.* Vol. i. Ed. by J. F. A. Ajayi and Michael Crowder. London, Longman: 78-119.

Huber, Ch. 1891. *Journal d'un voyage en Arabie (1883-1884).* Paris.

Hugot, H. J. 1968. The Origins of Agriculture: Sahara. *CA.* Vol. 9, No. 5, Pt. II: 483-88.

Humphrey, Caroline. 1979. The uses of genealogy: A historical study of the nomadic and sedentarized Buryat. In: *Pastoral Production and Society:* 235-60.

Huntingford, G. W. B. 1953. *The Nandi of Kenya.* London, Routledge and Kegan Paul.

Huntington, Ellsworth. 1907. *The Pulse of Asia.* Boston-New York. 1915. Civilization and Climate. New Haven, Conn., Yale University Press. 1945. *Mainsprings of Civilization.* New York, John Wiley and Sons, Inc.

[Ibn Haldun]. 1925. *Histoire des Berberes et des dynasties musulmanes de V Afrique septentrionale.* Traduction de Slaine, r66dit6 sous le controlee de Paul Casanova. Vol. i—ii. Paris, Geuthner.

[Ibn Khaldoun]. 1863. *Les pro gomines d'Ibn Khaldoun. Traduits en francais et commenUs par M. de Slane. Tom.* i Paris.

Ibn Khaldun. 1967. *An Introduction to History. The Muqaddimah.* Translated from the Arabic by Franz Rosental. Abridged and edited by N. I. Dawood. London, Routledge and Kegan Paul in association with Seeker and Warburg.

Imperato, Pascal James M. D. 1976. Health care in the Sahel before and after the drought. In: *The Politics of Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought.* Ed. Michael H. Glantz. New York, Praeger Publishers: 3-24.

Inskeep R. 1971. South Africa. In: *The African Iron Age.* Ed. by P. L. Shinnie.Oxford, Clarendon Press: 245-73.

Irons, William. 1971. Variation in Political Stratification among the Yomut Turkmen. *AQ.* Vol. 44. No. 3: 143-56. 1979. Political stratification among pastoral nomads. In: *Pastoral Production and Society:* 361-74.

Jacob, Georg. 1897. *Altarabisches Beduinenleben nach den.Quellen geschildert.* Berlin, Mayer and Muller.

Jacobs; Allan H. African Pastoralists: Some General Remarks. *AQ.* Vol. 38. No. 3: 144-54. 1975. Maasai Pastoralism in Historical Perspective. In: *Pastoralism in Tropical*

Africa, 406-25.
Janata, A. 1962/1963. Die Bevolkerung von Ghor. Beitrag zur Ethnographie und Ethnogenese der Chahar Aimaq. *Archiv filr Vdlkerkunde.* Bd. xvn/xvni: 73-156.
Jankowska, N. B. 1969. Some Problems of the Economy of the Assyrian Empire. In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars.* Moscow, Nauka Publishing House: 253-76.
Jaussen, Antonin P. 1908. *Coutumes des Arabes au pays de Moab.* Paris, Victor Lecoffre.
Jettmar, Karl. 1967. *Art of the Steppes.* New York, Crown Publishers Inc.
Johnson, Douglas L. 1969. *The Nature of Nomadism: A Comparative Study of Pastoral Migrations in Southwestern Asia and Northern Africa.* The University of Chicago. Department of Geography. Research Paper No. 118. Chicago.
Jones, Wellington D. and Derwent S. Whittlesey. 1932. Nomadic Herding Regions. *Economic Geography.* Vol. 8. No. 4: 378-85.
Julien, Ch.-Andre\ 1956. *Histoire de l'Afrique du Nord. Tunisie-Algirie-Maroc. Des origines d la conquite arabe (647 Ap. J.-C).* Paris, Payot. 1956a. *Histoire de l'Afrique du Nord. Tunisie-Algirie-Maroc. De la Conquite arabe d 1830.* Paris, Payot.
July, Robert W, 1975. *Precolonial Africa. An Economic and Social History.* New York, Scribner.

Kammenhuber, Annelies. 1968. *Die Arier im Vorderen Orient.* Heidelberg, Carl Winter Universitatsverlag.
Katoke, Israel. 1971. The History of the Pre-colonial States of North-western Tanzania: Introduction. *Journal of World History.* Vol. 13: 512-14.
Katz, R. W. and Glantz, M. H. 1977. Rainfall, droughts, and desertification in the Sahel. In: *Desertification, Environmental Degradation in and around Arid Lands.* Ed. M. H. Glantz, Boulder, Colorado, Westview Press: 81-102.
Keenan, Jeremy. 1977. *The Tuareg. People of Ahaggar.* New York, St. Martin's Press.
Kellog, William and Scheider, Stephen H. 1977. Climate, Desertification and Human Activities. In: *Desertification, Environmental Degradation in and around Arid Lands.* Ed. Michael H. Glantz. Boulder, Colorado, Westview Press: 141-63.
Khazanov, A. M. 1973. The Character of slavery among the Scythians. *Soviet Anthropology and Archaeology.* Vol. 11. No. 4: 415-38. 1975. Caractere de l'esclavage chez les Scythes. In: *Formes d' exploitation du travail et rapports Sochaux dans Vantiquiti classique. Recherches internationales a la lumiire du marxisme.* No. 84-3: 111-28.
1978. The Early State Among the Scythians. In: *The Early State:* 425-39.
1978a. Some Theoretical Problems of the Study of the Early State. In: *The Early State:* 77-92.
1978b. Characteristic Features of Nomadic Communities in the Eurasian Steppes. In: *The Nomadic Alternative:* 119-26.
1979. Les formes de dependence des agricultures par rapport aux nomads antiques des steppes eurasiatiques. In: *Terre et pay sans dependants dans les sociitis antiques.* Lyon, Editions de Centre nationale de la recherche scientifique: 229-47.
1980. Notes on the emergence of the Mongolian state under Genghis Khan. In: *Production pastorale et sociiti. Bulletin de Viquipe icologie et anthropologic des sociitis pastorales.*
1980 The Size of Herds among Pastoral Nomads. In: *Nomadic Peoples,* No. 7: 8-13.
1980a. The Origin of Ghenghiz Khan's State: An Anthropological Approach. In: *Etnografia Polska,* t. xxiv, pt. 1: 29-39. 1981. The Early State Ampng the Eurasian Nomads. In: *The Study of State.* Ed. by Henri J. M. Claessen and Peter Skalnfk. The Hague, Mouton Publishers.

Kirchhoff, Paul. 1968. The Principles of Clanship in Human Society. In: *Readings in Anthropology.* Ed. by Morton H. Fried. Vol. n. New York, Thomas Y. Crowell Co: 370-81.

Klengel, H. 1972. *Zwischen Zelt und Palast. Die Begegnung von Nomaden undSesshdften im alten Vorderasien.* Leipzig, Koehler und Amelang.

Klima, George J. 1970. *The Barabaig: East African Cattle-Herders.* New York, Holt, Rinehart and Winston.

Kolars, John F. 1963. *Tradition, Season and Change in a Turkish Village* (The University of Chicago. Department of Geography. Research Paper. No. 82). Chicago, Chicago University Press.

1966. Locational Aspects of Cultural Ecology: the Case of the Goat in Nonwestern Agriculture. *GR.* Vol. LVI (October): 577-84.

Kottak, Conrad P. 1972. Ecological Variables in the Origin and Evolution of African States: the Buganda Example. *Comparative Studies in Society and History.* Vol. 14. No. 3: 351-80.

Kowalska-Lewicka, A. 1976. *Mauretania.* Warszawa, Wiedza Powszechna.

Krader, Lawrence. 1955. Ecology of Central Asian Pastoralism. *SJA.* Vol. 11, No. 4: 301-25.

1959. The Ecology of Nomadic Pastoralism. *ISSJ.* Vol. xi. No. 4: 499-510.

1963. *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads.* The Hague, Mouton.

1966. Social Life in the Arid Zones. In: *Arid Lands:* 405-20. 1968. *Formation of the State.* Engelwood Cliffs, Prentice Hall.

1970. Pastoralism Nomadism in Eurasia: As Evolution and as History. Proceedings VIIIICAES. Vol. in. Tokyo, Science Council of Japan: 321-3.

1975. *The Asiatic Mode of Production.* Assen, Van Gorcum.

1978. The Origin of the State Among the Nomads of Asia. In: 77K? *Early State:* 93-107.

1979. The Origin of the state among the nomads of Asia. In: *Pastoral Production and Society:* 231-4.

Kramer, Fritz L. 1967. Eduard Hahn and the End of the 'Three Stages of Man'. *GR.* Vol. 57. No. 1: 73-89.

Krandialov, D. 1963. *ValaSi na Moravi.* Praha, StEtni Pedagogicke* Nakladatelstvi.

Kroeber, A. L. 1947. Culture Groupings in Asia. *SJA.* Vol. 3. No. 4: 322-30. 1948. *Anthropology.* New York, Harcourt Brace.

Krzyzaniak, Lech. 1976. The Archaeological Site of Kadero, Sudan. *CA.* Vol. 17. No. 4.

Kupper, J. R. 1957. *Les nomades en Misopotamie au temps des wis de Mari* (Bibliotheque de la Faculte* de Philosophic et Lettres de l'Universite* de Ltege, Fasc. XCLII) Paris, Socie*te* d'Edition 'Les Belles Lettres'. 1959. Le r6le des nomades dans Thistoire de la M6sopotamie ancienne. *JESHO.* Vol. 2: 113-27.

Kussmaul,Friedrich. 1962. Geographische AspektederKulturgeschichteTibets. In: *Hermann von Wissmann Festschrift.* Tilbingen: 222-37. 1969. Das Reiternomadentum als historisches Phanomen. In: *Nomadismus als Entwicklungsproblem:* 30-56.

Lack, David. 1954. *The Natural Regulation of Animal Numbers.* Oxford, Clarendon Press.

Lamb, H. H. 1966. *The Changing Climate.* London, Methuen and Co. 1974. Climate, vegetation and forest limits in early civilized times. In: *The Place of Astronomy in the Ancient World. A Joint Symposium of the Royal Society and the British Academy.* London, Oxford University Press: 195-230.

Lambton, Ann K. S. 1953. *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration.* London, Oxford University Press. 1965. Reflections on the Iqta'. In: *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A R. Gibb.*

Leiden, E. J. Brill: 35B-76. 1968. The Internal Structure of the Saljuq Empire. *CHI.* Vol. v. Ed. J. A. Boyle.Cambridge University Press: 203-82.

Lapidus, Ira M. 1975. Hierarchies and Networks: A Comparison of Chinese and Islamic Societies. In: *Conflict and Control in Later Imperial China.* Ed. by Frederic Wakeman, Jr. and Carolyn Grant. Berkeley, Calif: 6-42.

Laroui, Abdallah. 1970. *L'histoire du Maghreb: Vn essaidesynthese.* Paris, Francois Maspero.

Lattimore, Owen. 1963. The Geography of Chingis Khan. *The Geographical Journal.* Vol. cxxix, pt. 1: 1-7.

Lattimore, Owen. 1967. *Inner Asian Frontiers of China.* Boston, Beacon Press (First published in 1940). 1974. On some questions of periodisation in nomadic history. In: *Role of the Nomadic Peoples'.* 171-3. 1979. Herdsmen, farmers, urban culture. In: *Pastoral Production and Society:* 479-90.

Le Tourneau, Roger. 1969. *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries.* Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Leach, E. R. 1961. *Rethinking Anthropology.* London, the Athlone Press.

Lee, Richard B. and DeVore, Irven. 1968. Problems in the Study of Hunters and Gatherers. In: *Man the Hunter.* Ed. by Richard B.

Lee and Irven DeVore. Chicago, Aldine Publishing Co: 3-12. Leeds, Anthony. 1965. Reindeer Herding and Chukchi Social Institutions. In: *Man, Culture and Animals:* 87-128.

Lees, Susan H. and Daniel G. Bates. 1974. The Origins of Specialized Pastoralism: A Systemic Model. *American Antiquity.* Vol. 39, No. 2 (Pt. 1): 187-93.

Lefebure, Claude. 1979. Introduction: the specificity of nomadic pastoral societies. In: *Pastoral Production and Society:* 1-14.

Le Houerou, H. N. 1976. Ecological management of arid grazing lands ecosystems. In; *The Politics of Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought.* Ed. Michael H. Glantz. New York, Praeger Publishers: 267-S1.

Le HoueYou, H. N. 1977. The nature and causes of desertification. In: *Desertification. Environmental Degradation in and around Arid Lands.* Ed. Michael H. Glantz. Boulder, Colorado, Westview Press: 17-38.

Lemarchand, Rene. 1966. Power and Stratification in Rwanda: A Reconsideration. *Cahiers d'itudes africaines.* Vol. vi. No. 24: 592-610.

Leshnik, Lawrence S. 1972. Pastoral Nomadism in the Archeology of India and Pakistan. *WA.* Vol. 4, No. 2: 150-66.

Levtzion, Nehemia, 1971. The Early States of the Western Sudan to 1500. In: *History of West Africa.* Vol. i. Ed. by J. F. A. Ajayi and Michael Crowder.London, Longmans: 120-57. 1977. The Western Maghrib and Sudan. *CHA.* Vol. 3. *From c.1050 to c.1600.* Ed. by Roland Oliver. Cambridge, Cambridge University Press: 331-462.

Lewis, I. M. 1955. *Peoples of the Horn of Africa. Somali, Afar and Soho* (Ethnographic Survey of Africa. North Eastern Africa. Pt. I). London, International African Institute.

1960. The Somali conquest of the Horn of Africa. *J AH.* Vol. i, No. 2: 213-29.

1960. *A Pastoral Democracy.* London, Oxford University Press.

1962. Historical Aspects of Genealogies in Northern Somali Social Structure. *J AH.* Vol. in. No. 1: 35-48.

Lewis, H. S. 1966. The Origins of Galla and Somali. *J AH.* Vol. 7. No. 1: 27-46.

1966a. The Origins of African Kingdoms. *Cahiers d'itudes africaines.* Vol. vi. No. 23: 402-7.

Lhote, Henri. 1955. *Les Touaregs du Hoggar (Ahaggar).* Paris, Payot.

1976. *Vers d'autres Tassilis.* Paris, Arthaud.

Lippens, Philippe. 1956. *Expiditionjsn Arabic Centrale.* Paris, Adrien Maisonneuve.

Liu Mau-tsai. 1958. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-TUrken (T'u-kUe). Buch /-//* (Gottinger Asiatische Forschungen, Bd. x). Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Livingstone, Ian. 1977. Economic Irrationality among Pastoral Peoples: Myth or Reality? *Development and Change.* Vol. 8, No. 2: 209-30.

Lockhart, Laurence. 1958. *The Fall of the SafaviDynasty and the Afghan Occupation of Persia.* Cambridge University Press.

Lovejoy, P. E. and Baier, S. 1976. The desert-side economy of the Central Sudan. In: *The Politics of Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought. Ed.* Michael H. Glantz. New York, Praeger Publishers: 145-75.

Macgaffy, Wyatt. 1961. Concepts of Race in the Historiography of Northeast Africa. *J AH.* Vol. vn. No. 1.

Mackerras, C. 1968. *The Uighur Empire (744-840). According to the Tang Dynastic Historic.* Centre of Oriental Studies. The Australian National University. Occasional Papers, 8. Canberra.

Mahapatra, L. K. 1975. Pastoralists and the Modern Indian State. In: *Pastoralists and Nomads in South Asia:* 209-19.

Mair, Lucy. 1962. *Primitive Government.* Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.

Man, Culture and Animals. The Role of Animals in Human Ecological Adjustments. Ed. by Anthony Leeds and Andrew P. Vayda (American Association for the Advancement of Science. Publication No. 78). Washington, D.C., 1965.

Mandoul R. et P. Jacquemin. 1953. Etude des groupes sanguins au Tassili-Ajjer. In: *Mission scientifique au Tassili des Ajjer.* I. Alger.

Maquet, Jacques L. 1961. *The Premise of Inequality in Rwanda. A Study of Political Relations in a Central African Kingdom.* London, Oxford University Press.

Marcais, Georges. 1913. *LesArabes en Berbirie du Xle au XlVesiicle.* Paris, Ernest Leroux.

Martin, H. Desmond. 1950. *The Rise ofChingis Khan and His Conquest of North China.* Baltimore, The Johns Hopkins Press.

Marx, Emmanuel. 1977. The Tribe as a Unit of Subsistence: Nomadic Pastoralism in the Near East. *AA.* Vol. 79. No. 2: 343-63.

1978. The Ecology and Politics of Nomadic Pastoralists in the Middle East. In: *The Nomadic Alternative:* 41-74.

1979. Back to the Problem of Tribe. *American Anthropologist.* Vol. 81, No. I: 124-5.

Matley, Ian M. 1968. Transhumance in Bosnia and Herzegovina. *GR.* Vol. 58, No. 2: 231-61.

Mauny, Raymond. 1954. *Gravures, peintures et inscriptions rupertres de l'Ouest African.* Institut d'Afrique Noire. Initiation Africaines, xi. Dakar. 1967. L'Afrique et les origines de la domestication. In: *Background to Evolution in Africa:* 583-99.

Mayrhofer, Manfred. 1974. *Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythosl* Wien, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.

McClure, Harold A. 1971. *The Arabian Peninsula and Prehistoric Populations:* Field Research Projects, Miami, Florida, Coconut Grove.

Middleton, John and Tait, David. 1958. Introduction. In: *Tribes Without Rulers. Studies in African Segmentary Systems.* Ed. by John Middleton and David Tait. London, Routledge and Kegan Paul: 1-31.

Minorsky, V. 1948. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental Studies.* Vol. xn. Pt. 2.

Mirza Muhammad Haidar Dugrjlat, 1895. *The Tarikh-i-Rashidi. A History of the Moghub of Central Asia.* Ed. by N. Elias. The Translation by E. Denison Ross. London,

Sampson Low, Marston and Co.
The Mongol Mission. 1955. Translations of a nun of Stanbrook Abbey, ed. and introduction by C. Dawson. London & New York, Sheed and Ward, 1955. John of Piano Carpini's 'History of the Mongols', pp. S-72; 'The Journey of William of Rubruck', pp. 89-223.
Monod, Theodore. 1932. *L'Adrar Ahnet. Contribution a l'itude archiologique d'un district saharien.* Paris, Institut d'ethnologic
1975. Introduction. In: *Pastoralism in Tropical Africa:* 99-183.
Montagne, Robert. 1932. Notes sur la vie sociale et politique de PArabie du Nord. *Revue des Etudes Islamiques.Cahiet* 1: 61-81.
Moorey, P. R. S. 1976. Pictorial Evidence for the History of Horseriding in Iraq before the Kassite Period. Vol. xxxn. Pt 1: 36-50.
Mortensen, Peder, Arhus. 1974. A Survey of Prehistoric Settlements in Northern Luristan. *Acta Archaeologica.* Vol. 45. K0benhavn: 1-143.
Müller, V. 1931. *En Syria avec les Bidouins: les tribus du disert.* Paris, Leroux.
Murdock, George Peter. 1959. *Africa. Its Peoples and Their Culture History.* New York, McGraw-Hill.
1965. *Social Structure.* New York, The Free Press (First edition 1949).
1967. *Ethnological Atlas.* Pittsburgh, Pa., University of Pittsburg Press.
Murdock, George P. and Wilson, Susan F. 1972. Settlement Patterns and Community Organization: Cross-Cultural Codes 3. *Ethnology.* Vol. xi. No. 3: 254-95.
Murra, John V. 1975. Herds and Herders in the Inca State. In: *Man, Culture and Animals:* 185-215.
Musil, Alois. 1908. *Arabia Pefraea.* Bd. in. *Ethnologische Reisebericht.* Wien.
1918. *Zur Zeitgeschichte von Arabien.* Leipzig-Wien.
1927. *Arabia Deserta. A Topographical Itinerary.* American Geographical Society. Oriental Explorations and Studies. No. 2. New York.
1928. *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins.* American Geographical Society. Oriental Explorations and Studies. No. 6. New York.
Naroll, Raol S. 1950. A Draft Map of the Culture Areas of Asia. *SJA.* Vol. 6. No. 2: 183-7.
Narr, Karl J. 1959. Anfange von Bodenbau und Viehzucht. *Paideuma.* Bd. vn. Hft. 2: 83-98.
Nazif Mohib Shahram, M. 1979. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers* (Publications on Ethnicity and Nationality of the School of International Studies, University of Washington, No. I). Seattle and London, University of Washington Press.
Nellemann, George. 1961. Theories on Reindeer-Breeding. *Folk.* Vol. 3. K0benhavn: 91-103.
Neusler, J. 1963. Parthian Political Ideology. *Iranica Antiqua.* Vol. in. Fasc. 1: 40-59.
Nicolaisen, Johannes. Slavery among the Tuareg in the Sahara. A Preliminary Analysis of the Structure. 'KurnF.
1963. *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg: With Particular Reference to the Tuareg of Ahaggar and Ayr* (Nationalmuseets Skrifter. Ethnografisk Raekke, 9). Copenhagen, National Museum.
[NiebuhrC.]. 1780. *Voyage de M. Niebuhr en Arabieet en d'autres pays d'Orient avec Vextrait de sa description de VArable et des observations de Mr. Forskal.* Vols. i—ii. En Suisse.
The *Nomadic Alternative. Modes and Models of Interaction in the African-Asian Deserts and Steppes.* Ed. by Wolfgang Weissleder. The Hague, Mouton Publishers, 1978.
Nomadismus als Entwicklungsproblem. Herausgegeben von Willy Kraus. Bertelsmann Universitatsverlag, 1969.
Norton, Brien E. 1976. The management of desert grazing systems. In: *The Politics of*

Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought. Ed. Michael H. Glantz. New York, Praeger Publishers: 256-66.

Nyakatura, J. W. 1973. *Anatomy of an African Kingdom. A History of Bunyoro-Kitara.* New York, Anchor Press/Doubleday.

Oates, Joan. 1976. Prehistory in Northeastern Arabia. *Antiquity.* Vol. L. No. 197: 20-31.

Oberg, K. 1940. The Kingdom of Ankole in Uganda. In: *African Political Systems.* Ed. by M. Fortes and E. E. Evans-Pritchard. Published for the International Institute of African Languages and Cultures. London, Oxford University Press: 121-62.

Ogot, Bethwell A. 1967. *History of the Southern Luo.* Vol. i. *Migration and Settlement 1500-1900.* Nairobi, East African Publishing House.

Oliver, Roland. 1961. The Riddle of Zimbabwe. In: *The Dawn of African History.* Ed. by Roland Oliver. London, Oxford University Press: 53-9.

1977. The East African Interior. *CHA.* Vol. 3. *From c.1050 to c.1600.* Ed. by Roland Oliver. Cambridge, Cambridge University Press: 621-69.

Olshki, L. 1946. *Guillaume Boucher, a French Artist at the Court of the Khans.* Baltimore, England.

Oppenheim, Max Freiherr von. 1900. *Von Mittelmeer zum Persischen Golf. Durch den Haurdn Syrische WUste und Mesopotamien.* Bd. n. Berlin, Dietrich Reimer.

1939. *Die Beduinen.* Bd. i. Leipzig, Otto Harrassowitz.

1952. *Die Beduinen.* Bd. in. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Oppenheimer, F. 1926. *The State.* New York, Vanguard Press.

Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution. Ed. by Ronald Cohen and Elman R. Service. Philadelphia, Institute for the Study of Human Issues, 1978.

Paine, Robert. 1971. Animals as Capital: Comparisons Among Northern Nomadic Herders and Hunters. *AA.* Vol. 44. No. 3: 157-72.

1972. The Herd Management of Lapp Reindeer Pastoralists. *JAAS.* Vol. 7, No. 1-2: 76-87.

Palgrave, William Gifford. 1866. *Personal Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia (1862-1863).* Vols. i-H. London and Cambridge, Macmillan.

Pastner, Stephen. 1971. Ideological Aspects of Nomad-Sedentary Contact: A Case from Southern Baluchistan. *AQ.* Vol. 44. No. 3: 173-84.

1971a. Camels, Sheep and Nomad Social Organization: A Comment on RubePs Model. *Man.* Vol. 6. No. 2: 285-8.

1978. Conservatism and Change in a Desert Feudalism: The Case of Southern Baluchistan. In: *The Nomadic Alternative:* 247-60.

Pastner, Stephen and Pastner, Carroll McC. 1972. Agriculture, Kinship and Politics in Southern Baluchistan. *Man.* Vol. 7. No. 1: 128-36.

Pastoral Production and Society. Proceedings of the international meeting on nomadic pastoralism - Paris 1-3 Dec. 1976. Ed. by L'Equipe Scologie et anthropologic des soctetes pastorales. Cambridge University Press, 1979.

Pastoralism in Tropical Africa. Studies presented and discussed at the XIIIth International African Seminar, Niamey, December 1972. Ed. by Theodore Monod. Published for the International African Institute by Oxford University Press, 1975.

Pastoralists and Nomads in South Asia. Ed. by Lawrence Saadia Leshnik and Gunter-Dietz Sontheimer (Schriftenreihe des Sudasien-Instituts der Universi-tat Heidelberg. Herausgegeben vom Sudasien-Institut der Universitat Heidelberg). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1975.

Patai, Raphael. 1951. Nomadism: Middle Eastern and Central Asian. *SJA.* Vol. 7. No. 4: 401-14.

1978. The Culture Areas of the Middle East. In: *The Nomadic Alternative:* 3-39.

Paul, A. 1954. *A History of the Beja Tribes of the Sudan.* Cambridge, Cambridge University Press.

Pearse, C. Kenneth. 1971. Grazing in the Middle East: Past, Present and Future. *Journal of Range Management*. Vol. 24,,No. I: 13-16.

Pehrson, Robert N. 1966. *The Social Organization of the Marri Baluch. Compiled and Analyzed from his Notes by Fredrik Barth,* Chicago, Aldine Publishing Co.

Pelliot, P. 1929. Neuf notes sur der questions d'Asie Centrale. T'oung Pao. Vol. 26: 202-65.

Pelliot, Paul and Hambis, Louis. 1951. *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Won Ts'in-Tcheng Lou.* Tome i. Leiden, E. J. Brill.

Pershits, Abraham I. 1979. Tribute Relations. In: *Political Anthropology: the State of the Art*. Ed. by S. Lee Seaton and Henri. J. M. Claessen. The Hague, Mouton Publishers: 149-56.

1979a. On Scientific Communication and Scientific Terminology. *CA.* Vol. 20. No. 1: 148-50.

Peters, Emrys. 1960. The Proliferation of Segments in the Lineage of the Bedouin of Cyrenaica. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* Vol. 90. Pt. I: 29-53.

1967. Some structural Aspects of the Feud among the Camel-Herding Bedouin of Cyrenaica. *Africa.* Vol. xxxvu. No. 3: 261-82.

1968. The Field and the Free. An Account of a Type of Patron-Client Relationship Among the Bedouin Pastoralists of Cyrenaica. In: *Contributions to Mediterranean Sociology, Mediterranean Rural Communities and Social Change.* Ed. by J.-G. Peristiany. The Hague, Mouton, 1968: 167-88.

Petrushevsky, I. P. 1968. The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khans. *CHI.* Vol. 5. Ed. by J. A. Boyle. Cambridge University Press: 483-537.

Philby, H. St.J, 1922. *The Heart of Arabia. A Record of Travel and Exploration.* Vols. i-n. London, Constable and Co.

Phillipson, D. W. 1976. Archaeology and Bantu Linguistick, *WA.* Vol. 8. No. 1: 65-82.

Pinks, Elisabeth. 1968. *Die Uiguren von Kan-Chou in der friihen Sung-Zeit (960-1028)* (Asiatische Forschungen. Bd. 24). Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Piperno, Marcello and Tosi, Maurizio. 1975. The Graveyard of Shahr-i-Sokhta, Iran. *Archaeology.* Vol. 28. No. 3: 186-97.

de Planhol, Xavier. 1959. Geography, Politics and Nomadism in Anatolia. *ISSJ.* Vol. xi, No. 4: 525-31.

1966. Small-scale Industry and Crafts in Arid Regions. In: *Arid Lands:* 273-85.

1966a. Aspects of Mountain Life in Anatolia and Iran. In: *Geography as Human Ecology. Methodology by Example.* Ed. by S. R. Eyre and G. R. J. Jones. London, Edward Arnold Ltd: 291-308.

1968. *Les fondements giographiques de Vhistoire de VIslam.* Paris, Flammarion.

1969. L'evolution du nomadisme en Anatolie et en Iran. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur:* 69-93.

1970. The Geographical Setting. In: *The Cambridge History of Islam.* Vol. 2. *The Further Lands. Islamic Society and Civilization.* Ed. by P. M. Holt, A. K. S. Lambton, and B. Lewis. Cambridge, Cambridge University Press: 443-69.

1976. *The World of Islam.* Ithaca and London, Cornell University Press (French edition 1957, first English translation 1959).

Pohl, A. 1957. Einhocher und Zweihocher in Zweistromland. Orientalia, n.s. Vol. 26: 165-6.

Pohlhausen, Henn. 1954. *Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen. Eine ethnographish-geographische Studie zur Entwicklung der Eingeborenwirtschaft.* Braunschweig, Albert Limbach Verlag.

1972. Standpunkte zur Diskussion iiber das Alter der Viehzucht. *Anthropos.* Vol. 67. No. 1/2: 176-95.

The Politics of Natural Disaster. The Case of the Sahel Drought. 1976. Ed. Michael H.

Glantz. New York, Praeger Publishers.
Porter, Philip W. 1965. Environment Potentials and Economic Opportunities - A Background for Cultural Adaptation. *AA.* Vol. 67. No. 2: 409-20.
Posnansky, Merrick. 1966. The Origins of Agriculture and Iron Working in Southern Africa. In: *Prelude to East African History.* Ed. by Merrick Posnansky. London, Oxford University Press: 82-94.
1966a. Kingship, Archaeology and Historical Myth. *Uganda Journal.* Vol. 30. No. 1: 1: 12.
1967. The Iron Age in East Africa. In: *Background to Evolution in Africa:* 629-58.
Poucha, Pavel. 1968. Bodenbauern und Nomaden im alteren Mittel- und Zentral-Asien. In: *Das Verhaltnis von Bodenbauern und Viehzilchtern in historischer Sicht.* Berlin, Akademie-Verlag: 120-6.
Price, Barbara J. 1978. Secondary State Formation. In: *Origins'of the State:* 161-6.
Pritsak, Omeljan. 1950. Karachanidische Streitfragen. 1-4. *Oriens.* Bd. m. No. 2: 209-28.
1952. Stammensnamen und Titulaturen der Altaischen Vdlker, *UraUAltaische Jahrbucher.* Bd. xxiv. Hft. 1-2. Wiesbaden, Otto Harrassowitz: 49-104.
1953. Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu. In '60 *dogum yili miinasebetiyle Fuad Koprtilii armaganV. Mflanges Fuad Kopriilu.* Istanbul.
1954. Die Karachaniden. *Der Islam.* Bd. 31. Hft. 1: 17-68.
The Problems of the Arid Zone. Nomadic Pastoralism as a Method of Land Use. Arid Zone Researches - xvm. *Proceedings of the Paris symposium.* Paris, UNESCO: 1962.
Pulleyblank, E. G. 1952. A Sogdian Colony in Inner Mongolia. *Voung Pao.* Vol. XLI. No. 4: 317-56.
de Rachewiltz, Igor. 1966. Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period. *JESHO.* Vol. rx. Pt. MI: 88-144.
1973. Some remarks on the ideological foundations of Chingis Khan's Empire. In: *The Second International Congress of Mongolists* n, Ulan-Bator: 56-64.
Raikes, Robert. 1967. *Weather and Prehistory.* London, John Baker.
Rathjens, Carl. 1952-3. *Die Weihrauchstrasse in Arabien, die alteste Welthandels-strasse. Tribus.* Bd. 2/3.
1955. *Sabaeica. Bericht iXber die archaologischen Ergebnisse seiner zweiten, dritten und vierten Reise nach Sudarabien. II Teil.* Hamburg, Kommissionsverlag Ludwig Appel.
1969. Geographische Grundlagen und Verbreitung des Nomadismus. In: *Nomadismus als Entwicklungsproblem:* 19-28.
Read, C. A. 1959. Animal domestication in the prehistoric Near East. The origins and history of domestication are beginning to emerge from archaeological excavations. *Science.* Vol. 130. No. 3383: 1629-39.
Renan, Ernest, 1889. Histoire du peuple d'Israel. T. I. Paris, Calmann Levy.
Ripinsky, M. M. 1975. The camel in ancient Arabia. *Antiquity.* Vol. 49. No. 196: 295-7.
Robertson Smith, W. 1903. *Kinship and Marriage in Early Arabia.* Ed. by S. A. Cook. London, Black.
Roerich, Y. N. 1974. The Nomad Tribes of Tibet. In: *The Countries and Peoples of the East.* Ed. by D. A. Olderogge. Moscow, Nauka: 238-43.
Role of the Nomadic Peoples in the Civilization of Central Asia. A record of papers and discussions of the international UNESCO symposium. Ulan Bator, 1974.
Rosenfeld, Henry. 1965. The social composition of the military in the process of state formation in the Arabian Desert. *Journal of the Royal Anthropological Institute.* Vol. 95. Pt. I-II: 75-86, 174-94.
Rowton, M. 1967. The Physical Environment and the Problem of the Nomads. *XVe Rencontre Assyriologique Internationale. La Civilisation deMari.* Paris, Soctete* d'Edition 'Les Belles Lettres': 109-12.

Rubel, Paula G. 1969. Herd Composition and Social Structure: On Building Models of Nomadic Pastoral Societies. *Man.* Vol. 4. No. 2: 268-73.

Rudenko, S. I. 1969. Studien fiber das Nomadentum. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur:* 19-32.

Sahlins, Marshall D. 1961. The Segmentary Lineage: An Organization of Predatory Expansion. *AQ.* Vol. 63. No. 2: 322-46.

1968. *Tribesmen.* Englewood Cliffs, Prentice-Iall Inc.

1974. *Stone Age Economics.* London; Tavistock Publication.

Sahlins, Marshall D. and E. R. Service, (eds) I960. *Evolution and Culture.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Salonen, Armas. 1955. *Hippotogica Accadica* (Suomalainen Tiedeakatemian Toimituksia, Serja B, Nide 100). Helsinki.

Salzman, Philip Carl. 1967. Political organization among Nomadic Peoples. *Proceedings of the American Philosophical Society.* Vol. 111. No. 2: 115-31.

1971. Movement and Resource Extraction among Pastoral Nomads: The Case of the Shah Nawazi Baluch; *AW.* Vol. 144. No. 3: 185-97.

1971a. Introduction. *AQ.* Vol. 44. No. 3: 103-7.

1974. Tribal Chiefs as Middlemen: the Politics of Encapsulation in the Middle East. *Anthropological Quarterly,* Vol. 47, No. 2: 203-10.

1978. Does Complementary Opposition Exist? *AQ.* Vol. 80. No. 1: 53-70.

1978a. The Proto-State in Iranian Baluchistan. In: *Origins of the State.* 125-40.

1978b. The Study of 'Complex Society' in the Middle East: a Review Essay. *International Journal of Middle East Studies.* Vol. 9: 539-57.

1978c. Ideology and Change iri Middle Eastern Tribal Societies. *Man* (n.s.). Vol. 13, No. 4: 618-37.

1979. Inequality and oppression in nomadic society. In: *Pastoral Production and Society.* 429-46.

1979a. Tribal Organization and Subsistence: A Response to Emmanuel Marx. *American Anthropologist.* Vol. 81; No. i: 121-4.

Sanders, Edith R. 1969. The Hamitic Hypothesis: Its Origin and Functions in Time Perspective. *JAN.* Vol. x. No. 4: 521-32.

Sauer, Carl 0.1952. *Agricultural Origins and Dispersals.* New York, The American Geographical Society.

Schmidt, W. 1951. Zu den Anfangen der Herdentierzucht. *Zeitschrift fiir Ethnologic* Band 76. Hft. 1: 1-41.

Schmidt W. and Koppers W. 1924. *Volker und Kulturen.* Erster Teil. *Gesellschaft und Wirtschaft der Volker.* Regensburg, Josef Habbel.

Schneider, Harold H. 1957. The Subsistence Role of Cattle Among the Pakot and in East Africa. *AA.* Vol. 59. No. 2: 278-300.

1964. Economics in East African Aboriginal Societies. In: *Economic Transition in Africa.* Ed. by Melville J. Herskovits and Mitchell Harwitz. Evanston, II., Northwestern University Press: 53-75.

Schurmann, Herbert Franz. 1956. *Economic Structure of the Yuan Dynasty. Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih* (Harvard-Yenching Institute Studies, xvi). Cambridge, Mass.

1956a. Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century. *Harvard Journal of Asiatic Studies.* Vol. 19, No. 3 and No. 4: 304-89.

1962. *The Mongols of Afghanistan.* VGravenhage, Mouton & Co.

Seddon, David. 1968. The Origins and Development of Agriculture in East and Southern Africa. *CA.* Vol. 9. No. 5. Pt. II: 489-34.

Service, Elman R. 1971. *Cultural Evolutionism. Theory in Practice.* New York, Holt, Rinehart and Winston Inc.

1975. *Origins of the State and Civilization.* New York, Norton.
1978. Classical and Modern Theories of the Origins of Government. In: *Origins of the State:* 21-34.
Shaw, Thurstan. 1971. The Prehistory of West Africa. In: *History of West Africa.* Vol. i. Ed. by J.F.A. Ajayi and Michael Crowder. London, Longman: 33-77.
Silberman, Leo. 1959. Somali Nomads. *ISSJ.* Vol. xi. No. 4: 559-71.
Simonsen, Povl. 1957. Relations between the Lapps and the Scandinavians in Early Times - an Archaeological Survey. In: *Lapps and Norsemen in Olden Times.* Bergen, Universitetsforlaget: 65-77.
1972. The Transition from food-gathering to pastoralism in North Scandinavia and its impact on settlement patterns. In: *Man, Settlement and Urbanism.* Ed. by Peter J.Ucko, Ruth Tringham and G. W. Dimbleby. London, Duckworth: 187-92.
Skalnfk, Peter. 1978. The Early State as a Process. In: *The Early State:* 597-618.
Smith, Abdullahi. 1971. The Early States of the Central Sudan. In: *History of West Africa.* Vol. i. Ed. by J. F. A. Ajayi and Michael Crowder. London, Longman: 158-201.
Smith, J. Maynard. 1974. *Models in Ecology.* Cambridge, Cambridge University Press.
Smith, M. G. 1956. On Segmentary Lineage Systems. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* Vol. 86. Pt. II: 39-80.
Smith, Susan E. 1978. The Environment Adaptation of Nomads in the West African Sahel: A Key to Understanding Prehistoric Pastoralists. In: *The Nomadic Alternative:* 75-96.
Sontheimer, Gfinter. 1975. The Dhangars. A Nomadic Pastoral Community in a Developing Agricultural Environment. In: *Pastoralists and Nomads in South Asia:* 139-70.
Sopher, David E. 1975. Indian Pastoral Castes and Livestock Ecologies. A Geographic Analysts. In: *Pastoralists and Nomads in South Asia:* 183-208.
Sorre, Max. 1950. *Les fondements de la Giographie Humaine.* Vol. n. Partie 2. Paris, Librairte Armand.
Southall, A. 1970. The Illusion of Tribe. *JAAS.* Vol. 5: 28-50.
Spain, James W. 1963. *The Pathan Borderland.* The Hague, Mouton and Co.
Speke, John A. 1864. *A Journal of the Discovery of the Source of the Nile.* New York, Harper and Bros.
Spencer, Paul. 1965. *The Samburu. A Study of Gerontocracy in a Nomadic Tribe.* Berkeley-Los Angeles, University of California Press.
1973. *Nomads in Alliance. Symbiosis and Growth among the Rendille and Samburu of Kenya.* London, Oxford University Press.
Spooner, Brian. 1972. The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in the Middle East. *JAAS.* Vol. 7. No. 1-2: 122-31.
1973. *The Cultural Ecology of Pastoral Nomads.* An Addison-Wesley Module in Anthropology. No. 45.
1975. Nomadism in Baluchistan. In: *Pastoralists and Nomads in South Asia:* 171-82.
1976. Flexibility and Interdependence in Traditional Pastoral Land-Use Systems: A Case for the Human Component in Ecological Studies for Development (Turan). In: *Ecological Guidelines for the Use of Natural Resources in the Middle East and South West Asia.* Morges, Switzerland: 86-93.
Spuler, Bertold. 1955. *Die Mongolen in Iran. Politic, Verwalterung und Kultur der lUchanzeit 1220-1350.* Berlin, Akademie Verlag.
1965. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223-1502.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
Starkel, L. 1966. Post-glacial climate and the moulding of European relief. In: *World Climate from 8000 to 0* B.C.: 15-33.

Stauffer, Thomas R. 1965. The Economics of Nomadism in Iran. *The Middle East Journal.* Vol. 19. No. 3: 284-302.

Stein, Lothar. 1967. *Die Sammar-Gerba. Beduinen im Ubergang vom Nomadismus zur Sesshaftigkeit.* Berlin, Akademie Verlag.

Steinhart, Edward 1.1978. Ankole: Pastoral Hegemony. In: *The Early State:* 131-50. Stenning, Derrick J, 1957. Transhumance, Migratory Drift, Migration Patterns of Pastoral Fulani Nomadism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* Vol. 87. Pt. 1: 57-73.

1958. Household Viability Among the Pastoral Fulani. In: *The Development Cycle in Domestic Groups.* Ed. by Jack Goody (Cambridge Papers in Social Anthropology No. 1). Cambridge, Cambridge University Press: 92-119.

1959. *Savanna Nomads. A Study of the Wodaabe Pastoral Fulani of Western Bornu Province Northern Region, Nigeria.* London, Oxford University Press.

1965. The Pastoral Fulani. In: *Peoples of Africa.* Ed. by James L. Gibbs, Jr. New York, Holt, Rinehart and Winston: 363-401.

Stewart, C. C. 1973. *Islam and Social Order in Mauritania. A Case Study from the Nineteenth Century.* Oxford, Clarendon Press.

1973a. Political Authority and Social Stratification in Mauritania. In: *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa.* Ed. by Ernest Gellner and Charles Micaud. London, Duckworth: 375-93.

Strickon, A. 1965. Euro-American Ranching Complex. In: *Man, Culture and Animals.*

Sutcliffe, R. C. 1963. Theories of Recent Changes of Climate. In: *Changes of Climate. Proceedings of the Rome Symposium organized by UNESCO and the World Meteorological Organization.* UNESCO, 1963. 277-80.

Sutton, J. E. G. 1971. The Interior of East Africa. In: *The African Iron Age.* Ed. by P. L. Shinnie. Oxford, Clarendon Press: 142-82.

Sweet, Louise E. 1965. Camel Pastoralism in North Arabia and the Minimal Camping Unit. In: *Man, Culture and Animals:* 129-52.

Swidler, Nina. 1972. The Development of the Kalat Khanate. *JAAS.* Vol. 7. No. 1-2:115-121.

1973. Adaptive Processes Regulating Nomad-Sedentary Interaction in the Middle East. In: *The Desert and the Sown:* 23-41.

Swift, Jeremy. 1977. Pastoral development in Somalia: herding cooperatives as a strategy against desertification and famine. In: *Desertification, Environmental Degradation In and Around Arid Lands.* Ed. Michael H. Glantz. Boulder, Colorado, Westview Press: 275-305.

1979. The development of livestock trading in a nomad pastoral economy. The Somali case. In: *Pastoral Production and Society:* 447-66.

Szynkiewicz, Slawoj. 1975. Kin Groups in Medieval Mongolia. *Ethnologia Polona.* Vol. 1: 113-33.

1976. Grupy krewniacze u mongolow. Studium organizacji w spofeczenstwie postrodowym. *Ethnografia Pplska.* Tom. xx. z. 2: 85-145.

1977. Kinship groups in modern Mongolia. *Ethnologia Polona.* Vol. 3: 31-45.

Tamisier, Maurice. 1840. *Voyage en Arabic* Vol. i. Paris, Louis Des'essart.

Tapper, Richard L. 1979. The organization of nomadic communities in pastoral societies of the Middle East. In: *Pastoral Production and Society:* 43-65.

1979a. Individuated grazing right and social organization among the Shahsevan nomads of Azerbaijan. In: *Pastoral Production and Society:* 95-114.

Tchernov, E. 1974. *Animal Engravings in Central Arabia. A Study from the Fauna from Sectors A.-Q.* Publications de Tinstitut orientaliste de Louvain 6. Louvain.

Terrasse, H. 1950. *Histoire du Maroc.* Casablanca, Editions Atlantides.

Thesiger, Wilfred. 1955. The Hazaras of Central Afghanistan. *The Geographical Journal.*

Vol. cxxi. Pt. 3.
1964.*The Marsh Arabs.* London, Longmans, Green and Co.
Thomson, James T. 1977. Ecological deterioration: local-level rule-making and enforcement problems in Niger. In: *Desertification. Environmental Degradations in and around arid Lands. Ed.* Michael H. Glantz. Boulder, Colorado, Westview Press: 57-79.
Thurnwald, Richard, 1932. *Economics in Primitive Communities.* London, Oxford University Press.
1935. *Die menschliche Geselschaft in ihren ethnosociologischen Grundlagen.* Vol.4. Berlin, De Gruyter.
Torry, William I. 1976. Residence Rules among the Gabra Nomads: Some Ecological Considerations. *Ethnology.* Vol. xv. No. 3: 269-85.
Toynbee, A. 1935. *A Study of History.* Vol. m. London, Oxford University Press. *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini.* Translated from the Italian by W. T. Clark, ed. and introduction by Lord Stanley of Alderly. London, Hakluyt Society, 1873.
Trigger, Bruce G. 1976. *Nubia under the Pharaohs.* London, Thames and Hudson.
Vajnstein S. G. 1978. The Problem of Origin and Formation of the Economic-Cultural Type of Pastoral Nomads in the Moderate Belt of Eurasia. In: *The Nomadic Alternative:* 127-33.
Vainshtein, Sevyan. 1980. *Nomads of South Siberia.* Cambridge, Cambridge University Press. Translated by Michael Colenso.
Van Ess, John. 1947. *Meet the Arab. New York, The John Day Company.*
Van Lohuizen-de Leeuw, J. E. 1975. *The Contribution of Foreign Nomads to the Culture of the Indian Sub-continent. In: Pastoralists and Nomads in South Asia*:16-29.
Van Zwanenberg, R. M. A. and A. King. 1975. *An Economic History of Kenya and Uganda 1800-1970.* Athlantic Highlands, Humanities Press.
Veryard R. G. 1963. A Review of Studies on Climatic Fluctuations during the Period of the Meteorological Record. In: *Changes of Climate. Proceedings of the Rome Symposium organize^, by UNESCO and the World Meteorological Organization.* UNESCO, 1963.
Veyret, P. 1951. *Giographie de Vilevage,* Paris, Libraire Gallimard.
Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Herausgegeben von László Foldes. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1969.
Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien. Redigiert von László Foldes. Budapest, Akadgmiai Kiad6, 1961.
Volney (C.-F.). 1959. *Voyage en Egypte et en Syrie.* Public avec une introduction et des notes de Jean Gaulmier. Paris-La Haye, Mouton.
Von Gabain, A. 1973. *Das Leben im uigurischen Konigreich von Qodo (850-1250).* Vol. i. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
Von Wissmann, H. 1959. Badw. In *Encyclopaedia of Islam,* 2nd Edition. Leiden, E. J. Brill: 880b-889b.
Von Wissmann, H. and Kussmaui, F. Badw. In *Encyclopaedia of Islam.* 2nd Edition. Leiden, E. J. Brill: 874b-880b.
Vorren, Ørnulv. 1973. Some Trends of the Transition from Hunting to Nomadic Economy in Finnland. In: *Circumpolar Problems. Habitat, Economy, and Social Relations in the Arctic. Ed.* by Gosla Berg. Oxford, Pergamon Press.
Vorren, Ørnulv and Manker, Ernst. 1962. *Lapp Life and Customs. A Survey.* London, Oxford University Press.

Wallin, George Augustus. [1850]. *Notes Taken During a Journey through Part of Northern*

Arabia in 1850. London.
1854. Narrative of a Journey from Cairo to Medina and Mecca, by Suez, Araba, Tawila, al-Jauf, Jublae, Hail, and Nejd, in 1845. *JRGS.* Vol. 24: 115-201.
Watson, William. 1972. The Chinese Contribution to Eastern Nomad Culture in the pre-Han and Early Han Periods. *WA.* Vol. 4. No. 2: 139-49.
Watt, W. Montgomery. 1953. *Muhammed at Mecca.* London, Oxford University Press.
Webster, S. Native Pastoralism in the South Andes, *Ethnology.* Vol. xn. No. 2: 115-33.
Websters New Collegiate Dictionary. New York, 1960.
Westermann,D. 1952. *Geschichte Africas. Staatenbildung siidlich der Sahara.* Kolri, Greven Verlag.
Whitaker, Ian. 1955. *Social Relations in a Nomadic Lappish Community.* Oslo, Utgitt av Norsk Folkenmuseum. No. 2.
White, R. O.1966. The Use of Arid and Semi-Arid Land. In: *Arid Lands:* 301-61.
Willet, Hurd C. 1953. Atmospheric and Oceanic Circulation as Factors in Glacial-Interglacial Changes of Climate. In: *Climatic Change:* 51-71.
Winans, Edgar V. 1965. Ecology and Selected Problems in African Ethnology. *AQ.* Vol. 38. No. 3: 167-80.
Wittfogel, Karl A. 1963. *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power.* New Haven, Conn, and London, Yale University Press.
Woods, John E. 1976. *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire. A Study in 15thl9th Century Turkollranian Politics.* Minneapolis and Chicago, Bibliotheca Islamica.
World Climate From 8000 to 0 B.C. Proceedings of the International Symposium Held at Imperial College, London, 18 and 19 April 1966. Royal Meteorological Society, 1966.
Wrigley, C. C. 1958. Some Thoughts on the Bacwezi. *The Uganda Journal.* Vol. 22. No. 1: 11-17.
Yadin, Yigael. 1963. *The Art of Warfare in Biblical Lands. In the Light of Archaeological Study.* Jerusalem, International Publishing Co.
Zajaczkowski, Ananiasz. 1968. Das Verhaltnis des nomadischen Bevölkerung zu den sesshaften Bodenbauern in der Kiptschakischen Steppe (Dešt- i Kipčak) bis zum 15 Jahrhundert. In: *Das Verhältnis von Bodenbauern und Viehzilchtern in historischer Sicht.* Berlin, Akademie-Verlag: 229-33.
Zarrinkub, 'Abd al-Husain. 1975. The Arab Conquest of Iran and its Aftermath. *CHI.* Vol. 4. Ed. by R. N. Frye. Cambridge, Cambridge University Press: 1-56. Zeuner, Fredirick Everard. 1956. The Domestication of Animals. *Scientia.* Vol. xci. N-DXXV. Series VI: 23-8.
1963. *A History of Domesticated Animals.* London, Hutchinson.
Zöhrer, Ludwig G. A. 1964/1965, Study of the Nomads of Somalia, *Archiv fur Volkerkunde,* Bd. XIX: 129-65.

Works in Russian

Abramzon, S, M. 1951. Formy rodoplemennoi organizatsii u kochevnikov Srednei Azii [Forms of clan-tribal organization amongst the nomads of Middle Asia], *TIE,* vol. xiv, Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk: 132-56.
1971. *Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye sviazi* [The Kirghiz and their Ethno-Genetic and Historical-Cultural Links], Leningrad, Nauka.
Abu-l-Gazi. 1958. *Rodoslovnaia turkmen* [The Pedigree of the Turkmen], trans, and commentaries A. N. Kononov, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk.
Andal, Amine. 1959. Patronimiia u kurdov Armenii v XI3J v. [The Patronyrny amongst the Kurds of Armenia in the xix century], *SE,* No. 6: 150-2.
Averkieva, Iu. P. 1970. *Indeiskoe kochevoe obshchestvo XVIII-XIXw.* [American Indian

Nomadic Society in the XVIII-XIX Centuries], Moscow, Nauka.

Agadzhanov, S. G. 1969. *Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX~XIIvv.* [Essays on the History of the Oghuz and Turkmen in Middle Asia in the IX-XII Centuries], Ashkhabad, Ylym.

1973. *Seldzhukidy i Turkmeniia v XI-XII vv.* [The Saljuqs and Turkmenia in the XI-XII Centuries], Ashkhabad, Ylym.

Agakhaniants, O. E. 1965. *Osnovnyeproblemyfizicheskoigeografii Pamira. Chast 1* [Basic Problems of the Physical Geography of the Pamirs. Part 1], Dushanbe, Izdatelstvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR.

Azimdzhanova, S. A. 1971. *Gosudarstvo Babura v Kabule i Indii* [The State of Babur in Kabul and India], Moscow, Nauka.

Aitbaev, M. T. 1959. Ocherk okhoty kirgizov XIX i nachala XX vekov [An essay on the hunting of the Kirghiz in the XIX and beginning of the XX centuries], *Trudy Instituta istorii Akademii Nauk Kirgizskoi SSR,* pt. V, Frunze, Tipografiia AN Kirgizskoi SSR: 77-112.

Akishev, K. A. 1969. Zimovki-poseleniia i zhilishcha drevnikh usunei [The winter settlements and dwellings of the ancient Wu-sun], *Izvestiia Akademii Nauk Kazakhskoi SSR,No.l:29-47.*

1970. O vozniknovenii osedlosti i zemledeliia u drevnikh usunei Semirechia [The emergence of sedentarism and agriculture amongst the ancient Wu-sun of Semirechye] in *Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana,* Alma-Ata, Nauka: 69-78.

Akishev, K. A. and Kushaev, G. A. 1963. *Drevniaia kultura sakov i usunei doliny reki Hi* [The Ancient Culture of the Sakae arid Wu-sun of the Hi Valley], Alma-Ata, Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR.

Alekseenko, E. A. 1967. *Kety. Istoriko-etnograjicheskie ocherki* [The Kets. Historical-Ethnographical Essays], Leningrad, Nauka.

Alekhin, V. V. 1950. *Geografiia rastenii* [The Geography of Plants], Moscow, Uchpedgiz.

Ali-zade, A. A. 1956. *Sotsialno-ekonomicheskaia ipoliticheskaia istoriia Azerbaid-zhana XUI-XtV vv.* [The Social-Economic and Political History of Azerbaijan in the XIII-XIV centuries], Baku.

Andrianov, B. V. 1978. Neosedloe naselenie mira i opytego kartografirovaniia [The nonsedentary population of the world and an attempt at its cartography] in *Problemy etnicheskoi geografii i kartografii,* Moscow, Nauka: 119-40.

Anninsky, S. A. 1940. Izvestiia yengerskikh missionerov XIII-XIV vv. o tatarakh v Vostochnoi Evrope [Dispatches of XIII-XIV century Hungarian missionaries about the Tatars in Eastern Europe], *Istoricheskii Archival.* Ill: 71-112.

Apollova, N. G. 1976. *Khoziaistvennoe osvoenie Priirtyshia v kontse XVI-pervoi polovine XIX* v. [The Economic Development of Irtish Area from the End of the XVI to the First Half of the XIX Century], Moscow, Nauka.

Argynbaev, Kh. 1973. Nekotorye osobennosti khoziaistva kazakhov Kopalskogo uezda Semirechenskoi oblasti (v kontse XIX-nachale XX v.) [Certain characteristics of the economy of the Kazakhs in the Kopalskii district of the Semirechiye province (at the end of the XIX to the beginning of the XX century)] in *Ocherki po istorii khoziaistva narodov Srednei Azii i Kazakhstana, (TIE,* vol. xcvin), Leningrad, Nauka: 154-60.

Aristov, N. 1894. Opyt vyiasneniia etnicheskogo sostava kirgiz-kazakov bolshoi ordy i kara-kirgizov na osnovanii rodoslovnykh skazanii i svedenii o sushchestvuiushchikh rodovykh tamgakh, a takzhe istoricheskikh dannykh i nachinaiushchikhsia antropotogicheskikh issledovaniiakh [An attempt to investigate the ethnic composition of the Kirghiz-Kazakhs of the Great Horde and of the Kara-Kirghiz on the basis of pedigree, legends and information about existing clan brands,

and also of historical data and incipient anthropological research], *Zhivaia starina,* pts. III and IV: 391-486.

Artamonov, M.I. 1977. Vozniknovenie kochevogo skotovodstva [The emergence of pastoral nomadism], *Problemy arkheologii i etnografii,* issue I, Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta: 4-13.

Arunova, M. R. and Ashrafian, K. V. 1958. *Gosudarstvo Nadir-shakha Afshara. Ocherki obshchestvennykh otnoshenii v Irane 30-40-kh godov -XVIII veka* [The State of Nadir Shah Afshar. Essays on Social Relations in Iran in the Thirties and Forties of the XVIII Century], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Akhmedov, B. A. 1956. *Gosudarstvo kochevykh uzbekov* [The State of the Nomadic Uzbeks], Moscow, Nauka.

1979. Ikta v Srednei Azii v XVI-nachale XVII v. *[Iqta* in Middle Asia in the XVI and the beginning of the XVII century] in *Formy feodalnoi zemelnoi sobstvennosti i vladeniia na Blizhnem Vostoke. Bartoldovskie chteniia 1975,* Moscow, Nauka: 15-24.

Babadzhanov, R. 1975. K voprosu o skotovodcheskom khoziaistve turkmen Tedzhenskogo oazisa v kontse XIX-nachale XX v. [The problem of the pastoral economy of the Turkmen of the Tedjen oasis at the end of the XIX and beginning of the XX century] in *Khoziaistvenno-kulturnye traditsii narodov Srednei Azii i Kazakhstana,* Moscow, Nauka: 220-9.

Baikhagi, Abu-l-Fazl. 1969. *Istoriia Masʿuda (1030-1041)* [The History of Mas'ud (1030-1041)], trans., commentary & appendices A. K. Arends, Moscow, Nauka.

Barbaro i Kontarini o Rossii. 1971 [Barbara and Contarini on Russia], trans. E. Ch. Skrzhinskaia, Leningrad, Nauka.

Barthold, V. V. 1963. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviia [Turkestan down to the Mongol invasion], *Sochineniia,* vol. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1963a. Ocherk istorii Semirechia [An essay on the history of Semirechye], *Sochineniia,* vol. II, pt. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1963b. Istoriia Turkestana [The history of Turkestan], *Sochineniia,* vol. II, pt. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1963c. Istoriia kulturnoi zhizni Turkestana [The history of the cultural life of Turkestan], *Sochineniia,* Vol. II, pt. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1963d. Tadzhiki. Istoricheskii ocherk [The Tadjiks. An historical essay], *Sochineniia,* vol. II, pt. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1963e. Kirgizy. Istoricheskii ocherk [The Kirghiz. An historical essay], *Sochineniia,* vol. II, pt. I, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi Literatury.

1966. Persidskaia nadpis na stene aniiskoi mecheti Manuche [The Persian inscription on the wall of the Ani mosque Manuche] *Sochineniia,* vol. IV, Moscow, Nauka.

1971. Istoriko-geograficheskii obzor Irana [A historical-geographical survey of Iran], *Sochineniia,* vol. VII, Moscow, Nauka.

Baskin, L. M. 1976. *Povejenie kopytnykh zhivotnykh* [The Behaviour of Ungulata], Moscow, Nauka.

Bekmakhanov, E. 1947.0 zavisimykh kategoriiakh - rabakh i tiulengutakh (pervaia polovina XIX veka) [On dependent categories - slaves and *tulenguts* (the first half of the XIX century)], *Vestnik Akademii Nauk Kazakhskoi SSR,* No. 6 (27): 46-51.

Belenitsky, A. M., Bentovich, I. B. and Bolshakov, O. G. 1973. *Srednevekovyi gorod Srednei Azii* [The Medieval Town in Middle Asia], Leningrad, Nauka.

Berg, L. S. 1947. *Klimat i zhizn* [Climate and Life], Moscow, Izdatelstvo geograficheskoi literatury. 1955. *Priroda SSSR. 1955* [Nature in the USSR. 1955], Moscow, Izdatelstvo geograficheskoi literatury.

Berezin, I.N. 1864. Ocherk vnutrennego ustroistva ulusa Dzhuchieva [An essay on the inner organization of the Jochi *ulus], Trudy Vostochnogo otdeleniia Russkogo arkheologicheskogo obshchestva,* vol. vnr. 387-494.

Bernshtam, A. 1946. *Sotsialno-ekonomicheskii stroi orkhono-eniseiskikh tiurok VI-VIII vekov. Vostochno-tiurkskii kaganat i kirgyzy* [The Socioeconomic organization of the Okhron-Yenisei Turks of the VI-VIII Centuries. The Eastern Turkic *Qaghanat* and the Kirghiz], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Beretti, N.N. 1929. Na krainem Severo-Vostoke [In the Far Northeast], *Zapiski Vladivostokskogo otdela Gosudarstvennogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva,* Vladivostok (obshchestvo izucheniia Amurskogo kraia): 5-102.

Bizhanov, M. 1969. Sotsialnye kategorii kazakhskogo obshchestva XVIII veka v trudakh russkikh uchenykh [Social categories of Kazakh society in the XVIII century in the works of Russian scholars] in *Kazakhstan v XV-XVIII vekakh,* Alma Ata, Nauka: 160-70.

Bichurin, N. Ia. (Iakinf) 1950. *Sobmnie svedenif q narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena* [Collected Information About the Peoples Inhabiting Middle Asia in Ancient Times], vol. i, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1950a. *Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena* [Collected Information About the Peoples Inhabiting Middle Asia in Ancient Times], vol. n, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Bogoliubsky, S. N. 1959. *Proiskhozhdenie ipreobrazovanie domashnikh zhivotnykh* [The Origins and Transformations of Domestic Animals], Moscow, Sovetskaia nauka.

Bogoraz-Tan, V. G. 1928. *Rasprostranenie kulturyna zemle. Osnovy etnografii* [The Spread of Culture in the World. The Foundations of Ethnography], Moscow-Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Borovkova, L. A. 1977. Oborbekitaiskogonarodaprotivmongolskikhzavoevatelei v seredine XIV v. [The struggle of the Chinese against the Mongol conquerors in the middle of the XIV century] in *Tataromongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 447-61.

Bregel, Iu. E. 1961. *Khorezmskie turkmeny vXIX veke* [The Turkmen of Khwarazm in the XIX Century], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Briskin (Vostochnyi), A. 1929. *Stepi kazakhskie. (Ocherki stepnogo Kazakhstana)* [The Kazakh Steppes. (Essays on the Steppe Zone of Kazakhstan)], Kzyl-Orda, Kazakhskoe izdatelstvo.

Brodnev, M. M. 1959. *Iz istorii zemelnykh i imushchestvennykh otnoshenii u iamalskikh nentsev* [On the history of land and property relations amongst the Yamal Nentsy], S£, No. 6: 69-79.

Budyko, M. I. 1974. *Izmeneniia klimata* [Changes of Climate], Leningrad, Gidrometioizdat.

Burdukov, A. V. 1969. *V staroiinovoiMongolii. Vospominaniia,* puma [In Old and New Mongolia. Memoirs, Letters], Moscow, Nauka.

Bushinsky, I. E. 1957. *O klimate proshlogo russkoi ravniny* [The Climate of the Russian Plain in the Past], Leningrad, Gidrometioizdat.

Vainshtein, S. I. 1961. *Tuvintsy-todzhintsy* [The Tuvinians-Todjins], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

1972. *Istoricheskaia etnografiia Tuvintsev. Problemy kochevogo khoziaistva* [The Historical Ethnography of the Tuvinians. Problems of a Nomadic Economy], Moscow, Nauka.

Vasilevich, G. M. 1969. *Evenki. Istoriko-etnograficheskie ocherki (XVlll-nachalo XXv)* [The Evenks. Historical-Ethnographical Essays (XVIII to the beginning of the XX century)], Leningrad, Nauka.

Vasilevich, G. M. and Levin, M. G. 1951. Tipy olenevodstva i ikh proiskhozhdeniie [Types of reindeer-breeding and their origins], *SE,* No. 1: 63-87.

Vasilev, A. M. 1967. *Puritane islama? Vakhkhabizm ipervoe gosudarstvo Saudidov v Aravii (1744145-1818* [The Puritans of Islam? Wahhabism and the First State of the Saudis in Arabia (1744/45-1818)], Moscow, Nauka.

Vasilev, V. 1.1962. Sistema olenevodstva lesnykh entsev i ee proiskhozhdenie [The reindeer-breeding system of the forest Entsy and its origins], *KSIE,* issue xxxvii: 67-75.

1976. Vozniknovenie elementov chastnosobstvennicheskogo uklada u samodiis-kikh narodov Obsko-Eniseiskogo Severa [The emergence of elements of private property in the economy of the Samoyed peoples of the Ob-Yenisei North] in *Stanovlenie klassov i gosudarstva,* Moscow, Nauka: 314-41.

Vasileva, G. P. 1954. Turkmeny-nokhurli [The Nokhurly Turkmen] in *Sredneaziats-kii etnograficheskii sbornik.* i, *(TIE,* vol. xxi), Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 82-215.

Vdovin, I. S. 1965. *Ocherki istorii i etnografii chukchei* [Essays on the History and Ethnography of the Chukchi], Moscow-Leningrad, Nauka.

1973. *Ocherki etnicheskoi istorii koriakov* [Essays on the Ethnic History of the Koriaks], Leningrad, Nauka.

Vinogradov, A. V. 1968. *Neoliticheskie pamiatniki Khorezma* [Neolithic Relics of Khwarazm], Moscow, Nauka.

Vinogradov, A. V. and Mamedov, *E.* D. 1975. *Pervobytnyi Liavliakan. Etapy drevneishego zaseleniia i osvoeniia Vnutrennikh Kyzyl-Kumov* [The Primitive Liavliakan. Stages in the Ancient Settlement and Development of the Inner Kyzyl Kum], Moscow, Nauka.

Vladimirtsov, B. Ia. 1934. *Obshchestvennyi stroi mongolov. Mongobkii kochevoi feodalizm* [The Social Organization of the Mongols. Mongol Nomadic Feudalism], Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk.

Vozovik, Iu. I. 1970. O povtoriaemosti sobytii v protsesse razvitiia landshaftov vo vremeni [The recurrence of events in the process of the development of landscapes in time] in *Ritmy i tsiklichnost vprirode (Voprosy geografii.* Sbornik 79), Moscow, Mysl: 3-14.

Volkov, V. V. 1967. *Bronzovyiiranniizheleznyivek SevernoiMongolii[The* Bronze and Early Iron Age in Northern Mongolia], Ulan-Bator, Izdatelstvo Akademii Nauk.

1979. Mongoliia v skifskoe vremia [Mongolia in Scythian times] in *The Third International Congress of Mongolists,* in, Ulan-Bator: 130-3.

Vorobev, M. V. 1975. *Chzhurchzhenii gosudarstvo Tszin (Xv.-1234g.). Istoricheskii ocherk* [The jtfrchen and the Ch'ing State (X century-1234). An Historical Essay], Moscow, Nauka.

Viatkin, M. P. 1941. *Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR.* T.i (Essays on the History of Kazakh SSR. vol. i], Leningrad, Gospolitizdat.

1947. *BatyrSrym* [Batyr Srym], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSR.

Viatkina, K. V. 1960. Mongoly Mongolskoi Narodnoi Respubliki [The Mongols of the Mongolian Peoples' Republic], *TIE,* vol. ix, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Galkin, M. N. 1867. *Etnograficheskie materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu kraiu* [Ethnographical Materials About Middle Asia and the Orenburg Province], St Petersburg, Kukol-Iasnopolsky Tipagrafiia.

Galstian, A. 1977. Zavoevanie Armenii mongolskimi voiskami [The conquest of Armenia by Mongol armies] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Mos-

cow, Nauka: 166-85.
Gamkrelidze, B. V. 1968. Iz istorii skotovodstva v gornoi Ingushetii [On the history of pastoralism in the mountains of Ingushetia], in *Kavkazskii etnograficheskii sbornik.* n, Tbilisi, Metsniereba: 237-47.
Gankovsky, Iu. V. 1958. *Imperiia Durrani. Ocherki administrativnoi i voennoi sistemy* [The Durrani Empire. Essays on the Administrative and Military System], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.
1958a. Severo-zapadnaia Indiia pod vlastiu shakhov Durrani (nekotorye voprosy organizatsii upravleniia indiiskimi vilaietami) [Northwest India under the Durrani shahs (some of the problems of the organization of the government of Indian *vilayets)], KSIV,* issue *XVIII:* 60-74.
Gafurov, B. G. 1972. *Tadzhiki. Drevneishaia, drevniaia i srednevekovaia istoriia* [The Tadjiks. Their Prehistory, Ancient and Medieval History], Moscow, Nauka.
Georgi, Iohann Gotlib, 1776. *Opisanie vsekh v Rossiiskom gosudarstve obitaiush- chikh narodov. Chast* I [A Description of all the Peoples Inhabiting the Russian State. Part I], St Petersburg, Shnor.
1796. *Opisanie vsekh obitaiushchikh v Rossiiskom gosudarstve narodov. Chast* II [A Description of all the Peoples Inhabiting the Russian State. Part II], St Petersburg, Ilia Glazunoy.
Gongor, D. K. 1973. K voprosu formirovaniia khalkhaskoi narodnosti [On the question of the formation of Khalkha ethnicity] in *The Second International Congress of Mongolists,* vol. i, Ulan-Bator: 285-90.
Grekov, B. D. and Iakubovsky, A. Iu. 1950. *Zolotaia or da tee padenie [The* Golden Horde and its Fall], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
Grekov, I. B. 1975. *Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordi* [Eastern Europe and the Decline of the Golden Horde], Moscow, Nauka.
Go Mo-zho [Kuo Mo-jo]. 1959. *Bronzovyi vek* [The Bronze Age], Moscow, Izdatelstvo Inostrannoi literatury.
Gondatti, N. 1897. Sostav naseleniia Anadyrskoi okrugi [Population composition in the Anadyr district], *Zapiski Priamurskogo otdela Imperatorskogo RGO,* vol. in, pt. I, Khabarovsk: 166-78.
Gordlevsky, V. A. 1960. *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloi Azii* [The State of the Saljuqs in Asia Minor] in *Izbrannye sochineniia,* vol. i, Moscow Izdatelstvo vostochnoi literatury.
Graivoronsky, V. V. 1979. *Ot kochevogb obraza zhizni k osedlosti (na opyte MNR)* [From a Nomadic Way of Life to Sedentarism (according to the example of the MNR)], Moscow, Nauka.
Grodekov,N. I. 1889. *Kirgizy ikarakirgizy Syr-Darinskoioblasti.* T. i. *Iuridicheskii byt* (The Kirghiz and Karakitghizof the Syr-Darya Province. Volume I. Juridical Life], Tashkent, S. I. Lakhtin.
Grumm-Grzhimailo, G. E, 1926. *Zapadnaia Mongoliia u Uriankhaiskii Krai* [Western Mongolia and the Urianghai Area], vol. in, pt. I, Leningrad, RGO.
1933. Rost pustyn i gibel pastbishchnykh ugodii i kulturnykh zemel v Tsentralnoi Azii za istoricheskii period [The spread of deserts and the destruction of pastures and cultivated lands in Inner Asia throughout history], *Izvestiia Gosudarstvennogo Geograficheskogo Obshchestva,* vol. LXV, pt. 5: 437-54. Griaznov, M. P. 1947. Pamiatniki maiemirskogo etapa rannikh kochevnikov na Altae [Relics of the Maiemir stage of the early nomads of the Altai], *KSIIMK,* XVIII: 9-17.
1955. Nekotorye voprosy istorii slozheniia i razvitiia rannikh kochevykh obshchestv Kazakhstana i Iuzhnoi Sibiri [Some problems of the history of the formation and development of early nomadic societies in Kazakhstan and South Siberia], *KSIE,* issue XXIV: 19-29.

1957. Etapy razvitiia khoziaistva skotovodcheskikh piemen Kazakhstana i Iuzhnoi Sibiri v epokhu bronzy [Stages in the development of the economy of pastoral tribes in Kazakhstan and South Siberia in the Bronze Age], *KSIE,* issue xxvi: 21-8.

1978. Saiano-altaiskii olen (etiud na temu skifo-sibirskogo zverinogo stilia) [The Sayan-Altai deer (a study of the theme of the Scythian-Siberian animal style)], *Problemy arkheologii,* issue n, Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta: 222-32.

Gubar, Mir Gulam Mukhammed. 1959. *Akhmad-shakh - osnovatel afganskogo gosudarstvo* [Ahmad-shah - Founder of the Afghan State], Moscow, Izdatelstvo inostrannoi literatury.

Gumilev, L. N. 1966. Geterokhronnost uvlazhneniia Evrazii v drevnosti (landshaft i etnos). IV. [Heterochronology of precipitation in Eurasia in ancient times (landscape and *ethnos).* iv.], *VLU,* No. 6, Seriia geologii i geografii, issue i: 62-72.

1967. *Drevnie tiurki* [The Ancient Turks], Moscow, Nauka.

1974. *Khunny v Kitae. Tri veka voiny Kitaiasostepnyminarodami III-VI vv,* [The Hsiung-nu in China. Three Centuries of War Between China and the Steppe Peoples of the III to the VI centuries], Moscow, Nauka.

Gunga, Zh. 1976. V chem tsennost koniny? [In what is the value of horse-flesh?], *Mongoliia,* No. 2 (206): 31.

Gurvich, I. S. 1975. Iukagirskaia problema v svete etnograficheskikh dannykh [The Yukahir problem in the light of ethnographic data] in *lukagiry (istoriko- etnograficheskii ocherk),* Novosibirsk, Nauka: 12-83.

1977. *Kultura severnykh iakutov-olenevodov. K voprosu o pozdnikh etapakh formirovaniia iakutskogo naroda* [The Culture of the Northern Yakut Reindeer Breeders. The Question of the Late Stages of the Formation of the Yakut People], Moscow, Nauka.

Gurevich, A. Ia. 1970. *Problemy genezisa feodalizma v zapadnoi Evrope* [Problems of the Genesis of Feudalism in Western Europe], Moscow, Vysshaia shkola.

Davydov, A. D. 1969. *Afganskaia derevnia (selskaia obshchina i rassloenie krestianstva)* [The Afghan Village (the Village Community and the Stratification of the Peasantry)], Moscow, Nauka.

Davydova, A. V. 1975. Ob obshchestvennom stroe khunnu [The social organization of the Hsiung-nu] in *Pervobytnaia arkheologiia Sibiri,* Leningrad, Nauka: 141-5.

1977. Osnovnye voprosy izucheniia kultury khunnu [Main problems in the study of the culture of the Hsiung-nu], *Problemy arkheologii i etnografii,* issue 1, Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta: 82-90.

Dalai, Ch. 1975. Nekotorye voprosy istorii mongolov v period iuanskoi dinastii [Some questions about the history of the Mongols in the time of the Yuan Dynasty] in *Istoriia i kultura Vostoka Azii,* vol. m, Novosibirsk, Nauka:196-202.

1977. Borba za velikokhanskii prestol pri Khubilae i ego preemnikakh [The struggle for the throne of the great Khan under Qubilay and his successors] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka:323-34.

Danzan, Lubsan. 1973. *Altan Tobchi ('Zolotoe skazanie')* [Altan Tobchi ('The Golden Legend')], trans., intro., commentaries, appendices N. P. Shastina, Moscow, Nauka.

Destunis, Spiridon, 1860. *Vizantiiskie istoriki. Perevod* [Byzantine Historians. A Translation], St Petersburg, Leonid Demis.

Dikov, N. N. (ed.). 1974. *Ocherki istorii Chukotki s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [Essays on the History of Chukotka From Ancient Times to the Present Day], Novosibirsk, Nauka.

1975. Osnovnye problemy arkheologicheskogo izucheniia Severo-Vostoka SSSR [Main problems in the archaeological study of the Northeast of the USSR], *VI,*

No. 10: 43-52.

Dmitriev, N. 1903. Ocherk khoziaistvennogo byta kirgizov po dannym Kustanaisko-go i dr. uezdov [An essay on the economic life of the Kirghiz from data about the Kustanai and other districts] in *Materialy po kirgizskomu zemlepolzovanii, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. T.V. Turgaiskaia oblast. Kustanaiskii uezd,* Voronezh, V. I. Isaev: 1-154.

Dolgikh, B. O. 1970. *Ocherki po etnicheskoi istorii nentsev i entsev* [Essays on thje Ethnic History of the Nentsy and Entsy], Moscow, Nauka.

Dolgikh, B. O. and Levin, M. G. 1951. Perekhod ot rodoplemennykh sviazei jk territorialnym v istorii narodov Severnoi Sibiri [The transition from clannish and tribal ties to territorial ties in the history of the peoples of North Siberia], *TIE,* vol. xiv, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 95-108.

Drevnemongolskie goroda [Ancient Mongol Towns]. 1965. S. V. Kiseley (ed.j), Moscow, Nauka.

Druri, N. V. 1949. *Dikii severnyi olen Sovetskoi Arktiki i Subarktiki* [The Wijd Reindeer of the Soviet Arctic and Sub-Arctic], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Glavsevmorputi.

Dubrova, la. P. 1898. *Byt kalmykov Stavropolskoi gubernii do izdaniia zakona Id marta 1892 goda* [The Life of the Kalmucks of the Stavropolskaia Province Before the Promulgation of the Law of 15 March 1892], Kazan, Izdatelstvo Imperatorskogo Universiteta.

Dubrovo, la. P. 1884. Marshrut ekspeditsii k beregam r. Selengi [The route of the\ expedition to the shores of the River Selenga], *Izvestiia Vostochno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo RGO,* vol. xv, No. 5-6: 1-43.

Duman, L. I. 1977. Nekotorye problemy sotsialno-ekonomicheskoi politiki mongolskikh khanov v Kifcae v XIII-XIV vv. [Some questions of the social and economic policies of the Mongol Khans in China in the XIII to the XIV centuries] in *Tataro-mongoly v Aziii Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 335-76.

Egorov, V. 1.1973. *Zolotoordynskiigorod (Prichiny vozniknoveniia, istoricheskaia geografiia, domostroitelstvo)* [The Golden-Horde Towns (The Reasons for their Emergence, their Historical Geography and Building-Methods)], Moscow, Moskovskii Gosudarstvennyi Universitet.

Eremeev, D. E. 1969. *luriuki (turetskie kochevniki i polukochevniki)* [The Yoriik (Turkish Nomads and Semi-nomads)], Moscow, Nauka. 1971. *Etnogenez turok* [The Ethnogenesis of the Turks], Moscow, Nauka.

Ermachenko, I. S. 1974. *Politika manchzhurskoi dinastii Tsin v Iuzhnoi i Severnoi Mongolii v XVII* v. [The Policies of the Manchu Ch'ing Dynasty in Southern and Northern Mongolia in the XVII century], Moscow, Nauka.

Zhagvaral, N. 1974. *Aratstvo i aratskoe khoziaistvo* [The *Arats* and *Aral* Economy], Ulan-Bator.

Zhdanko, T. A. 1950. Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov. Rodo-plemennaia struktura i rasselenie v XlX-nach. XX vv. [Essays on the historical ethnography of the Karakalpaks. Clan-tribal structure and settlement in the XIX and the beginning of the XX centuries], *TIE,* vol. ix, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Zhebrak, A. 1933. Puti i metody intensifikatsii kochevogo zhivotnovodstva MNR [Ways and methods of intensifying npmadic livestock-breeding in the MNR], *Sovremennaia Mongoliia,* No. 3: 3-18.

Zhitetsky, I. A. 1892. *Astrakhanskie kalmyki (nabliudeniia i zametki)* [The Kalmucks of the Astrakhan Area (Observations and Notes)], Astrakhan, Astrakhanskii listok.

Zhitkov, B. M. 1913. Poluostrov Iamal [The Yamal Peninsula], *ZapiskiImperatorskogo*

RGO po obshchei geografii, vol. XLIX, St Petersburg.

Zhukovskaia, N. L. 1979. Pishcha kochevnikov Tsentralnoi Azii (k voprosu ob ekologicheskikh osnovakh formirovaniia modeli pitaniia [The diet of the nomads of Inner Asia (on the question of the ecological foundations of the forming of dietary models)], *SE*, No. 5: 64-75.

Zavadsky-Krasnopolsky, A.K. 1874. *Russkoetsarstvo. Priaralskiikrai[Tht* Russian Empire. The Aral Sea Province], St Petersburg, P. P. Murkulev.

Ẓakhir ad-Din Babur, 1958. *Babur-name. Zapiski Babura* [Babur-nama. The Notebooks of Babur], trans. M. Sele, Tashkent, Izdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoi SSR.

Zbenovich, V. G. 1974. *Pozdnetripolskieplemena Severnogo Prichernomoria* [The Tribes of the Late Tripolye Culture in the Area to the North of the Black Sea], Kiev, Naukova dumka.

Zimanov, S. Z. 1958. *Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka* [The Social Organization of the Kazakhs in the First Half of the XIX Century], Alma-Ata, Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR.

Zimin, A. A. 1972. *Rossiia naporoge novogo vremeni* [Russia on the Threshold of the Modern Period], Moscow, Mysl.

Zlatkin, I. Ia. 1964. *Istoriia Dzhungarskogo khanstva (1635-1758)* [The History of the Jungarian Khanate (1635-1758)], Moscow, Nauka.

1971. Kontseptsiia istorii kochevykh narodov A. Toinbi i istoricheskaia deistvitelnost [A. Toynbee's conception of the history of nomadic peoples and historical reality] in *Sovremennaia istograflia stran Zarubezhnogo Vostoka,* Moscow, Nauka: 131-93.

1973. Nekotorye problemy sotsialno-ekonomicheskoi istorii kochevykh narodov [Certain questions about the social and economic history of nomadic peoples], *NAA*, No. 1: 61-71.

Zuev, V. F. 1947. Materialy po etnografii Sibiri XVIII veka (1771-1772) [Materials on the Ethnography of Siberia in the XVIII century (1771-1772)], *TIE*, vol. v, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Ivanov, V. V. 1976. Iazyk kak istochnik pri etnogeneticheskikh issledovaniakh i problematika slavianskikh drevnostei [Language as a source in ethnogenetic research and the problems of Slavic antiquities] in *Voprosy etnogeneza i etnicheskoi istorii slavian i vostochnykh romantsev,* Moscow, Nauka: 30-47.

Ivanov, M. S. 1961. Plemena Farsa. Kashkaiskie, khamse, kukhgiluie, mamasani [The Tribes of Fars], *TIE*, vol. LXIII, Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Ivanov, N. A. 1965. Svobodnye i podatnye plemena Severnoi Afriki v XIV v. [Free and subject tribes of North Africa in the XIV century] in *Arabskie strany. Istoriia,* Moscow, Nauka: 152-92.

Ivanov, P. P. 1958. *Ocherki po istorii Srednei Azii (XVI+seredina XIX v.)* [Essays on the History of Middle Asia (XVI to the middle of the XIX century], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Iliasov, S. I. 1963. *Zemelnye otnosheniia v Kirgizii v kontse XIX-nachale XX vv.* [Land Relations in Kirghizia at the End of the XIX to the Beginning of the XX Century], Frunze, Izdatelstvo Akademii Nauk Kirgizskoi SSR.

Ismailov, M. A. 1973. O kharaktere tak nazyvaemogo kochevogo skotovodstva v Azerbaidzhane v XIX-nachale XX vekov [The nature of so-called pastoral nomadism in Azerbaijan in the XIX to the beginning of the XX centuries], *Izvestiia Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi SSR. Seriia istorii, filosofii i prava,* No. 3: 51-9.

Istoriko-etnograficheskii atlas Sibiri [Historical-Ethnographical Atlas of Siberia], 1961. M. G. Levin and L. P. Potapov (eds.), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Istoriia Irana [The History of Iran], 1977, M. S. Ivanov (ed.), Moscow, Izdatelstvo MGU.

Istoriia Mongolskoi Narodnoi Respubliki [The History of the Mongolian Peoples' Republic], 1967, Moscow, Nauka.

Istoriia Sibiri [The History of Siberia], 1968, vol. i, Leningrad, Nauka.

Itina, M. A. 1977. *Istoriia stepnykh piemen Iuzhnogo Priaralia (II-nachalo I tysiacheletiia do n.e.)* [The History of the Steppe Tribes in the Area to the South of the Aral Sea (II to the Beginning of the I Millennium B.C.)], Moscow, Nauka.

Ishzhamts, N. 1974. *Mongold negdsen tor baiguulagdazh feodalizm burelden togtson n.* (in Mongolian) [The Formation of a Single State and Establishment of Feudalism in Mongolia], Ulan-Bator, Shinzhlekh Ukhaany akad, khevlel.

Ishchenko, M. M . , Kazbekov, I. S., Larin, I. V., Shchelokov, B. K. 1928. *Osobennosti selskogo khoziaistva Adaevskogo uezda* [Particularities of the Agricultural Economy of the Adaev District], Materialy komissii ekspeditsion-nykh issledovanii. Issue 13. Seriia Kazakhstanskaia, Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Kalinina, A. V. 1974. Osnovnye tipy pastbishch Mongolskoi Narodnoi Respubliki (ikh struktura i produktivnost) [Basic Types of Pastures in the Mongolian Peoples' Republic (their structure and productivity)], *Biologicheskie resursy i prirodnye usloviia Mongolskoi Narodnoi Respubliki,* vol. n, Leningrad, Nauka.

Kargalov, V. V. 1967. *Vneshnepoliticheskie faktory razvitiia feodalnoi Rusi. Feodalnaia Rusi kochevniki* [External Political Factors in the Development of Feudal Rus. Feudal Rus and Nomads], Moscow, Vysshaia shkola.

Karev, G. 1.1968. *Ocherki po istorii razvitiia severnogo olenevodstva* [Essays on the History of the Development of Reindeer-Breeding in the North], Arkhangelsk, Severo-Zapadnoe knizhnoe izdatelstvo.

Karmysheva, B. Kh. 1954. Uzbeki-Lokaitsy Iuzhnogo Tadzhikistana [The Lokai Uzbeks of South Tadjikistan], *Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR,* vol. xxvm, Stalinabad, Izdatelstvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR.

1976. *Ocherki etnicheskoi istorii iuzhnykh raionov Tadzhikistana i Uzbekistana* [Essays on the Ethnic History of the Southern Districts of Tadjikistan and Uzbekistan], Moscow, Nauka.

Karryev, Aga, Moshkova, V. G., Nasonov, A. N. and Iakubovsky, A. Iu. 1954. *Ocherki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIU-XIX* vv. [Essays on the History of the Turkmen and Turkmenistan in the VIII-XIX Centuries], Ashkhabad, Akademiia Nauk Turkmenskoi SSR.

Kertselli, E. V. 1911. *Po Bolshezemelskoi tundre s kochevnikami* [In the Bolshezemelskaia Tundra With Nomads], Arkhangelsk, Gubernskaia tipog-rafiia.

Kiselev, S. V. and Merpert, N. Ia. 1965. Iz istorii Kara-Koruma [From the history of Karakorum] in *Drevnemongolskie goroda,* S. V. Kiselev (ed.), Moscow, Nauka: 123-37.

Kleopov, Iu. D. 1941. Osnovnye cherty razvitiia flory shirokolistvennykh lesov Evropeiskoi chasti SSSR [Basic features of the development of the flora of broad-leaved fotests in the European part of the USSR] in *Materialypo istorii flory i rastitclnosti SSSR,* issue i, Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 182-250.

Klepikova, G. P. 1974. *Slavianskaia pastusheskaia terminologiia (ee genezis i rasprostranenie v iazykakh karpatskogo areata)* [Slavic Pastoral Terminology (its Genesis and Distribution in the Languages of the Carpathian Region)], Moscow, Nauka.

Kliashtorny, S. G. 1964. *Drevnetiurkskie runicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei* yiztf {Ancient Turkic Runic Inscriptions as a Source in the Study of the History of Middle Asia], Moscow, Nauka.

1970. Epokha 'Kutadgu bilig' [The time of 'Kutadgu bilig'], *Sovetskaia tiurkologiia,* No. 4: 82-6.

1972. Epokha Makhmuda Kashgarskogo [The time of Mahmud Kashgari], *Sovi-*

etskaia tiurkologia, No. 1: 18-23.

Kniga moego deda Korkuta. Oguzskii geroicheskii epos [The Book of my Grandfather Korkut. An Oghuz Heroic Epic], 1962. Trans, by V. V. Barthold from the V. M. Zhirmunsky and A. N. Kononov edition, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Kovalevskaia, V. B. 1977. *Kon i vsadnik. Putiisudby* [The Horse and Rider, Routes and Fortunes], Moscow, Nauka.

Kovalevsky, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921-922* [The Book of Ahmed ibn-Fadlan About his Travels on the Volga in 921-922], Kharkov, Izdatelstvo Kharkovskogo Universiteta.

Kovalevsky. G. V. 1938. Vertikalnye zemledelcheskie zony i verkhnie granitsy selskokhoziaistvennykh rastenii v gorakh zemnogo shara [Vertical agricultural zones and the highest limits of agricultural plants in the mountains of the globe], *Izvestiia Gosudarstvennogo Geograficheskogo Obshchestva,* vol. LXX , issue 4-5: 480-511.

Koviazin, N. M. 1936. Olenevodstvo v Evenkiiskom natsionalnom okruge [Reindeer-Breeding in the Evenk National District] in *Ocherki po promyslov-nomu khoziaistvu i olenevodstvu Krainego Severa,* Leningrad: 3-38.

Kozin, S. A. 1941. *Sokrovennoe skazanie. Mongolskaia khronika 1240 g.* T. i *Vvedenie v izuchenie pamiatnika, perevod, teksty, glossarii* [A Secret Legend. The Mongolian Chronicle of 1240. Vol. i. Introduction to the study of the Document. Translation, Texts and Glossaries], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Kozlov, P. K. 1947. *Mongoliia i Kam* [Mongolia and the Qam], Moscow, Izdatelstvo geograficheskoi literatury.

Kolycheva, E. I. 1956. Nentsy Evropeiskoi Rossii v kontse XVII-nachale XVIII veka [The Nentsy of European Russia at the end of the XVII to the beginning of the XVIII century], *SE,* No. 2: 76-88.

Konstantinu, Florin. 1974. Rol kochevykh narodov v razvitii rumynskogo obshchestva (IX-XIV w.) [The role of nomadic peoples in the development of Romanian society (IX-XIV centuries)] in *Role of the Nomadic Peoples:* 154-64.

Kosven, M. O. 1963. *Semeinaia obshchina i patronimiia* [Family Community and Patronymy], Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Kostin, S. L 1965. Kolebaniia klimata na russkoi ravnine v istoricheskuiu epokhu [Fluctuations of climate on the Russian plain in historic times] in *Trudy Glavnoi Geofizicheskoi bbservatorii im. A. I. Voeikova,* issue 181, Leningrad: 56-74.

Krupnik, I. I. 1975. Prirodnata sreda i evoliutsiia tundrovogo olenevodstva [The natural habitat and the evolution of reindeer-breeding in the tundra] in *Karta, skhema i chislo v etnicheskoi geografii,* Moscow, RGO: 26-43.

1976. *Faktory ustoichivosti i razvitiia traditsionnogo khoziaistva narodov Severa. (K metodike izucheniia etno-ekologicheskikh sistem).* [Factors in the Stability and Development of the Traditional Economy of the Peoples of the North. (On the Methodology of Studying Ethno-Ecological Systems)], Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences, Academy of Sciences of the USSR, Institut Etnografii, Moscow. [Ms].

1976a. Stanovlenie krupnotabunnogo olenevodstva u tundrovykh nentsev [The formation of large-scale reindeer-breeding amongst the Nentsy in the tundra], SE, No. 2: 57-69.

Kriukov, M. V., Sofronov, M. V., Chebokrasov, N. N. 1976. *Drevnie Kitaitsy: problemy etnogeneza* [The Ancient Chinese: Problems of Ethnogenesis], Moscow, Nauka.

Kriukov, M. V., Sofronov, M. V. and Cheboksarov, N. N. 1978. *Drevneishie kitaitsy; problemy etnogeneza* [The Most Ancient Chinese: Problems of Ethnogenesis], Moscow, Nauka.

Kumekov, B. E. 1972. *Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam* [The State of the Kimaks of the IX-XI Centuries According to Arab Sources], Alma-Ata, Nauka.

Kurpalidis, G. M. 1979. Ikta i mulk v ofitsialnykh dokumentakh XII v. (po 'Atabat al-Kataba' *[Iqta* and *mulk* in official documents of the XII century (according to Atabat al-Katabah')] in *Formy feodalnoi zemelnoi sobstvennosti i vladeniia na Blizhnem i Srednem Vostoke,* Moscow, Nauka.

Kychanov, E. I. 1968. *Ocherk istorii tangutskogo gosudarstva* [An Essay on the History of the Tangut State], Moscow, Nauka.

1973. *Zhizn Temuchzhina, dumavshego pokorit mir* [The Life of Temujin Who Tried to Conquer the World], Moscow, Nauka.

1974. K voprusu ob urovne sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia tatarо-mongolskikh piemen v XII v. [The question of the social and economic development of the Tatar-Mongol tribes in the XII century] in *Role of the Nomadic Peoples'.* 165-70.

1977. Mongolo-tibetskie voiny i gibel gosudarstva Hsi Hsiia [The Mongol-Tibetan Wars and the Destruction of the state of Hsi list a] in *Tataro-Mongoli v Azii i Evrope,* Moscow, Nauka: 46-61.

Kychanov, E. I. and Savitsky, L. S. 1975. *Liudi i bogistrany snegov. Ocherk istorii Tibeta i ego kultury* [The People and Gods of the Land of Snows. A Study of Tibet and its Culture], Moscow, Nauka.

Kiuner, N. V. 1908. Etnograficheskoe opisanie Tibeta. Vyp. II. Ekonomicheskii ocherk Tibet [An ethnographical description of Tibet. Issue it. An Essay on the Economy of Tibet], *Izvestiia vostochnogo Instituta,* vol. xxvii, Vladivostock.

Lashuk, L. P. 1973. Kochevnichestvo i obshchie zakonomernosti istorii [Nomadism and general laws of history], *SE,* No. 2: 83-95.

Levin, M. G. 1958. Etnicheskaia antropologiia i problemy etnogeneza narodov Dalnego Vostoka [Ethnic anthropology and the problems of the ethnogenesis of the peoples of the Far East], *TIE,* vol. xxxvi, Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Levshin, Aleksei. 1832. *Opisanie kirgiz-kazachikh Hi kirgiz-kaisatskikh ord istepei. Chasti I-III* [A Description of the Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisatsk Hordes and Steppes. Parts I—III], St Petersburg, Karl Krai.

Logasheva, B-R. 1976. *Turkmeny Irana* [The Turkmen of Iran], Moscow, Nauka.

Lus, Ia. Ia. 1930. Dornashnyi iak i ego gibridy na Alae i Tian-Shane [The domestic yak and its hybrids in the Alai and Tien Shan mountains] in *Domashnye zhivotnye kirgizii. Chast I,* Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk.

Lus, Ia. Ia. and Kolesnik, N. N. 1930. Krupnyi rogatyi skpt kochevogo naseleniia Kirgizii [The large stock of the nomadic population of Kirghizia] in *Domashnye zhivotny Kirgizii. Chast I,* Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk.

Lialtna, M. A. 1894. *Puteshestviiapo Turkestanu N. Severtsova i A. Fedchenko* [N. Severtsov and A. Fedchenko's Journeys in Turkestan], St Petersburg, Devrien.

Maanaev, E. 1963. *Pamirskie kirgizy. (Istoriko-etnograficheskii ocherk)* [The Kirghiz of the Pamirs. (An Historical-Ethnographical Essay)], Synopsis of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, Frunze, Institut Istorii Akademii Nauk Kirgizskoi SSR.

Maisky, I. M. 1921. *Sovremennaia Mongoliia* [Contemporary Mongolia], Irkutsk, Gosudarstvennoe izdatelstvo.

1959. *Mongoliia nakanune revoliutsii* [Mongolia on the Eve of Revolution], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Maksimov, A. N. 1929. Proiskhozhdenie olenevodstva [The origins of reindeer-breeding], *Uchenye zapiski Rossiiskoi Assotsiatsii nauchno-issledovatelskikh institutov*

obshchestvennykh nauk, vol. 6, Moscow: 3-37.

Malov, S. E. 1951. *Pamiatniki dreynetiurkskoi pismennosii. Teksty i issledovaniia* [Relics of Ancient Turkic Literature. Texts and Research], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1959. *Pamiatniki dreventiurkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii* [Relics of the Ancient Turkic Literature of Mongolia and Kirghizia], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Maliavkin, A. G. 1972. K voprosu o rasselenii uigurov posle gibeli Uigurskogo kaganata [The question of the settlement of the Uighurs after the destruction of the Uighur *qaghanat], hvestiia Sibirskogo otdeteniia Akademii Nauk SSSR,* No. 1, Seriia obshchestvennykh nauk, issue 1: 27-35.

1974. Materialy po istorii uigurov v IX-XH vv. [Materials on the history of the Uighurs in the IX-XH centuries] in *Istoriia i kultura Vostoka Azii,* vol. n, Novosibirsk, Nauka.

1975. Kitai i Uigury v 840-848 gg. [China and the Uighurs in 840-848] in *Istoriia i kultura Vostoka Azii,* vol. in, Novosibirsk, Nauka: 65-82.

Mambetov, G. Kh. 1974. O proizvodstvennykh obedineniiakh po sovmestnomu soderzhaniiu skota u kabardintsev i balkartsev vo vtoroi polovine XlX-nachale XX veka [Production associations for the joint maintenance of livestock amongst the Kabardins and Balkars in the second half of the XIX to the beginning of the XX century] in *Arkheologo-etnograficheskii sbornik,* issue 1, Nalchik, Elburz: 128-47.

Mamonova, N. N. 1979. Drevnee naselenie Mongolii po dannym paleoantropologii [The ancient inhabitants of Mongolia according to palaeoanthropological data] in *The Third International Congress of Mongolists,* m, Ulan-Bator: 204-10.

Mandybura, M. D. 1972. Gutsulskoe poloninskoe khoziaistvo vtoroi poloviny XlX-nachala XX v. [The Gutzul Pastoral Economy of the second half of the XIX to the beginning of the XX century] in *Karpatskii sbornik. Trudy mezhdunarodnoi komissiipo izucheniiu narodnoi kultury Karpat i prilegaiush-chikh k nim oblastei,* Moscow, Nauka: 7-19.

Markov, G. E. 1970. Nekotorye problemy obshchestvennoi organizatsii kochevni-kov Azii [Certain problems of the social organization of the nomads of Asia], *SE,* No. 6: 74-89.

1976. *Kochevniki Azii. Struktura khoziaistvo i obshchestvennoi organizatsii* [The Nomads of Asia. The Structure of the Economy and Social Organization], Moscow, Izdatelstvo MGU.

Markovska, D. 1973. Protsess urbanizatsii v sovremennoi Mongolii [The process of urbanization in contemporary Mongolia] in *The Second International Congress of Mongolists,* m, Ulan-Bator: 285-90.

Martynov, A. S. 1970. O nekotorykh osobennostiiakh torgovli chaem i loshadmi v epokhu Min [Certain characteristics of the tea and horse trade in the Ming epoch], in *Kitai i sosedi v drevnosti i srednevekove,* Moscow, Nauka: 234-50.

Maslov, P. 1934. Kochevye obedineniia edinolichnykh khoziaistv v tundre Severnogo Kraia [Nomadic cooperatives of individual households in the tundra of the North], *Sovetskii Sever,* No. 5: 27-34.

Masson, V. M. 1971. Poselenie Dzheitun (problema stanovleniia proizvodiashchei ekonomiki) [The Jeitun settlement (the problem of the formation of a food-producing economy)], *MIA,* No. 180, Moscow, Nauka.

1976. *Ekonomika isotsialnyi sroi drevnikh obshchestv* [The Economy and Social Organization of Ancient Societies], Leningrad, Nauka.

Masson, V. M. and Romodin V. A. 1965. *Istoriia Afganistana.* T. ii [The History of Afghanistan. Vol. n], Moscow, Nauka.

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh istochnikov) [Materials on the History of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII Centuries (Extracts From Persian and Turkic Sources)], 1969, compiled by S. K. Ibragimov, N. N. Mungulov, K. A. Pishchulina, V. P. Iudin, Alma-Ata, Nauka.

Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii [Materials on the History of the Kirghiz and Kirghizia], 1973, issue 1, Moscow, Nauka.

Materialy po istorii turkmen i Turkmenistana [Materials on the History of the Turkmen and Turkmenistan], 1939. T. i, VII-XV w. Arabskie i persidiskie istochniki [Vol. 1, VII-XV centuries. Arab and Persian Sources], S. L. Volin, A. A. Romaskevich and A. Iu. Iakubovsky (eds.), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk, SSSR.

Makhmudov, N. 1966. Feodalnaia renta i nalogi pri Timure i Timuridakh [Feudal rents and taxes under Timur and Timurids] in *Voprosy istorii SSSR. Trudy Tadzhikskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia istoricheskikh nauk,* issue 2, Dushanbe: 231-71.

Melikhov, G. V. 1977. Ustanovlenie vlasti mongolskikh feodalov v Severo-Vostochnom Kitae [The establishment of the power of the Mongol feudal lords in Northeast Chin a] in *Tataro-mongoly v A zii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 62-84.

Merpert, N. Ia. 1974, *Drevneishie skotovody Volzhsko Uralskogo Mezhdurechia* [The Most Ancient Pastoralists of the Volga-Ural Mesopotamia], Moscow, Nauka.

1978. O plemennykh soiuzakhdrevneishikhskotovodov Vostochnoi Evrope [The tribal units of the most ancient pastoralists of Eastern Europe] in *Problemy sovetskoi arkheologii,* Moscow, Nauka: 55-63.

Menovshchikov, G. A. 1974. Dikie rasteniia v ratsionc korcnnykh zhitelei Chukotki [Wild plants in the diet of the indigenous population of Chukotka], *SE,* No. 2: 93-9.

Mekhovsky, Matvei. 1936. *Traktat o dvukh Sarmatiiakh* [A Treatise on the Two Sarmatias], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Miklukho-Maklai, N. D. 1954. Iz istorii afganskogo vladychestva vlrane (20-e gody XVIII v.) [From the history of Afghan rule in Iran (the twenties of the XVIII century)], *Uchenye zapiski LGU,* No. 179, Seriia vostokovedcheskikh nauk, issue 4: 138-58.

Milkov, F. N. 1967. *Osnovnye problemy fizicheskoi geografti SSSR* [Basic Problems of the Physical Geography of the USSR], Moscow, Vysshaia shkola.

1977. *Prirodnye zony SSSR* [Natural Zones of the USSR], Moscow, Mysl.

Moshinskaia, V.I. 1953. Material naia kultura i khoziaistvo Ust-Poluia [The material culture and economy of the Ust-Poluy area] in *Drevniaia istoriia Nizhnego Priobia (MIA,* No. 35), Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 72-106.

Mukanov, M. S. 1974. *Etnicheskiisostav i rasselenie kazakhov Srednego zhuza* [The Ethnic Composition and Settlement of the Kazakhs of the Middle Horde], Alma-Ata, Nauka.

Munkuev, N. Ts. 1965. *Kitaiskii isiochnik o pervykh mongolskikh khanakh. Nadgrobnaia nadpis na mogile Eliui Chu-tsaia* [A Chinese Source About the First Mongol Khans. The Epitaph on the Grave of Yehlu Ch'uts'ai], translation and analysis, Moscow, Nauka.

1965a. O formakh ekspluatatsii mongolskikh aratov v XIII-XIV vekakh. Materialy po istorii i filologii Tsentralnoi Azii. Vyp. 2. [The forms of exploitation of Mongol *arats* in the XIII-XIV centuries. Materials on the history and philology of Inner Asia. Issue 2], *Trudy Buriatskogo kompleksnogo nauehno'issledovatelskogo instituta,* issue 16, Seriia vostofcovednaia, Ulan-Ude: 68-86.

1965b. K voprosu ob ekonomicheskom polozhenii Mongolii i Kitaia v XIII-XIV v. [On the question of the economic situation in Mongolia and China in the

XIII-XIV century], *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii,* issue 76: 136-53.

1975. *Men-da bei-lu ('Polnoe opisanie mongolo-tatar')* [Meng-ta pei-lu ('A Complete Description of the Mongol Tatar')], translation from Chinese, introduction, commentaries and appendices, Moscow, Nauka.

1977. Zametki o drevnikh mongolakh [Remarks about the ancient Mongols] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 377-408.

1977a. Novye materialy o polozhenii mongolskikh aratov v XIII-XIV vv. [New material about the situation of Mongol *arats* in the XIII-XIV centuries] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 409-46.

Muravev, Nikolai. 1822. *Puteshestvie v Turkmeniiu i Khivu v 1819 i 1820 godakh. Chast* /[Journeys Into Turkmenia and Khiva in 1819 and 1820], Moscow, Avgust Semero.

Narody PerednieiAzii [The Peoples of Western Asia], 1957, N. N. Kisliakov and A. I. Pershits (eds.), Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Narody Sibiri [ThePeoples of Siberia], 1956, M. G. Levin and L. P. Potapov (eds.), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Narody SredneiAzii i Kazakhstana [The Peoples of Middle Asia and Kazakhstan], 1962,1963, volsi andn., S. P. Tolstov,T. A. Zhdanko, S. M. Abramzon, N. A. Kisliakov (eds.), Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Nasimovich, A. A. 1955. *Rolsnezhnogopokrova v zhizni kopytnykh zhivotnykh na territorii SSSR* [The Role of Snow Cover on the Life of the Ungulate Animals in the Territory of the USSR], Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Nasonov, A. N. 1940. *Mongoly i Rus* [The Mongols and Rus], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Nebolsin, Pavel. 1852. *Ocherki byta kalmykov Khoshoutovskogo ulusa* [Essays on the Life of the Kalmucks in the Khoshoutovsk *Ulus],* St Petersburg, Karl Krai.

Neishtadt, M. I. and Gudelis, V. K. *Problemy golotsena* [Problems of the Holocene] in *Voprosy golotsena,* Vilnius: 5-44.

[Nizam al-Mulk]. 1949. *Siaset-name. Kniga o pravlenii vazira XI stoletiia Nizam al-Mulka* [Siasat-nama. A Book About the Government by the XI Century Vizier Nizam al-Mulk], trans. B. N. Zakhoder, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Obshchestvennyi stroi u narodov Severnoi Sibiri. XVII-nachaIo XX v. [The Social Organization of the Peoples of North Siberia. XVII to the Beginning of the XX Century], 19^70, Moscow, Nauka.

Okladnikov, A. P. 1970. *Neolit Sibiri i Dalnego Vostoka* [The Neolithic age in Siberia and the Far East] in *Kamennyi vek na territorii SSSR.* Moscow, Nauka: 172-93.

Orazov, A. 1970. Khoziaistvo i osnovnye cherty obshchestvennoi organizatsii u skotovodov Zapadnoi Turkmenii v kontse XIX-nachale XX v. [The economy and basic features of the social organization of pastoralists in Western Turkmenia at the end of the XIX to the beginning of the XX century], *Trudy VII Mezhdunarodnogo kongressa antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk,* vol. 10, Moscow, Nauka: 200-6.

1975.0 tipakh skotovodstva v Akhale v kontse XIX-nachale XX v. [The types of pastoralism in Akhal at the end of the XIX to the beginning of the XX century] in *Khoziaistvenno-kulturnye traditsii narodov Srednei Azii i Kazakhstana,* Moscow, Nauka: 206-19.

Ochirov, N. 1925. *Astrakhanskie kalmyki i ikh ekonomicheskoe sostoianie v 1915 g.* [The Kalmucks of the Astrakhan Area and their Economic Situation in 1915], Astrakhan, Izdanie Kalmykskoi oblastnoi planovoi komissii.

Pallas, P. S. 1809. *Sobranie istoricheskikh svedenii o mongolskikh narodakh [A* Collection

of Historical Information About the Mongol Peoples], St Petersburg.

Palmov, N. N. 1926-9. *Etiudy po istorii privolzhskikhkalmykov. Chasti I, //, III-IV* [Essays on the History of the Kalmucks Living in the Volga area. Parts I, II, III-IV], Astrakhan, Izdanie Kalmykskogo Oblastnogo Ispolnitelnogo Komiteta.

Passek, T. E. and Chernysh, E. K. 1970. Neolit Severnogo Prichernomoria [The Neolithic Age in the region to the north of the Black Sea] in *Kammenyi vek na territorii SSSR,* Moscow, Nauka: 117-33.

Pershits, A. 1.1959.0 kollektivnoi sobstvennosti na skot u kochevnikov-skotovodov [The collective ownership of cattle amongst nomadic pastoralists], *SE,* No. 6: 37-42.

1960. Razvitie form sobstvennosti v pervobytnom obshchestve kak osnova periodizatsii ego istorii [The development of forms of ownership in primitive society as the basis for establishing the period of its history] in *Problemy istorii pervobytnogo obshchestva (TIE,* vol. LIV), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 151-72.

1961. Khoziaistvo i obshchestvenno-politicheskii stroi Severnoi Aravii v XIX-pervoi treti XX v. (istoriko-etnograficheskie ocherki) [The economy and socio-political organization of North Arabia in the XIX to the first third of the XX century (historical-ethnographical studies)], *TIE,* vol. LXIX, Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1968. Gbshchestvennyi stroi tuaregov Sakhary v XIX v. [The social organization of the Tuareg of the Sahara in the XIX century] in *Razlozhenie rodovogo stroia i formirovanie klassovogo obshchestva,* Moscow, Nauka: 320-55.

1973. K voprosu o saunnykh otnosheniiakh [On the question of *saun* relations] in *Osnovnye problemy afrikanistiki,* Moscow, Nauka: 104-10.

1976. Nekotorye osobennosti klassoobrazovaniia i ranneklassovykh otnoshenii u skotovodov-kochevnikov [Some peculiarities of the formation of class and early class relations amongst nomadic pastoralists] in *Stanovlenie klassov i gosudar-stva,* Moscow, Nauka: 280-313.

1978. Problema tipologizatsii obshchiny v dorevoliutsionnoi russkoi i sovetskoi etnografii [Problems of typifying the community in pre-revolutionary Russian and Soviet ethnography] in *Ocherki istorii russkoi etnografii, folkloristiki i antropologii,* issue 8 *(TIE,* vol. 107), Moscow, Nauka: 142-56.

Pershits, A. I. and Khazanov, A. M. 1979. Obshchina u kochevykh skotovodov [The community amongst pastoral nomads], *NAA,* No. 2.

Petri, B. 1926. Olenevodstvo u karagas [Reindeer-breeding amongst the Karagas], *Izvestiia BiologOrGeograficheskogo Nauchno-Issledovatelskogo Instituta pri Gosudarstvennom Irkutshom Universitete,* vol. m, issue I: 23-44.

Petrov, K. I. 1961. *Ocherki feodalnykh otnoshenii u kirgizov v XV-XVIII vekakh* [Studies of the Feudal Relations Amongst the Kirghiz in the XV-XVIII Centuries], Frunze, Izdatelstvo Adademii Nauk Kirgizskoi SSR,

Petrov, M. P. 1964. *Pustyni SSSR i ikh osvoenie* [The Deserts of the USSR and Their Development], Moscow-Leningrad, Nauka.

1966. *Pustyni Tsentralnoi Azii,* T. i [The Deserts of Inner Asia. Vol. i], Moscow-Leningrad, Nauka.

1966a. Eshche raz ob usykhanii Azii [Some more about the desiccation of Asia], *Izvestiia Vsesoiuznogo Geograficheskogo obshchestva,* vol. 98, No. 3: 205-11.

Petrushevsky, I. P. 1949. *Ocherki po istorii feodalnykh otnoshenii v Azerbaidzhanei Armenii v XVI-nachale XIX vv.* [Essays on the History of Feudal Relations in Azerbaijan and Armenia in the XVI to the Beginning of the XIX Centuries], Leningrad, Izdatelstvo LGU.

1949a. Vnutrennaia politika Akhmeda Ak-Koiunlu [The internal policies of Ahmad Aq-Qouynlu], *Sbornik statei po istorii Azerbaidzhana,* Baku, Izdatelstvo

Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi SSR: 144-52.

1949b, Gosudarstva Azerbaidzhana v XV veke [The states of Azerbaijan in the XV century), *Sbornik statei po istorii Azerbaidzhana,* Baku, Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi SSR: 153-213.

1949c. Azerbaidzhan v XVI-XVII vekakh [Azerbaijan in the XVI-XVII centuries], *Sbornik statei po istorii Azerbaidzhana,* Baku, Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi SSR: 225-98.

1952. Rashid ad-Din i ego istoricheskii trud [Rashid al-Din and his historical work] in *Rashid ad-Dirt. Sbornik letopisei,* vol. I, bk. i, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 7-37.

1960. *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII-XIV vekoy* [Agriculture and Agrarian Relations in Iran in the XIII-XIV Centuries], Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1977. Pokhod Mongoskikh voisk v Sredniuiu Aziiu v 1219-1224 gg. i ego posledstviia [The March of the Mongol armies into Middle Asia in 1219-1224 and its consequences] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,*Moscow, Nauka: 107-39.

Pigulevskaia, N. V. 1958. *Istoriia mar labalakhi III i rabban Saumy* [The History of Mar Yabalaha III and Rabban Sauma], analysis, trans, and notes, Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Pikulin, M. G. 1959. *Beludzhi* [The Baluch], Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Ptshchulina, K. A. 1969. Prisyrdarinskie goroda i ikh znachenie v istorii kazakhskikh khanstv v XV-XVII vekakh [The towns of the Syr-Darya area and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV-XVIII centuries] in *Kazakhstan v XV-XVII vekakh,* Alma-Ata, Nauka: 5-49.

1977. *Iugo-Vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV-nachale XVI vekov. (Voprosy politicheskoi i sotsialno-ekonomicheskoi istorii)* [Southeast Kazakhstan in the Middle of the XIV to the Beginning of the XVI Centuries. (Problems of Political and Socioeconomic History)], Alma-Ata, Nauka.

Ploskikh, V. M. 1972. Obshchina i patriarkhalno-rodovoi uklad u kirgizov XIX v. [The community and patriarchal-clan structure amongst the Kirghiz of the XIX century] in *K istorii sotsialno-ekonomicheskikh ukladov Kirgizstana,* Frunze, Him: 24-52.

Povolzhe v srednie veka [The Volga area in the Middle Ages], 1970, A. P. Smirnov (ed.), *MIA,* No. 164, Moscow, Nauka.

Polnoesobranie russkikh letopisei [The Complete Collection of Russian Chronicles], 1885, vol. x, St Petersburg, Tipografiia Ministerstva Vnutrennikh del.

Poluboiarinova, M. D. 1978. *Russkie liudi v Zolotoi Orde* [The Russians of the Golden Horde], Moscow, Nauka.

Popov, A. A. 1948. *Nganasany.* Vyp. I [The Nganasans. Issue I]. *(TIE,* vol. m), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Potanin, G. N. 1950. *Tangutsko-tibetskaia okraina Kitaia i Tsentralnaia Mongoliia* [The Tangut-Tibetan Outlying District of China and Central Mongolia], Moscow, Izdatelstvo Geograficheskoi literatury.

Potapov, L. P. 1954. O sushchnosti patriarkhalno-feodalnykh otnoshenii u kochevykh narodov Srednei Azii i Kazakhstana [The essence of patriarchal-feudal relations amongst the nomadic peoples of Middle Asia and Kazakhstan], *VI,* No. 6: 73-89.

Predtechensky, P. P. 1957. Ocherk pozdnelednikovoi iposlelednikovoi istorii klimata [A study of the late ice-age and post ice-age history of climate], *Trudy laboratorii ozerovedeniia Akademii Nauk SSSR,* vol. v, Moscow-Leningrad: 86-115.

Prokofev, G. N. 1928. Ostiako-samoedy Turukhanskogo kraia [The Ostiak-Samoyeds of the Turukhansk province], *Etnografiia,* bk. VI, No. 2: 96-103.

Puteshestviia v vostochnye strany Piano Karpini i Rubruka [The Travels in Oriental Countries of Piano Carpini and Rubruck], 1957, Moscow, Izdatelstvo geograficheskoi literatury.

Rashid-ad-Din. 1946. *Sbornik letopisei* [A Collection of Chronicles], vol. III, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1952. *Sbornik letopisei [K* Collection of Chronicles], vol. I, bk. I, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1952a. *Sbornik letopisei* [A Collection of Chronicles], vol. i, bk. II, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

1957. *'Dzhami-at-tavarikh' (Sbornik letopisei)* ['Jami* uMavarikh' (A Collection of Chronicles)], vol. in, Baku, Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi SSR.

1960. *Sbornik letopisei* [A Collection of Chronicles], vol. n, Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Robakidze, A. 1.1978. Nekotorye cherty gorskogo feodalizma na Kavkaze [Certain features of mountain feudalism in the Caucasus], *SE,* No. 2: 15-24.

Reisner, I. M. 1954. *Razvitie feodalizma i obrazovanie gosudarstva u afgantsev* [The Development of Feudalism and Formation of the State Amongst the Afghans], Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Reshetov, A. M. and Iakovlev, A. G. 1975. K voprosu o sotsialno-ekonomicheskikh otnosheniiakh u tibetsev v pervoi polovine XX v. [On the question of social and economic relations amongst the Tibetans in the first half of the XX century] in *Sotsialnaia istoriia narodov Azii,* Moscow, Nauka: 198-215.

Rychkov,P. 1.1877. *TopografiiaOrenburgskoigub. 1762 g.* [The Topography of the Orenburg Province in 1762], Orenburg.

Riabtseva, K. M. 1970. Dinamika oledenenii Khibin v golotsene v sviazi s ritmami uvlazhennosti severnogo polushariia [The dynamics of the glaciations of the Khibin Mountains in the Holocene in connection with the rhythms of humidity in the Northern Hemisphere] in *Ritmy i tsiklichnost v prirode (Voprosy geografii,* Sbornik 79), Moscow, Mysl: 105-20.

Sabyrkhanov, A. 1969. K istorii zemelnykh otnoshenii Kazakhstana v XVIII veke. (Na materialakh Mladshego Zhuza) [On the history of land relations in Kazakhstan in the XVIII century. (From the materials of the Little Horde)] in *Kazakhstan v XV-XVIII vekakh,* Alma-Ata, Nauka: 146-59.

Sazonova, M. V. 1978. *Traditsionnoe khoziaistvo uzbekov luzhnogo Khorezma* [The Traditional Economy of the Uzbeks of South Khwarazm], Leningrad, Nauka.

Sandag, Sh. 1977. Obrazovanie edinogo mongolskogo gosudarstva i Chingiskhan [The formation of the unified Mongol state and Jenghiz Khan] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 23-45.

Safargaliev, M. G. 1960. *Raspad Zolotoi Ordy* [The Disintegration of the Golden Horde], Saransk, Mordovskoe knizhnoe Izdatelstvo.

Svistunova, N. P. 1977. Gibel Iuzhnosunskogo tsarstva [The destruction of the South Sung kingdom] in *Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei,* Moscow, Nauka: 282-305.

Semenov, Iu. 1.1976. Pervobytnaia kommuna i sosedskaia krestianskaia obshchina [The primitive commune and the neighbouring peasant community] in *Stanovlenie klassov i gosudarstva,* Moscow, Nauka: 7-86.

Semenova, L. A. 1977. *Iz istoriifatimidskogo Egipta. Ocherki i materialy* [From the History of Fatimid Egypt. Essays and Materials], Moscow, Nauka.

Semeniuk, G. I. 1973. *Problemy istorii kochevykh piemen i narodov perioda feodalizma (na materialakh Kazakhstana)* [Problems of the History of Nomadic Tribes and Peoples in the Period of Feudalism (based on Materials from Kazakhstan)], Ka-

linin, Izdatelstvo Kalininskogo Gosudarstvennogo Univer-siteta.

Semerikov, P. P. 1939.*Olenevodstvo tundr Nenetskogo Okruga* [Reindeer-Breeding in the Tundra of the Nenetsk District], Arkhangelsk, Severnoe Kraevoe izdatelstvo.

Simakov, G. N. 1978. Opyt tipologizatsii skotovodcheskogo khoziaistva u kirgizov. (Konets XlX-nachalo XX v.) [An attempt to construct a typology of the pastoral economy of the Kirghiz. (The end of the XIX to the beginning of the XX century)], 5E, No. 6: 14-27.

Simchenko, Iu. B. 1976. *Kultura okhotnikov na olenei Severnoi Evrazii. Etnog-rafícheskaia rekonstrucktsiia* [The Culture of the Deer Hunters of North Eurasia. An Ethnographical Reconstruction], Moscow, Nauka.

Simukov, A. 1933. Khotony [The Khotons], *SovremennaiaMongoliia,* No. 3:19-32.

Sinitsyn, V. M. 1967. *Vvedenie v paleoklimatologiiu* [An Introduction to Palaeoclimatology], Leningrad, Nedra.

Slovtsov, 1.1881. *Putevye zapiski, vedennye vo vremiapoezdki v Kokchetavskii uezd Akmolinskoi oblasti v 1878 g.* [Travel Notes Made During a Journey in the Kokchetavsk Province of the Akmolinsk Region in 1878], Omsk.

Smilianskaia, I. M. 1979. *Sotsialno-ekonomicheskaia struktura stran Blizhnego Vostoka na rubezhe novogo vremeni. (Na materialakh Sirii, Livii i Palestiny)* [The Socioeconomic Structure of the Countries of the Near East at the Beginning of the Modern Period. (On Materials from Syria, Lebanon and Palestine)], Moscow, Nauka.

Smirnov, K. F. 1961. Arkheologicheskie dannye o drevnikh vsadnikakh Povolzhsko-Uralskikh stepei [Archaeological data about the ancient horsemen of the Volga and Ural steppes], 5,4, No. 1: 46-72.

Snesarev, A. E. 1921. *Afganistan* [Afghanistan], Moscow, Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Sredniaia Aziia, Ekonomichesko-geograficheskaia kharakterisdka i problemy razvitiia khoziaistva [Middle Asia. An Economic-Geographical Characterization and the Problems of the Development of the Economy], 1969. A. A. Mints (ed.), Moscow, Mysl.

Stroeva, L. V. 1958. Borba kochevoi znati v chagataiskom gosudarstve v pervoi polovine XIV veka [The struggle among the nomadic elite in the Chagatay state in the first half of the XIV century] in *Sbornik Pamiati I. Iu. Krachkov-skogo,* Leningrad.

Taskin, V. S. 1968. *Materialy po istorii siunnu (po kitaiskim istochnikam)* [Materials on the History of the Hsiung-nu (According to Chinese Sources)], issue 1, Moscow, Nauka.

1968a. Skotovodstvo u siunnu po kitaiskim istochnikam [Pastoralism amongst the Hsiung-nu according to Chinese sources] in *Voprosy istorfi i istoriografii Kitaia,* Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury: 21-44.

1973. *Materialy po istorii siunnu (po kitaiskim istochnikam)* [Materials on the History of the Hsiung-nu (According to Chinese Sources)], issue II, Moscow, Nauka.

1975. Kidanskii imperator ne kitaiskoni prestole [A Khitan emperor on the Chinese throne] in *Istoriia i kultura Vostoka Azii,* vol. in, Novosibirsk, Nauka: 83-98.

Tattar, A. V. 1961. Izmenenie fauny gryzunov i ptits na territorii srednei polosy Evropeiskoi chasti SSSR v golotsene [Changes in the rodent and bird fauna on the territory of the middle belt of the European part of the USSR during the Holocene] in *Voprosy golotsena,* Vilnius: 327-40.

Terletsky, P. 1934. K voprosu o parmakh Nenetskogo okruga [On the question of *parmas* in the Nenetsk District], *Sovetskii Sever,* No. 5: 35-44.

Tizenghausen, V. 1884. *Sbornik materialov otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy.* 171 [A Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Vol. i], St Petersburg, Imperatorskaia Akademiia Nauk.

Timkovsky, E. 1824. *Puteshestvie v Kitai cherezMongoliia v 1820 i 1821 godakh. Chast 1* [A Journey to China Through Mongolia in 1820 and 1821. Part I], St Petersburg, Tipografiia Meditsinskogo Departamenta Ministerstva Vnutrennikh del.

Tikhonov, D. I. 1966. *Khoziaistvo i obshchestvennyi stroi uigurskogo gosudarstva* [The Economy and Social Organization of the Uighur State], Moscow-Leningrad, Nauka.

Tolstoy, S. P. 1934. Genezis feodalizma v kochevykh skotovodcheskikh obshchest-vakh [The genesis of feudalism in pastoral nomadic societies] in *Osnovnye problemy genezisa i razvitiia feodalnogo obshchestva,* Moscow-Leningrad, Gosudarstvesnnoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo: 165-99.

1947. Goroda guzov. (Istoriko-etnograficheskie etiudy) [The towns of the Oghuz (Historical-ethnographical studies)], *SE,* No. 3: 55-102.

1948. *Drevnii Khorezm. Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniia* [Ancient Khwarazm. An Attempt at an Historical-Archaeological Study], Moscow, Izdatelstvo MGU.

Tolybekov, S. E. 1959. *Obshchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v XVII-XIX vekakh* [The Social-Economic Organization of the Kazakhs in the XVII to the XIX Centuries], Alma-Ata, Kazakhskoe gosudarstvennoe izdatelstvo,

1971. *Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII-nachale XX veka. Politiko-ekonomicheskii analiz* [The Nomadic Society of the Kazakhs in the XVII to the Beginning of the XX Century. A Political-Economic Analysis], Alma-Ata, Nauka.

Trubachev, O. N. 1960. *Proiskhozhdenie nazvanii domashnikh zhivotnykh v slavianskikh iazykakh* [The Origins of the Names of Domestic Animals in Slav Languages], Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Trubetskoi, V. V. 1966. *Bakhtiary (osedlo-kochevye plemena Irana)* [The Bakhtiari (Sedentary-Nomadic Tribes of Iran)], Moscow, Nauka.

1977. Transformatsiia traditsionnoi sotsialno-ekonomicheskoi struktury kochevykh i polukochevykh piemen Blizhnego i Srednego Vostoka i Severnoi Afriki [The transformation of the traditional social-economic organization of the nomadic and semi-nomadic tribes of the Near and Middle East and of North Africa] in *Agrarnye struktury stran Vostoka. Genezis, evoliutsiia, sotsialnye preobrazovaniia,* Moscow, Nauka: 73-105.

Tugarinov, A. Ia. 1926. Poslednie kalmazhi [The last Kalmazhis], *Severnaia Aziia,* bk. I: 73-88.

Tumadzhanov, A. 0.1961. Istoriia lesov Severnogo Kavkaza v golotsene [A history of the forests of the North Caucasus in the Holocene] in *Voprosy golotsena,* Vilnius: 249-66.

Fazlallakh Ibn Ruzbikhan Isfakhani. 1976. *Mukhman-name-i Bukhara (Zapiski Bukharskogo gostia)* [Mukhman-name-in Bukhara (Notes of a Bukhara Guest)], trans., introduction and notes R. P. Dzhalilovaia, Moscow, Nauka.

Fan Ven-Ian (Fan wen-Ian). 1958. *Drevniaia istoriia Kitaia* [The Ancient History of China], Moscow, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Farzaliev, Sh. F. 1979. O suiurgale in the XV-XVI vv. (po 'Akhsan at-tavarikh' Khasanbeka Rumlu) *[Soyurghal* in the XV to the XVI centuries (according to Hasanbeg Rumlu's 'Akhsan at-tavarikh')] in *Formy feodalnoi zemelnoi sobstvennosti i yladeniia na Blizhnem i Srednem Vostoke. Bartholdskie chteniia 1975 g.,* Moscow, Nauka: 141-5.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki* [The Nomads of Eastern Europe Under the Rule of the Khans of the Golden Horde. Archaeological Relics], Moscow, Izdatelstvo MGU.

1973. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy* [The Social Organization of the Gold-

en Horde], Moscow, Izdatelstvo MGU.

Fedorovich, B. A. 1973. Prirodnye usloviia aridnykh zon SSSR i puti razvitiia v nikh zhivotnovodstva [The natural conditions of the arid zones of the USSR and the ways in which livestock-breeding has developed in them] in *Ocherki po istorii khoziaistva narodov Srednei Azii i Kazakhstana (TIE,* vol. xcvni). Leningrad, Nauka: 207-22.

Fielstrup, F. 1927. Skotovodstvo i kochevanie v chasti stepei Zapadnogo Kazakhstana [Pastoralism and nomadic movements in a part of the steppe in Western Kazakhstan] in *Kazaki. Antropologicheskie ocherki. Sbornik II* (Materialy osobogo komiteta po issledovaniiu soiuznykh i avtonomnykh respublik. Vyp. II). Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 78-107.

Filshtinsky, I. M. 1977. *Arabskaia literatura v Srednie veka* [Arab Literature in the Middle Ages], Moscow, Nauka.

Formozov, A. A. 1977. *Problemy etnokulturnoiistoriikamennogo vekanaterritorii evropeiskoi chasti SSSR* [Problems of the Ethno-Cultural History of the Stone Age in the Territory of the European Part of the USSR], Moscow, Nauka.

Formozov, A. N. 1928. *V Mongolii* [In Mongolia], Moscow-Leningrad, Gosudar-stvennoe izdatelstvo.

Khazanov, A. M. 1970. Materinskii rod u sarmatov [Matrilineality amongst the Sarmatians], *VDI,* No. 2: 138-48.

1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov* [Essays on the Military Act of the Sarmatians], Moscow, Nauka.

1972. O kharaktere rabovladeniia u skifov [The nature of slave-ownership amongst the Scythians], *VDI,* No. 1: 15£-70.

1973. O periodizatsii istorii kochevnikov evraziiskikh stepei [On the stages of the history of the Eurasian nomads] in *Problemy etnogeografii Vostoka,* Moscow, RGO: 5-10.

1974. Sarmato-kalmytskie paralleli (k voprosu o zakonomernostiiakh kochevogo khoziaistva v odnotipnoi ekologicheskoi obstanovke [Sarmatian-Kalmuck parallels (on the question of the regularities of nomadic economy in identical ecological habitats)] in *Problemy Altaistiki i mongolovedeniia. Materialy Vsesoiuznoi konferentsii. Elista,* 17-19 maia 1972 g., issue 1, Elista, 1974: 213-19.

1975. *Sotsialnaia istoriia skifov. Osnovnye problemy razvitiia drevnikh kochevnikov evrasiikikh stepei* [A Social History of the Scythians. The Main Problems in the Development of the Ancient Nomads of the Eurasian Steppes], Moscow, Nauka.

1975a. Obshchina v razlagaiushchikhsia pervobytnykh obshchestvakh i ee istoricheskie sudby [The community in disintegrating primitive societies and its historical fortunes], *VDI,* No. 4: 3—13.

1975b. Obshchina v razlagaiushchikhsia pervobytnykh obshchestvakh i ee istoricheskie sudby [The community in disappearing primitive societies and its historical destiny], *VDI,* No. 4:3-13.

1976. Rol rabstva v protsessakh klassoobrazovaniia u kochevnikov evraziiskikh stepei [The role of slavery in the processes of class formation amongst the nomads of the Eurasian steppes] in *Stanovlenie klassov i gosudarstva,* Moscow, Nauka: 249-79.

1979. Klassoobrazovanie: faktory i mekhanizmy [Class formation: factors and mechanisms] in *Issledovaniia po obshchei etnografii,* Moscow, Nauka.

1980. *Etnos i gosudarstvo v ranneklassovykh obshchestvakh [Ethnos* and the state in early class societies] (Ms).

Kharuzin, Aleksei. 1889. Kirgizy Bukeevskoi Ordy (Antropologo-etnologicheskii ocherk. Vyp. I [The Kirghiz of the Bukeev Horde (An anthropological-ethno-

logical essay). Issue I, *Izvestiia Imperatorskogo obshchestva liubitelei estestvoznaniia, antropologii i etnografii,* vol. LXIII; *Trudy antropologicheskogo otdela,* vol. X, Moscow.

Khlopin, I. N. 1970. Problema proiskhozhdeniia kultury stepnoi bronzy [A problem of the origins of the steppe culture of the Bronze Age], *KSIA,* issue 122:54-8.

Khomich, L. V. 1966. *Nentsy* [The Nentsy], Moscow-Leningrad, Nauka. 1976. *Problema etnogeneza i etnicheskoi istorii nentsev* [Problems of the Ethnogenesis and Ethnic History of the Nentsy], Leningrad, Nauka.

Tsaikin, V. I. 1964. Nekotorye itogi izucheniia kostnykh ostatkov zhivotnykh iz raskopok arkheologicheskikh pamiatnikov pozdnego bronzovogo veka [Some results from the study of the fossils of animals in archaeological excavations of the late Bronze Age], *KSIA,* pt. 101: 24-34.

1966. *Drevnee zhivotnovodstvo piemen Vostochnoi Evropy i Srednei Azii* [Ancient Livestock-breeding amongst the Tribes of Eastern Europe and Middle Asia], *MIA,* No. 135, Moscow, Nauka.

1968. Fauna iz raskopok Kara-koroma [Fauna from the excavations of Karakorum], *KSIA,* pt. 114: 16-32.

1970. *prevneishie domashnie zhivotnye Vostochnoi Evropy* [The Most Ancient Domestic Animals of Eastern Europe], *MIA,* No. 161, Moscow, Nauka.

1972. Fauna iz raskopok andronovskikh pamiatnikov v Priurale [Fauna from the excavations of the Andronov remains in the foothills of the Urals] in *Osnovnye problemy teriologii (Trudy Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody),* vol. XLVUI, Moscow: 66-81.

Chuloshnikov, A. P. 1924. *Ocherki p o istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v sviazis obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tiurkskikh piemen. Chast I* [Essays on the History of the Kazak-Kirghiz in Connection with the General Historical Fortunes of Other Turkic Tribes. Part I], Orenburg, Kirgizskoe gosudarstven-noe izdatelstvo.

Shan Iue. [Shang Yue] 1959. *Ocherki istorii Kitaia* [Essays on the History of China], (ed.), Moscow, Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Shaniiazov, K. 1975. Osnovnye otrasli zhivotnovodstva v dorevoliutsionnom Uzbekistane [Basic types of livestock breeding in pre-revolutionary Uzbekistan] in *Khoziaistvenno-kulturnye traditsii narodov Srednei Azii i Kazakhstana,* Moscow, Nauka: 188-93.

Shapiro, A. L. 1977. *Problemy sotsialno-ekonomicheskoi istorii Rusi XIV-XVI vv.* [Problems of the socioeconomic history of Rus in the XIV-XVI Centuries], Leningrad, Izdatelstvo LGU.

Shakhmatov, V. F. 1964. *Kazakhskaiapastbishchno-kochevaiaobshchina. (Voprosy obrazovaniia, evoliutsii i razlozheniia)* [The Kazakh Pasture-Nomadic Community. (Problems of its Formation, Evolution and Disintegration)], Alma-Ata, Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR.

Shennikov, A. A. 1971. Zemledelcheskaia nepolnaia osedlost i 'teoriia brodiazh-nichestva' [Incomplete agricultural sedentarism and 'the vagrancy theory*] in *Etnografiia narodov SSSR. Sbornik statei. Geograficheskoe obshchestvo Soiuza SSR. Otdelenie etnografii,* Leningrad: 76-93.

1973. Zhilye doma nogaitsev Severnogo Prichernomoriia [The dwellings of the Nogai of the area to the north of the Black Sea] in *Slavianorusskaia etnografiia. Sbornik statei. Geograficheskoe obshchestvo SSSR,* Leningrad: 46-72.

Shibaeva, Iu. A, 1973. Zhivotnovodstvo u kirgizov Vostochnogo Pamira [Livestock breeding amongst the Kirghiz of the Eastern Pamirs] in *Ocherki po istorii khoziaistva narodov Srednei Azii i Kazakhstana (TIE,* vol. XCVIII). Leningrad, Nauka: 99-132.

Shilov, V. P. 1964. Problemy osvoeniia stepei Nizhnego Povolzhia v epokhu bronzy [Problems of the developing of the steppes of the lower Volga area in the Bronze Age] in *Arkheologicheskie soobshcheniia Gosudarstvennogo Ermi-tazha,* issue 6, Leningrad: 86-102.

1975. Modeli skotovodcheskikh khoziaistv stepnykh oblastei Evrazii v epokhu eneolita i rannego bronzovogo veka [Models of pastoral economies in the steppe regions of Eurasia in the Eneolithic and Bronze Ages], *SA,* No. 1: 5-16.

Shirendyb, B. 1975. Nekotorye voprosy istorii zemelnykh otnoshenii v Mongolii [Certain problems in the history of land relations in Mongolia] in *Istoriia i kultura Vostoka Azii,* vol. in, Novosibirsk, Nauka: 226-34.

Shnirelman, V. A. 1974. Nekotorye problemy proiskhozhdeniia i rasprostraneniia zhivotnovodstva [Certain problems relating to the origins and distribution of livestock breeding], *SE,* No. 3: 41-52.

1980. *Proiskhozhdenie skotovodstva* [The Origins of Pastoralism], Moscow, Nauka.

Shnitnikov, A. V. 1957. *Izmenenie obshchci uvlazhnennostimaterikov Severnogo Polushariia* [Changes in General Humidity in the Continents of the Northern Hemisphere], *Zapiski Geograficheskogo Obshchestvo SSSR. Novaia Seriia.* Issue. 16, Moscow-Leningrad.

1969. *Vnutrivekovaia izmenchivost komponentov obsfichei uvlazhnennosti. Ocherki* [The Variability of the Components of General Humidity Over the Course of a Century. Essays], Leningrad, Nauka.

Shulzhenko, I. F. 1954. *Zhivotnovodstvo Mongolskoi Narodnoi Respubliki* [The Livestock Breeding of the Mongolian Peoples' Republic], (Trudy Mongolskoi Komissii. Issue. 61), Moscow-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Erdniev, U. E. 1964. Skotovodstvo u kalmykov v XIX-nachale XX vekov. (Istoriko-etnograficheskii ocherk) [Pastoralism amongst the Kalmucks in the XIX and the beginning of the XX centuries], *Zapiski Kalmytskogo Nauchno-issledovatelskogo Instituta iazyka, literatury i istorii,* issue 4, Seriia istoricheskaia, Elista: 20-46.

1970. *Kalmyki (konets XlX-nachalo XX vv.). Istoriko-etnograficheskie ocherki* [The Kalmucks (the End of the XIX to the Beginning of the XX Centuries). Historical-Ethnographical Essays], Elista, Kalmytskoe knizhnoe izdatelstvo.

Efendiev, O. A. 1979. Institut 'suiurgal' i tsentralistskaia politika pravitelei Ak-Koiunlu i pervykh Sefevidov [The institution of \soyurghal and the centralist policies of the Aq-Qouynlu rulers and the first Safavids] in *Formy feodalnoi zemelnoi sobstvennosti i vladeniia na Blizhnem i Srednem Vostoke. Bartholdovskie chteniia 1975*tg., Moscow, Nauka: 168-75.

Iakubovsky, A. Iu. 1941. *K voprosu ob etnogeneze uzbekskogo naroda* (The Question of the Ethnogenesis of the Uzbeks], Tashkent, Izdatelstvo Uzbekskogo filiala Akademii Nauk SSSR.

Bibliography to the second edition

Works in western languages

Abu Jaber, K. S. and Gharaibeh, F. A. 1981. Bedouin Settlement: Organizational, Legal, and Administrative Structure in Jordan. In: *The Future of Pastoral Peoples.* Ed. by D. Aronson, J. G. Galaty, and P. C. Salzman. Ottawa, International Development Research Centre: 294-300.

Abun-Nasr, Jamil M. 1987. *A History of the Maghrib in the Islamic Period.* Cambridge, Cambridge University Press.

Adams, Robert McC. 1981. *Heartland of Cities: Sunćys of Ancient Settlement and Land Use of the Central Floodplain of the Euphrates.* Chicago and London, University of Chicago Press.

Adamu, Mahdi and Kirk-Grccnc, A. H. M., eds. 1986. *Pastoralist of the West African Savanna.* Manchester, Manchester University Press.

Ahmed, Akbart S. and Hart, David M., eds. 1984. *Islam in Tribal Societies: From the Atlas to the Indus.* London, Routledge & Kegan Paul.

Aikio, Pekka. 1989. The Changing Role of Reindeer in the Life of the Sami. In: *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 169-84.

Al Rasheed, Madawi. 1991. *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidi Tribal Dynasty.* London and New York, L. B. Taurus & Co.

Al-Azmeh, Aziz. 1985. Review of *Nomads and thi Outside World. The Journal of Peasant Studies.* Vol. 13, No. 1: 132-3.

Allsen, Thomas T. 1987. *Mongol Imperialism: The Policies of the Great Qan Mtingke in China, Russia, and the Islamic Lands.* Berkeley, University of California Press.

Almagor, Uri. 1978. *Pastoral Partners: Affinity and Bond Partnership among the Dassanetch of South-West Ethiopia.* Manchester, Manchester University Press.

Anbar, M. 1985. *The Amorite Tribes in Man and the Settlement of the Israelites in Canaan.* Tel Aviv, The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies, Tel Aviv University. (In Hebrew.)

Anderson, Lisa. 1986. *Vie State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980.* Princeton, Princeton University Press.

Anthony, David W. and Brown, Dorcas R. 1991. The Origins of Horseback Riding. *Antiquity.* Vol. 65: 22-38.

Atherton, Lewis. 1961. *The Cattle Kings.* Bloomington, University of Indiana Press.

Bahhady, Faik A. 1981. Recent Changes in Bedouin Systems of Livestock Production in the Syrian Steppe. In: *In Tfie Future of Pastoral Peoples.* Ed. by D. Aronson, J. G. Galaty, P. C. Salzman, and A. Chouinard. Ottawa, International Development Research Center: 258-65.

Banks, K. M. 1984. *Climates, Cultures and Cattle: The Holocene Archaeology of the Eastern Sahara.* Dallas, Southern Methodist University Press.

Bar-Yosef, Ofer and Khazanov, Anatoly, eds. 1992. *Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in Anthropological Perspectives.* Madison, WI, Prehistory Press.

Barfield, Thomas J. 1981. *Vie Central Asian Arabs of Afghanistan: Pastoral Nomadism in Transition.* Austin, University of Texas Press.

1989. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China.* Cambridge, Mass., Basil Blackwell.

1993. *The Nomadic Alternative.* Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.

Baroin, Catherine. 1985. *Anarchie et cohésion sociale chez les Toubou.* Cambridge and

Paris, Cambridge University Press and Editions de la Maison des sciences de l'homme.

Barsh, Russel L. 1990. The substitution of cattle for bison on the Great Plains. In: *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London, University of Nebraska Press: 103-26.

Bates, Daniel G. 1980. Yoruk Settlement in Southeast Turkey. In: *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaption and Response.* Ed. by P. C. Salzman. New York, Praeger: 124-39.

1984. Review of *Nomads and the Outside World. Choice* (December): 416-7.

Bawden, C. R. 1989. *The Modern History of Mongolia.* London and New York, Kegan Paul.

Baxter, P. T. W., ed. N.d. *Property, Poverty and People: Changing Rights in Property and Problems of Pastoral Development.* Manchester, University of Manchester Press.

Baxter, P. T. W. and Almagor, Uri, eds. 1978. *Age, Generation and Time: Some Features of East African Age Organizations.* London, C. Hurst & Co.

Beach, Hugh. 1986. *Three Complementary Processes That Alienate the Saami from Their Land in Sweden. Nomadic Peoples.* Vol. 20: 11-20.

1990. Comparative Systems of Reindeer Herding. In: *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective.* Ed. by John G. Galaty and Douglas L. Johnson. New York, Guilford Press: 255-96.

Beach, Hugh; Anderson, Myrdene; and Aikio, Pekka. 1992. Dynamics of Saami Territoriality within the Nation-States of Norway, Sweden and Finland. In: *Mobility and Territoriality: Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fishers, Pastoralists and Peripatetics.* Ed. by Michael J. Casimir and Aparna Rao. New York and Oxford, Berg Publishers: 55-90.

Beck, Kurt. 1988. *Die Kawahla von Kordofan: Ökologische und ökonomische Strategien Arabischer Nomaden in Sudan.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

Beck, Lois. 1986. *The Qashga'i of Iran.* New Haven, Yale University Press.

1991. *Nomad: A Year in the life of a Qashga'i Tribesman in Iran.* Berkeley, University of California Press.

Beckwith, Carol. 1983. *Nomads of Niger.* New York, Harry N. Abrams.

Beckwith, Christopher I. 1987. *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese During the Early Middle Ages.* Princeton, N.J., Princeton University Press.

Behnke, Roy L., Jr. 1980. *The Herders of Cyrenaica: Ecology, Economy, and Kinship among the Bedouin of Eastern Libya.* Urbana, University of Illinois Press (Illinois Studies in Anthropology).

Bekure, Solomon and Pasha, Ishmael Ole. 1990. The Response of the Kenya Maasai to Changing Land Policies. In: *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London: The University of Nebraska Press: 231-50.

Bennett, John W. 1985. Range Culture and Society in the North American West. *Folklore Annual. Vol.* 88-104.

1988. The Political Ecology and Economic Development of Migratory Pastoralist Societies in Eastern Africa, in: *Power and Poverty: Development and Development Projects in the Third World.* Ed. by Thomas C. Bruneau, Donald W. Attwood, and John G. Galaty. Boulder and London, Westview Press: 31-60.

Berkes, F.; Feeny, D.; McCay, B. J.; and Acheson, J. M. 1989. The Benefits of the Commons. *Nature.* Vol. 340: 91-3.

Bernus, Edmond. 1990. Dates, Dromedaries, and Drought: Diversification in Tuarag Pastoral Systems. In: *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative*

Perspective. Ed. by John G. Galaty and Douglas L. Johnson. New York, Guilford Press: 149-76.

Berque, Jacques. 1972. Du nouveau sur les Bani Hilal? *Studia Islamica.* Vol. 35: 99111. 1974. *Maghreb, Histoire et Sociétés.* Gembloux, Ducolot.

Black, Cyril E., et al. 1991. *The Modernization of Inner Asia.* Armonk, N.Y., M. E. Sharpe.

Black-Michaud, Jacob. 1986. *Sheep and Land: The Economies of Power in a Tribal Society.* London and Paris, Cambridge University Press and Maison des sciences de l'homme.

Bonfiglioli, Angeio Maliki. 1988. *Dudal: Histoire de famille et histoire de troupeau chez un groupe de Wodaabe du Niger.* Cambridge and Paris, Cambridge University Press and Editions de la Maison des sciences de l'homme.

Bosworth, Edmund and Hillenbrand, Carole, eds. 1983. *Qajarlran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925.* Edinburgh, Edinburgh University Press.

Bovin, Mette. 1990. Nomads of the Drought: Fulbe and Wodaabe Nomads between Power and Marginalization in the Sahel of Burkina Faso and Niger Republic. In: *Adaptive Strategies in African Arid Lands.* Ed. by Mette Bovin and Leif Manger. Uppsala, The Scandinavian Institute of African Studies: 29-57.

Bovin, Mette and Manger, Leif, eds. 1990. *Adaptive Strategies in African Arid Lands.* Uppsala, The Scandinavian Institute of African Studies.

Bowersock, G. W. 1983. *Roman Arabia.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Bradburd, Daniel J. 1990. *Ambiguous Relations: Kin, Class, and Conflict among Komachi Pastoralists.* Washington, Smithsonian Institution Press.

Braudel, Fernand. 1972. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip 11. Vol 1.* New York, Harper & Row.

Brett, Michael. 1979. Ibn Khaldun and the Arabization of North Africa. *Maghrib Review.* Vol. 41: 9-16.

Briant, Pierre. 1982. *Etat et pasteurs au Moyen-Orient ancien.* London and Paris, Cambridge University Press and Maison des sciences de l'homme.

Brotherston, Gordon. 1989. Andean Pastoralism and Inca Ideology. In: *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 240-55.

Browman, David I., ed. 1987. *Arid Land Use Strategies and Risk Management in the Andes: A Regional Anthropological Perspective.* Boulder and London, Westview Press.
1989. Origins and Development of Andean Pastoralism: An Overview of the Past 6000 Years. In: *The Walking Larger: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 256-68.
1990. High Altitude Camel id Pastoralism of the Andes. In: *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective.* Ed. by John G. Galaty and Douglas L. Johnson. New York, Guilford Press: 323-52.

Bruinessen, Martin van. 1992. *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan.* London and New Jersey, Zed Books.

Carr, Claudia J. 1977. *Pastoralism in Crisis: The Dassanech and Their Ethiopian Lands.* Chicago, University of Chicago, Department of Geography, Research Paper.

Casajus, Domenique. 1987. *La tente dans la solitude: La société et les morts chez les Touaregs Kel Ferwan.* Cambridge and Paris, Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'homme.

Cassanelli, Lee V. 1982. *The Shaping of Somali Society: Reconstructing the History of a Pastoral People, 1600-1900.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Castillo, Jorge Silva, ed. 1981. *Nomads and Sedentary Peoples.* Mexico City, 30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa.

Chatty, Dawn. 1980. The Pastoral Family and the Truck. In: *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response.* Ed. by Philip Carl Salz-

man. New York, Praeger: 80-94.
1986. *From Camel to Truck: The Bedouin in the Modern World.* New York, Vantage Press.
Chaudhuri, K. N. 1990. *Asia before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge, Cambridge University Press.
Clark, J. D. and Brandt, S. A., ed. 1984. *From Hunters to Farmers: The Causes and Consequences of Food Production in Africa.* Berkeley, University of California Press.
Clarke, G. E. 1987. *China's Reforms in Tibet, and Their Effects on Pastoralism.* Brighton, University of Sussex, Institute of Development Studies, Discussion Paper.
Clutton-Brock, Juliet. 1981. *A History of Domesticated Animals.* London, British Museum (Natural History). 1981a. *Domesticated Animals from Early Times.* London, British Museum (Natural History) and Heinemann.
1987. *A Natural History of Domesticated Animals.* Austin, University of Texas Press.
1989. Cattle in Ancient North Africa. In: *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 201-6.
Ed. 1989a. *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* London, Unwin Hyman.
Clutton-Brock, J. and Grigson, C, eds. 1983. *Animals and Archaeology: 1. Hunters and their Prey.* British Archaeological Reports (International Series). Oxford. Eds. 1984. *Animals and Archaeology: 3. Early Herders and Tlieir Flocks.* British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
Cole, Donald P. 1981. Bedouin and Social Change in Saudi Arabia. *Journal of Asian and African Studies.* Vol. xvi, No. 1-2: 128-49.
Cribb, Roger. 1991. *Nomads in Archaeology.* Cambridge, Cambridge University Press.
Crone, Patricia. 1980. *Slaves on Horses: 7he Evolution of the Islamic Polity.* Cambridge, Cambridge University Press.
1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam.* Princeton, Princeton University Press. 1989. *Pre-industrial Societies.* Oxford, Basil Blackwell.
Dahl, Gudrun. 1979. *Suffering Grass: Subsistence and Society of Waso Borana.* Stockholm, Stockholm Studies in Social Anthropology.
Demko, George J. 1969. *The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916.* Bloomington, University of Indiana Press.
Denbow, James. 1986. A New Look at the Later Prehistory of the Kalahari. *Journal of African History.* Vol. 27, No. 1: 3-28.
Deng, Francis Mading. 1978. *Africans of Two Worlds: The Dinka in Afro-Arab Sudan.* London and New Haven, Yale University Press.
Digard, Jean-Pierre. 1981. *Techniques des nomades Baxtyâri d'Iran.* London and Paris, Cambridge University Press and Maison des sciences de l'homme.
Donner, F. McGraw. 1981. *The Early Islamic Conquests.* Princeton, Princeton University Press.
Dostal, W. 1979. The Development of Bedouin Life in Arabia Seen from Archaeological Material. In: *Studies in the History of Arabia,* Ed. by A. Al-Ansnry. Riyadh, University of Riyadh Press: 125-44.
Downs, James F. 1964. *Animal Husbandry in Navajo Society and Culture.* Berkeley, University of California Press.
Dresch, Paul, 1989. *Tribes, Government, and History in Yemen.* New York, Oxford University Press.
Dumas-Champion, Franchise. 1983. *Les Masa du Tchad. Bétail et société.* Cambridge and Paris, Cambridge University Press and Maison des sciences de l'homme.
Dyson-Hudson, Rada and McCabe, J. Terrence. 1985. *South Turkana Nomadism: Cop-*

ing with an Unpredictably Varying Environment. New Haven, Human Relations Area Files.

Ecsedy, Ildikó. 1985. Review of *Nomads and the Outside World. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. xxxix, No. 2-3: 369-71.

Ehmann, Dieter. 1975. *Bahtiyaren-Perissche Bergnomadenim Wandel der Zeit.* Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Ehret, Christopher and Posnansky, Merrick, eds. 1982. *Tlie Archaeological and Linguistic Reconstruction of African History.* Berkeley, University of California Press.

Eickelman, Dale F. 1981. *The Middle East: An Anthropological Approach.* Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.

Eisenstadt, S. N. 1973. *Tradition, Change, and Modernity.* New York, John Wiley & Sons.
1983. Development, Modernization and Dynamics of Civilization. *Cultures et development.* Vol. xv, No. 2: 217-52.

El-Arifi, Salih A. 1975. A Regional Approach to Planning and Development of Pastoral Nomads in the Sudan. *Sudan Notes and Records.* Vol. 56: 157-9.

Ellis, Florence Hawley. 1974. *Navajo Indians I: An Anthropological Study of the Navajo Indians.* New York, Garland.

Endicott-West, Elizabeth. 1989. *Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Eph'al, Israel. 1982. *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.* Jerusalem, The Magnes Press.

Evangelou, Phylo. 1984. *Livestock Development in Kenya's Maasailand: Pastoralists' Transition to a Market Economy.* Boulder and London, Westview Press.

Ewers, John C. 1955. *Tin' Horse in the Blackfoot Indian Culture.* Washington, D.C., Governrnent Printing Office.

Fabietti, Ugo. 1982. *Nomadi del medio oriente: Una analisisdell brganizzazione sociale.* Torino, Loescher Editore.
1982. Sedentarization as a Means of Detribalization: Some Policies of the Saudi Arabian Government towards the Nomads. In: *State, Society and Economy in Saudi Arabia.* Ed. by Tim Niblock. London, Croom Helm: 186-97.
1984. *// popolo del deserto: I beduini Shammar del gran nefitd Arabia Saudita.* Roma and Bari, Laterza.
1986. Control and Alienation of Territory among the Bedouin of Saudi Arabia. *Nomadic Peoples.* Vol. 20: 33-9.

Finkelstein, I. and Perevolptsky, A. 1990. Processes of Sedentarization and Nomadization in the History of Sinai and the Negev. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research.* No. 279: 67-88.

Flaes, R. M. Boonzajer. 1985. Review of *Nomads and the Outside World. Sociologia Ruralis.* Vol. 25, No. 1: 94-5.

Flannery, Kent V.; Marcus, Joyce; and Reynolds, Robert G. 1989. *The Flocks of the Wamani: A Study of Llama Herders on the Punas of Ayacucho, Peru.* New York, Academic Press.

Flather, Paul. 1984. Nomad Expert Denied Freedom of Movement. *The Times Higher Education Supplement* (August 24): 10.

Flores-Ochoa, Jorge A. 1979. *Pastoralists of the Andes: The Alpaca Herders of Paratia.* Philadelphia, ISHI.

Forsyth, James. 1992. *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990.* Cambridge, Cambridge University Press.

Frantz, J. B. and Choate, J. E., Jr. 1955. *The American Cowboy: The Myth and the Reality.* Norman, University of Oklahoma Press.

Fukui, Katsuyoshi and Turton, David, eds. 1977. *Warfare among East African Herders.* Suita, Osaka, National Museum of Ethnology.

Gadgil, M. and Malhotra, K. C. 1979. *Ecology of a Pastoral Caste: The Gavali Dhangars of Peninsular India.* Calcutta, Indian Statistical Institute.

Galaty, John G. 1980. The Maasai Group-Ranch: Politics and Development in an African Pastoral Society. In: *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization and Response.* Ed. by Philip Carl Salzman. New York, Praeger: 157-72.

1992. "The Land is Yours": Social and Economic Factors in the Privatization, Subdivision and Sale of Maasai Ranches. *Nomadic Peoples.* Vol. 30: 26-40.

Galaty, John G.; Aronson, Dan; Salzman, Philip Carl; and Chouinard, Amy, eds. 1981. *Vie Future of Pastoral Peoples.* Ottawa, International Development Research Centre.

Galaty, John G. and Johnson, D. L., eds. 1990. *Vie World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective.* New York, Guilford Press.

Galaty, John G. and Bonte, Pierre, eds. 1991. *Herders, Warriors, and Traders: Pastoralism in Africa.* Boulder, Westview Press.

Galaty, J. G. and Bonte, Pierre. 1991a. The Current Realities of African Pastoralists. In: *Herders, Warriors, and Traders: Pastoralism in Africa.* Ed. by John G. Galaty and Pierre Bonte. Boulder, Westview Press: 267-92.

Garthwaite, Gene R. 1983. *Khans and Shahs: A Documentary Analysis of the Bakhtiyari in Iran.* Cambridge, Cambridge University Press.

Gauthier-Pilters, Hilde and Dagg, Anne Innis. 1981. *The Camel: Its Evolution, Ecology, Behavior, and Relationship to Man.* Chicago and London, University of Chicago Press.

Gautier, A. 1990. *La domestication: et l'homme créa ses animaux.* Paris, Editions Errance.

Gellner, Ernest. 1981. *Muslim Society: Essays.* Cambridge, Cambridge University Press.

1988. *State and Society in Soviet Thought.* Oxford, Basil Blackwell.

George, Shanti. 1985. Nomadic Cattle Breeders and Dairy Policy in India. *Nomadic Peoples.* Vol. 19: 1-19.

1990. Agropastoral Equations in India: Intensification and Change of Mixed Farming Systems. In: *Vie World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective.* Ed. by John G. Galaty and Douglas L. Johnson. New York, Guilford Press: 119-43.

Gilbert, Allan S. 1983. On the Origins of Specialized Nomadic Pastoralism in Western Iran. *World Archaeology.* Vol. 15, No. 1: 105-19.

Gilles, Jere L. 1987. *Nomads, Ranchers, and Townsmen: Sochcultural Dimensions of Pastoralism Today.* Boulder, Westview Press.

Ginat, Joseph. 1987. *Blood Disputes among Bedouin and Rural Arabs in Israel.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.

Glantz, Michael H., ed. 1987. *Drought and Hunger in Africa: Denying Famine a Future.* Cambridge, Cambridge University Press.

Golden, Peter B. 1980. *Khazar Studies: An Historico-Philohgical Inquiry into the Origins of the Khazars.* Budapest, Akadémiai Kiado.

1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Goldschmit, Walter. 1981. The Failure of Pastoral Economic Development Programs in Africa. In; *The Future of Pastoral Peoples.* Ed. by D. Aronson, J. G. Galaty, and P. C. Salzman. Ottawa, International Development Research Centre: 101-18.

Goldstein, Melvyn and Beall, Cynthia. 1989. *Nomads of Western Tibet: The Survival of a Way of Life.* Berkeley, University of California Press. 1991. Change and Continuity in Nomadic Pastoralism on the Western Tibetan Plateau. *Nomadic Peoples.* Vol. 28: 105-22.

Golzio, Karl-Heinz. 1985. Review of *Nomads and the Outside World. Anthropos.* Vol. 80, No. 4-6: 316-7.

Gommans, Jos. 1993. "Horse-traders, Mercenaries and Princes: The Formation of the Indo-Afghan Empire in the Eighteenth Century." (Ph.D. diss. University of Leiden).

Gooch, Pernille. 1992. Transhumant Pastoralism in Northern India: The Gujar Case. *Nomadic Peoples.* Vol. 30: 84-96.

Gorse, Jean Eugene and Steeds, David R. 1987. *Desertification in the Sahelian and Sudanian Zones of West Africa.* Washington, D.C., World Bank.

Graf, David F. 1989. Rome and the Saracens: Reassessing the Nomadic Menace. In: *L'Arabic préislamique et son environment historique et culturel.* Ed. by T. Fahd. Leiden, E. J. Brill: 341-400.

Graham, Olivia. 1988. *Enclosure of the East African Rangelands: Recent Trends and Their Impact.* London, Overseas Development Institute.

Grigson, C. and Clutton-Brock, J., eds. 1984. *Animals and archaeology: 4. Husbandry in Europe.* British Archaeological Reports (International Series). Oxford. Grossman, David. 1992. *Rural Process-Pattern Relationships: Nomadization, Sedentarization, and Settlement Fixation.* Bar-Han University, Praeger.

Halderman, John Michael. 1987. "Development and Famine Risk in Kenya Maasailand." (Ph.D. diss., University of California, Berjceley).

Halperin, C. I. 1987. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History.* Bloomington, Indiana University Press.

Hamani, Djibo Mallam. 1989. *Au carrefour du Soudan et de la Berberic: le sultanat Touareg de TAyar.* Niamey, Institut de Recherches en Sciences Humaines. Hardin, Garret. 1968. The Tragedy of the Commons. *Science.* Vol. 162: 1243-8.

Hardin, Garret and Baden, John. 1977. *Managing the Commons.* San Francisco, W. H. Freeman.

Harth, Keith. 1985. Pastoral Politics. *Government and Opposition.* Vol. 20, No. 3: 566-68.

Headrick, Daniel R. 1981. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century.* New York, Oxford University Press.

Helmer, p. 1989. Le development de la domestication au Proche-Orient de 9500 a 7500 B.P.: les nouvelles données d'El Kown et de Ras Shamra. *Paleorient.* Vol. 15, No. 1: 111-21.

Hemmer, H. 1990. *Domestication: The Decline of Environmental Appreciation.* Cambridge, Cambridge University Press.

Hiatt, Joseph M. 1984. State Formation and the Encapsulation of Nomads: Local Change and Continuity among Recently Sedentarized Bedouin in Jordan. *Nomadic Peoples.* Vol. 15: 1-11.

Hjort af Ornäs, Anders. 1990. Production versus Environment? Planning Resource Management and Ecological Adaptation in Kenyan Drylands. In: *Adaptive Strategies in African Arid Lands.* Ed. by Mette Bovin and Leif Manger. Uppsala: The Scandinavian Institute of African Studies: 91-107.

Hobbs, Joseph J. 1989. *Bedouin life in the Egyptian Wilderness.* Austin, University of Texas Press.

Holl, Augustin. 1989. Social Issues in Saharan Prehistory. *Journal of Anthropological Archaeology.* Vol. 8: 313-54.

Horowitz, Michael M. 1981. Research Priorities in Pastoral Studies: An Agenda for the 1980s. In: *The Future of Pastoral Peoples.* Ed. by Dan Aronson, John G. Qalaty, and Philip Carl Salzman. Ottawa, International Development Research Centre: 61-88.

Humphrey, Caroline. 1983. *Karl Marx Collective: Economy, Society and Religion in a Siberian Collective Farm.* Cambridge, Cambridge University Press. 1985. Wandering Specialists. *Times literary Supplement* (February 15): 181.

Hutchinson, Sharon E. 1988. The Nuer in Crisis: Coping with Money, War and the State.

Chicago: The University of Chicago Press.
Ingold, Tim. 1976. *The Skolt Lapps Today.* Cambridge, Cambridge University Press. 1980. *Hunters, Pastoralists and Ranchers: Reindeer Economies and Their Transformations.* New York, Cambridge University Press.
1985. Review of *Nomads and the Outside World. Man.* Vol. 20, No. 2: 367-8.
1985a. Khazanov on Nomads. *Current Anthropology.* Vol. 26, No. 3: 384-7.
1986. *The Appropriation of Nature: Essays on Human Ecology and Social Relations.* Manchester, Manchester University Press.
Irons, William. 1975. *The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic-Speaking Population.* Ann Arbor, University of Michigan.
Iverson, Peter. 1981. *The Navajo Nation.* Westport, Conn., Greenwood Press.
Jagchid, Sechin. 1988. *Essays in Mongolian Studies.* Provo, Utah, David M. Kennedy Center for International Studies, Brigham Young University.
Jagchid, Sechin and Hyer, Paul. 1975. *Mongolia's Culture and Society.* Boulder, Westview Press.
Jagchid, Sechin and Symons, Van Jay. 1989. *Peace, War, and Trade along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia.* Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
Janzen, Jörg. 1986. *Nomads in the Sultanate of Oman: Tradition and Development in Dhofar.* Boulder, Westview Press.
Johnson, Douglas H. 1989. Political Ecology in the Upper Nile: The Twentieth Century Expansion of the Pastoral "Common Economy." *Journal of African History.* Vol. 30, No. 3: 463-86.
Katakura, Motoko. 1977. *Bedouin Village: A Study of a Saudi Arabian People in Transition.* Tokyo, University of Tokyo Press.
Kelly, Raymond C. 1985. *The Nuer Conquest: The Structure and Development of an Expansionist System.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
Kent, Susan. 1985. Review of *Nomads and the Outside World. Journal of Anthropological Research.* Vol. 41, No. 1: 117-9.
Khazanov, Anatoly M. 1990. Pastoral Nomads in the Past, Present, and Future: A Comparative View. In: *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London: University of Nebraska Press: 81-99.
1990a. Pastoralists in Second and Third World Countries-The Problem of Modernization. *Bulletin of the Israeli Academic Center in Cairo.* Vol. 13: 16-20.
1990b. The Ecological Situation and the National Issue in Uzbekistan. *Environmental Policy Review.* Vol. 4, No. I: 20-8.
1992. Nomads and Oases in Central Asia. In: *Transition to Modernity.* Ed. by John A. Hall and I. C. Jarvie. Cambridge, Cambridge University Press: 69-89.
1992a. Soviet Social Thought in the Period of Stagnation. *Philosophy of the Social Sciences.* Vol. 22, No. 2: 231-7. In press. *Ethnic Stratification in Kazakhstan.*
Khodarkovsky, Michael. 1992. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771.* Ithaca and London, Cornell University Press.
Khogali, Mustafa Mohamed. 1981. Sedentarization of the Nomads: Sudan. In: *The Future of Pastoral Peoples.* Ed. by D. Aronson, J. G. Galaty, P. C. Salzman, and A. Chouinard. Ottawa, International Development Research Centre: 302-13.
Khoury, Philip S. and Kostiner, Joseph, eds. 1990. *Tribes and State Formation in the Middle East.* Berkeley, University of California Press.
Kluckhohn; Clyde and Leighton, Dorothea. 1962. *The Navaho.* Garden City, N.Y., The American Museum of Natural History. Komarov, Boris. 1978. *The Destruction of Nature in the Soviet Union.* London, Pluto Press.
Konczachki, Z. A. 1978. *The Economics of Pastoralism: A Case Study of Sub-Saharan Af-*

rica. London, Frank Cass.
Kostiner, Joseph. 1990. Transforming Dualities: Tribe and State formation in Saudi Arabia. In: *Tribes and State Formation in the Middle East.* Ed. by Philip S. Khoury and Joseph Kostiner. Berkeley, University of California Press.
Krusche, Rolf, ed. 1981. *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart.* Berlin, Akademie-Verlag.
Kuper, Adam. 1982. Lineage Theory: A Critical Retrospect. *Annual Review of Anthropology.* Vol. 11: 71-95.
LaBianca, Øystein Sakala. 1992. *Sedentarization and Nomadization: Food System Cycles at Keshan and Vicinity in Transjordan.* Berrien Springs, Mich., Andrews University Press.
Lancaster, W. and Lancaster, F. 1986. The Concept of Territory among the Rwala Bedouin. *Nomadic Peoples.* Vol. 20: 41-8.
Lancaster, William O. 1981. *The Rwala Bedouin Today.* Cambridge, Cambridge University Press.
Langley, Myrtle S. 1979. *The Nandi of Kenya: Life Crisis Rituals in a Period of Change.* New York, St. Martin's Press.
Laroui, Abdallah. 1977. *The History of the Maghrib: An Interpretive Essay.* Princeton, Princeton University Press.
Lattimore, Owen. 1940. *Inner Asian Frontiers of China.* New-York, American Geographical Society.
Laube, Raphael. 1986. *Maasai—Identität und sozialer Wandel bei den Maasai.* Basel, Monographien zur Sociologie und Gesellschaftspolitik.
Lavie, Smadar. 1990. *The Poetics of Military Occupation: Mzeina Allegories of Bedouin Identity under Israeli and Egyptian Rule.* Berkeley, University of California Press.
Leach, Edmund. 1984. Anthropologies. *London Review of Books* (2 August-6 September): 18-9.
Levtzion, Nehemia. 1979. 'Abd Allah B. Yasin and the Almoravids. In: *Studies in West African Islamic History. Vol. 1. The Cultivators of Islam.* Ed. by John Ralph Wills. London, Frank Cass: 78-112.
Levy, Thomas Evan. 1983. The Emergence of Specialized Pastoralism in the Southern Levant. *World Archaeology.* Vol. 15, No. 1: 15-36.
Lewis, Norman N. 1987. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980.* Cambridge, Cambridge University Press.
Lindner, Rudi Paul. 1983. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia.* Bloomington, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University.
Little, Peter. 1985. Absentee Herd Owners and Part-time Pastoralists: The. Political Economy of Resources Use in Northern Kenya. *Human Ecology.* Vol. 13, No. 2: 131-51.
1992. *The Elusive Granary: Herder, Farmer, and State in Northern Kenya.* Cambridge, Cambridge University Press.
Loiske, Vesa Matti. 1990. Political Adaptation: The Case of the Wabarabaig in Hanang District, Tanzania. In: *Adaptive Strategies in African Arid Lands.* Ed, by Mette Bovin and Leif Manger. Uppsala, The Scandinavian Institute of African Studies: 77-90.
Maggs, Tim and Whitelaw, Gavin. 1991. A Review of Recent Archaeological Research on Food-producing Communities in Southern Africa. *Journal of African History.* Vol. 32, No. 1: 3-24.
Maliki, Bonfiglioli (Angelo). 1986. The Changing Structures of Livestock Ownership among Pastoralists in Niger. *Bulletin of the Institute for Development Anthropology.* Vol. 4, No. 1: 3-5.
Manz, Beatrice Forbes. 1989. *The Rise and Rule ofTamarlane.* Cambridge, Cambridge

University Press.
Marnham, Patrick. 1979. Nomads of the Sahel. Minority Rights Group, Report No. 33. London.
Marshall, Fiona. 1990. Origins of Specialized Pastoral Production in East Africa. *American Anthropologist.* Vol. 92, No. 4: 873-94.
Marx, Emanuel and Shmueii, Avshalom, eds. 1984. *The Changing Bedouin.* New Brunswick and London, Transaction Books.
Mason, I. L., ed. 1984. *Evolution of Domesticated Animals.* London, Longman.
Matthews, Victor Harold. 1978. *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca. 18301760 B.C.).* Cambridge, MA, American School of Oriental Research.
McCauley, M. 1970. Kazakhstan and the Virgin and Idle Lands Programme, 1953-64. *Mizan.* Vol. 12: 100-111.
McCay, Bonnie M. and Acheson, James M., eds. 1987. *The Question of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources.* Tucson, University of Arizona Press.
McGreevy, Tom. 1989. Prehispanic Pastoralism in Northern Peru. In: *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 231-9.
Mearns, Robin. 1993. *Local Institutions and Common-Pool Grazing Management in Post-Socialist Mongolia.* Fourth Annual Conference of the International Association for the Study of Common Property, Manila, 15-19 June.
Meeker, Michael E. 1979. *Literature and Violence in North Africa.* New York, Cambridge University Press.
1989. *The Pastoral Son and the Spirit of Patriarchy: Religion, Society, and Person among East African Stock Keepers.* Madison, University of Wisconsin Press.
Misra, P. K. and Malhotra, K. C, eds. 1982. *Nomads in India.* Calcutta, Anthropological Survey of India.
Mohammed, M. J. 1981. Planning Policy and Bedouin Society in Oman. In: *Tfie Future of Pastoral Peoples.* Ed. by D. Aronson, J. G. Galaty, P. C. Salzman, and A. Chouinard. Ottawa: International Development Research Centre: 334-6.
Morgan, David. 1986. *The Mongols.* Oxford, Basil Blackwell.
Morris, C. Patrick. 1990. Hydroelectric Development and the Human Rights of Indigenous People. In: *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London, University of Nebraska Press: 193-209.
Murdock, George Peter. 1968. The Current Status of the World's Hunting and Gathering Peoples. In: *Man the Hunter.* Ed. by Richard B. Lee and Irven DeVore. Chicago, Aldine: 13-20.
Muzzolini, Alfred. 1983. *La préhistoire du boeuf dans le nord de l'Afrique durant l'Holocène.* Paris, Ethnozootechnie.
Naumova, Olga B. 1991. Evolution of Nomadic Culture under Modern Conditions: Traditions and Innovations in Kazakh Culture. In: *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery.* Ed. by Gary Seaman and Daniel Marks. Los Angeles, Ethnographic Press: 291-307.
Nickul, Karl. 1977. *The Lappish Nation: Citizens of Four Countries.* Bloomington, Indiana University Press.
Noris, H. T. 1986. *The Arab Conquest of the Western Sahara.* Harlow, Essex, Longman.
Oberling, Pierre. 1974. *The QashqaH Nomads ofFars.* The Hague, Mouton.
Olcott, Martha Brill. 1987. *The Kazakhs.* Stanford, Hoover Institution Press.
Oliver, Roland. 1986. Review of *Nomads and the Outside World. Journal of African History.* Vol. 27, No. 2: 406.
Oliver, Symmes C. 1962. *Ecology and Cultural Continuity as Contributing Factors in the*

Social Organization of the Plain Indians. Berkeley, University of California Press.
1962a. The Plains Indians as Herders. *Anthropology.* Vol. 18: 35-43. (Special issue: *Path to the Symbolic Self-Essays in Honor of Walter Goldschmidt.)*
Olson, Paul A., ed. 1990. *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Lincoln and London, University of Nebraska Press.
Orlove, Benjamin S. 1977. *Alpacas, Sheep and Men: The Wool Export Economy and Regional Society in Southern Peru.* New York, Academic Press.
1981. Native Andean Pastoralists: Traditional Adaptations and Recent Changes. In: *Contemporary Nomadic and Pastoral Peoples: Africa and Latin America.* Ed. by Philip Carl Salzman. Williamsburg, Virginia, Studies in Third World Societies: 95-136.
Paine, Robert. 1982. *Dam a River, Damn a People? Saami (Lapp) Livelihood and the Alta/Kautokeino Hydro-electric Project and the Norwegian Parliament.* Copenhagen, International Work Group for Indigenous Affairs.
Parker, S. Thomas. 1986. *Romans and Saracens: a History of the Arabian Frbntier.* Philadelphia, American School of Oriental Research.
Peters, Emrys L., ed. 1990. *The Bedouin of Cyrenaica: Studies in Personal and Corporate Power.* Cambridge, Cambridge University Press.
Raikes, Philip L. 1981. *Livestock Development and Policy in East Africa.* Uppsala: The Scandinavian Institute of African Studies.
Rao, Aparna. 1992. The Constraints of Nature or of Culture? Pastoral Resources and Territorial Behaviour in the Western Himalayas. In: *Mobility and Territoriality: Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fishers, Pastoralists and Peripatetics.* Ed. by Michael J. Casimir and Aparna Rao. New York and Oxford, Berg Publishers: 91-134.
Rao, A. and Casimir, M. J. 1982. Mobile Pastoralists of Jammu and Kashmir: A Preliminary Report. *Nomadic Peoples. Vol.* 10: 40-50.
Ratchnevsky, Paul. 1991. *Genghiz Khan: His Life and Legacy.* Oxford, Basil Blackwell.
Reid, James J. 1983. *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629.* Malibu, Calif., Undena Publications.
Reining, P., ed. 1978. *Handbook on Desertification Indicators.* Washington, D.C., American Association for the Advancement of Science.
Richard, Suzanne. 1987. Questions of Nomadic Incursions at the End of the Third Millennium, B.C. In: *Studies in the History and Archaeology of Jordan, III.* Edited by Adnan Had id i. London and New York, Routledge & Kegan Paul: 241-46.
Rigby, Peter. 1985. *Persistent Pastoralists: Nomadic Societies in Transition.* London, Zed Books.
Rindos, D. 1984. *The Origins of Agriculture: An Evolutionary Perspective.* New York, Academic Press.
Robertshaw, Peter. 1987. Prehistory in the Upper Nile Basin. *Journal of African History.* Vol. 28, No. 2: 177-89.
1989. The Development of Pastoralism in East Africa. In: *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. Lon-doni Unwin Hyman: 207-30.
Robertshaw, P. T. and Collett, D. P. 1983. The Identification of Pastoral Peoples in Archaeological Record: An Example from East Africa. *World Archaeology* Vol. 15, No. 1: 67-78.
Robertshaw, Peter and Collet, David. 1983. A New Framework for the Study of Early Pastoral Communities in East Africa. *Journal of African History.* Vol. 24, No. 3: 289-301.
Robinson, Paul Wesley. 1985. "Gabbra Nomadic Pastoralism in Nineteenth and Twentieth Century Northern Kenya: Strategies for Survival in a Marginal Environ-

ment." Vols. 1-3. (Ph.D. diss., Northwestern University).
Rosen, S. A. 1988. Notes on the Origins of Pastoral Nomadism from the Negev and Sinai. *Current Anthropology.* Vol. 29, No. 3: 498-506.
Rossabi, Morris. 1988. *Khubilai Khan: His Life and Times.* Berkeley: University of California Press.
Rowton, Michael B. 1981. Economic and Political Factors in Ancient Nomadism. In: *Nomads and Sedentary Peoples.* Ed. by J. S. Castillo. Mexico City: 30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa: 25-36.
Russell, K. W. 1988. *After Eden.* Oxford.
Sadr, Karim. 1991. *Vie Development of Nomadism in Ancient Northeast Africa.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
Salih, M. A. Mohamed. 1990. Agro-Pastoralists Response to Agricultural Policies: The Predicament of the Baggara, Western Sudan. In: *Adaptive Strategies in African Arid Lands.* Ed. by Mette Bovin and Leif Manger. Uppsala: The Scandinavian Institute of African Studies: 59-75.
Salzman, Philip Carl, ed. 1980. *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response.* New York, Praeger.
Ed. 1982. *Contemporary Nomadic and Pastoral Peoples: Asia and the North.* Williamsburg, Va., College of William and Mary. 1986. Shrinking Pasture for Rajasthani Pastoralists. *Nomadic Peoples.* Vol. 20: 49-61.
Samatar, Said S. 1982. *Oral Poetry and Somali Nationalism: The Case of Sayyid Mohammad'Abdille Hasan.* Cambridge, Cambridge University Press.
Sandford, Stephen. 1983. *Management of Pastoral Development in the Third World.* Chichester and New York, John Wiley and Sons.
Savory, Roger. 1980. *Iran under the Safavids.* Cambridge, Cambridge University Press.
Schlee, Gunther. 1979. *Das Glaubens—und Sozialsystem der Rendille Kamelnomaden Nordkenias.* Berlin, Verlag von Dietrich Reimer.
1989. *Identities on the Move: Clanship and Pastoralism in Northern Kenya.* Manchester and New York: Manchester University Press.
Schneider, Harold K. 1979. *Livestock and Equality in East Africa: The Economic Basis for Social Structure.* Bloomington, Indiana University Press.
Scholz, Fred, ed. 1981. *Beduinen im Zeichen des Erddls: Studien zur Entwicklung im Beduinischen Lehensraum Sttdost-Arahiens.* Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichcrt Verlag.
ed. 1991. *Nomaden. Mobile Tierhaltung: Zur gegenwartigen Lqge von Nomaden und zu den Problemen und Chancen mobiler Tterhaltung.* Berlin, Das Arabische Buch.
Shahid, Irfan. 1984. *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs.* Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
1984a. *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century.* Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
Shahrani, M. Nazif Mohib. 1979. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers.* Seattle and London, University of Washington Press.
Sherratt, A. 1981. Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution. In: *Pattern of the Past: Studies in Honor of David Clarke.* Ed. by G. Isaac I. Hodder and N. Hammond. Cambridge, Cambridge University Press: 261-306.
1983. The secondary exploitation of animals in the Old World. *World Archaeology.* Vol. 15, No. 1: 90-104.
Shimkin, Demitri B. 1986. Review of *Nomads and the Outside World. Slavic Review.* Vol. 45, No. 1: 136-7.
Shoup, John. 1990. Middle Eastern Sheep Pastoralism and the Hima System. In: *The*

World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective. Ed. by John G. Galaty and Douglas L. Johnson. New York, Guilford Press: 195-215.

Silitshena, Robson. 1990. The Impact of Colonialism on Land Use in Central and Southern Africa. In: *Vie Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World.* Ed. by Paul A. Olson. Lincoln and London, University of Nebraska Press: 146-70.

Simpson, J. R. and Evangelou, P., eds. 1984. *Livestock Development in Subsaharan Africa: Constraints, Prospects, Policy.* Boulder, Westview Press.

Sinor, Denis, ed. 1992. *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge, Cambridge University Press.

Smith, Andrew B. 1992. *Pastoralism in Africa: Origins and Development Ecology.* London and Athens, Christopher Hurst and Ohio University Press.

Sontheimer, Gunter-Dietz. 1976. *Biroba, Mhaskoba und Khandoba: Ursprung, Geschichte und Umwelt von pastoralen Gottheiten in Maharastra.* Wiesbaden, F. Steiner Verlag.

Spear, Thomas. 1981. *Kenya's Past: An Introduction to Historical Method in Africa.*

Burnt Mill and Harlow, Essex, Longman. Spencer, Paul. 1988. *The Maasai of Matapato: A Study of Rituals of Rebellion.* Bloomington, Indiana University Press. Spittler, Gerd. 1989. *Darren, Krieg und Hungerkreisen bei den Kel Ewey (1900-1985).* Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

Spooner, Brian. 1986. Review of *Nomads and the Outside World. American Ethnologist.* Vol. 13, No. 1: 183-4.

Steward, Frank Henderson. 1986. *Bedouin Boundaries in Central Sinai and the Southern Negev: A Document from the Ahqywat Tribe.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz. Stöber, Georg. 1978. *Die Afshar: Nomadismus im Raum Kemian (Zentraliran).* Marburg and Lahn, Geographischen Institutes der Universitat Marburg (Marburger Geographische Schriften, H. 85).

Stone, I., ed. 1991. *Pastoral Economies in Africa and Long-term Responses to Drought.*

Aberdeen, Proceedings of the Aberdeen University African Studies Group. Szynkiewicz, Slawoj. 1981. *Rodzina pasterska w Mongolii* [The Family of the Mongol pastoralists]. Warszawa, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Tablino, Paolo. 1980. / *Gabbra del Kenya.* Bologna: E M. I.

Tapper, Nancy, 1991. *Bartered Brides: Polities, Gender and Marriage in an Afghan Tribal Society.* Cambridge, Cambridge University Press.

Tapper, Richard. 1979. *Pasture and Politics: Economies, Conflict and Ritual among Shahsevan Nomads of Northwestern Iran.* London, Academic Press.

Ed. 1983. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan.* London, Croom Helm.

1985. Patriarchs or Parasites? *The Spectator* (13 July): 25-6.

1986. Review of *Nomads and the Outside World. Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* Vol. XLI, Pt. 1: 244-5.

1990. Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East. In *Tribes and State Formation in the Middle East.* Ed. by Philip S. Khoury and Joseph Kostiner. Berkeley, University of California Press: 48-73.

Terrell, John Upton. 1970. *The Navajos.* New York, Weybright and Talley.

Underhill, Ruth. 1956. *The Navahos.* Norman, Okla., University of Oklahoma Press. Vainshtein, Sevyan. 1980. *Nomads of South Siberia: The Pastoral Economies of Tuva.* Cambridge, Cambridge University Press.

Vardiman, E. E. 1977. *Nomaden: Schdpfer einer neuer Kultur im vorderen Orient.* Wien and Dusseldorf: Econ Verlag.

Vogt, Evon Z. 1961. Navaho. In: *Perspectives in American Indian Culture Change.* Ed. by

Edward H. Spicer. Chicago: University of Chicago Press: 278-336.
Waldron, Arthur. 1990. *The Great Wall of China: From History to Myth.* Cambridge, Cambridge University Press.
Webb, Walter Prescott. 1931. *The Great Plains.* New York, Grosset and Dunlop. Webster, J. B., ed. 1979. *Chronology, Migration and Drought in Interlacustrine Africa.* New York, Dalhousie University Press.
Wedel, Waldo R. 1961. *Prehistoric Man on the Great Plains.* Norman: Okla., University of Oklahoma Press.
Whittaker, C. R., ed. 1988. *Pastoral Economies in Classical Antiquity.* Cambridge, The Cambridge Philological Society.
Wilkinson, John C. 1985. Review *ot Nomads and the Outside World. The Geographical Journal.* 151; Pt. 2 (July): 270-1.
Wink, André. 1990. *Vie Making of the Indo-Islamic World.* I. Delhi, Oxford University Press.
Wolfson, Ze'ev. 1990. Central Asian Environment: A Dead End. *Environmental Policy Review.* Vol. 4, No. 1: 29-46.
Worby, Eric. 1988. Livestock Policy and Development Ideology in Botswana. In: *Power and Poverty: Development and Development Projects in the Third World.* Ed. by Donald W. Attwood, Thomas C. Bruneau, and John G. Galaty. Boulder and London: Westview Press: 155-80.
Zagarell, Allen. 1989. Pastoralism and the Early State in Greater Mesopotamia. In: *Archaeological Viought in America.* Ed. by C. C. Lambert-Karlovsky. Cambridge, Cambridge University Press: 280-301.
Zarins, Juris. 1989. Pastoralism in Southwest Asia: The Second Millennium B.C. In: *Vie Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Ed. by J. Clutton-Brock. London, Unwin Hyman: 127-55.
1990. Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia. *Bulletin of the American School of Oriental Research.* Vol. 280: 31 -65.

Works in Russian

Abylgozhin, Zh. B.; Kozybaev, M. K.; and Tatimov, M. B. 1989. Kazakhstanskaia tragediia [Kazakhstan's tragedy], *Voprosy istorii,* No. 7: 53-71.
Akhindzanov, S. M. 1989. *Kypchakiv istorii srednevekovogo Kazakhstana* [Qipchaqs in the history of medieval Kazakhstan], Alma-Ata, Nauka.
Azimdjanova, S. A. 1977. *Gosudarstvo Bahura v Kahule u v Indii* f Ihc Babur's state in Kabul and India], Moscow, Nauka.
Dakhshleger, G. F. 1965. *Sotsia Vno-ekonomichcskie preohrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana (1921-29 god)* [Social and economic transformations in Kazakhstan's auls and villages. 1921-29], Alma-Ata, Nauka.
Dalai, Chuluuny. 1983. *Mongoliia v XIII-XIV vekakh* [Mongolia in the 13th and the 14th centuries], Moscow, Nauka.
Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII-XIV* vv. [Historical geography of the Golden Horde in the 13th and the 14th centuries], Moscow, Nauka. Gumilev, L. N. 1989. *Drevniaia Rus' i Velikaia* 5fep'[Ancient Rus' and the Great steppe], Moscow, Mysl.
Gurvich, I. S. 1977. *Kultura severnykh yakutov-olenevodov* [Culture of the northern Yakut reindeer-breeders], Moscow, Nauka.
Kadyrbaev, A. Sh. 1990. *Tiurki i irantsy v Kitae i Tsentral' noi Azii XIII-XIV* vv. [The Turks and Iranians in China and Central Asia in the 13th and the 14th centuries], Alma-Ata, Gylym.
Kalinovskaia, K. P. 1989. *Skotovody vostochnoi Afriki v XJX-XX* vv. [Pastoralists of East Africa in the 19th and the 20th centuries], Moscow, Nauka.

Kliashtornyi, S. G. and T. I. Sultanov. 1992. *Kazakhstan. Letopis' trekh tysiacheletii* [Kazakhstan. A chronicle of three thousand years), Alma-Ata, Rauan.

Kotliakov, V. M.; Zonn, S. V.; and Chernychev, E. P. 1988. Sovremennoe sostoianie, ratsional'noe osvoenie i okhrana prirodnykh resursov Iugo-Vostoka ETS [The current condition, rational exploitation, and protection of natural resources of the country's European South-East], *Vestnik AN SSR*, No. 5: 59-69.

Kradin, N. N. 1992. *Kochevye obshchestvo* [The nomadic societies], Vladivostok, Dai'nauka.

Krupnik, I. 1. 1989. *Arkticheskaia etnoekologiia* {The Arctic cthnoccologyj, Moscow, Nauka.

Kuzeev, R. G. 1978. *Istoricheskaia etnografiia bashkirskogo naroda* [A historical ethnography of the Bashkir people], Ufa, Bashkirskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Leibzon, Leonid. 1992. Yamal: An Endangered Peninsula. *Moscow News*. No. 45: November 8-15: 4.

Masanov, N. E. 1984. *Problemy sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana na rubezhe XVU1-XIX vekov* [Problems of socio-economic history of Kazakhstan at the turn of the 18th and 19th centuries], Alma-Ata, Nauka.

Nurmukhamedov, S. B.; Savosko, V. K.; and Suleimenov, P. B. 1966. *Ocherki istorii sotsialisticheskogo stroiteV stva v Kazakhstane (1933-1940)* [Essay on the history of socialist building in Kazakhstan, 1933-1940], Alma-Ata, Nauka.

Pika, A. and Prokhorov, B. 1988. Bol'shie, Problemy malykh narodov [Big problems of small peoples]. *Kommunist*. No. 16: 76-83.

Piotrovsky, M. B. 1985. *luzhnaia Arabiia* v *rannee srednevekov'e* [South Arabia in the early medieval period], Moscow, Nauka.

Pomishin, S. B. 1990. *Proiskhozhdenie olenevodstva i domestikatsiia severnogo olenia* [Origin of reindeer-breeding and domestication of the Northern reindeer], Moscow,Nauka.

Savoskul, S. S. and Karlov, V. V. 1988. Turukhanskaia GES i sud'ba Evenkii [The Turukhansk hydropower station and the fate of the Evenkian land] *Sovetskaia etnografiia*, No. 5: 166-8.

Shnirel'man, V. A. 1980. *Proiskhozhdenie skotovodstva* {Origins of animal husbandry], Moscow, Nauka.

1986. Pozdnepervobytnaia obshchina zemledertsev-skotovodov i vysshikh okhot-nikov, rybolovov i sobiratelei [A late community of agriculturalists-pastoralists and advanced hunters, fishermen and gatherers] in *Istoriia pervobytnogo obshchestva* [A history of primitive society]. Yu. V. Bromlei, ed. Moscow, Nauka: 236-426.

1989. *Vozniknovenie proizvodiashchego khoziaistva* [The emergence of food-producing economy], Moscow, Nauka.

Sokolova, Z. P. 1990. Perestroika i sud'by malochislennykh narodov Sibiri [Restructuring and the fate of the small peoples of Siberia]. *Istoriia*, SSSR. No. 1: 155-66.

Tarasov, A. 1993. Pominki po Severy [The funeral repast for the North], *Izvestiaa*. October 9: 6.

Trepavlov, V. V. 1993. *Gosudarstvennyi stroi Mongolskoi imperii XIII v.* [The state system of the Mongol empire in the 13th century], Moscow, Nauka.

Uteshev, A. S. and Semenov, S. E. 1967. *Klimat ivetrovaia eroziia pochv* [Climate and wind erosion of soils], Alma-Ata, Kainar.

Vainshtein, S. I. 1991. *Mir kochevnikoy Tsentra Azii* [The world of Central Asian nomads], Moscow, Nauka.

Vasil'ev, A. M. 1982. *Istoriia Saudovskoi Aravii (1745-1973)* [A history of Saudi Arabia 1745-1973], Moscow, Nauka.

Vorob'ev, M. V. 1983. *Kultura chzhurchzhenei i gosudarstva Tsin'* [The culture of Jiir-chen

and of the Chin state], Moscow, Nauka.
Zhukovskaia, N. L. 1988. *Kategoriia i simvolika traditsionnoi kultury mongolov* [Categories and symbolics of the traditional Mongol culture], Moscow, Nauka.
1990. *Sud'ba kochevoi kultury* [The fate of nomadic culture], Moscow, Nauka.

Göçebe ve göçebelik olgusu ülkemiz akademik çevrelerinde üzerinde hemen hemen hiç durmadıkları konulardan biridir. Bunda antropoloji kürsülerinin zayıflığının rolü elbette tartışılmazdır. Ancak diğer tarafta bu eksiklik, tarihe yapılan vurgularda "imperatorluklar kurma" geleneğine sahip söylemle de çelişki oluşturmaktadır. Zira, tarihin oluşumundan, coğrafyanın vatanlaşmasına, nüfus hareketlerinden, iskan politikalarına, halk kültüründen, vergi sistemine, sınıfsız toplumdan, sınıflı topluma geçişe kadar "devlet" oluşumunun temelleri kadim çoban/göçebe kültürü üzerine inşa edilmiştir.

Sovyet Bilimler Akademi geleneğinin son temsilcilerinden sayılan ve tanınmış dünya göçebe kültür tarihçilerinden olan A. Hazanov bu çalışmasında Orta Asya bozkırlarının başına buyruk at çobanlarından, Tibet'in yak sığırtmaçlarına, Sibirya taygalarından, Laponya'nın ren geyiği çobanlarına, Orta Doğu'nun devecilerinden, Afrika Boynuzu göçebelerin kadar geniş bir beşeri coğrafyanın tarihini yerleşik-göçebe olgusu üzerinden antropolog olarak okuyor.

Tarih, "Bozkır imperatorluklar" dendiğinde Hun, Göktürk, Cengiz, Timur, Babür, Osmanlı, Selçuklu devletleriyle, benzeri bazı Orta Doğu ve Mağribi devletlerini akla getirmektedir. Bu devletlerin teşekkül devirleriyle, parçalanmaların ardında yatan gerçek ise, Hazanov'un tabiriyle yerleşik-göçebe veya İranî-Turaniler arasındaki mücadeleler oluşturmaktadır. Hazanov, göçebelerle, yerleşikler arasında devam eden bu ezeli kavganın sosyal, politik ve kültürel tahliliyle, sosyal antropologlara, tarihçilere ve halkiyâtçılara konuyla ilgili geniş bir ufuk açmaktadır.

ANATOLY MiKHAiLOViCH KHAZANOV

Göçebe ve Dış Dünya

geçmiş, gelecek ve şimdiki hâli üzerine mukayese

"ışık doğu'dan gelir"

THG 00768893 EAL 2016 THG 76893 EAL

ISBN 978-605-5227-05-0
DOĞU KÜTÜPHANESİ
9 786055 227050